

319508

10

~~9~~

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

IX. ÉVFOLYAM

2000. 3-4. SZÁM

A szerkesztőbizottság tagjai
GALAMBOS FERENC Iréneusz (Ausztria),
KÁLMÁN FERENC (Ukrajna), KESZEG VILMOS (Románia),
LÁBADI KÁROLY és SILLING ISTVÁN (Jugoszlávia),
LISZKA JÓZSEF (Szlovákia)

A szerkesztőbizottság elnökei
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN

Deáky Zita és Keményfi Róbert
közreműködésével

szerkesztette
CSOMA ZSIGMOND-VIGA GYULA

Technikai munkatárs
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

A kötet megjelenését támogatta
Barkóczi Alapítvány (Győr), Central Európa Alapítvány,
Győr-Moson-Sopron Megyei Közgyűlés Kulturális és Nemzetiségi Bizottsága,
Illyés Alapítvány, Vas Megyei Közgyűlés

ISSN 1215-8097

A kiadásért felelős
BODÓ SÁNDOR, a Győrffy István Néprajzi Egyesület elnöke

319508

ÜNNEPI ÍRÁSOK

A 80 ESZTENDŐS GALAMBOS FERENC IRÉNEUSZ OSB
TISZTELETÉRE

FESTSCHRIFT

FÜR FERENC IRÉNEUSZ GALAMBOS
ZUM 80. GEBURSTAG

Budapest-Miskolc, 2000.

Csicsely Tamás felv. 2000.

VÁRSZEGI ASZTRIK

P. DR. GALAMBOS FERENC IRENEUSZ OSB 80 ÉVES

Életútjaink úgy is találkozhatnak, hogy személyesen nem találkozunk. Jót úgy is tehetünk embertársunkkal, hogy nem tudjuk, kivel tettük azt. Arra aztán egyáltalán nem gondolunk, hogy egy jócselekedetnek milyen hatása, továbbgyűrűzése van.

E könyv szerkesztője személyes hangvételű írást kért tőlem Ireneusz atya tisztele-tére kiadandó íráshoz/emlékkönyvhöz. Kérésének úgy tehetek eleget, ha a legszemélye-sebb hangot ütöm meg írásom elején.

10 éves gyermekként, 1956 őszén nem tudtam, hogy ki az a Galambos páter, csu-pán azt éreztem, hogy nagyon szeretem őt, és hogy szívem mélyéig hálás vagyok neki. Sem ő, sem én nem gondolhattuk, hogy egyszer még az életben személyesen is találko-zunk, hogy egy szerzetesrendhez tartozunk, legkevésbé azt, hogy rendi előjárója, fő-apátja lesz az a gyermek, akinek ő 1956 karácsonyán életet formáló ajándékot adott.

Történeti pillanatfelvétel. Sopron, 1956. november 4. A déli órákban egy nő és egy férfi, valamint egy tízéves fiú bandukolnak szomorúan táskákkal kezükben a Lóvér kör-úton. Egy Csepel teherautó hajt el mellettük, rajta karszalagos forradalmárok. A teherko-csi hirtelen fékez és már hallatszik a kiáltás: „Ferikém, induljatok Ausztriába! Most me-gyek a mamáért és apuskáért, őket is viszem nyugatra. Itt van egy kis kenyér az útra!” Ezzel egy frissensült kétkilós kenyeret nyom a Feri/ferfi kezébe és már csak annyira ma-rad idő, hogy hallja Feri hangját: „Jó, akkor indulunk is. Odakint találkozunk!”

November 7. A család visszatér otthonába, a Kuruc dombra. Zárt ajtók. Nagy ne-hezen bejutnak a házba. Döbönt csönd, fájdalmas üresség. Mindhárman sírnak. Ők itt-hon maradtak, „az öregek” disszidáltak. A család szétszakadt. Fájdalmas és hosszú na-pok, majd hetek, egy ideig semmi hír, aztán szóbeli, majd írásos üzenet: a traiskircheni menekülttáborban vagyunk, jól vagyunk.

1957. január 5. Éjjel kopogtatás az ablakon. Az idősebb Várszegi házaspár visz-szajött határon és határőrségen át Sopronba. Visszatértek unokájuk miatt. Galambos pá-ter eszközölt ki számukra olyan engedélyt, amellyel elhagyhatták a tábor, amelyet fel-használtak arra, hogy hazatérjenek.

Nagyanyám Galambos páterről szóló elbeszéléséből bontakozott ki először egy rendkívül aktív és gazdag papi élet. A már akkor is sokakért, másokért nyújtott szolgálat, amelybe egykor a mi családunk is belefért, a későbbi évtizedekben egyre csak bővült. Ezen helyen is csak hálás köszönetemet fejezem ki. 1956. menekülttáborban eltöltött ideje mutatja, hogy az alkalom miként provokálja a tetteket. Ahogy hallottam, Ireneusz atya a táborban lakó magyarok mindene és mindenese volt. Szervezi életüket, vigasztal, bátorít, reményt ültet, korhol és könyörög, amint a helyzet kívánja. Könyörög nekik, hogy ne menjenek messzire, ne hagyják el hazájukat, maradjanak a közelben, hogy majd visszatérhessenek. Munkacsoportha szervezi az asszonyokat, hogy azok a társalgót az

éjfelelig nyúló viták és beszélgetések után még éjszaka kitakarítsák és felállítsák az oltárt, virágot szerezzenek, hogy másnap reggel méltó módon vehessenek részt a misén azok, akik hitükből akarnak a kilátástalan helyzetben erőt meríteni. Beszédei a vigasztalás teljes szótárát alkalmazzák, csakhogy az emberekben a lelket tartsa. Tábori újságot szervez, hogy a szükséges hírek az idegen nyelvű környezetben eljussanak a magyarokhoz. Az újság egyik számában jelent meg nagyszüleimhez írott levelem is, amelyben azt kérem tőlük, hogy jöjjenek haza. Ezt a gyermeklevelet is arra használta fel Galambos páter, hogy a magyarokat a határközelben tartsa és megőrizze a hazának. E tábori hónapok történetét külön kellene feldolgozni, hogy megmaradjon az eljövendő nemzedékek emlékezetében is.

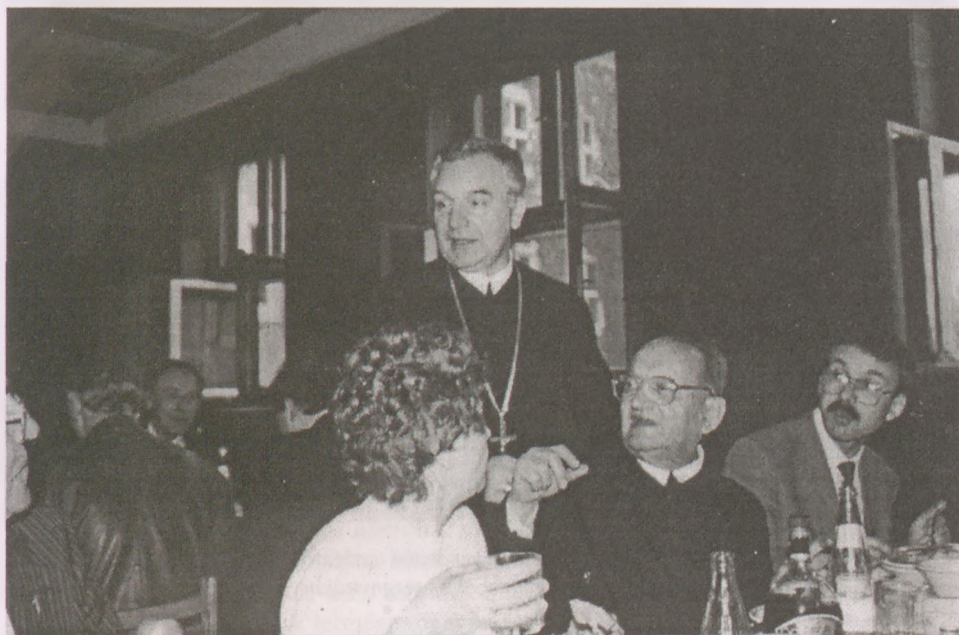

Audiencián II. János Pál pápánál Vatikán államban

Nem vagyok Ireneusz atya hivatott életrajzírója, de mégis felmerül bennem a kérdés: honnan vette erejét a szolgálathoz?

Szüleitől, akik házasságában a Felvidék és Délvidék nemzetiségei is „házasodtak”, rendkívül széles nemzeti és nemzetiségi hagyományt és tudatot örökölt. Ennek az örökségnek koronája és mozgatórugója a Jézus Krisztusba vetett hit, amely az ember törekvéseit szeretetté, mások szolgálatára alkalmassá és tevékenyvé teszi. Neveltetése és tanulmányai pedig fogékonnyá tették a környezet és a világ kihívásaira, hisz egy szétesni akaró korban minden az egység, az emberi fájdalmak enyhítése irányába tereli az érzé-

kenyek tekintetét, legyen ez személyes, családi, minden emberi közösséget, egyházat érintő kérdés, fel nem oldott feszültség.

Várszegi Asztrik főapáttal, jubileumi ünnepségen a Pannonhalmi Benedek-rendi Apátságban

Ebbe a széles horizontú, immáron több évtizedes szolgálatba magyarság, európai népek, burgenlandi magyarok, fiatalok Budapesten, Csepelen, Győrött, Burg Kastl-ban, Alsóőrön, a cserkészetben és bárhol a világon, belefértek. De a családok, az idősek is. Válogatás nélkül, hiszen a csepeli munkásgyerekektől kezdve „a puszták népének” gyermekein át a polgárok és nemesek fiataljaival is foglalkozott. A magyarság szolgálatahoz tartozik a nyelv ápolása és gondja is, hisz a legegységibb közvetítő és összekötő elem. Magyar és német nyelvű kultúra hordozójaként szinte arra volt rendelve, hogy határokat járjon át és közvetítsen. Magyarok és magyarok, magyarok és nem magyarok között. Egységet szorgalmazzon egyházi szakadások közepette, igaz szívből ökumenikus legyen, akiből, sajnos még ma is kevés van közöttünk. Közvetítsen politikai székértáborok között, amiért aztán a jó szolgálatot tevő „gyanússá” is válhat az értetlenek és merrev elveket hangoztatók körében.

Nem feladatom, hogy e gazdag élet minden részletéről, tevékenységi területéről számot adjak, legkevésbé, hogy értékeljek. Úgy kívántam szólni az „érintettek” köréből, mint aki látja, érti testvérét és hálás szerzetestársának azért ahogy él, ahogy az elmúlt évtizedek történelmi kényszerhelyzeteiből a jót, nemeset és előrevívót felmutatta és ma is megvalósítja.

Csak szívből ismételgethetem az ősi jókívánságot: Ireneusz atya, ad multos annos! Isten éltesen és áldjon meg!

*A Burg Kastl-i Magyar Gimnázium igazgatójaként,
a gimnázium ünnepélyes megnyitóján*

*A román stílusú, egykori Benedek-rendi kolostorból átalakított Burg Kastl-i
Magyar Gimnázium tornaterme*

GALAMBOS FERENC IRÉNEUSZ OSB

**„EGÉSZ ÉLETEMET SZOLGÁLATNAK TEKINTETTEM”
ÖNÉLETRAJZI VÁZLAT
(Közzéteszi: Barna Gábor)**

1920. október 21-én születtem Budapesten. Édesanyámat képesítője után, 1913-ban egy, a mai Burgenland területén lévő iskolához hívták, ahol német nyelven kellett volna tanítania. Bár tudott németül, erre nem mert vállalkozni. Így került a Duna–Tisza közén fekvő Alsópakony-pusztára tanítónőnek. Amikor én jelentkeztem, öccse a pesti egyetemen volt szigorló orvos, ő hívta a pesti egyetemi klinikára a szülésre.

Első emlékeimet a tanyai életről őrzöm. Én már négy éves koromban „iskolába jártam”, ott ültem az egy osztályos iskola utolsó padjaiban. Bár édesapám a pesti egyetemen volt tisztviselő, Pesten nem volt lakásunk. Ötéves voltam, amikor Budapesten az egyetem épületében kaptunk természetbeni lakást, így már ötévesen „egyetemre jártam”. Itt kezdtem meg iskoláimat. Az elemi iskola egy részét Ausztriában végeztem. A 3. elemire Bécsbe kerültem intézetbe, hogy megtanuljak németül. Azóta kétnyelvűségben élek. Ez a távollét a szülői otthon nagyobb értékelésére is megtanított. Hatan voltunk testvérek, én voltam a legidősebb. A nyári vakációkat a 20-as években az alsógödi villánkban a 30-as évektől kezdődően Balatonfenyvesen töltöttük. A környék gyerekei hozzánk kapcsolódtak. A budapesti katolikus Szent Benedekrendi reálgimnáziumba, röviden a bencés gimnáziumba jártam. Több kitűnő tanárunk volt. Ennek a kornak nagy élményét azonban a cserkészlet jelentette főleg nyári táboraival, de emlékezetesek az évközi rendszeres foglalkozások, és kirándulások is. Tagja voltam az iskolai énekkarnak és a zenekarnak is. 1933-ban a gödöllői, 1937-ben pedig a hollandiai jamboree-n (cserkész világtáborozáson) is részt vehettem. Cserkészvezetői, vízivezetői tanfolyamot végeztem.

1938-ban érettségiztem. Ekkor volt az Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István Emlékév is. Bizonyára ezek a lélekemelő események, de elsősorban a mások szolgálatára nevelő cserkészmunka játszott közre abban, hogy osztályunkból nyolcan jelentkeztünk a bencés rendbe. 1938. augusztus 6-án öltöztem be. Az újoncév (noviciátus) Pannonhalmán a szerzetesélet szépségeibe vezetett be, nagy élmény volt számomra. Egyszerű fogadalmat 1940. június 27-én, ünnepélyes fogadalmat pedig 1943. június 27-én tettem. Párhuzamosan végeztük a teológiát a pannonhalmi főapátsági Szent Gellért Főiskolán és a profán tanári szakjainkat. Én a magyar és a német nyelvet és irodalmat. Ezek bizony kemény évek voltak. Vizsgázni a pesti egyetemre jártunk. A nyári vakációkban is cserkészkedtem, katonáskodtunk. 1942 nyarán tartalékos tábori lelkészi tanfolyamon vettem részt Székesfehérvárott. Bejártuk Erdélyt és a Délvidéket. Cserkészcsapatist, cserkészparancsnok voltam. 1944. május 21-én szenteltek pappá és ugyanannak az évnek szeptemberében ugyanott kezdtem meg tanári pályámat, ahol nyolc évig gimnazista voltam. Szolgálati időm 1944-től számít. Mint a tantestület legfia-

Az érettségiző Galambos Ferenc

talabb tagja az I. osztály osztályfőnöksége mellett házgondnok is lettem, igazgató jegyző, s a bevonult tanárok helyett vezettem az énekkart és a cserkészetet. És mindehhez járult még Budapest ostroma. Sokan hozzánk menekültek, őket is el kellett látnunk. Lelkipásztori segítséget is nyújtottunk a környék óvóhelyeinek. A nyáron Pannonhalmára vittem osztályomat és a cserkészeket.

1945 nyár vége felé, augusztusban újabb fordulatot vett az életem. A csepeli munkások hívtak bennünket, bencéseket gimnázium alapítására. Egykori cserkész-vezetőm, Vályi Hugó szinte cserkész módra szervezte meg ezt az új vállalkozást – kezdetben a földön aludtunk, magunknak főztünk –, amelynek családias légköre volt. Így kezdődött a Jedlik Ányos Gimnázium története. Érdekes, hogy csak három évig, az iskolák államosításáig 1948-ig taníthattunk Csepelen, de a kapcsolat egykori diákjaimmal ma is él. Szakjaim mellett művészettörténetet, éneket és latint is tanítottam. A csepeli gyári munkások részé-

re esti gimnáziumi tanfolyamot szerveztünk.

Az államosítás után engem a Székesfehérvári Egyházmegyében alkalmazott Shvoy püspök úr. Először Csepelen voltam káplán és gyári hitoktató egészen november 19-ig, amikor kitiltottak Csepelről, azután Tökölön, majd Adonyban plébánoshelyettes. Ez megint egészen új szint, új lehetőségeket jelentett életemben. Ekkor még sok mindent lehetett falun tenni: nyolcvantagú énekkart szerveztem, megszerveztem a ministránsokat, rendbe hoztuk a plébánia épületét és a templomot, amit 1950-ben Dénes Jenővel kifestettük. Kulturális előadásokat, hangversenyeket szerveztünk, tanulmányi kirándulásokat, búcsújárást. Kitűnő munkatársaim voltak itt, mint például a természetgyógyász Szabó Lajos atya. Meg is jegyzete az egyik polgár: „Mióta a tanár urak falura kerültek, jobban megy a pasztörizáció!”

Mivel 1951-ben nem lettem „békepap”, a létszámon csökkentett az akkori püspöki helynök, Potyondy Imre – Shvoy püspök ekkor akadályozva volt –, így kikerültem a papi szolgálatból. De derék ember került a helyemre, aki nagyon sokáig vezette a plébániát.

Ezt az újabb fordulatot is igyekeztem jól hasznosítani. 1951 szeptemberében beiratkoztam a budapesti Hittudományi Akadémiára, pótoltam a teológiai doktorátushoz szükséges tanulmányokat, vizsgákat. Így lettem teológiai doktor. Közben kisegítő lelkipásztori munkát is végeztem, családkonál hitoktattam, énekkart vezettem. Éppen sikeresen lettem a nagy teológiai vizsgát, az ún. licenciátust, amikor 1953 karácsonyi szünetében az ÁVO két kurzustársamat, Pálffy Aurélt és Csizmadia Gerőt letartóztatta. Sárközy Pál főpát úr hívott, s lehetővé tette, hogy „kincésből” (az állam által megszabott szerzetesi létszámkereten kívülieket neveztek így) újra „bencés” lehessenek. Így lettem 1954. január 21-től a győri bencés gimnázium tanára.

Galambos Ferenc bencés diáktársaival

Doktori ünnepség után családjával

Pár hetes tanítás után félévkor már osztályozni kellett a tanítványaimat. A főapát úr utasítása az volt, hogy csak diákjaimmal foglalkozzam. A tanításon kívül önképzőkör-

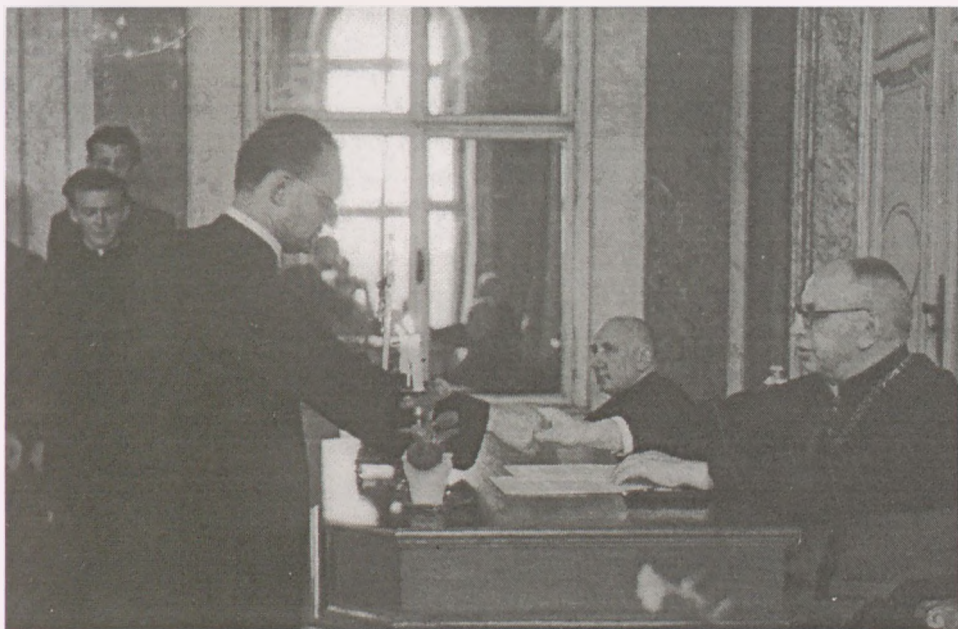
szerűen foglalkoztam a diákokkal. A szeminárium meghívott neves előadókat, a győri teológusokat pedig óralátogatásra és próbaoktatásra szerveztük be. Kirándulásokat szerveztünk, evezést a Kis-Dunán, kerékpáros túrákat a környékre és a nyári vakációban bejártuk szinte az egész országot, mint már korábban is a csepeli diákjaimmal. Még bélyeggyűjtő kört is szerveztünk, ezen az alapon leveleztünk külföldi diákokkal. Egy alkalommal egy ifjúsági országos bélyegkiállításon II. díjat nyertünk.

1956 forró októberi napjaiban belecsöppentem az „eseményekbe”. A munkások biztatására – a cserkészetből ismertek többen – beszéltem a városháza erkélyéről. Majd amikor egy másik rendtársammal felmentünk a városházára, ott Szigethy Attila azzal fogadott, hogy szükségük van ránk, mint nyelveket beszélő emberekre. Így először telefonon léptem kapcsolatba szinte egész Európával, azután ki is küldött Bécsbe a segélyszállítmányok koordinálására. Kétszer jártam azokban a napokban Ausztriában, de Budapesten is, ahol szintén sokakkal kapcsolatba kerültem. Mindszenty hercegprímással is beszéltem a budai várban lévő romos primási palotában. Ismertük egymást, csepeli cserkészvezető koromban három évig voltam ifjúsági ügyekben referense. Az ő beszédét november 3-án este közösen hallgattuk meg Győrött. Másnap reggel hívatott a házfőnökgazgatóm, Holenda Barnabás és azt ajánlotta, hogy „a magam és a rend érdekében jó volna, ha legalább egy időre eltűnnék”.

Néhány társammal, akik szintén a forradalmi tanácsban velünk együtt voltak, elindultunk gyalog az osztrák határ felé. 1956. november 5-én este érkeztünk meg Ausztriába. Én az első plébániára tértem be. Oda jöttek értem autóval Bécsből. Ott megtudtam, hogy a traiskircheni táborban több ezer magyar menekült van már, de a plébános nem tud velük érintkezni. Én mindjárt munkára jelentkeztem. Még novemberben megkaptam König bécsi érsektől a kinevezést – akkor még nem volt bíboros –, amit még most is örök. Így lettem a menekült tábor lelkésze és tolmácsa majdnem egy évig. Még két fiatal pap is segített ebben a munkában. Kápolnát rendeztünk be, a gyerekek számára iskolát rendeztünk be, nyelvtanfolyamokat, előadásokat, zárandoklatokat szerveztünk, de szórakozásukról is gondoskodtunk. Sokszorosított napilapot szerkesztettünk a környező táborok számára is. A középiskolás korú gyerekeknek ekkor hat magyar gimnáziuma volt Ausztriában. Ezeket is mind látogattam, s elhelyeztem ott a tanulókat. Így kerültem kapcsolatba azután a Németországban lévő magyar gimnáziummal is, ahová a következő év kezdetére az iskolabizottság meghívott igazgatónak.

1957 augusztusában kerültem Németországba. Hetekig jártuk Ádám György németországi magyar katolikus főlelkésszel a különböző helyeket, hogy hol lehetne elhelyezni az új magyar iskolát, mert az addigi nem tudta befogadni a nagyszámú jelentkezőt. A számba jöhető sok hely közül a kiépítés alatt álló egykori bencés apátság, Kastl látszott a legalkalmasabbnak.

Ideiglenesen München külvárosában, Fürstenriedben kezdtük meg a tanévet. A fiatalokban komoly volt a tanulási vágy. A nagyváros közelsége azonban nem tűnt ideálisnak a sok csábító lehetőség miatt. A karácsonyi szünetben költöztünk aztán át. Itt mindent magunknak kellett megszerveznünk: a tankönyvek beszerzését, sokszor szerkesztését, a szertárak felszerelését, énekkart, táncsoportot, cserkészetet. Az első tanévben én voltam az egyetlen pap-tanár, később többen is jöttek. 1958-ban volt az első érettségi Kastl-ban. Jó kapcsolatot építettünk ki a hatóságokkal, iskolákkal. Énekkarunkkal és népi táncsoportunkkal sokfelé eljutottunk. Kialakult a pünkösdi nagytalálkozó hagyománya is. Fegyelem, komoly tanulás és szép eredmények terjesztették az iskola jó hírét. Csak a magyarországi kommunista sajtó támadott bennünket.

Doktori oklevélének átvételekor

Galambos Ferenc Iréneusz a Szent Atya társaságában, csendes áhítaton

Számomra a kemény munka mellett két esemény volt különös jelentőségű. Mint az egyik magyar főpap titkára részt vehettem a II. Vatikáni Zsinat egyik ülésén, annak be-

fejezése után pedig egy évet posztgraduális tanulmányokkal Rómában tölthettem 1966/67-ben. Ekkor már Magyarországról is érkeztek hasonló tanulmányokra kiválasztottak. Én a bencés egyetem Liturgikus Intézetében, mint annak külföldi megbízottja, foglalkoztam a megújuló liturgiával. Ebben az időben számos ilyen témájú cikkem jelent meg. Ezt követően egy évet Kastlban tanítottam. 1968/69-ben azután az USA-ban és Kanadában tölthettem egy tanévet. Ekkor sorra látogattam a jelentősebb magyar csoportokat, előadásokat tartottam a liturgia reformjáról, a kastli iskoláról. Természetesen diákjaink szüleit is meglátogattam és az iskola számára is sikerült támogatókat szerezniem.

Édesapám halálhírére érkeztem vissza Amerikából. Tizenhárom év után a temetésre mentem először látogatóba Magyarországra. Több ok miatt is 1969-ben Burgenlandba, Ausztriába jöttem. Oda, ahol még ősi magyar lakosság van, az Őrségbe. A felsőlövői (Oberschützen) két gimnáziumban kaptam tanári állást. Hittant és magyar nyelvet tanítottam. 1981 és 1985 között hittanár voltam a felsőöri Felsőbb Női Szakiskolában is. 1969-ben szeptemberében megkezdtem Felsőörött (Oberwart) a magyar szentmisék tartását és hamarosan bekapcsolódtam az itteni magyar kulturális munkába. Magyar nyelvtanfolyamokat tartottam a Népfőiskolán, külön a magyar tanítóknak. 1970 augusztusában meghívtak Debrecenbe, az első Magyar Anyanyelvi Konferenciára. Ezért azután élesen megtámadott a magyar emigráns sajtó. A következő iskolai évben a lövői állami gimnázium egyik első osztályába sikerült tizenöt horvát és tíz magyar gyereket összeszedni, s megpróbálkoztunk velük egy kicsit intenzívebben foglalkozni magyarul és horvátul. Sajnos, egyes tanárok türelmetlensége és egyéb körülmények miatt nagyon sokan lemorzsolódtak. Egyre világosabb volt előttünk, hogy csak külön iskolával lehet eredményt elérni. Ez azonban csak 1992-ben valósult meg a Kétnyelvű Gimnázium megalapításával Felsőörött.

Azért ezt megelőzően is évente megszerveztük a gyerekek balatoni nyelgyakorló nyaraltatását. Nyomtatásban jelentettük meg kis lapunkat, az Őrséget, amit 1971 óta nagyrészt én szerkesztettem. Sikerült állandó helyiségeket is biztosítani Kulturális Egyesületünk számára. Központi magyar könyvtárat alapítottunk, majd 1988-tól a Magyar Intézet keretében tudományos tanácskozásokat, kulturális heteket szerveztünk. Tanulmányutakat és zárandoklatokat szerveztünk, néptánc- és citeracsoportot, énekkarokat indítottunk el, karácsonyi játékokat, szavalóversenyeket rendeztünk. Kiépítettük kapcsolatainkat a nemzetközi kisebbségi szervezetekkel, részt vettük különféle konferenciákon. Sokfelé tartottunk előadást a burgenlandi magyarokról.

Kutattuk a jelentősebb burgenlandi magyar személyiségeket, számos emléktáblát elhelyeztünk. Magyarországi kutatókat láttunk vendégül, támogattuk munkájukat: számos cikk, szakdolgozat, disszertáció, kiadvány készült így rólunk. Az itteni magyarság jövője szempontjából kétségtelenül döntő jelentőségű lehet a Kétnyelvű Gimnázium fiatal tanáraival és szorgalmas diákjaival. Amíg korábban csak szórványosan végeztek felsőfokú tanulmányokat burgenlandi magyar fiatalok, most szép számmal járnak a bécsi egyetem magyar tanszékére, a debreceni nyári egyetemre és más hasonló intézményekbe. Sajnos, politikai téren nincs képviselőnk, hatékony támogatónk. Szerények anyagi lehetőségeink, s főleg kevesen vagyunk. Különösen olyanok, akik magyarságukért hajlandók munkát vállalni, áldozatot hozni.

Vatikáni szent misén

Búzaszentelés Alsóőr határában

1977 óta vagyok alsóíri (Untervart) magyar lelkész.

Milyen hitvallást tehetek munkásságomról, annak indítékairól és céljairól?

Úgy vélem, hogy éppen az őslakos burgenlandi magyaroknak volna szüksége jól képzett, áldozatkész kulturális munkásokra. Nem tehetnek arról, hogy eddig nem volt magasabb iskolájuk, szerények voltak lehetőségeik és eszközeik. Mindent tapintatosan kell intéznünk, bár néha határozottabb kiállásra is szükség volna. A két világháború között az itteni magyarsággal nem törődött az anyaország. A második világháború után a „vasfüggöny” zárt el minket. Most meg a közöny és talán éppen a jólét gátol sok mindenben. Nem volt könnyű dolgozni és küzdeni sokszor nagyon tekintélyes személyiségek megnyilvánulásaival, nyilatkozataival: „A burgenlandi magyarság olyan csekély és elöregedett, hogy nincs jövője!” „Elhanyagolta és elszalasztotta lehetőségeit!” „Nincs magyar öntudata!” (De honnan is lenne?) „Kár értük bármit is tenni!” Sokszor a felületes vagy túlzó híresztelések is ártanak. Sajnos, a komoly kutatás és főleg a tervszerű, céltudatos munka is hiányzik. Másrészt olyan sokan és olyan sok mindennel fordulnak hozzánk, hogy nem győzzük a munkát, a levelekre válaszolást, a meghívások lemondását. De azért nem adjuk fel, és tesszük, amit tudunk.

Egyes szám első személyben folytatva: egész életemet szolgálatnak tekintetem. Életem utolsó harminc évét pedig a burgenlandi magyarság szolgálatának. Sokféle próbálkozás ellenére alig látszik ennek valami eredménye. Lehetséges, hogy sok mindent másképpen kellett volna tennem ...

BALASSA IVÁN

TALÁLKOZÁSOK GALAMBOS IRENEUSZ FERENC ATYÁVAL

Nevét először az újságban olvastam, amikor 1957–1958-ban beszámoltak a forradalom után a Győrben megrendezett, az elrettentést szolgáló perről, de csak futólag említették, mert már akkor nem tartózkodott itthon. Egyházi előljárói figyelmeztették, hogy a letartóztatandók listájára kerülhet, ezért jobb, ha elhagyja az országot. Személyes találkozásunkra az Anyanyelvi Konferencia valamelyik korai tanácskozásán kerülhetett sor. Nem az elsón, melyen részt vett, mert nekem később arról számolt be, hogy a Debrecenben tartott összejövetelről visszatérve, többen rossz néven vették ottani megjelenését, ami pedig az itteni helyzet megismerésére, könyvek beszerzésére, kapcsolatok kiépítésére nagyon fontos volt.

A Magyar Anyanyelvi Konferencia elnöke *Lőrincze Lajos* és egyik jelentős szervezője, kiadványainak szerkesztője pedig *Imre Samu*, nagyon vigyázott arra, hogy lehetőleg politika ne kerüljön az előadásokba. Résztevők csak nyugatról jöhettek, a szomszédos országok magyar szakembereinek meghívását nem engedélyezték. Első találkozásunkkor Ireneusz atyával két dologban is kértem a segítségét, illetve tanácsát. Az 1970-es évek első felében nagyon foglalkoztatott, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek számára és szakembereiknek közreműködésével anyanyelven egy néprajzi könyvsorozatot kellene kiadni, mely identitásuk megőrzését elősegítheti. Az a naiv elképzelés élt bennem, hogy akkor a szomszédos országok a náluk és velük élő magyar kisebbségekről hasonló sorozatot jelentetnek meg. A vállalkozás elindítását javasolta ugyan, de azt is megjegyezte, hogy az utódállamok ilyet aligha fognak kiadni. Igaza lett! A *Magyarországi Nemzetiségek Néprajza* megindult, és 2000-ben a kötetek száma meghaladja a 80-at és nyolc különböző nyelven jut el a magyarországi nemzetiségekhez.

A másik sorozatot *Néprajz Mindenkinek* címen kívántam elindítani és ez arra szólalt, hogy határainkon túl előadásokon, ünnepélyeken, más kisebb-nagyobb összejöveteleken a néprajzból mindazt fel tudják használni, ami a nemzeti jelleget kifejezi. Elsőnek a népviseletet említette, mert ehhez a megfelelő irodalom, rajz, fénykép, sőt szabásminta nem áll a nyugati szórványmagysárg rendelkezésére, azután a szokásokat hozta elő és azt is megállapítottuk, hogy a népzene, népdalra, általában a népköltészetre ugyancsak nagy szükség van. Tanácsait mások is megerősítették, ezért a sorozatot megindítottam, és abból négy kötet meg is jelent. Azt hiszem, hogy nem éredekelen ezeknek a címét megemlíteni: *Varga Marianna*: Magyar népviseletek régen és ma. 1982; *Szomas-Schiffert György–Csánki Imre*: Népdalaink a magyar történelemben. 1984; *Dömötör Tekla*: Régi és mai magyar népszokások. Bp. 1985; *Banó István*: Megfújom sípomat erdő derekában... Válogatás a régi és a mai magyar népköltészetből. 1985.

A nyári anyanyelvi táborok szorgalmas hallgatója

*A Magyarok Világszövetsége által szervezett nyári anyanyelvi táborában.
Az asztal mögött: Imre Samu nyelvész, akadémikus, Felsőőr szülőtte, mellette Szabolcsi Miklós
akadémikus, irodalomtörténész és Lőrincze Lajos nyelvészprofesszor*

Sajnos ekkor a sorozat vége szakadt, pedig jó véleménnyel használták a messi magyar szórványokban is. Jó lett volna, ha nem marad abba!

Az 1970–1980-as években már nemcsak az anyanyelvi konferenciákon, de néprajzi és más összejöveteleken is találkoztunk, és lassan kialakult előttem életútja, mely Alsópakony-pusztáról (Pest m.) indult el, ahol édesanyja a tanyasi gyerekeket tanította. Születni Budapesten született 1920. október 21-én, mert édesanyja öccse abban az időben a klinikán szigorló orvosként azt biztonságosabbnak ítélte. A család a későbbiekben még öt testvérrel szaporodott. Első emlékei a Duna–Tisza közének homokvidékéről származnak, de az iskoláit már a fővárosban kezdte meg, ahol édesapja az egyetemnek volt tisztviselője. A harmadik elemi osztályt Bécsben, intézetben járta, ahol egy év alatt a német nyelvet teljesen elsajátította. A középiskolát a budapesti bencés gimnáziumban végezte és 1938-ban érettségizett. Neveltetése következtében a szerzetesi életet választotta, amit még elősegített ennek az évnek két nagy eseménye: *Szent István Emlékév* és az *Eucharisztikus Kongresszus*. Érdemes megemlíteni, hogy osztályukból nyolcan jelentkeztek a bencés rendbe és a noviciátust (újoncév) együtt töltötték Pannonhalmán. Ezután nagyon kemény évek következtek, mert a teológiát Pannonhalmán, a magyar–német tanári szakot a pesti egyetemen egyszerre végezte, majd 1944-ben ugyanoda került vissza tanárnak, ahol egykor középiskolai tanulmányait végezte. 1944-ben szentelték pappá. Életének nagy élménye volt a cserkészzet, mely gyerekkorától napjainkig elkísérte.

1945-ben a csepeli munkások hívták, hogy szervezzenek bencés gimnáziumot, ami meg is történt és mire a nehéz körülményeket legyőzték, már államosították az iskolát (1948). Ezután Tökölön, majd Adonyban lett plébánoshelyettes, de véglegesítést nem kaphatott, mert nem volt „békepap”. Közben a teológiai doktorátushoz szükséges tanulmányokat hallgatta és a szükséges vizsgákat letette. 1953-ban a Győri Bencés Gimnáziumban két rendtársát az ÁVO letartóztatta, és a főapát úr odahelyezte és meghagyta, hogy csak a diákokkal foglalkozzék. Önképzőkör, nagy kerékpáros kirándulások, de még bélyeggyűjtés is szerepelt a tanítványai képzésében, ez utóbbi lehetővé tette a külföldre történő levelezést.

Most hallgassuk meg saját magát, hogyan változott meg élete folyása: „1956 forró októberi napjaiban belecsöppentem az 'események'-be. A munkások biztatására (a cserkészetből ismertek többen) beszéltem a városháza erkélyéről, majd mikor egy másik rendtársammal felmentünk a városházára, ott Szigethy Attila azzal fogadott, hogy szükségük van ránk, akik nyelveket tudunk. Így először telefonon léptem kapcsolatba szinte egész Európával, azután ki is küldött Bécsbe a segélyküldemények koordinálására. Kétszer is jártam azokban a napokban Ausztriában, de Pesten is, ahol szintén sokakkal kerültem kapcsolatba. Mindszenty hercegprímással is beszéltem a budai várban lévő romos primási palotában (csepeli cserkészvezető koromban 3 évig voltam ifjúsági ügyekben referense). Az ő beszédét november 3-án este közösen hallgattuk meg Győrött. Másnap reggel hívatott a házfőnök-igazgatóm, Holenda Barnabás és ajánlotta, hogy 'magam és a rend nevében jó volna, ha legalább egy időre eltűnnék'. Néhány társammal, akik szintén a forradalmi tanácsban velünk együtt voltak, elindultunk gyalog az *osztrák határ felé*. 5-én érkezünk meg Ausztriába. Én az első plébániára tértem be. Oda autóval jöttem értem Bécsből.” Mikor megtudta, hogy Traiskirchenben a táborban több ezer magyar él együtt, de plébánosok nem tud velük beszélni, azonnal odament és így lett egy évig a menekülttábor lelkesze két fiatal pap segítővel. Tolmácskodott, előadásokat, nyelvtanfolyamokat, zárandokutakat szervezett és ellátta a menekültek lelki gondozását, amire azoknak mindennél nagyobb szükségük volt. Jól működő általános iskolát indított el, a kö-

zépiskolásokat pedig maga vitte el az Ausztriában működő hat magyar gimnázium valamelyikébe. Ezek közül az utolsó Innsbruckban 1963-ban szűnt meg és a diákok és tanárok jelentős része Kastlban talált otthonra. A menekülttábor több ezer lakója részére *Élni akarunk* címmel napilapot alapított, melynek szerkesztősege figyelte az osztrák lapokat és a magyar rádiót. Ennek 130 száma jelent meg és ezt elhelyezte a Széchényi Könyvtárban, ahol mindenki számára hozzáférhető.

Élete a menekülttáborban alapvetően megváltozott, hiszen eddig belülről igyekezett az egyházat és a magyarságot szolgálni, ezután ugyanezt tette kívülről. Mikor megtudták, hogy a táborban milyen iskolai és művelődési életet teremtett, meghívták a Német Szövetségi Köztársaságba, hogy valamelyest rendezettebb körülmények között hasonló munkát fejtse ki. Erre legalkalmasabbnak látszott az egykori bencés kolostor, Burg Kastl, de ezt még rendbe kellett hozni. Megindult a tanítás, és ennek igazgatója lett 1957–1969 között. 1958-ban megtartották az első érettségit, megalakította a könyvtárat, énekkarukkal és táncsoportjukkal felléptek Nyugat-Európa számos városában, elsősorban ott, ahol magyar szórványok éltek. Minden pünkösdkor magyar találkozót rendeztek, melyen az egykori tanítványaik családjukkal együtt részt vettek, de más magyarok is megjelentek. Az iskolában, az ifjúság megszervezésében rendkívül nagy szerepet játszott a cserkészlet.

1964-ben, mint a pannonhalmi főapát titkára részt vett a II. Vatikáni Zsinat néhány ülésén, ami nagy élményt jelentett számára. 1966–1967-ben egy teljes évet tölthetett Rómában a bencés egyetem Liturgikus Intézetében, és itt a liturgia megújításának kérdésével foglalkozott, mint külföldi magyar megbízott. Ebben az időben szép számmal írt ilyen jellegű tanulmányokat, cikkeket. A következő évben Kanadában és az USA-ban járt, mindkét helyen számos magyar csoportot felkeresett és igyekezett magyarságukat megerősíteni. Ugyanakkor felhívta a Burg Kastl-ben működő magyar középiskolára a figyelmet, melynek már korábban is voltak Amerikából származó magyar tanítványai.

Sajnos, egy szomorú esemény kapcsán 1969-ben térhetett először haza Magyarországra: édesapja temetésére. Ebben az évben közelebb került földrajzilag is Magyarországhoz, mert elfogadta a burgenlandi felsőlövői gimnázium tanári állását, ahol magyar nyelvet és hittant tanított 1969–1985 között. Olyan helyre jött, ahol az ősi településű magyar lakosság, ha egyre csökkenő számban is, de élt. Az Őrséghez tartozó településeket segíteni kellett, hogy a magyarok megmaradjanak. Közben 1969-től Felsőőr (Oberwart), majd 1977-től Alsóőr (Untervart) lelkésze, ez utóbbiban a lakosság túlnyomó része magyar és katolikus. Szívós, céltudatos emberfeletti munkával mindent megtett, hogy a burgenlandi magyarságot megtartsa.

Vállotta, mert tudta, hogy először a nyelvet kell megőrizni, melynek e vidéken egy nagyon szép régies változatát beszélték és beszélnek. Már 1970–1971. tanévben sikerült tíz olyan magyar gyereket összeszedni, akik szüleik, nagyszüleik nyelvét az iskolában alaposabban meg akarták ismerni, ezért a horvátokkal karöltve – akik 15-en voltak –, egy külön osztályt hoztak létre s így a magyarórákat nemcsak a tanítási órák után, hanem a tanrendbe is sikerült beiktatni. Sajnos ez a vállalkozás nem sikerült, mert a német nyelv tanárnője sorra eltanácsolta a gyerekeket. A vállalkozás azzal a tapasztalattal járt, hogy külön iskolára van szükség. Ez, melyben külön magyar és horvát tagozat működik egymás mellett, 1992-ben alakult meg. De már ezt megelőzőleg is a magyar középiskolások számára nyári táborokat szervezett a Balaton és a Hortobágy mellett, ahol anyanyelvüket gyakorolhatták, megismerhették az ország történetét, irodalmát, néprajzát.

A munka során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az intenzívebb tanításhoz, a lapszerkesztéshez, a kulturális munkához komoly könyvtárra van szükség. Először saját

könyveit bocsátotta rendelkezésre, majd széles körű gyűjtőmunkát kezdeményezett az anyaországban, ahonnan sok könyvet kaptak és vásároltak. 1973-ban sikerült megfelelő helyiséget szerezni az alsóöri község háza épületében és megkezdődhetett a könyvek rendszeres kölcsönzése. A magyar könyvtár 1975-ben maga a tartományi főnök nyitotta meg. Ez a létesítmény kisebb kiállítások megvalósítására is vállalkozott. A könyvtár egy negyedszázad alatt sokat fejlődött.

Göncz Árpád köztársasági elnök, Klestil osztrák államelnök (Bundespräsident) és Styx Burgenland tartományfőnöke (Landeshauptmann) társaságában

1988-ban megalakította az *Őrvidéki Magyar Intézetet*, melyben egy fejlődő könyvtár szolgálja mindazokat, akik szülőföldjükről, elsősorban anyanyelven többet akarnak tudni. Az intézetben nemcsak előadásokat tartanak, hanem konferenciákat is rendeznek, melyre az anyaországból, majd a szomszédos területekről is hívnak meg magyar szakembereket. Az alsóöri plébánia vendégszobája mindig szeretettel várja a kutatókat és ezzel többen is éltek, ugyanakkor néprajzi, történeti, zenei gyűjtésük eredményét kiadva vagy pedig csak kéziratban a Magyar Intézet rendelkezésére bocsátották. Galambos Iréneusz munkásságából kiderül, hogy a néphagyomány gyűjtését, felelevenítését a nyelv ápolása mellett a legfontosabbnak vallja.

Ezzel a kérdéssel sokat foglalkozott elméletben és gyakorlatban egyaránt. Nem egy írásban megjelent cikkében vizsgálja a kérdést: *Mit jelent számomra a néphagyomány és a népelettel való foglalkozás?* (Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára 8. 1991). Egy másik alkalommal azt veti fel: *A nyelvtudomány és a népművészet szerepe a nemzeti kultúra megtartása és elmélyítése terén Burgenlandban* (A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében 2. Bp.). Többször részt vett a *Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián* és annak 3. kötetében írta: *A burgenlandi magyar népzenei kutatás és annak felhasználása a kulturális munkában*. Munkásságát egy önálló munkában is összefoglalta: *Hagyományörzés Alsóőrött*. 1991. Különösen fontosnak tartja a népzene és ennek feltárására igyekezett ismert szakembereket meghívni az anyaország-

ból. Mikor elhatároztuk, hogy *Néprajzi Látóhatár* címen az egykori Magyarországon lakó, most más országban élő néprajzkutatók számára 1992-ben folyóiratot (évkönyvet) indítunk, Őt hívtuk meg Burgenlandból a szerkesztőbizottságba, amit nemcsak elfogadott, hanem azóta is segíti munkánkat. Most íme, a IX. kötetet az Ő 80. születésnapjának megünneplésére szenteltük.

Sok-sok munkája között hadd említsem meg, hogy igyekszik felkutatni azokat az írókat, tudósokat, akik az Őrvidéken születtek, vagy valamilyen módon a magyar műveltséghez kötődnek és azok emlékét akár egy cikkben, könyvben vagy emléktáblán megörökíteni. Kikutatta, hogy *Móra Ferenc* is élt az Őrségben, Felsőlövön (*Móra Ferenc Felsőlövön*, 1974), akinek élete egy kevésbé ismert részletére világított rá. 1979-ben több helyen *Faludi Ferenc*-ünnepeket tartottak születésének 275. évfordulóján, aki Németújvárott született, és 200 évvel ezelőtt Rohoncon hunyt el. Nemcsak előadások hangoztak el, hanem emléktáblákat avattak, kiállításokat rendeztek Kőszegen, Németújvárott, Felsőőrben, Rohoncon. Hasonló módon harminc olyan nevezetes személyiségről emlékeztek meg, akik Burgenlandban születtek, vagy ahhoz szorosan kapcsolódtak.

Többek között sor került *Komjáthy-Schwartz Elemér* százéves születési évfordulójának megünneplésére (*Galambos Iréneusz: Száz éve született Schwartz Elemér. Néprajzi Hírek* 1990.), aki elindítója volt Magyarországon a vallási néprajzi kutatásoknak és sokat tett hazánk német nemzetiségének alaposabb megismerése érdekében is. Tanított a budapesti és a löweni egyetemen. *Imre Samu* (1917–1990) Felsőőrben született, régi kedves barátom, akinek emlékére a Néprajzi és a Nyelvtudományi Társaság egy emléktáblát szeretett volna elhelyezni születése helyén, hiszen, mint nyelvész sokat foglalkozott Felsőőr nyelvjárásával. Mivel református volt és az egyház (Pápa, Debrecen) nevelte fel, úgy gondoltam, hogy ezen a vonalon indulok el. Sajnos a református egyháztól levelemre nem kaptam választ, és ekkor fordultam Iréneusz atyához, aki jelezte, hogy néhány nap múlva Budapesten lesz és akkor felkeres. Így is lett, és az emléktábla már áll azon a helyen, ahol Imre Samu, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja meglátta a napvilágot. Az ünnepség lebonyolításába bevonta a református egyházat is. Az én kedves barátom jeles napon született, október 31-én, és amikor Iréneusz atyával mindenben megegyeztünk, mosolyogva megjegyezte: sok napon rendeztem már ünnepségeket, de az első eset, hogy ilyenre a reformáció emléknapján kerüljön sor.

Úgy érezte, hogy az élőszo mellett szükség van az írásra is, mégpedig magyar nyelvű folyóiraatra. Az *Őrség* című periodika már 1968-ban megindult, de 1970-ben a 4. számtól kezdve vette át és gyakorlatilag a mai napig szerkeszti. Ez a burgenlandi magyarság történetével, életével, irodalmával, néprajzával foglalkozik. Csak sajnálni lehet, hogy a rendkívül kis példányszáma miatt csak kis körben ismeretes az anyaországban. Az utóbbi években gyermekek számára is kiad munkatársaival egy folyóiratot, de ezt csak hallomásból ismerem, mert eddig még nem jutott el hozzám. Tudom azonban, hogy éppen a legfiatalabb burgenlandi magyarok közt jelentős hatást gyakorol.

Most, 80. születésnapján jó érzéssel nézhet vissza életére, mert nagyon sokat tett azért, hogy a rá bízott lelkeket kereszténynek és magyarnak megtartsa, és abban megerősítse. Az életműve, mely a latin költővel szólva *aere perennius*, hiszen valamilyen formában az elkövetkező századokban is érződik majd hatása. Életének e jeles napján a magam és az egykor, vagy éppen napjainkban általam képviselt intézmények, társaságok nevében két dolgot kívánok. Éljen sokáig békében, állandóan keresse az új feladatokat, másrészt legyen olyan utóda a legnyugatibb, östeleplésű magyarság szellemi vezetőjeként, aki legalább megközelíti az Ő munkásságát.

CSOMA ZSIGMOND

**„ODA MEGYÜNK, AHOL KELLÜNK,
AHOL NEKÜNK ÖRÖM LENNÜNK!”**

**(dr. Galambos Ferenc Iréneusz OSB
szubjektív-objektív életrajza)**

Ferit, Iréneusz atyát 1980-ban ismertem meg személyesen, amikor gratulált nekem, mint Balassa Iván Herder-ösztöndíjasának, Bécsben az egyetem dísztermében. Az ünnepségekre készülve igyekeztem tájékozódni az ausztriai magyarság kulturális, tudományos személyiségeiről, munkásságukról, így találkoztam Galambos Ferenc Iréneusz nevével. Ez az utam volt ugyanis az első nyugaton, akkor amikor külön útlevél, csekély valutakeret, többféle belbiztonsági biztosítás után (pl. feleségem és gyerekeim nem jöhettek velem stb.) még élénken élt bennem a pár nappal korábbi figyelmeztetés. Ezt Söveges elvtárs belbiztonsági elhárító tisztól kaptam, aki a kiutazó ösztöndíjasokat „készítette fel elbeszélgetéssel” a nyugati tanulmányi utakra, mint pl.: „*Csoma elvtárs elleneségek közé utazik, megpróbálhatják kifaggatni az itthoni helyzetről, kapcsolatrendszeréről*” stb. Mindez már akkor az én nemzedékem számára is nevetségesen hangzott, ma meg már történelem. De még komikusabb volt hét évvel később, amikor szinte ismerős-ként köszönhettem ismét a korosodó Söveges elvtársat, amikor is MTA-Soros ösztöndíjjal ismét Ausztriában és Németországban kutathattam 9 hónapig.

A bécsi egyetemen Gaál Károly professzor – Galambos Ferenc egykori cserkésze – kurzusait is látogattam, és szerencsémre részt vehettem egy monografikus falukutatáson is Stinátzon (Pásztorháza). Így már 1980 novemberében meglátogathattam Iréneusz atyát, kapva a felkínált lehetőségen. Szerénysége és óriási tudása, Burgenlanddal kapcsolatos ismeretei bámulatba ejtettek. Eligazító magyarázatait szótlánul hallgattam. Emlékszem, hogy miközben összegyűjtött anyagait mutogatta, ő hívta fel figyelmemet Kincs István íróra, aki szépiróként, műveiben sokat foglalkozott az én kutatási témámmal, a nyugat-magyarországi (burgenlandi) örvidékiek termék-terménycseréjével. De mesélt Moór Marianna színésznőről és számtalan más örvidéki, akkor még előttem ismeretlen személyiségről, akiknek életrajzát, munkásságát már összegyűjtve, kartotékrendszeren olvashattam az Ő szívességéből. Később még számtalanszor felkerestem, amikor Öriszigeten kutattam huzamosabb ideig. Mindig megértő, szeretetteljes atyai gondoskodást kaptam tőle, holott nem rejtettem véka alá, hogy evangélikusként a kevésbé ismert, paraszti gazdálkodású-életformájú öriszigetiek életének múltja érdekelt első-sorban. Sokszor váratlanul érkeztem a plébániára, tárt karokkal és szívélyes vendég szeretettel fogadott, marasztalt. Az elsők között kutathattam a Magyar Intézetben is a megnyitás után 1988-ban. Számtalanszor beszélgettünk, így lassan Feri munkálkodása, a burgenlandi magyarság életében játszott meghatározó szerepe egyre jobban kirajzolódott előttem.

Tisztelem benne azt a fajta állandó lobogást, jobbitó igyekezetet, ami nem hunyt ki az évek, évtizedek múlásával sem lényéből. Ma is fiatalos, még ha fáradságra panasz-kodik is, de élete és mindennapjai összefonódnak a burgenlandi magyarsággal, igazi tudós falusi pap és nevelő a legnemesebb értelemben. Isten adja, hogy minél több hasonló papja, tanára, értelmiségi vezetője legyen a határon túli (és belüli) magyarságnak. Hasznos élete és tevékenysége olyan 20. századi magyarnak a sorsa, aki népében, nyelvében gondolkodik, cselekszik, bárhova is vetődjön a kerek világban. Galambos Ferenc Iréneusz azonban nem zárkózott be nyelvébe, hanem közvetítőként és segítőként hasznosította gyerekkora óta jó nyelvtudását. Ezzel is nemzetét segítette a nehéz időkben.

Galambos Ferike kétéves korában

Galambos Ferenc 1920. október 21-én született Budapesten. Édesanyját képesítő vizsgája után 1913-ban egy nyugat-magyarországi (mai Burgenland) iskolához hívták, ahol német nyelven kellett volna tanítania. A Lex Apponyi óta bár a magyar nyelvnek a népiskolai oktatása kötelező volt, de a több évszázados német-osztrák befolyás révén a német nyelvű lakosság nagyobb számban élt Nyugat-Magyarországon, mint magyar. A Vasárnapi Újság a 19. sz. közepén már azt írta, hogy utoljára magyar nyelven beszélőket Felsőőrön, a legnyugatibb magyar mezővároskában, a mai Oberwarton lehetett hallani, ettől nyugatabbra már csakis németül beszéltek. A magyar államnyelv miatt, az érvényesülés érdekében alakult ki a többnemzetiségű területeken a cseregyerek-rendszer intézménye, amely Nyugat-Magyarországon is virágzott. Galambos Ferenc édesanyja bár tudott németül, a tanításra nem mert vállalkozni, így került végül a Duna-Tisza közén lévő Alsópakony pusztára tanítónőnek. Édesanyja, öccse tanácsára, aki a pesti egyetemen volt

szigorló orvos, Pestre jött, mint Ferencsel várandós kismama, az egyetemi klinikára szülni. Így kerültek Alsópakony-pusztára vissza, ahonnan az első emlékeit a tanyai élet-ről máig megőrizte. Mivel hét közben édesapja a pesti egyetemen dolgozott, a kis Ferenc – ahogy Galambos visszaemlékezéseiben tréfásan mondta – „már négyéves koromban iskolába jártam”. Ott ült az egyosztályos, osztatlan kis népiskola utolsó padjaiban, miközben édesanyja okította és tudásra sarkallta a pár évvel idősebb nebulóit. Galambos Ferencet ez irányú emlékei egy életen át végigkísérik, így ő igazán tudta, mit jelentett az 1868. évi népiskolai törvény, az első iskolai államosítás. Ugyanakkor a másodikat is meg kellett élnie, de az már sokkal szívszorítóbb volt számára is...

Ötéves, amikor Budapesten az egyetem épületében kaptak természetbeni lakást, így már ötévesen „egyetemre” is járt. Itt kezdte meg iskoláit, de a III. elemre Bécsbe került intézetbe, hogy tanuljon a kor értelmiségi és polgári családai között szokássá vált német szót, a beszélt nyelvet. Ferike ismerősei segítségével az akkori Ausztriában, az

újonnan megszerveződő, de még ekkor a magyar népiskolai rendszer jegyeit magán hordó Burgenlandban fejezte be alapfokú iskolai tanulmányait.

Galambos Ferike iskolatársaival Ausztriában

Galambos Ferenc azóta él kétnyelvűségben, még ha klasszikus értelemben cseregyerek nem is volt. Kiváló nyelvi felkészültségét, anyanyelvi szintű nyelvtudását innen származtathatja, nem véletlen, hogy akár a telefonos bejelentkezés alkalmával a plébánián ma is két nyelven köszönti előre az ismeretlen telefonálót. Ez a távollét a szülői otthon melegeként nagyobb megbecsülésére is megtanította. Hatan voltak ugyanis testvérek, Ő volt a legidősebb. A nyári vakációkat a 20-as években az alsógödi (Pest m.) kis villájukban, nyaralójukban, a 30-as évektől kezdődően pedig Balatonfenyvesen (Somogy m.) töltötte. Testvéri szeretettel ma is irányítja, összetartja a nagy családját, testvéreit, többen rövidebb-hosszabb időt töltöttek el Alsóőrön (Unterwart) a plébánián, így a helyi őslakos és a trianoni határon belüli-kívüli magyarság ügyének szolgálatában. A budapesti bencés gimnáziumba járt. Több kitűnő tanáruk volt. Ennek a kornak nagy élményét azonban a cserkészlet jelentette, főleg nyári táboraival, de az évközi rendszeres foglalkozásokkal, kirándulásokkal is. Tagja volt az énekkarnak, zenekarnak. 1933-ban a gödöllői, 1937-ben pedig a hollandiai jamboreen (cserkész-világtáborozáson) is részt vehetett. A két világháború közötti cserkészmozgalom nagy eredményeket ért el a fiatalok hazafias nevelésében. Ez azonban nem jelentette más népek lenézését, hanem a szomszéd népek kultúrájának, művelődési eredményeinek megbecsülésére tanított. Jánosi Sándor (Juló bácsi) cserkészfőtitkár, Karácsony Sándor debreceni, neveléstudományt oktató professzor, Lükő Gábor néprajzkutatójával népi-nemzeti összehasonlító módszerrel dolgozó, az önismeretet hirdető irányzat, amely a cserkészmozgalomra nagy hatást gyakorolt.

1938-ban érettségizett, ekkor volt az Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István emlékévként is. Bizonyára ezek a lélekemelő események, de elsősorban a mások szolgálatára nevelő cserkészmunka játszott közre abban, hogy osztályukból nyolcan jelentkeztek a bencés rendbe. Az újoncév (noviciátus) Pannonhalmán a szerzetesélet szépségeibe

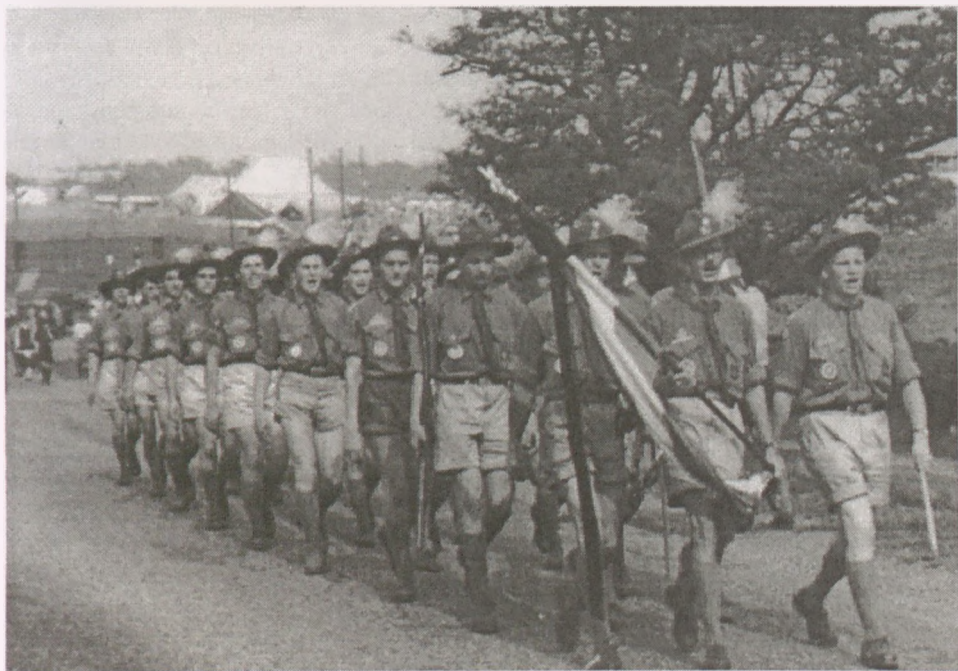

A cserkészvezető Galambos Ferenc

vezette be, ami nagy élmény volt számára. Utána párhuzamosan végezte a teológiát és a világi tanári szakot, magyar és a német nyelv és irodalom szakon. A Nyugat-Magyarországon sokat kutató germanista-néprajzprofesszortól, a vallási néprajzot kutató szerencsétlen sorsú Schwartz Elemértől is sokat tanult, akit később 1948-ban a pesti egyetemről egyik napról a másikra távolított el az ideológiai háború. Ezek bizony kemény évek voltak, vizsgázni a pesti egyetemre járt, a nyári vakációkban is cserkészkedett, katonaként szolgálva pedig a Délvidéket és Erdélyt is megjárta. A bencés rendi élmények, amelyek ebben az időszakban is az erősödő nagynémet népi és a náci terjeszkedés idején egyértelműen a magyar nemzeti tudatot hirdették, egy életre meghatározóak lettek számára. Nem véletlen, hogy már gyermekkorra és ifjúkora nagy élménye a cserkészlet volt. *1944-ben szentelték fel pappá és ez év szeptemberében ugyanott kezdte meg tanári és házgondnoki munkáját, ahol nyolc évig gimnazista volt. Mint a tantesztület legfiatalabb tagja az I. osztály osztályfőnöksége mellett házgondnok is lett, igazgatói jegyző és a bevonult tanárok*

helyett vezette az énekkart és a cserkészletet. Mindehhez járult a tanév folyamán Budapest bevétele, a főváros borzalmas, nagy áldozatokat kívánó, házról házra történő ádáz harcú ostroma. Sok üldözöttet, nem katolikus menekültet fogadtak és mentették életüket a rendházban. A környék óvóhelyein lelkipásztori segítséget is nyújtott.

A nyáron, a háború végeztével Pannonhalmára vitte osztályát és a cserkészeket. A nyár vége felé augusztusban azonban újabb fordulatot vett élete. Az sem véletlen, hogy a háború utáni első békés napokat-heteket kihasználva 1945-ben a rend merész új vállalkozásával ekkor megnyíló – az idén 50 éves – *Jedlik Ányos gimnázium tanárának szegődött 1948-ig, az egyházi iskolák államosításáig*. A csepeli munkások hívták meg a bencéseket gimnázium alapítására. Egykori cserkészvezetője, Vályi Hugó cserkész módra szervezte meg ezt az új vállalkozást (kezdetben a földön aludtak, maguknak főztek), aminek így családias légköre volt. Bár csak három évig – az államosításig – taníthatott Csepelen, de a kapcsolat egykori diákjaival ma is él. A sors különös fintora, hogy az Ortutay Gyula kultuszminiszter által irányított iskolai államosítás során a rendházak és szerzetesrendek feloszlata a magyar kultúra és művelődés számára nagy veszteséget jelentett, ami a néprajz, a nyelvjárásgyűjtés, a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő fiatal tanár, Galambos Ferenc életét is megváltoztatta. *Az államosítás és a rendházak feloszlata után Galambos Ferencet a székesfehérvári egyházmegyében alkalmazta Shvoy püspök. Először Csepelen volt káplán és gyári hitoktató (nov. 19-ig, amikor kitiltották Csepelről), azután pedig Tökölön majd Adonyban plébánoshelyettes.*

Az ausztriai Traiskirchen menekülttáborban szervezett cserkészcsapata. Az első sorban középen magyar zászlóval Gaál Károly, a későbbi bécsi egyetemi professzora, a Hannus-Gaße-i Institut für Volkskunde egyetemi tanára

Ez megint egészen új szint, lehetőségeket jelentett életében. Ekkor még sok mindent lehetett falun tenni, pl. 80 tagú énekkart szervezett, ministránsokkal foglalkozott, rendbe hozták az adonyi plébánia épületét és a templomot, majd 1950-ben még ki is festették azt. Kulturális előadásokat, hangversenyeket, tanulmányi kirándulásokat, búcsújárást szerveztek. Meg is jegyezte az egyik tehenes gazda, a korabeli tejsterilizálást mindig hallva, hogy „*Mióta a tanár urak falura kerültek jobban megy a pasztörizáció!*”!

Kitűnő munkatársai voltak Adonyban pl. a természetgyógyász, a népi gyógyászati-gyógynövény ismereteket tudósan figyelő, rendszerező Szabó Lajos atya. Iréneusz atya ebben az időben beiratkozott Pesten a Hittudományi Akadémiára, ahol felkészült a teológiai doktorálásra, vizsgákra. Közben kisegítő lelkipásztori munkát is végzett, családnál hitoktatást, énekkart vezetett. Éppen sikeresen letette a nagy teológiai vizsgát az ún. licenciátust, amikor 1953 karácsonyi születésén az ÁVO két kurzustársát (Pálffy Aurélt és Csizmadia Gerőt) letartóztatta, *Sárközy Pál főpát úr lehetővé tette számára, hogy „kincés”-ből (kereten kívülből) újra „bencés” lehessen. Így lett a győri bencés gimnázium tanára* és pár hetes tanítás után félévkor már osztályoznia kellett tanítványait. A főpát úr utasítása is az volt, hogy csak a diákjaival foglalkozzon. A tanításon kívül önképzőkörszerűen foglalkozott a diákokkal. Meghívtak előadókat, teológusokat óralátogatásra és próbaoktatásra, kirándulásokat szerveztek, evezést a Kis-Dunán, kerékpáros túrákat a környékre és a nyári vakációban bejárták a cserkész hagyományoknak megfelelően szinte az egész országot (mint már korábban is, csepeli diákjaival). Még bélyeggyűjtő kört is szervezett, ezen az alapon külföldi diákokkal is leveleztek, egy alkalommal ifjúsági országos bélyegkiállításon II. díjat is nyertek.

1956 forró októberi napjaiban belecsöppent az „események”-be. A munkások biztatására (a cserkészzetből ismerték többen) beszélt a győri városháza erkélyéről, majd amikor egy másik rendtársával felmentek a városházára ott Szigethy Attila azzal fogadta, hogy szükségük van rájuk, akik nyelveket tudnak. Így először telefonon lépett kapcsolatba szinte egész Európával, azután pedig ki is küldték Bécsbe a segélyküldemények koordinálására. Kétszer is járt azokban a napokban Ausztriában, de Pesten is, ahol szintén sokakkal került kapcsolatba, még Mindszenty hercegprímással is beszélt a budai várban lévő romos primási palotában, akit még csepeli cserkészvezető korában ismert személyesen, mert három évig volt ifjúsági ügyekben referense. Az ő beszédét nov. 3-án este közösen hallgatták meg Győrött. Az orosz tankok lánctalpainak második és végleges megjelenése után, nov. 4-én az igazgatója és házfőnöke érte küldött. Holenda Barnabás azt ajánlotta, hogy „a saját maga és a rend érdekében jó volna, ha legalább egy kis időre eltűnne”.

Néhány társával, akikkel a forradalmi tanácsban együtt dolgoztak, elindultak gyorsan az osztrák határ felé. *November 5.-én este érkeztek meg Ausztriába.* Ott az első plébániába betértek. Ott tudta meg, hogy a traiskircheni táborban már több ezer magyar menekült van, de az ottani osztrák plébános nem tud velük a nyelvi nehézségek miatt érintkezni. Mindjárt munkára jelentkezett, a segíteni akarás és tudás vezette cselekedeteit. Még novemberben megkapta König bécsi, akkori érsektől, a későbbi bíborostól a ki nevezést, amit még a mai napig is őriz. Majd egy évig volt a menekülttábor lelkésze, két fiatal pap a nagy menekültszám miatt segített ebben a munkájában. Kápolnát rendeztek be, a gyermekek számára iskolát szervezett, nyelvtanfolyamokat, előadásokat, szórakozást, zárandoklatokat szervezett meg és napilapot sokszorosított és szerkesztett a környező menekülttáborok számára is. A középiskolás korú menekült gyermekek részére hat magyar gimnázium is nyílt ekkor Ausztriában. Ezeket mind meglátogatta, elhelyezve ott a menekülttábori tanulókat. Így került a *Németországban lévő magyar gimnáziummal is kapcsolatba, ahová a következő iskolai év kezdetére igazgatónak hívták meg* a mindig tevékeny, humánus katolikus pap-tanárt. 1957. augusztusában telepedett le Németországban. Hetekig járták Ádám György németországi katolikus főlelkésszel a különböző helyeket, ahol el lehetne helyezni az új, most létesítendő magyar gimnáziumot, mert nagyszámú menekült gyerek jelentkezett, akiket nem tudtak az épületek szűkössége miatt megfelelő szinten elhelyezni. A számba jöhető sok hely közül *Burg Kastl, a középkori egykori bencés apátság épületei tűntek a legalkalmasabbnak*, amelyek ebben az időben renoválás és kiépítés alatt álltak. Ideiglenesen azonban München külvárosában, Fürstenriedben kezdték meg a tanévet, mert a bencés apátság felújítása még nem fejeződött be. A diákokban komoly volt a tanulási vágy, azonban a nagyváros közelsége és a kétes szórakozási lehetőségei nem tűntek ideálisnak az elmélyült tanuláshoz, a sok csábító nagyvárosi lehetőség miatt. 1957. szeptemberében már a Burg Kastl-i újonnan megalakult Magyar Gimnázium első igazgatója lett az iskolabizottság felkérésére. A *karácsonyi szünetben költöztette át Kastlba* végleges helyére a gimnáziumot. A költöztetésben kétkezi, fizikai munkával is részt vett a szervezés mellett, hogy mielőbb megkezdődhessen a tanítás. Az egykori cserkészszült és szervezési ismeretekre nagy szüksége volt. Itt azután mindent maguknak kellett megszervezniük: a tankönyvek beszerzését, sokszor szerkesztését is, a szertárak felszerelését, az énekkar megalapítását, a tánccsoport megszervezését, és természetesen az ifjúsági mozgalmi életet, a cserkészzetet. Az első tanévben Galambos Ferenc Iréneusz volt az egyetlen pap-tanár, később azonban már többen is jöttek segíteni neki a tanári karba.

Galambos Ferenc Iréneusz, a Burg Kastl-i gimnázium tanára

1958-ban beérett oktató-nevelő-papi munkája németországi gyümölcse. Első magyar gimnáziumi növendékei számot adtak tudásukról, Kastlban az első érettségi vizsgákat tették le. Galambos szorgalmának, körültekintésének, kiváló szervezőképességének és közvetlen szeretetteljes emberi tulajdonságainak köszönhetően rendkívül jó és gyümölcsöző kapcsolatok épültek ki a városi-oktatási-egyházi hatóságokkal, iskolákkal, más intézményekkel. Híressé váló énekkarukkal és népi táncsoportjukkal sokfelé eljutottak, hirdetve egy történetében hányattatott sorsú európai kis nép kultúráját, élni akarását. Kialakította a híressé váló pünkösdi nagytalálkozókat, amelyek hagyományos találkozókka bővültek. Mindezt az irányításával és alatt fegyelmezett, komoly tanulás eredményeként szép elismerések tanúsították, ugyanakkor terjesztették jó hírét a magyar gimnáziumnak. Csak a magyarországi kommunista sajtó támadta és fanyalgott, ha nem hallgathatta el az itteni eredményeket. Számára a kemény, mindenre odafigyelő

Boldog költözés Burg Kastl egykori, bencés középkori kolostorába

munka mellett két esemény volt különös jelentőségű. Mint az egyik magyar főpap titkára részt vehetett a II. Vatikáni Zsinat ülésén, majd annak befejezése után pedig egy évet posztgraduális tanulmányokkal Rómában tölthetett 1966/67-ben. Itt találkozhatott újra Magyarországról is hasonló tanulmányokat folytató papokkal, teológusokkal. A bencés egyetem Liturgikus Intézetében foglalkozott a megújuló liturgiával, mint annak külföldi magyar megbízottja. Ebben az időben számos ilyen tárgyú szakkikket publikált. 1968/69-ben azután az USA-ban és Kanadában tölthetett egy tanévet. Ekkor sorra látogatta a jelentősebb magyar csoportokat, ismerkedve-tanulmányozva az ottani diaszpórában élő magyarság életét. Sok előadást tartott a liturgia reformjáról, a kastli magyar gimnáziumról, törekvéseikről, nevelési elveikről, természetesen egykori amerikai származású, de Németországban tanuló gimnáziumi diákjainak szüleit is meglátogatta és az iskola számára is sikerült támogatást szereznie.

Édesapja halálhírére érkezett vissza Amerikából. Így 13 év után, kissé félve és tartva a korabeli magyarországi fegyveres testületektől, a temetésre jött először Magyarországra. 1969-ben Burgenlandba vezette sorsa, oda, ahol még ősi magyarként is, álamalkotó kisebbségként lakott a burgenlandi magyar lakosság, az Őrség Ausztriába eső részén, az ún. Felső-Őrségben. Bár az 1955. évi Osztrák Államszerződés akkor még nem ismerte el önálló kisebbségnek a magyarokat. Itt a református Felsőőr (Oberwart), a katolikus Alsóőr (Unterwart) és az evangélikus Őrisziget és Jobbágyi (Siget in der Wart, Jabing) magyarsága várta kulturális és lelki vezetőnek. Az itteni magyarság népcsoporti vezetői elsősorban politikailag, kisebbségjogilag képviselték a magyar népcsoportot. Szószékről három kiváló pap, Gyenge Imre református „püspök” superintendens, az őriszigeti Teleky Béla evangélikus lelkész, és Alsóőrön Galambos Ferenc Iréneusz szolgálta a magyar nyelvet, kultúrát, emberi jogokat és az Istent. Galambos szervező és szakmai munkássága elismerésül, mint szerzetes, mint katolikus pap-tanár – aki az örök humánumot képviselte és akitől az igaz hit mellett az ökoménia sem állt távol – 1969. szeptemberében a burgenlandi, evangélikus Felsőlövő (Oberschützen) mindkét gimnáziumának tanára lett és mindjárt aktívan bekapcsolódott az őrvideki (burgenlandi) magyarság kulturális és hitéletébe. A felsőlövői (Oberschützen) nagy hírű és múltú evangélikus gimnáziuma még az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában biztosította a nyugat-magyarországi evangélikusok hitfelekezeti gimnáziumi szintű oktatását. Az élénk gazdasági-kulturális-társadalmi kapcsolatokat jelzi, hogy még a Balaton-felvidékről is látogatták a nagy hírű gimnáziumot evangélikus diákok.

Hittant és magyar nyelvet tanított, de 1969. szeptemberében megkezdte Felsőőrött (Oberwart) a magyar szentmisék tartását is és hamarosan bekapcsolódott az itteni magyar kulturális munkába. Magyar nyelvtanfolyamokat tartott a Nép főiskolán, külön a magyar tanítóknak. 1970. augusztusában – szakmai, hungarológiai odaadó, áldozatkész munkájára felfigyelve meghívták Debrecenbe az első Magyar Anyanyelvi Konferenciára. Ez a „vasfüggöny” megléte idején számára is igazi elismerést jelentett, ugyanakkor a kétoldali éberség miatt a magyar emigráns sajtó élesen, ok nélkül és igazságtalanul támadta. A hungarológiai munkásságára azonban jelentős hatással volt ez a szakmai útja, mert a következő iskolai évben a felsőlövői (Oberschützen) állami gimnázium egyik első osztályába 15 horvát és 10 magyar gyereket sikerült összeszednie és intenzívebben foglalkoznia velük magyarul. Sajnos egyes tanárok türelmetlensége és egyéb körülmények miatt (mindkét oldalról támadták) nagyon sokan lemorzsolódtak. Egyre világosabb lett előtte, hogy csak külön iskolával lehet eredményt elérnie. Ez azonban csak 1992-ben valósult meg a felsőlőri (Oberwart) Kétnyelvű Gimnázium megalapításával. Azért ezt

megelőzően is évente megszervezte a burgenlandi magyar gyerekek balatoni nyelvgyakorló nyaraltatását.

*Az alsóőri helytörténeti gyűjtemény „Heimathaus” megnyitásán
Seper Károly múzeumigazgatóval, 1967.*

Nyomtatásban jelentette meg kis lapjukat, az *Örséget*, amit 1971 óta nagyrészt ő szerkesztett, kisebb-nagyobb hírekkel, írásokkal gazdagítva a burgenlandi magyar kisebbségi népcsoport anyanyelvű tájékoztatását és életének, mindennapjainak dokumentálását. Ma már ezek a korábbi számok valódi történeti értékű dokumentumok a burgenlandi magyarok életét kutatók számára. Sikertült állandó helyiséget is biztosítani a Burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület számára. Központi magyar könyvtárat alapított, majd 1988-tól a Magyar Intézet (Ungarisches Institut) keretében tudományos tanácskozásokat, kulturális heteket szervezett, tanulmányutakat, zarándoklatokat, népitánc- és citeracsoportot, énekkarokat, karácsonyi népi játékokat, szavalóversenyeket rendezett, szervezett, alapított és működtetett. Kiépítette a magyar népcsoport kapcsolatait a nemzetközi kisebbségi szervezetekkel, számos konferencián ismertette és képviselte a burgenlandi magyarságot, az ausztriai magyar csoportokat. Sokfelé tartott előadást a burgenlandi magyarokról.

Míg a korábbi években csak szórványosan végeztek felsőfokú magyar tanulmányokat burgenlandi magyar fiatalok, most már szép számmal járnak a bécsi egyetem magyar tanszékére, tolmácsintézetébe, a debreceni nyári egyetemre és más hasonló intézményekbe.

Keze alatt ég ma is a munka, lázas igyekezettel szolgálja a burgenlandi és az ausztriai magyarságot, az őshazát és községe népét. Emellett kutatásokra is jutott ideje. Nagy publikálható anyagot gyűjtött össze a nyugat-magyarországi (burgenlandi) jelentősebb

egykori magyar személyiségekről. Számos emléktáblát helyeztetett el, kutatókat lát vendégül, munkájukat támogatja, számos cikk, szakdolgozat, disszertáció készült így munkájáról, munkáiból, eredményeiről. A burgenlandi történeti magyarság szempontjából kétségtelenül a Kétnyelvű Gimnázium fiatal magyar tanáraival és szorgalmas diákjaival szoros együttműködése döntő jelentőségű. Mindezek mellett, a sokszor irigylésre méltónak tartott ausztriai szociális és gazdasági állapotok ellenére keserűen jegyezte egyszer meg: „...*nincs hatékony támogatónk. Szerények anyagi lehetőségeink és főleg kevesen vagyunk, különösen olyanok, akik magyarságukért hajlandók munkát, áldozatot vállalni.*” Úgy véli mégis, hogy éppen az őslakos burgenlandi magyarságnak van szüksége jól képzett, áldozatkész kulturális-népművelő-közművelődési-közgyűjteményi szakemberekre. Ugyanis eddig nem volt magasabb szintű iskolájuk, lehetőségeik, eszközeik. A két világháború között az európai világháborút nyert nagyhatalmak irredentizmusba sodorták Magyarországot, azonban még ebben az időszakban sem törődött az itteni magyarsággal az anyaország. A második világháború után pedig a „vasfüggöny” zárta el a burgenlandi magyarokat. Ma meg a közöny és talán éppen a jólét gátol sok mindent, teszi nehézkesé a kétoldali kapcsolatokat. Mindezt nem volt könnyű Galambos Ferenc Iréneusz korlátlan munkakedvével és emberszeretetével-hitvallásával sem dolgozni és küzdeni, akár, mint egyszemélyi intézmény. Sokszor nagyon tekintélyes személyiségek megnyilvánulásával, nyilatkozataival – mint pl. „*A burgenlandi magyarság olyan csekély és elöregedett, hogy nincs jövője!*”. „*Elhanyagolta, elszalasztotta lehetőségeit*”, „*Nincs magyar öntudata!*” „*Kár értük bármit is tenni!*” – is szembe kellett fordulnia és mindennapi munkáját végeznie. Sokszor a félületes, vagy túlzó híresztelések is ártottak az itteni magyarság ügyének. Galambos atya ma is a komoly kutatást és főleg a tervszerű, céltudatos munkát tartja fontosnak, ami szerinte még hiányzik. Mindezekben is helyt áll a burgenlandi magyarság katolikus papja, lelki gondozója, aki nem panaszkodva, de tényyszerűen állapítja meg, hogy olyan sokan és oly sok mindennel fordulnak hozzá, hogy szinte nem győzi a munkát, a segélykérésekre a választást, a szolgálatot.

A legmagasabb állami kitüntetés átvétele Göncz Árpád köztársasági elnöktől

Galambos Ferenc, mint ifjú pap közössége élén

Gyertyaszentelés az ausztriai Traiskirchenben, az 1956-os menekültek táborában

Egész életét szolgálatnak tekintette, élete utolsó 30 évét pedig a burgenlandi magyarság szolgálatának. A sokféle próbálkozásának számtalan eredménye látszik, amit a Magyar Köztársaság a legmagasabb állami kitüntetéssel köszönt meg és ismert el. Igen, köszönt, mert számtalan köszönet is kevés, amit Galambos Ferenc Iréneusz atya áldozatos közösségteremtő és fenntartó munkájáért megkaphat tőlünk.

Szorgos életét a szerénység és a mások illetve az ügyek iránti alázat és állandó szeretet jellemzi. Nagy tisztelettel kívánjuk számára, hogy kedves költője, Nagy László soraival élhessen még jó egészségben soká: *„Oda megyünk, ahol kellünk, ahol nekünk öröm lennünk!”*

LÉVAY ERZSÉBET

A BURGENLANDI MINDENES

„Egész életemet szolgálatnak tekintetem, életem utolsó harminc évét pedig a burgenlandi magyarság szolgálatának. Sokféle próbálkozásom ellenére alig látszik valami eredménye. Lehetséges, hogy sok mindent másképp kellett volna tennem...”. Ezek a zárszavai Galambos atya egyik rövidebb lélegzetű önéletrajzi írásának, amelyet a közelgő 80. születésnapja alkalmából vetett papírra. Bár sem testileg, sem lelkileg nem látszik rajta e szép kor, s tennivalója annyi, hogy nemigen érne rá ezzel a körülménnyel törődni, szűkebbi-távolabbi környezete, barátai, tisztelői lépten-nyomon figyelmeztetik rá – készlnek az ünneplésére. Az ünnepekt pedig akarja, nem akarja: emlékezik, összegez, értékel.

A bevezetőben idézett sorok senkit ne tévesszenek meg, nem elkeseredés, elégedetlenség, vagy a napi (és a holnapi!) tettről való lemondás szól belőle! Sokkal inkább a hívő, de tárgyilagos, útkereső ember szavai.

Három évtized akkor is nagy idő egy ember életében, ha az „csak úgy megtörténik vele”. Dr. Galambos Ferenc Iréneusz bencés paptanárn pedig nem az az ember, aki passzív résztvevője tudna lenni bárminek is, aminek a közelébe kerül. A burgenlandi magyarok között eltöltött harminc évét is felfokozott aktivitásban töltötte.

A Burg Kastl-i magyar gimnázium igazgatójának 1969 nyara váratlan eseményeket hozott. Amerikai szervező- és tanulmányúttja utolsó napjaiban érte utol édesapjának halálhíre. Tizenhárom év után először tért haza Magyarországra – a temetésre. Nem várt fordulat volt a gimnáziumtól való kényszerű elszakadás is. Egy hónapos szabad európai rádiós „beugrás” után vett részt Bécsben a Nyugat-Európában élő magyar bencések összejövetelén, itt tudta meg, hogy a felsőlövői gimnáziumok számára hittanárt keresnek. A tanítás iránti igény, a magyar szó utáni vágy, az egyházi orientáció mind egybeestek, s az éppen „munka nélküli” atya jelentkezett az álláshelyre. Táviratilag jött a válasz: azonnal lépjen munkába!

Visszaemlékezése szerint: „Szombati napon érkeztem meg. Vasárnap már Felsőlvőn és Felsőörben is nekem kellett tartanom a szentmisét (az előbbi németül, az utóbbit magyarul), hétfőn pedig délelőtt-délután taníthattam, összesen heti 32 órá volt.”

Így kezdődött.

Akkor a felsőlövői állami gimnáziumban volt néhány magyar tanár is: Teleky Béla evangélikus lelkész, Szeberényi Lajos latintanárn és Somogyi László, aki földrajzot és testnevelést tanított. Velük hamarosan szó esett arról, mit kellene, s főleg, mit lehetne tenni a tanításban magyar szó élesztése érdekében. Nem kellett hozzá sok idő, s az új hittanár bekapcsolódott az előző évben alakult Magyar Kulturális Egyesület munkájába is, s vasárnaponként a felsőlövői magyar misék után az új pap együtt maradt a hívekkel egy órányi kávézásra, beszélgetésre. (Ez, több mint harminc év után, ma is így van.) Az új

„kultúrunkás” pedig decemberre megszervezte – a Csoknyai család és sokak lelkes segítségével – az első „Örségi Nagykarácsony éccakáját” Felsőőrben, ahol betlehemes játékokat adtak elő a gyerekek, fiatalok. Ugyanezen a karácsonyon Alsóőrben rendezőként kellett beugrania a megbetegedett iskolaigazgató helyett Gárdonyi „A bor” című népszínművének előadásához.

Az új *magyartanár* is elkezdte munkáját, a tanév második felétől a népfőiskola keretében a haladóknak tartott órákat. Főleg magyartanító pedagógusoknak, akik korábban nem részesültek semmilyen magyar kiképzésben.

1970. június 6-án, vasárnap „magyar napot” tartottak Felsőőrött, a Szent István-millennium alkalmából. Püspöki mise, ausztriai magyarok zarándoklata, énekkarok mi-sei szereplése, délután kulturális műsor néptáncsal, festménykiállítással – ez a rövid felsorolása annak a nagyszabású magyar rendezvénynek, amellyel véget ért Galambos atya első tanéve a burgenlandi magyarok között.

A Burg Kastl-i Magyar Gimnázium menekült diákjainak énekkara, karmester és a bloklőtén hangot ad Galambos Ferenc Iréneusz

Ebben az évben, amint az a fentiekből egyértelműen kiderül, mozgalmasabb élet kezdődött az ittenieknek. Mert hát volt itt korábban liszt is, só is, víz is – de egy kis kovász, úgy tűnik, hiányzott még...

Pedagógusoknak és diákoknak a nyár a nagy lehetőség, hogy mindazt megtegyék, amit szorgalmi időben nem lehet. Az új felsőlövői hittanár is igyekezett kihasználni a nyarat, így többek között részt vett Debrecenben az első Anyanyelvi Konferencián is. A környező országokban élő magyar kisebbségeket csak a burgenlandiak képviselték (tizenkilencen!), s amikor a más régióbelieket „reklamálták”, az volt a válasz: „A többi országgal államközi szerződések biztosítják a kapcsolatot.” Az emigráció részéről igen súlyos támadás érte a burgenlandi magyarokat ezért a megjelenésért, kiemelten Galambos atyát. A nyugati magyar sajtó ugyancsak „bevetette” magát, s voltak olyan „honfítár-

sak”, akik a feljelentgetősdtől sem riadtak vissza, hogy kellemetlenségeket okozzanak a „hazajáró disszidensnek”.

A következő tanévben már a felsőlövői magyar tanárok és horvát kollégáik kezdeményezésére sikerült kísérletképpen egy olyan osztályt indítani, ahol az órarendbe építetten taníthatták az anyanyelvet a gyerekeknek, nem pedig délutáni különfoglalkozásokon. Sajnos, a kezdeményezésnek nemcsak hívei és pozitív körülményei voltak, így hamar vége lett. De arra nagyon jó volt, hogy bebizonyítsa: igazi eredményt elérni csupán külön iskolával lehet! (Ez az iskola csak 1992-ben valósult aztán meg, az – első érettségizett osztályait idén útjára bocsátó – Felsőöri Kétnyelvű Gimnázium megalapításával.)

A második „Nagykarácsony éccakája” máig emlegetett, kiemelkedő esemény lett a burgenlandi magyarok életében. Mintegy száz szereplő lépett fel a felsőöri katolikus közösségi házban. Alsóöri, felsőöri, őrszigeti csoportok mutatták be műsoraikat, de a reformátusok egy csoportja is fellépett és a felsőlövői gimnazisták is. Az est csúcspontja a befejező közös ének volt: az összes szereplő és az énekkarok együtt adták elő Volly István művét a szerző vezényletével, aki pár nappal korábban érkezett meg, és személyesen végezte a próbákon az utolsó simításokat.

Az „*írástudó*” embernek is akadt elfoglaltsága: 1970-től bekapcsolódott a Kulturális Egyesület sokszorosított lapjának, az Őrségnek munkájába. Már a soron következő 4. számba több cikket írt, az 5. számot pedig ő szerkesztette. (Az Őrségnek legutóbbi száma a 41. volt. Ez idő alatt – mint azt a „jubileumi cikkszám-lálásom” kimutatta – több mint 150 írás jelent meg tőle.)

A magyar kulturális értékeket bemutató rendezvények kiemelkedő állomása volt 1973-ban a Petőfi-program sorozat. Januárban emlékkiállítás és ünnepség a költő születésének 150. évfordulója alkalmából, későbbi időpontban díszelőadás, igen jelentős magyar művészek részvételével, amelyen szép színfoltként a helyiek is szót kaptak egy-egy verssel, közös énekléssel, végül szavalóverseny is volt. (Ez utóbbi sikere nyomán aztán évekig visszatérő esemény lett a versmondó verseny.)

Az 1973/74-es tanévtől Galambos atya átadta felsőlövői tanári lakását, s Felsőörrre költözött. Ekkorról írja: „Ebben az iskolaévben is 24 hittanórám volt, ezen kívül még 7 magyarórám is. Felsőörből még könnyebben tudtam átjárni Alsóörrbe, mint korábban, s ott elsősorban szintén az ifjúsággal foglalkoztam. Cserkészkedtünk, magyarországi tanulmányutakat tettünk, színdarabokat tanítottam be. Ezeket előadtuk Alsóörrben, Felsőörrben, de volt, amit Pulyán, illetve Grácban is. Ám fő munkám a könyvtár szervezése volt. Rájöttem ugyanis, hogy az eredményes kulturális munkának alapvető feltétele a könyvtár (tanítás, lapszerkesztés, előadások stb.).”

Mint az előbbi mondatok jelzik: színre lépett a *könyvtáros* is! Mindenekelőtt saját gyűjteményét felajánlva indította el a kölcsönzést, aztán kérésre elkezdett jönni más forrásokból is az anyag. Végül is méltó helyiséget az alsóöri község háza adott, azokat a könyveket pedig, amihez nem sikerült ajándékképpen hozzájutni, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület megvásárolta. (Ennek a könyvtárnak ma 30 ezres állománya van, s sajtóanyaga között pótolhatatlan ritkaságok is megtalálhatók. Most készülnek az anyag számítógépes feldolgozására, teljes modernizációra.)

Amikor 1974-ben megüresedett az alsóöri plébánosi állás, legtöbbször biztosra vették, hogy csakis dr. Galambos Iréneusz lehet a következő ember erre a feladatra. László püspök úr azonban mást nevezett ki. És még kétszer mást, amíg végül 1977. szeptember 1-jével megérkezett „Alsóörből Alsóörrbe” az új *plébános*, aki aztán tovább végezte, végzi a szolgálatot itt, mint azt saját maga is elképzelte volna.

Ettől a plébánosi kinevezéstől természetesen még sűrűbb lett Galambos atya élete. A plébánia berendezésében, s a mindennapi életben családi segítsége akadt nagynénje, Janka néni, vagyis Augustina nővér személyében. De a lelkipásztori munka a tanítás mellett így is nagy leterhelést jelentett. Ez persze nem jelenthette a már bevezetett kulturális foglalkozások elhanyagolását.

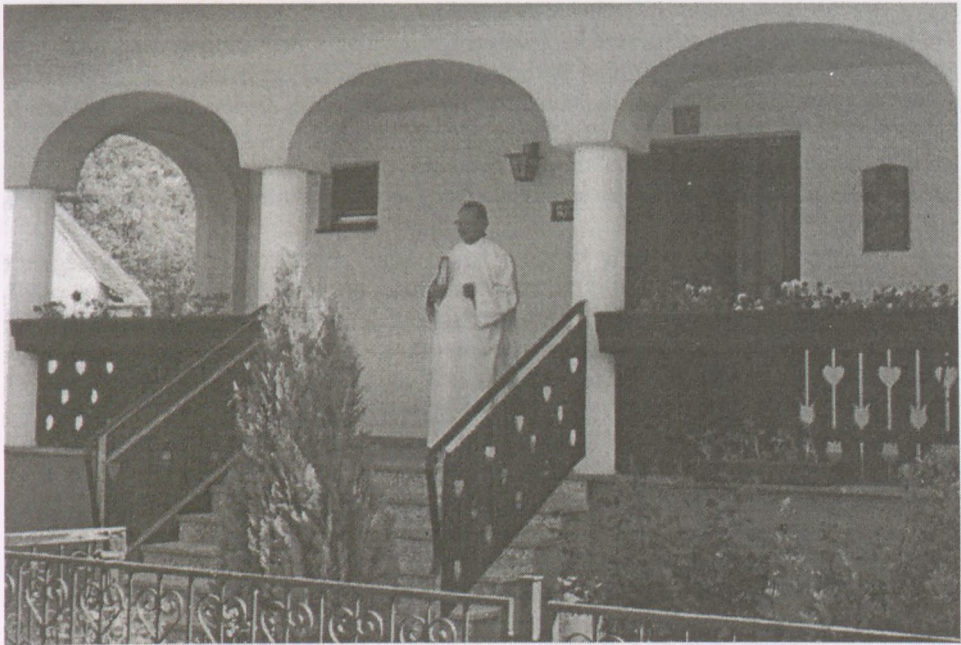
Az 1979-es évben a németújvári születésű Faludi Ferenc jubileumi ünnepségeinek szervezését vezette, a költő születésének 275. és halálának 200. évfordulója alkalmából. A tudományos tanácskozásra sikerült számos egyetemi tanárt és akadémikust beszervezni, úgyhogy ezt a rendezvényt szinte az akadémia kihelyezett ülésének lehetett tekinteni. Sokakkal való levelezéssel, kapcsolattartással olyan kiállítási anyag jött össze, amely azóta is vándorol Magyarországon, míg majd végül a Faludi Ferenc Intézeté lesz. A kiállítás látványát Krizsán György Grácban élő magyar grafikus – Galambos atya leglelkeesebb református híve, ahogyan önmagát nevezi – alakította ki, mint ahogyan a közben nyomdai előállításúvá „felőtt” Őrség grafikai munkáit is felvállalta.

Alsóór új plébánosának sikerült elérnie egy új, korszerű plébániaépület létrehozását is – a korábbi nemcsak vizes volt, de elrendezése folytán is alkalmatlan feladatára: az irodát csak a konyhán keresztül lehetett megközelíteni –, a munkákat 1981-ben kezdték el, a terveket Svájcban élő építészmérnök testvére, Galambos Gyula készítette. Két év múlva beköltözhetett a plébánia, s vele együtt otthont kapott a ház alagsorában a cserkészet, a citerások, a néptáncosok. A tetőtér pedig potenciális szállás- és alkotóhelyi lehetőség volt kutatók, diákok számára. Ez aztán valósággá is vált, s itt kapott helyet az 1988-tól működő Magyar Intézet, amelynek előbb említett szolgáltatásán kívül egyik legjelentősebb ténykedése az évente megrendezésre kerülő tudományos tanácskozás. Ezek témái pontosan fémjelzik működését: Szent István-i örökségünk (1988), Kisebbségi jogok és kötelességek (1989), Oktatás és nevelés a kisebbségben (1990), Burgenland magyar öröksége (1991), Magyar kisebbségek útja a közös Európába (1992), Osztrák–magyar kapcsolatok (1993), A Magyar Nyelv Hete (1994), Magyar Népi Színjátszás (1995), A Magyar Néptánc (1996), A Magyar Népdal (1997), 1948/49 nyugatmagyarországi eseményei (1998), Alkotások a magyar képző- és népművészetből (1999).

Itt sorolom fel az egyéb tanácskozásokat, előadásokat, kiállításokat is: Petőfi Sándor, Móra Ferenc, Faludi Ferenc, Liszt Ferenc, 1956., Schwartz Elemér, Kincs István, Erdély, Magyar és német nyelvű bibliai kiadások, Természetvédelem, Erdélyi fafaragó mesterek, Vasarely képeiből, A Kulturális Egyesület 25 éve, 5 éves a gyerekujságunk, a Hírhozó.

A helybeli magyarok látókörének bővítése érdekében burgenlandi megjelenése óta Galambos atya rendszeresen szervezett és vezetett zárandokutakat, s tanulmányi utakat, (ez utóbbit főleg Magyarországra). Felismerve, hogy az itteni maroknyi (bár hívebben utal a valóságra az a háziasszonyi kifejezés, hogy csipetnyi) népcsoport vallási megosztottsága is igen felmorzsoló hatású, nagyon hamar aktív részese lett a kialakuló ökumenikus megmozdulásoknak, amelyben nagyszerű társai voltak dr. Gyenge Imre felsőöri református püspök és dr. Teleky Béla őrszigeti evangélikus lelkészek személyében. A „nagy hármashól” már csak dr. Galambos Iréneusz áll a poszton, de az ifjabb lelkészekkel is nagyon jó emberi és munkakapcsolata van.

Azon a számos különféle konferencián, tudományos vagy kulturális rendezvényen, ahol az elmúlt három évtized alatt részt vett Galambos atya, a „burgenlandi mindenés”, beszámol az itteni magyarság helyzetéről, ezáltal vált a világ magyarjai között ismertté Alsóór neve, s tudnak e népszigetről parányisága ellenére szinte mindenütt.

*Galambos Ferenc Iréneusz a plébánia kapujában várja az aranyiséjére
őt elkísérő falusi díszmenetet*

Az alsóőriek díszmenete a plébánia felé tartva, ahol az aranyisés papjukat köszöntik

A több mint negyedszázados alsóöri plébánosság ideje alatt sor került a templom restaurálására és korszerűsítésére is, amelynek munkálatait nem csupán szervezte, segítette, de minden igényt kielégítően dokumentálta is az utókor számára. A legutóbbi nagy jelentőségű eredménye volt a már majdnem lebontásra került alsóöri öreg iskola „megmentése”, nagy csatározások, vélt és valóságos érdekütközések ellenére nemcsak hogy áll eme patinás épület a plébánia szomszédságában, de teljesen megújult, s most modern, színvonalas lehetőséget kínál egy sajátos magyar, egyházi kulturális faluház tevékenységei számára.

Galambos atya mindvégig kutatója volt a helyi néprajznak, s szívesen segítette bárki helybeli vagy idegenből jött tudományos érdeklődő munkáját, s regisztrálta, publikálta is azt. Nevek az ő felsorolásából: Franz Simon, Szóán Mihály, Gaál Zsuzsa, Csoma Zsigmond, Lukács László, Ács Zoltán, Madar Ilona, Tátray Zsuzsa, Nagy Ilona, Imre Samu és egész tanszéke, Kertész Gyula, Tölly Ernő, Gaál Károly, Volly István, Békefi Antal, Barsi Ernő. A környékre látogató tudományos kutatókat éppúgy elkauzolta a helyi gyűjteményekhez (Alsóöri Otthon, őriszigeti Pathy-gyűjtemény), mint az illusztris vendégeket.

Eddig az eredményekről írtam, a kezdeteket jobban részletezve, mint a már kialakult gyakorlat állomásait. Joggal felmerülhet hát a kérdés az olvasóban, miért indítottam gondolatsoromat a kérdőjel érzetű idézettel?

A világ felgyorsulva változik körülöttünk. Nem lehet elmenni észrevétlenül a jelenség mellett, mert naponta érezzük számtalan részletét, s nemcsak „áldott” vívmányait, hanem „ördögi” vonatkozásait is. Az emberek bezárkózása, lelki és nyelvi szegényesedése világjelenség. Ott is borzasztó károkat regisztrálhatunk, ahol az egymással való személyes érintkezés, a kisközösségek működésének hiánya nem jelent olyan tragikus következményeket, mint a burgenlandi magyarság körében, ahol ez a hagyomány és a nyelv életben maradásának egyetlen működő lehetősége volt. A pénzzel kapcsolatban született francia aforizmát én teljesen az elgépesedésünk- és elgépiesedésünkre is jellemzőnek érzem, s így ki is mondom: a technika jó szolga, de rossz úr...

Mivel is zárhatnám e rövid kis burgenlandi krónikát? Leginkább annak az írásnak egy másik részletével, amelyből a kezdő sorokat is vettem. Annál is inkább, mert az utolsó mondatban foglaltaknak közel tíz éve aktívan részese vagyok.

Íme az idézet: „A két világháború között nem törődött az itteni magyarsággal az anyaország. A második világháború után a „vasfüggöny” zárt el minket. Most pedig a közöny és talán éppen a jólét gátol sok mindent. Nem volt könnyű dolgozni és küzdeni, sokszor nagyon tekintélyes személyiségek megnyilvánulásaival, nyilatkozataival szemben: »A burgenlandi magyarság olyan csekély és elöregedett, hogy nincs jövője!«; »Elhanyagolta, elszalasztotta lehetőségeit!«; »Nincs magyar öntudata!« (honnan is lenne?!); „Kár értük bármit is tenni!” stb. Sokszor a felületes és túlzó híresztelések is ártanak. Sajnos, a komoly kutatás és főleg a tervszerű, céltudatos munka is hiányzik. Másrészt olyan sokan és olyan sok mindennel fordulnak hozzánk, hogy nem győzzük a munkát... De azért nem adjuk fel, és tesszük, ami tőlünk telik!”

IDEI MIKLÓS

EGY POLIHISZTOR BURGENLANDBÓL

Dr. Galambos Ferenc Iréneusz, Alsóőr (Unterwart) plébánosa ebben az évben lesz 80 éves. Sokoldalú tevékenységét szinte lehetetlen egy rövid riportban áttekinteni. Önként vállalt és közössége által ráruházott funkciói közül csak néhányat említsünk meg. Alsóőrön kívül lelkipásztora a felsőőri és szigeti magyar közösségnek, alelnöke a Burgenlandi Magyar Kultúregyesületnek, alapítója és vezetője a Burgenlandi Magyar Intézetnek, az alsóőri könyvtárnak, tiszteletbeli elnöke az alsóőri sportkörnek; cserkészcsapatot, énekkart, színjátszó csoportot vezet és ha kéri, tanácsokkal látja el a burgenlandi és magyarországi vállalkozókat. Iréneusz atyát nemcsak Burgenlandban és Magyarországon ismerik, ismerősen cseng a neve a Kárpát-medencében, de még az amerikai magyarság körében is. Az életút – számunkra is izgalmas szakasza a németországi Kastl magyar gimnáziumától indult.

Dr. Idei Miklós: – Mikor és miért mentél el Kastl-ból?

– A gimnáziumban tanuló diákok többsége Európából és Amerikából jött. Ekkorra Európát már bejártam, sok tanuló szüleivel megismerkedtem, elhatároztam, hogy most már Amerika következik. Erre az 1968/69-es tanévben került sor. 1968. november 19-én utaztam el Kanadába és az Egyesült Államokba, itt bejártam azokat a helyeket, ahonnan a gimnázium tanulói jöttek. Az volt a célom, hogy megismerjem a tanulók otthoni környezetét, ismerkedjem a szülőkkel, lakó- és társadalmi környezetükkel. Találkoztam cserkészcsapatokkal, ismerkedtem munkájukkal, előadásokat tartottam a gimnáziumban folyó oktató-nevelő munkáról, népszerűsítettem a II. Vatikáni Zsinat határozatait, újításait. Ugyanis Rómában írtam és védtem meg doktori disszertációm, mely a liturgia korszerűsítéséről szólt. Ezt is próbáltam népszerűsíteni amerikai utamon. A zsinat idején is többször voltam Rómában, sok előadást hallottam, melyek nagy hatással voltak rám. E hatás alatt próbáltam előadásaim során is népszerűsíteni a zsinat határozatait.

Természetesen az iskolának is igyekeztem erkölcsi támogatókat, anyagi támogatást szerezni. Néhány hónap elteltével már honvágyam volt, vágytam vissza Európába, Németországba, a gimnáziumba, kicsit izgultam is, hogy mi történik nélkülem az iskolában.

Hazatérve meglepődve tapasztaltam, hogy az iskola nélkülem is működik, sőt nagyon jól működik. Ennek igazán örültem, de egy kicsit el is szomorodtam, lám-lám, nem vagyok nélkülözhetetlen igazgató. Ami még elsomorított, hogy a kollégák nem nézték jó szemmel utazásaimat, nyitási kísérleteimet, még az európai és amerikai utamat elnézték, de a magyarországi kapcsolatfelvételt rossz szemmel nézték, egyesek el is utasították.

Rájöttem, hogy Kastl „túl emigráns és nagyon beszűkült”.

A NÉMETORSZÁGI MAGYAR REÁLGIMNÁZIUM 1958-BAN VÉGZETT NÖVENDEKEI

Érettségi tabló az 1956-os menekültek gyerekeinek osztályából

A gimnázium szellemisége egyre jobban zavart, egy kicsit el is keserített, emberi és igazgatói közérzetemet is befolyásolta.

Ilyen lelkiállapotban értesültem arról, hogy Burgenlandban megüresedett egy tanári állás, amely iránt érdeklődést is mutattam. Ez tudomására jutott László püspöknek, akit már korábbról is jól ismertem. Meghívott engemet, mégpedig úgy, hogy az állást azonnal betölthettem volna.

Ekkor döntöttem, elfogadtam a felkínált állást, csak egy kis haladékot kértem, hogy a gimnáziumban át tudjam adni a vezetést.

Így kerültem 1969 szeptemberében Burgenlandba, az új tanévet már Obersützenben (Felsőlövő) a gimnáziumban kezdtem.

– Mint említetted az emigráció – és így a tanári kar is nagyon magába zárkózott volt, nem akartak nyitni, külső kapcsolatokat létesíteni. Te pedig nyitni szerettél volna az iskola és a diákok érdekében. Ez okozta a konfliktust?

– Igen, ez okozta!

– Döntésedet is ez motiválta?

– Részben igen. Döntésemet még az is befolyásolta, hogy Pannonhalmának volt egy kis birtoka Burgenlandban. Barátaimmal együtt úgy gondoltuk, hogy az összmagyarság és a nyugati magyarság érdekében is kellene hídfoállást létesíteni, erről a tereletről kellene Magyarország felé nyitni, ide kellene erőnket koncentrálni. És természetesen a burgenlandi magyarság is vonzott. 1956/57-ben egy évig voltam Traiskirchenben, a legnagyobb magyar menekülttáborban lelkész és tolmács, ahol mintegy 4 ezer magyar élt. Már itt is nagyon sok mindent csináltam: papi teendőimen túl új-ságot szerkesztettem, szerveztem a tábor kulturális életét, kapcsolatokat teremtettünk, Ausztria több tartományát is bejártuk. Így jutottam el Burgenlandba is, tudtam, hogy ott

élnék magyarok, a magyarlakta településeket járva láttam magárahagyottságukat. Amikor az új állás elfogadása mellett döntöttem, akkor ezek az emlékek is nagyban befolyásoltak.

– *És hogyan kezdődött burgenlandi tanárságod?*

– A gimnáziumban – mind a kettőben – heti 3 órában hittant tanítottam. Ekkor a magyar nyelvet Szeberényi Lajos kolléga tanította, aki később a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület elnöke lett – 1968-ben Moór János alapította az egyesületet –, aki csábított, hogy segítsek neki. Nem sokat kellett biztatni, az ősz folyamán a népfőiskolán már két tanfolyamon is elkezdtem a magyar tanítását. A hallgatóság ugyan tudott magyarul, otthon, a szülőktől tanulták, iskolában viszont nem tanulták anyanyelvüket, így csak egy „konyhanyelvet” tudtak beszélni. Nagyon rájuk fért a tanulás, különösen a tanítókra. A tanfolyamokon keresztül hamar bekapcsolódtam a kultúregyesület munkájába is, ahol egyre több feladatot vállaltam. Még ebben az évben szeptembertől a magyar nyelvű miséket is elvállaltam Felsőőrött.

Az oktatás, misézés mellett még a Szabad Európa Rádiónak is dolgoztam.

– *Tanárként kezdted és népművelőként, népnevelőként folytattad!*

– Igen. A húsvéti szünetre magyarországi meghívást kaptak a magyar nyelvtanfolyam résztvevői és én is elkísértem a csoportot. 13 év óta először voltam otthon, Magyarországon. 1970-ben Debrecenben részt vettem az első anyanyelvi táborban, ott előadást tartottam a németországi magyar iskolákról, a magyar nyelvű oktatásról. Ezután az emigráció részéről folyamatosan támadtak magyarországi kapcsolataim miatt. Pedig tudták, hogy először tanítványaimat kísértem el, második utamra pedig volt tanárim: Bárczy Gusztáv és Keresztúry Dezső hívtak az anyanyelvi táborba. Annyira gyanús lettem, hogy még az osztrák titkosrendőrségnél is feljelentettek. Én a gyanúsítgatásokkal nem törődtem, folytattam a megkezdett munkát. Elkezdtem az előadások szervezését a magyar történelemről, a magyar kultúráról. Ezekre az előadásokra havonta került sor. A kultúregyesület vezetői látván aktivitásomat, hamarosan beválasztottak a vezetőségbe. A következő évektől aktív szerkesztői munkát is végeztem. Részt vettem az *Őrség* c. lap szerkesztésében, a 4. számtól már én is szerkesztettem, az írások jó része is tőlem eredt. A lapot először saját sokszorosítónkon készítettük, később már nyomdai úton állítottuk elő. Egy másik lap szerkesztésébe is belekezdtünk – az *Őrvidéki Hírek*-be – ez német és magyar nyelvű volt, ebben híres magyar személyiségekről: írókról, költőkről, tudósokról írtunk. Hiányoztak a gyermekeknek szóló újságok – igaz, járt a Dörmögő Dömötör –, de úgy éreztük, hogy ez nem a mi gyerekeinknek való! Éppen ezért belefogtunk egy gyermekújság szerkesztésébe is.

– *És hogyan kerültél Alsóőrbe?*

– Mint említettem, már 1969-től miséztem Felsőőrött. Innét sokszor átmentem az akkor még tisztán magyarnak számító Alsóőrbe, majd Szigetre és Pulyára. Alsóőrben ekkor az öreg Seper Vendel volt a plébános. Öregségére való tekintettel már nehezen bírta a munkát, ezért néha kisegítettem, vállaltam keresztelést, esküvőt, temetést.

Még Seper Vendel vetette fel: ha ő nyugdíjba megy, akkor vegyem át tőle a magyar települések pasztorációját. László püspök erről hallani sem akart. Ő azt akarta, hogy csak tanár maradjak és úgy segítsem a lelki és kulturális életet.

A püspök úr végül is engedett, így 1977 szeptemberétől alsóőri plébánosként a három őrségi település (Felsőőr, Alsóőr, Sziget) miséző papja lettem.

Irodalmi matiné és kiállítás Felsőőrön. Rendezte Galambos Ferenc

Ezután sokasodtak a feladatok: énekkart szerveztem Alsó- és Felsőőrött, kirándultunk öregekkel és fiatalokkal az osztrák nemzeti ünnepen – október 26-án –, mindig Magyarországot kerestük fel, zárandokutakat is szerveztem, a környék valamennyi búcsújáráshelyét felkerestük. Az egyesületi életet nehezítette az állandó helyhiány. Felsőőrött sikerült bérelnünk egy erre alkalmas épületet, egy volt ügyvédi irodát. Az állandó hely stabilizálta a kultúregyesület munkáját, olyan feladatokat is célul tűzhattünk ki, melyekre addig gondolni sem lehetett. Hozzáálltunk egy magyar nyelvű könyvtár felállításához. Könyvgyűjtő akciót hirdettünk a burgenlandi magyarság körében, ami a vártnál is sikeresebb volt. Nagyon sokan elhozták a padlásokon porosodó régi könyveket – közöttük sok értékeset is –, de még Magyarországról is kaptunk régi, de újabb kiadásúakat is. A bécsi magyarok is segítségünkre siettek egy polccokkal felszerelt kölcsönkönyvtárral. Később ezt a könyvgyűjteményt a Magyar Intézetre hagyták. Így kezdődhetett meg négy településen (Alsó- és Felsőőrött, Szigetben és Felsőpulyán) a magyar könyvek kölcsönzése. Az állományt folyamatosan gyarapítottuk, sokat vásároltunk Magyarországon – ekkor még olcsó volt a könyv. Így jött össze a mintegy 40 000 kötetet tartalmazó alsóöri Központi Könyvtár.

A könyvtárszervezés nagy lekötöttséget jelentett, de még így is maradt időm a botladozó színjászok segítségére. Mindenhol segitettem, ahol a munka dőcögött vagy megtorpan, ahol elbukott, ott segitettem a csoportot újjáéleszteni.

– *Igazi népművelői, animátori feladat volt!*

– Igen, az volt! De nemcsak a hagyományos tevékenységet támogattuk, hanem kezdeményeztünk is. Új kezdeményezés volt a gyermekcsoportok létrehozása, megszervezése; főleg a néptánc és színjátszás területén értünk el eredményeket. Rájöttünk arra, hogy a gyermekcsoportokon keresztül tudjuk a legjobban aktivizálni a szülőket, a felnőtteket. Már 1969 karácsonyán bemutatkoztunk a „Nagykarácsony éjszakája” című darral. Sok gondunk volt a néptáncal. Nem volt igazi szakemberünk, laikusok könyvből próbáltak tanítani, ami természetesen kudarchoz vezetett. Valaki tanácsára felvettem a kapcsolatot a kiváló magyarországi szakemberrel – Pesovár Ernővel –, és az ő tanácsai révén találtuk meg a megoldást, de sokat segítettek a szombathelyi és kőszegi szakemberek is.

– *A tánchoz zene is kellett. Ezt hogyan szerezték meg?*

– Először csak tangóharmonikával kísértük a csoportokat, de hamar beláttuk, hogy így nem lehet. A magunk erejéből próbáltunk segíteni. Szeberényi Lajos, a kultúregyesület elnöke citerazenekart szervezett. Itt az alsóöri plébánián próbáltak, gyakoroltak, majd kísérték a táncosokat és az énekkart, de önálló műsorokat is adtak.

– *Most már a folklórról beszélgetünk, de hogyan kezdődött a népdalgyűjtés?*

– Mi is úgy gondoltuk, hogy csoportjainknak saját népdalaikat, táncaikat kellene bemutatni. Mi azonban nem értettünk a gyűjtéshez. A hetvenes évektől nagyon jó kapcsolat alakult ki a szombathelyi tanárképző főiskolával. A gyűjtésben először a főiskola oktatói: Békefi Antal és Radics Éva segítettek, ők kezdték először a gyűjtést. A plébánián laktak, napokon át gyűjtöttek, de nem értek el igazi eredményt. Korábban már Gál Károly néprajzos – később a bécsi egyetem professzora – is gyűjtött az Őrségben, ő azonban a mondákat részesítette előnyben. A népdalokat is összegyűjtötte, de a feldolgozásra már nem vállalkozott.

Dr. Barsi Ernő, a győri főiskola tanára a 80-as évek elején jelentkezett gyűjtési szándékkal, azonban dr. Gyenge Imre református püspök megpróbálta lebeszélni szándékáról, mondván: itt már mindent összegyűjtöttek, itt már semmi új nem található. Barsi Ernőt nem lehetett eltávolítani szándékától. Az ő meggyerő személyiségével, nagyszerű metodikájával csodákat művelt. Fogta hegedűjét, először játszott és énekelt, rövidesen már hallgatósága is vele énekelte a szép magyar népdalokat. Csak miután feloldódott a hallgatóság, akkor kérte őket, hogy ők is énekeljenek olyan dalokat, melyeket szüleik, nagyszüleik is énekeltek. És ekkor csoda történt! Egymás után jöttek elő azok a szép népdalok, melyeket a kétkötetes „Daloló Őrvidék” és a Liszt Mária néniről írott könyvében közreadott. A gyűjtésnek nagyon szép utóélete is volt. Újságcikkek, rádió- és Tv-műsorok készültek a gyűjtésről. De legnagyobb eredménye az volt, hogy csoportjaink: énekkarok, citerazenekar ebből merítettek, ebből táplálkoztak.

– *A sok csoportot és a Magyarországról érkezett vendégeket hol tudtátok elhelyezni?*

– Új plébánia építésébe kezdtünk. Olyan modern épületet álmodtunk meg, amely a modern kor követelményeinek is megfelel, a közösségi életre is alkalmas. Az alagsorban próbatermeket építettünk a csoportoknak, a padlástérben pedig vendégszobákat alakítottunk ki kutatószobával és kézikönyvtárral. Az új épület új lehetőségeket is teremtett. Egyre több kutató és amatőr csoport érkezett Magyarországról – néha már „tömegeknek” kellett szállást biztosítani.

A feladatok meg egyre sokasodtak. Amikor válságba került a sportegyesület, engem kértek fel a vezetésére. Ma is tiszteletbeli elnöke vagyok az egyesületnek. Megkérdezhetnéd, hogy mit értek a sporthoz? Tudnod kell, hogy fiatal koromban én is sportoltam, futballoztam, eveztem, fiatal tanár koromban evezős túsákat is szerveztem.

Dr. Seper Károly ügyvéd kezdeményezésére és vezetésével jött létre a Múzeumi Egyesület. A szorgalmas munkával létrehozott tárgyi emlékeket az egyesület által vásárolt két házban helyeztük el, melyek nagyon szépen őrzik az őrségi népi építészet formavilágát. A gyűjtemény Alsóöri Otthon néven szerepel és mindenki által látogatható. Seper Károlynak sokat segítettem mind a gyűjtésben, mind rendezésben, a kiállítás megteremtésében.

Egyre több tudóst is meghívtunk, akik segítették az Őrségben feltárt szellemi és tárgyi emlékek szakszerű bemutatását. Így fogalmazódott meg bennem a gondolat, hogy ennek a munkának a gondozására létre kell hívni a Burgenlandi Magyar Intézetet. Az intézet létrejött, működik. Ezek a rendezvények egyre nagyobb tömegeket mozgósítottak, egyre nehezebb volt elhelyezni az embereket.

– *Valóban! Hol tartottátok ezeket a tömegeket megmozgató nagyrendezvényeket?*

– Új épületeket kellett emelnünk, olyan épületeket, melyek alkalmasak nagy közösségi, közművelődési rendezvények megtartására. Alsóőrött az új falusi kocsmáknálta ezt a lehetőséget, amely alkalmas konferenciák, beépített színpada révén műsoros rendezvények tartására. A falusi azt jelenti, hogy a község tulajdonában van az épület. Ez még a régi kismesesi múltra tekint vissza. A falu több kocsmája közül az egyik a nemesi közösség volt, amely alkalmas volt községi rendezvények tartására is. A bérletből befolyt összeget szintén a falu, a község céljára használták fel. Amikor a régi kocsmát lebontották, elhatározták, hogy az új, modern épületnek hasonló funkciót szánnak.

Felsőőrött pedig az új templom mellett kezdeményeztük egy közösségi ház, kontaktcentrum létrehozását. A mintát, a példát Amerikában láttam, onnan hoztam az ötletet. A vasárnapi mise után ott találkozom a hívekkel, elbeszélgetünk egy kávé vagy egy üdítő mellett, megbeszéljük a magyar katolikus közösség gondjait, megünnepeljük a névnapokat, megemlékezünk ünnepeinkről, vagyis igazi közösségi ház a miénk. Az épület természetesen alkalmas konferenciák, kiállítások rendezésére is.

Mindent csinálók, amit csinálni kell! Olyan vagyok, mint egy mindeneslány!

– *Felsorolni is sok, hogy mi mindent csinálsz. A magyarországi néprajzosok is szakmabelinek tekintenek.*

– Igen, így van, de nem vagyok néprajzos. Még Pannonhalmán a szemináriumban kerültem közel a néprajzhoz. Egyik tanárom, Karsai Géza néprajzos volt és külön speciálkollégiumot is szervezett. Ezeket a különórákat is látogattam. Schwartz Elemér tanárom szintén foglalkozott néprajzzal. A faluban betlehemes játékot gyűjtöttünk vele, amit a szemináriumban be is mutattunk. 1944-ben, amikor tanár lettem – Csepelen kezdtem tanítani –, ott is mindjárt bekapcsolódtam az iskola kulturális életébe. Énekkart, színjátszó csoportot szerveztem és vezettem, a tanulókkal ott is bemutattuk azt a betlehemes játékot, amit Pannonhalmán gyűjtöttünk.

Tulajdonképpen bárhova kerültem, mindenhol foglalkoztam egy kicsit néprajzzal, amit a fiatalokkal is igyekeztem megszerettetni.

– *Lehetséges, hogy egy képzeletbeli leltár végére értünk? Mi az, ami még kimaradt?*

– Ausztriában törvény tiltja a papok politikai közszereplését. A közvetlen politikai életbe nem kapcsolódhatnak be, de minden jelentős – nem kulturális – rendezvényre meghívják.

A magyarországi rendszerváltás után gyakran kerestek fel ausztriai vállalkozók – akik Magyarországon szerettek volna vállalkozásban részt venni – információkat kértek, tájékoztáltak a magyarországi helyzetről. Hasonló kéréssel fordultak hozzám magyarországi vállalkozók, községi vezetők, akik ismerkedni kívántak az ausztriai társadalmi-gazdasági élettel.

Ilyen kéréssel már szlovákiai és erdélyi magyarok is fordultak hozzám. Egyetlen kérést sem tudtam visszautasítani. Talán ezért nem tudtam „nagy dolgokat” véghezvinni, mert elapróztam az erőmet. Mindent meg kellett tennem, amit a hívek, amit a közösség elvárt tőlem.

Kevesen vagyunk, kicsi a burgenlandi magyar értelmiség, ennek a kis csoportnak kellett felvállalni nemzetiségünk minden gondját-baját.

– *És a bécsi magyarok nem segítettek?*

– Érezhető ellentét van a bécsi és burgenlandi magyarok között. A burgenlandiak tartózkodóan viselkednek a bécsiekkel szemben. Kisebbségi érzésük van, szégyenlik hiányos magyar nyelvtudásukat, hiányos műveltségüket. A bécsiek pedig nem tudtak úgy közeledni hozzájuk, hogy eloszlassák kisebbségi érzésüket. Én szerettem volna elérni az összefogást, igyekeztem közeledést kezdeményezni, de ezen a téren nem tudtam igazi eredményt elérni.

– *Ebben az évben betöltöd a 80. évet. Feltehető az a kérdés, hogy hogyan képzeled el hátralévő éveidet?*

– Már szerettem volna visszavonulni Pannonhalmára idős rendtársaim közé, de még mindig nem tehetem, nincs akinek átadhatnám helyemet. Nagyon kevés a pap, addig csinálom, amíg nem találnak helyettem valakit, vagy ameddig bírom erővel.

– *És a közösségi-népművelői munkát ki fogja csinálni, ha visszavonultál?*

– Vannak fiatalok, akik egyre több közösségi feladatot átvállalnak, művelődési közösségeket vezetnek, népfőiskolát szerveznek, előadásokat tartanak. Nagy hibájuk, hogy hiányzik belőlük a nemzetiségi öntudat. Ezen a téren segítségre szorulnának. Támogató még lenne, a bécsi magyarok, a szombathelyi és győri főiskola oktatói is felajánlották segítségüket, de sajnos ez a nemzedék is visszautasítóan viselkedik.

A hátralévő éveimben ezen a téren szeretnék még segíteni.

Pannonhalma, 2000. február

EIN POLYHISTOR AUS BURGENLAND

Es ist fast unmöglich, den Lebensweg und die vielseitige Tätigkeit vom Dr. Ireneus Ferenc Galambos, der der Pfarrer von Unterwart ist, in einem kurzen Interview zu übersehen. Von seinen freiwilligen Tätigkeiten und den Funktionen, die von seiner Gemeinschaft auf ihn übertragen wurden, erwähnen wir nur einige. Außer Unterwart ist er Pfarrer der ungarischen Gemeinschaft auch in Oberwart, Vizepräsident des Burgenländischen Ungarischen Kulturvereins, Gründer und Leiter des Burgenländischen Ungarischen Institutes und der Unterwarter Bibliothek, Ehrenvorsitzender des Unterwarter Sportvereins: er führt noch Pfadfindergruppen, Chor, Theatergruppe und wenn er gefragt wird, gibt er Ratschläge den burgenländischen und ungarischen Unternehmern. Pater Ireneus kennt man nicht nur in Burgenland und in Ungarn, sein Name klingt im Karpaten-Becken, sogar auch im Kreis der amerikanischen Ungarn bekannt. Seine auch für uns spannende Lebensperiode hat in Deutschland im ungarischen Gymnasium von Kastl angefangen, und dauert noch bis zum heutigen Tag.

Miklós Idei

KOCSIS KÁROLY

A MAGYAR TELEPÜLÉSTERÜLET VÁLTOZÁSAI A HONFOGLALÁSTÓL NAPJAINKIG AZ ŐRVIDÉK (BURGENLAND) TERÜLETÉN

1. A honfoglalástól 1526-ig terjedő időszak

A történeti Nyugat-Dunántúl jelenlegi két meghatározó etnikuma, a német és magyar nyelvű népesség a 9. és 10. században jelent meg a tartós letelepülés szándékával a területen. A német ajkú népesség Nagy Károly frank császárnak az avarok feletti végleges győzelmét (806) követően, az ún. Karoling-kolonizáció eredményeként települt a Dunántúlra, mint az alávetett szláv-avar népesség új uralkodó rétege. A honfoglaló magyar törzsek véglegesen csak egy évszázaddal később, a pozsonyi csatát (907) követően letek otthonra ezen az Alpokaljai területen. Ekkor azonban még csak a sík vidékekre terjedt ki szállásterületük, melynek nyugati határa a későbbi ún. ezeréves osztrák-magyar államhatártól még kb. 40 km-rel keletebbre feküdt.¹

A nyugat-európai magyar kalandozások végét jelentő, Augsburg melletti Lechmezei csatát (955) követően, mikor a magyarok a német uralkodókkal szemben egyre inkább védekezésre szorultak, indult meg a vizsgált területünk fokozatos magyar betelepítése, kezdetben még csak székely és magyar határőrökkel. A stratégiai fekvésű folyóvölgyek megszállását természetesen azok elnéptelítése előzte meg. A határzónában talált, ellenséges (elsősorban frank–német) népesség elpusztítása, elűzése a nomád népek határvédelmi rendszere, az ún. „gyepű”-zóna kiépítését szolgálta. A német császárok egyre fokozódó támadásai következtében egyre jobban meggyengült magyar határvédelem megerősítésére a 11. század közepén főleg a Fertő-tó és a Lajta vidékére besenyőket telepítettek.² E században a terület legnépesebb etnikuma a magyarság – a többnyire még nomád életmódjának leginkább megfelelő, legeltetésre alkalmas – sík vidéki területeken (pl. Fertőzugon³) kívül a határvédelem szempontjából rendkívüli fontosságú folyóvölgyekben (Lapincs, Esztermény-Strém, Pinka, Csáva, Seleg-Vulka, Sárvíz-Lajta)⁴ élt. A nyugati magyar határőrök közül az alábbiak székely eredetűeknek számítottak: Felső-Őrség, a soproni Lővérek, és a mosoni Levél.

¹ Klebel, E. Geschichte des Deutschtums in Westungarn, In: Petersen, C. et al. (Hrsg.) 1933 Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums Bd. I.–III., Ferdinand Hirt, Breslau, 671–678.

² Legénytő-Monóudvar, Besenyő-Fertés, Patfalva, Káta, Besenyő-Königshof, Pecsényéd stb. (Győrffy Gy. 1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV., Akadémiai Kiadó, Budapest, 137.)

³ Mosontarcsa, Mosontétény, Pomogy, Ilmég-Ilmic stb.

⁴ Néhány fontos ősi magyar település az említett területeken. Lapincs: Királyfalva, Ókörtvélyes, Patafalva, Rábakeresztúr, Strém: Lődös, Ór-Rábort, Csencs, Tobaj, Lovászd, Pinka: Alsó-, Felsőlövő, Tarcsa, Alsó-, Felső-, Órisziget, Vasjobbágyi, Gyepűfűzes, Csém, Németlövő, Csáva: Alsó-, Felső-, Középpulya, Sopronudvard, Vulka: Selegszántó, Sérc, Oszlop, Lajta: Rőjtökör-Lajtaszentmiklós, Cseke-Vimpác.

A német nyelvű lakosság a határvidéki villongások, háborúk ellenére az alsó-ausztriai és stájer telepéseknek köszönhetően a 11. század végén már számottevő tömeget képviselhetett a Felső-Vulka-medencében, Locsmánd és Borostyánkő környékén.⁵ A 13. századra már teljesen beolvadt szláv népesség ebben az időszakban még egyes területeken (Rába völgye, Kőszegi-hg. déli előtere, a mai Felsőpulyai-járás ÉNy-i pereme, Vulka-medence stb.) nagy számban volt fellelhető. Ugyanakkor a határzóna nagy kiterjedésű, erdős, mocsaras területei (Fertő, Hanság, Lajta- Rozália-, Soproni-, Lánzséri-, Kőszegi-, Borostyánkői-hg., Lapincs melléke stb.) maradtak még lakatlanok (1. ábra).

A II. István és Konrád salzburgi érsek közötti 1127-es békekötést követő viszonylag békés időszakban, főleg 1150–1230 között vált különösen nagy mértékűvé a német ajkú népesség középkori beözönlése a nyugati határvidékre.⁶ A stájer és osztrák területekről érkező telepések nemcsak az elpusztult falvakat, hanem az addig lakatlan erdőségek nagy részét is benépesíthették. Birtokadományozások, házasságok és zálog révén a nyugati határvidék a 13. századra már jórészt ausztriai származású birtokosok kezébe került. Közülük kiemelkedő szerepet játszottak a heiligenkreuzi ciszterciék, akik osztrák telepeseinek tömegeit hozták a Répce és a Fertő mellékre.⁷ A 13. században, főként a tatárjárást követően, a „gyepű”-védelmi rendszer elavultságának és a korszerű várak jelentőségének a felismerése, új határvédelmi „sásfészekek”⁸ építése, vármépek verbuválása szorosan összefüggött a fentiekben említett német telepítésekkel, az addig gyér népességű határvidék „demográfiai megerősítésével”. Ezen évszázadban vált német többségűvé az 1277-ben városi szabadságot kapott, telepések tömegét vonzó, addig magyar falvakkal⁹ övezett Sopron is.¹⁰

A 14. században a határvidéki népesség etnikai összetételének megváltozását a határháborúkhöz képest nagyobb mértékben befolyásolták az itteni oligarchák, főleg a Németújváriak (Kőszegiek) és a király, Károly Róbert közötti háborúk. A belső háborúban a királyt támogató magyar határőr népesség nagymértékben felörlődött és számbeli leg meggyengült a Nyugat-Dunántúl pacifikálásának végére (1327).¹¹

Az elpusztult népességet pótolni kívánó határvidéki birtokosok telepítési akciói, a járványok (pl. 1409–10. évi pestis), 1451–1491 között a frankói, kismartoni, szarvkői, kaboldi, kőszegi és borostyánkői uradalmak¹² (főleg Habsburgoknak történő) elzálogosítása és a 15. században ismét fellángolt német–magyar határháborúk (IV. Frigyes – Hunyadi Mátyás) következtében a mai Burgenland területén a magyar lakosság a 15. századra már véglegesen kisebbségbe került. Az erősen összezsugorodott magyar nyelvterületől (Fertőzug, nyelvszigetek a Kismartoni- és Felsőpulyai-medencében, a Pinka völgyben és Németújvár környékén) eltekintve a történelmi Nyugat-Dunántúl területét teljes egészében német nyelvű lakosok lakták. A Fertőzugban a 13. században felbukkanó német ajkú népesség még kisebbségben maradt a magyar lakossággal szemben, de a Fertő É-, ÉNy-i pereme már a német etnikai térhez tartozott. A vidék mai járási központja, Nezsider – a kora középkori magyar Fertőfő (később Szombathely) – már a 13. század derekától német többségűnek számított.

⁵ Moór E. 1936. Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen, Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Iosephinae, Sectio Philologica, Tom. X., Szeged.

⁶ Moór E. i. m. 244.

⁷ Pl. Borsmonostor, Legénytő-Barátudvar, Pátfalu (Moór E. i. m. 269, 279.)

⁸ Borostyánkő, Szalónak, Léka, Kőszeg, Kabold, Fraknó stb.

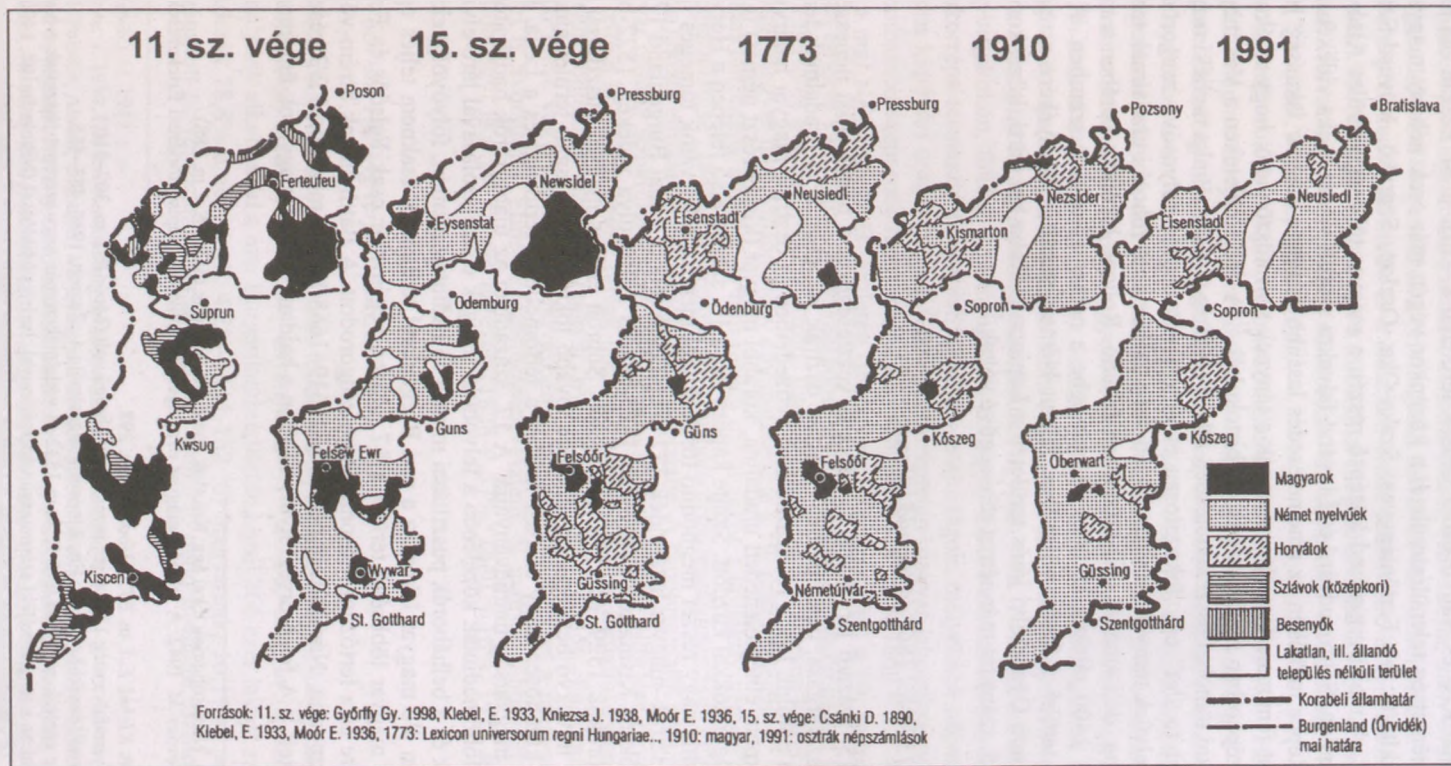
⁹ Pl. Dág, Egered, Ravaszd, Kovács, Lóvér, Udvarnok, Harka.

¹⁰ Vö. Moór E. i. m. 274., *Granasztói Gy.* 1980. A középkori magyar város, Gondolat, Budapest, 96.

¹¹ Wallner E. 1926. A felsőőrvidéki magyarság települése, Földrajzi Közlemények LIV. 1–4. 4.

¹² Petersen, C. (Hrsg.) i. m. 679.

1. ábra. Az Órvidék mai területe etnikai arculatának változása (11. sz.–1991.)

A mai Kis- és Nagymartoní járások területén a – már a 14. század óta többségbe került – németiség településterületét a középkor végén már csak néhány magyar nyelv-sziget tarkította: pl. Fertőmeggyes, Szaka-Oka, Oszlop, Szarvkő, Kövesd-Száravzám, Bűdöskút. A mai Burgenland középső részén a magyar többségű terület Alsó-, Felső-, Középsőpulya, Sopronudvard és Ligvánd falvakra szorult vissza. Léka vidékén, a Gyöngyös és Répce mellékén az elnémetesedés lassúbb üteme, a magyar lakosság 16. századig történt fennmaradása jórészt annak a ténynek volt köszönhető, hogy a lékai uradalmat a középkorban magyar családok birtokolták.¹³ A déli területeken a Vas megyei magyar etnikai tömbbel összekötetésben álló, Felsőőrig elnyúló, Pinka melléki magyar „etnikai nyelvterület” egy fokozatosan elnémetesedő etnikai folyosóvá zsugorodott.¹⁴ A német nyelvűek térnyerése a 13. század óta a szalonaki és rohonci uradalmak területén, a Kőszegi-hg. déli lábánál volt különösen feltűnő. Rohonc lakóinak körében a magyarok vélhetően 1400 tájékán kerültek kisebbségbe a német ajkúakkal szemben. A magyar többségű terület a Strém völgyében főként Németújvárra és környékére zsugorodott¹⁵ össze. A mai Gyanafalvi járás területén a Lapincs és Rába bal parti, középkori magyar falvai a 15. századra már német többségűvé váltak.¹⁶

Az 1526-tól 1867-ig terjedő időszak

A 15. századi járványok és háborús veszteségeket a német ajkú népesség folyamatos beszívárgása, betelepítése – még az osztrák zálogban lévő uradalmak területén – sem tudta pótolni. Így a 16. század első évtizedeiben az osztrák–magyar határvidék számos, csaknem elnéptelenedett uradalma, korábbi magyar (kisebbrészt német) falva nagy munkaerőgondokkal küzdött. Szinte kapóra jött a 16. század első felében a Horvátország és Szlavónia nagy részét meghódító törökök elől menekülő horvátok tömeges felbukkanása az osztrák–magyar határvidék 277 településén (ebből a mai Burgenland 179 falujában), elsőként Kismarton környékén 1515-ben és Felsőpulya vidékén 1522-ben.¹⁷ Az oszmán-törökök 1529. és 1532. évi Moson, Sopron és Vas megyei pusztításai a horvát telepések növekvő betelepődése ellenére tovább fokozták a vizsgált terület elnéptelenedését, és különösen nagy csapást mértek a fertőmelléki, fertőzugi és a Léka, Kőszeg¹⁸ környéki magyarság maradványaira. A 17. században az újabb török hadjáratok (1664, 1683), a főbb hadiutak közelében a felvonuló seregek elszállásolásával járó elviselhetetlen terhek és a belháborúk pusztításai miatt a fő hadiutak mentén, folyóvölgyekben, mendenékben élő magyar lakosság a mai Burgenland területéről csaknem teljes egészében eltűnt. A magyar többségű terület a 17. század végén már csak Felsőőr és Felsőpulya környékére és a fertőzugi Mosontétényre zsugorodott. A Batthyányak Strém-völgyi uradalmi központja, Németújvár népessége 1619–1668 között még közel 2/3 részben magyar lehetett.¹⁹ A felső-őrségi nyelvszigeten a hajdani örök, a magyarok fennmaradását a

¹³ Pl. Németújváriak lékai ága: Kakasok, majd a Kanizsaiak (*Moór E. i. m.* 288).

¹⁴ Kovács M. 1942. A felsőőri magyar népsziget, *Település és Népiségtörténeti Értekezések* 6., Budapest.

¹⁵ Vö. Klebel, E. i. m. 677., *Moór E. i. m.* 298.

¹⁶ Gyanafalva még 1350 táján is magyar többségű volt (*Moór E. i. m.* 309–310).

¹⁷ Gradišćanski hrvati, In: *Enciklopedija Jugoslavije* 4., Zagreb, 1986, 483–485.

¹⁸ Az osztrák zálogban lévő Kőszeg 1532-es védelmében már nagy szerepet játszottak a horvát menekültek is, élükön a tengermelléki származású várkapitánnyal, Jurisics Miklóssal (Nikola Jurišić, 1490–1545).

¹⁹ A 34 városbíró közül 20 magyar, 12 német családnevet viselt (*Moór E. i. m.* 302.).

kollektív nemesi privilégiumok, a nemesi közbirtokosság biztosította, mely évszázadokig szinte megakadályozta idegeneknek a privilegizált falvakba való beköltözését.²⁰

Az elnéptelenedett falvakba és a lakatlan, erdős területekre a 16. században Köszeg ostromát követően is folytatódott a török által megszállt Szlavóniából érkező horvát menekültek tervszerű betelepítése elsősorban a következő uradalmak területére: Vörösvár, Szalónak, Rohonc, Kismarton.²¹

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc után, a 18. század első felében nagy erővel indult meg az elnéptelenedett területek – elsősorban Moson vármegye – benépesítése, szinte kizárólag német telepésekkel. Elvértve, földesúri kezdeményezésre magyarok újratelepítésére is sor került (pl. Felsőpulya, 1744). Az 1773-as összeírás alkalmával a mai Burgenland – kisebb-nagyobb horvát etnikai blokkokkal tarkított, elnémetesedett – területén már csak tíz falu esetében jegyezték fel, hogy domináns nyelve a magyar.²²

A 18. század második felében, az osztrák-porosz, osztrák–török háborúk idején kialakult gabonakonjunktúrának, a Duna, mint fontos vízi szállítási út melletti fekvésnek, valamint a bécsi piac közelségének köszönhetően egymás után jöttek létre a Moson megyei nagybirtokokon, főként a Fertőzugban – az egyre inkább marhatenyésztésre, gabona- és cukorrépa-termesztésre specializálódott – majorságok, melyeknek népét főként a szomszédos kapuvári uradalom és a Csallóköz nincstelen magyar lakosságából toborozták. A gombamód szaporodó magyarlakta majorságok (1784 = 14, 1869 = 11, 1930 = 37 major)²³ a mai Nezsideri járás területén (többnyire a Fertőzugban) a 19. század végére már erősen tarkává változtatták a 18. században még csaknem homogén német lakosságú területet a Fertő és a Mosoni-Duna között. Ezen folyamattal ellentétesen hatott az utolsó ősi fertőzugi magyar falu, Mosontétény elnémetesedése a 19. század elején.

A mai tartomány középső és déli részén ugyanakkor a kollektív nemesi privilégiumok megszüntetése (1848) a középkori magyar határőrök leszármazottait (Felső-Örség, Felsőpulya) hozta etnikai szempontból nehéz helyzetbe. A csoporttudatot erősítő, az eredeti magyar etnikai struktúrát konzerváló nemesi közbirtokosság eltörlése egyre inkább lehetővé tette a környező német falvak lakóinak betelepülését a forgalmi csomópontoknak, piacközpontoknak számító magyar nyelvszigetekbe (Felsőőr, Felsőpulya). Sőt egyes, már eleve vegyes lakosságú falvakban a megváltozott helyzet a magyarok beolvadását fel is gyorsította. Ennek köszönhetően veszítette el magyar többségét a Pinkaparti Vasjobbágyi is a 19. század derekán (1828 = 57%, 1880 = 16%, 1920 = 8% magyar).²⁴

Az 1867-től 1920-ig terjedő időszak

A lassú elnémetesedési folyamatot feltartóztató, osztrák–magyar kiegyezést (1867) követő időszakban került sor az első, anyanyelvet is tudakoló magyar népszámlálásra (1880), melynek alkalmával a mai Burgenland területén közel 266 ezer lakost számláltak össze, akiknek 78,8%-a németnek, 4,2%-a (11 162 fő) magyarnak, 16,1%-a pedig horvátnak számított (1. táblázat). A társadalomban uralkodó magyar állami eszmerendszer,

²⁰ Kovács M. 1942. i. m.

²¹ Breu, J. 1934. Die Kroatensiedlung im südostdeutschen Grenzraum, Wien.

²² Pl. Felsőőr, Alsóőr, Őrisziget, Vasjobbágyi, Felsőpulya, Középpulya, Mosontétény (Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum, Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920, 335.)

²³ Lendl, H. 1938. Das gesellschaftliche Gefüge des Landvolks im deutsch–magjarischen Grenzraum östlich des Neusiedler Sees, Deutsches Archiv für Landes- u. Volksforschung II. Jg., 4. H. 826.

²⁴ Wallner E. i. m. 15–20.

az itteni német anyanyelvű lakosság nagyobb arányú kivándorlása, a nem magyarok növekvő természetes asszimilációja következtében a mai Burgenland területén 1880 és 1910 között a magyarok aránya 4,2%-ról 9%-ra nőtt, a német anyanyelvűeké 78,8%-ról 74,4%-ra csökkent. Az etnikai térszerkezet a falusi régiókban a száz évvel korábbi állapothoz képest – a Németújvár környéki horvát nyelvszigetek lassú elnémetesedésétől és számos Moson megyei magyar majorság megjelenésétől eltekintve – nem módosult számottevően, a magyar–német nyelvhatár pedig változatlan maradt. Az elsősorban Kapuvár és Csorna környékéről származó majorsági munkások, béresek betelepülésének köszönhetően 17 nagyobb major népessége vált magyar többségűvé Trianonig a mai Nezsideri járás területén.²⁵ Megemlítendő, hogy a szintén eme járáshoz tartozó, Lajtamenti osztrák–magyar (belső) határállomás, Királyhida 1910-ben szintén magyar többségűvé vált a magyar közalkalmazottak, fegyveres erők betelepítése és a helybeli német ajkúak egy részének asszimilációja miatt. A nem magyar polgárság természetes asszimilációja, magyarosodása következtében az 1880-ban még német többségű, korabeli nyugat-dunántúli járási székhelyek közül a magyarok aránya 1910-ben a következő arányt érte el: Szentgotthárd 73,5%, Magyaróvár 62,1%, Kőszeg 61%, Németújvár 45,1%, Sopron 44,3%, Kismarton 28,3%, Nezsider 25,7%.

1. táblázat: *Burgenland (Őrvidék) mai területén élt népesség etnikai összetételének változása (1880–1991)*

év	Össznépesség		Német ajkúak		Magyarok		Horvátok		Egyebek	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1880	265 772	100	209 322	78,8	11 162	4,2	42 789	16,1	2499	0,9
1910	291 800	100	217 072	74,4	26 225	9,0	43 633	15,0	4870	1,6
1920	294 849	100	221 185	75,0	24 867	8,4	44 753	15,2	4044	1,4
1923	286 179	100	226 995	79,3	15 254	5,3	42 011	14,7	1919	0,7
1934	299 447	100	241 326	80,6	10 442	3,5	40 500	13,5	7179	2,4
1951	276 136	100	239 687	86,8	5 251	1,9	30 599	11,1	599	0,2
1961	271 001	100	235 491	86,9	5 642	2,1	28 126	10,4	1742	0,6
1971	272 119	100	241 254	88,7	5 673	2,1	24 526	9,0	666	0,2
1981	269 771	100	245 369	91,0	4 147	1,5	18 762	7,0	1493	0,5
1991	270 880	100	239 097	88,3	6 763	2,8	19 460	8,1	5560	0,8

Források: 1880, 1900, 1910, 1920: magyar népszámlálási adatok (anyanyelv), 1923, 1934: osztrák népszámlálási adatok (nyelvi hovatartozás), 1951–1991: osztrák népszámlálási adatok (környezeti nyelv).

Az 1920-tól 1945-ig terjedő időszak

Az Osztrák–Magyar Monarchia számára vesztes 1. világháborút követően a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződésben (1919. 09. 10.) Ausztriának ítélték korábbi szövetségesének, Magyarországnak nyugati, többségében német nyelvű népesség lakta területeit. Ezek közül azonban a heves magyar tiltakozás eredményeként „csupán” Burgenland jelenlegi területe került véglegesen – a velencei protokoll (1921. 10. 02.), a Magyarországnak kedvező soproni²⁶ és pinka-völgyi népszavazást (1921. 12. 14–16.) követően –

²⁵ Pl. Albertföld (Mosontarcsa), Pálmajor (Mosonbánfalva), Kleylemajor (Hegyeshalom, majd Miklóshalma), Tétényi major (Mosontétény), Károlypuszta (Németjářfalu), és a boldogasszonyi majorok.

²⁶ A soproni övezetben (Sopron és 8 környező falu) a szavazók 65,1%-a (Sopronban 72,8%-a) Magyarországot, 34,9%-a Ausztriát választotta (Wambaugh, S. 1933. The plebiscites since the world war, Washington).

osztrák fennhatóság alá. A hatalomváltás következtében az új osztrák tartomány, 16. század óta nyelvszigetekben élő magyar lakossága – államalkotó nemzeti státusa után – politikailag is kisebbségbe került. Annak ellenére, hogy a határ a korábbi – gazdasági, társadalmi, kulturális – kapcsolatokat nem zavarta, nem szüntette meg, az Ausztriához került terület társadalmának azon rétegei, akik legszorosabban kapcsolódtak a magyar államhoz és nemzethez ill. nem helybeli származásúak voltak (pl. közalkalmazottak: katonák, csendőrök, vasutasok, tanárok, munkások stb.) tömegesen költöztek át az új magyar államterületre. A nagyarányú áttelepüléseknek köszönhetően a magyar anyanyelvűek száma 1920–1923 között több mint 10 ezer fővel, 39%-kal csökkent. A csökkenés elsősorban a szórványban élő magyarokat sújtotta, míg az őslakos, őrségi falvak magyarsága csupán néhány száz fővel lett kevesebb. A burgenlandi magyar társadalom alsó rétegeit képviselő fertőzugai munkások, béresek lélekszáma is tetemesen lecsökkent a magyarországi visszavándorlás miatt, de ez a csökkenés a 20-as években is folytatódott a nagybirtokok fokozódó gépesítése, a jobban fizető belső-ausztriai, főként bécsi ipar szívóhatása következtében.

A kivándorlás és statisztikai számbavételi manipulációk (pl. 6507, jórészt magyar nyelvű cigánynak saját bevallásuktól független, önálló nyelvi kategóriába történt sorolása) következtében az 1934-es osztrák népszámlálás időpontjára a burgenlandi magyarok száma a fél évszázaddal korábbi szintre zuhant. Ekkorra vesztette el a burgenlandi magyarság legfontosabb településén, az 1938-ban várossá nyilvánított, fontos forgalmi csomópontnak számító Felsőőrön korábbi abszolút többségét, az egyre nagyobb ütemben betelepülő katolikus német nyelvű (főleg közalkalmazott, kereskedő, iparos) lakossággal szemben (2. táblázat).

Ausztria német megszállását (1938. 03. 12–13.) követően az örvidéki magyarok is alapvetően új körülmények között találták magukat. A németek Burgenlandot mint tartományt megszüntették és fősztották Steiermark és Niederdonau Reichsgau-k között. Az egyházi magyar iskolák bezárásával párhuzamosan a lehengerlő, megtévesztő náci propaganda és nemzeti politika a magyar nyelvet is jóformán a családi élet területére szorította vissza. A nagy gazdasági hatalommal rendelkező arisztokrata családokat is magába foglaló burgenlandi magyarság korábbi magabiztossága eltűnt. Először érezték saját bőrükön a kisebbségi lét hátrányos voltát. Jelentős tudati változás következett be az egyre inkább kétnyelvűvé váló fiatal magyar generációk tagjai körében, akik az új, faszított társadalmi közhangulat következtében – különösen az iskolákban és a hadseregben – egyre inkább szégyellték magyarságukat.²⁷

Az 1945 utáni időszak

A 2. világháború után annak ellenére, hogy Burgenland is szovjet megszállás alá került, a kommunista Rákosi-rezsim a határ magyar oldalán műszaki határzárát épített ki és felszámolta a korábbi határátkelőhelyeket. Ezzel a Nyugat-Dunántúl etnikumainak, így a burgenlandi magyaroknak évszázados gazdasági, társadalmi, interetnikus – az új határon átnyúló – természetes kapcsolatait (pl. a nagy piacközpontokkal: Sopronnal, Szombathellyel) egy csapásra megszüntek. A gazdaságihoz hasonló, vagy annál is nagyobb katasztrófát, etnikai-pszichológiai traumát okozott az a tény, hogy a „vasfüggöny”

²⁷ Baumgartner, G. 1989. „Idevalósi vagyok” – „Einer der hierher gehört”. Zur Identität der ungarischen Sprachgruppe des Burgenlandes – in: Baumgartner, G. et al. (Hg.) Identität und Lebenswelt. Ethnische, religiöse und kulturelle Vielfalt im Burgenland, Prugg Verlag, Eisenstadt, 69–86.

2. táblázat: Néhány örvidéki magyarlakta település népessége
etnikai összetételének változása (1880–1991)

Év	Össznépesség		Német ajkúak		Magyarok		Egyebek	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Felsőőr – Oberwart								
1880	3397	100,0	885	26,0	2487	73,2	25	0,8
1910	3912	100,0	842	21,5	3039	77,7	31	0,8
1920	4162	100,0	838	20,1	3138	75,4	186	4,5
1923	3846	100,0	1162	30,2	2664	69,3	20	0,5
1934	4603	100,0	2058	44,7	2234	48,5	311	6,8
1951	4496	100,0	2854	63,5	1603	36,3	39	0,2
1961	4740	100,0	3011	63,5	1630	34,4	99	2,1
1971	5455	100,0	3912	71,7	1486	27,2	57	1,1
1981	5715	100,0	4294	75,1	1343	23,5	78	1,4
1991	6093	100,0	4210	69,1	1592	26,1	291	4,8
Alsóőr – Unterwart								
1880	1508	100,0	88	5,8	1377	91,3	43	2,9
1910	1464	100,0	63	4,3	1393	95,2	8	0,5
1920	1415	100,0	57	4,0	1230	86,9	128	9,1
1923	1276	100,0	78	6,1	1197	93,8	1	0,1
1934	1267	100,0	93	7,3	988	78,0	195	14,7
1951	989	100,0	148	15,0	789	79,8	52	5,2
1961	916	100,0	62	6,8	795	86,8	59	6,4
1971	859	100,0	104	12,1	696	81,0	59	6,9
1981	822	100,0	61	7,4	725	88,2	36	4,4
1991	769	100,0	48	6,2	669	87,0	52	6,8
Órisziget – Siget in der Wart								
1880	386	100,0	20	5,2	362	93,8	4	1,0
1910	333	100,0	16	4,8	317	95,2	0	0
1920	295	100,0	21	7,1	271	91,9	3	1,0
1923	300	100,0	28	9,3	272	90,7	0	0
1934	291	100,0	37	12,7	253	86,9	1	0,4
1951	262	100,0	217	82,8	45	17,2	0	0
1961	238	100,0	29	12,2	209	87,8	0	0
1971	255	100,0	41	16,1	200	78,4	14	5,5
1981	285	100,0	120	42,1	165	57,9	0	0
1991	272	100,0	46	16,9	223	82,0	3	1,1
Felsőpulya – Oberpullendorf								
1880	1262	100,0	114	9,0	1115	88,4	33	2,6
1910	1327	100,0	66	5,0	1241	93,5	20	1,5
1920	1385	100,0	59	4,3	1302	94,0	24	1,7
1923	1400	100,0	199	14,2	1183	84,5	19	1,3
1934	1838	100,0	563	30,6	1227	66,8	48	2,6
1951	1824	100,0	945	51,8	863	47,3	16	0,9
1961	2047	100,0	994	48,6	1016	49,6	37	1,8
1971	2323	100,0	1462	62,9	761	32,8	100	4,3
1981	2422	100,0	1560	64,4	724	29,9	138	5,7
1991	2640	100,0	1756	66,5	631	23,9	253	9,6

Források: 1880, 1900, 1910, 1920: magyar népszámlálási adatok (anyanyelv), 1923, 1934: osztrák népszámlálási adatok (nyelvi hovatartozás), 1951–1991: osztrák népszámlálási adatok (környezeti nyelv).

Megjegyzés: Felsőpulya adatai Középpulyával együtt értendő.

és a magyarországi kommunista rendszer kiépülése lehetetlenné tette az ausztriai magyarságnak az anyaországi nyelvi közeggel, az ottani oktatási intézményekkel való, korábbi zavartalan kapcsolatát. A magyarországi társadalmi rendszerváltás egyre nehezebb helyzetbe hozta az örvidéki magyarokat, hiszen a magyarországi események, a „magyar” és „kommunista” szavak az osztrák közvélemény szemében sokszor szinonimákká váltak. Az itteni magyar kisebbség szemében a gazdasági fejlődésben Ausztriához képest egyre jobban elmaradó anyaország egyre inkább csak a kulturális hazát és a kommunizmust szimbolizálta.²⁸ Ezek után érthető, hogy azon személyek száma, akik az 1951-es osztrák népszámlálás idején Burgenlandban a magyar nyelvet elsődleges nyelvüknek tüntették fel, az 1934-beli lélekszám (10 442) felére csökkent (5251). Hasonló mértékben csökkent az osztrák állampolgárságú, származását egyre inkább elhallgató bécsi magyarok száma is (1934: 1042, 1951: 384). Az osztrák államszerződés megkötését és a megszálló szovjet csapatok kivonulását (1955) követően kibontakozó osztrák gazdasági konjunktúra, iparosítás idején Burgenland lakossága – így az ottani magyarok körében is – hallatlanul megnőtt a térbeli és társadalmi mobilitás. A nagy ütemű társadalmi átalakulás évszázados falusi, etnikai közösségeket bomlasztott fel. A mezőgazdasági termeléssel – teljesen vagy részben – felhagyó magyarok többsége szülőfaluján kívüli közeli-távoli ipari központokban, német nyelvi környezetben talált munkát és vált napi vagy heti ingázóvá. A szülőhely elhagyása természetszerűleg vonta maga után a német nyelv fokozott használatát, a fiatal generációk esetében a fokozatos nyelv- és kultúracserét.²⁹ A magyar nyelv látványos térvesztése általánosságban a magyarországi kommunista társadalmi rendszertől való viszolygásnak, az esetleges diszkrimináció elkerülésének, a magyar nyelvtudás akkori csekély gazdasági hasznosságának, az iskolai, munkahelyi könnyebb érvényesülés vágyának és persze a vegyes házasságoknak volt köszönhető. A természetes asszimilációt már a családon belül felgyorsító vegyes, magyar–német házasságok aránya Alsóőr, a legmagyarabb burgenlandi magyar falu esetében az 1949–1958 közötti 19%-ról 1969–1988 között 60,6%-ra nőtt. Természetesen a vegyes házasságok arányát, a természetes asszimiláció lehetőségét nagymértékben befolyásolta az adott kisebbségi település gazdasági attraktivitásával, munkahelykínálatával, földrajzi helyzetével összefüggő bevándorlás mértéke is. A legtöbb – természetesen német nyelvű – betelepült a 20. század első harmadáig még magyar többségű járási székhelyek: Felsőőr és Felsőpulya fogadták be, így e két településen belül már a 60-as évek derekára viszonylag magas értéket (30–38%) képviselt a vegyes nyelvű családokban élő magyarok aránya.³⁰ Ez időpontban (1964) Somogyi L. – családnév, lakóhely, származás, vallás elemzésén alapuló – felmérése, minősítése alapján (az 1961-es népszámlálásnál regisztrált 5642-vel szemben) kb. 7600-ra volt tehető a burgenlandi magyarok száma. Az 1956-os forradalom leverését követő nagy emigráns tömeg egy részének itteni letelepülése nem gyarapította lényegesen az örvidéki magyarok statisztikai létszámát, sőt a felgyorsult nyelvi asszimiláció, a kedvezőtlen demográfiai folyamatok (előregedés, természetes fogyás) és fokozódó elvándorlás következtében a magyar környezeti nyelvet (Umgangssprache) beszélő lakónépesség száma és aránya az 1971 és 1981-es osztrák népszámlálások között 5673-ról 4147 főre illetve 2,1%-ról 1,5%-ra csökkent. Az osztrák viszonylatban legnagyobb magyarországi emigrációs utánpótlást élvező Bécsben az osztrák állampolgárságú magyarok száma az Örvidékhez képest sokkal kedvezőbb alakult (1951: 384, 1971:

²⁸ Henke, R. 1988. *Leben lassen ist nicht genug. Minderheiten in Österreich*, Kremayr-Scherian, Wien.

²⁹ Suppan, A. 1983. i. m.

³⁰ Somogyi L. 1966. *Die burgenländischen Magyaren in geographischer Sicht*, Karl-Franzens Universität, Graz, 279.

6099, 1981: 5683 magyar). Az 1981 és 1991-es népszámlálások közötti periódusban a magyarországi politikai eseményeknek, a rendszerváltásnak az ausztriai magyarok identitására, a magyar nyelv „hasznosságára” gyakorolt pozitív hatása és a magyarországiaknak a „vasfüggöny” lebontását követő, nagyobb mértékű áttelepülése következtében Ausztriában az osztrák állampolgárságú magyarok lélekszáma 63,1%-kal (19 638 főre), a nem osztrák állampolgárságú magyarok száma 260,7%-kal (13 821 főre) nőtt. Ez utóbbi, osztrák állampolgársággal nem rendelkező, de itt élő magyarok száma Bécsben ugyan megduplázódott, de a főváros környékén, Alsó-Ausztriában létszámnövekedésük 7,4-szeres volt. Az őshonos örvidéki – elsősorban a Felsőőrön és Őriszigeten élő – magyarság lélekszáma 23,5%-kal, a tartományban élő osztrák és külföldi állampolgárságú magyaroké pedig 63,1%-kal gyarapodott.

Az örvidéki magyarság jelenlegi településterülete

A legutolsó osztrák népszámlálás (1991) időpontjában a magyart környezeti nyelvnek, köznyelvnek valló lakónépesség száma Ausztriában 33 459 fő (ebből 58,7% osztrák állampolgár) volt. Az ausztriai magyar lakónépességnek csupán 20,2%-a, 6763 fő (ebből 73,5% osztrák állampolgár) él autochton településterületén, Burgenlandban. Az ausztriai magyarság túlnyomó része nem csak a Lajtán túl, de Burgenlandban is szóróványban él, csupán a tartomány magyarságának 36,7%-át tömöríti a Felső Őrség három egymáshoz tapadó, kis nyelvszigetet alkotó települése (Felsőőr, Alsóőr és Őrisziget).

Főként a járási centrumokban (Felsőőr, Felsőpulya, Kismarton) élő magyarok nagy száma miatt a burgenlandi magyarok körében a városlakók aránya 1991-ben (47,3%) messze meghaladta a tartomány össznépségének azonos mutatóját (18,2%). Részben ennek köszönhető, hogy a tartomány magyarjainak 30,4%-a 2000–4999 fős, 28,7%-a 5000–10 000 fős, többnyire központi szerepkörű, viszonylag jobb életkörülményeket kínál, de a korábbi etnikai struktúrát fokozatosan megváltoztató bevándorlás által is jobban érintett településen él. Felsőőr és Felsőpulya városok magyar többségének fél évszázaddal ezelőtt történt elvesztése következtében az örvidéki magyaroknak csupán 13,2%-a él olyan településen (Alsóőr, Őrisziget), ahol a lakosság abszolút többségét képviselik, míg 63,3%-uknak – óriási német nyelvi asszimilációs nyomásnak kitéve – olyan település a lakhelye, ahol még a 25%-os arányt sem érik el. A burgenlandi magyar lakónépesség legnagyobb tömege Felsőőrön (1592 fő), Alsóőrön (669 fő), Felsőpulyán (631 fő), Kismartonban (257 fő), Őriszigeten (223 fő) és Boldogasszonyon (215 fő) él.

DIE UMWANDLUNG DES UNGARISCHEN SIEDLUNGSGEBIETES AUF DEM TERRITORIUM DES BURGENLANDES VON DER UNGARISCHEN LANDNAHME BIS HEUTE

Die vorliegende Studie versucht die Umwandlung der burgenländischen ethnischen Raumstruktur und des dortigen ungarischen Siedlungsgebietes von der ungarischen Landnahme bis zur heute zu skizzieren. Unsere Zielsetzung versuchten wir unter anderem mit der ethimologischen Analyse der geographischen Namen, der Auswärtung der Volkszählungsangaben (Muttersprache, sprachliche Zugehörigkeit, Umgangssprache usw.) zu erreichen. Besonders

informativ waren die Forschungsergebnisse von J. Breu, Gy. Györfly, E. Klebel, I. Kniezsa, M. Kovács, E. Moór, L. Somogyi und E. Wallner.

Die ungarische Stämme haben West-Pannonien (Transdanubien) im 10. Jh. besetzt, wo das Siedlungsgebiet der Ungarn (als Grenzwärter) und der später madjarisierten Hilfsvölker (Szekler, Petschenegen) in den 11–12.Jh. ihre größte Ausdehnung hatte: vor allem in Seewinkel, in den niedrigeren Hügelländer und in den Flußtäler von Leitha, Wulka, Stoober B., Güns, Pinka, Strem, Lafnitz. Als Ergebnis der – vor allem die ungarischen Siedlungen der Grenzschutzvorrichtungsgürtel verwüsteten – Kleingrenzkriege und Feldzüge, der massenhafte Ansiedlung der deutschsprachigen Bevölkerung aus Österreich und Steiermark (vor allem zwischen 1150 und 1230), der Seuchen das Ungartum wurde gegenüber der deutschsprachigen Bevölkerung des Burgenlandes am Ende des Mittelalters in demographische Minderheitslage geraten. Der Eindeutschungsprozess besonders groß war in der nach 1451 an Österreich verpfändeten Herrschaften. Das ungarische ethnische Gebiet besaß eine beträchtliche Ausdehnung am Ende des 15. Jh. nur im Pinkatal, in der Umgebung von Oberpullendorf und im Seewinkel.

In den im 15. Jh. verwüsteten Gebieten, in 179 (früher ungarisch u. deutschbewohnten) Siedlungen des heutigen Burgenlandes Flüchtlinge aus Kroatien und Slawonien sind nach 1515 angesiedelt. Das ungarische Siedlungsgebiet wurde als Ergebnis der türkischen Feldzüge (1529, 1532, 1664, 1683), der Kuruzzenkriege und der Belastungen der Einquartierung der Söldnerheere, des massenhaften Verschwind (Tod, Flucht) der Ungarn auf die Umgebung von Oberwart, Oberpullendorf, Güssing und auf Tadtien in Seewinkel zusammengeschrumpft. Dank der Eindeutschung der (auch kroatischen) Bevölkerung nur 5 Dörfer konnten ihre frühere ungarische Mehrheit bis zur Mitte des 19. Jh. bewahren: Ober- u. Unterwart, Siget, Ober- u. Mittelpullendorf. Nach dem österreich–ungarischen Ausgleich (1867) die Anzahl der sich als Ungar bekennende Bevölkerung ist – dank auch der freiwilligen Madjarisierung des Bürgertums – schwungvoll zugenommen. Dieser Prozess war besonders auffallend in der Nähe der deutsch–ungarischen Sprachgrenze: Ödenburg, Ung.Altenburg, St.Gotthard, Güns usw. Zu dieser Zeit wegen der Einzug der ungarischen Gutsarbeiter aus der Umgebung von Csorna u. Kapuvár ist die Anzahl der Gutshöfe im Seewinkel mit ungarischen Mehrheitbevölkerung bedeutend zugenommen.

Nach dem Anschluß von Burgenland an Österreich (1921) ein bedeutender Teil der ungarischen Intelligenz, der Angestellten und der sog. „Madjaronen“ ist nach Trianon-Ungarn umgezogen. Im Zeitraum von 1923 u. 1951 die Anzahl der Ungarn ist – als Ergebnis der natürlichen Assimilation, der sehr ungünstigen, minderheitfeindlichen politischen Ära – um 2/3 vermindert. Wegen ähnlicher Ursachen und der Zustrom der deutschsprachigen, ländlichen Bevölkerung sind die Ungarn in ihren wichtigsten Marktzentren, in Oberwart und in Oberpullendorf schon seit der 40er Jahren in Minderheit. Sowohl die ethnischen Identität der burgenländischen Ungarn ist seit dem Anfang der 90er Jahren einigermaßen stärker geworden, und ihre Anzahl ist wieder langsam zugenommen, aber das ungarische ethnische Mehrheitsgebiet ist heute auch nur durch die kleine administrative Fläche der Dörfer, Unterwart und Siget in der Wart repräsentiert.

Károly Kocsis

BENKŐ LORÁND

VÁZLAT A PINKA FELSŐ VÍZGYŰJTŐJÉNEK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETÉHEZ

1. A történelmi Vas megye északnyugati részén a Pinkának a régi országhatártól a mai országhatárig, közelebről a Tohonynak a Pinkába ömléséig terjedő völgyszakasza és a Pinka itteni mellékvizeinek nagyjából párhuzamosan futó völgyei viszonylag szorosan összekapcsolódó földrajzi és települési egységet alkotnak. Az egymástól mintegy 3–6 km távolságban haladó négy patak völgy északnyugatról délkeleti irányban konvergensen lejt a Rábavölgy felé, az egész térség hossza alig haladja meg a 60 km-t. Települési sűrűsége ma, de már régóta különösen északnyugati hegyesebb, tagoltabb részein eléggé nagy, már a késő középkorban mintegy félszáz helység feküdt itt. Szoros egybetartozása ellenére is természetesen a terület sem földrajzilag, sem településszerűen nem válik el élesen környezetétől. Bár északkelet felé a Gyöngyös völgye – közben az Írott-kő vonulatával – viszonylag távolabb esik innen, de délnyugat felé egy darabig nagyjából párhuzamos két völgy is kíséri: az Ösztömény (Strem) völgye, mely folyó Felsőőr határában ered, és a Lapincs (Lafnitz) völgyének felső szakasza, mely Pinkafő táján közelíti meg.

E terület abban a tekintetben is meglehetősen sajátos arculatú, hogy viszonylag kevés a múltjára vonatkozó forrásanyag. Ezért sem véletlen, hogy települési- és népességtörténetének korai időszakát mind magyar, mind német oldalról elsősorban a helynevek vizsgálata alapján igyekeztek felderíteni. És bár e közvetett forrásanyagra támaszkodás még mindig a megközelítés legígéretesebb módja, a nehézségek e tekintetben is számottevőek. Jellemző és a forráshiányt jórészt magyarázó tényező is egyúttal, hogy a magyar királyság megalakulását követő több évszázadon keresztül nem épült ki itt az egyházi szervezet, pontosabban nem alakult föesperesség, s még a 14. századi pápai földleírás is messze elkerülte e vidéket. Ugyancsak jellemző, hogy Csánki Dezső történeti földrajza helynévanyagának egybeállításához e vidékre vonatkozóan igen kevés korai okleveles forráskiadásra támaszkodhatott, helynévadatainak túlnyomó része külön helyi levéltárak viszonylag kései adalékaiból állt elő.

2. A következőkben a szóban levő területnek azt – a történeti névtan eszközeivel megragadható – települési és népességi képét fogom néhány csomópont kiemelésével fölvezetni, amelyet az egyes helynevek saját megítélésem szerinti elemzése számomra kirajzol. Magától értetődő azonban, hogy ehhez fölhasználom a témában folytatott korábbi névtani kutatások sok fontos eredményét, még ha ezek mind a részletekben, mind az összképre nézve nemegyszer ellentmondanak egymásnak is, az én felfogásomnak is. A közlemény szabott terjedelme sajnos többféle egyszerűsítésre kényszerít. A vizsgált területnek csak azokat a helyneveit tárgyalom, amelyeknek elsősleges keletkezését – történeti névtani megfontolások alapján – a 13–14. század fordulójáig bezárólag valószínűsíthető lehet. Másik nyelvbe kerülésük esetén persze ezt az időhatárt kb. a középkor vé-

gégig ki kell bővítenem. Az egyes nevekre vonatkozóan legtöbbször csak sommás nézetemet tudom közölni, véleményem részletesebb megokolására itt nincs tér. Ugyancsak le kell mondanom a szakirodalmi részlelményekre való hivatkozásokról is. Csupán a tárgyalandó helynevek legszűkebbre vett történeti dokumentációját nem tudom nélkülözni, mert ezeknek a téma szempontjából általában meghatározó fontosságuk vagy legalábbis bizonyos jelzésértékük van, még akkor is, ha az első írásbeli előfordulások természetesen nem azonosíthatók a nevek létrejöttével. A dokumentációban a szakirodalomból ismert szokványos rövidítéseket használom, de a sokszor előforduló művek jelzetét még tovább egyszerűsítettem (listájukat l. a jegyzetben)¹; e jelzetek nemegyszer szakirodalmi hivatkozásul is szolgálhatnak. Az újabb hivatalos, művi magyar és német helynévi formákat csak szükség esetén, a helységek azonosításában használom; a névi sorrend rendszerint magyar ~ német ~ (némelykor) horvát.

3. A vizsgált területnek a legrégebbre visszavihető helynévi rétege részben biztosan, részben többé-kevésbé valószínűen a magyar honfoglalás előtti időkre mutat.

A) E tekintetben mindenekelőtt a vidék két legjelentékenyebb folyóvizének szláv eredetű neve veendő számításba: az egyik a *Pinka*, a másik a *Tohony* ~ *Tauchen*. A *Pinka* szláv neve – mint adatok bizonyítják – legkésőbb a 9. században átkerült a németbe, s nyilván már eredetileg is a folyó egész hosszára vonatkozott. Nem valószínű, hogy testvérfolyóját, a *Tohony*-t a szlávok jóval később nevezték volna el, annál is inkább, mivel nevének mind a német, mind a magyar átvételében számottevő alaki régiségjegyek vannak (mindkét folyónév további életéről l. még alább). Ha e két folyónév vallomásához még hozzávesszük a vizsgált tájunkkal érintkező, a *Pinka* felső folyásához egészen közel haladó *Lapincs* ~ *Lafnitz* és *Östtörmény* ~ *Strem* biztosan szláv eredetű nevét, valamint mindkettő magyarba és a németbe való átvételének alaki kísérőit, a szlávoknak e vidéken nagyon korai névadó szerepe e víznevegyüttes tanúságtétele alapján csak tovább erősödik.

A *Pinka* felső vízgyűjtő területén még folyik néhány olyan kisebb-nagyobb patak, amelynek neve ugyancsak szláv eredetű, ezek azonban nem adnak megfelelő alapot kronológiai következtetésekre, mert a magyar honfoglalást túlélő szlávágtól is származhatnak. Mégis viszonylag korai keletkezés gyanúja miatt megemlíteném a *Tohony* két nagyobb bal oldali mellékvizének szláv eredetű nevét, a *Darnó*-t (~ *Darnau*) és a *Szabar*-t (~ *Zuberbach*); mindkettő mellette fekvő helységnek is nevet adott: 1325: *Dornew* (UB. 3: 194, ma puszta); 1325: *Zobur* (uo.).

E nevek együttese arra vall, hogy a magyar honfoglalás előtt a térségben legalább szórványosan élhetett szláv nyelvű népesség. Más kérdés, hogy ez a szlávág túlélte-e a következő idők történelmi viharait, illetőleg volt-e települési folytonossága későbbi századok felé, ide nem értve természetesen a jóval későbbi, másodlagos horvát betelepülést.

B) A tárgyalt területre vonatkozó vagy vonatkoztatható és a magyar honfoglalás előttre utaló vagy utalható német nyelvi helynevek nyomai is többrendbeliek. A *Pinka* szláv eredetű nevének német átvételre mutató adatai: 860: *Peinihhaa*, *Peinicahu* (UB. 1: 6); [885]: *Peinicchaha* (uo. 10); 891: *Peiniccaha* (uo. 11). Bár ezek írásban rögzített,

¹ Cs. = *Csánki Dezső*, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Bp., 1894. – F. = *Fügedi Erik*, Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon. Bp., 1977. – KL. = *Kiss Lajos*, Földrajzi neveink etimológiai szótára I–II. Bp., 1988. – KM. = *Kovács Márton*, A felsőöri magyar népsziget. Bp., 1942. – K.–B. = *Eberhard Kranzmayer* und *Karl Bürger*, Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Eisenstadt, 1957. – M. = *Elemér Moór*, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. – Sch. = *Schwartz Elemér*, A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp., 1932. – UB. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Graz, Köln ... 1955–1985.

konkrét nyelvi tények, adódnak körülöttük tárgyunkat közelebről érintő problémák, bizonytalanságok is. Az mindenesetre valószínű, hogy a Wechselben eredő folyó nevének ezek az adatai a Pinka jóval nagyobb és jelentősebb pannóniai szakaszára is vonatkoznak, hiszen pannóniai helynevek társaságában fordulnak elő: „ad *siccam Sabariam*”, *Mosapurch*, *Salapiugin* (UB. 1: 6, 10). Persze lehet, hogy nem föltétlenül a folyóra, hanem esetleg Pinka melletti településre utalnak, s akkor ebből *Pinkafeld* ügye aligha hagyható ki (erről l. még később). Valószínű továbbá, hogy a folyó eredetileg szláv neve a németben a magyarnál korábban formálódott *Pinka* alakúvá, vö. 1219: *Pincah* (M. 99). – A fentebb említett IX. századi bajor-osztrák oklevelekben fordul elő még: 860: *Kundpoldesdorf* (UB. 1: 6), [885]: *Guntpoldesdorf* (uo. 10); nem lehetetlen, hogy ez az egykor Szalónaktól délnyugatra feküdt, elpusztult *Kompolt* ~ *Kundpoldesdorf*, vö. 1479: *Kompolth*, 1496: *Kompholdh* (Cs. 2: 760) helység nevével azonos, bár e tekintetben már a *Pinká*-hoz képest jóval több a kétség.

A terület folyóvölgyeinek északnyugati, hegyesebb részein, a régi országhatár menti térségben egész sor olyan német eredetű helységnév van, amelyek közül néhányuk nem lehet mereven elhárítani 9–10. századi keletkezését, bár kronológiájuk meghatározására sajnos nincsenek elegendő nyelvészeti-névtani alapon megfogható kritériumok. E csoport kérdésére később még visszatérek, most csak *Pinkafeld*-et emelem ki közülük. Mint már fentebb utaltam rá, a *Pinka* 9. századi forrásadatai településnevet is takarhatnak, s akkor *Pinkafeld*-et nem lehet teljesen számításon kívül hagyni, hiszen e helység a völgy felsőbb szakaszának földrajzilag és régi idők óta úthálózatiilag is közép-pontja volt. Rég elpusztult vár maradványai itt is voltak ugyan, s K.–B. ide lokalizálja a következő adatot: 1225: „*Castrum in Pinka edificatum*” (121); de hogy a hely német *Pinkafeld* neve akár *-feld* utótag nélküli formájában is a 9. századra menne vissza, csak halvány lehetőségként merülhet föl, annál is inkább, mert az említett várra vonatkozó adat sokkal inkább kapcsolódhat az osztrák területen fekvő Friedberghez. Ám a kronológiát tekintve mégsem lehet mellőzni sem azt a körülményt, hogy a *Pinkafeld* forma eredeti, korai német helységnévtípus, sem azt, hogy a magyar *Pinkafő* nem lehet előzménye, sőt az utóbbi keletkezésében éppen a német minta játszhatott bele (l. alább is).

A mondottakból az következik, hogy a tőlünk vizsgált terület felső részén a frank uralom alatti időkben legalábbis lehetett német nyelvű lakosság, bizonyos lokális névadó szereppel is. Hogy aztán a 9–10. század zavaros, homályos viszonyai e népességből mit hagytak meg vagy pusztítottak el, s ezzel együtt a névfolytonosság lehetőségei fennállhattak-e, az már fölöttébb kétséges.

C) A völgyszerkezeten megjelenő viszonylag korai helységnevek közül feltűnően kevés az ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű – és ezért alkalmasint korai eredet-kategóriákba sorolható – név; összesen kettő, ha ezek mégis nem korai szláv nevek. Az egyik *Pöszöny*, 1221: *Poszcicz* (HazOkm. VI, 14, íráshiba?), 1349: *Pezen* (Cs. 2: 787) ~ *Badersdorf*, 1532: *Pottostarf* (K.–B. 40). A másik: *Mérem*, 1443: *Meren* (Cs. 2: 775) ~ *Miedlingsdorf*, 1532: *Mellerstarf* (K.–B. 101). Ez a tény – a számba vehető helynevek sokasága közepette – arra vall, hogy e területen sem a honfoglalás körüli időkben, sem később, egészen a középkor végéig a szlávokon, németeken, majd a magyarokon kívül nem élt olyan más nyelvű népesség, amely számottevő nyomokat hagyott volna a névadásban.

4. A tárgyalat vidék helynévanyagának természetesen jóval nagyobb és biztosabban megítélhető része már a magyar honfoglalást követő századok terméke, zömmel ugyan az Arpád-koron belül maradó, de annak nagyobbbrészt inkább a második felére eső kelet-

kezéssel. Magától értetődő, hogy a magyar eredetű helynevek problematikája itt lép bele témánkba.

A) A magyar nyelvközösség névadásának termékei közül – névtani súlyuknak megfelelően – a víznevek ügye érdemel különös figyelmet. Ide tartozik mindenekelőtt a völgyszerkezetnek nagyságrendben harmadik vize, a *Szék* (*Nagyszékpatak*) ~ *Zickenbach* (*Groß-Zickenbach*). Középkori adatai a mellette fekvő és róla másodlagosan elnevezett helységnevekben tükröződnek, a magyarság terjeszkedési irányának megfelelően nem véletlenül völgye alsóbb szakaszán: 1352–5: *Wosuereuzek* (Cs. 2: 808); 1469: *Saroszeek* (uo. 792). Neve a magyarból másodlagosan került a németbe, majd onnan újra vissza a magyarba *Ciklény*, 1614: *Cziklin* (K.–B. 13) formában. E vizet egyesek összetévesztik az Ösztörménybe ömlő másik *Szék* patakka; vö. 1157/1230: „*fluuius Zec*” (UB. 1: 22). – A völgy sor nagyságra negyedik patakja a *Nadasd* ~ *Teich*, 1607: *Nadasdon* (MNny. 2: 72); nevének máig első szótagi *a*-ja miatt némileg bizonytalan lehet a tötetimonja, a víznév egészének a magyar eredete azonban nem lehet kétséges. Ennek a Felsőőr határában eredő pataknak alsóbb völgyszakaszát végigkísérik magyar eredetű helységnevek: 1434: *Monyarospathak* (Cs. 2: 777); 1496: *Wyfalw* (uo. 806); 1469: *Myske* (uo. 777); 1221: *Fuzes* (HazOkm. 6: 14, Gyepűfüzes) stb.; ezek is jelzik, hogy a víz német *Teich* neve későbbi lehet (erre l. még alább).

Két, már említett szláv eredetű víznevet a magyarság közvetlenül a korai szláv-ságtól vett át (tehát nem német közvetítéssel), és adataik szerint is hamar formálta nevüket saját nyelvi fonológiai struktúrájára; ez a *Tohony*, 1219: „*a fluuiio Tuhna*” (M. 104); 1244/1296 e.: „*aquam Tohon*” (UB. 1: 210); valamint a Felsőőr határában is elfolyó *Ösztörmény*, 1157/1230 k.: *Ezturmen* (PRT. 1: 604), 1257: *Eztermeg* (ÁÚO. 7: 459, olv. *Esztörmegy*), Felsőőrben ma is *Ösztörment* (MNny. 2: 73) alakú, magyar neve különben alsó folyásánál, már területünkön kívül *Csik* is (mindkét víznév német nyelvi problematikájára l. még alább). – Bonyolultabb viszont a helyzet a terület fő folyójának magyar nevével. Ennek legkorábbi változatát: 1221/1774: *Pinkova* (UB. 1: 83) biztosan a szláv-ból vettük át (l. még KL. 2: 349), mégpedig a terület helynevei közül alighanem elsőként. A *Pinková*-ból úgyszintén a magyarban fejlődött tovább a *Pinkva* alak, 1244/1296 e.: *Pincua* (UB. 1: 210), amely igen sok adatban és hosszú időn át következetesen csak ilyen magyar formában szerepel. Bár a *Pinka* változat ez utóbbinak lehet szabályos magyar megfelelője, feltűnően kései elterjedése mégis inkább a német *Pinka* átvételét sejteti; vö. még horvát *Pinka* (16. sz.).

Áttérve a helységnevekre, a völgyek alsó–középső folyása mentén, fel egészen Szalónak térségéig szinte hemzsegnek a magyar eredetű és jórészt korai típusú helységnevek. Néhány közülük a magyarság települése szempontjából külön kiemelését érdemel.

A Tohony Pinkába torkollásánál az alsó völgybejáratot őrizte az őskori romokon épült, a 10. század táján újjáépített, de már a tatárjárás előtt megint romba dőlt *Óvár*, 1244/1296 e.: *Ovwar* (UB. 1: 210) és mellette a tatárjárás után ugyanazon célból épült *Hollókö*, 1379: *Holloku* (Cs. 2: 717) vára (l. még: F. 174); K. Kaus: Soprszle. 1987: 337). E stratégiai fontosságú területre nézve nem szabad figyelmen kívül hagyni az itteni Pinka-kanyarban magasodó Vashegy lábánál fekvő *Füzes*-nek *Gyepű*-, *Gyepűs*- jelzőjét: 1496: *Gyepewfyzes*, *Gyepwfsyzes* (Cs. 2: 748), mely – viszonylag kései adatolhatósága ellenére és szemben a később települt *Egyházásfüzes*-sel – arra vallhat, hogy itt igen korai, alkalmasint 11. századi magyar gyepűvédelem szerveződött.

A Pinka völgyén feljebb és alighanem valamivel későbbi magyar létesítményként keletkezett *Veresvár*, 1334: *Veruswar* (Cs. 2: 731); az erősség előtörténete homályba vész, az azonban valószínű, hogy szerepe, összefüggése volt egyrészt a két *Őr* és *Sziget*

„speculatores”-einek telepítésében, másrészt a gazdaságilag fontos *Vasverőszék* védelmében (ezekre l. alább), valamint a *Nadas* mentén felhúzódo magyarság falvainak biztosításában; l. még itt 1352–5: *Vereswarfeulde* (Cs. 2: 808).

A völgyszerkezet másik, északi oldalán, a Tohony felsőbb völgyét védő *Szalónak* várának keletkezése és névadása tisztázatlan. A vár magjának látszó őrtornya 13. századi (l. F. 194); neve végső fokon ugyan biztosan szláv eredetű (vö.: M. 51; KL. 2: 290), de ha a helynév személynévi előzményű, akkor magyar névadás eredménye is lehet. Nevének korai formái részben szláv, részben magyar nyelvi jellegűek: 1271: *Zloymuk*, 1273: *Zlaunuk* (Cs. 2: 720), ill. 1274: *Zalounak* (K.–B. 139). – Közeliében mindenesetre van egy pár korai típusú magyar helységnév: 1387: *Tarcsa* (K.–B. 151, átírt alak); 1475: *Kedhel* (Cs. 2: 763), és – szemantikája miatt – mindenekelőtt a két *Lövő*, 1392: „*Utraque Lewe*” (Cs. 2: 772). A *Lövő*-k településtörténete, bár Felsőőr közelében fekszenek, aligha függ össze az *Őr*-ökével; a lövői „*sagittarius*”-ok feltehetően 13. századiak, Borostyánkő függőségében voltak, és a völgyszerkezet felső szakaszán keresztirányban, Borostyánkő–Pinkafő vonalon haladó nagy utat védtek.

A Szék középső folyásánál levő *Vasverőszék*, 1352–5: *Wosuereuzek* (Cs. 2: 808, ma *Németciklény* ~ *Eisenzicken*) helység neve két fontos dolgot is jelez: a víznévvvel egyező volta azt, hogy – a más helyzetű, torkolati *Sárosszék*-et most mellőzve – ez lehetett a Szék-völgy hosszának legkorábbi települése; az alapnév jelzője pedig azt, hogy a térségben másutt is virágzó korai vasművesség (l. Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp., 1968.; l. még KM. 19) egyik központja volt, ahol a Vashegy ércét dolgozták föl. Gazdasági jelentősége és védelmének szükségessége – a Pinkavölgy és az azon haladó fő országút amúgy is szükséges gyeplévédelmén túl – nyilván szerepet játszott az őrfalvak létrejöttében is.

A három őrfalu: *Felsőőr*, 1327/1436: „*de Superiore Eör*” (UB. 3: 245), 1441: *Felseweur* (Cs. 2: 782); *Alsóőr*, 1441: *Alsowewr* (uo.) és *Sziget*, 1352–5: *Zyget* (uo. 800) bizonyosan gyeplévédelemre szervezett, zárt magyar közösséget képezett; a Pinka alsóbb szakaszaitól eltérő magyar népi-nyelvi voltukat máig fentmaradt nyelvjárásuk sajátosan jellemző alaprétege, valamint személy- és dűlőnévanyaguk (l. KM. 19; MNny. 2: 47 kk.; Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. Bp., 1971., Felsőőri tájszótár. Bp., 1973.) és nem utolsósorban székely nyelvjárási és névadásbeli nyomok sokasága bizonyítja. Nyilván ezekre az örtelepekre vonatkozott: 1327: „*speculatores nostri ... inter castra Vjuar et Borostyan*” (CD. 8/3: 179). A három őrfalu központja minden bizonnyal Felsőőr volt, stratégiai kulcshelyzetét egykori fő útkereszteződések, főként a Szombathelyről a Pinka völgyében nyugatra vezető nagy országút jelölték ki. Ezeknek az őrfalvaknak a telepítése, mely kb. a 12. század közepe táján történhetett, nem elszigetelt jelenség, szerves része lehetett a Vas megye nyugati részére ekkortájt kihelyezett, jórészt a nyugati székelységből szervezett gyeplévédelmi csoportoknak; l. pl.: a Lapincs völgyében Dobra váránál (1213: UB. 1: 64, vö. még F. 125); a Strém völgyében (1238: UB. 1: 184); a Rába völgyében Gosztonynál (1269: uo. 358) és Csákánynál (1277: uo. 2: 105); a Zala felső folyásánál Magyarósdon (1270: uo. 380); a Kerka felső völgyszakaszán (1257: l. Benkő Loránd, *Név és történelem*. Bp., 1998. 135); stb. – Hogy a két *Őr*-re és *Sziget*-re telepített gyeplévédelemhez hozzá lehet-e venni *Jobbágyi*-t, 1333: *Jobagi* (UB. 4: 160), az fölülte kérdéses. Lehet, hogy ez a helység a vidéknek „eredeti”, közvetlenül Veresvár függőségében levő magyarságához tartozott, s ör-jellegre valló névi nyomait (l. KM. 94–7, 115–9) csak az őrfalvak közelsége, illetőleg a velük való társadalmi–nyelvi érintkezés magyarázza. Helynévképző *-i* végződése persze igen korai elnevezésére utal. – Volt még egy magyar eredetű, régies típusú, *-d* képzős helynév Felsőőrtől északnyugatra, a Lapincs völgye fe-

lé: *Erösd*, 1257: „*terram Erunsd'*” (ÁÚO. 7: 459), 1334: *Erusd* (Cs. 2: 746), még a középkorban eltűnt.

Ahol az említett régi kelet–nyugati nagyút a Tohonyon átvágott a Pinka völgyébe, az út mentén, a Tohony alsó folyásánál is található két erősen archaikus típusú magyar helységnév: *Velege*, 1406: *Welegeh* (Cs. 2: 808), mely személynévből (vö.: Anonymus: *Velek*; 1225: *Velek*: SoprOkl. 1: 15) birtokost jelölő, nagyon régies *-e* képzővel alakult; továbbá a szintén személynévi alapú *Incéd*, 1244/1290 e.: *Inched* (ÁÚO. 7: 162). – Már 13. századi keletkezésre vall a vizsgált terület két patrocínium-eredetű helységnéve: a Szék völgyében, Felsőörtől nem messze *Szentmárton*, 1479: *Zenthmarton* (Cs. 2: 798) ~ *Sankt Martin*, 1698: *Sanct Mertin* (K.–B. 99); a Tohony völgyében pedig *Szentmihály*, 1475: *Zenthmyhal* (Cs. 2: 794) ~ *Petersdorf*, 1532: *Pettersdarf* (K.–B. 119). Lehetnek ugyan párhuzamos magyar–német névi képződmények, valószínűbb azonban mindkettőnél a vidék egykori magyarságának elsősleges névadó szerepe.

A völgszerkezet északnyugati, hegyesebb részeinek sok német eredetű helységnéve (l. alább) közül csupán néhány olyan akad, amelyet a magyarság még a középkorban belül saját nyelvi alkatára is formált, bár nem zárható ki ezeknek magyar oklevélírói segédletű, „művi” formálása sem. Ilyenek: 1334: *Kechel* (HazOkm. 3: 367, ~ *Kitzladen*); 1334: *Lypothfalua* (Cs. 2: 771 ~ *Loipersdorf*); 1387: *Rödön* (K.–B. 133, ~ *Riedlingsdorf*); 1392: *Irofalua* (Cs. 2: 378, ~ *Schreibersdorf*). – Külön ügy itt, e felső völgszakasz központjában *Pinkafő* magyar neve. Ez aligha lehet párhuzamos névadás („Übersetzungspaar”), mint ahogyan K.–B. (121) minősíti, de nemigen lehet eredeti magyar névadás eredménye sem, mint amilyenek KL. (2: 349) sejteti. E magyar helynév, vö. 1358: *Pynkuafeu* (Cs. 2: 786) szerkezete, illetőleg utótagja ugyanis művileg alkotott névnek, de legalábbis másodlagos fejleménynek látszik az eredetibb német *Pinkafeld*-hez képest. Elsősleges magyar népi szintű elnevezés ugyanis aligha lehet, mivel a Pinka forrásvidéke innen viszonylag messze, a Stájer-hegyekben van, s a folyó Pinkafőig több helységen is keresztülfollik. A vizek forráshelyeit jelölő *fő* szavunk, illetőleg a vele alakult magyar helységnévek viszont következetesen forráshelyet vagy annak közvetlen közelét jelölik, ilyen helyzetben ellenpélda nincs, s a népi szemléletnek efféle tévesztését nem is lehet feltenni. A *Pinkafő* valószínűleg a *Pinkafeld* népetimológiás képződménye; a nyelvérzék zavarait jelzik a helységre vonatkozó efféle adatok is: 1392: *Pinkafiz* (AnjOkm. 1: 269), *Pinkafez* (Cs. 2: 786); de még jóval újabban is: 1773: *Pinkafei* (LexLoc. 88), 1799: *Pinkafej* (Vályi 91), így emlegetik – tévesen – a Pinkafőtől nyugatra, a Lapincs völgye felé eső *Neustift*-et is, pedig ennek sohasem volt ilyen neve, vö. 1471: *Newsyder*, 1482: *Neusydel* (Cs. 2: 778), 1698: *Naistiff* (K.–B. 133, ~ *Lapincsujelek*).

A vidék néhány korai szláv (nem horvát) eredetű helységnéve is viszonylag hamar magyaros alakúvá formálódott (l. később).

A magyar helynévadásnak fent sorolt termékei világosan jelzik, hogy a kései Árpád-korban (12–13. sz.) a völgykomplexum alsó és középső részén az eredeti magyar nyelvi névadás igen nagy súllyal érvényesült, sőt a magyarság névadó szerepe elhatolt az eredetibb német helységnévek uralta felsőbb völgszakasz felé is.

B) Nagyobb vizeknek *német* eredetű neve nincs vizsgált területünkön. Alaki sajátágokból is lehet következtetni viszont arra, hogy – a *Pinká*-n kívül – viszonylag kései német nyelvi adathatósága ellenére – aránylag korán „elnémetesedhetett” a szláv eredetű *Tauchen*, 1694: *Tauchen* (Sch. 185, helységnévként), továbbá a magyar eredetű *Zicken*, 1640: *Cziklin* (M. 157, helységnévként) is. Ezeknél aligha kerülhetett sokkal korábban a németbe a szláv eredetű *Strem*, 1340: *Streym* (UB. 4: 291, helységnévként),

mely víz ugyan elhagyja tárgyunk területét, de Felsőőr határában van a forrása. – A magyar eredetű *Nadasd* német *Teich* (KM. 110, 117) neve vagy párhuzamos névadás eredménye, vagy megközelítő fordításfele, vö. ném. N. *Teich* 'mocsaras, nádas, kákás lapály'.

A terület északnyugati részén, a régi országhatár menti sávban számos német eredetű helységnev van. Közülük fentebb már utaltam néhány olyanra, amelynek a magyarság még a középkorban saját nevet is adott (*Kitzladen* stb.). Többségük azonban magyar megnevezést csak újabb időkben, jórészt hivatalosan kapott. Ilyenek a történelmi magyar határ belső oldalán félkaréjban, nyugatról kelet felé haladva: *Buchschachen*, 1263: *Gah* [= *Sah*] (ÁÚO. 8: 60) 1274: *Sah* (uo. 12: 103, ~ *Bükkösd*, Felsőőr északnyugati szomszédja a Lapincs irányában); *Grafenschachen*, 1358: *Grofunsah* (Cs. 2: 751, ~ *Árok-szállás*); *Wiesfleck*, 1388: *Wysflek* (Cs. 2: 809, ~ *Újrétfalu*); *Willersdorf*, 1388: *Vyllani* (uo.), 1698: *Wielerstorff* (M. 111, ~ *Villámos*); *Schmiedrait*, 1388: *Symdroch*, 1392: *Simidrouch* [ch = th] (Cs. 2: 793, *Határkő*); *Aschau*, 1388: *Assoh* (uo. 734, ~ *Hamvasd*); *Rettenbach*, 1388: *Rohtumpoch* (uo. 789, *Mencsér*). Ezek keletkezése jórészt a 13–14. századra tehető, de nem lehet kizárni néhányuk esetleg jóval korábbi meglétét sem; településterületük összefügg a régi országhatár osztrák oldalán levő helységekkel, Friedberg vidékével.

Az e területtől délkeletre eső völgyszakaszokban biztosan vagy valószínűleg elsölegesen elnevezett német eredetű helységnevet egyet sem találunk. Jó néhány magyar eredetű helységnevet azonban ezen az alsóbb fekvésű vidéken másodlagosan németesítettek, különféle névadási típusokban: 1. *-dorf* utótaggal átvették az előtagot: *Tarcsa* → *Tatzmannsdorf*, 1455: *Terczesdorff* (Cs. 2: 802), 1773: *Tatzmannsdorf* (Sch. 82); *Velege* → *Welgeersdorf*, 1532: *Welkherstorf* (K.–B. 158). – 2. Lefordították a magyar nevet: a két *Őr* → *Wart*, l. 1451: „*Word superior*” (Cs. 2: 782), 1773: *Ober Warth*, *Unter-Warth* (Sch. 157); *Veresvár* → *Rotenturm*, 1523: *Rottenthuren* (K.–B. 135); *Óvár* → *Burg*, 1624: *Purk* (K.–B. 45). Viszonylag kései írásbeli feltűnte ellenére német morfológiai okokból is középkori német nevet kapott a két *Lövő* → *Schütz*, R. *Schütz*, 1610: *Sicz* (Sch. 155); K.–B. (141) e helyekre vonatkoztatott korai adatai azonban nem ide, hanem a Sopron megyei *Lövő*, *Sérc* ~ *Schützen*-hez tartoznak. – 3. A magyar eredetű névhez kevésbé illő vagy eltérő német nevet adtak: *Kedhely* → *Neumarkt*, 1532: *Neumarkt* (K.–B. 112); *Monyaróspatak* → *Obersdorf*, 1434 *Obordoffh* (Cs. 2: 777); *Váriújfalu* → *Woppendorf*, 1532: *Woppondarf* (K.–B. 161); *Incéd* → *Dürnbach*, 1479: *Dewrbach* (Cs. 2: 758).

A völgy alsó részének már említett két ismeretlen/bizonytalan eredetű helységneve viszont feltehetően magyar névformán keresztül németesedett: *Pöszöny* → *Badersdorf*, 1532: *Pottostarf* (K.–B. 40), továbbá *Mérem* → *Miedlingsdorf*, 1532: *Mellerstarf* (uo. 101).

C) A völgykomplexum területén van néhány olyan szláv helységnev, amely biztosan nem a 15. század legvégéi–16. századi horvát betelepülés névadási produktuma, hanem még az itt lakott régi *szlávágtól* való. Közülük egy-kettő akár igen korai, esetleg honfoglalás előtti szlávok hírnöke is lehetne, névtani alapon azonban kronológiájuk nem állapítható meg. Általában még a középkorban kialakultak magyar és német megfelelőik is. Ilyenek a *Tohony* völgyében: *Karadna* ~ *Grodnav*, 1392: *Karadna* (Cs. 2: 762), 1388: *Krogdnugh* (uo.); *Kapornok* (*Góborfalva*) ~ *Goberling*, 1388: *Kapurnuk* (uo.), 1648: *Koberlingh* (Sch. 59); az *Ösztörmény* forrásvidékén, Felsőőr szomszédja: *Komját* ~ *Kemetén*, 1475: *Komyath* (Cs. 2: 766), 1532: *Khemeten* (K.–B. 81); a *Nadas* mentén:

Karasztoš ~ Bachselten, 1548: *Karaznos* (Cs. 2: 762), 1532: *Paghzelten* (K.–B. 39). Ide tartozhat még *Szalónak* (l. előbb) német *Schlaining*, 1443: *Slening* (K.–B. 139) neve is.

A horvát település helynévi emlékei már nem tartoznak tárgyalt korunkhoz, s különben is eléggé gyérek. Megemlíthető mégis a Nadas menti *Dobra ~ Kroatdorf ~ Dobrava*, 1698: *Dobrava* (Sch. 168), továbbá a magyarból, „horvátosodott” *Sámfalva (~ Hannersdorf) → Šampovar* és a magyaron át horvát nevűvé vált, eredetileg korai szláv *Szabar (~ Zuberbach) → Sabara*.

5. A részletekben elmondottak után már csak rövid összegezést kell adnom arról, mit vall a vizsgált helynévanyag a tárgyalt terület középkori település- és népességtörténeti helyzetéről, illetőleg eseményeiről. A magyar honfoglalás előtti időkre szláváságnak mindenütt legalább szórványos otlétét, a völgyek felső részein pedig német lakosság valószínű/lehetséges jelenlétét jelzi. A honfoglalás után már tagoltabb és mozgalmasabb népi–nyelvi viszonyok bontakoztak ki. A szláv nyelvi maradványokra rétegződve, illetőleg többé-kevésbé „üres” területen át indult és fokozatosan növekedett a németiségnek és a magyarságnak két ellenkező irányból való terjeszkedése. A német nyelvű népesség a 11–13. században az északnyugati hegyesebb vidéken már jelentős teret foglalt.

A magyarság a 11. században eljutott az alsóbb völgyszakasz széléig, Óvár – Gyepűfűzes vidékéig, ahol a legkorábbi magyar gyeplő kialakult; a 12. században pedig a völgyeken fokozatosan felfelé nyomulva legalább a Veresvár–Szalónak vonalig. Ez utóbbi terjeszkedés keretében a 12. század közepe táján megtörtént a magyar gyeplővédelmi telepítés a Pinka mentén: a kelet-nyugati országút felügyeletére az Ór-ök vidékére, valamint később pedig Szalónak felől a két *Lövő*-be. Ez utóbbiak igen hamar elnémetesedhettek, Felsőőr és kapcsolt részei azonban, „hátuk mögött” a völgykomplexum középső és déli részének tetemes magyarságával egészen az Árpád-kor végéig még aligha képeztek nyelvszigetet. A 13. század második felében egyre dinamikusabban indult meg – a magyarság rovására – a németeknek a völgyeken lefelé való terjeszkedése, végül Óvár vidékéig elérve. Ezzel fokozatosan kialakult, illetőleg elrekesztődött az őrfalvaknak az a nyelvsziget-helyzete, amelyben az ottani magyarság nyelvét egészen a jelenkor rohamos sorvadásáig őrizte, a tágabb térségben azonban a régi magyar népesség már a 14–17. század folyamán egyre teljesebben beleolvadt a németiségbe.

ZUR SIEDLUNGSGESCHICHTE DES EINZUGSGEBIETS DER OBEREN PINKA

Die Untersuchung erfasst den auf das Burgenland einfallenden Teil der Täler der Pinka und ihrer Nebengewässer (Tauchen, Zickenbach, Teich) einigermassen abweichend von den einschlägigen Ansichten hauptsächlich E. Kranzmayers und K. Bürgers, unter Heranziehung der Belege der historischen Toponomastik und daraus gewonnenen Erkenntnisse.

Zu den Zeiten vor der ungarischen Landnahme hat es in diesem Raum ganz gewiss eine zumindest spärliche slawische Bevölkerung gegeben, während der nordwestliche Prand der Täler dürfte auch von einer deutschsprachigen Population besiedelt worden sein. Andere Sprachen haben keine nachweisliche Spuren hinterlassen. Nach der Landnahme entwickelten sich schon differenziertere und wechsellvollere ethnisch-sprachliche Verhältnisse. Mit Überlagerung der spärlichen slawischen Reste und Besiedlung unbewohnter Vordringen und Erstarken des Deutschtums und des Ungartums – aus zwei entgegengesetzten Richtungen. Die ungarischzünftige Population erreichte im 11. Jh. den unteren Rand der Flusstäler, wo auf der Linie Burg–Kohfidisch

im 12. Jh. auch das älteste ungarische Grenzsystem entstanden war, und gegen Mitte der 12. Jh. sich weiter ausbreitend mit dem Zentrum Oberwart eine königlich organisierte (überwiegend szeklerische) Grenzzone besiedelt wurde. Etwas später dürften auch die Siedlungen Ober- und Unterschützen entstanden sein. Der letztere Teil ist wohl bald im Deutschtum aufgegangen, die Wehrdörfer der Wart haben jedoch Dank ihrer „Rückendeckung“ durch das ansehnliche Ungartum der mittleren und südlichen Teile des Hügellandes bis ans Ende der Arpadenzeit noch gewiss nur eine Sprachinsel bilden müssen. In 13. Jh. setzte aber – meistens zum Nachteil des ungarischen Substrats – in den Tälern eine immer intensivere Ausbreitung bzw. ein Talwärtsdringen des deutschen Elements ein. Sukzessiv entstand dadurch jene ungarische Sprachinsel, in welcher zwar die Bevölkerung von Oberwart bzw. der Wart-Dörfer bis zum 20. Jh. ihre Muttersprache erhalten konnte, allerdings bei einem rapiden Sprachschwund in der neuesten Zeit. Die frühere ungarische Bevölkerung der Täler ganz bis nach Burg musste aber bis zum 17. Jh. ihr Volkstum allmählich einbüßen, zugunsten des Deutschtums, nicht zu reden von der kroatischen Besiedlung des Burgenlandes.

Loránd Benkő

BARISKA ISTVÁN

AZ 1574-ES KÖSZEGI PIACI SZABÁLYZATTERVEZET

1. Egy korai piaci szabályzat keletkezése

Érdekes tény, de igaz, hogy a vásáros helyek alapításáról, a heti és országos vásárok adományozásáról sokkal több forrásunk és adatunk maradt fenn, mint a vásárok és a piacok lefolyásáról. Pedig a Délnyugat-Dunántúl középkori mezővárosairól ma már azt is rögzítette a történetírás, hogy hetipiacei miként egészítették ki egymást, azaz miért esett egy adott napra a kérdéses vásáros hely hetipiaci.¹ A piacnak mint intézménynek a fontosságát az a tény is jelzi, hogy a helységek központi jellegének (az ún. centralitás-jellegnek) a kutatásában kitüntetett helyet kapott a vásártartás joga, az évi és hetivásárok intézményének adományozása. A vásárok ugyanis meghatározói voltak az adott település jellegének. A vásárok, a piacok időpontja pedig a régió forgalmával függhetett össze.²

Tény, hogy a nyugat-magyarországi régió fennmaradt okleveles anyagában is jelentős szerepet játszottak a vásáradományok. Erre az osztrák történetírás is felfigyelt. Az egykori nyugat-magyarországi (ma burgenlandi) városokról és mezővárosokról írt ún. városkönyvben tizenegy, ma már városi ranggal rendelkező település adatait sorolják fel (Eisenstadt/Kismarton, Frauenkirchen/Boldogasszony, Güssing/Németújvár, Jennersdorf/Gyanafalva, Mattersburg/Nagymarton, Neusiedl am See/Nezsider, Oberpullendorf/Felsőpulya, Oberwart/Felsőőr, Pinkafeld/Pinkafő, Rust/ Ruszt, Stadtschlaining/Városszalónak).³ Ennek a kötetnek van egy olyan tartalmi-szerkezeti felosztása, amelynek alapján a fent megnevezett települések történeti adatait tárgyalják. Az ún. gazdasági fejezet egyik legfontosabb pontját a piacok, vásárok és kiállítások címszó alatt foglalják össze.⁴ Valójában irigylésre méltó, hogy milyen következetességgel állították ezeket a szempontokat is, még akkor is, ha legtöbbször csak az országos vásártartás vagy vásárjog adatai álltak rendelkezésre.

A magyarázat tulajdonképpen végtelenül egyszerű. Csak ott számíthatunk vásár-(vagy) piaci szabályzat fennmaradására (feltéve, hogy a történelem nem sodorta vagy

¹ Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon, A középkori Délnyugat-Magyarország, in: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei, I. 1989, Tapolca 1990, 319–330., különösen 326. 23. jegyzet, ahol Zala, Somogy, Vas, Veszprém megye piacnapjait sorolja fel a szerző.

² Uo.: 320., 325. 14. sz. jegyzet

³ Magyar Helységnév-azonosító Szótár, szerk. *Lelkes György*, Bp. 1992, Német helységnév-azonosító, 511–528.

⁴ Die Städte des Burgenlandes, szerk. *Deák Ernő*, in: Österreichisches Städtebuch, Wien 1996, XV–XVII, ahol a 8. Wirtschaft fejezet c) pontjában van felsorolva a Märkte, Messen und Ausstellungen címszó.

nem pusztította el), ahol a település önálló státúmkalkotási hatáskörrel rendelkezett. Ez esetben ugyanis az igazgatási és az igazságszolgáltatási (civil és büntetőjogi) hatáskör önálló gyakorlását éppen a szabályalkotási (státúmkalkotási) hatáskör egészítette ki. A szabad királyi városok esetében ehhez még a negyedik, klasszikus jogosítvány: az országrendiségi hatáskör, azaz a követküldési jog társult.⁵ De arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy városaink az esetek többségében alkalmi rendeletekben szabályozták a piacügyet. Ilyen volt a püspökváros Szombathely esete is. Voltak már a 17. századtól piac- és vásárrendeletei (határozatai), de ezek nem álltak össze egy egységes státúmkalkotásba.⁶

Köszeg tulajdonképpen kivételes helyzetben volt a 16. században. Magánjogi szempontból a 15. század derekától ugyan osztrák zálogon volt, de nem vesztette el a szabadalmait.⁷ Annak ellenére sem, hogy 1392-től földesúri kiváltságos mezőváros volt és csak 1648-ban emelték szabad királyi városi rangra. Kivételes helyzetét annak köszönhetné, hogy az Adriai-tenger és a Bécsi-medence közt folyó kereskedelem egyik fontos állomása lett. A kelet–nyugati kereskedelmi utakat ugyanis a török hódoltság eltorlaszolta.

A város a 16. század közepén sikeresen verte vissza a községi uradalom mindenkori földesurainak kísérleteit. Köszeg így nem vált úrbéres településsé.⁸ Sőt, 1568-ban önkormányzata kétkamarássá vált. S minthogy jogtudó emberre bízták a városi jegyzői teendőket, az első teendői közé tartozott, hogy mindazt átvegye, amit Bécs, Bécsújhely, Sopron hivatali utasításából korábban megismert. Ehhez két formuláskönyvet is szerkesztett.⁹ A kirchschlagi származású Paul Dauchnerről van szó, aki a bécsi fakultáson végzett, utriusque doctor, azaz a kánon- és római jog doktora volt.¹⁰ Ő volt az, aki a város mindenkori jogi képviselőjét ellátta. De ő volt az, aki a városi szabályalkotási gyakorlatot is meghonosította a 16. századi Köszegen.¹¹

Tulajdonképpen Paul Dauchnernek köszönhetjük azt az 1574-ben létrejött Községi vásárszabályzat tervezetét (Marktordnung) is, amelynek két fogalmazata is fennmaradt egyszerre. Mindkettőt Dauchner szerkesztette, de kiegészítő jellegük miatt tulajdonképpen együtt alkotnak egy egészet. Ez esetben minden valószínűség szerint az egyik legrégebbi, fennmaradt magyarországi vásárszabályzatról van itt szó, még ha fogalmazvány-példányban is, hiszen az egyes büntetési tételek egyike-másika még hiányzik belőle. Azaz egy kicsit biancoszerű. Éppen azért nagyon fontosnak tartjuk, hogy szó szerint is közzöljük a tervezetet, hiszen a korai újfelnémet szöveg olvasata és megértése is csak kevesebbek számára érthető el. Így egyfajta forrásközlésnek is szánjuk az anyagot. Azon-

⁵ *Ereky István*: Közigazgatási reform és a nagyvárosok, Bp. é. n. Statisztikai Közlemények, 104–106.

⁶ *Kiss Mária*: Szombathely piaca a XIX. században, Vasi Szemle, (továbbiakban: VSz), 1965. 263–267.

⁷ *Aull, Otto*: Friedensverträge, die das Burgenland betreffen, Burgenland, Vierteljahrshefte für Landeskunde, Heimatschutz und Denkmalpflege, Heft 3., Eisenstadt 1930, 90., továbbá: *August Ernst*: Zur Frage der von Ungarn an Österreich verpfändeten Herrschaften (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchives V.) Linz 1975, 387–411.

⁸ *Bariska István*: Küzdelem az ausztriai zálogon lévő Köszeg városa és az uradalom között a 16. század derekán, in: Vas megye múltjából – Levéltári Évkönyv I. (továbbiakban VLÉ), Szombathely 1976, 61–99.

⁹ *Mollay, Karl*: Zwei frühneuhochdeutsche Formelbücher aus Güns, Studien zum Frühneuhochdeutschen, Göppinger Arbeiten zur Germanistik Nr. 476, Göppingen 1988, 355–359.

¹⁰ Die Matrikel der Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, III. Band, 1518/II–1579/I. Register der Personen- und Orstnamen, feldolgozta *Willy Szaivert*, Wien 1971.

¹¹ *István Bariska*: Die Archivbasis der frühneuhochdeutschen Lexikographie in einer westungarischen Kleinstadt Köszeg/Güns, in: Beiträge zur historischen Lexikographie, Budapester Beiträge zur Germanistik, 15, Bp. 1986, 123–127.

ban olyan részletező elemzéssel, hogy mindenki számára nyilvánvalóvá váljon ez az ősrégi vásárszabályzat lényege. Tekintettel arra, hogy Kőszegen a 16. századi városi adminisztrációban a németiség túlreprzentáltsága figyelhető meg, így a szabályzat is német nyelvű. Annak ellenére, hogy a városban ekkor már magyar többség élt, de az elit szervezete mégis német majoritást mutatott.¹² Nyilván az alább közölt szabályzat is azokhoz a mintákhoz nyúlt vissza, amelyeket Dauchner ismert. Ennek az szabályzatnak a betűhű átírása a következőképpen hangzik:

2. Marktordnung 1574

(Az 1574-es piaci szabályzattervezet eredeti, betűhű szövege)¹³

„Alls wir Auß gettlicher schickhung vnuerdient Zu N. Richter vnnd Rath diser Statt Günß sein verordnet, bewegen vnñß gemainer statt vnnd derselben vnnsrer mitbürger vnnd Inwonner Nucz vnnd Wolfart, nit Allain Zur Reformation, Merung vnnd erhebung des gemainen Nucz, sonder auch Zu ablaynung vnnd Abstellung viller Mißgebraichen, mangl vnnd Irrungen, So sich Auff den wochenmarckhten vnnd sonst Taglichen Alhie gebegen vnnd Zuetragen, fleissige(s) Auffmerckhung vnnd Ainsehung Zuhaben, vnnd damit aber Auff bemelten Marckhten Alhie gegen Jeder man, Raichen vnnd Armen, Armen vnnd Reichen, Auch den Khauffer vnnd verkhauffer vnbeschwerliche gleichait vnnd maß gehalt werden Mechten, seczen wir vnnd ordnen Ainen Jeden von wan Er oder was wir den stanndts oder Wesen der sey, So sich Alhie Zuerkhauffen oder Zu-khauffen Einlest, dise Nach Jede ordnung vnnd saczung bey Nachuolgender vnab-laßlicher straff Statt vnnd Vest zuhalten vnnd der nach zuleben

(1) Vnnd Erstlich wellen vnnd seczen wir das durch Auß Am dem sonntagen oder Anndern Hailliger Tagen daran man das wordt Gottes Predigt vor dem Endt der Predig, Ehe man dem fan bey den statthor nit abnimbt, Alles khauffen vnnd khauffer waserlei serten, daß sey ganzlichen verpoten sey, welcher darüber begriffen oder befunden wurde, der sole Gestrafft sein vmb das, was Er gekhaufft hatt. damit sich aber Niemandt on der vn-wissenthait Zuentschuldigen habe, wirt solches hiemit Menighklich offentlich Publiciert vnnd verrueffen.

(2) Zum Andern, So seczen vnnd ordnen wir, daß Aller fuer Khauff nit allein Am sontagen oder feirtagen, sonnder An Taglichen marckhten Allerdings Abgestellt vnnd verpotten sey, füernemblich die weil sich manigsmal warhafftig befunden, daß die failpeckhin oder Ander Zu Zaytten gar Ausserhalb der heuser Purkhfridt begeben vnnd daß Traid oder Ander ding *bestellen* vnnd fuerkhauffen, welches dan den gemainen Notturfftigen man nit Zu wenig nachtail vnnd schaden Raichet, solhes Soll durch Auß Jeden menschen ganncz vnnd gar Ernstlich verpoten seyn vnnd solle vnnsrer bestelten marckhrichter daselbst oder durch seine diener fleýssigs Aufmerckhen haben, wo er solche ver-khauffer oder Auffkhauffer betreten wurde, daß Er die selbigen Allspalt dem Statt Richter Anzeige vnnd der statrichter solhes fuer khauffs guet Zuhenden Nemben.

(3) Zum dritten soll Ain frembder, der do Traidt oder dergleichen, so man Nach dem Meczen khaufft, Alles mith dem Günser stattmeczen vnd nit mit Anndern khainern

¹² Bariska István: Kőszeg etnikai képe a közép- és korai újkorban, VaML KFL. Előadás-kézirat, Elhangzott a Vas Megyei Levéltári Nap 2000. április 24-i rendezvényén, 16.

¹³ A két, egy időben keletkezett szöveg egyesítésében *dőlt*, azaz *kurzív betűvel* emeltük ki azokat a részeket, amelyekben a két szöveg eltérő vagy kiegészítő volt.

Meczen gemessen werden, welches sich aber das widern wurde, der soll vmb gestrafft werden.

(4) Zum vierdten, welcher Traidt gemarckht her ainfurt vnnd Ain billichs gelt, wie Man das der Zeýt vnnd gelegenhait noch seczen wurde Mit verkhauffen wollte, dem sey verpoten solhes Traidt alhie In die Hauser Einzusezen, wo Aber ain solcher betreten wurde, soll des wirt des selbigen Hauß vmb N. gestrafft werden vnnd der eingesezt hat Auch vmb N.

(5) Zum fünfften. soll der marckhrichter Ain oder mer meczen mell Treulich verpachen vnnd darnach Man khan Erwegen, wie Ain failpeckhin ane schaden, mit gebürlicher billicher gewin abkhomen. Darnach soll daß Brot Gepachen werden. So Aber das selbig khleiner Auff dem Marckht gebracht vnnd Niemandt damit beschwerdt wurde, so sollte der Marckhtrichter mit Rath vnnd guett bedunckhen der Hernn stattrichters das selbig Auffheben vnnd darmit thain, wie hernach mit dem straff guett geordnet wirt.

(6) Zum sechsten sollen die, so kherczen machen, Ihren Vleys Anwenden, daß nit nier dan 18 Ain Hb wegen deren soll aine gelten 1 denar oder wer noch dem Hb khauffen will, dem sollen die daselb vmb 18 oder 6 vngerisch-denar Zugeben schuldig sein vnnd soll hiemit der marckhtrichter solhe Auff dem marckht offentlich nachwegen vnd welhe es geringer, dan, wie gemelt, befindet Zur straff hin weckh nehmen vnnd damit thain wie mit Anndern straffguett.

Mit dem fischan soll diese ordnung vnnd maß gehalten werden Ain Jeder, so visch hieher gehen Marckht furt, der soll nach verrichter mawt wie von Alter her khomen ist, die visch An das gewenlich orth des statt grabens vnnd nit Annders wo einseczen vnnd soll der fur khauff dem fremden Alls hieziger vor dem dritten Tag verpotten sein bey verlierung der visch.

Item, Welcher fischer hieher mit fischen khumbt, der soll die Ane *bewilligung* des hernn Stattrichters, Er die fisch waitter furen wolt nit ainseczen oder vor dem dritten Tag *nit* weckhfuren, sonnder Alhie fail haben verkhauffen.

Welher Aber alhie visch Zuerkhauffen hat, der soll diese ordnÿg halten vnnd Also Auff der wag vnnd Nach dem gewicht verkhauffen

1 Hb Raber oder Thanay <i>Hechten</i> pro	20 d
Ain Hb Raber oder Thanay kharpffn pro	16 d
Teicht visch oder Prاتفisch	20 d
Seche visch Hb	12 d

Item, Es soll der marckhRichter Auff die Weinmaß Insonnder sein vleissig Auffmerckhen haben, damit die selbig Recht gegeben vnnd gemessen werde, *wo er Jemandt an falscher mas begraiffen*, werde es, wer die schuldt der Zukhlainen maß oder der falschen hennenden, soll Er daß allwalt dem Herrnn Stattrichter ferbringen, der soll Mit gebürlicher straff, wie vom Allter herkhom-men ist, mitt dem Thater vortgehen, Ist die straff 5 floren.

Die Herrn verordnen, das fleisch zubeschauen, dan sich befunden hatt in der lesten fasching wochen, das man ain oxsen hatt geschlagen, den man Zuor hatt muessen mit dremeln aufheben.

Pfundt vnnd gewicht nachzuwagen... die ledigen gesell, die nit angesessen sein, sollen ehe vom wø Mawtner verkauffen vnd nit Leitgeben.

So ein fuerkhauf befunden werdt, soll der drittee tail des marckhtrichters sein.

Welher ain hiecziger befunden wirdt mit dem fuer kauf, der sol mit dem thuen vnnd vmb 1 taller gestrafft werden.

Hátoldali megjegyzés: *Marckht Ordnung*¹⁴

Von 4 Ochsen ein Mecz traidt halb wai...Korn

Von ainem ...eidling alle wochen ein Vngh....

Auf S. Johans von 2 alß ein versch....”

A szabálytervezet értelmezése és értékelése

Mint ismeretes, a magyar *piac* szót az olasz *piazza* (*tér*) szóból vettük át.¹⁵ Ez önmagában is azt jelentette, hogy egyes települések szerkezetének, belső terének kialakulását is meghatározhatta a *piactér*.¹⁶ A kőszegi belváros (a mai Jurisics tér) tölcészerűen kiszélesedő tere – a városfalak meghatározó szerepe mellett – voltaképpen a belső piactér születésének köszönheti kialakulását. Tény, hogy ezt a teret később kinőtte a kőszegi piac, így nemcsak a Városkörére (a mai Várkörre és Flórián térre) bővült és helyeződött át, hanem szakosodott is (pl. „*Fapiac*” a mai Árpád téren, „*Marhavásárok*” a mai Petőfi téren, „*Sert(v)és piac*” az egykori Rudolf téren, azaz a mai Rákóczi út és a Munkácsy utca találkozásában).¹⁷ Amikor az 1574-es szabályzat készült, akkor még csak a belvárosi piac működött. Pontosabban, ekkor derült ki, hogy van még egy. Megjegyzendő, hogy a német *Markt* (piac, vásár) szó viszont a latin *mercatus* > *mercatus* (kereskedelem, vásár, adásvétel) átvétele.¹⁸ A piac persze helyi vásárt jelent, a vásár viszont inkább helyközit.

Kőszegen úgy alakult, hogy országos vásárt a 16. században Szent Ivánkor (jún. 24.) és Szent Orsolya (okt. 21.) napján tarthattak.¹⁹ Hetipiacot viszont *vasárnap* és *ünnepnapokon*. Ezt azonban csak akkor lehetett megkezdeni, ha a Szent Jakab-templom harangja az istentisztelet végét és egyben a vásár kezdetét jelezte. Ez a belső tér valamivel nagyobb is, meg kisebb is volt a mainál. Nagyobb volt, mert a mai Szent Imre-templom helyén korábban egy kisebb kápolna, a Szent Katalin-kápolna állt. Kisebb, mert megvolt még a belvárosi temető. Ugyanakkor mégis nagyobb volt a tér, mert nem állt a 17. század második felében emelt, belvárosi jezsuita gimnázium. De kisebb is, mert itt állt a Piac téren a kaloda is. Végül nagyobb volt, mert a mai Városkút sem volt még ekkora. És persze kisebb, mert ott álltak a városok beállóí, sőt egy pőzna is. Rajta a város zászlaja, amelynek – mint látjuk – funkciója volt.

A szabályzat *bevezetője* elmondja, hogy a városbíró és a város tanácsa ezt a szabályzatot – „*isteni küldetésből*” – a közjó növelésére hozta. Meg hogy a visszaéléseket, a lopásokat és a félrevezetéseket elkerüljék. Továbbá, hogy a hetivásárokat és a mindennapokat felügyelet alá helyezték. Végül, hogy a piacon gazdag és szegény, szegény és gazdag egyformán méressék, függetlenül attól, hogy milyen rendűek, ezért a büntetések is kivételek nélkül szabassanak ki.

¹⁴ Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára (VaML KFL), Acta Miscellanea (Act.Misc.) 1574. hó és nap nélkül.

¹⁵ Magyar Néprajzi Lexikon 4., Bp. 1981, a „piac, piarc” szócikk alatt, 235–238.

¹⁶ *Prickler, Harald*: Burgenlands Städte und Märkte, in: Sonderdruck aus Österreichisches Städtebuch – die Städte des Burgenlandes, Wien 1970, 15–55., továbbá *Adalbert Klaar*: Stadgrundrisse, uo.: Anhang 46–47.

¹⁷ *Szővényi István*: Topográfiai kérdések Kőszeg város történetében, VSZ 1963. 90–201.

¹⁸ *Herkunftswörterbuch – Der große Duden 7.*, Mannheim 1963, feld. Günther Drosdowski – Paul Grebe, 424.

¹⁹ *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium, Bp. 1977, I. 462–480., II. 392–395.

(1) a szabályzat nem fogalmaz kíméletesen. Már az első pontban azt mondja, hogy micsoda istentől elrugaszkodott dolog, „*hogy Isten igéjének hirdetése alatt, a prédikáció vége előtt*” beindul a vásár. Hovatovább nemcsak az alkudozás, hanem a komédiázás is.²⁰ Azaz a megszentelt napokon tartott piacok sokasága mélyen sértette az istentiszteleteket. Úgy kellett tehát szabályozni, hogy az eklzsia is és a piac is védelem alatt maradjon. Dobolni nem lehetett. Megtiltották a darabontoknak, hogy telekiabálják a szent áhitatba került teret. És itt kapott szerepet a városzászló: „*Amig ugyanis a városkapunál lévő zászlót le nem veszik, – hangzik a szabályzatban – addig mindennemű vétel és eladás teljességgel tilalom alá essék*”. Ezt ki is hirdették, nehogy valaki arra hivatkozzon, hogy nem tudta.

(2) a szabályzat második pontja kifejezetten piacközpontú. A városatyák ugyanis meg akarták előzni, hogy egyesek felhajtsák az árakat. Voltak ugyanis olyan kereskedők, akik felvásárolták a portékát, hogy aztán a többszöröséért adják tovább. Ez az elővásárlás (*Fuerkhauff*) egyaránt vonatkozott a pékárúkra (*Failpeckhin*) és a gabonára (*Traid*) is. A módszer ugyanis az volt, hogy a „*házak határain túl*”, azaz a falakon kívül kötötték meg az üzletet. A tanácsnak tehát lépnie kellett. Így aztán a külvárosokat is ellenőrzés alá vonták.

(3) a kereskedőket, az árusokat akkor sem tartotta senki sem szenteknek. A haszon érvényesült mindenekelőtt. Kőszeg piaca azonban döntő szabályozó erővel bírt a környékre is. Óriási károkat tudott okozni, ha hamis vagy különböző mértéket használtak. Példának okáért azzal, amiről a harmadik pont szól, hogy a *kőszegi gabonamérőnél* (*Günser stattmessen*) kisebbet használtak. A *Metzen* voltaképpen a magyar mérő. A kőszegit még nem ismerjük pontosan. A bécsi mérő 42,28 liternek felelt meg, a pozsonyi 53,72 liternek, tehát nagy volt az ingadozás a régiók mérője között.²¹ A soproni pedig 70,09 l volt.²² Lehetett tehát ebben a mozgástérben mit kihasználni. Ezzel pedig nagyon meg lehetett rövidíteni a város jövedelmét is, de pékek és az itt lakókat is. Ez annyira szokásba jött, hogy az ellenőrzést a kirendelt vásárbíró (*bestellter Markhtrichter*) sem bírta. Ezért nemcsak, hogy *segédeket* kapott maga mellé (*Diener*), de a hiteles mértéket is ki kellett adnia. Amikor azonban „*böcsületes lisztmérő*” került a piacra, furcsa módon a kőszegi pékek kenyere sem lett kisebb. Akár magos, akár örölt termény mérőjéről esett szó, mindig akkor akartak visszaélni vele, amikor éhínség vagy szűkség fenyegetett. Azaz nem adták el a behozott árut, hanem raktározták. Nyilván a nagyobb haszon reményében.

(4) Kőszeg ekkor gabonabehozatalra volt szorulva. Nyilván ezért foglalkozik olyan sokat a piaci szabályzat a gabona (búza) behozatalával és értékesítésével. A negyedik pontban olyan jelenség ellen lép fel a szabályzat, amelyet csak a kőszegi polgárok tudtával lehetett megcsinálni. Voltak ugyanis olyan gabonakereskedők, akik meg egyeztek egy-egy kőszegi háztulajdonossal, hogy házuknál titokban *lerakatot* csináljanak. Az ilyen esetekben kettős büntetést helyezett kilátásba a szabályzat. Büntetés várt a kereskedőre és arra a házra is, ahol a lerakatot kialakították.

(5) a hiteles gabona(liszt) mérő volt az egyetlen biztosíték arra, hogy a pékek nem csapják be az embereket a piacon. Az ötödik pontban éppen ezért elrendelték, hogy egy vagy két hiteles mérő búzából kenyeret süttetnek, azt a piacra vitetik, hogy kiderüljön, vajon becsapják-e az embereket. Szabálytalanság esetén a vásárbírónak jelenteni kellett

²⁰ *Bariska István*: Ósrégi piaci tilalmak Kőszegen, Kőszeg és Vidéke, 1999. január 29., 5.

²¹ *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig, Bp. 1991, 734.

²² *Prickler, Harald*: Alte Getreidemasse in österreichisch-ungarischen Grenzraum, Eisenstadt 1966, in Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35, 418–445.

az esetet, a város bírójának pedig kellő büntetéssel kellett megszüntetni az ilyen kihágásokat.

(6) volt a kőszegi piacon még egy termék, amelyre külön oda kellett figyelni. Nélküle megállt az élet. Ez a gyertya volt. Ez a státútum pontosan megszabta, hogy mennyit lehetett kérni a gyertya egy fontjáért, amely úgy fél kilónak felel meg. Ezt lehetett német, de magyar dénárban is fizetni. Ez utóbbi azonban akkor háromszor jobb pénz volt, mint a német.²³

Van azonban ennek a szabályzatnak egy külön meglepetése. Ez a *hal* értékesítésének piaci szabályozása. Volt ugyan a közelben halastó, az ún. Bedöcs-tó, de Kőszeg halból is behozatalra szorult. Hoztak ide sózott halat a Dunáról és a Rábáról is. Jellemző, hogy egy font, azaz fél kiló csukáért, amit a Rábában vagy a Dunában fogtak, többet kértek, mint ugyanennyi gyertyáért (20 dénár). A ponty olcsóbb (16 dénár) volt, mint a csuka, de a tóról halászott hal (*Teicht visch*) vagy sülthal (*Pratfisch*) éppoly drága volt, mint a csuka. Viszont a tengeri hal (*Seche visch*) valamennyinél olcsóbb (12 dénár) volt.²⁴

A kőszegi *halvásárok* három napig tartottak. Mint általában a vásárok. Aki azonban nem tudta a harmadik napon bemutatni a vámcéduláját, annak mindenét elkobozták. Viszont a halászoknak sem engedték meg, hogy akár átmenetileg is lerakatot csináljanak a városban. Aki erre mégis kísérletet tett a vásár alatt, azt megbüntették. De legalábbis „fel kellett kínálni a halat eladásra”. Maga a *halpiac* azonban nem a belvárosi főtéren volt, hanem annál a bástyánál, amelyet Halász-kapunak hívtak a források. Ez a kapu a mai Bem József utca közepe táján, a keleti városfal közepén állt. Ezért Közép-bástyának is nevezték.²⁵ Úgy néz, hogy a falakon kívül tartották a halpiacot, hiszen a hatodik pontban arról esik szó, hogy a halak vámolása régi szokás szerint a város árkan történik (*An das gewenlich orth des statt grabens*). A hal értékesítése pedig mérlegelés után. Ez a kitétel azt jelzi, hogy a halpiac volt az első Kőszegen, amely elkülönült a belső piactól, azaz természete miatt elsőként szakosodott. 1574-ben a szöveg ráadásul „*wie von Alter her khomen*” azaz régi szokásról beszél. A 16. században tehát már legalább két piaca volt a városnak.

Amit még feltétlenül el kell itt mondanunk, az ennek a korai piaci szabálytervezetnek a jellegére vonatkozik. Az egész tervezeten szinte átsüt az az igény, hogy a város a *mértékhasználat* ügyét erősen kézben tartsa. Vonatkozott ez a *bormértékre* (*Weinmaß*) éppúgy, mint a *gabona-* vagy *lisztmértékre* (*Meczen*). A hamis mértékhasználat ugyanis teljességgel tönkre tette volna a helyi (körzeti) piac feletti városi kontrollt és annak hitelét. Aki példának okáért kisebb vagy hamis bormértéket (*falscher mas*) használt, azt azonnal a városbíró elé vezette a vásár bírója. A tettes ezért 5 rajnai arany forint büntetésben részesült.²⁶ Végző soron az akkori Vas vármegye legerősebb helyi piacának érdekeit veszélyeztette. Hasonló eréllyel kezelték az *elővásárlásra* vonatkozó kísérleteket. Az egyikkel megrövidítették, a másikkal pedig oktalanul megdrágították a kőszegi piacot.

²³ Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban (továbbiakban *Huszár: Pénzforgalom*), Századok 1971, 1150–1184.

²⁴ Az átszámítások szerint egy rajnai arany forint 240 dénár, továbbá 60 krajcár volt, egy magyar forint viszont 75 krajcár, *Huszár: Pénzforgalom*, 1172.

²⁵ B. Busi Lilla: A kőszegi védműrendszer, VaML KFL. Kézirat, Bp. 2000, 10. megjelenés előtt a Kőszeg 2000. c millenniumi kötetben.

²⁶ Prickler, Harald: Vas megye régi borürtmértékei az északnyugat-pannóniai mértékrendszer keretében, in: VLÉ III., Szombathely 1986, 74–106.

A szabályzat egyik változata a *hússzemlét* is elrendeli (*das fleisch zubeschauen*). A szerencsére kicsit fecsegő részletben azt is elmondják, hogy a legutóbbi farsangkor akkora ökröt vágtak le, hogy csak csigas emelővel (*dremmeln*) tudták felvonni a hússzemlére. Ugyanez a szövegváltozat rendelkezik a *súlyok* (*Pfundt unnd gewicht*) ellenőrzéséről is.

Jóllehet a szabályzat bevezetőjében „*szilárd és engesztelhetetlen*” harcot hirdettek a pontokba szedett normák betartására, sőt, egyfajta erkölcsiséggel keretezték az egész szabálytervezetet, a valódi ok nyilvánvaló volt. A községi szenátus tagjai is érdekelve voltak a piaci játékszabályok betartatásában. S nem engedhették meg maguknak itt azt, amivel másutt talán ő maguk is próbálkoztak. Ha például idegent kaptak az elővásárláson, úgy az kénytelen volt árúja egyharmadáról lemondani. Ha egy ittenit (*ain hiecziger*) kaptak rajta, azt egy tallérral büntették. Hogy a városbíró is érdekelte tegyék ennek betartásában, ezért ezt az egyharmadot neki ítélték.

Az első, ismert községi piaci szabályzat ill. annak tervezete tehát rendkívül érdekes forrás. Értékelése még most is folyik. Mindenekelőtt más hazai ill. idegen szabályzatokkal történeti összehasonlításától várunk még eredményeket. De úgy tűnik, hogy a forrás annyira gazdag információkat tartalmaz, hogy önálló vizsgálatra is alkalmas. Szövegét pedig azért adtuk közre az eredeti, betűhű formában, hogy a forrásközlés hitelességének is megfelelhessünk.

MARKTORDNUNGSENTWURF VON 1574 AUS KÖSZEG

Der Beitrag versucht erstens die Entstehung des vorliegenden Marktordnungsentwurfes vom Jahre 1574 aus Köszeg zu rekonstruieren. Er stellt fest, daß man nur bei solchen Siedlungen darauf rechnen kann, die ein selbständiges Statutrecht hatten. Köszeg galt privatrechtlich zwischen 1445–1647 als österreichischer Pfandbesitz. Obwohl die Stadt seit 1392 ein privilegiierter Marktflecken war, verlor sie aber die früheren Freiheiten nicht. Im Kampf gegen die Herrschaft in der Mitte des 16. Jahrhunderts konnte sie diese nach wie vor beibehalten. An der Spitze der Stadtverwaltung stand zu dieser Zeit ein gebildeter Jurist, namens Paul Dauchner, der aus Kirchschlag (Niederösterreich) kam und zugleich doctor utriusque war. Früher hatte er an der Universität Wien studiert. Er stellte die ersten Formularbücher für die Stadt Köszeg im 16. Jahrhundert aufgrund einheimischer und ausländischer Muster zusammen. Die ersten städtischen Ordnungen in Köszeg sind an ihn zu knüpfen. Auch die erste Marktordnung der Stadt ist ihm zu verdanken. Im Beitrag werden zwei Textvariationen, d.h. zwei Marktordnungsentwürfe vereinigt. Die unterschiedlichen Textteile wurden kursiv geschrieben. Durch die wortgetreue Zurückgabe des Textes wird eine Art Quellenausgabe erzielt. Mit der Analyse der ersten alten Marktordnung wollen wir beschreiben, wie der Markt als Stadtbetrieb aussah. Die Marktordnung behandelt vor allem den Getreide- und Weinhandel in der Stadt und damit im Zusammenhang die Wein- und Getreidemaße. In dieser Marktordnung stellte sich unter anderem heraus, daß es bereits im 16. Jahrhundert zwei Märkte in Köszeg gab: der eine in der Innenstadt, der andere, der sg. Fischmarkt ausser der Stadtmauer, am Stadtgraben. Die sg. Fischerbastei (oder Fischertor) in Köszeg wurde nach diesem Fischmarkt benannt.

István Bariska

CSOMA ZSIGMOND

CSEREGYEREKEK ÉS A MEZŐGAZDASÁGI INNOVÁCIÓK (A Kárpát-medence nyugati és északi területein a 18. századtól a 20. század első negyedéig)

A bécsi Tudományegyetem legendás híró néprajzi, európai etnológia professzora, Helmut Fielhauer hívta fel először a figyelmet a népi kapcsolatrendszer egy intézményszerű formájára, a cseregyerek-rendszerre, amely nemcsak közép-európai jelenség. Ő Alsó-Ausztria és Morvaország között vizsgálta és mutatta ki ezt a jelenséget, amely a 18–20. század elejéig Európa egyik nagy birodalmának népei és eltérő gazdálkodási tájai, valamint nemzeti-etnikai kisebbségei, népei között több helyen fennállt. Az Osztrák Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia kedvező lehetőséget biztosított a cseregyermek-rendszer kialakulásához és fennmaradásához. Fielhauer kutatásai nyomán mind Magyarországon, mind Szlovákiában a kutatás egyre jobban felfigyelt az ún. cseregyerek-intézmény kutatásának számos lehetőségére. Valószínű, hogy a nyelv és a nemzeti kultúrák területeinek belső részein az iskolai-hivatali nyelv, majd pedig a későbbi hivatali karrier, érvényesülés érdekében, a nyelvterület szélein pedig a különböző nemzetiségű területek, az eltérő nyelvek, nemzeti kultúrák közti könnyebb gazdasági kapcsolat és gazdasági érvényesülés éltette a cseregyerekküldés szokását. Kutatásaim szerint a cseregyerekküldésnek három fő, elkülöníthető típusa alakult ki:

- a polgári, értelmiségi családokból küldött gyerekek esete,
- a paraszti közösségekben, a gazdasági kölcsönös előnyök érdeke alapján kialakult gyerekküldés,
- a kisebbségi létből, a felismert szükségszerűségből adódó cseregyerekküldés.

A soknemzetiségű Magyarországon már a 16. századtól vannak adatok a különböző anyanyelvű, de hasonló vallású családok közti nyelvtanulás céljából létrejött gyermekcseréről. Elsősorban a polgárosulást megkezdő, azon az úton különböző szinten álló német és a magyar családok között mutatható ez ki. A magyar és szlovák, a magyar és a román parasztság közti gyermekcsere a német–magyar mintájára, a 19. század közepéig vezethető vissza. Azonban már valószínűsíthető korábbi megléte is az eltérő természeti adottságú, gazdasági kultúrájában ugyancsak eltérő területek parasztcsaládainak gazdasági egymásrautaltsága miatt. Itt most az ismert városi, polgári származású cseregyerekek példáival szemben a nyugat-magyarországi, Dunántúl és Alsó-Ausztria, illetve Stájerország német–magyar, az észak-magyarországi, a mai dél-szlovákiai szlovák–magyar parasztyerekek cseréjét és gazdasági jelentőségét, a mezőgazdasági innovációkat szeretném bemutatni.

Az iskolai oktatás nyelve Magyarországon a latin volt. De a reformkor óta – a szomszédos népek nyelvi és kulturális mozgalmaihoz hasonlóan – a hivatalos élet számos területén megindult a magyarosítás. Ennek a legmagasabb fokát az Apponyi Albert-

féle oktatási-iskolatorvényt a magyarosítás példajaként emlegették, ami viszont a nemzetiségek óriási ellenkezését váltotta ki, de ugyanakkor a tökéletesebb államnyelv tudása érdekében a cseregyerek-rendszer kiteljesedését, virágkorát, általánossá válását hozta.

Az osztrák(német)–magyar és a szlovák–magyar nyelvhatár mindkét oldalán törekedtek a kapcsolatok, elsősorban a gazdasági kapcsolatok minél jobb kialakítására. Ezt a kapcsolatot a határ közelében és a határokon átnyúló gazdasági-vásári övek, érdekerületek erősítették és élítették. A két- vagy többnyelvűség a tájékozódáson túl, a gazdasági versenyhelyzetben a biztonságot jelentette a gazdáknak. A nyelvtudás ezért ezeken a területeken létfontosságú volt, és egyben a paraszti létben a kölcsönös gazdasági előnyöket is jelenthette.

A kutatás Nyugat-Magyarország (a mai Burgenland) és Dunántúl belsőbb (balatoni, somogyi területeiről) és Észak-Magyarország (a mai Szlovákia déli területein) több helyen bizonyította és kimutatta a cseregyerek küldésének gyakorlatát és a csereviszonyból kialakuló jó baráti viszony kialakulását a stájerországi, alsó-ausztriai, északkelebbre pedig a szlovák és magyar családok között a Pozsony környéki falvaktól a keleti területek falvaiig. Ez a hasonló kapcsolat az eltérő természeti-ökológiai adottságú, anyanyelvű területek közt csakis a gazdasági érdekazonosság alapján alakulhatott ki.

A kelet-stájer és felsőorségi gép- és eszközkészítő műhelyekből mezőgazdasági kisgépek, eszközök, főleg szőlészeti-borászatiak kerültek a Káli-medencébe. Ezek közvetítésében és alkalmazásában a 19. században és a 20. század elején a cseregyerekek óriási szerepet játszottak. A cseregyerekeskedés intézménye illeszkedett a táji kapcsolat meglévő keretei közé, és közvetítői szerepével erősítette a nagytáji kapcsolatokat. Pl. Fábíán Zsigmond cseregyerek pinkafői apósának rokonságába tartozott Fliegenschnee János pinkafői jó hírű gépkészítő és gépkereskedő.

A cseregyerekekből a helyismeretük révén gyakran a távolsági kereskedelemben részt vevő fuvaros vállalkozók is lettek. A Káli-medencében pl. a tapolcai, sümegi, kapolcsi, nemesleányfalui, nagyvázsonyi, városldői fazekasok termékeit vásárolták fel, de a fuvarosok a vasjobbágyi hasas, mázatlan vizeskorsók elterjedését is segítették az Alpok-alja és Dunántúl között.

Dongás faedényeket is hoztak magukkal az előalpesi területekről jövő fuvarosok, mert a nagyobb káli-medencei gazdák Felsőorségból rendeltek edényeket. A stájer bútorkészítők termékei, asztalok, székek is megjelentek révükön a Balaton-felvidéken, amit ugyancsak a bor-gyümölcs kapcsolat révén hoztak magukkal az örvidéki és a stájer fuvarosok.

A gazdasági kapcsolat a nyelvismeret fontosságát emelte ki, amit a gyerekcserével tudtak biztosítani a családok.

A felsőorségi borvásárlók, fuvarosok mellett a stájerországi kereskedők aktív érdeklődésének bizonyítéka, hogy több Káli-medencei család tartott fenn kapcsolatot a stájerországiakkal és több magyar cseregyerek ennek köszönhetően került ki Stájerországba. Pl. a monoslói cseregyerek-rendszer megvilágításához először is meg kell ismernünk egy stájer borkereskedőt, Johann Hoberstachot. Hoberstach gráci borkereskedő volt, aki erről a vidékről szállította a bort az első világháború előtt. 1914-ben saját anyagából (deszka-fűrészgépe és erdeje volt) épített Révfülöp szőlőhegyén egy faépületet, ami vastag gerendaalapokon állt. Szőleje is volt itt, a Császa-szőlőhegyen, ahová az ún. Jancsi kutat építtette. Ez szivattyús kút volt, ami akkor még ezen a vidéken újdonságnak számított. Magyarul is tudott, összejárt több káli-medencei nagygazdával. Kerkápoly István részére – akivel jó barátságban volt, egy társaságba jártak – egy vörösfenyőből készült szivattyús kutat hozott Hoberstach. Kerkápoly István gazdag, nemesi származású

gazda volt, Zala megye alispánjának unokája. Mulatós ember hírében állt. Tíz kh. szőleje nagy értéket jelentett abban az időben. Egyik fia, Géza, Tarcsafürdön volt cseregyerek, aki helyett Monoszlóra Kirschbaum Lujza jött. A címet ismeretség révén Nagy Csekő Kálmán két fiától kapta, Ferenctől és Zoltántól, akik Hoberachéknál Stájerországban, Grácban voltak cseregyerekek. Csekő Kálmán második unokatestvére volt Kerkápoly Gézának és Károly Zoltánéknak, akik mostohaunokái lettek őri Pál Sándornak. Kerkápoly Géza felesége német lány volt, aki Monoszlón németet is tanított. Kerkápolyékhoz Kirschbaum Lujza után az öccse, Ferenc is Monoszlóra jött. A két család, vagyis monoszlói Kerkápoly és a tarcsafürdői Kirschbaum család között jó, szoros baráti kapcsolat alakult ki. A gyerekek itteni élményeik, benyomásaik alapján és baráti társaságuk révén 1921-ben Burgenland megalakulásakor, Nyugat-Magyarország elcsatolásakor magyarnak vallották magukat, állampolgárságukat megtartva. Ez azért volt nagy szó, mert az akkori nacionalista, nagynémet propaganda hatására sok német nemzetiségű magyarországi lakos örömmel vált meg Magyarországtól. Kirschbaumék döntésének indítéka érthető, ugyanis Ferenc régi jó barátja Rác György köveskáli katolikus tanító volt. Kirschbaum Ferenc tanítói állást is kapott, húga, Ilus pedig egy magyar jegyzőhöz ment feleségül.

A 20. század elején ugyancsak Hoberachéknál volt Grácban cseregyerek Szabó Bálint. Katonaidejét letöltve – 1920 előtt – visszament Nyugat-Magyarországra és özgyereknek két fiút hozott magával Öribükkösdről (Buchsachen, ma Burgenland). Az egyik fiút, Krauz Ludwigot Kerkápoly Jánoséknál hagyta, a másikat magukhoz vitte. Ludwig 3 évig maradt Monoszlón, magyarul jól megtanult, iskolába járt, különösen megszerette a betyárballadákat. Ludwig bátyja Márkus Gáboréknál volt cseregyerek, bár Márkuséktól nem ment Öribükkösdre hasonló céllal senki. Kerkápolyék és Krauzék között tartós baráti szálak szövődtek. Mikor Ludwig nővére férjhez ment egy felsőöri fényképészhez, Brassi Gusztávhoz, az esküvőre a kisebbik Kerkápoly fút, Pált is meghívták. Monoszlóról Schiffer Géza szintén Grácban töltötte cseregyerek-idejét a 19. század végén. Kékkútról Györi Sándor fiát is borszállító stájer kocsmáros cserélte el fiával egy év időtartamra, nyelvet tanulni. A legénykének nehezen ment a magyar, sokszor akadozott. A gyerek pajtásai biztatták: „ne dadogj, hanem úgy mondd, ahogy mi mondjuk”. Köveskálról 1900 körül Kövesdi Károly Stájerországban töltötte cseregyerek-idejét. Helyette egy stájerországi gyermek jött Magyarországra. Kövesdi később családjával is tartotta a kapcsolatot, sőt feleségével együtt nyaralni is kimentek Stájerországba.

Végeredményben a cseregyerek-rendszer a Káli-medencében a borkereskedelmi kapcsolatokra – mint a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységre – vezethető vissza. Az előforduló kelet-stájerországi, felsőőrvidéki rokoni családi kapcsolatok is a cseregyermek-rendszer intézményével magyarázhatók. Ezeknek a kapcsolatoknak szorosabbra fonódását a vallási kapcsolatok és az iskoláztatás is jelzi. Imre Samu kutatásai alapján ismert, hogy a református Felsőőr Pápával tartotta a kapcsolatot. Kutatásaim során egy másik vallási kapcsolatra is fény derült: az evangélikus őriszigetiek Felsőőrjével álltak szoros vallási és oktatási kapcsolatban, ahol evangélikus gimnázium is működött. De a felsőlövői evangélikus gimnáziumba jártak a káli-medencei kővágóörsi evangélikusok gyerekei is. Így pl. Győrffy Dezső köveskáli evangélikus diák a felsőlövői gimnázium negyedik osztályát végezte el 1887-ben. Később, pl. Kiss Sándor, egy kővágóörsi nagygazda fia 1913–1914-ben látogatta ugyanezt a gimnáziumot, amit a családi iratok és visszaemlékezések is rögzítettek. A családi kapcsolatokra jó példa, hogy az őriszigeti Pulai család rokonságot tartott fent a kővágóörsi Ruzsa családdal.

A sokféle gazdasági, kulturális és családi kapcsolat az Őrvidékkel a Káli-medence falvainak építkezési stílusában is megmutatkozott, mind az árkadós, mind az előugró tornáctípusban. Nem véletlen tehát, hogy a lakóház berendezésében is megjelentek a stájerországi és nyugat-magyarországi készítésű bútorok, amelyek már a 19. század végén a polgári ízlés hirdetői lettek. Monoszlón pl. még ma is használják a híres felsőöri születésű Őri Pál Sándor többrekeszes, titkos fiókú íróasztalát, falióráját, ágycsillagját, amelyek a korabeli nyugati, városi ízlés és divat képviselői az egykori kismemesi portán.

A történeti-néprajzi részadatok sokasága révén a korábbi évszázadok eddig ismeretlen népi kapcsolatai rajzolódnak ki, amit a gazdasági kapcsolat, és az általa éltetett cseregyerek intézménye hozott létre és erősített. Ez a komplex kapcsolatrendszer már a 18. századtól virágzott és 1921-ig, a trianoni határ kijelöléséig működött. A kapcsolatrendszer részelemei a korábbi évszázadokban alakultak ki. A 16. századtól nyelvszigetként élő felsőörségi magyarok közelében a határátlépő távolsági kereskedést üzök megélhetését az eltérő természeti-gazdasági adottságú nagytájak biztosították. Az Őrvidék kismemesi és vállalkozói parasztfuvarozása ugyanis közvetlen kapcsolatot teremtett a Balaton-felvidékkel, a káli-medencei magyar falvakkal és a nyugat-magyarországi felsőörségi, őrvidéki magyar, horvát, német falvak között. Ugyanakkor a (részben korábbi cseregyerek) stájer kocsmáros-kereskedők, részben az egykori őrvidéki cseregyerekekből lett fuvarosok felvásárlói révén – közvetett kapcsolatba kerültek a Káli-medencével. Ebből a kapcsolatból a Káli-medence lakói kiváló borok révén fa, gyümölcs, ipari és kézműves-termékekkel, valamint a cseregyermek szellemiségét tágító ismeretekkel, családi és kulturális kapcsolatokkal gazdagodtak. Ez ugyanakkor egyféle piacorientáltságot is jelentett az eltérő természeti adottságú és termelő kultúrájú nagytájak egymást kiegészítő munkamegosztásában. A Balaton-felvidék, a Káli-medence falvainak, lakóinak ez a fajta jelentős külső kapcsolat egyben anyagi és szellemi jobblétet biztosított. Az anyagi és kulturális javak nagymértékű cseréje egyféle módosabb, öntudatosabb, a paraszti polgárosodás útját járó gazdaréteg kialakulását segítette elő. Mindennek a kísérői, jellemzői és megújítói, éltetői, erősítői a cseregyerek voltak.

Hasonló tendencia Észak- és Északkelet-Magyarországon is nagy részben a cseregyerek-intézmény hatásának tulajdonítható, természetesen más, eltérő ökológiai adottságokkal, más mezőgazdasági hatással. A történeti adatok tanúsága szerint a mai politikai határ mentén egységes tömbben élő magyarság területétől északra a három nemzetiség (magyar, német, szlovák) viszonylag erős kevertségben élt. Ez azt jelenti, hogy nem volt egyetlen olyan település sem, amelynek lakossága „tisztán” magyar, német vagy szlovák lett volna, sőt még a helységekben belül, lakóhelyileg sem különültek el, nem szegregálódtak egymástól a népcsoportok. Ezért aztán a másik nyelvet a gyerekek már az utcán, játszás közben megtanulták. Igazán megkülönböztető erővel csupán a vallás bírt, mint a középkorban és a 18. századi nemzetiségi betelepülés időszakában is. Így például a dénesdi római katolikus németek nagyon jó viszonyban voltak a falu római katolikus magyarságával, ám a szomszédos Misérd evangélikus németjeivel semmilyen kapcsolatot nem ápoltak. Gyerekeiket nyelvtanulás céljából (mivel Dénesden 1937-ig gyakorlatilag nem élt szlovák) récsei római katolikus szlovák családokhoz adták cseregyerekként. Amint azt Danter Izabella kutatásaiból tudjuk, ugyanezek a római katolikus récsei szlovákok a taksonyi római katolikus magyarokkal cseréltek gyereket. A récsei evangélikus németek viszont a taksonyi evangélikus magyarokkal tartottak fenn cseregyerek-kapcsolatot. Ezek a cseregyerek-kapcsolatok, mint a Kárpát-medencében máshol is, a legszilárdabb pillérei voltak az egyes etnikumok békés egymás mellett élésének. Az

azonos vallású, ám más nemzetiségű lakosság vallásgyakorlása is közösen zajlott: közösen látogatták a búcsújáró helyeket, ahol aztán ki-ki saját nyelvén dicsérhette az Istent. Dénesdet, amely maga is egy lokális jelentőségű, ám közkedvelt búcsújáró hely volt, a környék római katolikus német lakosságán kívül előszeretettel látogatták a római katolikus magyarok is. Az 1918-as határok után az akkori Magyarország területéről is érkeztek magyar (és részben német) búcsújárók. Az idős adatközlők véleménye szerint a környék szlovákjai viszont sohasem keresték fel a dénesdi kegyhelyet. A falu rendkívül népszerű magyar plébánosa (akit a helybéliek patriarhálisan csak Mészáros bácsinak hívtak) felváltva prédikált magyarul, illetve németül.

A nyugat-magyarországi és a Balaton-felvidéki példák után több mint félszáz felvidéki, a szlovák nyelvhatárhoz közel eső falu, település konkrét cseregyerek-vizsgálata példázza ezt a fajta kapcsolatot. (Nagylég-Lehnice, Horvátgurab-Chorvátssky Grob, Dunahidas-Most pri Bratislava, Boldogfa, Báhony-Báhon, Szenc-Senec, Nagyfödémés-Velké Ulany, Szenckirályfa, Pozsonszyentgyörgy-Jur pri Bratislave, Felsőszeli-Horné Saliby, Limpak-Limbach, Ótura-Stará Tura, Alsószeli-Dolné Saliby, Berező-Brezová pod Bradlom, Taksonyfalva-Matúskovo, Récsé-Raca, Merény-Nálepkovo, Gölnicbánya-Gelnica, Köpcsény-Kittsee, Dunaszerdahely-Dunajská Streda, Eperjes-Presov, Modor-Modra, Bazin-Pezinok, Felsőcsallóköz, Mátyusföld, Pruch, Cífer-Cífer, Csataj-Cataj, Farnad-Farná, Kural-Kuralany, Cseke-Caka, Fakóvezekény-Plavé Vozokany, Tardoskedd-TvrDOSovce, Bánkeszi-Bánov, Komját-Komjatice, Sajógörmör-Gemer, Perjése-Drazice, Szelcse-Selce, Szilice-Silica, Terbeléd-Trebelovce, Lubóc-Lubovec, Berzété-Brzotín, Nandrás-Nandraz (Ro), Kövi-Kamenany, Turcsok-Turcok, Páskaháza-Pasková, Rédován, Kuntapolca-Kunova Teplica, Berdárka-Brdárka, Annafalva-Hankova).

A cseregyerek-intézménynek a következő általánosítható jellemzői voltak a Kárpát-medencében:

- nem fizetésért dolgoztak a gyerekek, a fizetésnek ebben az esetben nem volt jelentősége,
- csak jelképes, könnyű munkát végeztek, a ház körüli munkában csak segítettek,
- legfőbb cél a nyelvtanulás volt, és ezen keresztül az iskolai továbbtanulás meg­alapozása,
- a cseregyerekek az érdekes, idegen és új szokásokat, az eltérő értékrendeket jobban meg- és felismerték, többféle gazdasági munkáról nagyobb áttekintésük, ismeretük volt, egy évet, vagy iskolai évet töltöttek az új helyen,
- a gazdasági kölcsönös, valamint a családi személyes kapcsolatoknak igen nagy, meghatározó szerepe volt,
- a gyerekeket családtagként kezelték, így a jó kapcsolat öregkorukra is megmaradt. A hosszú idegenben tartózkodás és a családi, gazdasági érdekviszony nemegyszer egyes házassághoz is vezetett. Ezzel tovább erősítették, szorosabbra fonták a családi-gazdasági kapcsolatokat.

A vizsgált területek, mind a Kárpát-medence peremterületén, mind pedig a belső területeken, nem csak nyelvhatárt, hanem egyben az eltérő természeti adottságokból, gazdálkodási kultúrából adódóan egyben ökológiai, gyakran növénytermesztési határt is jelentettek, így ezek egyes természetett növények elterjedési, areahatárai is voltak sok esetben. A mélyfekvésű területeken, folyóvölgyekben a honfoglalás óta a főleg földműveléssel foglalkozó magyarok éltek, a magas térszinteken, legelőkön, hegyoldalakon pedig az állattartó román, szlovák, szerb parasztok éltek, gazdálkodtak. A földművelésnek elsősorban a déli részekben és a folyóvölgyekben volt jelentősége. Pl. Rozsnyó környékén már csak árpa, rozs, zab, burgonya termett meg. A kukorica pedig már nem is.

A Felvidéken (a mai Szlovákiában) több fontos és alapvető kultúrművény természetének az északi határa húzódott, alkalmazkodva a természeti-ökológiai adottságokhoz, amely sok esetben itt nyelv- és etnikai, kultúrhatárt is jelentett. A szőlő pl. Nyitrában felhúzódott a Zobor aljáig, Barsban Léváig. Hontban és Nógrádban délebbre szorult, de Gömörben északabbra nyomult fel, Nagybalog–Sajógömör–Gemer vonaláig. A Rozsnyói-medencében és a Csermosnya völgyében azonban már nem található, majd a szőlőtermesztés északi határa a Torna völgyön át Szepesi és Kassa irányában húzódik. Trencsénben Horócnál, az Abaúj-Torna megyei Szepesi mezővárosnál húzódik a szőlőtermesztés északi határa, amely egyben már a középkorban is itt található. De a kukorica termesztése szintén a határtól délre lehetséges csak sikerrel. Ezért a Rozsnyó környéki Csermosnya-völgyi magyarok is behozatalra szorultak ebből a terményből. A kukorica horizontális felső határa a Vág völgyében 600 méter, a Hernád völgyében 700 méter, Szepesben és a Sajó, Bódva forrásvidékén pedig a szőlő már be sem érik. A búzatermesztés északi, vertikális és horizontális határa hasonló, az areahatáron túl a népsűrűség is jóval kisebb volt. A fentebbi fő növénykultúrák nagy kézimunkaigényét a szlovák szazon-munkavállalókkal elégitették ki. Az uradalmak napszámosai ezért erről a területről kerültek ki Magyarország délibb megyéiben.

A kereskedelmi utak észak–dél irányúak voltak ezen a területen, amely azonban nemcsak az eltérő természeti adottságú nagytájakat, a hegyvidéket kötötte össze az alfölddel, hanem a nemzetközi árucserre, árukereskedelem útvonalát is jelentette a Balkán és Észak-Európa, illetve Lengyel- és Oroszország irányában. A felvidéki–alföldi gazdasági kölcsönkapcsolat elemei tehát a cseregyerek által is tapasztalt építőanyag (puhafafenyőfa, deszka, mész), a fa, vas, cserép és textil áruféleségek, a kések, szerszámok, szögek, vas-faabroncsok, dézsák, keményfaeszközök, ólak, malomalkatrészek, gyolcs, pálinka, gyümölcs volt, míg az Alföldről vissza búza, kukorica, hús és bor volt az árucikk vagy a csereérték. Az árucserének évszázados hagyományai voltak, a sajátos természeti adottságok és a sok vonatkozásban mostoha körülményekből adódó megélhetési nehézség miatt.

A nyelvhatár és a természeti, domborzati adottságok, valamint a legjelentősebb kultúrnövények areahatára alakította ki az eltérő, egymásra utalt gazdálkodást, és egyben a cseregyerek küldésének intézményét a magyar és a szlovák parasztcsaládok között. Ebből adódott, hogy a szlovák cseregyerek rengeteg újdonságot láttak a magyar családknál, a magyar cseregyerek pedig a szlovák parasztknál. A nyelv elsajátítása mellett megfigyelték azokat a furcsaságokat, de egyben érdekességeket is, amit aztán a saját munkája, gazdálkodása során alkalmaztak. Így a szlovák cseregyerek az alföldi részen a kétbelkelkes, ólaskertes, nagyállattartó településformát láthatták, a szemük pedig a szalagtelkes településtípust szokta meg. A síkon a szabadkéményes konyha és a boglyakemence, a felföldi járásokban a kürtös, lapos, szobáról fűtött kemencét látta. Az ökológia határ miatt új növényekkel ismerkedhetett meg a szlovák cseregyerek, mint pl. a szőlő termesztésével, a borpincéssel, más eszközkulturával. Látta a borfogyasztást az általa jól ismert és megszokott pálinkakészítés és ivás helyett. Látták a nyomtatást, amely ugyancsak a nyelvhatárig húzódott. De a tövisborona használatát is csak itt figyelhették meg, mert a Szlovák Felföldön nem használták. A szlovák–magyar kontaktózában elterülő vásárvárosok mellett igásoknak betanítására és állatkereskedelmre szakosodtak magyar falvak. A közvetítő állatkereskedelemmel foglalkozó magyar parasztok ló- és szarvasmarha-tartási szakszavait itt ismerhette meg a szlovák cseregyerek, amely szavak a szlovák nyelvbe is bekerültek. Az itteni nyelvhatárral egybeesett a szügyhám elterjedtsége is, amit magyar hám névvel illettek, a szlovák gyerek által ott-

honról ismert nyakhámmal (kummet) szemben. De a juhász kampót is itt ismerte meg, és a magyar nyelvből kölcsönözték, mert otthon többnyire rövid csörgős botot látott csak. A cseregyerekek segíthették elő az Alföldről a Felvidékre az új juhajták és ezzel új birka-bőr-feldolgozási eljárások elterjedését, amit a szlovák szűcsök is átvettek. A magyar cseregyerek Hont megyében láthatott még sarlós, kaszasarlós aratást, mivel ezen a területen használták legtovább ezeket az eszközöket. A Csallóközbe került szlovák cseregyerek viszont meglepődve láthatta az itteni magyarok kúp alakú, kerített nagy kemencéit. Általában a gabona és kukorica nagymértékű termesztését, a 20. század elejétől pedig a gépi cséplést, a gőzlokomotívokat. A magyar cseregyerek a szlovák gazdáknál nagy burgonyaföldeket látott, amely növény termesztése Szlovákiában már a 19. század elejétől általános volt. Ízlelgette a magyar gyerek a szokatlan, minden gabonaételhez felhasznált burgonyát (tészták, lángosok, kenyér és kalácsok) és a sztrapacskát. A sztrapacska megjelenése a magyar konyhán viszont egyidejű a krumplis ételek elterjedésével, vagyis a szlovákiaiánál későbbi. A magyar cseregyerek furcsállta a búza után a sarlóval aratott hajdinát, amit szántóföldön póznára-hágcsóra fűzve csomókban védtek, és kásaételt készített belőle a szlovák parasztasszony. Ugyanezt csodálták meg a Balaton-felvidékiek Nyugat-Magyarországon is. A Mátyus földre került szlovák parasztyerek megcsodálta a zöldpaprika termesztését és gyümölcsét, valamint a Vág mindkét oldalán folytatott hatalmas káposztatermesztést és kereskedelmet. A Felső-Nyitrába érkezett magyar parasztyerek a kukoricakása helyett köles-, árpa-, darakását, csíráztatott búzát ehetett, mert ezen a területen a kukorica nem nőtt meg, ismeretlen ételalapanyag volt.

Annál több hatalmas gyümölcsfát láttak a magyar cseregyerekek a szlovák nyelvhatáron túl, vagy akkor, amikor a szlovák cseregyereket nagy gyümölcsösszekerekkel hozta le édesapja a gyümölcsben szegényebb magyar faluba. A magyar gyerekek gyümölcsöt, mint árut, nagy mennyiségben ekkor láttak először életükben, a gyümölcshegyek látványa maradandó emlék maradt öregkorukra is. A cseregyerekküldéssel kapcsolatban álló Csetnek, Hankova, Berdárka szlovák falvak híres sóvári almát, besztercei szilvát fuvaroztak, de sóért is cseréltek közvetlenül gyümölcsöt. A mátyusföldi magyar családoknál vendégeskedő szlovák cseregyerekek hiányolták a karácsonyi asztalon az aszalt, szárított gyümölcsöt, a susinkát, ami viszont a szlovák családoknál volt általános. De ismerősként fogadta a magyar gyerek a szlovák, sáfrányos vándorkereskedőt, az olejkárt, a gyógynövényes, gyógyító gyökerekkel házalókat, akit otthonról, a magyar faluból mint házról házra járókat, vándoralakokat ismert már. Viszont szokatlan volt a magyar, sík vidéki gyerekeknek a rengeteg nagy erdő, a sok fa, valamint a lomb, amit mint takarmányt vagy almot használtak a helyiek fel az Alpok-Kárpátok régióiban, a kisebb mértékű gabonatermesztés, illetve a nagymértékű szalmahiány miatt. Almozásra az istállóban szalma helyett használták az erdei lombot. A ffeldolgozás és a faeszközök, szerszámok sokfélesége is mind-mind újdonságnak tűnt, ami az eltérő gazdálkodásból adódott.

A cseregyerekek otthon a gazdálkodásukban hasznosították a látottakat, a gépesítés terén és más innovációkban, új állat- és növényfajták elterjesztésében, kipróbálásában, ami a köznapi szókészlet gyarapodásában is megmutatkozott.

A cseregyerekek egyféle közép-európai látásmódra tettek szert a polgárosodás közben, ugyanakkor a nemzeti előítéletek felett álltak, mert gyerekkorukban megismerkedhettek a mássággal. Az árutermelés, a kereskedelem kiterjedésével a polgári társadalom csiráinak hirdetőivé váltak a közép-európai rendi, feudális társadalom ellenében.

A nemzeti ellentétéktől, feszültségektől terhes környezetünkben úgy érzem, hogy ma is elkelne néha Kelet-Közép-Európában a cseregyerekek látóköre és toleráns nemzeti

ismerete, amely biztosítaná a jó szándékú törekvést egymás jobb megismerésére, elfogadására, tiszteletére.

IRODALOM

Csoma Zsigmond

- 1983 Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez. (*Fruchtfuhrleute in Westungarn. Angaben zum bäuerlichem Weinhandel und zu den Weinmaßen.*) In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1981–1983. 183–207.
Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez. (Cseregyerek és a borkereskedelem kapcsolata a 19. század végén – 20. század elején.) (*Angaben zum Tauschkind-System im Kál-Tal. Die Beziehung zwischen den Tauschkindern und dem Weinhandel vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts.*) In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 16. 331–340.
A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében (19–20. század). (*Das System des traditionellen Weinhandels und dessen Auflösung im Káli-Becken im 19–20. Jahrhundert.*) In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 16. 331–341.
- 1987 Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarn (Südburgenland). In: Hessische Blätter für Volk- und Kulturforschung. Neue Folge 22. 287–291. Marburg an der Lahn.
- 1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18–20. század). (*Wirtschaftliche, kulturelle und familiäre Beziehungen zwischen dem Káli-Becken und der Steiermark bzw. der südungarischen Oberen Wart (Südburgenland), 18–20. Jahrhundert.*) In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban. Ed. Emőke Laczkovits. Veszprém. 133–163.
- 1989 Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien. (Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr- und Zimmerleute aus der Oberen Wart. In: Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. Székesfehérvár. 227–236. Ed. Béla Gunda, László Lukács, Attila Paládi-Kovács.
- 1990 Az archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken. (*Archaische Holzbaudenkmäler auf den südungarischen Weinbergen.*) (In: A Magyar Mezőgazdasági Bormúzeum Közleményei. 1988–1989. 361–402.
- 1992 Idegen nyelvet beszélő szolgáló- és cseregyerek a Kárpát-medence nyugati területén. (*Fremdsprachen sprechende Diener- und Tauschkinder im westlichen Teil des Karpatenbeckens.*) In: Néprajzi Látóhatár 1992/1–2. 54–70.
A felsőöri bicskák és dunántúli kusztorák. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémművességhez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz. (*Feitel aus der Oberen Wart und Taschenmesser (Kusztora) aus Transdanubien. Angaben zur volkstümlichen Metallbearbeitung und zu den wirtschaftlichen Beziehungen zwischen den Alpen und dem Karpatenbecken.*) In: Ethnographia 1992/3–4. 219–239.
Az őrvideki magyarság gazdasági és kulturális kapcsolatai a Dunántúllal (16–20. század eleje). (Die wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zwischen der ungarischen Bevölkerung der Wart-Gegend und Transdanubien vom 16. Jahrhundert

bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts.) In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 21/1. 1992. 9–20.

- 1995 Bäuerlicher und kleinadeliger Weintransport und Fuhrleute zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien (Kontakte über die Ost-West-Grenzen, vom 17. Jahrhundert bis Anfang des 20. Jahrhunderts). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1992–1994. 59–79.
- 1997 Eine Innovationserscheinung im Weinbau in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie und ihre Beziehungen zu Süddeutschland: am Beispiel der Kremser Rebschere. In: Kapcsolatok és konfliktusok... Kontakte und Konflikte... Szombathely. 1997. 63–79.
- 1998 Gyümölcsstermesztés Nyugat-Magyarországon. (Obstanbau in Westungarn.) Das Manuskript wird veröffentlicht in: Ethnographia.

Danter Izabella

- 1993 Adalékok a cseregyerek-rendszerhez a Mátyusföldön. (Angaben zum Tauschkind-System im Mátyus-Gebiet.) In: Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén. Ed. József Liszka. Acta Museologica 1–2. Komárom 299–302.

Kósa László

- 1986 Gyerekcseré és nyelvtanulás. (Kindertausch und Sprachenlernen.) In: Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Ed. Csaba Kiss Gy. und István Kovács. Budapest. 175–181.

Liszka József

- 1987 Cseregyerek-rendszer a Kisalföld északi részén. (Das Tauschkind-System im nördlichen Teil der Kleinen Tiefebene.) In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Ed. Péter Halász, Budapest. 505–508.
- 1988 Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából. (Kapitel aus der Ethnographie der slowakischen Kleinen Tiefebene.) In: A magyarságkutatás könyvtára. Budapest.
- 1995 Das Tauschkind-System im slowakischen Teil der Kleinen Tiefebene. In: Zeitschrift für Balkanologie (Berlin) 32, 58–72.
- 1998 Sztereotípiák vagy valóság (A német–magyar együttélés tanulságai Pozsony környékén a 20. század első felében). (Stereotypie oder Wirklichkeit. Die Erfahrungen aus dem deutsch–ungarischen Zusammenleben in der Umgebung von Preßburg im ersten Teil des 20. Jahrhunderts.) In: Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. Ed. Erno Eperjessy–Igor Grin–András Krupa. Békéscsaba–Debrecen. 1998. 312–317.

Paládi-Kovács Attila

- 1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Gömör néprajza. (*Lebensweise, Berufe, Nationalitäten. Die Ethnographie von Gömör.*) XIV. Debrecen

TAUSCHKINDER UND DIE LANDWIRTSCHAFTLICHEN INNOVATIONEN

(Im westlichen und nördlichen Gebiet des Karpatenbeckens vom

18. Jahrhundert bis zum ersten Viertel des 20. Jahrhunderts)

Helmut Fielhauer, der berühmte Ethnologieprofessor der Wiener Universität lenkte zuerst die Aufmerksamkeit auf eine üblich gewordene Form des volkstümlichen Kontaktsystems, auf die Tauschkind-Institution, die nicht nur eine mitteleuropäische Erscheinung ist. Er beobachtete und beschrieb das Phänomen in der Relation zwischen Niederösterreich und Mähren. Das Tauschkind-System bestand vom 18. Jahrhundert bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts zwischen den Völkern, Minderheiten und abweichende Landwirtschaftszweige betreibenden Gebieten an mehreren Orten in einem großen europäischen Reich. Österreich und später die Österreichisch-Ungarische

Monarchie sicherte günstige Voraussetzungen zur Herausbildung und Aufrechterhaltung des Tauschkindsystems. Aufgrund der Forschungsarbeit von Fielhauer wurde die Wissenschaft sowohl in Ungarn als auch in der Slowakei auf die Möglichkeit der Erforschung der sog. Tauschkind-Institution aufmerksam. Der Grund der Verbreitung der Tauschkind-Institution in den inneren Gebieten der Kulturen mit einheitlicher Sprache und Nationalität besteht darin, daß die offizielle bzw. die in den Schulen verwendete Sprache identisch war, und die Eltern erhofften dadurch die Verbesserung der späteren Karrierechancen der Kinder; an den sprachlichen Grenzgebieten waren die Gebiete mit verschiedenen Nationalitäten, die verschiedenen Sprachen, die leichtere wirtschaftliche Kontaktaufnahme und das wirtschaftliche Vorwärtkommen die Beweggründe. Aufgrund meiner Untersuchungen bildeten sich drei wichtige Typen des Tauschkind-Systems aus:

- das Abschicken von Kindern aus bürgerlichen und intellektuellen Familien,
- das Abschicken von Kindern aus Bauerngemeinschaften im Interesse der gemeinsamen wirtschaftlichen Vorteile,
- das Abschicken von Tauschkindern aus Familien, die zur Minderheit gehörten, als Folge der Erkennung der Notwendigkeiten, die sich aus dieser Lage ergaben.

In Ungarn, wo viele Nationalitäten lebten, findet man schon seit dem 16. Jahrhundert Angaben dazu, daß Kinder von Familien mit der gleichen Religion, aber mit verschiedener Sprache zum Zweck des Sprachenlernens getauscht wurden. Das Phänomen gekennzeichnete hauptsächlich die ungarischen und deutschen Familien, die sich schon auf dem Weg zur Verbürgerlichung befanden. Der Kindertausch zwischen den ungarischen und slowakischen, bzw. ungarischen und rumänischen Bauernfamilien läßt sich auf das 19. Jahrhundert zurückführen. Höchstwahrscheinlich existierte das Phänomen aber schon früher, weil die Bauernfamilien dieser Gebiete zwar unter unterschiedlichen territorialen Verhältnissen lebten und verschiedene wirtschaftliche Kulturen hatten, aber in der Wirtschaft aufeinander angewiesen waren. Die Beispiele der aus bürgerlichen oder städtischen Familien stammenden Tauschkinder sind bekannt; in diesem Artikel möchte ich den deutsch-ungarischen Kindertausch zwischen Westungarn, Transdanubien und Niederösterreich und der Steiermark, bzw. den slowakisch-ungarischen Kindertausch zwischen Nordungarn und der heutigen Südslowakei darstellen, die wirtschaftliche Bedeutung des Kinderstausches charakterisieren und näher auf die landwirtschaftlichen Innovationen eingehen.

In Ungarn lief der Unterricht auf Latein. Ähnlich zu den sprachlichen und kulturellen Bewegungen der benachbarten Völker, begannen die ungarisierenden Tendenzen seit dem Reformzeitalter auch in Ungarn auf zahlreichen offiziellen Gebieten. Den Höhepunkt erreichte die Ungarisierung im Unterrichts- und Schulgesetz von Albert Apponyi, das zwar zum harten Widerstand der Nationalitäten führte, aber im Interesse einer vollkommeneren offiziellen Sprache die Verbreitung, Blütezeit und die Verallgemeinerung des Tauschkind-Systems mit sich brachte.

An beiden Seiten der österreich(deutsch)-ungarischen bzw. der slowakisch-ungarischen Grenze strebte man danach, je bessere Kontakte, besonders wirtschaftliche Kontakte zueinander zu knüpfen. Diese Beziehungen wurden von den wirtschaftlichen Interessen- und Messengebieten, die sich an den Grenzen oder sogar über die Grenzen erstreckten, noch weiter verstärkt. Die Landwirte, die zwei oder mehrere Sprachen beherrschten, waren informierter, und die Sprachen bedeuteten für sie mehr Sicherheit im wirtschaftlichen Wettbewerb. Fremdsprachen zu sprechen war in diesen Gebieten unumgänglich, und es führte im Kreis des Bauerntums zu gegenseitigen wirtschaftlichen Vorteilen.

Die Forschungsergebnisse beweisen eindeutig die Üblichkeit des Tauschkind-Systems bzw. die sich aus den Tauschen entstandene freundschaftliche Beziehung zwischen Westungarn (dem heutigen Burgenland), den inneren Gebieten von Transdanubien (der Plattenseegegend und dem Komitat Somogy) und Nordungarn (der heutigen Südslowakei) bzw. zwischen der Steiermark und Niederösterreich, und nördlich zwischen ungarischen und slowakischen Familien, von den Dörfern um Preßburg ganz bis zu den Dörfern in den östlicheren Gebieten. So ähnliche Beziehungen zwischen Gebieten mit verschiedenen ökologischen Begebenheiten und Muttersprachen konnten sich nur aufgrund einer wirtschaftlichen Interessengleichheit ausbilden.

Aus den Werkstätten der Oststeiermark und der Oberen Wart kamen landwirtschaftliche Kleinmaschinen und Geräte (hauptsächlich zum Weinanbau) ins Káli-Becken. In der Vermittlung und der Anwendung dieser Maschinen spielten im 19. Jahrhundert und am Anfang des 20. Jahrhunderts die Tauschkinder eine sehr große Rolle. Das Tauschkind-System paßte in den bereits bestehenden Rahmen der Beziehungen zwischen den Gegenden, es verstärkte sogar mit seiner Vermittler-Funktion die Kontakte zwischen den größeren Gebieten. Z. B. zur Verwandtschaft des in Pinkafo lebenden Schwiegervaters des Tauschkindes Zsigmond Fábíán gehörte János Fliegenschnee, der berühmte Maschinenhersteller und -händler aus Pinkafo/Pinkafeld.

Die Tauschkinder arbeiteten später wegen ihrer Ortskenntnisse oft als Fernhandel betreibende Frachtfuhrleute. Im Káli-Becken wurden z. B. die Produkte der Töpfer aus Tapolca, Kapolcs, Nemesleányfalú, Nagyvázsony und Városlod gekauft, aber die Frachtfuhrleute trugen zur Verbreitung der bauchigen, unglasierten Wasserkrügen aus Vasjobbágy/Jabing zwischen den Voralpen und Transdanubien bei.

Die Frachtfuhrleute brachten aus den Gebieten der Voralpen Holzgefäße mit Dauben mit, weil die wohlhabenden Landwirte des Káli-Beckens die Gefäße aus der Oberen Wart bestellt hatten. Die Tische und Stühle der steirischen Möbeltischler erschienen auch im Plattensee-Oberland; die Möbelstücke wurden von den Frachtfuhrleuten der Oberen Wart und der Steiermark ebenso als Folge der Wein- und Obstkontakte mitgebracht.

In den wirtschaftlichen Beziehungen waren die Fremdsprachen unumgänglich, und die Familien konnten ihr Erlernen nur mit Kindertausch sichern.

Neben den Weinhändlern und Frachtfuhrleuten der Oberen Wart interessierten sich auch die Händler der Steiermark für den Kindertausch, sie hielten Kontakt mit mehreren Familien im Káli-Becken, so gelangten immer mehr ungarische Tauschkinder in die Steiermark. Zur Beobachtung des Tauschkind-Systems von Monoszló müssen wir zuerst einen steirischen Weinhändler, Johann Hobersach, kennenlernen. Er lebte in Graz, und lieferte den Wein von dieser Gegend vor dem ersten Weltkrieg. Er besaß Wälder und eine Sägemaschine, so ließ er 1914 aus eigenem Holz auf dem Weinberg von Révfülp ein Holzgebäude auf einem dicken Balkengrund bauen. Er hatte Weingärten auf dem Császa-Weinberg, hier ließ er den sog. Jancsi-Brunnen bauen. Der Brunnen funktionierte mit Pumpe, was in dieser Gegend damals als Neuigkeit galt. Er sprach Ungarisch, und traf sich regelmäßig mit den größeren Landwirten des Káli-Beckens. Zu seinen Freunden zählte auch István Kerkápoly, für den Hobersach einen Pumpenbrunnen aus Lärche liefern ließ. István Kerkápoly war ein reicher Landwirt von adeliger Abstammung, er war der Enkel des Vizegespans des Komitats Zala. Er zechte gern, und besaß 10 Katastraljoch Weingärten, was damals einen großen Wert hatte. Einer seiner Söhne, Géza, war Tauschkind in Tarcsafürdő/ Bad Tatsmansdorf, statt ihm kam Lujza Kirschbaum nach Monoszló. Die Adresse erhielt er von seinen Bekannten Ferenc und Zoltán, den zwei Söhnen von Kálmán Nagy Cseko, die früher Tauschkinder bei Hobersach in Graz, in der Steiermark, waren. Kálmán Cseko war der Vetter in zweiter Linie von Géza Kerkápoly und Zoltán Károly; sie wurden Stiefvetter von Sándor Pál aus der Oberen Wart. Géza Kerkápoly heiratete eine Deutsche, die später in Monoszló Deutsch unterrichtete. Nach Lujza Kirschbaum kam auch ihr jüngerer Bruder Ferenc zu der Kerkápoly-Familie nach Monoszló. Die Familie Kerkápoly aus Monoszló und die Familie Kirschbaum aus Tarcsafürdő hatten eine enge und freundschaftliche Beziehung zueinander. Als 1921 Westungarn vom Land abgetrennt und Burgenland gegründet wurde, bekannten sich die Kinder der Familie Kirschbaum aufgrund ihrer Erlebnisse und Eindrücke in Monoszló zum Ungarn, und behielten ihre ungarische Staatsbürgerschaft. Das war damals sehr merkwürdig, weil viele ungarische Bürger deutscher Abstammung aufgrund der nationalistischen deutschen Propaganda sich mit Freude von Ungarn trennten. Die Beweggründe der Familie Kirschbaum waren verständlich, denn der katholische Pfarrer von Köveskál, György Rác, war ein guter Freund von Ferenc Kirschbaum. Er bekam eine Stelle als Lehrer, und seine jüngere Schwester Juli heiratete einen ungarischen Notar.

Am Anfang des 20. Jahrhunderts wurde Bálint Szabó als Tauschkind ebenso zur Familie Hobersach geschickt. Nachdem er seinen Militärdienst geleistet hatte, kehrte er vor 1920 nach Westungarn zurück, und brachte zwei Jungen aus Oribükkösd (dem heutigen Buchschachen in Burgenland) mit. Den einen, Ludwig Krauz, ließ er bei János Kerkápoly in Monoszló, den anderen

brachte er mit sich nach Hause. Ludwig blieb drei Jahre in Monoszló, er lernte Ungarisch, ging zur Schule, und besonders liebte er die Räuberballaden. Der Bruder von Ludwig war bei Gábor Márkus Tauschkind, obwohl aus der Familie Márkus niemand mit einer ähnlichen Absicht nach Buchschachen ging. Familie Kerkápoly und Familie Krauz hatten einen engen, freundschaftlichen Kontakt zueinander. Als die Schwester von Ludwig einen Fotograf aus der Oberen Wart, Gusztáv Brassi, heiratete, wurde auch Pál, der jüngere Kerkápoly-Sohn zur Hochzeit eingeladen. Am Ende des 19. Jahrhunderts lebte Géza Schiffer aus Monoszló ebenso in Graz als Tauschkind. Den Sohn von Sándor Gyori aus Kékkút tauschte ein steirischer Schenkwirt gegen seinen eigenen Sohn für ein Jahr, damit die Kinder Sprachen lernen können. Zuerst konnte der Junge nur langsam und stotternd Ungarisch sprechen; seine kleinen Freunde ermunterten ihn: „Stottere nicht, sag es, wie wir!“ Károly Kövesdi aus Koveskál lebte um 1900 auch in der Steiermark als Tauschkind. Statt ihm kam ein steirisches Kind nach Ungarn. Kövesdi pflegte auch später mit seiner Familie diesen Kontakt, er machte sogar einmal mit seiner Frau Urlaub in der Steiermark.

Der Weinhandel galt als die wichtigste Einnahmequelle im Káli-Becken, und das Tauschkind-System läßt sich auch auf die sich aus dem Weinhandel ergebenden Kontakte zurückführen. Die verwandschaftlichen Beziehungen zwischen der Oststeiermark und der Oberen Wart können auch mit dem Tauschkind-System erklärt werden. Diese Kontakte wurden durch die religiösen und schulischen Beziehungen noch stärker. Aufgrund der Untersuchungen von Samu Imre ist es bekannt, daß die reformierte Obere Wart Kontakt zu Pápa hatte. Meine Untersuchungen führten zur Entdeckung einer anderen religiösen Beziehung: das evangelische Orisziget/Siget in der Wart hatte eine enge religiöse und schulische Beziehung zu Felsőövo, wo ein evangelisches Gymnasium funktionierte. Dieses Gymnasium besuchten auch die evangelischen Kinder aus Kovágóors im Káli-Becken. So absolvierte der evangelische Schüler Dezzo Gyorffy aus Koveskál 1887 die vierte Klasse des Gymnasiums von Felsőövo/Oberschützen. Später besuchte Sándor Kiss, der Sohn eines Großlandwirts aus Kovágóors dasselbe Gymnasium; diese Tatsache wurde in den Familiendokumenten und -erinnerungen festgehalten. Ein gutes Beispiel zu den verwandschaftlichen Beziehungen liefert die Familie Pulai aus Orisziget/Siget in der Wart, die Angehörige der Familie Ruzsa aus Kovágóors.

Die zahlreichen wirtschaftlichen, kulturellen und verwandschaftlichen Beziehungen zur Wart-Gegend zeigten sich auch im Baustil der Dörfer im Káli-Becken, wie z. B. durch das Erscheinen des arkadengeschmückten bzw. des hervorspringenden Vorhofes. Es ist kein Zufall, daß auch in der Einrichtung der Wohnungen Möbel aus der Steiermark oder Westungarn zu finden sind, die am Ende des 19. Jahrhunderts als wichtige Merkmale der Verbürgerlichung galten. In Monoszló benutzt man auch heute z. B. ein Schreibtisch mit mehreren Schubladen und einem geheimen Fach, eine Wanduhr, ein Bett und eine Couch, die vom berühmten, in der Oberen Wart geborenen Sándor Pál hergestellt wurden. Diese Möbelstücke vertraten den damaligen westlichen, städtischen Geschmack und Stil in der Wohnung der kleinadeligen Familie.

Die zahlreichen historischen und ethnographischen Angaben zeugen von bisher unbekanntem volkstümlichen Beziehungen der vergangenen Jahrhunderte, die von den wirtschaftlichen Kontakten bzw. vom Tauschkind-System belebt und verstärkt wurden. Dieses komplexe Kontaktsystem lebte seine Blütezeit seit dem 18. Jahrhundert, und es funktionierte bis zur Bestimmung der Grenzen in Trianon. Die einzelnen Elemente des Kontaktsystems bildeten sich in den vorigen Jahrhunderten heraus. Die Obere Wart galt seit dem 16. Jahrhundert als eine Spracheninsel, und den Lebensunterhalt der grenzüberschreitenden Fernhandel betreibenden Händler sicherten die großen Landschaften mit unterschiedlichen territorialen und wirtschaftlichen Begebenheiten. Die Kleinadeligen und die Händler der Oberen Wart hatten infolge des Warentransports direkte Beziehung zu den ungarischen Dörfern des Plattensee-Oberlandes und des Káli-Beckens, bzw. zu den ungarischen, kroatischen und deutschen Dörfern der Oberen Wart in Westungarn und der Wart-Gegend. Viele steirische Schenkwirte und Händler, und auch die Aufkäufer der Frachtfuhrleute waren früher Tauschkinder in der ehemaligen Oberen Wart, so kamen sie in indirekten Kontakt mit dem Káli-Becken. Durch diese Beziehungen wurden die Bewohner des Káli-Beckens erhielten als Gegenleistung für ihren ausgezeichneten Wein viele "Güter": Holz, Obst, Industrie- und Handwerksprodukte, familiäre und kulturelle Beziehungen,

bzw. Kenntnisse, die den Horizont der Tauschkinder erweiterten. Dies bedeutete gleichzeitig eine Art Marktorientierung zwischen den größeren Gebieten mit verschiedenen territorialen Begebenheiten und landwirtschaftlicher Kultur, und die einzelnen Gegenden verteilten die Arbeit so, daß sie einander ergänzten. Diese wichtige äußere Beziehung sicherte den Dörfern und den Bewohnern des Plattensee-Oberlandes und des Káli-Beckens sowohl materielle als auch kulturelle Vorteile. Der intensive Tausch von materiellen und kulturellen Gütern trug zur Ausbildung einer wohlhabenderen, selbstbewußteren Landwirtschicht bei, die sich schon auf dem Weg zur Verbürgerlichung befanden. Diese Tendenzen wurden durch das Tauschkind-System belebt und verstärkt.

Die ähnlichen Tendenzen in Nord- und Nordwestungarn lassen sich größtenteils auch mit der Tauschkind-Institution erklären, natürlich mit abweichenden ökologischen Begebenheiten und mit einer anderen landwirtschaftlichen Wirkung. Aufgrund der historischen Angaben lebten nördlich vom einheitlichen ungarischen Sprachraum an den heutigen Staatsgrenzen die drei Nationalitäten (die Ungarn, die Deutschen und die Slowaken) in gemischten Gruppen. Es gab also keinen Ort, wo die Bevölkerung ausschließlich aus Ungarn, Deutschen oder Slowaken bestanden hätte; die einzelnen Volksgruppen separierten sich nicht einmal innerhalb des Ortes. So erlernten die Kinder die Sprache der anderen spielend auf der Straße. Ein unterscheidendes Merkmal bedeutete nur die Religion, wie schon im Mittelalter und im 18. Jahrhundert, in der Zeit der Ansiedlung der Nationalitäten. So hatten die römisch-katholischen Deutschen in Dénesd/Dunajska Luzna eine sehr gute Beziehung zu den römisch-katholischen Ungarn des Dorfes, aber sie hatten keinen Kontakt zu den evangelischen Deutschen im benachbarten Dorf Misérd/Nové Kosariska. Weil in Dénesd/Dunajska Luzna bis 1937 eigentlich keine Slowaken lebten, schickten sie ihre Kinder als Tauschkinder nach Récsé/Raca, zu den dort lebenden katholischen slowakischen Familien. Aus den Untersuchungen von Izabella Danter geht hervor, daß dieselben römisch-katholischen Slowaken in Récsé/Raca ihre Kinder mit den römisch-katholischen Ungarn aus Taksony tauschten. Die evangelischen Deutschen aus Récsé tauschten ihre Kinder mit den evangelischen Ungarn aus Taksony. Diese Tauschkind-Beziehungen, wie auch an anderen Orten des Karpatenbeckens, galten als die stärksten Pfeiler des friedlichen Zusammenlebens der verschiedenen Volksgruppen. Die verschiedenen Nationalitäten mit der gleichen Konfession übten ihre Religion auch gemeinsam aus: sie besuchten gemeinsam die Wallfahrtsorte, wo dann jeder auf der eigenen Sprache betete. Dénesd galt selbst als ein beliebter Wallfahrtsort von lokaler Bedeutung, der außer der römisch-katholischen deutschen Bevölkerung der Umgebung auch von römisch-katholischen Ungarn besucht wurde. Nach der Bestimmung der Grenzen im Jahr 1918 kamen aus dem Gebiet des damaligen Ungarn auch ungarische (und teilweise deutsche) Wallfahrer. Aufgrund der Erinnerungen der Alten besuchten die Slowaken der Umgebung den Wallfahrtsort in Dénesd nie. Der sehr beliebte ungarische Pfarrer des Dorfes (den die Einwohner patriarchalisch nur „Onkel Mészáros“ nannten,) hielt den Gottesdienst wechselweise auf Ungarisch und auf Deutsch.

Außer den Beispielen aus Westungarn und dem Plattensee-Oberland wird diese Beziehung durch die Untersuchung von konkreten Kindertauschen in mehr als fünfzig Dörfern in der Nähe des slowakischen Sprachraumes bewiesen: Nagylég – Lehnice, Horvátgurab – Chorvátssky Grob, Dunahidas – Most pri Bratislava, Boldogfa, Báhony – Báhon, Szenc – Senec, Nagyördemes – Velké Uľany, Szenckirályfa, Pozsonyszentyörgy – Jur pri Bratislave, Felsőszeli – Horné Saliby, Limpak – Limbach, Ótura – Stará Tura, Alsószeli – Dolné Saliby, Berezno – Brezová pod Bradlom, Taksonyfalva – Matúskovo, Récsé – Raca, Merény – Nálepkovo, Gölnicbánya – Gelnica, Köpcsény – Kittsee, Dunaszerdahely – Dunajská Streda, Eperjes – Presov, Modor – Modra, Bazin – Pezinok, Felsőcsallóköz, Mátyusföld, Prunch, Cífer – Cífer, Csataj – Cataj, Farnad – Farná, Kural – Kuralany, Cseke – Caka, Fakóvezekény – Plavé Vozokany, Tardoskedd – Tvrdosovce, Bánkeszi – Bánov, Komját – Komjatice, Sajógömör – Gemer, Perjése – Drazice, Szelcse – Selce, Szilice – Silica, Terbeléd – Trebelovce, Lubóc – Lubovec, Berzété – Brzotín, Nandrás – Nandraz (Rumänien), Kövi – Kamenany, Turcsok – Turcok, Páskaháza – Pasková, Rédován, Kuntapolca – Kunova Teplica, Berdárka – Brdárka, Annafalva – Hankova.

Das Tauschkind-System hatte im Karpatenbecken die folgenden allgemeinen Merkmale:

– die Kinder wurden für ihre Arbeit nicht bezahlt, der Verdienst hatte in diesem Fall keine Bedeutung;

– die Kinder leisteten nur symbolische, leichte Arbeiten, sie halfen um das Haus;

– das wichtigste Ziel war das Sprachenlernen, und dadurch die Begründung der weiterführenden schulischen Ausbildung;

– die Tauschkinder konnten die interessanten und neuen Gewohnheiten, die abweichenden Wertordnungen besser kennenlernen, sie hatten einen weiteren Überblick und mehr Kenntnisse über verschiedene landwirtschaftliche Arbeiten, und sie verbrachten ein Jahr oder ein Schuljahr am neuen Ort;

– die gegenseitigen wirtschaftlichen Kontakte und die persönlichen, familiären Beziehungen spielten eine entscheidende Rolle;

– die Kinder wurden als Familienmitglieder behandelt, und die gute Beziehung bestand zwischen ihnen oft bis ins hohe Alter. Der lange Aufenthalt am fremden Ort und die familiären oder wirtschaftlichen Interessen führten oft zu gemischten Ehen, die die familiären und wirtschaftlichen Kontakte weiter verstärkten.

Die untersuchten Gebiete, sowohl am Rande als auch im Inneren des Karpatenbeckens galten nicht nur als Sprachraumgrenzen; aufgrund der abweichenden territorialen Begebenheiten und der unterschiedlichen wirtschaftlichen Kulturen erstreckte sich dort oft eine ökologische Grenze mit abweichendem Pflanzenanbau. In den tief liegenden Gebieten und in den Flußtälern lebten seit der Landnahme hauptsächlich Ackerbau treibende Ungarn, und in den höheren Gebieten, Wiesen und an den Bergen siedelten sich rumänische, slowakische und serbische Bauern an, die sich mit Viehzucht beschäftigten. Der Ackerbau war besonders im Süden und in den Flußtälern bedeutend, in der Gegend von Rozsnyó/Rosenau konnte man nur noch Roggen, Hafer und Kartoffeln anbauen, aber keine Mais.

In Oberungarn, in der heutigen Slowakei erstreckte sich aufgrund der territorialen und natürlichen Begebenheiten die nördliche Anbaugrenze von mehreren wichtigen und grundsätzlichen Kulturpflanzen; diese Grenzen galten oft auch als sprachliche, ethnische oder kulturelle Grenzen. Weintrauben wurden z. B. in der Neutra-Gegend bis zum Fuß des Zobor, und in der Bars-Gegend bis Léva angebaut, in den Komitaten Hont und Nógrád nur in den südlichen Gebieten, aber im Komitat Gömör auch im Norden, bis zur Nagybalog-Sajógömör- Gemer-Linie. Im Rosenau-Becken und im Csermosnya-Tal wurden sie nicht mehr angebaut, und die nördliche Grenze des Weintraubenanbaus erstreckte sich durch das Torna-Tal in Richtung Szepsi und Kaschau, in Komitat Trencschin bei Horóc, und im Komitat Abauj-Torna (schon seit dem Mittelalter) beim Marktflücken Szepsi. Mais konnte man erfolgreich nur südlich von der Grenze anbauen, deshalb waren die Ungarn, die im Csermosnya-Tal in der Umgebung von Rosenau lebten, auf die Maiseinfuhr angewiesen. Die horizontale Anbaugrenze des Mais lag im Waagtal bei 600 m und im Hernád-Tal bei 700 m; in der Zips und im Quellengebiet der Flüsse Sajó und Bodva reiften die Weintrauben nicht mehr. Die nördliche, horizontale und vertikale Anbaugrenze des Weizens lief ebenso hier, und über die Anbaugrenzen war die Bevölkerungsdichte auch niedriger. Die oben erwähnten Kulturpflanzen benötigten eine große Menge Handarbeit, die von slowakischen Tagelöhnern geleistet wurde. Aus diesen Gebieten gingen die Tagelöhner in die südlichen Komitaten auf die dortigen Landgüter.

In diesem Gebiet liefen die Handelswege in nord-südlicher Richtung, und sie verbanden nicht nur die großen Landschaften mit verschiedenen natürlichen Begebenheiten, sondern sie galten als Wege für den internationalen Warentausch und den Handel zwischen dem Balkan und Nordeuropa, bzw. in Richtung Polen und Rußland. Als wichtige, von den Tauschkindern auch gekannte Elemente der wirtschaftlichen Wechselbeziehung zwischen Oberungarn und der Ungarischen Tiefebene galten das Baumaterial (weiches Bauholz, Nadelholz, Bretter, Kalk), Holz, Eisen, Keramiken, Textilien, Messer, Werkzeuge, Nägel, Holz- und Eisenreifen, Bottiche, Geräte aus Hartholz, Ställe, Mühlengeräte, Leinen, Schnaps und Obst; von der Tiefebene lieferte man Weizen, Mais, Fleisch und Wein nach Norden. Der Warentausch hatte jahrhundertlange Traditionen wegen den Schwierigkeiten des Lebensunterhalts, die sich aus den speziellen natürlichen Begebenheiten und den in vieler Hinsicht schweren Umständen ergaben.

Die Sprachgrenze, die natürlichen und territorialen Begebenheiten und die Anbaugrenze der wichtigsten Kulturpflanzen trugen zur Gestaltung der abweichenden, aufeinander angewiesenen Wirtschaft und auch zur Herausbildung der Tauschkind-Institution zwischen ungarischen und slowakischen Familien bei. Die slowakischen Kinder wurden bei den ungarischen Familien mit zahlreichen Neuigkeiten konfrontiert, ebenso wie die ungarischen Kinder bei den slowakischen Bauern. Neben dem Sprachenlernen beobachteten sie die interessanten Arbeitsweisen und Methoden, die sie später bei der eigenen Arbeit und Wirtschaft selbst benutzten. So sahen die slowakischen Kinder in den Dörfern der Ungarischen Tiefebene Häuser mit zwei inneren Gärten, mit Stallgarten und Viehzucht, während sie an Häuser mit langen Gärten gewöhnt waren. Auf der Tiefebene sahen die Kinder Küchen mit freiem Schornstein und Tonöfen, und in den Komitaten von Oberungarn flache, vom Zimmer aus beheizbare Öfen mit Rauchschlot. An der ökologischen Grenze konnten die slowakischen Tauschkinder neue Pflanzen kennenlernen, z. B. die Weintrauben, ihren Anbau, die Weinkeller und verschiedene Geräte. Sie waren an die Schnapszubereitung und ans Schnapstrinken gewöhnt, jetzt lernten sie den Weinkonsum kennen. Sie konnten auch den Drusch sehen, der nur bis zur Sprachgrenze verbreitet war. Die Benutzung der Dornegge konnten sie auch nur hier beobachten, weil dieses Gerät im slowakischen Oberungarn nicht verwendet wurde. Neben den Messestädten gab es ungarische Dörfer in der slowakisch-ungarischen Kontaktzone, wo man sich hauptsächlich mit der Abrichtung von Zugtieren und mit Viehhandel beschäftigte. Hier erlernten die slowakischen Tauschkinder den speziellen Wortschatz der ungarischen Bauern, die sich mit Pferd- und Rinderhandel beschäftigten. Diese Wörter wurden auch in die slowakische Sprache aufgenommen. Die Siele war ebenso nur bis zur Sprachgrenze verbreitet, und sogar im Slowaksichen hatte sie einen ungarischen Namen: *hám*. Die slowakischen Kinder kannten von zu Hause nur den Halsgurt, den *kummet*. Hier sahen sie den Hakenstock der Schäfer und brachten auch seinen Namen mit nach Hause; in der Slowakei benutzte man nämlich hauptsächlich kurze Stöcke mit Glocken. Durch die Tauschkinder verbreiteten sich die neuen Schafsarten und damit die modernen Verarbeitungsmethoden des Schaffells in Oberungarn, die auch von den slowakischen Kürschnern übernommen wurden. Die ungarischen Tauschkinder konnten noch im Komitat Hont Ernten mit Sichel und Sense sehen; diese Geräte wurden hier am längsten verwendet. Die slowakischen Tauschkinder, die auf die Große Schüttinsel gelangten, beobachteten wahrscheinlich mit Überraschung die großen, kegelförmigen, umzäunten Öfen der hier lebenden Ungarn, den umfangreichen Getreide- und Maisanbau, und vom Anfang des 20. Jahrhunderts auch die Dreschmaschinen und die Dampflokomotiven. Die ungarischen Tauschkinder sahen bei den slowakischen Landwirten große Kartoffelfelder, denn diese Kulturpflanze wurde dort schon seit dem Anfang des 19. Jahrhundert allgemein angebaut. Die ungarischen Kinder probierten die ungewöhnlichen, zu jeder Mehlspeise (Teige, Nudeln, Kartoffelpuffer und Kuchen) verwendeten Kartoffeln, und die anderen speziellen Gerichte. Die mit Kartoffeln zubereiteten slowakischen Speisen erschienen erst später in den ungarischen Küchen. Komisch kam den ungarischen Tauschkindern der nach der Weizenernte mit Sichel geerntete Buchweizen vor, der auf den Feldern in auf Stangen oder Strickleitern angeketeten Bündeln aufbewahrt wurde, und aus dem die slowakischen Bäuerinnen dann Brei zubereiteten. Die Tauschkinder aus dem Plattensee-Oberland konnten in Westungarn ähnliche Erfahrungen sammeln. Die slowakischen Bauernkinder, die in die Mátyus-Gegend gelangten, bewunderten den Anbau der Paprikafrüchte und des Obstes, und den sich an beiden Seiten der Waag verbreiteten Kohlanbau und den Kohlhandel. Die Kinder, die eine Zeit lang in der Oberen Neutra lebten, aßen statt dem Maisbrei nun Brei aus Hirse, Gerste oder Grieß, weil der Mais in diesem Gebiet unbekannt war.

Umso mehr große Obstbäume konnten die ungarischen Tauschkinder außerhalb der slowakischen Sprachgrenze sehen, oder wenn die slowakischen Kinder von ihren Vätern mit großen Wagen voll von Obst in die ungarischen Dörfer hinuntergebracht wurden, wo das Obst nicht so allgegenwärtig war. Die ungarischen Kinder sahen Obst als Ware in großer Menge dann das erste Mal, und sogar im hohen Alter erinnerten sie sich an die Obstberge. Die slowakischen Dörfer Csetnek, Hankova und Berdárka, die auch am Kindertausch teilnahmen, lieferten die bekannten Äpfel aus Sónvár und Pflaumen aus Beszterce, aber das Obst wurde gegen Salz auch

direkt getauscht. Die slowakischen Kinder vermißten bei den ungarischen Familien in der Mátyus-Gegend das Dörrobst zu Weihnachten, das bei den slowakischen Familien weit verbreitet war. Wie einen Bekannten begrüßten die Kinder den slowakischen Wanderhändler, den *olejkár*, der Safran verkaufte, und die mit Kräutern und heilenden Wurzeln hausierenden Verkäufer, die sie zu Hause in Ungarn bereits getroffen haben. Ungewöhnlich waren aber für die ungarischen Kinder die riesengroßen Wälder, die vielen Bäume und das Laub, das in den Regionen der Alpen wegen des geringeren Weizenanbaus bzw. des Strohmanuels als Futter und Streu verwendet wurde. Neu waren für die Kinder auch die Holzbearbeitung, die aus Holz angefertigten Geräte und Werkzeuge; diese Unterschiede ergaben sich wieder aus der abweichenden Wirtschaft.

Die Tauschkinder machten sich in der eigenen Wirtschaft zunutze, was sie gesehen haben: auf dem Gebiet der Maschinen, der Innovationen, der Verbreitung und Erprobung neuer Pflanzen- und Tiersorten. Die Wechselbeziehung zwischen den verschiedenen Landschaften zeigte sich auch in der Erweiterung des alltäglichen Wortschatzes.

Die Tauschkinder erhielten während der Verbürgerlichung einen besonderen, mitteleuropäischen Überblick; sie hatten keine nationalen Vorurteile, weil sie schon in ihrer Kindheit andere Nationalitäten kennenlernten. Mit der Erweiterung der Warenproduktion und des Handels wurden sie zu den Verkündern der neuen, sich herausbildenden bürgerlichen Schicht gegenüber der alten, mitteleuropäischen, feudalen Gesellschaftsordnung.

Ich glaube, daß das Tauschkind-System auch heutzutage in unserer mit nationalen Gegensätzen und Spannungen belasteten Umgebung in Mittel-Ost-Europa gute Dienste leisten könnte; der dadurch gewonnene Überblick und die toleranten nationalen Kenntnisse der Tauschkinder würden eine wohlwollende Anstrengung zum Kennenlernen, zur Annahme und zur Verehrung der anderen sichern.

Zsigmond Csoma

VOIGT VILMOS

BURGENLAND FELFEDEZÉSE

Ismert történeti okok következtében tudunk olyan keveset a mai Burgenlandról. Az első világháborút követő békék következményeként létrejött osztrák tartomány népeinek és művelődésének történetét korábban hol osztrák, hol nyugat-magyarországi forrásművekben találjuk. Ennek következtében, még ha vannak is ilyen adatok, ezeket hol itt, hol ott kellene keresgélni. Például *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* (1887–1901) végtére is mind német, mind magyar nyelven egymáshoz tökéletesen illeszkedő tájankénti bemutatást ad: ám én mégsem láttam egyetlen olyan szakkutatót sem, aki mindkét(!) ország mindkét(!) nyelvű köteteit csakugyan összevetette volna egymással.

Nem más a helyzet tudománytörténetünket illetően sem. A mai Burgenland néprajzi kutatásának történetét magyar kutatók általában említetlenül hagyják. Érthető ugyan, hogy 1919 előtt senkinek sem jutott eszébe, hogy a később létrejött tartományt külön egységként kezelje, ám azóta azért emberöltők teltek el, úgyhogy lett volna idő ilyen kutatásokra.

Magyar vonatkozásban még az is hátráltatta az ilyen szemlék létrejöttét, hogy például a soproni múzeumok vagy J. R. Bünker munkásságának áttekintése igazában csak germanisztikai háttérrel érvényes – nálunk azonban érthető módon éppen a másik, a magyar horizont volt a kiindulópont.¹

Ahonnán további adatokat várhatnánk: a magyarországi német néprajzi kutatások áttekintései.² Itt természetesen előtérbe kerül a Dunántúl, a *Heideboden* néprajza, ám a mai nyugati határon túli területek kutatástörténetét itt is alig említik. És ha a maguk he-

¹ Lásd például a magyar néprajzi muzeológiáról készített igen alapos áttekintést (ebben a Vas megyei, Győr-Sopron-Moson megyei Múzeumok bemutatásával, sőt Bünker tevékenységének részletes rajzával), ám ebben voltaképpen nincs „burgenlandi” kitekintés. L. *Selmeczi Kovács–Szabó* (szerk.) 1989.

² Szerencsére elég sok jó áttekintésünk van e témakörrel. A korábbi bibliográfiai (pl. Heinrich Réz) és dialektológiai (pl. Jakob Bleyer) áttekintések már Trianon után készültek, és az akkori államhatárok szerint tagolódtak. Majd fél évszázaddal később Hutterer Miklós foglalta össze *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung* (1960) címmel a nyelvjáráskutatás történetét. (Ez most a legegyszerűbb módon hozzáférhető: *Hutterer* 1991. 123–200.) Ebben majd ezer(!) év német–magyar településtörténete került említésre, és a megfelelő helyeken Erdély, a Szepesség és a Bánát is szerepel, ám éppen Burgenlandról alig valamit olvashatunk. Amikor Hutterer áttekintette a magyarországi német dialektusokat (tanulmánya először 1973-ban magyarul, majd 1975-ben németül is megjelent, ma a legegyszerűbb módon hozzáférhető: *Hutterer* 1991. 253–280.), csak a mai országhatáron belüli csoportokat mutatta be. A kitűnő érzékkel bemutatott településtörténeti vázlat ugyan az egész magyar majd osztrák–magyar keretekben mozog, ám éppen Burgenlandról szinte semmit sem olvashatunk, például azt sem tudjuk meg, a Heidebauer vagy Heanz dialektus folytatódik-e nyugati határunkon túl is? Hutterer legkiválóbb tanítványa, életművének folytatója, Manherz Károly többször is készített áttekintést a magyarországi németek néprajzáról. Magyarul 1982-ben, németül 1983-ban. (Ezek részletesebbek, mint újabb szemléje: *Manherz* 1998.) Minthogy disszertációja (*Manherz* 1977.) éppen a „mosoni síkság” területével foglalkozik, itt is találunk utalásokat, ám még dialektus-térképei sem jelölnek (érthető módon) a mai határtól nyugatra levő kutatópontokat.

lyén az áttekintések rendszerint említik is a nyugat-magyarországi táj német néprajzának klasszikusait, mint Karl Julius Schröer (1825–1900) vagy Remigius Sztachovics (1812–1880) tevékenységét, azért ez a kép nem teljes és ez sem ad burgenlandi hátteret.³

Burgenland néprajzi fontossága az osztrák kutatók szemében is csak az 1920-as évektől kezdve fogalmazódott meg, és ekkor sem rögtön. Évtizedekbe telt, mire elkezdődött a rendszeres kutatás, megfogalmazódtak az első áttekintések. Mint a modern osztrák néprajz egészét illetően mindig: itt is Leopold Schmidt munkássága volt máig ható érvényű útmutatás. (Mint hogy éppen témánkat illetően az ő eredményeire még visszatérünk, most ezt nem kell részleteznünk.)

Új, mindmáig a legfényesebb korszakát e terület modern néprajzi kutatásában természetesen Gaál Károlynak köszönhetjük. Az ő ausztriai tevékenysége ugyan nem korlátozódik Burgenlandra, ám talán itt volt a legrészletesebb. Mint hogy szerencsére ez a munkásság nálunk jól ismert,⁴ itt most ezt nem kell bemutatni.

Most azonban csupán egyetlen témával kapcsolatban tudunk valamit törleszteni adósságunkból: arra szeretnénk rámutatni, hogyan zajlott le Burgenland „néprajzi felfedezése”, és ebből mi most milyen tanulságokat vonhatunk le.

A magyar kutatás nem sok előzményt említhet e téren. Csupán Georg von Gaal (Gaál György) munkásságának bemutatásakor lehetett (volna) ilyen összefüggésekre is utalni.⁵ Azonban igazán erre sem gondoltunk eddig. Gaálról köztudott, hogy az Esterházyak szolgálatában állt, és mielőtt (1808-ban) Bécsbe költözött volna, előbb mint jószágigazgató, majd mind könyvtáros Eisenstadt/Kismarton lakója volt. Érdeemes volna egyszer utánanézni, pontosan mit is csinált itt: hiszen tudunkkal ő a legelső folklórkutató, aki Burgenland területén tartózkodott.

Nem tudom, miért maradt nálunk ismeretlen Leopold Schmidt áttekintése a biedermeier kor Burgenland-„felfedezéséről”?⁶ Az ausztriai néprajzkutatás (és művelődéstörténet) klasszikus képviselőjének magyar kapcsolatai ugyanis sok évtizeden át megszakíthatatlanok voltak. Schmidt (1912–1981)⁷ a harmincas évek óta nemcsak szakmai, hanem személyes kapcsolatban is volt magyar szaktársaival, nemcsak publikált nálunk (magyar fordításban is, Schmidt Lipót néven is), hanem több művét ismertették, sőt használták is nálunk. Feltűnő viszont, hogy éppen „osztrák” tudománytörténeti dolgoza-

³ Schröer munkássága eddig elkérte a magyar néprajztörténészek figyelmét. Pedig volna mit észrevenni! *Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern* (Wien, 1862.) már a 2. (!) kiadás. Ipolyi mitológiájának évében jelent meg tőle: *Beitrag zur deutschen Mythologie und Sittenkunde aus dem Volksleben der Deutschen in Ungarn* (Pressburg, 1855). Attól tartok, a magyar folklórkutatók közül éppen Ipolyi volt az utolsó, aki ezt a könyvet ismerte. Sztachovics Remig: *Brautsprüche und Brautlieder auf dem Heideboden in Ungarn* (Wien, 1867) természetesen a hazai lakodalomkutatás klasszikusa lenne – ha valaki kézbe vette volna. Legfőbb ideje volna, hogy végre valaki áttekinse munkásságát. Sztachovics pannonhalmi bencés volt, aki összegyűjtötte a mosoni síksághoz köthető illusztrált kéziratokat. Ezeket már a két világháború között áttekintették és felhasználták (pl. Vasáhló F. Lipót több dolgozatában), és legutóbb erre hivatkozott is az ún. Mosonszentjánosi kódex anyagának kiadásakor *Manherz*, 1991.

⁴ Lásd erről legutóbb a 75. születésnapra készített ünnepi kiadványt (*Csoma–Gráfik* szerk. 1997.)

⁵ Róla többször is írtam, először már 1966-ban. Ezeket felsorolja dolgozatom: *Voigt* 1997. Ehhez képest csak némileg ad új adatokat a magyar mesekutatás német hatásra induló kezdeteit bemutató írásom (*Voigt* 1999), amelyben azonban éppen az osztrák–(német–) magyar vonatkozásokra kitérhettem. Gaál Károlytól évek óta tervezünk egy olyan rendezvényt, amely Gaál György ausztriai tevékenységét tüzetesen bemutatná. Jó lenne, ha erre egyszer csakugyan sor kerülhetne, mivel jelentős mértékben kerültek elő új tények, adatok, sőt máig meglevő helyszíneket (épületeket) is bemutathatnánk.

⁶ Schmidt 1960.

⁷ Tevékenységét röviden bemutatthattam a Világirodalmi Lexikon címszavában (főszerkesztő: Szerdahelyi István), 12. kötet, Rjab–Sez, Budapest, 1991. 638. Némi további irodalommal.

taik nálunk nem használták semmire sem. Sajnos, ezek közé sorolhatjuk a Burgenland felfedezésére vonatkozó írásait is.

Schmidt évtizedes, sokoldalú vizsgálatai után, 1960-ban⁸ jelentette meg áttekintését, amelyben utal az előzményekre és az 1848 utáni korszakra is, ám voltaképpen a 19. század első felét tárgyalja részletesen. Noha a bemutatott tények önmagukban is igazán tanulságosak, talán még ennél is érdekesebb, hogy más kiindulópontból értelmezi a szerző a tényeket, mint ahogy ezt mi megszoktuk. Mi automatikusan úgy gondoljuk, hogy a magyarországi néprajz a magyar néprajz kereteihez illeszkedik. Ám a tények más összefüggésekbe is jól beilleszthetők.

Schmidt, aki egyáltalán nem volt magyarellenes beállítottságú, azzal kezdi áttekintését, hogy a későbbi Burgenland azért is maradt sokáig „ismeretlen”, mivel nem volt osztrák terület, hanem a gyakran lázadó magyarokhoz tartozott, ezért a kívülállók számára veszedelmes és ismeretlen tájnak számított. Ugyanakkor e táj (legalábbis a török inváziók óta) sokkal inkább az osztrák, mint a magyar kultúra keretei közé tartozott: „Das Land gehörte wohl nominell zu Ungarn, doch rechnete man es eher zu Niederösterreich”.⁹

Úgy tudjuk, az első „nyugati” utazó, aki (Bécsből elindulva) meglátogatta Burgenlandot, az angol orvos, dr. Edward Brown volt,¹⁰ akit főként a fürdők érdekeltek, és aki a Fertő-tavat lelkes szavakkal méltatta. 1770-ben egy csak G. E. von R. betűkkel jelzett látogató az Esterházyak vendégeként Kittsee/Köpcsény ünnepségén vett részt. Ennél érdekesebb tény, hogy az északi német öntudat klasszikusa (akiről ma a greifswaldi egyetem van elnevezve), Ernst Moritz Arndt (1769–1860) nagy európai utazása alkalmával 1798–99-ben Burgenland északi részét is meglátogatta. Igen pontos útinaplója már 1804-ben nyomtatásban is megjelent. A napóleoni idők és a bécsi kongresszus korában viszonylag sok külföldi jár erre: a jelesebbek természetesen az Esterházyak kastélyaiban, amelyekről be is számolnak.

⁸ Magán a kiadványon két évszám (1959 és 1960) van. Nyilván az utóbbi jelzi a tényleges megjelenés idejét.

⁹ Schmidt i. m. 5.

¹⁰ Schmidt i. m. 5. Így említi, és a 149. lap 1. jegyzetében a következő kiadásra utal: *Edward Brown*: Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Serbien, Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oesterreich, Steiermarck, Kärnthen, Carniolien, Friaul etc. gethane gantz sonderbare Reisen usw. Nürnberg, 1686. A magyar történetek is ismerik ezt a művet, mégpedig eredeti angol címén: *A Brief Account of of some Travels in Hungaria* (London, 1673). Pontosabban a Karl Nehring által készített új kiadást (München, 1975) szokták idézni. Már *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (Budapest, 1891) válogat e műből. Újabbán Gömöri György mutatta be az ő munkásságát is: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Budapest, 1994. Itt (a 64. lapon) bemutatja az angol utazót, akinek neve Edward Browne (1644–1708) volt. 1668-ban indul hosszabb külföldi útra. Ez év őszén pár hónapot Bécsben töltött, innen kiindulva három utat is tett (1669-ben). Előbb a Felvidéket járta be, majd Krajnát és Friult látogatta meg. Harmadik útján Magyarországon át utazott a török fennhatósága alatti Thesszáliába. Ezt az utat az angol Royal Society felkérésére tette meg. Hazatérve először 1673-ban jelentette meg *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, etc.* című művét. Ezt 1685-ben egy főlíó méretű könyvvé egészítette ki: *A Brief Account of some Travels in divers Parts of Europe ...* címmel. Ebben az egyik új betoldás a magyarországi fürdőkről szól. A mű hamar európai sikert ért el. Lefordították franciára, majd hollandra és németre is. Gömöri szerint Szamota a francia kiadásból fordította magyarra szemelvényeit (pontatlanul). A német kiadásra támaszkodik Schmidt. Nehring viszont az 1673-as első kiadás hasonmását adta. Mindenképpen érdemes lenne újból áttekinteni Brown(e) munkáit, illetve kéziratait. Ezekről Gömöri György tájékoztat, megemlítve, hogy Browne még hazatérte előtt, már az útról küldött haza tájékoztató leveleket. Az esedékes új forrásáttekintés során külön figyelmet lehetne fordítani útjának burgenlandi részére is.

Schmidt azt is idézi, hogy az *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778* adja e tájról az első általános áttekintést. Ezt még ismerte Korabinszky is, a maga „történeti-földrajzi” lexikonában.¹¹

A voltaképpeni leírásokat nem szükséges itt ismertetni, mivel ez Schmidt könyvében amúgy is olvasható, elég itt csak utalni rájuk. Franz Sartori (1807) az egész osztrák „császárság” keretében írja le e tájat, ám a Fertő-tó, Sopron sőt Brennebergbánya vidéke sem marad ismeretlen előtte. Különösen tanulságos a Wandorf/Sopronbánfalva községből a búcsú és a húsvéti (leány)versenyfutás leírása,¹² amelyhez csak későbbi (!) német párhuzamokat említhetünk.

1807 és 1809 között a mindmáig névtelenül maradt „északi utazó” (reisender Nordländer) – közvetett adatok alapján Goethe barátja, a zenész Johann Friedrich Reichardt – nemcsak e vidéket, hanem Magyarországot más tájait, főként a Felvidéket is bejárta.

A nürnbergi születésű festő, Johann Adam Klein többször is járt e tájon (1814, 1816, 1817). Az osztrák földön menedéket kereső francia arisztokrata, Alexander de Laborde márkai 1821-ben Párizsban, franciául megjelent, igazán elegáns kivitelű ausztriai útleírás-kötetében főként a kismartoni hercegi kastélyt mutatja be.

A soproni nemeskisasszony, Theresia von Artner, valamint a kor talán legismertebb bécsi „elbeszélője” (Erzählerin), Karoline von Pichler 1814 körül Zinkendorf/Nagyecenk vendége volt, pontos és érzelmes leírásuk is ezt a vidéket mutatja be.

Hasonló forrásműveket még hosszasan idézhetnénk. Ezek helyett azonban legyen szabad csak néhány érdekes személyre utalni, akik hozzájárultak Burgenland „felfedezéséhez”.

Köztudott, hogy a nagy német költő, Nikolaus Lenau a bánáti Csatádon született, hányatott élete során Óbudán, Tokajban, majd többször is Pozsonyban élt. 1818-ban költözött az ausztriai Stockerauba, innen járt előbb a bécsi egyetemre, majd ismét Pozsonyba tért vissza. Ekkor (mondjuk 1821–22-ig) foglalkozik az alsó-ausztriai, nyugat-magyarországi, Pozsony vidéki élmények leírásával. Köztudott, hogy Wieselburg/Moson és Ungarisch-Altenburg/Magyaróvár költeményeiben is helyet kapott.

Joseph E. Scheiger, Adalbert Krickel, Joseph V. Häufner, Johann Nepomuk Vogl, Franz Carl Weidman és mások műveinek burgenlandi vonatkozásait Schmidt pontosan rögzíti. 1848 előtt (és után) külföldi utazók is beszámolnak tapasztalataikról.

Az osztrák drámaíró, Franz Grillparzer 1852-ben látogatott Güns/Kőszeg vidékére. Az egyébként szepesi szász családból származó Franz Kolbenheyer nagyjából ugyanekkor nemcsak Sopronban élt, hanem leírja felsőlövői (Oberschütz) benyomásait is. 1851-ből származnak Johann Vinzenz Reim rajzai (főként Kismartonról és környékéről).

Schmidt áttekintésében ez után az első osztrák–magyar néprajzi áttekintés (Ethnographie der österreichischen Monarchie, Wien 1855) szerzője, Karl Czoernig,

¹¹ Schmidt i. m. 9. Johann Matthias Korabinszky: Geographisch-Historisches Produkten-Lexikon von Ungarn ... (Pressburg, 1786) művére utal.

¹² Schmidt i. m. 19. Csak néhány idézet: „Noch interessanter ist das Wettrennen, von dem man aber allmählich abzukommen scheint, ... Bey dem Wettrennen wird ein Ziel bestimmt, die Preise, welche gewöhnlich in Kleidungsstücken bestehen, an einem erhabenen Orte ausgestellt, und das Signal zum Laufen gegeben. Zuförderst versuchen die Mädchen ihr Glück. Am Ziel sitzt ein Städter, dessen Posten freylich oft gefährlich wird, indem die kräftigen Dorfschönen im Feuer des Kampfes den Herrn am Ziel zuweilen umrennen”. A német néprajz klasszikusa, Karl Weinhold, aki a 19. század végén foglalkozott a „versenyfutás”-jellegű szokásokkal, különösen nagyra értékeli e szokás „középkorias” jellegű mozzanatait (lányok részvétele, ruha mint pályadíj, tűzvívés stb.) Lásd tanulmányainak későbbi gyűjteményét. *Karl Weinhold: Brauch und Glaube. Gießen, 1937.* 42.

majd Karl Julius Schröer és Remigius Sztachovics tevékenységét mutatja be. Véleménye szerint az osztrák „biedermeier” még 1848 után is folytatódik. Johannes Nordmann, Moritz A. Ritter von Becker munkássága ilyen jellegű.

A következő fejezetek is tartalmaznak további, meglepő adatokat. Nálunk sem köztudott, hogy a német „Volkskunde” voltaképpeni atyja, Wilhelm Heinrich Riehl 1868-ban (újabb) ausztriai utazása során (lásd a *Wanderbuch* VIII. fejezetét) egyenesen a „Haydn-tájat” látogatta meg. Előbb a határnál (a Lajta folyónál) időzik, és a kiegyezés utáni kettős monarchia „népiségéről” elmélkedik, majd Kismartonig utazik. Ezt részletesen le is írja. Maga Schmidt „Landschaftsmystik” névvel illeti Riehl felfogását – ám mégis ideje lenne, hogy ezeket az írásokat nálunk is végre elolvassák.

Legalábbis számomra meglepő volt, hogy az osztrák néprajzot megteremtő Haberlandt-dinasztia ősatya, Gottlieb Haberlandt 1860-ban Magyaróvárt született, első, meghatározó „néprajzi” benyomásai is e tájra illenek. A világhírű geológus, Eduard Sueß pedig a hienz falu, Marz/Marczfalva leírását adta, személyes benyomásai alapján. (Felesége, Hermine Strauß szülőhelye volt itt.) Azt, hogy Johann Reinhold Bünker miképp kapcsolódik e tájhoz, jól tudjuk.¹³ Végül Adolf Dachler, a világhírű osztrák vasútépítő mérnök hienz-néprajzi leírásait mutatja be. Ezek már a 20. század elejére datálhatók.

Amint a fentiekből látható, a „felfedezés” kora akkor ér véget, amikor Burgenland megszületik.

A rendkívüli pontossággal, adatgazdagsággal (és jó mutatókkal) megjelentetett munka voltaképpen érvényes szempontot képvisel: egy-egy táj néprajzi felismerése hosszú folyamat. Schmidt német nyelven írott forrásműveket említ, és nyilván az utazók is németül beszéltek, az ilyen lakosságot ismerték meg. Ám még így is az ekkori Magyarország tájairól adnak beszámolót. És minthogy Schmidt azért mindig utal arra, ha szereplői más tájakhoz is kapcsolhatók, még tanulságosabb lenne, ha utánanéznénk az itt csak kivonatossan jelzett forrásműveknek: mi minden olyan adatot tartalmaznak, ami bennünket érint és érdekel.

¹³ Bünker tevékenységét az osztrák néprajz (és tudománytörténet) áttekintései rendre tartalmazzák. A magyar kézikönyvek is tudnak róla. Osztrák nekrológiát Michael Heberlandt, a magyar nekrológót Herrmann Antal írta. A különben soproni születésű Kurzweil (Karsai) Géza áttekintette Bünker egész életművét, kéziratot hagyatékát is. Leopold Schmidt először egy 1950-es cikkben foglalkozott vele, majd az 1960-as Burgenland-könyvben tömör portrét rajzolt róla. Ezt később is előadta (például az 1976-os „Güssinger Begegnung” keretében. Lásd a 14. jegyzetben idézett kiadványt). Legutóbb, önálló füzet formájában: *Leopold Schmidt: Johann Reinhard Bünker und die Erforschung des Volkserrählgutes im Burgenland*. Wien, 1979. (Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsvolkskunde – Nr. 6.) Magyar vonatkozásban a legutóbbi, önálló publikáció: *Domonkos Ottó*. Bünker János Rajnárd a soproni múzeum néprajzkutatója (1863–1914). Arrabona 24–25. (1988) 83–90. Ebben a korábbi, Bünker tárgyi néprajzkutatói tevékenységére vonatkozó hivatkozásokkal. Karl Haiding több dolgozatában mutatta be a mesekutató Bünkert. Ezeket felsorolja az Enzyklopädie des Märchens (herausgegeben von Kurt Ranke) Bd. II. Berlin–New York, 1979. általa írott életrajzi címszavában (Sp. 1031–1032). Igen fontosak azok a kommentárok, amelyek Bünker klasszikus mesekötetének új kiadásában olvashatók: *Johann Reinhard Bünker: Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart*. Mit Ergänzungen zur Auflage von 1906 in vereinfachter Mundartwiedergabe. Herausgegeben von Karl Haiding. Graz, 1981. A kötet nyelvi gondozását Claus Jürgen Hutterer végezte. Talán érdemes megemlíteni, hogy Bünker nemcsak Burgenlandban folytatott folklorisztikai (és néprajzi) kutatásokat.

Burgenland néprajza – éppen Burgenland megszervezése előtt – a magyarországi néprajz tudománytörténetéhez (is) tartozik.¹⁴

Csak igen kevés magyarnak adatott meg, hogy ebbe a tradícióba méltó módon beilleszkedjen. Igen keveseknek! Most azzal ünnepeljük Galambos atyát, hogy őt is e táj „felfedezői” közé sorolhatjuk. Az érdem az övé, de „Istené a hála”!

IRODALOM

Csoma Zsigmond–Gráfik Imre (szerk./hrsg.)

- 1997 Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára – Kontakte und Konflikte im ländlichen Leben Zentral-Europas. Szombathely, Vas Megye Önkormányzata

Hutterer, Claus Jürgen

- 1991 Aufsätze zur deutschen Dialektologie. (Herausgegeben von Karl Manherz) Budapest, Tankönyvkiadó (Ungarndeutsche Studien 6.)

Manherz, Karl

- 1977 Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Budapest, Akadémiai Kiadó
1982 (Manherz Károly) A magyarországi német nemzetiség néprajzáról. Budapest, A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Néprajzi Választmánya (Néprajzi Füzetek)
1983 Die Ungarndeutschen und ihre Wissenschaft. Budapest, TIT Országos Központ
1991 Der Sankt-Johannes Kodex. A mosonszentjánosi kódex. Budapest, Pytheas.
1998 (Manherz Károly) A magyarországi németek. Budapest, Útmutató Kiadó

Schmidt, Leopold

- 1960 Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier. Studien zur Geistesgeschichte und Volkskunde Ostösterreichs im 19. Jahrhundert. Eisenstadt, 1959 (!), Burgenländisches Landesmuseum und das Institut für wissenschaftliche und wirtschaftliche Erforschung des Neusiedler Sees

Schneider, Ingo (Hrsg.)

- 1999 Europäische Ethnologie und Folklore im internationalen Kontext. Festschrift für Leander Petzoldt zum 65. Geburtstag. Frankfurt am Main, usw., Peter Lang.

Selmeczi Kovács Attila–Szabó László (szerk.)

- 1989 Budapest–Szolnok, Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság

Voigt Vilmos

- 1997 Gaal György. In: *Csoma–Gráfik szerk.* 205–216.
1999 Aus Deutschland über Österreich nach Ungarn. Der Grimmsche Einfluss auf das ungarische Volksmärchen. In: Schneider (hrsg.) 309–320.

¹⁴ Csupán utalhatok itt arra, hogy egy-egy részterületen készült áttekintés a burgenlandi kutatások miniket is érdeklő kérdéseiről. Lásd például: Die Volkserzählung im Südosten Altösterreichs. Ein Tagungsbericht. – Güssinger Begegnung 1976. Eisenstadt, 1977. (Jahrbuch des Josef Reichl-Bundes III).

DIE ENTDECKUNG DES BURGENLANDES

Burgenland, das nach dem ersten Weltkrieg entstandene neue Bundesland in Österreich, blieb für eine ziemlich anschaubare Zeit für die volkskundliche Forschungsgeschichte wohl unbekannt. Für die Österreicher gehörte es nicht zu den Erbländern, und für die Ungarn ist dieses mehrsprachiges „Storchgebiet“ immer auch häutlich fremd geblieben. Wiederum in einer bahnbrechenden Arbeit von Leopold Schmidt (1960) findet man nun die erste gutbefundete Charakteristik der frühen Volkskunde dieses Landes.

In meinem Aufsatz habe ich die parallele, also die „ungarische“ Gesichtspunkte betont: wie hat man das erlebnishafte Volksleben des Burgenlandes seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts bis in die letzten Jahrzehnte aufgefasst. Dem Burgenland wirklich anzupassen – es ist nur recht wenigen gelungen! Pater Iräneus F. Galambos als Jubilär dieser Festschrift hat aber alle Ehre dafür verdient!

Vilmos Voigt

GIBBA EDIT

„...CSAK ALKUTÁRGY VAGY ÁLDOZAT...” A történelmi Vas megye kettéválása

Az első világháború nyomán felborult az európai nemzetek közötti korábbi erőviszony.¹ eltűnt a cári hatalom, megszűnt a német császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia helyén önálló kis államok jelentek meg.

A francia biztonsági politika új partnert keresett az esetlegesen feltámadó német veszéllyel szemben.² Az új szovjetállam szóba sem jöhetett: részben ideológiája miatt, részben az ott általánossá váló rendezetlenség folytán: a nyugati hatalmak hosszan tartó, kaotikus állapottal számoltak Oroszországban. A szovjethatalom expanziója az első világháború befejezésekor inkább csak lehetőség még, valamiféle tényleges veszéllyé 1920-ban lesz a lengyelországi offenzíva idején. Ehhez képest „ütközőzóna” elsősorban Lengyelország, de potenciális lehetőségként Magyarország is.

A Monarchiából létrejött új, független államok elrendezésének ügye sajátos problematika. A győztes hatalmak mindenképpen a maguk biztonságát biztosítják a vesztesekkel szemben a jövőre nézve, s ehhez megfelelőnek látszik a Monarchia új államokra való feldarabolása, s az új államok létjogosultságának szavatolása. A békekötéssel a győztes hatalmak a maguk békéjét kívánták megalapozni: külsődlegesen ez az „igazságos” rendezés kérdéseként jelent meg. Az igazságos rendezés eszméjének felvetése – komolyan véve azt – legkevesebb, ha azt mondjuk romantikus elképzelés a vesztes legyőzésének időpontjában. Ez az időpont ugyanis az egyensúlyi állapot létrehozatalára alkalmas – arra tehát, hogy a legyőzött ebben a pozícióban is maradjon meg, s nem olyan szempontok mérlegelésére, amelyek a legyőzötteknek is meggyőző igazságot jelenthetnek.

A győztes biztonsága nem feltétlenül elfogadható szempont a vesztes számára: a győztes „igazsága” rendszerint nem a vesztes „igazsága”, még akkor sem, ha a vesztes kormánya helyett már egészen más kormány irányít, amely, esetleg fogékony lenne mindazokra az elvekre, amelyek a győztes eszmevilágában alaptételek.

Egy elveszített világháború: tény, amelynek eszmeileg, politikailag is meghatározó jelentősége van akkor, amikor a tény nyilvánvalóvá válik. Ez azonban nem egyszerűen egy elveszett háború alapképlete: épp a vesztes nyomán kerülnek olyan politikai problémák felszínre, amelyek eddig legfeljebb bizonytalan körvonalakkal kaptak jelzést az intellektuális és a politikai életben Magyarországon.

¹ Ormos Mária 1991. 5.

² Ormos Mária 1972. 12.

Ilyenek például:

- a) a nemzeti „kisebbségek” és az egységes állam problematikája,
- b) azon társadalmi rend különbözősége, amely az ún. „nyugati demokráciák” és pl. a magyar társadalom politizálásában mutatkozik meg,
- c) annak az új politikai eszmének az ellentéte, amely kommunista államberendezésként egyaránt szemben áll a tradicionális nyugati demokráciákkal, és a tradicionálisan magyar – és korántsem egyértelműen demokratikus – kormányzási hagyományokkal.

Így értve, az első világháborúban nem egyszerűen két európai hatalmi szövetség csapott egymással össze, de kétfajta társadalmi rend. Amelyik győzött, a maga rendjét tartotta magától értetődő alapnak a jövő rendezéséhez is. Nem mérte fel azt, hogy a vesztes oldalán ezzel indukálja a revansizmust, s nem egyszerűen területi, de társadalmi alapon is. A nagyhatalmak, amelyek győztesen kerültek ki a háborúból, a békével olyan viszonyokat bolygattak meg, amelyek túlterjedtek az államok között korábban szokásos „békekötés” fogalmán. Az első világháborút lezáró béke nemcsak pragmatikus, hanem politikai ideológiai tulajdonságú is. Nemcsak területek újraosztásáról, kártalanításáról, sarcról, jóvátételről, katonai egyensúlyról van itt szó, de arról is, hogy a vesztesek milyen társadalomban éljenek, milyen kormányt alakíthatnak, milyen politikai irány fogadható el a győztesek számára.

A pragmatikus mozzanat lényege kézenfekvő: a győztesek fölényének a konzerválása: katonai, gazdasági és politikai követelmények törvényesítésével. Ipari, katonai kontingensek maximálása, politikai térképek átrajzolása egyaránt ezt a célt szolgálta.

A politikai-ideológiai szempont pedig meghatározott kormányformák preferálása, meghatározott politikai jogok elismerése, különösen meghatározott nemzetiségi közösségek önrendelkezési jogának elismerése, amely sok tekintetben demográfiai kérdéssé egyszerűsödött.

Az így redukált kérdés úgy fogalmazódik meg praktikusán, hogy pl. hol élnek túlnyomó többségben magyarok, s hol más etnikumok. Ez már a maga idején is leegyszerűsíthető, sőt primitív szempont, mert a modern államiságnak korántsem biztos, hogy fő hordozója vagy megtestesítője a demográfiai-etnikai homogenitás. (Ezen az alapon Belgium nem lehetne állam.) Az, hogy valamely állam működésében terület és népesség nem tetszőleges összefüggés, evidencia. Valamely területnek az állami és társadalmi életben való hasznossága, „felfejlesztettsége”, pl. ott ipari vagy mezőgazdasági potenciál létrehozatala jelentős mértékben tudatos politika eredménye. Az ugyanottani etnikai összetétel – modern államban, ahol nem abszolutisztikus elvek alapján telepítenek be etnikumokat egy-egy területre – általában véletlen kérdése. Ehhez képest az etnikai összetétel meghatározó szemponttá tétele az államiságban: a véletlennek szabályszerűséggé tétele, azaz irracionális.

Az első világháború után kialakult helyzet rendezése pedig épp erre az irracionálisra épült, s több más hasonlóra. Ezzel a rendező elvvel lehetett egy korábbi egységes államiságot megszüntetni. Államiságot, amely nem etnikai alapokon épült fel, de merőben más szempontokon. A kérdéshez hozzátartozik az is, hogy Magyarországot vagy Ausztriát, meg az „utódállamokat” illetően egy birodalom megszüntetéséről van szó: az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásáról. A győztes hatalmaknak elsődleges pragmatikus szempontja e birodalom felszámolása volt, egyúttal azon szövetségnek a felszámolása, amely ellenük a világháborúban létrejött. Ideológiájában ez azonos a birodalmi eszme konzekvens tagadásával.

E felosztás szorgalmazása során semmiféle államépítő elemet, amely a korábbi államiságban létrejött, figyelembe nem kívántak venni. Legyenek új államok, s álljanak

meg a maguk lábán úgy, ahogyan tudnak – körülbelül ezzel is jellemezhető utólag mindez.

Gazdaságilag ezek az országok gyenge lábon álltak, egymás közötti ellentéteik viszont eleve kizárták esetleges együttes fellépésüket.³

Hazánk peremterület, ezért aktuális veszedelemmel szemben soha nem kapott támogatást. A peremterület létértelme adott, osztozni lehet rajta, csak alku tárgya, vagy áldozat lehet. Mivel Magyarország sem tartozott – Németországhoz hasonlóan – a győztes államok közé, Zwischenstaat lehetett a „német tengerben”.

Az első világháborúban győztes államok arra törekedtek, hazánk az erőteljesen nemzetiség által lakott területeiből elégítse ki a szomszédos „leendő államokat”. Egyik európai régióban sem maradt hely, így „politikai senki földje”. Nem véletlenül érte fenyegetés ezt a „renitens” államot. Végre úgy tűnt, a magyarok megadták magukat a sorsnak.⁴

A magyar ún. „területi revízió” és a Habsburg-restauráció esélye hívta életre a csehszlovák–jugoszláv–román szövetséget. A realpolitika mást diktált volna. Németország aspirációiban szerepelt a cseh terület. Románia Besszarábia miatt Szovjet-Oroszországtól tartott. Olaszország közelsége a jugoszláv felet sem hagyta a teljes biztonság tudatában. A magyar kormány kísérletet tett az esetleges olasz szövetség irányába. Az olasz–román hagyományos jó viszony ezt a törekvést is meggátolta. A magyar revizionista törekvések bármikor – valamely nagyhatalom védőszárnyai alatt – veszélyessé válhattak.

Az 1918 után megjelent kisállamokkal átértékelődött az állami szuverenitás.

1922-ben a rapallói szerződés Hitler hatalomra kerüléséig a német–szovjet viszonyt normalizálta, mederben tartotta. Az USA a világ első hatalma lett. Hasonló erőpotenciálú partnere nem volt. Az USA 1918-ban mint a háború kimenetelét eldöntő, győztes hatalom, a háborús konjunktúra nyomán, elsőszámú hitelezővé lépett elő.

Wilson elnök aktív európai politikájának kellékei – a híres 14 pont, a békekonferencián való szereplés, a Népszövetség megszervezése – saját kongresszusa előtt nem volt népszerű. Már 1918 tavaszán prognosztizálható, milyen sors vár a közép-kelet-európai államokra. Magyarország helyzete sem a wilsoni 14 pont elvei szerint alakult. A történelmi Magyarország összeomlása a Monarchia felbomlása után, a háború elvesztésekor eleve elrendeltnek tűnt.⁵

A győztes antant hatalmak új, soknemzetiségű államok létrehozásával nemzetileg inhomogén „nemzetállamok” létét deklarálták.

Ezzel minden belpolitikai élet számára a külpolitika különösen felértékelődött Magyarországon. Racionális és emocionális alapon a közgondolkodás abba a mederbe kényszerült, amely adott volt számára, és épp a békeszerződés által. Nem racionalistásként és nem emocionális bázisként, hanem egy kényszerhelyzet kényszerű „megoldásként”. Ez elrendezte az erőviszonyokat, s látszólag a problémákat is, amelyek az érintett évtizedek óta feszítő erőkként voltak jelen. A békeszerződés, amely generális megoldás kívánt lenni a térség minden problémájára, amely meg kívánt oldani minden olyan problémát, amely a győztesek pozícióját veszélyeztetné.

A békeszerződés maximalista volt.⁶ Így azután melegágyává vált minden olyan törekvésnek, amely azzal ellenkezett. Egy régió sorsáról rendelkezett, tökéletesen figyel-

³ Churchill, W. S. A második világháború. Első könyv 1919–1929. 12.

⁴ Magyar európaiság, avagy a körülmények hatalma. In: Magyar Tudomány, 1991. 5. 513.

⁵ Ránki György 1988. 314.

⁶ Churchill i. m. 13–14.

men kívül hagyva annak sajátosságait. Ma már tudjuk, hogy ami ezután történt, az e békeszerződésnek konzekvens és szabados tagadása volt. Ha a fasizmus, vagy a nemzeti szocializmus Európa mételye, akkor úgy tűnik, hogy ennek megalapozásában megvan a maga szerepe az első világháború utáni győztes hatalmak magabiztosságának, „kérelhetetlenségének” és – fantasztikus rövidlátásának is.

Politikai szemszögből e megállapodás: oktrojált. A győztes hatalmak rákényszerítették a maguk pragmatizmusát és ideológiáját a vesztesekre. Ezt alátámasztották olyan államiságok elismerésével, amelyek egy ideológiai és pragmatikus képbe illettek bele. Az ellenreakció végső soron borzalmas képletekhez vezetett: olyan diktatúrákhoz, amelyek társadalmi változásokat a totális terror alapján kíséreltek megoldani. A gyöke-
rek mégis a helyzetben vannak: abban a kilátástalanságban, amelyet a győztesek rajzoltak meg a legyőzötteknek, ha úgy tetszik, abban a totális meg nem értésben, amely a vesztesek oldalán keletkezett: a tagadás megalapozottságában, amely a győztesek eszmévilágát képtelen volt befogadni.

Ebből a szempontból két vizsgálható alternatíva kézenfekvő: az egyik, a megszüntetett birodalom, s a másik a megszüntetett birodalomnak meghatározó része. Ha tehát az Osztrák–Magyar Monarchiát egyetlen birodalomnak fogjuk föl a világháború előtt – s erre minden okunk megvan –, akkor lényeges kérdés lehet épp az, hogy e birodalom meghatározó elemei – Ausztria és Magyarország – hogyan reflektál azokra a kérdésekre, amelyek államisága, társadalma, létezése szempontjából lényegesek.

Ezek a kérdések politikai síkon fogalmazódnak meg elsősorban. A kérdésre az elsődleges választ ezért a politikatörténet adhatja. Ez pedig politikai nyilatkozatok, célok, akaratok sorozatából áll, s különösen pártok célkitűzéseiből, akaratából és akcióiból. Mindezek azonban nem „légvüres térben”, hanem nagyon is valóságos keretek között működnek. E keretek egyik dimenziója a békeszerződés, és ez valamiképpen általános vetítési ponttá válik más aspektusok számára is. Ez a békeszerződés, amely nemcsak nemzetközi politikai vagy külpolitikai, hanem általános belpolitikai szempontokat is érvényesített.

A politika Magyarország számára a háború befejezése után először a békeszerződés megkötése – többirányú igyekezet, hogy milyen kormánnyal és milyen feltételek esetén hajlandók a győztesek egyáltalán szerződni –, azután a békeszerződésnek megfelelő stabilizáció – ami ismét a folyamatos elfogadtatás ügye lesz –, végül a békeszerződés revíziója, amely viszont már egyértelműen a győztes hatalmak politikai törekvéseihez kötődik, de a német törekvésekhez. Csupa külpolitikai szempont, amelyet a belpolitika sajátosan „reagál”.

Az Osztrák–Magyar Monarchia igazán meghatározó „része”; Ausztria is hozzávetőlegesen hasonló külpolitikai hatások alatt áll: nem annyira éles kérdés talán az első két probléma, viszont annál keményebb a harmadik. A revízió azonban itt nem valamilyen területi revíziót jelent elsősorban, hanem a birodalmiság revízióját: az első világháborúval megszűnt birodalom helyett egy új birodalom – az egységes birodalmi németiség – eszméjét. Ebbe persze Magyarország már nem számítható bele. Ezért el is válik egymástól e kétféle politikai törekvés, amelyekben a közös alap végeredményben a békeszerződés politikai tagadása.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül Magyarország és Ausztria így végeredményben egymástól eltérő politikai aspirációk alapján eltérő politikai működést fejt ki. A tényleges politikai folyamat arra utal, hogy egyaránt ellentétben állnak a győztes nyugati hatalmak politikai diktátumaival: cél azonban mégsem lesz számukra az

Osztrák–Magyar Monarchia restaurálása, még akkor sem, ha később – a második világháború idején – saját politikai-katonai szövetség jelenik meg.

Az etnikum e politikában végeredményben agitatív ideológiaként nagy szerepet kap. A német nyelven beszélők egyesülése egyetlen vezér alatt: egyfajta ideológia érvrendszeréhez tartozik. A magyar közösségek problematikája, a magyarul beszélő közösségek egymástól szétszakítottasága az új határokkal úgyszintén agitatív ideológiaként nyerhet kifejezést. Az etnikum, a „vér”, a „faj” mítosza teremtődik meg ezzel, s válik motiváló eszmévé Közép-Európában, sőt Nyugat-Európa német részén is, s lesz fontosabb, mint a modern politikai állam eszméje. Ehhez képest a politikai élet magasabb eszmének minősíti ezt az összetartozást, mint a társadalompolitika azon szempontjait, amelyek pl. egy angol vagy amerikai államban és társadalomban feltétlenül preferáltak. Az alapokat ehhez végeredményben a békeszerződés teremtette meg, amely etnikumok szerint ismert el új államokat, és etnikumok alapján húzott államhatárokat. Ezekben belül azonban egyfelől minden állampolgár egyenjogúságát tétélezte volna, másfelől az etnikai közösségeknek mint nemzetiségeknek többletjogot adott volna. Mi tagadás: ez a megoldás dodonai: igazán sem a nemzetállam, sem a birodalom eszméjének nem felel meg. Márpedig az érintett régió ezeken túl másféle állameszmét nem ismert, s másféle praxisa sem volt.

A modern politikai állam eszmerendszere társadalomról, pártokról így itt sajátos színezetet kap: az alapeszméket ugyanis axiómának veszik a politikában és a kormányzásban, azaz az etnikai összetartozást. Pártoknak, párteszméknek elsősorban ehhez kell igazodniuk. S ha ez így van, a pártok lehetőségében adott sokszínűség másodlagos is, mert fontosabb az egységesség. A magyar politikai élet középpontjában a mindenkori kormányzás áll a két világháború között, s nem annyira a pártok és a parlamentarizmus. E megfigyelésből azonban nem szükséges messzemenő következtetéseket levonni. Csúpan arról van szó, hogy egy politikai eszmének alárendelt minden politikai normativitás: azon általános elvárásnak, hogy a politikai pártok egyaránt méltányolják az egységességet – amelyet persze egy nemzet, vagy egy birodalom testesít meg számukra – azután ehhez képest vannak eltérő megoldásaik.

Világos, hogy ezen az alapon mindegyik párt tulajdonképpen populista, amennyiben előfeltételezi azt, hogy az egész nemzet, a nép követeléseit fogalmazza meg és érvényesíti. Vagyis „nagyparti” eszmerendszerrel lép fel. Ebből a körből ugyanakkor kizáródnak először is az „internacionalista” pártok, azután azok is, amelyek pluralisztikusak. Az első világháború győzteseinek politikai eszmerendszerében az internacionalizmus tulajdonképpen idegen: elsősorban a kommunista, másodsorban a szociáldemokrata pártok ideológiája ez. A demokrácia eszméje épp a második világháború után hódít általánosan: ezt megelőzően a liberalizmus domináns.

Ausztriában az első világháború befejezésekor a liberalizmus nem gyökértelen, annál inkább az Magyarországon. Nálunk a konzervativizmus, Ausztriában az egységes német birodalmi eszme térnyerése fogja majd ezt a „plutokraták” politikai eszmevilágának minősíteni.

Ausztria és Magyarország politikai életének egybevetése a Monarchia szétesése után sok tekintetben izgalmas kérdés. A birodalom két meghatározó országának a közös alapról való letérés utáni útjáról van szó. Még érdekesebb eredménnyel járhat a probléma további szűkítése úgy, hogy pont azt a területet választjuk ki a hajdani birodalomból, amelynek sorsa a par excellence kettéosztás, azaz: egy vármegye, amelynek egy része Magyarországhoz, más része Ausztriához kerül. A kettéosztás politikai: ezért az itteni mozgás, változás nyilvánvalóan politikailag értelmezhető. Nagyon sok szempont vehető

itt számításba, amely specialitásként fogható fel. Ezek közül néhány összefüggést indokl elöljáróban is kiemelni.

a) Vas vármegye a történelmi Magyarország legnyugatibb területe, amelynek fejlettsége iparilag, és szervezettségében is a magyar államterületnek élvonalbeli régiója.

b) Ugyanez a terület Ausztriához kerülve már egyáltalán nem ilyen előkelő minősítést kap. Itt „gyengén fejlett” területként kezelik.

c) Az érintett terület etnikuma vegyes. Épp ez az egyik olyan terület, ahol a legkevésbé homogén etnikailag a lakosság. Nemcsak magyarok és osztrákok népesítik be, de szláv etnikum is. Valójában etnikai alapon nem homogenizálható. A tényleges homogenizálás nem is ilyen, hanem politikai alapon következett be.

d) A terület népessége – már földrajzi elhelyezkedése miatt is – osztrák és magyar politikai eszmék befogadására egyaránt alkalmas. Az efféle keveredésében és közvetítésében eleve szerepe lehet.

e) Az eddig mondott sajátosságokból azonban következhet egy önálló „helyi” szintézis is, mint „harmadik” megoldás. Azaz pont ez az a terület, amelyen egy „harmadik megoldásnak”, vagy más szóval a szeparativizmusnak esélye lehet. A kísérlet nem is maradt el („Lajtabánság”), persze életképtelennek bizonyult.

Az előbb említett néhány szempont alapján is úgy tűnik, hogy e kérdés vizsgálata: nem egyszerűen helytörténet. Lényegesen többről van itt szó. Természetesen helytörténeti adatokat kell figyelembe venni, ezek azonban szinte értelmezhetetlenek az országos mozgások figyelembevétele nélkül.

Az, hogy mi „országos”, a jelen esetben sajátosság. Az érdeklődésünk középpontjában álló terület politikai története végeredményben nem egy, hanem két ország szempontjából értékelhető. Ennek logikus megoldása csak az lehet, ha egymás mellé állítjuk az osztrák és a magyar vonatkozású összefüggéseket. Erre nézve világos, hogy kétféle államiság, kétféle politikai eszmerendszer párosításáról lehet szó.

Az így kialakítható „tükörkép” azonban nem igazi tükörkép. Mert azt már előzetesen is tisztázni kell, hogy az osztrák államiság és a magyar államiság nem ugyanaz. Tehát nem ugyanannak az államiságnak kétféle újabb verziójáról van itt szó. Másképpen fogalmazva: a Monarchiában, mint birodalomban lehetséges az, hogy Ausztria és Magyarország egyaránt fő államalkotó elemek, de nem egyformák. Nem egyforma összetevők eltérő fejlődéséről van tehát szó, ehhez képest nem egy hajdan volt politikai egység továbbélésének kétfajta változatáról.

A történelmi Vas vármegye

1920. január 16-ára vált ténnyé Burgenland elválása. Június 4-én Trianonban a magyar fél képviselői tudomásul vették a békeszerződés megállapításait. A ratifikálásra még egy évet kellett várni.

1920. októberében az osztrák nemzetgyűlési választásokon a keresztényszocialisták győztek.⁷

Magyar oldalról reményt láttak egy újabb, autonómiát biztosító terv kivitelezésére. A tervezet szerint három fő alapelvet rögzítettek:

1. Az ún. vitatott terület (das strittige Gebiet) a horvát nép önrendelkezési jogát garantálva, autonóm megyeként Magyarország része maradna.

⁷ Gergely Jenő doktori értekezésének védése. Magyar Tudományos Akadémia, 1991. március 4.

2. Biztosítva látnák az osztrák fél érdekei szerinti gazdasági együttműködés további lehetőségeit.

3. Stratégiai szerepéből adódóan csak „honi” erők ügyelnének a területen.

Miután az osztrák–magyar tárgyalások zátonyra futottak, a párizsi nagykövetek konferenciája döntött úgy, hogy nemzetközi katonai misszió állomásozzon Sopronban. Osztrák történészek véleménye, ezzel a gesztussal mintegy kompromisszumos lehetőséget kínáltak fel Magyarországra részére.

Az 1921. évi húsvéti restaurációs kísérlet színhelye ismét Nyugat-Magyarország. A királyhű erők ellenállása, a trónbetöltés kérdése hatalmi kérdést is jelentett. Legmagasabb kormányzati tényezők és körök, mint Sigray gróf, meghatározó szereplője volt az eseményeknek.

1921 nyarát az osztrák kutatók úgy értékelik, hogy akkor Burgenland belső magyar hatalmi rivalizálás színterévé vált. 1921. július 26-án a ratifikált példányok kölcsönösen átadásra kerültek. Így nyerte el Ausztria Burgenland feletti rendelkezési jogát. Sopronban a szövetségi katonai misszióknak mint főparancsnokságnak kellett garanciát adnia a zavartalan átadásra; 1921. augusztus 28-áig.

Ezen a napon az osztrák csendőrség (Gardmerrie) és a vámszervek 11 egységben mintegy kétezer fővel jelentek meg. A magyar kormány az ún. gerillaharcokra úgy reagált, mint aki cselekvésképtelen és nem tehet ellene semmit.

1921. október 13-án a velencei jegyzőkönyv aláírásával egyidejűleg az események váratlan fordulatot vettek. A tartományi kormánynak Mattersburgból Wiener Neustadtba kellett átköltöznie, az osztrák csendőrségnek vissza kellett vonulnia. 1921. szeptemberében Bécsben magyar részről az alábbi javaslatot terjesztették elő: amennyiben Sopron Magyarországra marad, nincs akadály a zavartalan átadásnak.

Szeptember 22-én új jegyzéket nyújtott át a nagykövetek konferenciája; megfosztotta az átadás határidőjét. Az új időpontot október 4-én jelölte meg. A határidőt megelőző napon a magyar kormány valamennyi reguláris haderőt kivont, formálisan átadta a területet. Szabadcsapatok azonban maradtak, így Prónay Pál is, aki ugyancsak október 4-én Oberwartban (Felsőőr) kikiáltotta Lajtabánságot.⁸ Október 11-én folytatódtak a velencei tárgyalások; 13-án zárult az alábbi kitételrel a megbeszélés-sorozat: a magyar kormány három héten belül felfegyverzett bárminemű egységeit eltávolítja.

A „felszabadult terület” nyolc nap múlva, előírások szerint népszavazással dönt Sopron és környéke hovatartozásáról.

Károly király második restaurációs kísérlete október 20-án ugyancsak meghíusult. Október 31-én Ausztriát hivatalosan tájékoztatták, a velencei jegyzőkönyveket érvényre juttatták. November 10-én visszavonták a szabadcsapatokat, majd november 13-án megkezdődhetett az osztrák csapatok bevonulása. November 30-ig, terv szerint átvette a terület katonai igazgatását a Bundesheer.

Végül 1921. december 5-én hivatalosan az osztrák köztársaság kötelékébe került – mint átadott terület – Burgenland.⁹

Sopronban a város lakossága december 14-én szavazott a hovatartozás kérdéséről. Ennek eredménye osztrák közleményekben 72,8%: 27,2% Magyarország javára. Sopron környékén, a községekben más eredmény született. Itt 54,6%: 45,4% Ausztriára szavazott. Ágfalva/Agendorf, Balf/Wolfs, Fertőboz/Holling, Harka/Harkau, Kópháza

⁸ Grobauer, F. J. 1981.

⁹ Heideking, J. 1920–1931. Heft, 436.

/Kohlhof, Nagycenk/Grosszinkendorf, Sopronbánfalva/Wandorf, Fertőrákos/Kroisbach.¹⁰

A december 16-i szavazás önmagában a velencei jegyzőkönyvek értelmében nem volt elégséges, mivel összesíteni kellett a két eredményt. Így 65,1% jött ki, tehát Sopron magyar maradt.

Az osztrák fél Burgenland természetes fővárosának tekintette Ödenburgot. A szavazás vélt (lehetséges, valós) anomáliáival szembeni tiltakozásuk eredménytelennek bizonyult.¹¹

A nagyköveti konferencia megerősítette december 22-én a szavazás eredményét. A velencei jegyzőkönyvet december 28-án Hainisch osztrák elnök írta alá.

Lényegében fentiekkel lezárult a területtel kapcsolatos konfliktus, bár 1922-ben kisebb korrekciókra a határ vonatkozásában még sor került.

Ausztriához így 3977 négyzetkilométernyi, 285 ezer lakosú vidék kapcsolódott. 225 ezer német, 45 ezer horvát, 15 ezer magyar.

1991-ben a 70 éves jubileum kapcsán rendezett emléküléseken így összegezték a burgenlandi kérdést:

1. a burgenlandi lakosság mereven, szilárdan ragaszkodott saját népegységéhez, a németiséghez

2. a csatlakozás (Anschluss)-gondolat mellett állt ki a népesség zöme

3. Ausztria következetessége mindvégig megmaradt ebben a kérdésben

4. a nagyhatalmak pozitív felfogása a békeszerződésekben, rögzített formában is nyilvánvaló, az első világháború lezárása nyomán csak Ausztria számára jelentett egyértelmű, pozitív végkifejletet

5. a Bécsben élő, Burgenlandból elszármazottak kitartó tevékenysége, „diplomáciai” csatornái

6. az egyes vezető politikus személyiségek diplomáciai jártassága, fáradozása sajátos sikerprogramot eredményezett.¹²

Közigazgatási szempontból tervszerű lépések kísérhetők nyomon. A belügyi államtitkárság még 1919. májusában külön osztályt hozott létre, amely Deutschwestungarn csatlakozásáért felelt.

Kidolgozták Burgenland „szövetségi státusú rész” működését is. 1920 októberében a szövetségi alaptörvény értelmében önálló tartománnyá vált; külön szabályozták a választást. A tisztviselők mint tartományi alkalmazottak Bécsből kerültek Burgenlandba.¹³

Minden igazgatási egység hozta saját szakapparátusát. A községi jegyzőségek bizonyos fokig átalakultak, a körjegyzői szisztéma is módosult.

Nem csupán az elnevezés változott, hiszen a községi titkárság közvetlenül a tartományihoz került.

1924. április 29-től egységes községi közigazgatás szabályozta a teendőket. Eisenstadt és Ruszt kivételével. Az ún. nagyközségi szisztémára tértek át. Szervezeti keretében vonatkozott ez a községi tanácsra, a községi eljárásra, valamint érintette a polgármesteri hivatalokat. Egységes rendszerbe kerültek a hatáskörök. Általában a községről kerületi rendszerre módosították az iskolaszékek működését. Kerületi közigazgatási központokká váltak: Nezsider, Kismarton, Mattersburg, Felsőpulya, Felsőőr és

¹⁰ Schbag, G. 1982–1983.

¹¹ Pflieger, L. 1971.

¹² A Burgenlandi Kutatóintézet 1991-ben emlékülést szervezett a 70. évforduló kapcsán, Burg Schlaining 18–19. Oktober.

¹³ Jolathe Leser írónd közlése – Magánlevél.

Németújvár. Újólaj a jennersdorfi (gyanafalvai) hetedikként csatlakozott, központja Szentgotthárd, magyar maradt.

1923-ban véglegesítették az elnevezéseket, a járásbíróságokkal együtt alakították ki.

A pártok politikai paritás alapján működtek, minden faluban kiépült egy-egy helyi szervezet.¹⁴

A pártélet legtermékenyebb éve 1921. Sorra alakultak, illetve újultak meg a pártok, néhány nap-hét leforgása alatt. A keresztényszocialista párt Bécsben 1921. áprilisában, a szociáldemokrata munkáspárt Bécsújhelyen, nagynémet néppárt 1921/22 fordulóján.¹⁵

A parasztszövetség (Bauernbund), majd 1926-tól Landbund néven 1921. decemberében. Az 1922-es esztendő a tartományi, illetve nemzetgyűlési választásokra való előkészület jegyében telt.¹⁶

1922. június 18-án 13 helyet szereztek a szociáldemokraták, a keresztényszocialisták 10-et, a mai kismartoni kaszárnyában hívták egybe az első tartományi gyűlést.¹⁷ Még Savanyúkúton (Sauerbrunn) dolgozott ekkor a tartományi hivatal és kormány (Landesregierung). Minden itt jelenlévő párt a koalíciós kormányzást helyezte előtérbe. Pártonkívüli személyt, dr. Alfred Rausnitzot választották első elnöknek Burgenlandban.

A fiatal tartomány jellegét a mezőgazdaság határozta meg, ez az össztermék 64%-a. Jelentős a borászati feldolgozás, Észak-Burgenland 80%-át bor- és szőlőkultúra adja. A tartomány 25%-a magyar nagybirtokosok magánföldje. Középbirtok struktúra csupán a Fertő mentén dominált.

Legjellemzőbb jelenség a magyarányú elvándorlás a tengerentúlra, Amerikába.¹⁸

Az 1920-as években ipari beruházások közül cukorfeldolgozó, malom, szeszipar ágazat jelentős.

Tőkeinvestálás tíz év alatt 116 takarékpénztár közreműködésével, intenzíven történt. Gazdasági kamarák érdekképviseleti szervekként jelentős tényezőkké váltak.

1922/23 a végleges határmegállapítás esztendeje.¹⁹ Az eredeti elgondolás szerint 1921. július 27-én Grazban gyűlt össze a határmegállapító komisszió. Mint erről a 70. évforduló kapcsán rendezett tudományos ülészak résztvevői is meggyőződhetnek, a '20-as éveket kutató cseh, osztrák, vasi történészek között jelentős véleményeltérés van.²⁰

A hármashatár (Dreilandereck) 1921. október 7-től rögzített az osztrák–magyar–cseh határon.²¹ A-B-C zónák léteztek, Moson, Sopron, Vas vármegyék vonatkozásában.

Az „A” zónát a magyar nagybirtokos tulajdonosok és osztrák paraszti birtok jellemezte. A Batthyányiak birtokolták a terület zömét. A Fertő-tó Pamhagen környéki része Eszterházy-birtok; Frigyes főherceg az óvári terület.

A „B” zóna Sopronnal Olmód községig húzódott (Bleigraben), majd visszakerült Magyarországhoz, amíg Zsirára Ausztria tartott igényt. Kösztögl (Güns) nyugatra Eszterházy-birtokok voltak, de német nyelvű többségű lakossággal.

¹⁴ Schlag, G. 1971.

¹⁵ Der Freie Burgenlander 1922.

¹⁶ Dax, W. 1971.

¹⁷ Unger, G. M. 1964.

¹⁸ Migration und Arbeitsmarkt Eisenstadt, 1971.

¹⁹ Mühlgassner, F.: Die Grenzziehungen. Az Őrvidéki Magyar Intézet által rendezett tudományos ülészak 1991. október Alsóőr/Unterwart

²⁰ Anschlussarchiv Fasc. 29. 1922.

²¹ Grenzfall 1921–1991.

A legnehezebben a „C” kijelölt zóna (Vas vármegye) határa alakult. A Pinka-völgyében több horvát anyanyelvű község közül 13 Ausztriáé. Rohonc (Rechnitz), Pornóapáti (Pernau), Felső- és Alsóbeled (Ober- és Unterbildein) magyar.

A Rába völgye egyféle hármashatárt alkot Vas megye déli részén, az osztrák–magyar–jugoszláv Dreilandereck.

1922. szeptember 19-én Genfben az alábbi döntés született: Léka (Lockenhaus) osztrák, a „C” zónát érintve Schachendorf, Schandorf, Deutsch-Schützen, Oberund Unterbildein szintén.²²

Magyar Szentpéterfa (Prostrum), Nagysároslak (Moschendorf), Nagy- és Kisnarda (Gross- und Klein-nahring), Felső- és Magyarkeresztes (Deutsch- und Ungarisch-Grossdorf), Horvátlövő (Kroatisch-Schützen) és Pornóapáti.²³

A Pinka-völgy (Pinkatal) Ausztriához került, itt vám- és csendőrszerveket is állomásoztattak. Őt település magyar maradt; mint Eberau/Monyorókerék, Oberbildein/ Felsőbeled, Unterbildein/Alsóbeled, Pernau/Pornóapáti, Prostrum/Szentpéterfa.²⁴

Levéltári forrás alapján a lakosság összetétele így alakult:

		Német	Magyar	Horvát	Összesen
Eberau	Monyorókerék	447	91	11	550
Oberbildein	Felsőbeled	344	57	10	411
Unterbildein	Alsóbeled	395	7	5	407
Pernau	Pornóapáti	536	153	7	696
Prostrum	Szentpéterfa	30	211	1228	1481

Szombathellyel, mint korábbi gazdasági központtal egyetlen összeköttetés marad, Rohonc. Pornóapáti át Szombathely – amelynek ekkor 34 699 lakosa volt – legkönnyebben elérhető. A vasi megyeszékhelyen 1707 német anyanyelvű élt.

Eltérő gazdasági-politikai érdekek ütköztek össze a Trianonban rögzített határvonal miatt. Körmend-Rohonc viszonylatában piaccgazdasági presztízs is felmerült.²⁵

Kompromisszumos döntés született. A horvátok lakta települések²⁶ – mint Felső- és Alsócsatár, Horvátlövő és Szentpéterfa – Magyarországé, Vaskeresztes (Grossdorf) kivételével a német lakosságú települések Ausztriáé. A Güssinger Zeitung tudósított dr. Hainisch elnök és Schober kancellár látogatásáról, Eberauban. Egyebek mellett a kancellár megállapította: egyetlen négyzetméter sem kerül átadásra.

Erdődy gróf személyesen járt el az osztrák kancellárnál, hogy birtokai magyar területek maradjanak.²⁷

Szombathely mint székhelyfőváros mindkét határ menti sáv lakói számára fontos centrumot jelentetett. Szombathely járás főszolgabírája úgy találta, minden agitáció Ausztria érdekében teljesen felesleges.

A Pinka mentén élők a mindmáig meg nem valósított Körmend–Güssing vasúti összeköttetés kivitelezését sürgették. Az osztrák közigazgatás alá kerülő területek a „magyar propagandá”-nak „ellenálltak”.

²² Uo. 54.

²³ Die Interalliierte Grenzkommission im Unteren Pinkatal 1923.

²⁴ Szintén uo.

²⁵ Szombathely innovációs pályája 1880–1980. MTA RKK megbízása, Szombathely 1991. Dr. Gibba Edit.

²⁶ Csokryai Péter 1979.

²⁷ Güssinger Zeitung 1922. március 26.

Az alsó Pinkavölgybe helyszíni szemlére érkeztek a szövetségközi határbizottság tagjai, az elnök ekkor Major Jocard francia politikus. Mindkét érintett fél is delegálhatott 1-1 főt. Osztrák részről dr. Naugebauer miniszteri tanácsos, magyar részről báró Villani jelentek meg. Háromnyelvű kérdőívet kellett a lakosoknak kitölteni.

1922. március 9-én a bizottság Pornóapátiban Éljen Ausztria feliratú hirdetésre lett figyelmes. Érdekes helyzet alakult ki másnap Szentpéterfán, ahol 15–20 ház Ausztria mellett demonstrált, a „szegény magyar rész” Magyarország mellett. Egyes osztrák források szerint az Erdődy grófok erdészei szervezték az utóbbi szimpátiatüntétést.²⁸

Felsőbeled lakói zömében mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak, a szombathe-lyi piacra szállították terményeiket.

1922. március 17-én a 9-es hegyivadász egységet Eberaubá vezényelték „a lakos-ság megnyugtatóra és védelmére”.²⁹

1922. áprilisában Pornóapáti, Alsó- és Felsőbeled lakossága az Ausztria mellett maradásért tett lépéseket.

Osztrák levéltári forrásokból tudjuk, más községek is hasonló igényekkel fordultak a főhatóságokhoz. 1922. novemberében ezzel ellentétes tartalmú előterjesztésre került sor. Ezúttal a Magyarországhoz való csatlakozást kérték ugyanezen községek. Indoklásul említették: „Szombathely a terület gazdasági központja”.

Összefoglalás

1. Az első világháború befejezése után Vas vármegye egy része Magyarországra, egy része Ausztria államterületéhez tartozik. Politikai életét elsősorban az államterület-hez tartozás befolyásolja a továbbiakban.

Közismert, hogy a szóban lévő terület az első világháború előtt (túlnyomórészt) egyetlen vármegye, amely magyar közigazgatás szerint működött, s így politikai, köz-igazgatási és gazdasági egységet képezett. Lakossága vegyes etnikumú, a kettéosztás után is. A lakosság társadalmi rétegei bizonyos hasonlóságot mutatnak mindkét oldalon, amely 20 év alatt (1918–1938) lényegesen nem változik meg. Nyugat-Magyarország és Burgenland politikai élete viszont ugyanebben az időben egyre jobban eltávolodik egy-mástól.

E különbözőség kialakulásának és elmélyülésének az elsődleges és egyúttal formai alapja az államiság: az, hogy a korábban egységes terület megosztása után más-más államhoz tartozik, így egymástól eltérő politikai rendszerekbe integrálódik.

Ezeket a politikai mozgásokat nem lehet kielégítően értelmezni pl. gazdasági alapon, vagy az osztályviszonyok alapján, vagy faji-etnikai szempontok alapulvételével.

2. Az államiság itt a modern politikai államot jelenti. Ebben a kormányzás, a jogalkotás és a közigazgatás nem rendi, hanem politikai alapokon nyugszik, vagyis politikai pártok működésével kapcsolatos. A modern politikai állam rendje bizonyos politikai koncepció és programon alapul: a kormányzás „rezsím” jellegű, azaz meghatározott időszakban kimondott politikai karaktere van. E politikai karaktert a jogalkotásban és a kormányzásban részt vevő pártok alakítják általában a modern politikai államban.

3. A trianoni békeszerződés bizonyos értelemben egymással szembeállította Magyarországot és Ausztriát: a határok kijelölésében vitathatatlan, hogy ellentétes érdekeik

²⁸ Grenzfall 1921–1991.

²⁹ Stadsarchiv

voltak. A békeszerződés megkötése előtt – és utána is, éveken keresztül – a politikai életnek egyik kardinális kérdése itt, és ott is, a határok ügye.

Ebben az időszakban a fontossági sorrend bizonyos fokig megváltozott: a külpolitika vált elsődleges szemponttá. A békeszerződés megkötése előtt azért, hogy a tárgyaló partnerséget a győztes hatalmak elismerjék, azt követően az államhatárok kijelölése végett, majd azt követően a konszolidáció érdekében, hogy a nemzetközi életbe be lehessen kapcsolódni. Magyarország számára később is megmaradt a külpolitika kiemelkedő szerepe.

4. A világháború után mindkét ország rendkívül nehéz gazdasági helyzetbe került. A gazdasági talpraállást azután külön nehezítette az 1929–1933-as gazdasági válság. Több mint tíz éven keresztül gazdasági stratégiák kísérletei folynak, amelyben tisztes szerep jut a külföldi segítségnek is. Ez ismét diplomácia, nemzetközi érintkezés dolga elsősorban, amelyben kormányoknak, államférfiaknak van gyakorlatuk.

5. Nyugat-Magyarország és Burgenland politikai életének egybevetéséből arra lehet következtetni, hogy az első világháború utáni 20 év elteltével a legkevésbé sem olyan politikai pártok működtek itt, mint amilyet a győztes nagyhatalmak elképzelték annak idején. E térségek pártjai működése alapján is az állapítható meg, hogy mind nálunk, mind Burgenlandban az állami centralizáció nagymértékben megerősödött a helyi önkormányzat ellenében. Burgenland egy pártállam részévé vált. 1938-ban Nyugat-Magyarország ezzel szemben nem mondható egy pártállam részének.

Inkább az kockáztatható meg, hogy ezen a területen a pártoknak korántsem volt olyan jelentőségük – egy kormányzóval, egy kormánnyal, egy közigazgatással szemben –, amely a modern politikai államban máshol már akkor is általános és természetes volt.

IRODALOM

Csoknyai Péter

1979 Die Sprachliche Entwicklung 1900–1921 XI/XII.

Grobauer, F. J.

1981 Burgenland 1921–1978. Wien

Heideking, J.

Arcepag der Diplomaten....1920–1931. Heft, 436.

Pfleger, L.

1971 Ödenburg Das verhorene Herz des Burgenlandes Eckart-Schiften, Heft 39. Wien

Ránki György

1988 A Harmadik Birodalom árnyékában Budapest, 314.

Schbag, G.

1982–1983 Burgenland, Österreich 1918–1938 Wien

Schlag, G.

1971 Die politischen Parteien des Burgenlandes 1921–1934 Eisenstadt

Unger, G. M.

1964 Die Christlichsoziale Partei im Burgenland Wien

„...NUR VERHANDLUNGSOBJEKT, ODER OPFER...”
DIE ENTZWEIUNG DES HISTORISCHEN KOMITATES VAS

1. Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges gehört ein Teil des historischen Komitates Vas zum ungarischen, ein Teil zum österreichischen Staatsgebiet. Das politische Leben des Komitates wird im weiteren v.a. von seiner Zugehörigkeit zum Staatsgebiet beeinflusst.

Es ist bekannt, daß das besagte Gebiet vor dem Ersten Weltkrieg (überwiegend) ein einziges Komitat war, das aufgrund der ungarischen Verwaltung funktionierte, und so eine politische, verwaltungsmäßige und wirtschaftliche Einheit bildete. Seine Bevölkerung gehört unterschiedlichem Ethnikum an, auch nach der Zweiteilung. Die gesellschaftlichen Schichten der Bevölkerung weisen auf beiden Seiten gewisse Ähnlichkeit auf, die sich in zwanzig Jahren (1918–1938) wesentlich nicht ändert. Doch das politische Leben West-Ungarns und des Burgenlandes entfert sich in der gleichen Zeit immer mehr von einander.

Die primäre und zugleich auch die formelle Ursache der Herausbildung und der Vertiefung dieses Unterschiedes bildet die Staatlichkeit: jener Fakt, daß das früher einheitliche Gebiet nach der Teilung zu unterschiedlichen Staaten gehört, und sich so in unterschiedliche politische Systeme integriert.

Diese politischen Bewegungen können z.B. auf ökonomischer Basis oder auf Grund der Klassenverhältnisse oder auch die rassistischen-ethnischen Gesichtspunkte in Betracht ziehend, nicht zufriedenstellend erklärt werden.

2. Staatlichkeit bedeutet hier den modernen politischen Staat. In diesem beruht das Regieren, die Rechtsschaffung und die Verwaltung nicht auf ständischer sondern auf politischer Grundlage, ist also mit der Tätigkeit der politischen Parteien im Zusammenhang. Die Ordnung des modernen politischen Staates basiert auf eine gewisse politische Konzeption, auf ein Programm: die Regierung kann mit dem Ausdruck „Regime“ charakterisiert werden, d.h. in einer bestimmten Phase trägt sie einen bestimmten politischen Charakter. Im modernen politischen Staat wird dieser politische Charakter – im Allgemeinen – von den in der Rechtsschaffung und in der Regierung mitwirkenden Parteien geformt.

3. Der Friedensvertrag von Trianon hat in gewisser Hinsicht Ungarn und Österreich einander gegenübergestellt: es ist unumstritten, daß beide Länder im Abstecken der Grenzen gegensätzliche Interessen hatten. Vor – und mehrere Jahre auch nach – dem Friedensvertrag war die Angelegenheit der Grenzen hier und auch dort eine kardinale Frage des politischen Lebens.

In dieser Zeitperiode änderten sich in gewissem Grade die Prioritäten: die Außenpolitik trat an erste Stelle. Vor dem Friedensvertrag deshalb, damit die Siegermächte die Verhandlungspartner anerkannten, später wegen der Absteckung der Grenzen, und noch später im Interesse der Konsolidation, damit man sich in das internationale Leben einschalten konnte. Für Ungarn spielte die Außenpolitik auch später eine herausragende Rolle.

4. Nach dem Weltkrieg kamen beide Länder in eine außerordentlich schwere wirtschaftliche Lage. Die Wiederaufrichtung der Wirtschaft wurde auch durch die Wirtschaftskrise von 1929–1933 besonders erschwert. Über mehr als zehn Jahre führt man wirtschaftsstrategische Versuche durch, in denen auch der ausländischen Hilfe große Rolle beigemessen wird. Dies ist in erster Linie wieder die Aufgabe der Diplomatie und der internationalen Beziehungen, in welchem die Regierungen und Staatsmänner geübt sind.

5. Aus dem Vergleich des politischen Lebens West-Ungarns und des Burgenlandes kann man darauf schließen, daß hier 20 Jahren nach dem Ersten Weltkrieg keinesfalls solche politische Parteien tätig waren, wie sich das damals die siegreichen Großmächte vorgestellt haben. Auch auf Grund der Tätigkeit der Parteien dieser Region ist festzustellen, daß sowohl bei uns als auch in Burgenland die staatliche Zentralisation sich gegenüber der örtlichen Selbstverwaltung in großem Maße verstärkte. Burgenland wurde zum Teil eines Parteistaates. Über West-Ungarn kann man dagegen 1938 nicht behaupten, es wäre ein Teil eines Parteistaates. Vielmehr kann man wagen zu behaupten, daß die Parteien auf diesem Gebiet – einem Gouverneur, einer Regierung, einer Verwaltung gegenüber – bei weitem nicht die Bedeutung besaßen, welche in einem modernen politischen Staat anderswo bereits damals gewöhnlich und selbstverständlich war.

Edit Gibba

GRÁFIK IMRE

HÁRMASHATÁR – KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETI TRAUMÁTÓL A NÉPEK TALÁLKOZÁSI HELYÉIG

Bevezető

A közép-európai népek XX. századi történelmének alakulásában meghatározó volt az első világháborút lezáró békeszerződés. Nagy múltú államalakulatok, államformák szűntek meg, új államok jöttek létre, emberek milliói kerültek korábbi viszonyaiktól eltérő társadalmi, politikai és kulturális környezetbe.

A győztes nagyhatalmak által alakított új feltételek és körülmények nagymértékben érintették Magyarországot és a közvetlen szomszédságunkban élő népeket egyaránt. A magyar kormány megbízottainak 1920 júniusában, a Párizs melletti Versailles Trianon-palotájában feltétel nélkül kellett aláírni a súlyos békefeltételeket.¹

A békeszerződéssel Magyarországról a környező országokba csatolták az ország összes területének 71,5%-át és a lakosság 63,6%-át. Az elcsatolt területeken élt a kárpát-medencei összmagyarság mintegy harmada, azaz 3 489 630 fő, míg az országnak megmaradt területen 6,7 millió, tehát alig kétszer annyi magyar lakos maradt.²

Ezzel szemben Csehszlovákia területe 189%-kal, lakossága 101%-kal nőtt. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területe 402%-kal, lakossága 334%-kal lett nagyobb. Románia területe 119%-kal, lakossága pedig 111%-kal gyarapodott. Mindhárom ország jelentős magyar népességet foglalt magába, melynek következtében Európában mind abszolút mértékben, mind arányait tekintve a magyar lett a legnagyobb kisebbségi körülmények között élő nép.³ A történelmi hűség megköveteli, hogy megjegyezzük: az 1990-es évek rendszerváltozásait követően mára már ez a helyzet megváltozott, s a 2000. év Európájában az orosz lett a legnagyobb nemzeti kisebbséget adó nép.⁴

Ezt az állapotot megerősítette és konzerválta a második világháborút lezáró békekötés is.⁵

A fent hivatkozott adatok önmagukban is magukban rejtették egy lehetséges konfliktushelyzet kialakulását és annak folyamatos, de változó erősségű fennmaradását, esetenként kiterjedését. Az elmúlt nyolcvan év sok példával szolgál e vonatkozásban, s egyik ún. utódállam sem állíthatja magáról, hogy megbízhatóan illetve megnyugtatóan és tartósan tudta kezelni a helyzetet.

¹ Galántai 1990, Ormos 1984: 331–386.

² Raffay 1995.

³ I. Straka 1970, vö. Barth 1969.

⁴ I. Brunner 1995.

⁵ vö. Taylor 1975.

A XX. század utolsó évtizedének a térséget érintő történeti és politikai eseményei azt igazolják, hogy a nemzetiségek, kisebbségek kérdésének megoldása áthúzódik a XXI. századra.⁶

A tanulmány megkísérli felidézni azt a folyamatot, melynek eredményeként – legalábbis bizonyos viszonylatokban és időszakokban – a status quo jegyében olyan törekvések és események történtek, melyek a megbékélés és a különböző népek harmonikus együttélésének jeleit mutatják.

1. kép. A hármashatárkő (Bacsa Gábor nyomán)

A két világháború között Magyarországnak négy ún. hármashatára volt: Ausztria–Magyarország–Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, 1929-től Jugoszlávia,⁷ Csehszlovákia–Magyarország–Ausztria,⁸ Románia–Magyarország–Csehszlovákia⁹ és Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, 1929-től Jugoszlávia–Magyarország–Románia¹⁰ közös határpontjain.

Esettanulmányunk az osztrák–magyar–szerb-horvát-szlovén (1929-től jugoszláv, 1992-től szlovén) hármashatár meghatározott pontján, az 1922-ben emelt emlékmű felállításának körülményeit, valamint a hozzá kapcsolódó társadalmi, politikai és régiótörténeti vonatkozásokat tárgyalja.

Az obeliszkyszerű emlékművön a három ország címere és a trianoni szerződés dátumai (1919. IX. 10. és 1920. VI. 4.) láthatók. A hármashatárpontok ilyen formában történő megjelölése általánosan, illetve nemzetközileg elfogadott elvek alapján történt. Ezt igazolja a nyugati határvonal ún. északi hármashatárpont kitűzésével kapcsolatos jelentés leírása 1922-ből: „Folyó évi május hó 9.-én történt a köpcsényi hármashatárközpontnak kövel való megjelölése. Az elhelyezett kő egy háromoldalú hasáb, melynek mindegyik oldalán az érdekelt államok címere van bevésve. A csehszlovák

⁶ I. Gráfik 1999, Jambresic-Kirin-Povrzanovic 1996.

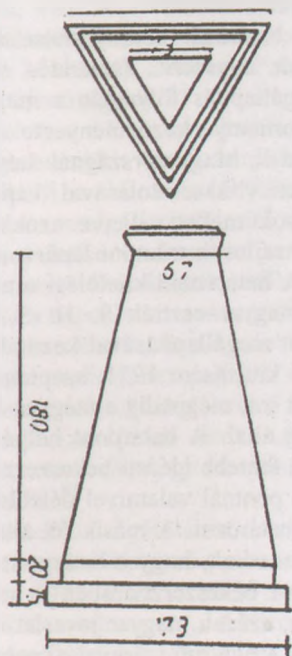
⁷ Bacsa 1997a.

⁸ Bacsa 1997b.

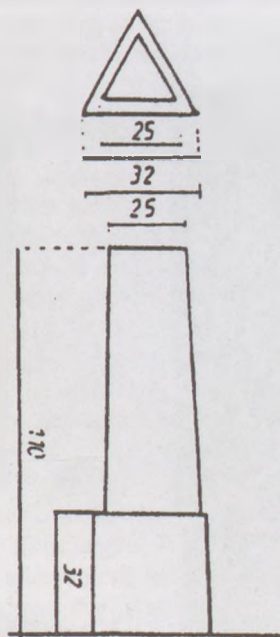
⁹ Bacsa 1997c.

¹⁰ Bacsa 1997d.

és az osztrák címer alatt két kelt, még pedig 10. VII. 1920 és 26. VII. 1921 van feltüntetve, míg a magyar címer alatt csak az utóbbi szerepel.”¹¹

2. kép. A hármashatárkő vázlata
(Zsiga Tibor nyomán)

3. kép. A másik nyugati hármashatárkő
vázlata (Zsiga Tibor nyomán)

Megjegyezzük, hogy a címerek jelenleg nem az eredetiek, a régieket ugyanis mintegy 2–3 éve lecserélték újakra. Ezt többek között Magyarország és a független szlovén állam új címerhasználata indokolta.

A magyar–osztrák–szlovén hármashatár

A következőkben röviden felidézzük a határkő felállításának történetét, melynek összeállításában a publikált részleteken túl¹² felhasználtuk a – nyilvánosság előtt ismeretlen – magyar–jugoszláv (S. H. S.) határ megállapításáról és kitzűzéséről szóló monográfiát¹³ és a Határmegállapító Központ térségünkre vonatkozó iratait.¹⁴

A trianoni békeszerződés után Magyarország új határainak megállapítása során nagy jelentősége volt a hármashatárpontok, az ún. triplexek kitzűzésének, mert ezek részben meghatározták a határvonalakat is.

A rendelkezésünkre álló dokumentumokból tudjuk, hogy a békeszerződés 27. cikke (Magyarország határai) a magyar – szerb-horvát-szlovén – osztrák hármashatárpontot a

¹¹ HL Határmegállapítási iratok 690/M. O. – 1922.

¹² Bacsa 1997a.

¹³ Bacsa 1996.

¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár

következőképpen határozta meg: „A Rába és a Mura vízválasztó vonalán Tókától keletre, körülbelül 2 kilométernyi távolságra megállapítandó pont, amely hármashatárpontja Ausztriának, Magyarországnak és a szerb-horvát-szlovén államnak”.

4. kép. Hármashatárkő a keleti határon
(Bacsa Gábor nyomán)

A határozat érvényesítése azonban nem volt egyszerű. Ismeretes, hogy a határmegállapítás folyamán a magyar királyi kormány kezdeményezte az ún. Vend-vidék Magyarországnál hagyását.¹⁵ E terület visszacsatolásával kapcsolatos tárgyalások mellett, illetve azokkal egyidejűleg zajlott a trianoni határvonal kijelölése. A határvonal-kijelölési munka éppen a magyar–osztrák–S. H. S. hármashatárpont megállapításával kezdődött. Ennek első kitűzésére 1921. szeptember 15-én került sor, mégpedig a magyar–S. H. S. bizottság által. A határpont helyét a magyarok a fentebb idézett békeszerződésben szereplő pontnál valamivel délebbre akarták meghatározni. A másik fél álláspontja azonban az volt, hogy a határpont a Saint Germain-i békeszerződésben is meg van állapítva, ezért a magyar javaslat elfogadhatatlan. A helyszíni tárgyalási napon a két fél – tehát az osztrákok nélkül – ideiglenesen megállapodott a hármashatárpontban, cövekkel megjelölték és lefényképezték.

A Varazdinban 1921. szeptember hó 16-án keltezett, s Vassel Károly vezérkari ezredes által írott jelentésben ezzel kapcsolatban az alábbiak olvashatók: „A hármashatárpont ideiglenes megjelölése érdekében a bizottság elnöke a Marburgban székelő entente bizottság elnökével eszmecsere-t folytatott, melynek eredménye az lett, hogy bizottságom ezen hármashatárpontot f. évi szeptember hó 15.-én a helyszínén kiszállva megállapította... A hármashatárpont helyzetét a mellékelt 1: 25000 térkép mutatja... A hármashatárpont a nyereg ponton egy erdő fásításban egy taliga út mentén cövekkel ki lett jelölve és a színhely lefényképezve. A hármashatárpontnak megválasztása ezen taliga út mentén azért is mutatkozott célszerűnek, mivel ez által az erdőnek ezen helyen való kivágása mellőzve lett.”¹⁶

Az osztrák fél azért maradt távol, mert képviselőjének megjelenésében akadályoztatva volt. Az osztrák biztosnak ugyanis megtiltották, hogy Magyarország területére lépjen, mindaddig, amíg Nyugat-Magyarország – a legitimista (revizionista) fegyveres erőktől – nincs kiűrítve.¹⁷ A mindhárom érintett fél megegyezését tartalmazó végleges döntés tehát váratott magára.

A nyugati határvonal végleges kijelölése kapcsán is megfigyelhető az érintett térségben élő lakosság véleménynyilvánítása. A magyar–osztrák határmegállapító bizottság helyszíni bejárásáról (1922. március 10. – Szentgotthárd) készült, báró Villani Frigyes

¹⁵ I. Bacsa 1996: 77–84.

¹⁶ HL Határmegállapítási iratok 66/1921.

¹⁷ vö. Zsiga 1991.

határmegállapító biztos által aláírt jelentésben olvasható: „Gyanafalva–Jennersdorf községből, mely a proponált magyar vonalon kívül esik, küldöttség jelent meg és kérte meghallgatását, mert visszakívánczik Magyarországhoz. A meghallgatás ellen az osztrák biztos tiltakozott, mivel a község osztrák és így lakossága magyar területen ki nem hallgatható, a küldöttség memorandumát azonban, mely 80 eredeti aláírással volt ellátva, átadtam a bizottságnak.”¹⁸

Miközben a határmegállapító bizottságok dolgoztak, szemléztek és ülészttek, más típusú eseményről is van tudomásunk. A felsőszölnöki őrs 1922. márcz. 21.-én jelenti a szentgotthárdi m. kir. csendőr járásparancsnokságnak: „Jelentem, hogy az itteni jugoszláv határon szolgálatot teljesítő orosz tisztek és katonák határoszlopokat raktak le, – mely oszlopok fából vannak és 3 méter magasak és több helyen őrbódékat állítottak fel és a határt szigorúan elzárták, – állandóan a határon vannak és ott is laknak, – Bemondások szerint a napokban az antant missiót várják. Jelentem még, hogy az oszlopok lerakását nem tartom törvényesnek, miután egyes helyeken az oszlopokat az út magyar oldalára tették, – más helyeken pedig az út közepére, úgy, hogy kocsival nem lehet járn most ott és az oszlopokra különféle ciril felirásokat tettek. Állítólag ezen oszlopok lerakását az oroszok saját szakállukra tették. Az ottani magyar érzelmű lakosság igen el van keseredve e miatt: *mondván, hogy most már biztos, hogy Szerbiához csatolják őket.* Roszkopf s. k. 2. o. tiszth.”¹⁹

Az eset kivizsgálására és részletes jelentéstételre Gáspár József csendőr százados, járásparancsnok Kiss Jenő próbaszolgálatra beosztott főhadnagyot bízta meg. A Szentgotthárdon 1922. március hó 26-án keltezett jelentés a következő helyi vonatkozású információkat tartalmazza: „Jelentem, hogy a várm. Parság fenthivatkozott parancsára a járásparságnak a felsőszölnöki őrs mellékelt jelentéséből tudomásomra jutott határsértési esetet kivizsgáltam s az alábbiakat állapítottam meg:

1. A jugoszlávok (: tényleg a határszolgálatot teljesítő WRANGEL hadseregbeli csapatok :) f. hó 8–10-én az 1919. Óta megszállva tartott vonalról a mellékelt vázlaton feltüntetett vonalra jöttek előre s ezen vonalon sűrű határjeleket, 2–3 méter magas fenyőoszlopokat ástak a földre, melyeken ciril betűs felirásos táblákat helyeztek el.

2. Megállapítottam továbbá, bár nem teljesen hitelt érdemlően, amennyiben a kikérdezettek csak emlékezetük után mondták be, hogy magyar és jugoszláv bizottság kétszer is, – először 1921. November vagy decemberben, másodsor f. évi február 16-án – a jelenlegi vonalban állapodott meg s a jugoszlávok akkor mindjárt csak a nagy hó miatt nem foglalhatták el a jelenlegi vonalat.

A tényleírás 1.) pontjában foglaltakat a helyszínen a jugoszláv katonák bemondása, a járőrben velem volt két csendőr jelenléte, a térképen berajzolt régi vonal és a jelenlegi vonal összehasonlítása, valamint a határjelek konstatálása alapján állapítottam meg.

Az 1. és a második pontra vonatkozólag kikérdeztem illetve kihallgattam SZITA LÁSZLÓ vámőr főhadnagyot, ki a 35. sz. vámőrs parancsnoka Felsőszölnöknön, BOHACSEK BÉLA vámőrhadnagyot, ki a 36. sz. vámőrs parancsnoka szintén Felsőszölnöknön, kik mindketten a tényleírásban foglaltakat adják elő azzal, hogy a múlt év novemberében vagy decemberében a jelenlegi határt, melyet a jugoszlávok e hó 8–10-én szálltak meg, JÁRMY ANDOR ezredes úr, VÁRJON ZOLTÁN vkt. Őrnagy úr és GÁSPÁR JÓZSEF csendőr százados urból állott, tisztán magyar bizottság állapította meg. Az ezen évi bizottságban pedig jugoszláv tisztek saját részről pedig fentemlített

¹⁸ HL Határmegállapítási iratok 1410/M. O. – 1922.

¹⁹ M. kir. szombathelyi csend. Kerület. 60. szám 1922.

BOHACSEK hadnagy voltak s ugyancsak a jelenlegi határt állapították meg. Erre nézve semminemű parancsot, vagy írásos feljegyzést előmutatni nem tudtak. A jelek leásását szintén személyesen konstatálták.

Ugyancsak a tényleírásban foglaltakat adta elő SZUKICS ISTVÁN 46 éves, 2. Házszám alatti magasfoki lakós, aki jugoszláv területen a két (: régi és új :) vonal közelében lakik.

Az említett polgári egyén jugoszláv alattvaló, ismeretlen jugoszláv bíróság joghatásköre alá tartozik.

A velem volt csendőr járőr tagjai: ROSZKOPF FERENC 2. o. tiszthelyettes és SZABÓ JÓZSEF csendőr voltak, akik a tényleírásban foglaltakat adták elő.

Tekintettel arra, hogy sem az újonnan megszállt vonal közös megállapítására hiteles adatokat beszerezni nem sikerült, bár BOHACSEK hadnagy előadását, aki a bizottságban egy alkalommal részt vett, hitelesnek kell vennem, mégis, mivel hiteles és mindkét bizottság tagjai által aláírt okmányok rendelkezésre nem állnak, nincs módomban megállapítani, jogos volt-e a jugoszlávoknak arról a vonalról eljönni, melyen több, mint 3 évig állottak, jogos volt-e éppen a jelenlegi vonalra előrejönni.

Nincs tudomásom továbbá oly rendeletről, mely akár megengedné, akár eltiltaná az ideiglenes határjelek lehelyezését bármely fél részére, így a jugoszláv határjelek lehelyezésének jogos vagy jogtalan voltáról véleményt mondani nem tudok. Mégis helytelennek és önkényesnek kell tartanom az ilyen egyoldalú határjellehelyezést, mert a végleges határmegállapító és határkijelölő bizottság megtévesztésére vagy legalább is befolyásolására alkalmas és ilyenformán a magyar érdekeket sértő is. Kiss s. k. főhadnagy.²⁰

A fentebb idézett jelentéshez egy kézzel rajzolt vázlat is tartozik 1: 75 000 mértékben.

A történeteknek mintegy előzményeként szolgálhatott az a még 1921-ből származó tény, hogy a déli határon: „Végző soron a szerbekkel az A szakaszon felmerült problémák megoldására megegyezés nem jött létre. November 9-én délelőtt a nagyhatalmak képviselői megállapították a trianoni határt – a hármasponttól a Muráig – és a délutáni ülésen közölték azt az érdekeltekkel. A bizottság által megállapított határvonal a következő volt: A hármashatárponttól a 180. magassági ponton át a TÜRKE majornál az útmentén halad és betér MAGASFOK község északi határába. Ezáltal SILBERBERG a szerbeknek jutott. A határ a 404. háromszögelési pont között szeli át a közigazgatási utat, ezért az ottani őrsöt (FELSŐSZÖLNÖK) értesíteni kellett.”²¹

Mindezen tények és más összefüggések ismeretében nem meglepő, hogy időközben többször is fölmerült a határvonal, illetve az egyes határpontok egyik, vagy másik fél által való megváltoztatásának igénye. Erre utal Vassel ezredesnek Osijek-ről 1922. márczius hó 30.-án kelt levele is, melyet Csáky Imre grófnak, a Határmegállapító Központ vezetőjének írt. Ebben kéri, hogy ne engedjen a békeszerződésben megállapított hármashatárpont kérdésében (azaz ragaszkodjon a vízválasztóhoz), mert Felsőszölnök területnyerése és a vízválasztó is elveszne, ha elfogadnánk a felvetett Rábaőr felé való eltolást.²²

A magyar-osztrák határmegállapító bizottság delegációi csak 1922. május 3-án Felsőszölnökről indulva jutottak ki a helyszínre: a Tókától keletre kitéendő hármashatárpont felkeresésére, az előzetes bejelentés alapján egy szerb határőr altiszt kíséretében.

²⁰ M. kir. Szombathelyi csendőr kerület. 24. szám./ k.t.– 1922.

²¹ Bacsá 1996: 89.

²² HL Határmegállapítási iratok 148/J.hmb. 1922.

Ezen a szemlén viszont a magyar – S. H. S. határmegállapító bizottság magyar delegációja nem vehetett részt.

A további lépéseket megkönnyítette, hogy az osztrák határbiztos (báró Stefan Neugebauer) kijelentette: az osztrák delegáció a tókai hármashatárpont fixírozásánál teljesen érdektelen, és késznek mutatkozott a megválasztott pontot a maga részéről is javasolni.

1922. május 5-én volt a helyszíni találkozó a Rába és a Mura medencéjének vízválasztó vonalán, a Tókától keletre, 2 kilométernyire fekvő hármashatárpont megállapítása céljából. Ekkor és itt minden érintett bizottság megjelent.

A korabeli feljegyzések szerint a szabad ég alatt megtartott együttes ülésen a hármashatárpont megjelölésével és az elhelyezendő kövek karbantartásával kapcsolatos kérdéseket tárgyalták meg.

Végezetül a magyar–osztrák határmegállapító bizottság az 1922. május 16-i ülésén a déli hármashatárpont kitűzését tudomásul vette.

A hármashatárpont kitűzése után sor került annak állandósítására, azaz elkészült maga a határkő is. A magyar – S. H. S. határmegállapító bizottság biztosa azonban óvást emelt a felállított oszlop ellen, azzal a kifogással, hogy az „emlékmű” nem az 1922. május 5-én, a helyszínen felvett jegyzőkönyvben foglaltak szerint (hasábforma) készült el,²³ s ezáltal megépítése tetemes költségnövekedéssel járt. A költségek ugyanis 25 millió koronát tettek ki, mely összeg harmada értelemszerűen Magyarországot terhelte. A magyar fél ezt úgy értelmezte, hogy a kivitelezők kész tények elé állították.

A helyzet valóban ez volt. Több tényező azonban azt eredményezte, hogy a már felállított oszlop maradjon fenn. Az elmozdítás tetemes költségeit, mivel a magyar fél a felállítás alatt nem tiltakozott, csak utólag, természetesen a magyaroknak kellett volna fedezni. Továbbá új oszlop építése esetén a három bizottságra a helyszínen újabb egyeztetőt tárgyalásokat vártak, s e kiszállások is többletköltségként jelentkeztek. Végezetül az is felmerült, hogy tiltakozásunknak nem tudunk érvényt szerezni.

A levéltári forrásokból az derül ki, hogy a nyugati határvonal ún. „B” és „C” szakaszának átvételére 1923. január hó 10-én került sor. Az ezzel kapcsolatos jelentés leírja, hogy a határ: „... a Tókától északnyugatra kb. 2600 méterre fekvő 380 magassági ponttól északra kb. 200 méternyire levő pontig, innen egyenes vonalban az előbb leírt 380-as magassági ponthoz csatlakozik, mely pont Ausztria Magyarország Szerb-Horvát-Szlóven országok hármashatárpontját képezi.” – majd megjegyzi, hogy: „Meggyszűnik az 1921. év őszén megállapított semleges zóna – a magyar ill. osztrák csendőrség átadási ill. leváltási időpontja: 1923. Január 8. déli 12 óra.”²⁴

Mindezeket figyelembe véve a magyar – S. H. S. határmegállapító bizottság 1923. június 11-én a hármashatárpont állandósítása ügyében Tókára kiszállva, a felépített határkövet elfogadhatónak minősítette.

A hármashatárkő felállításának kálváriája 1923. október 8-án zárul. Ekkor jelentették a határmegállapító központnak, hogy a tókai hármashatárpont állandósítása során továbbiakban felmerülő – Magyarországra háruló – kiadások elszámolását a magyar – S. H. S. bizottság magyar delegációja fogja elvégezni.

Erre azonban már nem került sor. A felépített határkő lényegében – a már jelzett címercseréket leszámítva – változtatás nélkül áll és áll.

²³ vö. Zsiga 1993: 147.

²⁴ HL Határmegállapítási iratok 1487/M. O. – 1922.

Levéltári források között találtunk rá arra a fogalmazványra, mely a határmegállapító bizottságok által jóváhagyott és véglegesített határvonal déli szakaszán elhelyezett határkövek átadás-átvételére vonatkozik. A kétnyelvű (magyar és francia) fogalmazvány (Jegyzőkönyv – Procès verbal) az úgy nemzetközi fontosságára való körültekintésre és alaposágra utal:

„Felvételét 1924 évi május hó-én a Magyarország és S.H.S. állam határán működő nemzetközi bizottság részéről a trianoni békeszerződésben megállapított határvonalon vármegye járásában felállított határkövek:vármegye törvényhatósága részére történt átadása tárgyában. Jelen vannak: a magy. – jug. Határmegállapító bizottság részéről: David Cree angol alezredes a bizottság elnöke, a m. kir. Kormány megbízottja: Vassel Károly tábornok magyar határbiztos.vármegye képviselőjébenalispán.járás főszolgabíró,járás főszolgabírója,.....járás főszolgabírója. A jelenlevők megállapítják, hogy az érdekelt községek háromtagú bizottsága a határt bejárta és a községek határában elhelyezett határköveket a helyszínén hiánytalanul átvette, miről a bemutatott jegyzőkönyvek tanúskodnak. Ezzel a jegyzőkönyv felolvasása után helybenhagyva záratott és aláíratott. Kmf.”²⁵

A hármashatár és térsége a két világháború között

Tájékozódásunk szerint a két világháború között az országos politikában nem kapott közvetlen szerepet a hármashatár és szűkebb körzete. A Bethlen István nevével jelzett konszolidáció és nyitás, illetve közeledés a nagypolitika kérdéseivel volt elfoglalva.²⁶ Ebbe ugyan beletartoztak a határmegállapítással kapcsolatos kérdések (pl. az ún. „velencei jegyzőkönyv”, illetve az abban foglaltak), de 1921-ben és 1922-ben mind a bel-, mind a külpolitikában a fő figyelmet és erőt a IV. Károly személyéhez kapcsolódó legitimista (karlista) törekvések, nyugat-magyarországi fegyveres akciók és a parlamenti választások kötötték le.²⁷

Más volt a viszony a helyi társadalom vonatkozásában. Ebben a tekintetben nem lehet megfedkezni arról a körülményről, hogy az érintett térség többnemzetiségű faluinak lakosságát – különös tekintettel a magyar népességre – rokoni, baráti kapcsolatok és gazdasági érdekek kötötték össze.²⁸ E többszínű kommunikációs háló legális és illegális formák, illetve módok kialakításával kapcsolta egymáshoz az érintett egyéneket és közösségeket.

A határ menti régiók megnehezült közigazgatási és gazdasági életén azok a kishatárforgalommal kapcsolatos megállapodások segítettek, melyeket az 1920-as évek második felében kötött meg Magyarország a szomszédos államokkal.

Magyar oldalról a határszéli forgalom alapjogszábjára „a magyar kormány 5300/1923. számú rendelete volt, illetve az ehhez tartozó 132 400/1930. Pénzügyminiszteri rendelet a határszéli úti okmányok egyöntetű kiállítására, kezelése, közvetítése és kiadása tárgyában. Az említett szabályozás szerint a kishatárforgalom *határkerületekben* bonyolódhatott le. Kerület alatt azokat a területrészeket értették, amelyek *a vámhatártól*

²⁵ HL Határmegállapítási iratok 1922. 4–492.

²⁶ I. Romsics 1991.

²⁷ I. Zsiga 1991.

²⁸ I. Borovszky–Sziklay 1898, vö. Kocsis 1999: 31–36.

legfeljebb 10 kilométerre feküdtek. De ahol ezt a helyi viszonyok szükségessé tették, ott a fővámgazgató az illetékes előljáró engedélyével és a többi hatóság egyetértésével 15 kilométerig kiterjeszthette. Ilyen ok lehetett például az adott község vagy város közigazgatási egysége. A határterület azon állandó lakosainak részére, akik munkavégzés céljából rendszeresen átlépték a határt, *határszéli úti igazolványt* állítottak ki. Az igazolványra jogosultak köréből a jogszabály kizárta azokat, akik ellen büntügyi, államrendészeti vagy jövedéki eljárás folyt. Az engedélyeket az érvényességi idejük szerint hármascsoportba sorolhatjuk. Az *elsőbe* tartozó igazolványok legfeljebb egy évig voltak érvényesek. Ezeket gazdák, földbirtokosok, bérlők és ezek családtagjai kapták, valamint *ezen egyének állandó alkalmazottai*, illetve olyan személyek, akiknek a foglalkozása fontos közérdekhez fűződött (orvosok, bábák, tanítók). A *második csoportba* sorolandók a két hónapig érvényes dokumentumok. Ilyenekkel látták el az egyéb alkalmazottakat és munkásokat, akiknek az állandó munkahelye a szomszédos állam határterületén volt. Az *utolsó csoportban* pedig azokat az okmányokat találhatjuk, amelyeknek az érvényességi ideje három napra szólt, ezek voltak az úgynevezett *egyutas* engedélyek, majd a harmincas évektől kezdve megjelentek az alkalmi úti lapok. Ezen engedélyekért olyan személyek folyamodhattak, akiknek a határt fontos és sürgős személyes, családi vagy egészségi okból kellett átlépni. Az úti okmányokat az illetékes első fokú közigazgatási (rendőri) hatóságok állították ki magyarul és a szomszédos ország nyelvén. Természetesen az okmányokban elhelyezték a tulajdonos fényképét is, kivéve a háromnapos engedélyeket. Az eljáró közigazgatási hatóság a benyújtott kérelmet véleményezésre megküldte a lakhely szerint illetékes csendőr-járásparancsnokságnak. A csendőrség a megkeresést köteles volt soron kívül teljesíteni. Véleményeltérés esetén az igazolvány iránti kérelmet a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályára terjesztették fel. Az engedély birtokosa csak a határőrizettel megbízott szervek által kijelölt helyen léphette át az államhatárt. Az előírások megsértése kihágásnak minősült, külföldi elkövető esetén a szankció kiutasítás is lehetett. Különös szabályok vonatkoztak a gazdákra, a földbirtokosokra és a bérlőkre, illetve ezen személyek családtagjaira, valamint állandó alkalmazottaikra, mert ők a határt a tulajdonuk, illetve bérleményük szerint léphették át.”²⁹

A mai magyar–osztrák–szlovén hármashatár térségének határszéli személyforgalomra vonatkozó magyar–osztrák egyezményét 1926 júliusában hozták létre Bécsben. Ennek első jogszabálya „csak a személyforgalmat szabályozta. Tulajdonképpen az általános előírásokat pontosította, konkretizálta a helyi viszonyoknak megfelelően. Mellékletében a különböző úti okmányok mintáit tartalmazta, mind formai, mind tartalmi oldalról. A második rendelet a *kisebb határszéli gazdasági forgalommal* foglalkozott. Előírásokat tartalmazott a személyi szükséglettől kezdve a vásári forgalmon át a mezőgazdasági termékcserékig. Általános rendelkezéseiben felhatalmazást adott a mentést végző személyeknek, hogy elemi csapás vagy katasztrófa esetén a határt minden formáság nélkül átléphetik.”³⁰

A Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal ugyancsak 1926-ban megkötött kereskedelmi szerződést, melynek mellékletében szerepeltek a határszéli forgalommal kapcsolatos kedvezmények, az 1929. évi XLVI. törvénycikkkel hirdették ki.³¹

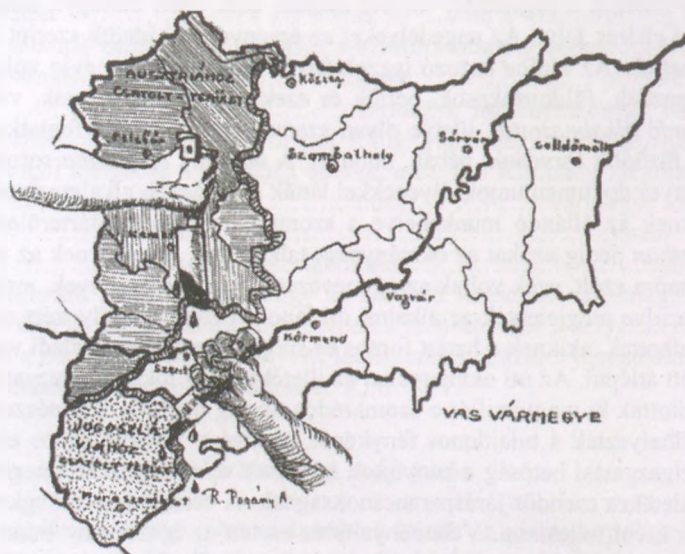
Az egyes települések és lakóik sajátos kapcsolatainak formájáról a néprajzi kutatók tártak fel egykor hagyományos alkalmakat és módokat. A felsőszőlőki lakodalmi szokások köréből tudjuk, hogy: „A menyasszony a második kihirdetés után (da so

²⁹ Ragályi 1997: 32.

³⁰ Ragályi 1997: 33.

³¹ Ragályi 1997: 33.

odrúgin vőozvali) járhatott a násznagy feleségével (starsica) ajándék kérésre (podaraj – po daréh). A trianoni határ végleges lezárása előtt (1922) a felsőszölnöki menyasszonyok a plébániához tartozó minden falut felkerestek (Ritkaháza, Marokrét, Magasfok, Kerkafo) ... Az ötvenes években már csak Felsőszölnökön jártak ajándékot gyűjteni a menyasszonyok”.³²

5. kép. Vas vármegye Trianon után (Dezsdő Lipót nyomán)

Felállítását követően adataink szerint a hármás határkő a két világháború között több-kevesebb rendszerességgel iskolai kirándulások célpontja volt. A közvetlen indíték a *hősök emléknapijához* kötődik, melyet május utolsó vasárnapján volt szokás megrendezni. Ez az időpont pedig közel esik a trianoni békekötés dátumához (június 4). (Itt közvetlenül megjegyezzük, hogy a szlovén oldalon, Kuzma településen található egy ún. hősök parkja, melynek emlékoszlopa formai hasonlóságot mutat a hármás határkővel. Ez azonban sokkal későbbi, s a Jugoszlávia szétesését eredményező háborúban el-esett szlovén katonák, illetve lakosok emlékének emelték az 1990-es években.)

A napjainkban felidézhető kevés és nagyon töredékes egyéni visszaemlékezéseken túl, egy szentgotthárdi tanító írása a leghitelesebb dokumentum. A ma már nehezen hozzáférhető szerény kötet vonatkozó részleteit – a mára már több tekintetben anakronisztikus fogalomhasználat, szövegkezelés ellenére – érdemes és tanulságos felidézni:

„Egy szép májusi reggelen, mikor a fiúk az udvaron játszadoztak, a tanító bácsi maga köré gyűjtötte a gyermekeket és a következőket mondta:

– Megtudtam fiúk, hogy a felsőszölnöki állami iskola s a szomszéd községek iskoláinak tanulói a hősök emlékünnepe a nem messze eső Hármashatárnál tartják meg. Szép vidék az. Azt hiszem, senki sem volt még ottan közületek...

Amikor a kiránduló csapatok felálltak, azonnal el is indultak gyalog a Hármashatárhoz. A kiránduláson részt vettek a szomszéd vend községek iskolái: a szakonyfalvi, apátistvánfalvi, rábatótfalvi s az alsószölnöki iskolák.

³² Mukicsné Kozár 1988: 59.

6. kép. „Nem, nem, soha...”
(NM 81.134.10. tányér)

Gyönyörű, szép erdőkön mentek keresztül. Ahol nem volt meredek az út, ott vidám nótára gyűjtöttek. Minden egyes iskola túl akart tenni a másikon.

Körülbelül egy órai gyaloglás után egy szép tisztáshoz értek. A tisztás egyik szélén egy oszlop volt, amely három ország (Csonkamagyarország, Ausztria, Szerbia) határát jelezte.

A csapatok körülállották az oszlopot és megkezdték az ünnepélyt. Himnusszal kezdték. Messzire elhangzott a szívből jövő, lelkes ének. A körülötte levő erdők hangosan adták vissza az ének utolsó szótágait. Szinte hihetetlennek látszott, hogy ezt a helyet, amelyet a magyar ezer évig birtokolt, a szomszéd államoknak osztották szét.

Himnusz után egy tanító bácsi tartotta meg az ünnepi beszédet. Megható, szép szavakat mondott. Többek között ezeket mondta:

– Kedves gyermekeim! 1914 augusztusától 1918. október hó végéig tartott a borzalmas világháború. Hős katonáink vitézül harcoltak az idegen országokban. Vitézségüket megcsodálta az ellenség is. A rettenetes ütközetekben száz és százezer derék magyar katona halt hősi halált.

Sajnos, a háborút nem tudtuk megnyerni s az ellenség felosztotta ezeréves, drága, szép Magyarországot. Elvesztettük régi hazánk legszebb és kincsekben gazdag részeit s a szép Magyarországból Csonkamagyarország lett.

Ez a szép vidék is, amelyet itt látnak, a régi ezeréves Magyarországhoz tartozott. Az ellenség felosztotta ezt is és a volt muraszombati járás hazafias, vendajkú lakosait Szerbiához és a németajkú lakosokat Ausztriához csatolta.

Kedves gyermekeim! – Franciaország fővárosa, Párizs mellett egy régi királyi kastélyban, *Trianonban* eszelték ki ellenségeink ezt az átkos felosztást. Vajon a sok áldozatért ezt érdemeltük-e? Vessétek jól a lelketekbe ezt a szót: Trianon! Ez a mi szomorúságunk, nagy gyászunk, nagy szegénységünk oka.

Itt a trianoni hármashatárnál fogadjátok meg kedves gyermekeim, hogy sohasem feledkeztek meg az elesett magyar hősekről és becsülettel fogtok dolgozni egész életeteken át a jövő Nagymagyarorszáért!

A tanulók mélyen a lelkükbe vették ezeket a szavakat s felejthetetlen emlék volt részükre ez a szép, hazafias beszéd.

Minden iskolának egy-egy növendéke azután hazafias költeményt szavalt el, közben pedig hazafias énekeket énekeltek.

Az ének szárnyán küldték el a mellettük levő két idegen országnak az üzenetüket: Nem, nem, soha!...

Az ünnepély végén egy tanító bácsi felhívta az összes tanulókat, hogy itt, a trianoni határnál, ezen a szomorú helyen tegyenek ünnepélyes fogadalmat a következőkre:

A hősök emlékét mindenkor a legnagyobb kegyelettel és tisztelettel fogják megőrizni. Községükben a hősök emlékére felállított szobrot mindig gondozni fogják. Ta-

vasztól kezdődőleg, amíg a szabadban virág szedhető, friss virágból, akár mezei virágokból is készített csokorral díszítik majd az emlékoszlopot.

A község temetőjében a hősök sírját rendben fogják tartani és virággal fogják díszíteni.

Ha rokkanttal találkoznak, tisztelettel köszöntik és ha valamiben segítségükre lehetnek, mindenkor szolgálatkészek lesznek.

A tanító bácsi felhívására valamennyi tanuló szívére tette a kezét és hangosan kiáltotta:

Megfogadjuk, hogy így fogunk cselekedni!

Azt hiszem egy tanuló sem fog megfélemezni erről a fogadalomról, melyet a Hármashatárnál tett.

A Szózat eléneklésével véget ért a megható, szép ünnepély.”³³

7. kép. Kiránduló tanulók a hármashatárnál (Dezső Lipót nyomán)

A Felsőszölnökön 1928-ban született adatközlőnk (Cs. V.) felidézte, hogy ő harmadik osztályos korában járt először a hármashatáron. Voltak évek, amikor az egész iskola kivonult, és voltak alkalmak, amikor a környék iskolás gyermekei itt találkoztak, s zászlókat lobogtatva ültek fel a hármashatárköre.

A két világháború között az iskolások általában minden évben kimentek, de nem minden esetben találkoztak szervezeten egymással.

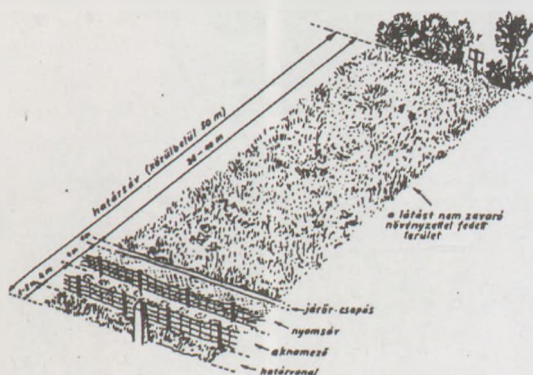
Elszigeteltség, tiltott hely – a második világháború után

Adatközlőim visszaemlékezése szerint a második világháború utáni években nem zárult le drasztikusan a határ, s így a hármashatárkö felkeresésének szokása, hagyománya sem szűnt meg azonnal. Megkezdődött azonban az alkalom depolitizálódása, s előtérbe került a természet nyílásának, a tavasznak az ünneplése. Konkrét rendezvényként, illetve programként az ún. *madarak és fák napja* megünneplésének helyszínévé vált a hármashatárkö és térsége.

Magyarország nyugati határán 1949-ben kezdték meg az Ausztriától és a szovjet bloktól eltérő utat kezdeményező Jugoszláviától elválasztó szögesdrótkerítés, az ún.

³³ Dezső 1930: 15, 19–21.

vasfüggöny kiépítését. A *vasfüggöny* valójában egy kb. 50 méter szélességű, több elemből álló határsáv, melynek legkegyetlenebb része a drótakadályok között telepített aknamező volt. S bár 1956-ban lépések történtek a némi eufémizmussal „műszaki zár”-nak nevezett határzáró rendszer felszámolására, a forradalom bukása után, 1957-ben ismét kialakították az ún. halálzónát, korszerű taposóaknáknak telepítésével. A nemzetközi politikai helyzet javulásának, a szomszédos országokkal való feszültség enyhülésének hatására 1963-ban került sor az aknamező felszámolására. Ekkortól egy ún. „szelíd vasfüggöny” épült ki a nyugati határon, ami lényegét tekintve egy elektromos jelzőrendszer volt. Ennek felszámolására csak a rendszerváltást megelőző évben, 1989-ben történt határozat.³⁴

8. kép. A „vasfüggöny” (Zsiga Tibor nyomán)

A *vasfüggöny* végleg elválasztotta egymástól az addig legális vagy illegális módon, de egymással folyamatosan kapcsolatot tartó, egykor összetartozó mikro-térség közösségét. A rokon, baráti, gazdasági (termelői és értékesítői) kapcsolatokon alapuló térségi viszonyrendszer felbomlott, megszakadt. Az esetleg csak néhány száz méter távolságra fekvő házak lakói szimbolikusan és valóságosan is szinte elérhetetlen távolságra kerültek egymástól.

A határvonal szűkebb, illetve tágabb övezete lényegében tiltott zónának minősült. Rendelet szabályozta a határ megközelítésének feltételeit. „Új fogalomként jelent meg a *határsáv*, amely a határvonaltól számított 30–500 métert jelölte, és a *határövezet*, mely 15 km-es területre terjedt ki. Eltérő, de egyaránt szigorú feltételekhez kötötték bárki belépését a határsávba, illetve a határövezetbe. Csak meghatározott engedéllyel lehetett ott tartózkodni, vagy oda belépni.”³⁵

Mindez természetesen azt is jelentette, hogy a hármashatárkö megközelítése is lehetetlenné vált. Elmaradtak tehát a korábbi évtizedek iskolai és osztálykirándulásai, s megszűnt a madarak és fák napjának a hármashatárkőnél, illetve annak közvetlen térségében való megünneplése.

Az előállott helyzetben az idősebbek is egyre kevesebbet beszéltek a hármashatárköhöz fűződő emlékeikről. Mindezen okok következményeként a felnövekvő újabb generáció gondolatvilágába nem épült bele a hármashatárköhöz kapcsolódó történeti ismeret. A fiatalok és a gyermekek élményanyagából már hiányoztak a hármashatárköhöz fűződő helytörténeti vonatkozások.

³⁴ Zsiga 1999.

³⁵ Zsiga 1999: 800.

9. kép. Hármasatárkő – magyar oldal
(M. Kozár M. felvétele)

10. kép. Tromejnik – szlovén oldal
(M. Kozár M. felvétele)

11. kép. Dreilaendereckstein – osztrák oldal
(M. Kozár M. felvétele)

A három ország közvetlenül érintett térségében a legkorábbi kapcsolatok a helyi, illetve körzeti tűzoltóságok között jöttek létre. Az 1970-es évektől kezdődően, többnyire kétoldalú megállapodásokkal, már létrejött – legalábbis a tüzesetekre vonatkozó katasztrófaelhárításban – a határok „megsemmisítését” megvalósító együttműködés.³⁶

Az 1980-as években Nyugat-Magyarország érintett nagyobb közigazgatási egységei, Győr, Vas és Zala megyék a társadalmi, politikai enyhülés időszakában határozottan törekedtek a kétoldalú kapcsolatok kiépítésére mind Ausztriával, mind Jugoszláviával. Ezek eleinte igencsak formálisak voltak, majd fokozatosan teltek meg tartalommal. Először a kultúra és sport, majd az oktatás és a gyermeküdültetés, később a kistérségi áru-csere és gazdasági kapcsolatok alakultak ki.

Külön említést érdemel, hogy a magyar fél törekvéseiben már a kezdetekkor jelen volt a határon túli magyarok ügyének kérdése. Annak ellenére, vagy éppen abból is következően, hogy éppen az ausztriai és a jugoszláviai (szlovéniai) magyarok helyzete sok szempontból és összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a Kárpát-medence többi határon túli magyar közösségéé. Mindenekelőtt gazdaságilag, egzisztenciálisan, ugyanis magasabb életszínvonalon, továbbá – a kisebb-nagyobb és megalapozott elégedetlenségek ellenére – kedvezőbb feltételek között éltek nemzetiségi, illetve kisebbségi létüket is.

Megkönnyítette a közeledést a viszonyosság lehetősége és gyakorlata. Vas megyében pl. szlovén (vend), osztrák–német és horvát közösségek élnek, melyek a kölcsönösség elve alapján (is) javuló feltételekkel számolhattak.

A határokon átnyúló törekvéseket nemzetközi programok is támogatták. Ezekben az években fogalmazódott meg és bontakozott ki az ún. *Alpok–Adria Munkaközösség* projektje, mely voltaképpen már kvázi Euro-régióknak tekinthető térség. Az *Alpok–Adria Munkaközösség* multikulturális voltával, sokoldalúságával és több (közép-európai) ország tartományát, provinciáját, megyéjét magába foglaló, s politikailag is támogatott elképzeléseivel valóságos mozgásba hozta az érintett makro-régiót.

Fontosnak tarjuk hangsúlyozni, hogy az Alpok–Adria közösség minőségileg megemelte és ideológiailag is legitimizálta a korábbi években többnyire csak áttételesen és főként kulturális vonatkozásaiban fel-feltűnő Közép-Európa problematikát.³⁷

A szűkebben vett hármashatár térség életében 1989 hozott látványos fordulatot. Magyar oldalról a Hazafias Népfront járási hivatala kezdeményezte az ún. Barátság találkozót. A szlovéniai magyarok szemléjének eseménynaptára a május hónapban történetekkel kapcsolatban a következőket jegyzi fel: „Barátság találkozót szerveztek a hónap végén a jugoszláv–osztrák–magyar hármashatáron. Muraszombat, Körmend és Fürstenfeld vezetői s a három község polgárai a rövid művelődési műsort követően üdvözlő táviratot küldtek mindhárom ország vezetőinek.”³⁸

A maga nemében különleges esemény emlékét a helyszínen emléktáblák őrzik, mindhárom ország területén. Az osztrák oldalon, márványtáblán az alábbi szöveg olvasható:

„Am 27. Mai 1989 haben sich hier bei einem
Internationalen Friedenfest
Die Bürgermeister der Staedte

³⁶ I. Schneckner 1999: 20.

³⁷ I. Századvég 1989.

³⁸ Napló 1989: 165.

Körmen

Kericsmár Jenő

Murska Sobota

Gerencer Andrej

Fürstenfeld

Kospach Erich

Getroffen und haben in Anwesenheit zahlreicher Ehrengäste und vieler Mitbürger aus den 3 Laendern Ungarn–Jugoslawien–Österreich in feierlicher Form die gemeinsamen Bemühungen ihrer Staedte und Laender um Frieden und Freundschaft in unserer gemeinsamen Heimat Europa bekundet.”

Az egykori jugoszláv (ma szlovén) oldalon egy kőtáblára vésve ugyanez a szöveg olvasható teljes terjedelmében szlovén nyelven.

A magyar oldalon kopjafás oszlopok közé foglalt fatáblába vésve rövidebb szöveg olvasható: „Határmenti találkozó a Békéért – Muraszombat, Fürstenfeld, Körmen 1989. május 27.”

Az 1989-es találkozó emléke a fenti tárgyi emlékeken túl élénken él a résztvevők emlékezetében is. Ez a találkozó sok tekintetben azonosságot mutat a később európai hírnévre szert tett soproni ún. *páneurópai piknik*-kel. Ott az osztrák–magyar határon 1989. augusztus 19-én: „Több száz Magyarországon tartózkodó német menekült vágta, futva tört át az őrizetlenül hagyott határszakaszon Ausztriába.”³⁹

A történeti hűség megköveteli, hogy felidézzük: Felsőszölnökön, ha nem is ilyen látványosan, de mintegy három hónappal korábban tehát:

– Ugyancsak megvalósult egymást rég nem látott (tiltott határátkelést végrehajtott) rokonok – elvileg tiltott – találkozója.

– Felsőszölnökön is sor került előzetes hatósági engedélyek nélkül a határok szimbolikus és valóságos átlépésére.

– Felsőszölnökön is megértően, engedékenyen, toleránsan viselkedtek mindhárom ország hivatalos szervei, határhoi.

– S végül Felsőszölnökön is felforrósodott a levegő, egyfajta euforikus érzés („az emberek és az eszmék szabad áramlása”) vett erőt az embereken.

Lényeges különbség azonban a felsőszölnöki és a soproni események között, hogy:

1. A hármashatár térségében az előzmények évek óta folyamatosak voltak, s a mikro-regionalitás keretei között érlelődtek, illetve formálódtak.

2. A találkozó egyrészt a megismételhetőség igényével készítették elő, másrészt az mindvégig a szervezettség keretei között zajlott.

3. Továbbá nélkülözte a Magyarországon tartózkodó keletnémet turisták lökészerű, s a spontaneitás ellenőrizhetetlen eluralkodását eredményező – országos, illetve nemzetközi kihatású – menekült-ügyi problematikáját.

4. Ilyenformán a hármashatár térségének találkozója megmaradt regionális jellegűnek.

Az 1990-es évek: új feltételek – új lehetőségek

A határ menti találkozó 1990-ben újabb attitűddel bővült. „A szlovéniai–magyarországi és ausztriai hármashatáron megtartották a nyitott határok napját, ahol három tartomány elnöke fogott kezét és ezzel szimbolizálta a jószomszédi viszonyokat és a határok felszámolását Európában.”⁴⁰ A tudósítás egy másik megfogalmazása szerint: „Toni Bruckner, Andrej Gelencer s Bauer Károly – Jennersdorf, Muraszombat és Szentgotthárd polgármesterei fogtak egymással kezét szeptember elején a hármashatári ünnepségen,

³⁹ Pozsgay 1993: 170.

⁴⁰ Naptár 1991: 132.

ahol mindhárom ország szomszédos városainak és falvainak polgárai adtak egymásnak egy napra találkozót.”⁴¹

12. kép. Képeslap – Oberdrosen (Ausztria)

13. kép. Képeslap – Gasthaus Hirtenfelder (Ausztria)

A napi eseményeket közvetlenül követő magyarországi sajtó „ünnepélyes s egyben történelminek is nevezhető esemény”-ről számol be. Szentgotthárd és Muraszombat esetében az első emberek még a rendszerváltás előtti hivatali rend szerint, mint tanácselnökök szerepelnek a híradásban, akik Jennerdsdorf polgármesterével együtt dokumentumot írtak alá. Megtudjuk továbbá még, hogy jelen volt dr. Dimitri Rupel, Szlovénia külügyminisztere és dr. Szele Ferenc Vas megye tanácsának megbízott elnöke is. A tudósí-

⁴¹ Naptár 1991: 140.

tás szerint az ünnepélyen elhangzott a magyar, a szlovén és a burgenlandi tartományi himnusz.⁴²

Az ígéretesnek induló folyamatot 1991-ben sajnálatos események zavarták meg. Június 26-án reggel az osztrák–szlovén határon Kuzmánál kisebb incidensre került sor, amely során a Jugoszláv Hadsereg katonái felszólították a kuzmai határátkelőhelyen dolgozó rendőröket és vámtiszteket, hogy adják meg magukat, de erre szerencsére nem került sor... a Jugoszláv Hadsereg megindult Szlovénia felé”.⁴³ S bár „július 9-én a délutáni órákban a lerombolt Ragdonára látogatott Vaszil Tuporkovszki és Bogic Bogicevic, a jugoszláv államelnökség két tagja, valamint Jelko Kacin, szlovén tájékoztatási miniszter, kíséretükben volt még Milan Cusic vezérezredes, a JH képviselőletében, a lerombolt város megtekintése után a vendégek bocsánatot kértek a polgároktól”,⁴⁴ gyakorlatilag kezdetét vette az ún. balkáni háború és Jugoszlávia szétesése.

Visszatekintve is különös jelentőséget tulajdoníthatunk annak a ténynek, hogy ennek ellenére sem maradt el a kezdeményezés folytatása. „Három ország himnuszának elhangzásával kezdődött szeptember első vasárnapján az osztrák Santora espresso udvarán: a hármashatári találkozó (Jennersdorf környékén), majd a vendéglátó Jennersdorf, utána Körmend és Muraszombat polgármesterei köszöntötték az egybegyűlt polgárokat a hármashatár minden oldaláról”.⁴⁵

A megindult folyamatot már nem lehetett megállítani. A következő évben: „Szeptemberben került sor a szlovén–magyar–osztrák hármashatár találkozóra, amelyen megjelent Andrej Gerencer muraszombati, Bauer Károly szentgotthárdi és Toni Brückner jennersdorfi polgármester is”.⁴⁶

1993-tól a rendszeres évenkénti találkozókat már a közvetlenül érintett települési önkormányzatok szervezik: Felsőszölnök (Magyarország), Kuzma (Szlovénia), St. Martin (Ausztria). Háromévenként váltakozva mindig más és más látja el a fő szervezői teendőket. Itt közbevetőleg meg kell említenünk, hogy az egyes országokban eltérő a közigazgatás struktúrája. Ausztriában, de főként Szlovéniában egy-egy önkormányzathoz több kisebb-nagyobb falu tartozik. Így van ez St. Martin, és különösen Kuzma esetében is. A nagyobb térségi egyeztetésekben az is gondot okoz, hogy Szlovéniában a települések közigazgatási hierarchiájából hiányzik a magyar és az osztrák struktúrának megfelelő középszint. Kisebbséget jelent a program megvalósításában, hogy még nem sikerült megállapodni egy állandó időpontban. Minden évben hosszabb-rövidebb egyeztetés előzi meg az adott év rendezvényének időpont-meghatározását és a program összeállítását.

A 2000. év rendezvényének, mely várhatóan július 2-án kerül megvalósításra, a szlovéniai fél a fő szervezője.

A határ menti, hármashatári találkozók jelentősége és perspektívája

Kiindulási pontként tanulságos felidézni egyes találkozók vezérgondolatait, ún. szlogenjeit, a különböző híradások címsorait:

1989: Barátság találkozó
Nemzetközi Béke ünnep

⁴² Vas Népe 1990. szept. 10.

⁴³ Naptár 1992: 251.

⁴⁴ Naptár 1992: 252.

⁴⁵ Naptár 1992: 253.

⁴⁶ Naptár 1993: 155.

- Határ menti találkozó a Békéért
- 1990: Nyitott határok napja
A barátság és a jószomszédság nem ismer határokat
- 1991: Hármashatári találkozó
Az artériák összekötnek
- 1992: Hármashatár találkozó
Minden út összefut
- 1993: Iskolák és gyermekek találkozója
- 1996: Határtalan kapcsolatok
Jószomszédság fesztivál
- 1999: Naturparkok találkozója
Rába menti nemzetközi régiók

Mint látható a kezdetektől bizonyos hangsúlyeltolódás figyelhető meg a térség programjában. A különböző államberendezkedésű és eltérő ideológiai háttérrel rendelkező felek a *béke és barátság* hívószavakkal igyekeztek megteremteni a kapcsolatokat. Az európai uniós hatások és az időközben bekövetkezett közép-európai rendszerváltás a *(korábbi merev) határok átjárhatóságára* helyezte a hangsúlyt. A kialakult új status quo, az egységes Európa létrejöttét lassító folyamatok a mikro-régió jelentőségét növelték, és az érintett országok határ menti térségeinek közvetlen és intenzív (jószomszédi) együttműködésére irányították a figyelmet.

Előzetes elképzelések szerint 2000-ben a találkozó az európai uniós csatlakozás jegyében kerül megrendezésre.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kezdeti túl általános programtól, a még meg nem valósítható ideán át, a reális lehetőségek figyelembevételével a pragmatikus térségi törekvésekig jutottak el az érintettek.

Felvetődik azonban: kik is valójában az érintettek?

Erre a kérdésre keresve a választ bonyolult és folyamatosan változó állapotleírást adhatunk. Mindenekelőtt nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy a közeledés eleve kettős indíttatású. Egyfelől ismeretesek a helyi törekvések, másfelől nem valósulhattak volna meg a kezdeti lépések a (nemzetközi és országos) nagypolitika támogatása nélkül. Mindez azt jelenti, hogy valójában egy egymásra rétegződött, s fokozatosan kiterjedő térségi viszonyrendszer kialakulását figyelhetjük meg. A kiterjedés egyaránt vonatkozik a konkrét földrajzi értelemben vett mind tágabb és tágabb övezetekre, valamint a fokozatosan megnagyobbodó térségekben található különböző társadalmi-politikai berendezkedésű és gazdasági érdekeltségű régiókra, államokra. Egy olyan térségi struktúra létrejöttét kísérhetjük nyomon, mely mind gazdagabb tartalmi elemekkel és cselekvési programokkal feltöltődve valóban új, s az országhatárokon átvívelő alternatívát nyújt a térségben élő emberek számára.

Az egymásra rétegződő térségi struktúra fontosabb összetevői az alábbiak:

1. *Helyi, közvetlen települési, önkormányzati szint*
Felsőszölnök
St. Martin (Tauka)
Kuzma (Trdkova)
2. *Kistérségi, kistáji, járási, kisvárosi szint*
Szentgotthárd (járás, Vend-vidék, szentgotthárdi kistérség)
Jennersdorf (járás)
Kuzma (község-járás)
3. *Kisrégió, körzeti, természetvédelmi szint*
Körmend (Örség-Vendvidék Naturpark)

Fürstenfeld (Dél-Burgenland Trilaterális Természeti Park)

Murska Sobota (Goricko, Prekmurje)

4. Középrégió, megyei, tartományi szint

Vas megye (Nyugat-Dunántúl)

Burgenland (Pannon régió)

Kelet-Szlovénia (Pannon térség)

5. Országok, államok, népek szintje

Magyarország

Ausztria

Szlovénia

6. Nagy régiók nemzetközi szintje

Közép-Európa

Alpok–Adria közösség

7. Földrész, uniók, szövetségek szintje

Európai Unió

Európa

Az új folyamatok és új lehetőségek kétségtelenül mozgásba hozták a térséget. Egy bő évtized elteltével még nem mérhető fel pontosan, hogy az élet mely területén, területein van igazi perspektíva a térség és lakói számára. Annyi azonban már most megállapítható, hogy a kezdeti nagy remények nem mindenben és főképpen nem gyors ütemben valósíthatók, illetve valósulnak meg. Másfelől viszont az is megfigyelhető, hogy vannak és lesznek területek, ahol csak egyes csoportok és szűkebb rétegek érvényesülése biztosítható, illetve biztosított. Némiképp megnyugtató, hogy kisebb-nagyobb mértékben az érintett mikro-régió minden tagja, lakója részesülhet az új feltételekből származó előnyökből, javakból. Ennek illusztrálására – tájékozódó jellegű kutatásaink alapján – felvázolunk néhány olyan kapcsolattartási mezőt, melyekben a résztvevők különböző kondicionáltsága ellenére már bizonyos eredményekről adhatunk számot.

1. Interperszonális (rokoni, baráti) kapcsolatok

Az osztrák–szlovén határon már régtől fogva működik a közvetlen határátkelőhely. E téren az egyik legfontosabb lépésnek az tekinthető, hogy 1992 augusztusában Martinje és Felsőszölnök között Göncz Árpád magyar és Milan Kucan szlovén köztársasági elnökök jelenlétében átadták – az érintett mikro-régió igényeit kiszolgáló – magyar–szlovén személyforgalmi határátkelőhelyet.⁴⁷

E határátkelő kialakításának, átadásának és működtetésének története érthetően leköttötte a helyi sajtó figyelmét. Az eseményeknek a híradások – olykor kissé hatásvadász – címsoraival való felidézése önmagában is sok tanulsággal szolgál:

– Felsőszölnök – Martinje. Nyitva van az (arany?)kapu (néhány órára megnyitják a határt) – Vas Népe (továbbiakban VN) 1990. aug. 15–16.

– Átkelő nyílnak az idén. A magyar–jugoszláv határon Felsőszölnökön VN 1991. márc. 23.

– Még az idén Felsőszölnökön: Lesz határátkelő! – VN 1992. márc. 4.

– Jeszenszky Géza szlovén–magyar határállomást avat Felsőszölnökön – VN 1992. máj. 19.

⁴⁷ Himók 1994: 159.

– Kurta, furcsa megnyitó. Két óra csúszással külügyminiszter nélkül – VN 1992. máj. 21.

– „A domb két oldalán ugyanolyan fák nőnek...” Új határátkelő Felsőszölnök és Martinje között. – VN 1992. aug. 22.

– Göncz Árpád vízumról, médiumokról és az öt Vas megye legújabb határátkelő-jének aug. 21.-i avatásáról – VN 1992. aug. 22.

– Balkáni viszonyok a hegyek között. Ki fizeti a révést? (mostoha körülmények a magyar oldalon, kiváló felszereltség a szlovéniai részen) – VN 1993. aug. 24.

Magyar–szlovén viszonylatban feltétlenül megemlítendő, hogy a határátlépéshez 1998 óta – hasonlóan az osztrák–szlovén viszonylathoz – nem szükséges az útlevél. A határ átlépéséhez elegendő mindkét ország állampolgárai számára a saját országukban használatos, ún. személyi igazolvány, illetve legitimációs kártya felmutatása. Ez már szinte európai uniós norma!

2. Politika és közélet

Mindenekelőtt arra a nemzetközi tapasztalatra utalunk, miszerint a határ menti térségekben megfigyelhető a kétnyelvűség adta lehetőségek felhasználása az ún. „mikrointerakció”-ban, a politikai és a gazdasági modellek kialakítása és működése terén.⁴⁸

A politika és a közélet képviselői és szereplői több vonatkozásban sikeresen lobbiztak a mikro-térség fejlesztésében, és a mind nagyobb régiókhoz való kapcsolódási lehetőségekben (pl. Phare-program).

A három közvetlenül érintett település polgármesterei és a kistérségi, kistérségi, valamint tartományi szintű politikai-közéleti személyek és fórumok sokat tesznek annak érdekében, hogy az ún. *hármashatár-találkozók* rendszeresek legyenek, s a térség hagyományába illeszkedjenek.

Megjegyezzük, hogy e téren kisebb-nagyobb gondot jelent a szervezésben és a lebonyolításban egyaránt, hogy a közvetlenül érintett terület a három országban háromféle érdekeltségben, jogi státusban van. Magyarországon a Hármashatár közvetlen területe a magyar állam, a Belügyminisztérium tulajdona, mely a használati jog terén (ma már) tág lehetőségeket ad a helyi (felsőszölnöki) önkormányzatnak. Szlovéniában a *Tromejnik* térsége önkormányzati tulajdon. Talán nem meglepő, hogy ezen az oldalon a legrendezettebb a terület, kiépített parkoló és ízléses fogadó faépítmények is várják a látogatókat. Az osztrák oldalon a *Dreilaendereck* térsége magántulajdon, s a tulajdonos a terület köz-célokra való ideiglenes használatától kissé idegenkedik.

Itt említjük meg, hogy a hármashatárkőhöz kiépített út jelenleg még csak a szlovén oldalon van. Ilyenformán egy-egy nagyobb berendezést, installációt igénylő rendezvényhez a magyar félnek is kerülő úton, Szlovénián keresztül kell kiszállítania a felszerelést.

3. Gazdaság és kereskedelem

Úgy tűnik e téren a legnehezebb az előrelépés. A kistérség nagyobb beruházáshoz való jutása az ún. peremhelyzetben, azaz a centrum/ok/tól való jelentős távolságban nehezen realizálható. Nagyvállalkozásnak a térségbe való telepítésére nincs igazi remény, a

⁴⁸ Vö. *Strukelj* 1994: 275–276.

közepes, de leginkább a kisvállalkozásoknak van esélyük. E vonatkozásban egy tanulságos megfigyelésre hívjuk fel a figyelmet. A két- illetve többnyelvűség felértékelődése révén a határ menti térségekben élő (nemzetiségi, etnikai) kisebbségek egyes (politikai és gazdasági) tevékenységekben átvehetik a vezető szerepet, azaz valóságos térségi-térbeli funkciót nyerhetnek.⁴⁹

Az országos területfejlesztési elképzelésekben azonban a nyugati határszél – viszonylagos fejlettségénél fogva – nem jelent feltétlenül előnyt.⁵⁰ Vas megye pl. a legkevésbé támogatást kapja e téren, s a felsőszölnöki önkormányzat sem nyert 1990 óta területfejlesztési pályázaton.

A kitörési pontot mégis a földrajzi helyzet jelentheti, ehhez azonban néhány területen határozott előrelépésre van szükség. Egyes vélemények szerint ezek egyike a felsőszölnöki határátkelőhelynek a nemzetközi teherforgalom előtti megnyitása lehetne.

Más elképzelések szerint a gazdaságban is hatékonyabban kell alapozni a helyi adottságokra, lehetőségekre, hagyományokra. Vannak tervek gyümölcsstermesztési vertikum kiépítésére, a természetvédelmi terület vonzerejének hasznosítására.

A gazdaság területén további lehetőséget jelentenek az idegenforgalomhoz és turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások. Ezek között a vendéglátás kifejezetten a gazdasági vállalkozások körébe sorolható. Szentgotthárdon a város középpontjában található az 1971 óta *Hármashatár* néven működő étterem. Szlovén oldalon is évtizedekre nyúlik vissza a hasonló profilú tevékenység. A legnagyobb múltú az 1970-ben alapított *Bistro Tromejnik Sukic*, a Felsőszölnököt Kuzmával összekötő út mentén.

Az osztrák oldalon is találunk példát. Közvetlenül a hármashatárkö közelében, Oberdrosen üzemel a szerény *Dreilaenderstein – Gasthaus Lang*. Rangosabb, de távolabb, Windisch-Minihof településen található a *Gasthaus „Zur Dreilaenderecke” Hirtenfelder* vendéglő.

4. Kultúra és művelődés

A multikulturális adottságokkal rendelkező mikro-régió egyik leghatékonyabb területe a kulturális, illetve művelődési kapcsolatok bővülése és intenzitása. Magyar részről pl. feltétlenül említésre méltó, hogy a Magyarországi Szlovén Önkormányzat székhelye Felsőszölnökön van.

A kulturális és művelődési kapcsolatok ma már nemcsak az évenkénti határ menti találkozók műsorának biztosítását jelentik. A több évszázados együttélés ellenére jelen van az egymástól eltérő kulturális-nyelvi örökség, a különböző néprajzi-folklór hagyomány, melyek megőrzése éppúgy cél, mint másoknak való bemutatása, s az érdeklődőknek részére megismertetése.⁵¹

Örvendetes, hogy ezen a téren a civil szervezetek is egyre aktívabbak. 1995 óta működik a *Hármashatárkö Alapítvány*, melynek székhelye Felsőszölnök, s mely alakulása óta mintegy 20 különböző rendezvényt, programot (pl. kézműves tábor, kiállítás) szervezett.

Az őrszentpéteri Teleház 1999-ben már harmadik alkalommal rendezte meg a *Hármashatár Nemzetközi Hagyományőrző Gálaestet*, ahogy arról az Őrvidéki Civil Tükör – Zivil Spiegel von Dreiergrenzgebiet című kiadvány hírt ad.

⁴⁹ Vö. Zupancic 1994.

⁵⁰ Vö. Rechnitzer 1996.

⁵¹ Vö. Gráfik 1996.

Az utóbbi években a hármashatár-találkozók eseményeibe az egyház is bekapcsolódik.

Itt említjük meg azokat a tudományos tanácskozásokat, konferenciákat, melyek a térség kérdéseivel foglalkozva a térségben kerültek megrendezésre.⁵²

5. Sport és szabadidő

E téren egyfelől a falusi szórakoztató (népi ügyességi játékok) és tömegsport felélesztése, másfelől a szabadidő rekreációs tevékenységekkel való kitöltése lehet a cél.

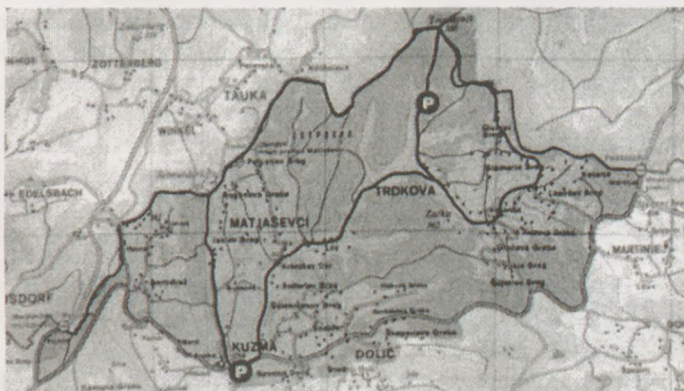
A tevékenységek egy része (pl. kuglizás, íjászat, lovaglás, kerékpározás, tájfutás, természetjárás) föltehetően a szélesedő és mind jobban kiterjedő turizmus keretein belül valósítható meg.

Külön programot jelenthetne a vadászat, melynek a térségben nagy múltja van. Mindhárom országban működnek vadászegyesületek, társaságok, részben hobbi, részben bér vadászat, illetve a vadgazdálkodás keretében.

A magyar oldalon, e téren sajátos helyzet tapasztalható. Az erdők itt még a rendszerváltás előtt is túlnyomórészt magántulajdonban voltak. Az ország 0,6%-át kitevő erdő magántulajdon szinte teljes egészében a Vend-vidéken volt. A korábban bérkilövő funkcióval működő ún. vend-vidéki vadásztársaság mintegy három éve földtulajdonosi alapon, a területet haszonbérbe véve tevékenykedik *Hármashatár Vadásztársaság* néven.

Tanulságos adalékként említjük meg, hogy a szlovén oldalon sportegyesület is felvette a hármashatárra utaló nevet: *Nogometni Klub Tromejnik-Slovenica* (Kuzma), mely 1999-ben ünnepelte megalakulásának huszadik évét.⁵³

6. Turizmus és idegenforgalom

14. kép. Turisztikai prospektus a hármashatárkövel (Szlovénia)

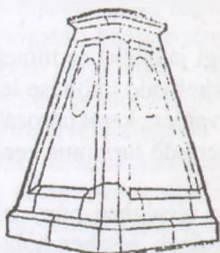
Mint arra már utaltunk a turizmus szoros kapcsolatban állhat a gazdasági élettel, különösen a szolgáltatások, vendégfogadás terén. Magyar részről jó példa erre a

⁵² I. Gráfik 1996a, Kepecs 1998, Kozár 1999.

⁵³ Petek 1999.

HÁRMASHATÁRKŐ

VENDÉGHÁZ

Felsőszölnök (9985)
Fő u. 10.
Vas megye
Tel.: 06-94/434-143
0036/06-94/434-143
Szeretettel várja Önt
Nagy Imre és neje, Udvardy Anna

15. kép. Vendégház prospektus a hármashatárkövel (Magyarország)

A turizmus terén különleges kínálatot jelenthet az ökoturizmus,⁵⁶ illetve a falusi turizmus.⁵⁷ További lehetőség a kulináris vonzerő (népi táplálkozás, hagyományos ételek, italok, gyümölcsök) kiaknázása. Általában véve egy aktívabb reklámmal elérhető a regionális, térségi turizmus megélénkülése, a műemlékek, múzeumok, helyi látnivalók felkeresése.⁵⁸

7. Egyéb (pl. természetvédelem)

Ide olyan programok és nemzetközi projektek sorolhatók, melyek az érintett mikro-régió mindhárom országában megtalálhatók. Pozitív változást hozott a közelmúlt e téren is, ugyanis 1999 – többek között – a természeti parkok éve volt. A hármashatár térségének természeti parkjai (a magyar Őrség, az osztrák Raab és a szlovén Goricko) ettől kezdve szorosabban együttműködnek.⁵⁹

Magyar oldalon a hármashatár övezete az Őrség–Vendvidék Természeti Park része. A szűkebben vett, közvetlen térségre vonatkozóan 1997-ben kezdeményezések tör-

Hármashatárkö vendégház („A Magyar–Osztrák–Szlovén hármashatár találkozásánál a festői en szép Felsőszölnökön”), és a Hármashatár Kereskedelmi és Szolgáltató Bt. által Farkasfán működtetett Vendégház. Ezek a vállalkozások már a rendszerváltás után jöttek létre. Nemcsak elnevezésükben, de reklámanyagukban, kínálatukban is utalnak a hármashatárkö felkeresésének unikális programlehetőségére, élményére.

Úgy tűnik, hogy Szlovéniában jobban ráéreztek a hármashatárköben rejlő szimbólum felhívó, mozgósító erejére. A *Turistčno društvo Tromejnik* (Kuzma székhellyel) olyan turisztikai egyesület, mely az egész év folyamán programokat ajánl a hármashatárkönél.⁵⁴ Az egyesület *Dramska Skupina TD Tromejnik* néven még színjátzó csoportot is alapított.⁵⁵

Az ausztriai kistérségi turisztikai prospektusok szinte mindegyike közli a hármashatárkö színes fényképét. A kirándulási célpontok és a felkeresni érdemes látnivalók között a kiadványok többsége megemlíti a hármashatár térségét és a hármashatárkövet (*Dreilaendereckstein*).

⁵⁴ Kalamar 1999, 2000.

⁵⁵ Kalamar 1999, Maric 2000.

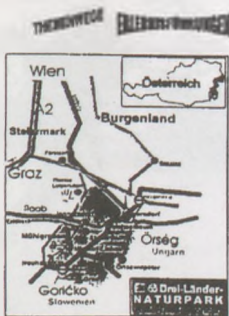
⁵⁶ I. Gráfik 2000.

⁵⁷ Csapó–Magyar–Szabó 1998: 580.

⁵⁸ Vö. Németh 1986, Sever 1990.

⁵⁹ Vö. Gyurác 1996: 209.

téntek az ún. **Háromhatár Nemzeti Park** létrehozására.⁶⁰ A magyarországi területekre szorítóköző törekvések – különböző okok miatt – nem vezettek eredményre.

Naturpark-Infocenterbüro
Eise netzdies Straße 11, 8380 Jennersdorf
Tel. 03329/48453. Fax: Dv. -21
E-mail: naturparkraab@aon.at

16. kép. „Freiraum-Dreiraum” – Drei-Laender-Naturpark logo

Osztrák oldalon az elképzelések a vonzó *Naturparadies im Dreilaendereck* szlogennel, trilaterális természeti parkkal várják az érdeklődőket. Ajánlataik között olyan speciális kínálatot, mint pl. a „Korn und Brot” és a „Leben Wasser”, valamint a „Friedenweg” fantáziavonásokkal hirdett túrák.⁶¹ A *Freiraum – Dreiraum* szlogen és embléma már a mindhárom országot érintő természeti park koncepció kifejezője.

Szlovéniában a szűkebb térségre a *Turisticka pot Tromejnik* nyújtja a táj természeti és kulturális örökségének szervezett látogatási lehetőségét. A határokon átnyúló természet- és tájvédelem központja, a *Goricko-Raab-Örség Naturpark Infocenter* a háromhatártól légvonalban mintegy 10 km-re fekvő Grad csodálatos kastélyában van. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a fentebb példaként felvázolt fontosabb mezők többsége lehetőséget nyújt a mind magasabb (és tágabb) szintekbe való kapcsolódásra. Ez pedig azt jelenti, hogy az egyes tevékenységek távlatban is reális és konvertálható cselekvési programokat, s életmód, illetve életviteli alternatívákat jelentenek a térségben élők számára.

17. kép. Háromhatár Vadásztársaság zsebnaptár (Magyarország)

⁶⁰ Erős 1997.

⁶¹ I. Bagdy 1999.

18. kép. Alpok–Adria Munkaközösség prospektus

19. kép. Nemzetközi tudományos konferencia résztvevői
a hármashatárkőnél (Lantos M. felvétele)

A cselekvési stratégiák természetesen nem azonosak sem az egyes érintett országok polgárai, sem az egyes országokon belül a mikro-térség lakosai számára. Tanulságos ebben a vonatkozásban interjúk alapján szerzett benyomásaink megfogalmazása, annak ellenére, hogy tájékozódásunk nem meríti ki a reprezentatív adatfelvétel követelményeit.

A hármashatár térségében az osztrák, szlovén és magyar lakosság körében megkíséreltük feltárni a *tulajdonviszonyokhoz, az életszínvonalhoz és a preferált törekvésekhez, cselekvésekhez* kapcsolódó domináns viszonyulásokat, attitűdöket.

Megfigyeléseink alapján következtetéseinket az alábbiakban – s néhány vonatkozásban különös figyelmet érdemlő megállapításokban – fogalmazhatjuk meg:

- Ausztria:*
- A magántulajdon feltétlen és mindenre kiterjesztett primátusa, tisztelete.
 - A magas életszínvonal megtartása, biztosítása.
 - A szabadidő egyedi, minőségi, választékos kitöltése.

Szlovénia: – A magántulajdon kiterjesztése, erősítése.

– Az életszínvonal növelése.

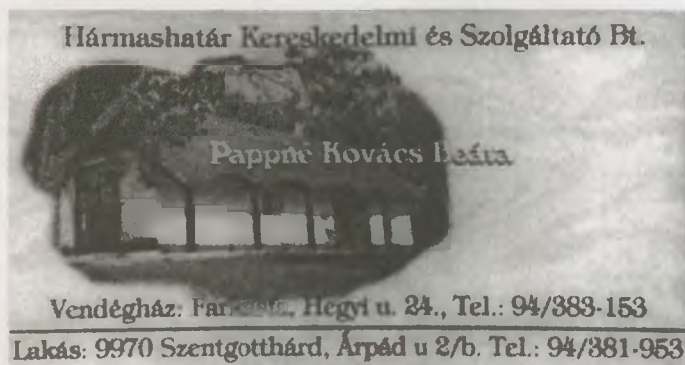
– A nemzeti identitás erősítése.

Magyarország:

– A magántulajdon megalapozása, kiépítése.

– Az életszínvonal javítása.

– A (főként anyagi természetű) javak gyarapítása, felhalmozása.

20. kép. Hármashatár Kereskedelmi és Szolgáltató Bt. névjegykártya

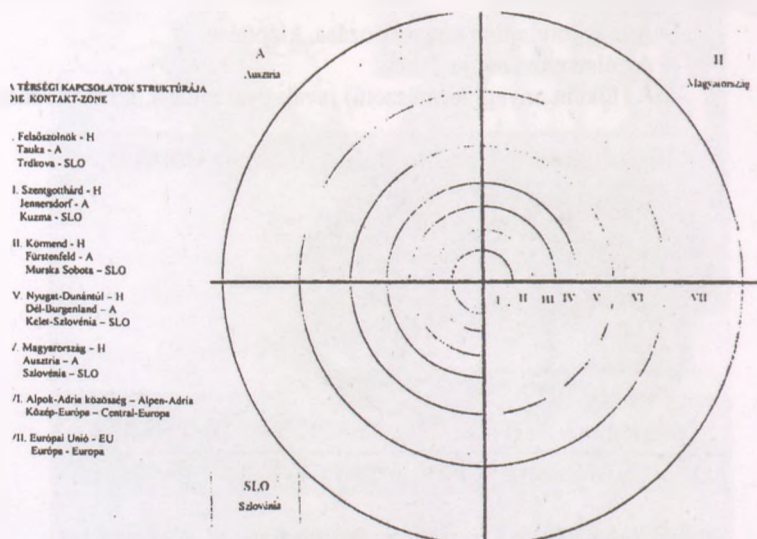
21. kép. Hármashatár Restaurant-Pizzeria névjegykártya

A fentiekből következően föltehetően, amíg a közvetlenül érintett mikro-régióban a *viszonylagos kiegyenlítettség állapota* elő nem áll, addig az eltérő stratégiák okozhatnak bizonyos együttműködési nehézségeket. Úgy véljük azonban, hogy a problémáknál lényegesen nagyobbak a lehetőségek. Ezért is írhattuk tanulmányunk címében, hogy a vizsgált térség a nemzeti traumától – lényegét, kereteit, de még inkább lehetőségeit tekintve – már eljutott a népek (társadalmak és kultúrák) egyenrangú, s valós perspektívát nyújtó találkozási helyéig.

Végül talán nem teljesen utópisztikus az a föltevésünk, hogy a vizsgált mikro-régió nemzeti, nemzetiségi, etnikai identitása főlé vagy amellet, s a történelmi múlt eseményei által terhelt „Közép-Európa” entitás felújítása mellett,⁶² valamint a térségben

⁶² I. Busek–Brix 1986, Busek 1992.

is (latens módon) meglévő és ható „Pannon-régió” tudatot⁶³ a harmadik évezredben ki-egészíti, egyes viszonylatokban felülrétegezi, esetleg bizonyos összefüggésekben fel is válthatja egyfajta multikulturális, új típusú „territoriális identitás”.⁶⁴

22. kép. Térségi kapcsolatok

Ennek a folyamatnak azonban – megítélésem szerint – az elején vagyunk. Reálisan szemlélve a történéseket a remélt végeredmény még távol van. A kezdeti lendület mintha vesztett volna erejéből, s a nagypolitika is időnként máshova helyezi a hangsúlyokat. Vissza-visszatérően kísért a *centrum* és *periféria* viszonylat negatív hatása.

Tanulságosak e vonatkozásban a nemzetközi tapasztalatok, melyek azt mutatják, hogy: „A hármas határok vidéke – éppen a kultúrák sajátos keveredése miatt – különleges értékű, hiszen minden etnikum számára gazdasági, politikai és kulturális felhajtóerőt jelenthet. A fejlett nyugat-európai országok hasonló találkozási pontjain legalábbis ez tapasztalható: nyitottság, kölcsönhatások, sokszínűség. A fejletlen régiókban viszont a határmentiség a *hátrányok halmozódását* jelenti. Ezek a területek ugyanis a *periféria perifériájaként működnek*, szinte teljesen elzártak, többnyire elhanyagoltak, egymást rontó viszonyok között éltek napjainkig.”⁶⁵

A fékező trendek ellenében a térségre vonatkozó legújabb, hosszú távú területfejlesztési elképzelés az ún. multi- és interregionális kapcsolatban fogalmazódik meg. Ebben a koncepcióban a mikro-térség távlatosan szerves részévé válhat egy, Graz–Maribor–Zalaegerszeg–Szombathely központokkal meghatározható potenciális euro-régió.⁶⁶ Ekkor nem feledkezhünk meg arról sem, hogy térségünkben a társadalmi-gazdasági fejlettség különböző szintjén álló országok területeinek, valamint nagyon eltérő életszínvonalú közösségeinek együttműködési törekvéseiről van szó.

⁶³ Vö. Gaál 1971.

⁶⁴ Vö. Haupt–Müller–Woolf 1998: 19.

⁶⁵ Botlik 1994: 7.

⁶⁶ I. Csapó 1996: 406.

Mintegy a fentiekből következően is, a magyar–osztrák–szlovén hármashatár mikro-régió közvetlenül érintett magyarországi települései leginkább a folyamatos odafigyelést és egyenletes támogatást hiányolják.

Mindezek ellenére azonban a fentebb felvázolt erők és törekvések hatnak.⁶⁷ A helyi politikai és közéleti tényezők, a társadalmi-gazdasági fejlődés új lehetőségeit felismerő vállalkozások, a szellemiségükben és kulturális tájékozódásukban igényes családok és személyek, a nyitott és kreatív egyéniségek optimisták.

Ezt érzékeltük helyszíni tájékozódásunk alkalmával, terepmunkánk során. Ezzel szembesülhet a térségbe kívülről – bármilyen céllal, akár csak turistaként a kistájba – érkező látogató is.

A mikro-régió felemelkedésébe vetett hitet és meggyőződést erősíteni, és a helyi aspirációkat bátorítani, támogatni nem lehet csak lokális feladat és cél, hanem összetársadalmi, sőt európai érdek.

IRODALOM

Bacsa, Gábor

1996 A magyar–jugoszláv (S. H. S.) határ megállapítása és kitűzése (A trianoni szerződés szerint) 1921–1924. Budapest. Határőrségi Tanulmányok 1996/3. Különszám

1997a Határtörténelem 1. rész. OrszágHatár 52/19. 44–45.

1997b Határtörténelem. A triplexek 2. rész. OrszágHatár 52/20. 44–45.

1997c Határtörténelem. A triplexek 3. rész. OrszágHatár 52/21. 44–45.

1997d Határtörténelem. A triplexek 4. rész. OrszágHatár 52/22. 44–45.

Bagdy, Ingrid

1999 Ein Naturparadies im Dreilaendereck. In Pannonisches Jahrbuch. Wien

Barth, Fredrik (ed.)

1969 Ethnic groups and boundaries. London

Borovszky, Samu–Sziklay, János (szerk.)

1898 Vasvármegye. Budapest

Botlik, József

1994 Szociológiai kirándulás a hármas határokra. Új szempontokat adhat a fejlesztéshez. Magyar Nemzet 1994. február 23. 7. old.

Brunner, Georg

1995 Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest

Busek, Erhard

1992 Az elképzelt Közép-Európa. Budapest

Busek, Erhard–Brix, Emil

1986 Projekt Mitteleuropa. Wien

Csapó, Tamás

1996 Vas megye hosszú távú területfejlesztési koncepciója. In: *Csapó Tamás (szerk.):* 399–415.

Csapó, Tamás (szerk.)

1996 Átalakulás Vas megyében. Tények – esélyek. Vas megye társadalmi-gazdasági fejlődése a rendszerváltástól napjainkig. Szombathely

⁶⁷ I. Csapó 1996.

- Csapó Tamás–Magyar Márta–Szabó Géza*
1998 A falusi turizmus helyzete Vas megyében. *Vasi Szemle* LII/5: 570–582.
- Dezső, Lipót*
1930 Kirándulás Felsőszölnökre és a Hármashatárhoz. In: *Dezső Lipót: Az én szülőföldem.* Szombathely. 15–22.
- Erős, D. Zoltán*
1997 Feszültségek a területfejlesztésben. *Vas Népe* 1997. október 17. 1. és 3. old.
- Gaál, Károly* (Eingleitet und zusammengestellt)
1971 Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum Pannonischen Raum. Eisenstadt
- Galántai, József*
1990 A trianoni békekötés 1920. Budapest
- Gráfik, Imre*
1996a Régiók a határon: sors, örökség és esély. *Vasi Szemle* L/4: 622–623.
1999 Új állam – új lehetőség? Horvátország és a magyar nemzeti kisebbség. *Néprajzi Látóhatár* VIII. 1–4: 75–84.
2000 Ökoturizmus. Kézirat.
- Gráfik, Imre* (szerk.)
1996 Vas megye népművészete. Szombathely
- Gyurác, József*
1996 Természetvédelem Vas megyében. In: *Csapó Tamás* (szerk.): 205–218.
- Határmegállapítási iratok*
1921–1924 Hadtörténeti Levéltár. Budapest
- Haupt, Heinz–Gerhard–Müller, Michael G.–Woolf, Stuart* (ed.)
1998 Regional and National Identities in Europe in the XIXth and XXth Centuries. The Hague–London–Boston
- Hirnök, Joze*
1994 Informacija o aktualnem položaju Slovencev na Madzarskem. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic Novak, S.* (red.): 157–161.
- Jambresic-Kirin, R.–Povrzanovic, M.* (ed.)
1996 War, exile, everyday life. Cultural perspectives. Zagreb
- Kalamar, Irena*
1999 Dramska skupina TD Tromejnik. *Nase Novine* I/1: 8.
- Kalamar, Srečko*
1999 Delovanje Turisticnega Drustva Tromejnik. *Nase Novinje* I/1: 12.
2000 Turisticno Drustvo Tromejnik. *Nase Novinje* II/2: 15.
- Kepecs, József*
1998 Demográfiai konferencia három ország határán. *Vasi Szemle* LII/1. 121–122.
- Kocsis, Károly*
1999 A délvidéki magyarság etnikai földrajza. *Néprajzi Látóhatár* VIII. 1–4: 1–36.
- komondi (Komondi, Péter)*
1990 Hármás kézfogas a hármashatáron. *Vas Népe* 1990. Szeptember 10. 1. old.
1993 Hármashatár – Egy kő a történelemről. IN *Vasi Kalendárium* 1994. Szombathely. 207. old.
- Kozár, Mária*
1999 Regionális nemzetiségi néprajzi konferencia Szentgotthárdon. *Vasi Szemle* LIII/4. 552.
- Maric, Lukrecija*
2000 Dramska skupina Tromejnik. *Nase Novine* II/2: 14.
- Mukicsné Kozár Mária*
1988 Felsőszölnök – Gornji Senik. Szombathely–Ljubljana

- Naptár* (szerk.: Szúnyogh, Sándor)
 1990 Naptár. A szlovéniai magyarok szemléje. Murska Sobota. 1989. 165. old.
 1991 Naptár. A szlovéniai magyarok évkönyve. Murska Sobota. 1990. 140. old.
 1992 Naptár. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva. 1991. 251–253. old.
 1993 Naptár. A szlovéniai magyarok évkönyve. Lendva. 1992. 155. old.
- Németh, Adél*
 1986 Burgenland. Budapest
- Ormos, Mária*
 1984 Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest
- Pozsgay, Imre*
 1993 Határmenti piknik Habsburg Ottóval. In: *Pozsgay I.*: 1989 Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Budapest. 168–171.
- Petek, Miran*
 1999 NK Tromejniki. Nase Novine I/1: 8–9.
- Raffay, Ernő*
 1995 Magyar tragédia: Trianon 75 éve. Budapest
- Ragályi, J. Róbert*
 2000 Kishatárforgalom Trianon után. OrszágHatár 52/1. 32–33.
- Rechnitzer, János*
 1996 Északnyugat-Dunántúl jövőképe, avagy egy regionális területfejlesztési stratégia alapelemei. In: *Beszteri, B.–Mikalosek, S.* (szerk.): Magyarország Európai Unióhoz csatlakozásának társadalmi-gazdasági kérdései, különös tekintettel Észak-Dunántúlra. Komárom–Veszprém. 31–52.
- Romsics, Ignác*
 1991 Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest
- Schnecker, Ewald*
 Hilfe über Grenzen. Die Wehr 67. Jhg. 11–12/ 20.
- Sebők, László*
 1990 Magyar neve. Határokon túli magyar helységnevszótár. Budapest
- Sever, Bela*
 1990 Pomurje A-Z. Priročnik za popotnika in poslovnege cloveka. Murska Sobota
- Straka, Manfred*
 1970 Handbuch der europaischen Volksgruppen. Wien–Stuttgart
- Strukelj, Inka*
 1994 Diglosija kot politična in ekonomska dimenzija v procesih opuscanja jezika. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic Novak, S.* (red.): 273–285.
- Századvég* (főszerk.: Gyurgyák, János)
 1989 Kell-e nekünk Közép-Európa? Különszám. Budapest
- Taylor, A. J. P.*
 1975 From Sarajevo to Potsdam. London
- Vakarcs, Kálmán*
 1939 A Szentgotthárd-muraszombati járás ismertetése. Szombathely
- Vas Népe* (VN)
 1990–2000 Vas Népe (megyei napilap)
- Vencelj, Peter–Klemencic, Vladimir–Lukanovic Novak, Sonja* (red.)
 1994 Minderheiten im Alpen Adria – Raum. Ljubljana
- Zupancic, Jernej*
 1994 Ali je socialnoekonomsko in politično prestrukturiranje narodnih manjsin pogaj njihovega prezivetja – primer manjsin v Sloveniji in Slovencev v sosednjih državah. In: *Vencelj, P.–Klemencic, V.–Lukanovic Novak, S.* (red.): 90–95.

- 1991 Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország? – Burgenland, oder Westungarn? Oberwart
1993 „Communitas fidelissima” Szentpéterfa. A magyar-osztrák határmegállapítás
1922/23. Szombathely
1999 A „vasfüggöny” és kora Magyarországon. Vasi Szemle LIII 6/ 795–814.

„DREIGRENZPUNKT” – VON NATIONALTRAUMA BIS ZUM TREFFPUNKT DER VÖLKER

Es ist bekannt, dass im Gebiet von Mittel Europa die Friedensverträge nach dem Abschluss des ersten Weltkrieges frühere hochtraditionelle Staatsgebilden zum Zerfall brachten, und neue Staaten sind entstanden. Wir können heute sehr behaupten, dass eines der darunter meistgelittenen Subjekts Ungarn war. Die von ungarischer Regierung Beauftragten mussten im Juni 1920 im Trianon-Palast von Versailles bedingungslos die schweren Friedensbedingungen unterschreiben.

Durch den Friedensvertrag von Trianon wurde 71,5% des Gesamtgebiets und 63,6% der Bevölkerung zu den benachbarten Ländern abgetrennt. In den Abgetrennten Gebieten lebten 3 489 630 Ungarn, ein Drittel des gesamten Ungarums (im überbliebenen Gebiet des Landes lebten 6,7 Millionen, also kaum das zweifache).

Dabei wuchs von den neuentstandenen Ländern das Territorium der Tschechoslowakei mit 189%, die Bevölkerung mit 101%, des Serbisch-Kroatisch-Slowenischen Königums mit 402%, die Bevölkerung mit 334%, Rumaniens mit 119%, die Bevölkerung mit 111%.

Das Ungarum hat die Geschehnisse als Nationaltrauma erlebt. In der Periode Zwischen den zwei Weltkriegen hat die Tatsache dem politischen und öffentlichen Leben seinen Stempel aufgedrückt, dass ein bedeutender Teil der ungarischen Bevölkerung – im grössten Ausmass unter den europäischen Völkern – als Minderheit in den benachbarten Ländern gezwungen ist zu leben. Das Leben der Nationen, der ethnischen Minderheiten ist nicht einmal in den heutzutage demokratisierenden Ländern und Gesellschaften eine beruhigend gelöste Frage – die Geschichte des Balkangebiets bekräftigt es auch.

Ungarn hatte nach dem Ersten Weltkrieg vier sogenannte Dreigrenzzonen gehabt. Von denen ist an dem gemeinsamen Grenzpunkt von Österreich–Ungarn–Serbisch-Kroatisch-Slowenischen Königum (von 1929 Jugoslawien, von 1992 Slowenien) ein Versöhnungsprozess zu verfolgen.

In diesem Dreigrenzgebiet bei den Siedlungen Neuhaus am Klausenbach-Tauka, Felsőszölnök und Kuzma-Trdkova haben die betroffenen Länder ein Obelisk-Denkmal errichtet. An der Pyramidensäule sind die Wappen der drei Länder und die Daten der Friedensverträge bei Trianon (10. IX. 1919 und 4. VI. 1920) zu sehen.

In der Periode zwischen den zwei Weltkriegen wurde die Denkmalsäule und ihre unmittelbare Umgebung zu einem Standort von verschiedenen politischen und öffentlichen Versammlungen. Unseren Angaben nach ist sie an der ungarischen Seite von den 1920-er Jahren zum politikfreien Treffpunkt der lokalen Gemeinschaften geworden.

In der Periode nach dem Zweiten Weltkrieg, während des sogenannten kalten Krieges, hat der Ort seine Bedeutung verloren. In der Entwicklung begriffener ritueller Plätze der Mikro-Regionen konnte er damals als Treffpunkt der umgebenden Völker und Nationen nicht dienen.

Neulich, seit 1989 wurde das Mikrogebiet der Dreigrenzzone zum internationalen Treffpunkt. Neben dem politischen, öffentlichen und kulturellen Inhalt wird der Unterhaltungscharakter immer stärker. Das gibt den Zivilorganisationen und Unternehmern der

Region weitere Möglichkeiten, dass die Veranstaltungen den Weg der Depolitisierung einschlagen.

Es besteht eine gute Chance für den ritualisierten Platz zum festlichen Treffpunkt der lokalen Organen und Gemeinschaften zu werden, die gesellschaftlichen, ökonomischen und kulturellen Möglichkeiten der multikulturellen Gegebenheiten versterkend.

Das Studium versucht jenen Vorgang zu schildern, welcher vom Nationaltrauma der Völker bis zum Treffpunkt der Nationen geführt hat. Zu zeigen, dass das Gebiet der Dreigrenzzone neben dem politischen Inhalt immer mehr zum ritualisierten Standort der lokalen, Zivilgesellschaft geworden ist.

Imre Gráfik

SZÉPFALUSI ISTVÁN

A MAGYAR NYELV AUSZTRIÁBAN¹

Vallás

„Ausztria az újkor kezdetéig, századokon át, keresztény és katolikus ország volt. A zsidóságon kívül más vallási közösség az országban nem élt” (Bundespressedienst: Religionen 1998, 5). „A bécsi zsidó gyülekezet történetét a 11. századig követhetjük nyomon..., a 13. században már volt zsinagógája” (John-Lichtblau 1990, 33). A 16. század húszas éveivel kezdődően 1580-ig kivételnek tekinthetjük azt a néhány évtizedet, amikor a humanizmus, az erasmusi gondolkodásmód és a reformáció gondolatvilága volt a mérvadó elsősorban a polgárságban, de a nemesség és a vele rokonszenvező papság köreiből is (Mecenseffy 1956, 10). A bécsi Szent István dómban első ízben prédikált 1522. január 12-én a reformátor Paul Speratus lelkész (*Die Saat*, Wien. 1981. október 19–20, 3).

A humanizmus szelleme volt az uralkodó eszme a bécsi egyetemen is ahol, az 1542-ben beiratkozott Sylvester János, a görög és héber nyelv tanára, 1544-ben „a magyar nemzet prokurátora” lett (Balázs 1958, 315). Az ágostonrendiek templomában Bécsben, 1557/58-ban II. Miksa főherceg, az 1548 óta címzetes cseh király udvari lelkésze még mindig az a Johann Sebastian Pfauser, aki Luther szellemében prédikált és akinek hallgatói közé sorolhatók, Blahoslav cseh–morva tudósítása szerint, „németek, sok magyar, udvari nép, darabontok – vagyis az udvari testőrség –, tudósok, polgárság és pórok” (Schulek 1939, 12). Közéjük tartozott Dévai Bíró Mátyás után az a „németül jól beszélő” Bornemisza Péter is (Botta 1978, 64), aki 1557. április 14-én, korának humanista szokását követően, *Petrus Abstemius Petschinus Vngarus* néven iratkozott be a bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyvébe (ex natione vngarica, Gall 1959, 116). Bornemisza a császárvárosban fordított le Sophokles Elektráját, az ún. Magyar Elektrát (Schulek 1939, 20). Pfauser, a Lilienfeldből származó udvari prédikátor, 1559-ben menekülni kényszerült az ellenreformáció elől. Feltehetően Bornemisza korábbi tanácsára kereshette fel Mosonmagyaróváron Huszár Gált, aki többször járt Bécsben, amikor a Vízolyi Biblia nyomtatásához matricákat vásárolt Rafael Hoffhaltertől (Botta 1991, 71–73; Schulek 1939, 20).

II. József császár 1781. október 13-án Linzben kiadott Türelmi Rendeletével az Ausztriában honos és lakos „ágostai- és helvét vallásrokonainknak és a nem egyesült gö-

¹ Jelen kézirat *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében és Kisebbségkutató Műhelyében készülő könyvsorozat ötödik kötetének tartozéka (sorozatszerkesztő: Kontra Miklós).

rögök” számára „magán vallásgyakorlási jogot” (privat Exercitii Religionis) biztosított. Az országban, a későbbiekben, jelentős német ajkú és skandináv evangélikus, valamint külföldi (holland, svájci, cseh, magyar, stb.) szórvány református élt (Mecenseffy 1956, 209). A teljes vallásszabadságot I. Ferenc József császár 1861. április 8-án biztosította számukra. Ezzel megszűnt a Türelmi Rendelet óta tartó „megtűrt” mivolt (*Reichs-Gesetz-Blatt*, Wien. 1861/18, 41).

A szekularizáció, valamint a két világháborút követő migrációk következtében alakult ki az országot az ezredfordulóra jellemző részleges vallási pluralizmus.

1. Az ország vallási összetétele

1.1. Ausztria lakossága vallás és állampolgárság szerint

1. táblázat: Ausztria összlakossága vallás szerint (1880–1991) (abszolút számokban)

népszámlálás ideje	1880	1890	1900	1910	1923	1934
1. összlakosság					csak B, K+W	
<i>katolikus</i>						
római	5 534 606	5 948 913	6 507 173	6 216 491	2 103 701	6 112 658
görög	2 532	2 619	3 599	5 976	2 402	3 242
egyéb (pl. örmény)	113	106	100			350
<i>protestáns</i>						
református	6 384	9 342	9 493	17 313	10 355	15 119
evangélikus	79 320	91 422	113 933	188 877	143 572	280 333
ókatolikus	1 893	1 657	1 570	3 938	14 911	36 776
<i>görögkeleti</i>						
együtt	2 467	3 631	5 411			
izraelita	98 667	132 844	162 377	194 602	205 544	191 481
mohamedán	17	38	1 258			
más	832	1 150	1 110	15 345	6 778	7 105
felekezetenkívüli	1 856	2 420	3 245	5 768	33 869	106 080
ismeretlen					1 074	7 089
„istenhívő”						
B, K + W tartomány					2 522 206	
összesen	5 728 687	6 196 142	6 809 269	6 648 310	6 534 244	6 760 233

Népszámlálás ideje	1939	1951	1961	1971	1981	1991
I. összlakosság						
<i>katolikus</i>						
római	6 110 115	6 170 084	6 291 575	6 548 363	6 372 645	6 081 454
görög		5 643	3 500			
egyéb (pl. örmény)						
<i>protestáns</i>						
református			15 378	20 442	18 008	16 781
evangélikus	349 376	429 493	423 285	426 634	405 154	371 928
ókatolikus		32 919	29 652	26 998	25 547	18 930
<i>görögkeleti</i>						
együtt						
izraelita	118 869	11 224	9 049	8 461	7 123	7 268
mohamedán				(24 000)	76 939	158 776
más	184 937	17 450	31 386	(72 764)	118 866	197 433
felekezetenkívüli		264 014	266 009	321 230	452 039	672 251
ismeretlen		3 078	3 973	42 634	79 017	270 965
„istenhívő”	237 029					
B, K + W tartomány						
összesen	7 000 326	6 933 905	7 073 807	7 491 526	7 555 338	7 795 786

1910: a korábbi népszámlálási adatok ismertetésénél az 1951. évi és az 1991. évi kimutatás során a római katolikusok számánál 2326 fős eltérés mutatkozik. 1923: csak B, K+W, azaz Burgenland, Karintia és Wien tartományban tették közzé a vallási hovatartozást. A bécsi adatok külön feltüntetik a külföldön születetteket és a „nyelvi hovatartozásnál” az „államidegeneket”, vagyis a más állampolgárságúakat. – 1934: A német birodalmi statisztikai hivatal kimutatásában némi eltérés mutatkozik a római katolikusok, a protestánsok és a felekezetenkívüliek adataiban. Ennek oka az induló „német keresztény” kilépési hullám lehetett, 4726 állandó lakhellyel nem rendelkező személlyel. Az örmények adataihoz vö. Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934. Textheft. Wien, 1935. 2–3. – 1939: A protestánsokat közösen tüntették fel (ref., ev., valamint a Porosz Unió alapján unióáltak, vagyis „egyesültek”, és a szabadegyháziak). Az izraelitáknál megkülönböztették a *tiszta* izraelitákat (94 530), az *elsőfokú* (félzsidók, 16 938) és a *másodfokú* keverteteket (negyedzsidók, 7391). Az „istenhívők”, a keresztény egyházakból kilépett, ún. DC (Deutsche Christen), vagyis *német* (nemzetiszocialista) keresztények, akik *nemzeti* vallás követőivé szegődtek. Pogány német emléktáraiak egyike még ma is megtekinthető a burgenlandi Felsőlövő/Oberschützen keleti határában (*Die Presse*, Wien, 1999. május 22. 15.374. szám, 16). Az „istenhívők” arányszáma a Német Birodalom területén Hamburg (1000/75,2) után Bécsben (1000/64,2) volt a legmagasabb. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. Berlin, 1942. 26. – 1951: A reformátusok és az evangélikusok együtt. A mohamedánok a „más”-ok között. Vö. Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951. Wien, 1953. 8–9. és Textheft 14, 29. – 1961: A mohamedánok a „más”-ok között. A görög katolikusokról vö. Beiträge zur österreichischen Statistik. Wien, 1980. Heft 309/22. 64, 119. – 1971: Az összlakosságon kívül felmérték az országban ideiglenesen tartózkodó külföldi munkavállalókat is (35 123), soraikban a mohamedánok száma feltehetően kerek 24 000 lehetett. – 1981: A mohamedánok zöme török: 53 000, azaz 69%. A mohamedán vallásúak közül 7000 osztrák állampolgár. A „más”-ok zöme jugoszláv állampolgár, s így többségük feltehetően szerb görögkeleti vallású. – 1991: A törökök, következésképpen a mohamedánok száma tíz esztendő alatt megduplázódott. Vö. Statistische Nachrichten, Wien, 1993. Heft 11, 961.

Forrás: A közölt népszámlálási adatokat az Osztrák – egy esetben birodalmi német – Statisztikai Hivatal évkönyvei (másodközlések) és annak különböző közleményeiben, kiadványaiban (első közlések és kiigazítások) nyilvánosságra hozott kimutatásai alapján közöljük.² 1910, 1934, 1951–1981 az Osztrák Statisztikai Hivatal 630/28 füzete Wien, 1990. 119 alapján.

2. táblázat: Ausztria összlakossága vallás és állampolgárság szerint (1991)

	összes		összes	állampolgárok		
	lakosság	osztrák		külföldi	német	volt ju-goszláv
<i>katolikus</i>						
római	6 081 454	5 958 032	123 422	27 603	40 605	365
görög						
egyéb (pl. örmény)						
<i>protestáns</i>						
református	16 781	13 566	3 215	654	632	5
evangélikus	371 928	347 799	24 129	14 443	2 876	18
ókatolikus	18 930	15 146	3 784	120	2 519	66
<i>görögkeleti</i>						
együtt						
izraelita	7 268	5 429	1 839	73	2	0
mohamedán	158 776	14 837	143 939	79	24 164	107 986
más	197 433	72 258	125 175	1 569	91 541	2 882
felekezetenkívüli	672 251	632 297	39 954	7 922	13 747	726
ismeretlen	270 965	218 732	52 233	4 847	21 800	6 531
összesen	7 795 786	7 278 096	517 690	57 310	197 886	118 579

(Statistische Nachrichten, Wien. 1993, Heft 11, 961)

² 1880: Oesterreichische Statistik. Volkszählung: 1880–12–31. I. Band, 2. Heft, Wien, 1882. 118–119.
 — 1890: Oesterreichische Statistik. Volkszählung: 1890–12–31. XXXII. Band, 1. Heft, Wien, 1892. XVII–XXI, 130–131. — 1900: Oesterreichische Statistik. Volkszählung: 1900–12–31. LXIII. Band, 1. Heft, Wien, 1902. XXXII–XXXVI, 130–131. — 1910: Statistisches Handbuch für die Republik Österreich. 8. Jg. Wien, 1927. 13–14. Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951. Heft 14. Textband. Wien, 1953. 29. — 1923: Statistisches Handbuch für die Republik Österreich. 9. Jg. Wien, 1928. 8. Ortsverzeichnis des Burgenlandes. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung, 7. März 1923. Wien, 1924. 2. — Ortsverzeichnis von Österreich (Wien und Niederösterreich). Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung, 7. März 1923. Wien, 1926. 2. — Ortsverzeichnis von Österreich. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 7. März 1923. Wien, 1930. XVI. és 2. — 1934: Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934. Wien, 1935. 45. — Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934. Heft 1. Textheft. Wien, 1935. 2–3, 45. — Volkszählung 1981. Textband. Heft 630/28. Wien, 1990. 119. *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. Jg. 57, Berlin, 1938. 22. (Rónai 1993², 153). — 1939: Religionsgliederung der Bevölkerung 1939. *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. Jg. 59, 1941–1942. Berlin, 1942. 26–27. — 1951: Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951. Tabellenband I. Heft 12. Wien, 1953. 8–9. — 1961: Volkszählung 1981. Textband. Heft 630/28. Wien, 1990. 119. Ergebnisse der Volkszählung vom 12. Mai 1971. Textband. Heft 309/22. Wien, 1980. 64. — 1971: Ergebnisse der Volkszählung vom 12. Mai 1971. Textband. Heft 309/22. Wien, 1980. 64. — 1981: Volkszählung 1981. Textband. Heft 630/28. Wien, 1990. 119, 121–122. — (Klein 1996, 65–90). — 1991: Volkszählung 1991. Hauptergebnisse I, Österreich. Heft 1.030/10. Wien, 1993. 10 és 18. — (Dantine 1995, 19).

1.2. Burgenland lakossága vallás szerint

3. táblázat: Burgenland felsődörvidéki magyar lakossága vallás szerint (1828–1920)

Község	Vallás	1828	1836	1851	1869	1880	1890	1900	1910	1920
Alsóőr	rk.	–	1066	1150	1393	1498	1584	1487	1461	1409
	ref.	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	ev.	–	–	–	–	2	10	2	3	5
	izr.	–	–	–	5	7	9	–	–	–
Felsőőr	rk.	552	564	613	1105	1158	1215	1232	1601	1845
	ref.	–	1245	1400	1375	1480	1409	1492	1566	1612
	ev.	–	356	300	601	684	685	634	635	613
	izr.	–	–	10	43	75	101	113	108	89
Jobbágyi	rk.	779	834	895	1059	1108	1202	1248	1154	1093
	ref.	–	–	–	–	–	3	–	–	–
	ev.	105	279	105	131	138	135	129	121	116
	izr.	–	–	–	6	8	6	10	5	–
Őrisziget	rk.	52	59	41	61	48	62	47	60	57
	ref.	–	–	–	8	3	4	1	–	3
	ev.	125	145	236	287	332	315	283	273	234
	izr.	–	–	–	–	3	–	–	–	–

(Wallner 1926, 14)

4. táblázat: Burgenland lakossága járásonként vallás szerint (1923)

Járás, város	R. kato- likus	Evangé- likus	Refor- mátus	Izraelita	Egyéb	Összesen
Kismarton r. t. város	2 823	93	2	132	8	3 058
Ruszt r. t. város	785	558	1	17	–	1 361
Felsőőri járás	35 720	17 193	1 479	432	47	54 871
Felsőpulyai járás	45 363	3 882	23	1 287	16	50 571
Gyanafalvai járás	18 746	5 146	2	32	10	23 936
Kismartoni járás	35 363	1 767	7	436	18	37 591
Nagymartoni járás	28 316	2 139	19	582	19	31 075
Nezsideri járás	41 933	4 730	49	672	49	47 433
Németújvári járás	34 620	2 235	12	133	29	37 029
összesen	243 669	37 743	1 594	3 723	196	286 925

(N.N. 1925, 99)³

A saint-germaini békekötés idején Burgenland tartományban 29 óvoda és 377 népiskola (elemi) működött, ebből 312 volt egyházi (240 római katolikus, 65 evangélikus, 7 izraelita), 46 szövetségi, 14 községi és 5 magán. A népiskolák közül 36 volt horvát, 14 magyar és 16 vegyes nyelvű. Ezek az elemi iskolák voltak azok, „amelyekben a magyar nyelvű oktatás szisztematikus leépítését és szétverését a német nemzeti magyarsággyűlölet légkörében” (Baumgartner 1993, 224) nem hajthatták végre.

³ Ortsverzeichnis des Burgenlandes 1924. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung, 7. März 1923. Wien.

Ezenkívül 8 polgári iskola és két gimnázium működött. Közülük az egyik, a Kossuth-barát Gottfried August Wimmer evangélikus lelkész alapította, nyolcosztályos felsőlövői főgimnázium. Felsőlvőn evangélikus tanítóképző is működött. Ez utóbbiban, az átszervezés idején, egyetlenegy magyar tanítójelölt volt (N. N. 1925, 98–103).

Az egyházi iskolákat, a német megszállást követően, 1938-ban államosították, és azokat 1945, illetve 1955 után csak részben adták vissza. Így pl. a protestáns egyházak Ausztriában 1999-ben csak húsz óvodát, öt általános (elemi) és két polgári iskolát, illetve két gimnáziumot működtetnek (az egyik Bécsben kiépülőben, a másik az előbb említett Felsőlvőn).

A burgenlandi ellenállási mozgalommal szimpatizáló néhány protestáns egyházi személyt ért üldözés ismeretében megállapíthatjuk, hogy „bizonyos belső beállítottság következményeként Burgenlandban Hitlerrel szemben nem volt protestánsok – zömében evangélikusok – színezte ellenállás” (Neugebauer 1983², 155).⁴

1.3. A világháborúkat követő migrációk

Ausztriában századunk harmincas éveinek közepétől folyamatos a népegyházi keret felbomlása. Ennek következtében a *római katolikus* egyház század eleji 94–95%-os arányszáma mára 80% alá süllyedt (Bécsben már csak kerek 50%).

Az ausztriai *protestánsok* négy-százézeres csoportba sorolhatók. Az első százezret a századfordulón az alsó-ausztriai és a karintiai történelmi gyülekezetek képezték. A századforduló ún. *Los von Rom*, valamint a szociáldemokrata mozgalom, a protestáns egyháznak kerek 100 000 betérővel újabb gyarapodást jelentett. Hozzájuk csatlakoztak az első világháborút követően a menekültek és a burgenlandiak. A negyedik százezres csoportot a második világháború után visszavonuló népi németek, majd 1945 után a Kelet-Európából érkezett menekültek alkották.

A *görögkeleti ortodox* gyülekezetek (bolgárok, görögök, oroszok, románok, szerbek és szírek (a szerbek a 17. század végén) az Osztrák–Magyar Monarchia idejében szerveződtek és a második világháború menekültjeivel erősödtek meg. Hozzájuk csatlakoztak a vendégmunkás szerbek, a menekült románok.

A *mohamedánok* megjelenése „a Bosznia-Hercegovina megszállását követően a 19. század második felében kezdődött” (Bundespressedienst: Religionen 1998, 5), s folyamatos bevándorlás után az utóbbi két-három évtized migrációjával (vendégmunkás törökök, menekült bosnyákok, stb.) erősödött meg.

„Majdnem valamennyi *izraelita* bécsi lakos... A *felekezetenkívüliek* kb. fele lakik Bécsben (305 000, azaz a lakosság 20%-a)..., igen heterogén csoportot alkotnak, korábban polgári liberálisok, baloldali szabadgondolkodók és nemzeti (szocialista) istenhívők' alkották” (Klein 1996, 67). Egyrészt a szekularizáció következményeként a csökkenő egyháziasság, másrészt pedig a kötelező egyházi adó beszedésének gyakorlata miatt

⁴ Az egyház tevékenységének általános visszaszorítása mellett az erdélyi származású Jacobi Viktor Robert Markt Allhau-i lelkész letartóztatásáról tudunk, akit a megfigyelés alatt álló Theophil Beyer szuperintendens szabadított ki börtönéből és elérte Magyarországra való kiutasítását. Tiltakozásul nyugdíjazását kérte Szeberényi Lajos őrszigeti és Deutschhausen Wilhelm deutschkaltenbrunni lelkész, utóbbi egyidejűleg Kanadába való kivándorlását is. Az ellenállók közé sorolandó még 1938-ig a kukmimi Johann Rajter esperes is. Nehézségei támadtak a rendszerrel Karl Fiedler mörbischi, Friedrich Geistlinger stóobi, dr. Friedrich Kirchbaumer kismartoni és Kurt Tepperberg rohongi lelkésznek, utóbbinak azért, mert árja igazolását hiányosnak tartották (Neugebauer 1983², 152–155, 164–165, 224–225).

számosan kiléptek az egyházakból (Dantine 1995, 120).⁵ A *reformátusok* száma 1999-ben, kilenc egyházközségben 10 509-re, az *evangélikusoké* pedig 190 egyházközségben 343 247-re csökkent, a folyó évi kilépések figyelembevételével nélkül (*Glaube und Heimat* 1999, 73 és 117). Az Osztrák Államszerződés megkötése után, 1955-ben, a felekezetenkívüliek között visszatérési hullám indult, az egyházakba egyidejűleg léptek vissza nem-egyszer volt nemzetiszocialisták és kommunisták (Szépfalusi 1996, 328).

A második világháborút követő magyar bevándorlás felekezeti aránya kezdetben megfelelt a magyarországi országos átlagnak. Ettől eltért az 1956/57-es hullám: 18,7% volt protestáns és 10,5% izraelita. „A protestánsok között viszont az evangélikusok arányszáma az átlaghoz viszonyítva jóval magasabb volt (határ menti népi német eredetű egyházközségek), következésképpen a reformátusoké alacsonyabb (alföldi, Debrecen környéki földművelő többségű gyülekezetek)” (Szépfalusi 1992, 319–321). A nyolcvanas években Ausztriába érkezett romániai magyar menekültek soraiban a katolikus–protestáns arány (az utóbbiaknál ref., unit., ev. sorrendben) 50–50%-os volt.

Az 1999 tavaszán befejeződött utolsó kelet-európai vallásszociológiai kutatás eredményei alapján Horvátországban, Romániában, Szlovákiában és Ukrajnában nem mutathatók ki jelentős mértékben felekezetenkívüliek; Magyarországon viszont a lakosság 60%-a tekinthető csak keresztény egyháztagnak (római katolikus 42%, protestáns 15%, görög katolikus 1%, egyéb 2%), míg 40% valójában felekezetenkívüli (közülük megkeresztelt ugyan, de nem tartja vallását 29%, keresztleetlen 7%, megkeresztelt volt, de kilépett egyházából 1%, 3%-ról pedig nincsen adat). „A népesség ezen reprezentatív számadatairól lehet vitatkozni, esetleg néhány százalék változás lehetséges. A lényeg viszont az, hogy az egykor kereszténynek mondott Magyarország ma 40–50%-ban miszsiói terület!” (Harmati Béla püspöki jelentéséből, Budapest, 1999. április 27). A felekezetenkívüliek aránya a fenti kategóriák figyelembevételével a kelet-európai országokban a következő: Románia 3%, Lengyelország 7%, Horvátország 15%, Szlovákia 27%, Litvánia 28%, Szlovénia 34%, Ukrajna 68%, volt NDK 72% és Csehország 73% (Tomka-Zulehner 1999, 27).

1.4. Ausztria magyar köznyelvű lakossága vallás és állampolgárság szerint (1991)

5. táblázat

I. osztrák	B	K	N	O	S	St	T	V	W	össze- sen
római katolikus	3 429	172	1 582	746	253	581	242	231	4 824	12 060
evangélikus	466	21	185	142	50	65	29	19	509	1 486
református	945	10	86	46	24	31	9	14	463	1 628
egyéb	15	9	66	35	20	22	12	6	587	772
felekezetenkívüli	57	28	335	166	61	108	28	26	1 974	2 783
ismeretlen vallás	58	6	134	45	24	28	25	6	560	886
összesen I	4 970	246	2 388	1.180	432	835	345	302	8 917	19 615

⁵ Egyházi kimutatás a reformátusokról és az evangélikusokról 1945-ben együtt 332 143, ami 1975-ben 425 187-tel tetőzött. A katolikusok száma 1980-ban 6 570 075 volt és 1990-ben 6 410 627-re csökkent (Dantine 1995, 210).

2. magyar	B	K	N	O	S	St	T	V	W	össze- sen
római katolikus	1 370	92	1 564	827	137	497	172	153	1 681	6 493
evangélikus	59	5	118	96	18	55	23	12	254	640
református	33	1	44	22	10	26	6	0	135	277
egyéb	41	11	83	135	40	64	26	29	200	629
felekezetenkívüli	45	14	177	92	22	46	23	23	786	1 228
ismeretlen vallás	74	31	220	247	72	87	35	39	477	1 282
összesen 2	1 622	154	2 206	1.419	299	775	285	256	3 533	10 549
3. más	B	K	N	O	S	St	T	V	W	össze- sen
összesen 3	171	90	846	619	62	253	41	144	1 069	3 295
együtt 1+2+3	6 763	490	5 440	3 218	793	1 863	671	702	13 519	33 459

(Cserján–Györi–Szabó 1999, 98–102)

Az 1991. évi népszámlálást elemző kimutatás a várható eredményeket hozta az ausztriai magyar köznyelvűek vallási hovatartozását illetően. Nincsen lényegbevágó különbség az osztrák és a magyar állampolgárságú „magyar köznyelvűek” között. Ezt bizonyítja a „felekezetenkívüliek” egyező aránya a „még nem” osztrákok között, vagyis a kötelező egyházi adófizetés kiváltotta országos kilépési hullám elérte a magyarokat is.

A Bécsi Magyar Egyházzociológiai Intézet német nyelvű kiadványának jegyzeteiben a reformátusok megjelölésénél az Ausztriában egyházjogilag ismeretlen fogalmat használják (reformiert), ami a magyarok soraiban is gyakori fordítási tévedés. A reformátusok sajátos megjelölése az országban: „evangelisch H.B.”, vagyis „protestáns a helvét hitvallás szerint”, a magyarok között számos esetben vezetett félreértéshez. A rendelkezésre álló táblázat szerint, az egyes tartományi magyar adatok birtokában, minimális hibaszázalékkal feltételezhetjük, hogy az egyéb és az ismeretlen rovatban feltüntetetteknl legalább fele-fele arányban reformátusokra következtethetünk. Az 1945 óta általunk nyomon követett és két ízben felmért migrációs hullám ismeretében, Burgenland kivételével, lehetetlennek tartjuk, hogy Ausztria valamennyi tartományában az evangélikus magyarok többséget képezzenek a reformátusokkal szemben. Erre bizonyíték, hogy a kiemelt helységek adatainál Burgenlandban, ahol a legtöbb az „őshonos” és a reformátusok Ausztriában használt elnevezése közismert, az „egyéb” és az „ismeretlen” rovatban Felsőőrött együttvéve jelentéktelen 12 személy szerepel, Alsóőrött nulla, Felsőpulyán pedig 5 (Cserján–Györi–Szabó 1999, 105–106). Megkeresésünkre Ladstätter szerint „az így elveszett híveket nem lehet nyomon követni, hiszen bizonyára tudáshiányból írhatták be 1981-ben és 1991-ben a népszámlálási kérdőíveken a ‚más’ kockába ‚ref.’ mivoltukat „ (Ladstätter nyomán, 2000. március 18).

Az 1991. évi népszámlálás alkalmával magukat magyar köznyelvűnek vallók közül 58,6% volt osztrák, 31,5% magyar, 9,9% pedig „más” állampolgár. Utóbbiak esetében magyar köznyelvű volt még a román állampolgárok 11,0%-a, azaz 2039 személy, a csehszlovákok 2%-a, azaz kb. 225 személy, a jugoszlávok kevesebb mint 1,0 százaléka, azaz kb. 800 személy.⁶

⁶ Statistische Nachrichten, Wien, 1993. Heft 11, 961–962.

1.5. Államilag nyilvántartott változások a lakosság vallási megoszlásában (1991–1998)

Az 1991. évi népszámlálást követően, 1998 végéig, kizárólag csak az állami hivatalokban történt kilépések és az egyházi hivatalokban bejelentett áttérések, illetve az újbóli belépések adatai állnak rendelkezésre. A római katolikus egyházban a kötelező egyházi járulék fizetése mellett az elmúlt évtizedben hatottak egyházkormányzati intézkedések és erkölcsi kérdések is. A kilépési hullám elérte a protestáns egyházakat is. A kilépések leggyakoribb oka az egyházi járulék beszedésének gyakorlata, a lakhelyváltotatást követően az állami bejelentőlap egyik példányának postázása az új lakhely szerint illetékes egyház lelkészi hivatalának, a családlátogatások elmaradása mellett megküldött csekklapok és egyes lelkészek pártpolitikai aktiválódása volt.⁷

6. táblázat: Államilag nyilvántartott vallásváltoztatások (1991–1998)

	kilépések	áttérések + újbóli belépések	vesztesség/nyereség
katolikus	293 049	31 048	- 262 001
református és evangélikus együtt	24 161	7 111	- 17 050
ókatolikus	734	1 129	+ 95
izraelita	85	200	+ 115
egyéb*	510	1 996	+ 1 486
<i>összesen</i>	<i>318 539</i>	<i>41 485</i>	<i>- 277 055</i>

* 1998-ban az orosz ortodoxok és a mohamedánok adatai nélkül. (Osztrák Statisztikai Hivatal, 1-es ügyosztály)

2. A vizsgált népcsoport vallási jogállása

Ausztriában a vallásszabadságról szóló törvény egyúttal biztosítja minden 14 éven felüli állampolgár számára a vallásnélküliséget is. Az elismert vallásfelekezetek számára az iskolákban az állami költségvetés terhére biztosított a tanterven belüli vallásoktatás. A nemzetiszocializmus időszakában elszenvedett sérelmekért az egyházak állami jóvátételt kaptak.

Az elismert egyházak köztestületnek számítanak. Az állam és az egyház kapcsolatát szerződések (konkordátumok) és törvények szabályozzák.

⁷ Az Osztrák Statisztikai Hivatal 1-es ügyosztályának közlései nyomán. Bécs, 1999. – Rekord bei Kirchnaustritten: 44 359 wandten sich 1999 ab. *Die Presse*, Wien, 2000. május 4. 15.662. szám, 12. Bischof glaubt: Ablöse Schüllers hat Welle von Kirchnaustritten ausgelöst. *Die Presse*, Wien, 2000. május 8. 15.665. szám, 6. A kilencvenes évek második felében a kilépések alakulása a katolikus püspökkari konferencia kimutatása szerint. 1994: 35 875; 1995: 44 304; ... 1997: 32 684; ... 1999: 44 359. Nun auch hohe Austrittswelle bei den Protestanten. *Die Presse*, Wien, 1999. január 21. 15.273. szám, 8. A kilencvenes években a kilépések és belépések átlag évi 2000 fős veszteséget jelentenek az ausztriai protestáns egyházaknak. (1990: 3088 kilépés, 912 belépés; 1998: 2764 kilépés, 840 belépés.) *Sz. I.*

2.1. Az Ausztriában elismert (bejegyzett) vallások és (regisztrált) hitvallási közösségek

A római katolikus egyház jogviszonyát ma Ausztriában a kormány és a Vatikán között 1934-ben megkötött Konkordátum szabályozza, amely 1960-ban vagyoni jogi, majd 1962-ben iskolai szerződéssel egészült ki (Schwarz 1993, 297–301, 313).

A protestáns egyházak jogállását napjainkban az 1961. július 6-án elfogadott, a „protestáns egyházak külső jogviszonyát” meghatározó törvény szabályozza (Fischer 1962, 1; Schwarz 1993, 307–312).

Ausztriában 1999-ben az alábbi vallásfelekezetek számítanak *államilag elismert* köztestületnek (az elismerés évének közlésével): a római katolikus (1934), az evangélikus (1781, 1961), a református (1781, 1961), a görögkeleti ortodox (1781, 1967) egyház (utóbbihoz tartoznak bolgár, görög, orosz, román és szerb gyülekezetek), az izraelita hitközség (1890, 1984), az iszlám (1912), az ókatolikus (1877) és a metodista egyház (1951), az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza (mormonok, 1955), az Apostoli Örmény Egyház (1972), az Ausztriai Új Apostoli Egyház (1975), az Ausztriai Buddhista Vallásfelekezet (1982) (Gampl 1986, 39) és a Szír Ortodox Egyház.

Az 1998. évi „hitvallási közösségekről” szóló törvény értelmében Ausztriában ma *államilag regisztrált* hitvallási közösségnek számít – ábécé sorrendben – az Ausztriai Evangéliumi Gyülekezetek Szövetsége, az Ausztriai Hindu Vallási Társaság, az Ausztriai Kopt Ortodox Egyház, a Bahá’i Közösség, a Baptista Szövetség, a Hetednapos Adventista Egyház, a Jehova Tanúi, a Keresztény Közösség Mozgalma a Vallási Megújódásra és a Szabad Keresztények Pünkösdi Közössége, (Kalb–Potz–Schinkele 1998, 23 kk).⁸

A többiek egyházi tevékenységüket egyesületi keretben gyakorolhatják, s erősen bírálják az új gyakorlatot.⁹

2.2. Az ausztriai magyarok egyházi jogállása

Az Ausztriában élő magyar katolikusok és protestánsok népegyházi egyházi jogi kereteiknek megfelelően – más nemzetiségűekhez hasonlóan – egyházközségileg a lakóhelyük szerint illetékes osztrák egyházközség rendes tagjai. Állampolgárságuktól függetlenül itt kötelesek az egyházuk által kivetett egyházfenntartói járulékot (adót) megfizetni, amennyiben *létérdekük* őket Ausztriához köti (kivétel: az ingázók és az idénymunkások). Néhány burgenlandi helység kivételével országszerte a magyar szórványgyülekezethez való tartozásuk ez alól őket nem mentesíti, ellenben „kisebbségi jogok” hozzájárulni a magyar anyanyelvű szórványegyházi szolgálat dologi kiadásaihoz, illetve önkéntes adományaikkal azt fenntarthatják (Szépfalusi 1998b, 93).

Burgenlandban a magyarok esetében népegyházi értelemben helyi plébániának számít a római katolikus Alsóőr (Örisziget szórvánnyal), Felsőőr és Felsőpulya (Középpulya szórvánnyal), a reformátusoknál Felsőőr és az evangélikusoknál Örisziget (Vasjobbágyi/Jabing elosztrákosodott szórvánnyal).

Az ausztriai római katolikus szórvány magyarokra is érvényes a Pastoralis Migratorum Cura nevű vatikáni rendelkezés, amely a II. Vatikáni Zsinat értelmében

⁸ Registerauszug über den aktuellen Stand von religiösen Bekenntnisgemeinschaften... BMUK/Kultusamt/Wien, 1999. április 21. A felekezetek megjelenésénél – fordításunkban – részben a „Magyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek” című kiadványokban szereplő elnevezéseket használtuk. 1997–98. I. Miniszterelnöki Hivatal. Budapest, 1997. 227.

⁹ Brigitte Schinkele, Neue Religionsgesellschaften: Die „Vorstufe zur Anerkennung”, die keine ist. *Die Presse*, Wien, 1997. december 22. 14.950. szám, 19.

egységes irányelveket nyújt a migráció különböző csoportjainak gondozásáért felelős egyházmegyéknek. A Kárpát-medencén kívül, vagyis a külföldön élő római katolikus magyarok püspöke javaslatára az Osztrák Püspökkari Konferencia Valentiny Géza pápai prelátus személyében országos ausztriai magyar főlelkészt nevezett ki, míg a magyar lelkigondozásban részt vevő lelkészek az „idegennyelvű” lelkigondozásért felelős illetékes egyházmegyei lelképásztori hivatal felügyelete alatt állnak.¹⁰

Az Ausztriai Evangélikus Egyház 1962. március 9-én Bécsben tartott zsinata, egyházi intézményként, egyházjogilag törvényesen megalkotta és elismerte az Ausztriai Evangélikus Egyház Magyar Lelkigondozó Szolgálatát (Szépfalusi 1992, 380–381, *Amtsblatt...* Wien, 1962/4, 27). A munkaágot, a presbiterválasztási törvény értelmében, a hat esztendőre megválasztott 16 tagú egyháztanács vezeti. Az egyházi intézménynek, a lakóhelyük szerint illetékes osztrák egyházközösségeknek fizetendő egyházi adó alapján, egyetlen rendes magyar országos szórványlelkészi állása van. A Magyar Lelkigondozó Szolgálat a bécsi Szuperintendensi Hivatal felügyelete alatt áll. Ausztriában ilyen egyházi jogállása kizárólag a magyaroknak van.

A ausztriai református Egyházfőtanács 1998. szeptember 21-én Bécsben tartott ülésén, a zsinati bizottság hozzájárulásával, egyházi intézményként egyházjogilag törvényesen megalkotta és elismerte az Ausztriai Református Egyház Magyar Lelkigondozó Szolgálatát (*Amtsblatt...* Wien, 1998/9, 184–185). Az egyházi intézményt, amelynek hatásköre Felsőőrre nem terjed ki, hat évre kinevezett négytagú kuratórium vezeti.

3. A vizsgált népcsoport egyházi munkájának kisebbségi szerepe

Az ausztriai magyarok soraiban, a korábbiakhoz képest (Szépfalusi 1992, 285–337 és 431–434), az utóbbi két évtizedben ellentétes előjelű tendenciákkal találkozunk.

3.1. Burgenland

A tartományban megszűnt a római katolikus mise Kismartonban, megerősödött Felsőőrött. Ugyanakkor a magyar nyelvű szolgálatot igénylő római katolikus háztartások száma Alsóőrött (Őriszigettel), Felsőőrött és Felsőpulyán (Középpulyával) 810-ről 585-re csökkent (Szépfalusi 1992, 332)¹¹. Emelkedés – betelepüléssel – kizárólag Őriszigeten történt. Változatlanul négy lelkész gondozza a magyarokat: Alsóőrött római katolikus, Felsőőrött református és Őriszigeten evangélikus lelkészi állás van, Felső- és Középpulyán redemptorista szerzetes látja el a magyar híveket. A protestánsoknál megtörtént a magyar lelkészutánpótlás, míg az alsóőri és a felsőpulyai római katolikus magyar lelkész már nyolcvanéves.

Római katolikusok

Mindmáig magyar istentiszteletet tartanak az alábbi helységekben. Ezekben a gyülekezetekben az alábbi aktivitásokkal találkozhatunk.

Alsóőr. A római katolikus plébánia 1797-ig Felsőőr leányegyházközsége volt (Bertha 1977, 419). Havonta egyszer tartanak német istentiszteletet, különben naponta és

¹⁰ A nem német anyanyelvűekkel kapcsolatban a „külföldiek” kifejezés az utóbbi években többször előfordult a protestánsoknál is, noha náluk ennek sem jogi, sem egyházkormányzati alapja nincsen. Vö. „külföldiek lelkigondozása pl. finnek, koreaiak, svédok, magyarok – vízumszerzés”, Mag. Herwig Sturm evangélikus püspök jelentése a bécsi főesperesség (szuperintendencia) 1995. április 22-én tartott közgyűlésén, 4.

¹¹ Galambos Ferenc Iréneusz alsóőri és Hegyi György bécsi magyar római katolikus lelkész közlésének figyelembevételével.

minden vásár- és ünnepnap szentmisét mondanak a magyarországi egyház misekönyve szerint. Énekeskönyvük az „Éneklő Egyház” (Budapest 1984), de *áthidalásként* használják az „Alsóöri egyházi énekek” című gyűjteményt is (Galambos 1993, 2).

Az egyházközségben dalárda (1920-tól), női énekkar, színjátszó kör (1920-tól), néptáncsoport (1979-től) működik. A községháza épületében 40 000 kötetes magyar könyvtár működik, amely a heti kétszeri fogadóórakon kívül a községháza hivatali óráiban is látogatható. A lelkeszlak felújított emeleti részlegén ún. „Magyar Intézet”-et létesítettek, amelyet 1998 végén, az öreg iskola felújításával kiállító-, olvasó- és ülésteremmel kultúrközponttá alakítottak. Ebben évente magyar kulturális hetet, illetve hétvégét is rendeznek.

Őriszigeten a római katolikus Szent László templomban évente négyszer mondanak magyar szentmisét.

Felsőőrött minden vásár- és ünnepnap tartanak magyar szentmisét. Az istentiszteletet követően a hívek együtt kávéznak, akkor beszélnek meg a felsőöri magyar katolikusok munkaközösségének ügyes-bajos dolgait. Alkalmi énekkar működik, olykor előadásokat szerveznek.

Kizárólag a fentiekben ismertetett három római katolikus istentiszteleti helyen használják az ausztriai magyar római katolikusok a Miatyánk és az Apostoli Hitvallás új, közös, magyar ökumenikus fordítását. Mindhárom egyházban az alsóöri plébános, a nyolcvanéves dr. Galambos Ferenc Iréneusz OSB professzor misézik. A lelkesz alkalmi egyházközségi körlevelekkel fordul alsóöri, felsőöri és őriszigeti magyar híveihez.

Az egyházközségnek nincsen önálló lapja, de az *Őrség*, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület tájékoztató lapjának (valójában évkönyv) legutóbbi, második Alsóóról szóló száma (1999. augusztus, 40. szám) 52 magyar és 19 német oldalon egyházközségi beszámolóknak tekinthető.

Közép-Burgenlandban 1990 óta, a világegységimahét keretében, minden esztendőben közös magyar ökumenikus istentiszteletet tartanak, vetésforgószerűen váltakozva Alsóör katolikus, Felsőör református és katolikus, valamint Őrisziget evangélikus templomban.

A Pannonhalmi Főapátság 1982-ben megegyezett a kismartoni püspökséggel, hogy 10–10 éves időszakra vállalja az alsóöri plébánia betöltését. Vagyis az egyházközség azóta személyileg Pannonhalmához, egyházjogilag Kismartonhoz tartozik.

Felsőpulyán és *Középpulyán* minden vásár- és ünnepnap mondanak magyar szentmisét. Alkalmilag hétköznap is tartanak magyar istentiszteletet, avagy bibliatanulmányt. A magyar misék után magyar asztaltársaság jön össze a Domschitz-vendéglőben.

Reformátusok

Felsőör. A gyülekezet a 16. század második felében alakult (Gyenge 1977, 431–437). Minden hónap harmadik vasárnapján és a sátoros ünnepek másodnapján német, minden hónap első vasárnapján pedig kétnyelvű, ún. „családi” istentiszteletet tartanak. A többi alkalom mind magyar nyelvű. Istentiszteleteiket a Magyarországi Református Egyház rendtartása szerint végzik és az 1922-ben kiadott magyarországi énekeskönyvet használják.

Hetente tartanak bibliaórát és magyar gyermekkört. A gyülekezetnek énekkara (1992-től), Felsőöri Magyar Néptáncsoport (FMNT) néven táncsoportja és színjátszó köre van. Könyvtári köteteinek száma 2500.

Az egyházközségnek nincsen lapja, de a felsőöri osztrák római katolikus, valamint az evangélikus egyházközséggel karöltve évente négyszer német nyelvű közös egyházi

étesítőt ad ki, amelyet minden felsőri háztartásnak megküldenek. Minden számban magyar nyelven néhány soros református és alkalmanként római katolikus írás olvasható.¹²

Evangélikusok

Őrsziget. Az evangélikusoknak a 16. század második felétől van egyházközségük (Reingrabner–Teleky 1977, 465). Napjainkban minden hónap második vasárnapján és a sátoros ünnepek másodnapján német nyelvű, egyébként magyar nyelvű istentisztelet tartanak. Az ádventi és böjti időszakban szerdánként tartanak magyarul áhítatot. Az istentiszteleteket az 1938-as liturgiai reform előtti helyi rendtartás szerint tartják, s az 1957-ben Bécsben kiadott magyarországi énekeskönyvet használják. A templomot 1960/61-ben, majd 1991–94 között újra tatarozták és az 1798-ban épült egyházi iskola gazdasági épületét 1997–99 között átalakították gyülekezeti házzá.¹³

A gyülekezet *Gemeindeblatt* címen 1993. október 19-től nyolcoldalas kétnyelvű havi lapot jelentet meg, melyben a német nyelv terjedelemben és stílusban egyaránt dominál (a címek kétnyelvűek, a tartalom zömében német).

Az *Őrség*, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület tájékoztató lapja, gyakorlatilag néhány esztendeje évkönyvvé vált. 1997. decemberében részletesen foglalkozik az evangélikus egyházközség múltjával és jelenével.¹⁴

3.2. Ausztriai szórvány

Az ausztriai országos szórványban a nyolcvanas években jelentősen megnövekedett a magyar hívek száma, ennek ellenére utódlás nélkül (haláleset, elköltözés) megszűnt a bregenzi, a grazi, az innsbrucki, a klagenfurti, a linzi és a salzburgi magyar római katolikus lelkészi állás. Stájerországban az időszakos ellátást előbb egy 82 éves nyugdíjas, majd alkalmi kisegítő lelkész végezte. Szórványgondozással egybekötött pasztorizáció, főhivatásban magyar római katolikus szolgálatban álló lelkésszel, ma kizárólag Bécsben és környékén van. A protestánsok között a hetvenes évekhez viszonyítva változatlanul egyetlen főhivatású, magyar szolgálatban álló lelkész végzi az országos lelkigondozást, míg egyes városokban, elsősorban az istentiszteletek tartásában, nyugdíjas, avagy világi pályán működő lelkészek segítenek.

Római katolikusok

A fentiekben leírt helyzet következményeként ma kizárólag Bécsben működik szervezett magyar gyülekezet (énekkar, cserkészlet, ifjúság, seniorok, lelkigyakorlatok, Szent István-napi búcsú, családlátogatások stb.). Szombatonként a Pazmaneumban, vásár- és ünnepnapokon a Német Lovagrend templomában tartanak magyar szentmisét. A bécsi gyülekezet alkalmilag istentiszteletet tart Bécsújhelyen, Kaiserebersdorfban és Mödlingben. A gyülekezet 1999. júniusától, *Pannonia Sacra* néven jelenteti meg havi egyházközségi közleményeit és ahhoz mellékeli a Münchenben megjelenő, 32. évfolyamában lévő, *Életünk* című európai magyar katolikus havilapot. Bécsben működik a Kerkai Jenő (magyar rk.) Egyházzociológiai Intézet.

A bécsi magyar lelkészség 1772-ben alakult.

¹² 2000. júniusában jelent meg az utolsó, 26. szám (*Kontakt*, Oberwart, 2000).

¹³ Jövendőjük olyan lesz, amilyenek formáják. Beszélgetés Mezmer Ottó evangélikus lelkésszel. In: *Bécsi Napló*, 2000. január–február. 21. évf., 1. szám, 7.

¹⁴ *Őrség*, Oberwart, 1997. december, Nr. 38, (sic!). Az *Őrség* második őrszigeti száma, 49 magyar és 26 német oldalon. Számos helyesírási, stílus- és fordítási hibával (pl. Marktgemeinde nem mezőváros, Feuerwehrhaus nem tűzoltóház stb.).

Az országos szövetségben rendszeresen csak Grazban tartanak magyar szentmisét, ezenkívül alkalmanként (kéthetente, havonta, negyedévenként) Bregenzben, Innsbruckban, Klagenfurtban, Linzben és Salzburgban. A megnevezett helyeken a magyar egyházi tevékenység tulajdonképpen misetartásra szorítkozik.

A bécsi magyar római katolikus lelkigondozó hivatalhoz közel álló kulturális és szociális intézmény a *Szent István Egylet* (1918).

Bécsben, 1968. december 18-a óta, a világegységimahét keretében, a magyar római katolikusok, reformátusok és evangélikusok közös ökumenikus istentiszteletet tartanak, mindig az éppen soros vendéglátó gyülekezet templomában. Ezt a gyakorlatot követik két évtizede Grazban, Innsbruckban, Klagenfurtban, Salzburgban, utóbb Linzben és Vorarlbergben is.

Reformátusok

Az Ausztriai Református Egyház 1973. január 1-jén megszüntette a bécsi, valamint a salzburgi magyar szöványlelkészi állást. Istentiszteletet tartanak Bécsben minden hónap második, harmadik, negyedik vasárnapján, valamint a sátoros ünnepek első napján, Linzben minden hónap második vasárnapján, valamint a sátoros ünnepek első napján. A beszolgáló, illetve nyugállományban lévő lelkész munkája tulajdonképpen istentisztelet tartásra szorítkozik.

Evangélikusok

Az Ausztriai Evangélikus Egyház első ízben 1973. január 1-jén tett kísérletet az 1962-ben elismert Magyar Lelkigondozó Szolgálat megszüntetésére. A zsinat által elfogadott működési szabály értelmében „a lelkész dologi kiadásait... az egyház fedezi” (8. §). Ennek folyósítását azonban az országos egyház ekkor megtagadta. A munkát a közegyházi anyagi támogatás beszüntetése,¹⁵ s további négyszeri megszüntetési kísérlet ellenére mindmáig sikerült fenntartani (neves osztrák protestáns egyházvezetők az elmúlt években állást foglaltak az ausztriai népcsoportok támogatása és jogai ellenében,¹⁶ a Felsőőrött megnyitandó kétnyelvű [horvát, magyar] gimnázium ellen,¹⁷ a Bécs–Budapest világhiállítás ellen, az 1981. évi népszámlálás burgenlandi magyar adatainak hitelességét

¹⁵ „Az ausztriai evangélikus egyház zsinati bizottsága 1971. december 31-vel fel akarta számolni a magyar munkát. Tagjai közül néhányan az alábbi álláspontot képviselték: a) Az Ausztriában élő magyarok teljes egészében olvadjanak be az osztrák életbe. A magyarok egyházi intézménye és az általuk végzett magyar nyelvű igehirdetői munka következképpen – véleményük szerint – gátolja ezt a megkívánt folyamatot. b) Az ausztriai magyarok eddigi védekezése a beolvadás ellen a nem kívánatos magyar nacionalizmus egyik megnyilvánulási formája... Az emberi szabadságjogok évében, Bécsben, 1971. szeptember 17-én, Sakrausky püspök jelenlétében, a zsinati különbizottság meghallgatta a magyar Egyháztanács négy tagjának a fenti érvekkel szembeni helyreigazító megállapításait. Ezután a zsinati különbizottság nem azonosította magát a zsinati bizottság egyes tagjainak véleményével és az alábbiakat javasolta: a) Az 1972. márciusában összetűl evangélikus zsinat a Magyar Lelkigondozó Szolgálat *egyházjogi elismerését változatlanul tartsa fenn* és részére bizottsága a magyar nyelven történő lelkigondozó munka és igehirdető szolgálat teljes szabadságát... b) A Magyar Lelkigondozó Szolgálat *anyagi támogatását 1973. január 1-jével szüntesse be.*” (Dr. Leitner Endre [Innsbruck] egyetemi intézeti főorvos, felügyelő és Szépfalusi István [Bécs] lelkész 1971. november 27-én az Egyháztanács nevében írott körleveléből.) In: *Másokért Együtt* 4/174/1971–11–27, 1.

¹⁶ Egyházvezetősége kisebbségellenes nyilatkozatától az ún. Salzburgi Kör (Ilse Beyer, Johannes Dantine, Gerhard Imhof) elhatárolta magát a sajtóban. Bécs, 1976. november 18.

¹⁷ Dr. Gustav Reingrabner (Kismarton) burgenlandi evangélikus szuperintendens állásfoglalása ellenében: Ludwig Szeberényi (Felsőölvő), a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület és a (burgenlandi) magyar népcsoporttanács elnöke, Auch du mein Sohn, R...?, és Branko Komfeind (Stinatz), horvát római katolikus lelkész. In: *OZ* (Oberwarter Zeitung) 1991. május 1. 116. évf., 18. szám, 3 és 47.

megkérdőjelezték,¹⁸ a menekültgondozás megszüntetését szorgalmazták a nyolcvanas évek derekán, amikor több mint tízezer magyar tartózkodott menekültszálláshelyeken; még a régi magyarországi rendszer idején, az akkori magyarországi egyházvezetőséggel karöltve, fel kívánták számolni Ausztriában a magyar egyházi munkát.)¹⁹

A Magyar Lelkigondozó Szolgálat istentiszteleteit a magyarországi egyház rendtartása szerint tartja és annak új énekeskönyvét használja; istentiszteleti helyek rendszeresen (havonta) vagy alkalmanként: Bécs, Bregenz, Graz, Innsbruck, Klagenfurt, Linz, Salzburg, Wels stb., valamint december 24-én Traiskirchen, a menekülttáborral szomszédos evangélikus templomban, a sokak számára emlékezetes „első találkozás” színhelyén. Két ízben több mint 2000 magyar családot felkereső országos lelkeszi családlátogatási akciót végzett, hetente bibliatanulmányt, évente hétvégi találkozókat, nyaranta rendszeresen flekkenezéssel egybekötött istentiszteleteket, ház-, lakás-, pince- stb. avatásokat tart.

A Magyar Lelkigondozó Szolgálatnak 1976-tól nem sikerült elérnie, hogy az osztrák rádióban és televízióban magyar nyelvű istentiszteletet közvetítsenek. Az egyházi szerkesztőség kizárólag vegyes, azaz kétnyelvű lehetőségről beszélt, ezt a felsőöri reformátusok (Gyenge Imre) vállalták, míg az evangélikusok részéről Szépfalusi István a romániai szász származású bécsi evangélikus püspöknek úgy nyilatkozott, hogy ezt a kompromisszumot csak akkor vállalja, ha ezt megelőzően Romániában a szász evangélikusok is vállalják a kétnyelvű, azaz román és német istentisztelet közvetítését...²⁰

A Magyar Lelkigondozó Szolgálat *Másokért Együtt* címen, 44. évfolyamában, évente 15–16 alkalommal, 4–8 oldalas értesítőt jelentet meg 2500 példányban (eddig 740 szám jelent meg). Az 1987 óta rendszeresített ún. országos nagyrendezvényei egyikén Bécsben, 1998-ban, a bécsi és a budapesti püspök jelenlétében, 2004-ig Magyarországon is jogérvényes Egyháztanácsot iktatott hivatalába.

A Magyar Lelkigondozó Szolgálathoz közel álló művelődési intézmény a *Bornemisza Péter Társaság* (1960). Egyénileg vagy közösen, 1987-ben (Szépfalusi 1992, 440–443), 1992-ben, 1998-ban és 2000-ben ausztriai magyar kisebbségi nyilatkozatot tett, amelyet osztrák kormánykörökben is figyelemmel kísértek²¹. Az 1998. évi nyilatkozat, amely német nyelven is megjelent az Osztrák Emberi Szabadságjogok Ligája 250. jubileumi folyóiratában (*Das Menschenrecht* 1998/2, 47–49), többek között tartalmazza azt a felszólítást, miszerint „...6. A Magyar Lelkigondozó Szolgálat – természetesnek tartja, hogy ausztriai egyházunk reformatori elvei alapján támogatja az anyanyelvi ige hirdetését, valamint tekintettel országunknak az Európai Unióban vállalt kisebbségvédelmi kötelezettségeire, az elkövetkező négy éven belül a nyugdíjazással megüresedő egyetlen országos főhivatású magyar szórványlelkészi állását főhivatású magyar anyanyelvű lelkésszel tölti be, – hivatkozással a *Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményére* (Straßburg, 1995–02–01), amit az osztrák miniszterelnökség magyar népcsoporttanácsa a

¹⁸ Dr. Gustav Reingrabner burgenlandi szuperintendens 1987. október 15-én kelt levele a Magyar Lelkigondozó Szolgálathoz, amelyet másolatban megküldött néhány burgenlandi lelkeszi hivatalnak. A címzetthez a levél az Osztrák Egyházfőtanács közvetítésével csak 1988. február 24-én érkezett.

¹⁹ 1986. június 5-én megbeszélés az Ausztriai Evangélikus Egyház Főtanácsánál.

²⁰ Levélváltás a Magyar Lelkigondozó Szolgálat Egyháztanácsa és az osztrák rádió protestáns egyházi szerkesztősége között 1991. október 21 és 1994. március 28 között (Volksgruppenzentrum 1997, 10–11).

²¹ Dr. Rudolf Kirschlager köztársasági elnök levele (1981. november 6) a Magyar Lelkigondozó Szolgálathoz. Válasz az MLSZ-nek az 1956-os magyar szabadságharc 25 éves évfordulója alkalmából az osztrák néphez intézett köszönetére (1981. október 18). – Positive Reaktion auf Jubiläumsdeklaration des Ungarischen Seelsorgedienstes. In: *epd* (Evangelischer Pressedienst für Österreich), Wien. 1988. február 15. 13. szám. Dr. Franz Vranitzky kancellár és dr. Alois Mock alkancellár, külügyminiszter állásfoglalásának ismertetése. *Sz. I.*

Keretegyezmény ausztriai zárónyilatkozatával egyetemben véleményezett (1996–12–16), kinyilvánítja, hogy ezentúl az egyházban kezeljék kisebbségiként (1. szakasz, 3. cikk, 1–2. pont; 2. szakasz, 5. cikk, 2. pont; 7–8. cikk, 17. cikk, 1. pont), különös tekintettel a Keretegyezményben megfogalmazott preambulumba, amely megállapítja, hogy „egy plurális és valóban demokratikus társadalomnak nemcsak tiszteletben kell tartania minden, nemzeti kisebbséghez tartozó személy etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitását, de megfelelő feltételeket is kell teremtenie ahhoz, hogy az identitását kifejezhesse, megőrizhesse és fejleszthesse.” (*Lelkipásztor*, Budapest. 1998/7–8, 282).

A Bornemisza Péter Társaság fennállásának 40. évfordulóján 2000. április 2-án, Bécsben, ünnepi nyilatkozatot fogadott el (*Másokért Együtt* 6/738/2000–04–17, 3), melyben örömmel üdvözölte a Burgenlandban felállítandó 42 horvát/német és 4 magyar/német kétnyelvű helységnevtáblát; ugyanakkor sajnálattal vette tudomásul, hogy elhúzódtott a magyar népcsoporttanács ötödik ülészakájának kezdete, és az ausztriai népcsoporttanácsoknak továbbra is csak tanácsadói és nem képviseleti státusa van; hogy a szubvenciók elosztása a változó népszámlálási adatok mellőzésével történik; hogy az osztrák parlamenti pártok részéről olyan kinevezett, szavazati joggal rendelkező személyek is részt vesznek a népcsoporttanácsban, akiknek a magyarsággal, illetve a többi ausztriai népcsoporttal sem nyelvi, sem kulturális szintű kapcsolatuk nincs; hogy a bécsi Kancellári Hivatal a magyarországi rendszer- és kormányváltás ellenére visszarendező-dési törekvéseket érvényesített a jelenlegi magyar népcsoporttanács összetételében.²²

Mások

Szabadegyházi tevékenység ma Ausztriában magyar nyelven nincsen.

A bécsi osztrák *izraelita* hitközség főabbija beszél magyarul, így alkalmanként magyar köszöntőt, igehirdetést is tart.

Bécsben, kb. két-három évtizede, két csoportban tartanak rendszeresen magyar istentiszteletet a *Jehova Tanúi*. – A *Hit Gyülekezetének* néhány éve van kisebb, bécsi és hainburgi csoportja.

IRODALOM

Ackerl, Isabella 1988. *Die Chronik Wiens*. Chronik Verlag, Wien.

Albrich, Thomas 1988. *Asylland wider Willen*. In: Die bevormundete Nation. Österreich und Alliierten 1945–1949. Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte–Band 4. Günter Bischof, Josef Leidenfrost (Hrsg.). Innsbruck, Haymon-Verlag. Ismertetés: Cseresznyés Ferenc, *Ausztria mint befogadó ország*.

In: *Regio*, Kisebbségi Szemle, Budapest. 4. évf., 2. szám, 203–207.

Amtsblatt für die Evangelische Kirche A. u. H.B. in Österreich, Wien. 1962. április 14. 4. szám, 27. – 1998. szeptember 30. 9. szám, 184–185.

Andritsch, Johann 1965. *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark. II. Band. Verlag der Historischen Landeskommision, Graz.

– 1983. *Das Ungarnbild in der österreichischen Historiographie im Mittelalter*. In: *DOMUS AUSTRIAE*. Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. Verlag Adeva, Graz.

²² *Bécsi Napló*, 2000. május–június. 21. évf., 3. szám, 2.

- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Bamberger, Richard und Maria-Brückmüller, Ernst-Gutkas, Karl (Hrsg.) 1995. *Oesterreich Lexikon*. II. Band. Verlagsgemeinschaft Österreich Lexikon, Wien.
- Baumgartner, Gerhard, 1993. *Prolegomena zum Sprachverhalten ungarischsprachiger Burgenländer*. In: Holzer, Werner-Münz, Rainer (Hrsg.), *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Passagen Verlag, Wien.
- 1998. *Eine andere österreichische Literatur. Zur Literatur der Roma und Sinti in Österreich*. In: *Literatur und Kritik*, Salzburg. 1998. szeptember. 327. szám.
- Benkő Jóska 1979. *Zigeuner, ihre Welt-ihir Schicksal*. Unter besonderer Berücksichtigung des burgenländischen und ungarischen Raumes. Eigenverlag, Pinkafeld-Graz.
- Bertha, Josef 1977. *Die röm.-kath. Pfarre Unterwart-Alsóór*. In: Ladislaus Trieber, *Die Obere Wart*. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck. (E gyűjteményes kötet tartalomjegyzékében szereplő írások oldalszámolásában, 8 kivételével, eltolódás következtében, 2–4 oldal eltérés van.)
- Bizám György 1985. *Beszélgetés Franz Pomper vasvörösvári polgármesterrel*. In: *Őrség*, Oberwart. 1985. július. 19. szám.
- Botta István 1978. *Melius Péter ifjúsága*. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1991. *Huszár Gál élete, művei és kora (1512⁷–1575)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Breu, Josef 1979. *Die burgenländischen Kroaten bis zu ihrer Eingliederung in Österreich im Jahre 1921*, Siedlungs- und Nationalitätengeschichtlich betrachtet. In: *Integratio*, Bécs. XI–XII. szám.
- Bruckmüller, Ernst 1996². *Nation Österreich: kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*. (Studien zu Politik und Verwaltung; Band 4). Raffelstetti vámszabály (Zollordnung) 901–906. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Graz.
- Brunner, Karl 1994. *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*. In: Wolfram, Herwig (Hrsg.), *Österreichische Geschichte 907–1156*. Bd. 2. Verlag Karl Ueberreuter, Wien.
- Bundeskanzleramt 1976. *Volksgruppen in Österreich*. Eine Dokumentation. Bundeskanzleramt, Wien, kiadása.
- 1977. *Die rechtliche Stellung der Volksgruppen in Österreich*. Eine Dokumentation. Bundeskanzleramt, Wien, kiadása.
- Bundespressdienst 1986. *Österreich als Asylland*. Österreichdokumentation. Bundeskanzleramt, Wien.
- 1988, 1997². *Ausztria, tények és számok*. Ausztria barátainak. Az „Osztrák Sajtószolgálat” magyar nyelvű kiadványa. Bundeskanzleramt, Wien.
- 1990. *Österreich und die neue Völkerwanderung*. Bundeskanzleramt, Wien.
- 1991. *Grundlagenbericht der Bundesregierung über die Lage der Volksgruppen in Österreich*. Österreichdokumentation. Bundeskanzleramt-Verfassungsdienst, Wien.
- 1998. *Religionen in Österreich*. Bundeskanzleramt, Wien.
- Buranits, Josef F.–Csenar, Manfred–Dressler, Wolfgang U.–Palatin, Jandre 1993. *Sprache und Bewußtsein*. Das Image des Kroatischen bei den burgenländischen Kroaten. In: Holzer, Werner-Münz, Rainer (Hrsg.), *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Passagen Verlag, Wien.
- Cserján Károly–Györi Vilmos–Szabó Mátyás 1999a. *Demographische und sozioökonomische Merkmale der Bevölkerung mit Ungarisch als Umgangssprache*. Sonderauswertung der Volkszählung 1991 durch das Österreichische Statistische Zentralamt für die Bevölkerungsgruppen, die Deutsch, Kroatisch, Tschechisch bzw. Ungarisch als Umgangssprache angegeben haben, sowie für ungarische Staatsbürger. A (magyar) Kerkai Jenő (római katolikus) Egyházzociológiai Intézet, Bécs, kiadása.
- Cserján Károly, Györi Vilmos, Szabó Mátyás 1999b. *A magyar köznyelvet beszélő népesség demográfiai és társadalomgazdasági ismertetőjelei*. Az 1991 népszámlálás külön kiértékelése népcsoportok számára, akik a német, horvát, cseh ill. magyar köznyelvet jelölték meg, va-

- lamint a magyar állampolgárok számára, az Ausztriai Központi Statisztikai Hivatal által. Magyarra fordította és átírta Györi Vilmos. Ellenőrizte Csoknyai Péter. A Magyar Egyházzociológiai Intézet és a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, Bécs, közös kiadása.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpatalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén. I. Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Csoknyai Péter 1977. *Statistische Daten*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- 1979. Die sprachliche Entwicklung der burgenländischen Bevölkerung zwischen 1900 und 1971. In: *Integratio*, Wien. XI–XII. szám.
- Dannhauser, Claudia, 1999. Volksgruppen und ihr Sprachkapital: „Das Wort Minderheit stört mich“. In: Die Presse, Wien. 1999. július 5. 15.409. szám.
- Dantine, Johannes–Dantine, Wilhelm–Krobath, Thomas–Ungar, Hannes (Hrsg.) 1995. *Evangelisch. Das Profil einer Konfession in Österreich*. Ergebnisse einer Umfrage. Veröffentlichungen der Evangelischen Akademie, Wien. 10. szám.
- Deák Ernő 1985. *A magyarok ausztriai–bécsei-történetének vázlata*. 1. rész. In: *Évkönyv 1985*. Kaláka Klub, Bécs.
- 1986. *A magyarok ausztriai történetének vázlata*. 2. rész: A két világháború közti időszak. In: *Évkönyv 1986*. Kaláka Klub, Bécs.
- Diószegi László–Fejős Zoltán (sorozatszerkesztők) 1995. *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Éger György 1990. A burgenlandi magyarság történetének főbb vonásai 1920-tól napjainkig. In: Burgenlandi magyarok közt. Új idő Kft., Budapest.
- 1998. *A Pinka partján*. Az örvidéki/burgenlandi magyarság szociológiai jellemzői. In: *LIMES*, Tatabánya. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. 1. szám (XI. évfolyam, 31. szám). Kiadja a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- Ernst, August 1987. *Geschichte des Burgenlandes*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- EURO 1999. Bericht über den Konvergenzstand mit Empfehlung für den Übergang zur dritten Stufe der Wirtschafts- und Währungsunion. 1998. március 25. Teil 1: Empfehlung; Teil 2: Bericht. Az Európai Közösségek Hivatalának, Luxemburg, hivatalos kiadása.
- Die Europäische Union in Zahlen 1997. Az Európai Közösségek Hivatalának, Luxemburg, hivatalos kiadása.
- Élesztős László–Rostás Sándor (főszerkesztők) 1994–1999. Magyar Nagylexikon, 1–4, 1993–1995: Akadémiai Kiadó. 5–, 1997– : Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- Érszegi Géza 1977. *Die Entstehung der Wart*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Faßmann, Heinz–Münz, Rainer–Oberdammer, Peter 1991. *Sprachgruppen und Sprachkenntnisse im Burgenland*. Kurzbericht über eine Erhebung. Eisenstadt, im Mai 1991.
- Fazekas István 1998. *Magyar kispapok Bécsben–A Pázmáneum három évszázada (1623–1947)*. In: *LIMES*, Tudományos Szemle, Tatabánya. 1. szám (XI. évfolyam, 31. szám).
- Fernández-Armesto, Felipe (szerk.) 1995. *Európa népei*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Fischer Otto 1962. *Das Proletantengesetz 1961* mit erläuternden Bemerkungen. Kirche und Recht, Band 3. Verlag Herder, Wien.
- Fodor Irén 1995. *A magyar nyelvújítás antológiája*. Mondolat/Felelet a mondolatra. Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. Balassa József bevezetőivel. Összeállította és az előszót írta Fodor Irén. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Fodor István 1977. *Abstammung der Ungarn und Landnahme*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.

- Gaál Károly 1977. *Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- 1988. *Aranymadár. A burgenlandi magyar faluk elbeszélő kultúrája*. A Vas megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadása, Szombathely.
- Galambos Ferenc Iréneusz OSB 1991. *Hagyományok őrzése (és élesztgetése) egy burgenlandi magyar faluban*. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. A Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, kiadása.
- 1993. *Alsóőri egyházi énekek*. Az alsóőri rk. egyházközség kiadása.
- Gall, Franz (Hrsg.) 1959. *Die Matrikel der Universität Wien*. III. Band. 1518/II–1579/I. Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz–Köln.
- Gampl, Inge 1986. *Kurzinformationen über die staatskirchenrechtliche Stellung der Religionsgemeinschaften und ihre Präsenz in Österreich*. Wien. Készült az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi nemzetközi konferenciájának résztvevői számára (német, angol és orosz nyelven).
- Gál Gyula 1995. *A dél-tiroli kérdés*. Kisebbségi adattár IV. A Teleki László Alapítvány Könyvtárának és Dokumentációs Szolgálatának, Budapest, kiadása.
- Geccsényi Lajos 1993. *Magyarok Bécsben a XVI. században*. In: *Bécsi Napló*, Wien. 1993. március-április. XIV. évf., 2. szám.
- Glaube und Heimat* 1999. Egyházi évkönyv. 54. évf. A Protestáns Sajtóosztály, Bécs, kiadása.
- Glatz Ferenc 1996². *A magyarok krónikája*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén. II. Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Grupp, Claus D. 1998. Europa 2000. Die Europäische Union der Fünfzehn. Omnia Verlag, Köln.
- Gyenge Imre 1977. *Die evangelische Pfarrgemeinde H.B. Oberwart*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Györfly György 1977. *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Györi Vilmos 1962. Die magyarischen Ortsnamen auf dem Boden Österreichs (ausgenommen das Burgenland). Disszertáció, Bécs.
- Hanisch, Ernst 1994. *Der lange Schatten des Staates*. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. In: Wolfram, Herwig (Hrsg.), Österreichische Geschichte 1890–1990. Band 9. Verlag Karl Ueberreuter, Wien.
- Harhammer, Astrid 1980. *Die Ungarische Nation an der Universität Wien (1453–1711)*. Doktoridisszertáció.
- (Steindl), Astrid 1993. *Die Akademischen Nationen an der Universität Wien*. In: Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16.–19. Jahrhundert. Herausgeber Kurt Mühlberger und Thomas Maisel. Verlag Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien.
- Herényi István 1997². *Magyarország nyugati végvidéke. 800–1242*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Hermann, Armin–Hackauf, Friedrich–Sellner, Erich 1986³. *Paß-, Fremdenpolizei- und Asylrecht*. Juridica-Verlag, Wien.
- Holzer, Werner–Münz, Rainer (Hrsg.) 1993. *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Passagen Verlag, Wien.
- Hoóz István (szerk.). *A baranyai nemzetiségekről*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Imre Samu 1973. *Felsőőri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1977. *Der ungarische Dialekt der Oberen Wart*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.

- John, Michael–Lichtblau, Albert 1990. Schmelztiegel Wien, einst und jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten (fényképdokumentációval). Böhlau Verlag, Wien–Köln.
- Juhász László 1976. *Burgenland*. Történelmi Útikalauz. A Nemzetőr, München, kiadása.
- 1985. *Mátyás király Bécsben*. A Nemzetőr, München, kiadása.
- 1999⁴. *Bécs magyar emlékei*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kalb, Herbert–Potz, Richard–Schinkele, Brigitte 1998. Religionsgemeinschaftenrecht. Anerkennung und Eintragung. Verlag Österreich, Wien.
- Kalendárium* 1999. Ausztriai magyarok gazdasági érdekközössége. Mellékletek: Burgenland régi magyar térképei. Készült Hillebrand Nyomda Kft., Sopron.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1980, 1988⁴. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. II kötet. A 4. kiadás bővített és javított. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klein, Kurt 1996. *Kirche im Übergang*. Fünfzig Jahre im Spiegel kirchlicher Statistik. In: Csoklich–Opis–Petrik–Schnuderl (Hrsg.), Revisionen. Katholische Kirche in der Zweiten Republik. Graz–Wien–Köln.
- Kleindel, Walter 1984. *Die Chronik Österreichs*. Chronikverlag, Dortmund.
- Kocsis, Károly and Kocsis–Hodosi, Eszter 1998. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, kiadása.
- Ladstätter, Johann 1993. *Volkszählung 1991: Umgangssprache im Burgenland*. In: Holzer, Werner–Münz, Rainer (Hrsg.), Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland. Passagen Verlag, Wien.
- László Gyula 1996. *A honfoglaló magyarok*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Leicht, Anton (Hrsg.) 1999. *Österreich in der Europäischen Union*. Vertretung der Europäischen Kommission in Österreich, Wien, kiadása.
- Lelkipásztor*, Evangélikus Lelkeszi Szakfolyóirat. 1998. Ünnepi nyilatkozat. Bécs, 1998. április 26. Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- Lichtblau, Albert 1987. Die „magyarischen“ Sprachgruppen in Burgenland und Wien unter besonderer Berücksichtigung der Volkszählungsergebnisse 1981. Studium an der Johann Kepler Universität, Linz (kézirat).
- Lončarić, Mijo–Seedoch, Ivan 1991. Burgenländischkroatisch–Kroatisch–Deutsches Wörterbuch (Gradišćanskohrvatsko–Hrvatsko–Nimški Rječnik). Zagreb–Eisenstadt.
- Masika Edit–Harmati Gergely 1999. *Egységes belbiztonsági és jogi térség Európában*. Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. Kiadja a Miniszterelnöki Hivatal Integrációs Stratégiai Munkacsoportja, Budapest.
- Matscher, Franz 1977. *Die slowenische und die kroatische Volksgruppe in Österreich*. In: Die rechtliche Stellung der Volksgruppen in Österreich. Eine Dokumentation. Bundeskanzleramt, Wien, kiadása.
- Másokért Együtt*, Bécs. Az Ausztriai Evangélikus Egyház Magyar Lelkigondozó Szolgálatának, valamint a Bornemisza Péter Társaság alkalmi (évente 15–16) értesítője. 2000-ben a 44. évfolyamban.
- Mecenseffy, Grete 1956. *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz–Köln.
- Das Menschenrecht*. 1998. Offizielles Organ der Österreichischen Liga für Menschenrechte. Wien. 1998. június. 53. évf., 2(250). szám.
- Milotay István 1954. *A Magyar Kisebbségért*. In: *Magyar Posta*, Klagenfurt. 1954. augusztus 20. 1. évf., 1. szám.
- Moritsch, Andreas–Baumgartner, Gerhard 1993. Der nationale Differenzierungsprozess in Südkärnten und im südlichen Burgenland 1850–1940. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Morvai Judit 1990. *Burgenland*. In: Burgenlandi magyarok közt. Új idő Kft., Budapest.

- N. N. 1925. *Burgenland*. In: *Magyar kisebbség*. Nemzetpolitikai szemle, Lugos, Románia, 1925. február 1. 4. évf., 3. szám.
- Neugebauer, Wolfgang 1983². *Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934–1945*. Eine Dokumentation. Österreichischer Bundesverlag, Wien; Jugend und Volk Verlagsges.m.bH., Wien.
- Österreichischer Zahlenspiegel*. Jahresausgabe 1998. Österreichisches Statistisches Zentralamt, Wien, kiadása.
- Radics Éva (szerk.) 1998. *Magyarok daloskönyve*. Készült az 1848-as forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján. A Római Katolikus Egyházközség, Felsőőr, kiadása.
- von Reden, Alexander Sixtus 1989. *Az Osztrák–Magyar Monarchia, Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig*. Díszdobozban külön mellékletekkel. A Széchenyi Kiadó, Budapest, és a Druckhaus Nonnal Bücherdienst, Salzburg, közös kiadása. (Szakmailag átnézte, magyar vonatkozásokkal kiegészítette és szerkesztette Katona Tamás.)
- Reingrabner, Gustav–Teleky Béla 1977. *Die evangelische Pfarrgemeinde A. B. Siget in der Wart*. In: Ladislaus Trieber, Die Obere Wart. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Révai József 1911–1935. *Révai Nagylexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. XXI kötet. Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest. Hasonmáskiadás: Babits Kiadó, Budapest, 1996.
- Róna-tas András 1999. *Magyarság és kereszténység a honfoglalás előtt*. In: *Vigilia*, Budapest. 64. évf., 11. szám.
- Rónai András (szerk.) 1945. *Közép-Európa Atlasz*. Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred, 1993², hasonmáskiadás: Szent István Társulat–Püski Kiadó, Budapest.
- Saat*. Wien 1981. Evangelisch-lutherische Kirchenzeitung für Österreich. Festnummer zum Toleranzjubiläum. 1981/19–20. Az Ausztriai Evangélikus Egyház Sajtóosztályának kiadása.
- Schulek Tibor 1939. *Bornemisza Péter 1535–1584*. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiiség történetéből. A *Keresztyén Igazság* kiadása, Sopron–Budapest–Győr.
- Schwarz, Karl 1993. Befreite Kirchen im freien Staat. Zur Religionspolitik der Republik Österreich in den 50-er Jahren. In: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, Wien. 1950–97. 44. évf., 1. szám. Österreichische Gesellschaft für Kirchenrecht.
- Simon, Franz 1971. *Bäuerliche Bauten im Südburgenland*. Ein Bilderbuch über bäuerliches Bauen von einst im Heanzenland mit 77 ganzseitigen Bildtafeln nach Originalzeichnungen des Autors. Selbstverlag, Oberschützen.
- 1981. *Bäuerliche Bauten und Geräte. Südburgenland und Grenzgebiete*. Ein volkskundliches Bilderbuch zur Ergänzung und Erweiterung des 1971 vom gleichen Verfasser herausgebrachten Werkes... mit 247 ganzseitigen Bildtafeln und 220 Zeichnungen im Text nach Originalzeichnungen des Autors. Selbstverlag, Oberschützen.
- Stedingk von, Yvonne 1966. Die Organisation des Flüchtlingswesens in Österreich seit dem 2. Weltkrieg. (Dissertation) Wien.
- Steger, Hugo–Wiegand, Herbert Ernst (Hrsg.) 1997. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Halbband 12.2. Walter de Gruyter Verlag, Berlin–New York.
- Steindl, Astrid Id. Harhammer.
- Stepan, Eduard (Hrsg.) 1920. *Deutsches Vaterland Burgenland*. Festschrift aus Anlaß der Vereinigung des Landes der Heidebauern und der Heinzen mit Deutschösterreich. In: *Deutsches Vaterland Burgenland*. Verlag Zeitschrift „Deutsches Vaterland“, Wien.
- id. Szeberényi Lajos 1936. *Az őriszigeti (Siget i.d. Wart) ev. egyházközség története a 17. század közepétől 1848-ig*. Őrisziget, 1936. augusztus 23 (kézirat).
- Szeberényi Lajos 1980. *Megalakult a magyar Népcsoport Tanács*. In: *Őrség*, Oberwart. A Burgenlandi Magyar Kultúregyesület tájékoztató közleményei. 1980. március. 14. szám.
- Szeberényi, Ludwig 1986. Die ungarische Volksgruppe im Burgenland und ihr Volksgruppenbeirat. Bundeskanzleramt, Wien, kiadása.

- Szépfolusi István 1963. *Bornemisza Péter külföldön*. In: Szépfolusi István (szerk.), *Mit cselekedjünk? Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, Dymchurch/Anglia 1962. Útitárs* kiadása, Oslo–Bécs.
- 1991. *Magyarul beszélők a mai Ausztriában*. In: Kontra Miklós (szerk.), *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. A Magyarorsággutatás könyvtára XI. Magyarorsággutató Intézet, Budapest.
- 1992. *Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*. 1980: Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, kiadása. 1992²: Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- 1995a. *Az ausztriai magyar identitástudat néhány kérdéséről*. In: Murteri kövek. Szembesülések, szempontok, alkalmak. Héttorony Könyvkiadó, Budapest.
- 1995b. *Az ausztriai magyar identitászavarokból kivezető út esélyeinek latolgatása*. Javaslat ausztriai összmagyar érdekképviselet létrehozására. In: Murteri kövek. Szembesülések, szempontok, alkalmak. Héttorony Könyvkiadó, Budapest.
- 1996. *Ahogy Bécsben megindultam I: 1983–1955–1983; II: 1955–1956*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- 1998a. *A legújabb felismerések az 1956/57-es magyar menekülthullámról*. In: *LIMES*, Tatabánya. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. 1. szám (XI. évfolyam, 31. szám). Kiadja a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- 1998b. *Az egyház szerepének és lehetőségének vizsgálata az anyanyelv... megőrzésében*. In: Tabajdi Csaba–Barényi Sándor (szerk.). *Az egyházak szerepvállalása a nemzeti kisebbségek közösségépítésében*. Nemzetközi Konferencia, Budapest. 1997. április 21–22. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szögi László, 1998. *A bécsi egyetemek és akadémiák magyar hallgatói a 19. század első felében*. In: *LIMES*, Tatabánya. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. 1. szám (XI. évfolyam, 31. szám). Kiadja a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- 1993. *Zur Geschichte des Universitätsbesuchs innerhalb der Habsburg-Monarchie 1790–1850*. In: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16.–19. Jahrhundert*. Herausgeber Kurt Mühlberger und Thomas Maisel. Verlag Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien.
- Thurner, Erika 1982. *Die Zigeuner als Opfer nationalsozialistischer Verfolgung in Österreich*. Disszertáció, Salzburg (kézirat).
- Tichy, Heinz 1993. *Die rechtlichen Konsequenzen der Unterscheidung zwischen „bodenständigen“ und „zuwandernden“ ethnischen Gruppen*. In: Krupa András–Eperjessy Ernő–Barna Gábor (szerkesztők), *Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai*. Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1993. október 7–8–9. Magyar Néprajzi Társaság 1889, Békéscsaba–Budapest, 1995, kiadása; és in: *Das Menschenrecht*, offizielles Organ der Österreichischen Liga für Menschenrechte, Wien. 1997. március. 52. évf., 1/245/ szám.
- Tomka Miklós–Zulehner, M. Paul 1999. *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas*. Schwabenverlag, Stuttgart.
- Toth, Ludwig Josef–Toth, Ludwig Volker 1984. *Arkadenhäuser im Südburgenland*. Bestandsaufnahme und Dokumentation der Arkadenhäuser im Bezirk Oberwart. Edition Roetzer, Eisenstadt.
- Tourismus in Zahlen, Österreich 1998/99*. Österreichisches Statistisches Zentralamt, Wien, 1999, kiadása.
- Tölly, Ernst 1963. *Örömmel énekelünk*. Énekeskönyv a burgenlandi magyar tanítási népiskolák és polgári iskolák számára. A burgenlandi tartományi kormány megbízásából összeállította Tölly Ernst (sic! Sz.I.) tanfelügyelő. Österreichischer Bundesverlag, Wien, kiadása.
- 1977. *Das ungarische Volkslied in der Wart*. In: Ladislaus Trieber, *Die Obere Wart*. Festschrift zum Gedenken an die Wiedererrichtung der Oberen Wart im Jahre 1327. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Trieber, Ladislaus 1979. *Die ungarisch sprechende Bevölkerung des heutigen Burgenlandes seit 1900*. In: *Integratio*, Wien. Die Volksgruppen in Österreich. XI–XII.

Ujváry Gábor, 1998. *A tudós Magyarország Bécsben*. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. In: *LIMES*, Tatabánya. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. 1. szám (XI. évfolyam, 31. szám). Kiadja a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.

Vajda, Stephan 1996². *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*. Verlag Karl Ueberreuter, Wien. Volksgruppenhandbücher. Kézikönyvek az Österreichisches Volksgruppenzentrum, Wien, kiadásában.

– 1993² Band 1. *Kärntner Slowenen*.

– 1996² Band 2. *Tschechen*.

– 1996² Band 3. *Roma*.

– /1992/ Band 4. *Burgenländische Ungarn*.

– 1993 Band 5. *Burgenländische Kroaten*.

– 1993 Band 6. *Austria Ethnica, Stand und Perspektiven*.

– 1994 Band 7. *Austria Ethnica, State and Perspectives*. Austrian Handbooks on Ethnic Groups.

– 1995 Band 8. *Internationales und Europäisches Volksgruppenrecht*.

– 1996 Band 9. *Steirische Slowenen*.

– 1996 Band 10. *Slowaken*.

Volksgruppenreport. Évkönyvek az Österreichisches Volksgruppenzentrum, Wien, kiadásában.

– 1996 Situationsbericht zum internationalen Tag der Menschenrechte.

– 1997 Situationsbericht zum internationalen Tag der Menschenrechte.

– 1998 Situationsbericht zum internationalen Tag der Menschenrechte.

– 2000 Detaillierter Report zu den einzelnen Artikeln des Europäischen RÜK zum Schutz nationaler Minderheiten

A szerzők

Karintiai szlovénok: Rudi Vouk, Lidia Vouk-Grilc diplomamunkájának felhasználásával.

Burgenlandi horvátok: Jandre Palatin.

Burgenlandi magyarok: Abraham Lajos és munkatársai, Ferdinand Szabo.

Csehek (Bécsben és Alsó-Ausztriában): Karl Hanzl, Paul Rodt.

Lengyelek: Richard Hebenstreit.

Romák: Rudolf és Helga Sarközi, Emmerich Gärtner-Horvath.

Szlovákok: Anton Hrabovec, Vladimír Mlynar.

Stájer szlovénok: Wolfgang Gombocz és munkatársai, Michael Petrowitsch.

A népcsoportok jogi helyzete: Theo Öhlinger ny.r. egyetemi tanár és munkatársai.

Előszó, bevezetés, függelék: Marjan Pipp.

Wallner Ernő 1926. *A felsőőrvidéki magyarság települése*. In: *Földrajzi Közlemények*, Budapest. 54. kötet, 1–4. füzet, 1–36.

Ziermann, Hans 1920. *Die Landwirtschaft des Burgenlandes*. Festschrift aus Anlaß der Vereinigung des Landes der Heidebauern und der Heinzen mit Deutschösterreich. In: *Deutsches Vaterland Burgenland*. Verlag Zeitschrift „Deutsches Vaterland“, Wien.

Zöllner, Erich 1998. *Ausztria története*. Fordította Bojtár Endre. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1990⁸, Osiris Kiadó, Budapest.

DIE UNGARISCHE SPRACHE IN ÖSTERREICH

Im Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wurde 1992 mit einer soziolinguistischen Zweisprachenforschung im Karpatenbecken begonnen. Nach ausführlicher Vorbereitungsarbeit wurden im gesamten Forschungsgebiet 1 000 Forschungspunkte bestimmt. Davon entfielen 60 auf Österreich. Die Fragebogen erfaßten 75 Themenbereiche, die

weiter strukturiert wurden. Das Projekt wurde von der Central European University (Praha) unterstützt. Die Arbeitsgruppe tagte im Rahmen der 10. Zweisprachigkeitskonferenz der Ungarischen Akademie der Wissenschaften von 2–6. September 1998 in Wien.

Der österreichische Projektleiter ist *Univ.-Lekt., Mag. phil. et theol. István Szépfalusi*, Mitglied des Ungarischen Volksgruppenbeirates des Bundeskanzleramtes, sowie seit 1962 leitender Pfarrer des Ungarischen Seelsorgedienstes der Evangelischen Kirche A.B. in Österreich, Mitglied des Österreichischen, Ehrenmitglied des Ungarischen P.E.N.-Clubs. Er ist Gründungssekretär der Peter Bornemisza Literarischen Gesellschaft (Wien), in ihrer Arbeitsgemeinschaft Zweigverein des Ungarischen Schriftstellerverbandes (Budapest).

Der Verfasser widmet sich seit Jahrzehnten der Erforschung der ungarischen Volksgruppe in Österreich. Sein erster soziographischer Studienband (*Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában. Sehet und höret einander. Heutige Ungarn in Österreich*. Verlag: Europäische Akademie für Ungarn, Bern, 1980; Magvető Verlag Budapest, 1992²) hatte zur Zielgruppe die in Österreich lebenden Ungarn 1945–1979, der zweite Band beschäftigt sich mit dem neuen Zuzug von 13 500 Ungarn aus dem ungarischen Sprachraum in den achtziger Jahren.

Das vorliegende Manuskript bildet den 5. Kapitel des über Österreich erscheinenden Buches, trägt den Titel *Religion* und beschäftigt sich mit den 72 000 heute im gesamten Bundesgebiet Österreichs lebenden Ungarn, ohne Unterschied auf Staatsbürgerschaft, Partei-, Vereins-, Religionszugehörigkeit, Migrationsdaten, Grundbesitz usw. Als Unterlage dienen in erster Linie die Daten der Volkszählung 1991 in bezug auf die ungarische Umgangssprache.

István Szépfalusi

S. LACKOVITS EMŐKE

A VALLÁSOS ÉLET FELEKEZETI ÉS TERÜLETI JELLEMZŐI KÖZÉP-DUNÁNTÚLON (17–20. század)

A Közép-Dunántúlnak nevezett terület beletartozik a római katolikus veszprémi egyházmegyébe, amely a magyar nyelvterületnek nemcsak egyik legrégebbi, hanem legnagyobb területű egyházmegyéje is volt. Csaknem fölelte a Dunántúli Református Egyházkerületet, valamint a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület java részét. Közép-Dunántúl egyházszerkezeti szempontból a római katolikus, a református és az evangélikus veszprémi egyházmegyékhöz tartozik, de kisebb részét a győr-pápai, valamint a mezőföldi református egyházmegyékhöz mondhatják magukénak. Földrajzilag a Bakony és Balaton-felvidék, a Marcal mente, a Kisalföld Pápa felőli részének keleti szélé, továbbá a Mezőföld Veszprém felőli darabja (nyugati szélé) alkotják területét.

Lakosságának döntő többsége a 19. század második felében már római katolikus volt, akiket lélekszámukat tekintve a reformátusok követték. A történelmi egyházak legkisebb létszámú lakosságát az evangélikusok, de náluk is kisebb arányban a zsidók jelentették. Ugyanakkor a múlt század végétől szórványosan, majd az I. világháború után figyelemre méltó lélekszámot tudva magukénak jelentek meg e térségben is a neoprotestáns kisegyházak: a nazarénusok, a pünkösdisták, a baptisták és a hetednapos adventisták. A megnevezett kisegyházak tagjai részben a protestáns vagyis a református és evangélikus, részben pedig a római katolikus közösségekből kerültek ki.

A 18. századból megbízható források, lélekösszeírások állnak rendelkezésre. Adataikat elemezve és egybevetve a szórványosan ugyan, de felhasználható protestáns lélekösszeírások adataival, megállapítható, hogy a 18. század közepén, de még a végén is, a lakosság figyelemre méltó többsége református vallású volt. Ugyanakkor, már az e korból való összeírásokban is szerepeltek vallásilag közömbös személyek, igaz, elenyésző számban. Ők többnyire egyes vallású házasságokból származtak, vagy katolizált, protestánsból katolikusá lett szülők gyermekeként vették számba őket, amely állapot az egyházaktól való elfordulásukat eredményezte.

Ez a térség az egész Dunántúllal együtt abban a sajátos helyzetben volt, hogy területén már a 17. században három felekezet létezett, s az itt élők a három felekezet között oszlottak meg, nagy számbeli ingadozással tartozva valamely felekezet egyházának tagjai közé. Hovatartozásukat nem mindig önként, szabad elhatározásból döntötték el, gyakran erőszakkal térítették egyik vagy másik egyházba őket, amely a különböző egyházak tagjainak egymáshoz való viszonyát is meghatározta.

Amikor a térség vallásos életének, a közösségek vallásgyakorlásának jellemzőit próbáljuk körvonalazni, elkerülhetetlen bizonyos történelmi események felvázolása,

amelyek a hitélet jellemzőit áttételesen befolyásolták, mivel meghatározták hosszú időre az itt élő közösségek felekezeti megoszlását, hovatartozását.

Amint Európában, úgy nálunk is a katolikus megújulási mozgalomból kinőtt reformáció elszakadva elindító eszmei közegétől, önálló útra térve több ágra bomlott.¹ Már a mohácsi csata előtt néhány esztendővel megjelentek a Mezőföldön lutheri tanokat hirdető lelkészek, majd az 1530-as évektől Pápán és környékén jelentkeztek.² A római katolikus egyház szétzilálódott, a lakosság 75–80%-a protestánsra lett. A protestantizmus szinte akadálytalanul hódított. A különböző felekezetek tagjait ekkor még a békés együttélés jellemezte. Az ellentét először az 1580-as években éleződött ki a két protestáns felekezet között (szertartások és az úrvacsora körül), majd 1591-ben a csepregi hitvitával szakadáshoz vezetett. Ez már a közösségek életében is érezte hatását: templomfoglalások, áttérítések, lelkészek elűzése rendszeressé lett mindkét protestáns közösségben. A harc döntően a hívekért folyt egyházi részről, a hívek között pedig az adott településen az egyes felekezetek egységelméjéért, kizárólagosságáért. Némi késéssel, de kegyetlenebb formában ugyanez ismétlődött meg és tartott több mint egy évszázadig (1671–81 gyászévtized, 1781. Türelmi Rendelet) a katolikusok és protestánsok között. A katolikus egyház ekkor szellemileg, anyagilag vegetált, csaknem hívek nélkül tengődött: a Veszprémi Egyházmegyében mindössze öt plébánia maradt. Aki ezen változtatni akart, annak szükség esetén kíméletlen módszerekkel kellett az egyház jogait visszaszerezni, biztosítani, ugyanakkor megújulását is elérni. A földesúri jogra hivatkozva történtek a protestánsokkal szembeni erőszakos fellépések. Vallásváltoztatásra ugyan senkit kényszeríteni nem lehetett, azonban a templomok feletti jog a földesuraké volt – „akié a fundus, azé a kapella” (cuius regio eius religio) elve alapján. Ekkor a két szembenálló felekezet csapásokat adott egymásnak és elszenvetett egymástól. Ez az időszak Pázmányé volt, akinek sikerült a katolikus egyházat talpra állítani. Az évszázad végén a Wesselényi-féle összeesküvés jó ürügy volt a protestánsok elleni fellépésre is. 1671–1681-ig a gyászévtized alatt bebörtönzések, gályarabság, megkínzás és erőszakos katolizáció követték egymást, majd a vallás szabad gyakorlásának lehetőségeiről döntött a soproni országgyűlés 1681. évi XXV. és XXVI. törvénycikke. Az 1691. évi Explanatio Leopoldina a törvényt félreértelmezve erőteljesen korlátozta a protestáns vallásgyakorlatot (articularis helyek), kiegészítve 1701-ben a töröktől visszafoglalt területeken a protestáns vallásgyakorlat tilalmával.

Mindezek vizsgált térségünkben is állandó beharcokat jelentettek. Sőt, a helyzet még nehezebbé vált 1710-től Volkra Ottó, majd 1745-től Padányi Bíró Márton püspökségével. A két felekezet között: mind az egyházak képviselői, mind a hívei között az összezapások állandóvá váltak. Napi gyakorlattá lett egymás lelkészeinek fizikai bánásmozása, elűzése, a templomfoglalások, az erőszakos térítések, de az érzelmekre gyakorolt hatásokat sem nélkülözték. A korábbi törvényeket megerősítette 1731-ben és 1734-ben a két Carolina Resolutio. Amíg a katolikus egyház a törvényre hivatkozva, a törvényt betartva cselekedett és hódított, addig a protestánsok védekezésükkel sorozatos törvénysértést követtek el. Ezek az évtizedek olyan időszakot jelentettek a térség protestáns és római katolikus közösségeinek történetében, amely oly módon szembeállította őket egymással, hogy annak hatásai a 20. század közepéig érezhetők voltak. Ugyanakkor az együttéléstől adódóan hitéletükben hatottak is egymásra, amely hatás napjainkig kimutatható. A kegyetlen harc a „szemet szemért” elv alapján folyt, amikor egyik fél sem

¹ Péter Katalin 1995. 5–8.

² Uo.

riadt vissza egymás hitéletének megakadályozásától: pl. istentiszteletek megzavarása, búcsús zarándokok bántalmazása. Az indulatok csak az 1781. évi Türelmi Rendelettel – amit Veszprém megyében nem hirdettek ki 1783-ig – majd az 1791. évi, szabad vallás-gyakorlatot biztosító törvényekkel jutottak nyugvópontra. Tekintettel arra, hogy a vegyes házasságok ügyében a mindkét felet megnyugtató megoldás nem született meg, ezért a vegyes vallású közösségekben a hívek kellő távolságtartással éltek egymás mellett, amit csupán kisebb-nagyobb békétlenségek zavartak meg. A felekezeti jellemzőket e történelmi múlt nem hagyta érintetlenül.

Amikor tehát a vallásos élet felekezeti jellemzőiről beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a történelmi eseményeket, amelyekben a közösségek benne éltek, de azokat az eszmei áramlatokat sem, amelyek a különböző korok teológiai irányzatait érték és a lelkipásztorok személyén valamint az igehirdetéseken keresztül áttételesen a közösségekre, azok hitéletére is hatottak.

A 18. század emberének hitéletét, vallásosságát a *barokk* vallásosság határozta meg a *katolikus közösségekben*. Így a nagy hatású, elsősorban jezsuita hitszónokok hallgatása, megtérések, életgyónások, Szűz Máriának és a szenteknek, őrangyaloknak nagyarányú tisztelete, rendszeres búcsújárások, zarándoklatok, a köznép számára írott hitbuzgalmi munkák széles körű terjesztése, használata, látványos körmenetek, a magánáhitat, alkalmakhoz kötődő imádságok rendszeressé válása, a koszorúimádságok (Rózsafüzér) általánossá válása, a lelkigyakorlatok, a szakrális terek kialakítása és a hozzájuk kapcsolódó áhitatokon való részvétel, a csodák, látomások nyomában való buzgó hitélet, engesztelő vagy bűnbánati körmeneteken való részvétel, a Szentháromság-kultusz széles körű elterjedése, új áhitatformák megjelenése, a káromkodás visszaszorulása, a szentelmények használatának előtérbe kerülése, keresztállítások, magánima, különböző ájtatosságok (litániák, szentségimádás), az ünnepek megtartása, vallásos társulatok létrehozása és a tagjaik sorába való tömeges jelentkezés.³

A *protestánsok* hitéletére az *articuláris helyeken* erőteljesen hatott a katolikus barokk vallásosság. Az *árva eklézsiákban* viszont a régi hitélet, a pietizmus és puritanizmus hatására kialakult vallásosság élt tovább, amely a 18. században megújulási mozgalommá szélesedett. Ennek a kegyességnek a 20. század közepéig érezhető hatása volt. Hitbuzgalmi irodalma a debreceni lelkész *Szikszay György* (1738–1803) „Keresztyéni tanítások és imádságok” címmel, több mint harminc kiadást megért munkája volt, amellyel még az 1980-as években is lehetett találkozni egy-egy Balaton-felvidéki református családnál.⁴ Ekkor, minden bizonnyal a Biblia és az énekeskönyvek is napi olvasmányok lehettek, ahol egyáltalán volt Biblia, mert hisz az 1747. évi, Torkos Jakab püspök által végzett általános püspöki egyházlátogatás alkalmával némely lelkipásztornál hiányzott mind a Biblia, mind az Ágenda.⁵ Bizonyítható, hogy a kor protestáns emberének hitéletét az igehirdetés, igeolvasás, az ének, az imádság, a templomi alkalmak rendszeres látogatása, az úrvacsorával élés, a személyes gyónás igénylése és gyakorlása jellemezték.⁶ Szigorú volt az aszketikus vonásokat felmutató (genfi minta) egyházfegyelem, amelynek maradványait egy évszázaddal később is őrizték még némely gyülekezetben.⁷ Olyannyira igényelték a saját hitükön lévő lelkipásztorok szolgálatát, hogy nagy

³ Jánosi Gyula 1935.; Pehm József 1937.

⁴ Bucsay Mihály 1985. 157–162.

⁵ Torkos Jakab 1747.

⁶ L. Az egyes gyülekezetektörténeti munkákat: Thury Etele 1885., 1886., 1893., 1896.; Benedek Sándor 1971.

⁷ Illyés Endre 1941.; S. Lackovits Emőke 1990. 103–117.

távolságokat képesek voltak gyalog megtenni az Ige hallgatásáért, különösképpen pedig az úrvacsora kiszolgáltatásáért, a keresztelésért, esketésért. Halottaikat akár maguk eltemették, ha nem volt a közösségnek saját hitén lévő lelkipásztora helyben vagy a környéken.⁸ Rendkívül nagy volt e kor hívő emberében az ajándékozási kedv. Pl. a 17–18. században csak a Veszprémi Egyházmegyében 34 textíliát adományoztak az egyes gyülekezeteknek, amelyekből 26-ot a Türelmi Rendelet előtt!⁹ Hasonló gazdagság jellemezte a klenódiomok ajándékozását is. Viszont mind a textileken, mind az úrasztali edényeken általánosnak mégis a vallásos feliratok mondhatók. Vallásos jelképek ritkán fordulnak elő rajtuk, a díszítményt többnyire növényi elemek alkotják. Ezek az adományok a hála és kegyelet jelei voltak, amelyeket ki-ki tehetségének és lehetőségeinek függvényében adott egyházának.¹⁰ Ez később is a protestáns magatartás egyik lényeges vonása maradt.

Ugyanakkor mindkét felekezet tagjai hatottak egymásra. A katolikus lelkészek híveik hitéletében puritán vonásokat, míg a református lelkipásztorok híveik hitéletének barokkos vonásait vették észre, különösen a látványosságra való törekvést.¹¹

Az egymásra hatás és vele együtt a távolságtartás egyszerre jellemezte a további két évszázadban is a térség falusi közösségeit.

A 18. század második felében a felvilágosodás hatására, a kantiánus eszmék befolyása nyomán jelentkezett a teológiai racionalizmus, amelynek ellenhatásaként lépett fel az ortodoxia híveként a confessionalizmus. Ezek ugyan a teológusokat, a lelkészeket érintették elsősorban, azonban az igehirdetésekkel, a hitéletre való befolyásukkal a közösségek vallásosságában is éreztették hatásukat. Így alakult ki az a kettősség, hogy egyfelől a közösségek ragaszkodtak a régi rendtartásokhoz, szokássá vált vallásgyakorlási módokhoz, míg másfelől a vallási közönyösség és elvilágiasodás jegyei jelentkeztek közöttük.

A vallási közönyösség nem hagyta érintetlenül a római katolikusokat sem.

A hitéletre mindkét felekezetenél az istentisztelet rendje, a hivatalos liturgia döntő hatást gyakorolt.

A protestánsok közül a reformátusoknál ekkorra vált általánossá (18. század vége!) a kenyérrrel és borral való úrvacsoravétel, a szentek és Szűz Mária tiszteletének kiszorítása, az egyénenkénti gyónás megszüntetése, az ünnepek számának lecsökkentése s ezzel a paraliturgikus elemek kiszorítása a közösségek vallásgyakorlatából, továbbá a passió-énekklés ellenzése, majd elhalása. Utóbbi csak az evangélikusoknál maradt meg a nagycsütörtöktől nagyszombat éjszakájáig terjedő harangozási tilalommal együtt. A protestáns népi vallásgyakorlatban azonban mindezekből több túlélte ezt az időszakot a 20. századig.

Ezen évtizedekben vált általánossá a reformátusoknál a csak Jézus életével kapcsolatos jelentős események kiemelt ünneplése. Halottak napja számukra nem létezett, a sírokat és temetőket nem gondozták, a gyertyagyújtástól őrizkedtek. Az evangélikusok viszont az utóbbi ünnepet egyházilag is megtartották. A reformátusok a 20. századig csupán csak nagypénteken mentek ki a temetőbe.¹²

Ugyanakkor a romantika történelemkultuszának hatására kezdtek külön megünnepelni a reformáció emléknapját a 19. századtól, valamint ugyancsak a század második felétől március 15-éről valamint október 6-áról istentisztelet keretében emlékeztek meg.

⁸ Pataky László 1992.; Kur Géza 1993.; S. Lackovits Emőke 1997. 5.; Tóth Endre 1940.

⁹ S. Lackovits Emőke 1996/2. 174., 185.

¹⁰ Uo.

¹¹ Jánosi és Bucsay i. m.

¹² Kósa László 1993. a. 38.

Az evangélikusok ugyanakkor a templomszentelésük évfordulóját is megünnepelték. Ekkor alakultak ki a két protestáns felekezetnél a hálaadó ünnepek: új kenyérré, újborra (augusztus és október), szilveszterre, újesztendőre, valamint a fogadalmi ünnepek,¹³ amit reformátusoknál a mai napig „kálomista búcsúnak” neveznek. Nyilvánvaló a katolikus fogadalmi ünnepek hatása ugyanúgy, mint a középkori szenttiszteleté a névnapoknak ekkor kibontakozott és meggyökeresedett kultuszában.¹⁴

Az ifjaknak teljes jogú egyháztaggá fogadása, a konfirmáció ugyancsak ekkor, pieta hatásra vált ünnepélyes aktussá.¹⁵

Általános volt az egyéni imádkozás, a házi istentiszteletek tartása, amely a lelkész nélküli időszakban alakult gyakorlattá, s megmaradt a 19. század első felében is. Változatlanul kedvelték a közös éneklést, a hitbuzgalmi olvasmányokat, így Szikszay György munkáját (Pozsony, 1780) és a Bibliát. Ekkor még nem hiányzott a térdelve imádkozás a református kegyességből sem. Evangélikusoknál viszont általános volt.¹⁶ Létezett mindkét protestáns felekezetnél a nagypénteki, az úrvacsora előtti és az alkalmi böjt.¹⁷ Az úrvacsora előtti és a nagypénteki böjtölés több református közösségben a mai napig megmaradt.¹⁸

A 19. század elején tehát még döntően a pietizmus, puritanizmus hatása nyomta rá bélyegét a protestáns közösségek hitéletére, majd a század második felében a racionalizmus, ezt követően pedig a liberalizmus. A 19–20. század fordulójától azután a belmisszió igyekezett befolyásolni a hitéletet. A római katolikus közösségeket pedig ugyanekkor még a barokkban felvirágzott, kegyességi szokásokban, ájtatossági formákban gazdag, tradicionális vallásosság jellemezte.

Ezt a tradicionális vallásosságot gazdagították az 1680–90 ill. 1720–1780 között betelepített római katolikus németek, magukkal hozott új szenttiszteletükkel, így Nepomuki Szent János, Szent Flórián, Szent Vendel kultuszával és terjesztésével. Ehhez a betelepült katolikus szlovákság is hozzájárult. A németek különösen buzgó vallásosságukat a térségben csaknem érintetlenül legtovább megőrizték.

Kósa László, a biedermeier vallásosságát vizsgálva megállapította, hogy a 19. század első fele még olyan időszak volt, amikor a magyar társadalom döntő többsége utoljára élte meg a mindennapok velejárlójaként a vallásos érzést.¹⁹

A 19. század második felében jelentkezett, nem minden előzmény nélkül a vallási közönyösség, amely egyik felekezet közösségeit sem hagyta érintetlenül, hatása azonban különösen erős volt a protestánsoknál, ezen belül is a reformátusoknál. Fő okozója a felvilágosodás nyomában megjelent teológiai racionalizmus volt. Azonban a jobbítás szándékával fellépő liberalizmus nem javított, inkább rontott a helyzeten.

Az egyház oldaláról mindhárom felekezetben az okot a családi nevelés vallásos buzgóságának lanyhulásában, a kielégítőnek sem mondható iskolai nevelésben és korszerűtlen hitoktatásban látták, a hagyományos egyházfegyelem megszűnésében („Szerepet legyen az egyházi fenyíték alapja”), továbbá a jobbágyfelszabadítás után tért hódító anyagiasságban, az egyház fenntartását szolgáló kötelezettségek elhanyagolásában.²⁰ Ugyanakkor tény, hogy a papság elvilágiasodása, a hívek mellett elbeszélő prédikációk,

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 39.

¹⁵ S. Lackovits i. m. 1997. 2.

¹⁶ Kósa i. m. 42–43.

¹⁷ Uo. 43.

¹⁸ S. Lackovits i. m. 1997. 14.

¹⁹ Kósa László 1993. b. 103.

²⁰ Kósa László 1993. c. 109–113.

amelyek öntudatot sem sugároztak, lelki vigaszt nem nyújtottak, hanem racionalizmussal és bonyolult filozófiai fejtegetésekkel, fogalmakkal voltak tele, alkalmatlanokká váltak így a lelki élet, a vallásos érzület ápolására. A liberalizmus a vallásos igényeket tudományos magyarázatokkal igyekezett kielégíteni, a vallási közömbösségből való kilábalást is a műveltség emelésével vélték megoldani. Ezért szorgalmazták a magas színvonalú iskolai oktatást és az iskolán kívüli népművelés szükségességét a kor liberális protestáns teológusai. Egy új lelkésztípus alakult ki ennek nyomán: a kulturális és társadalmi egyesületeket szervező, gazdálkodó, politizáló és ezzel hívei műveltségét, világnézetét befolyásoló lelkész típusa.²¹ Ez a típus és ez a törekvés a 20. század közepéig élt, sőt meghatározónak mondható a református, de talán nem túlzás azt mondani, hogy az evangélikus egyházban is. A kor hívő emberének a csodákra természettudományos vagy tudományos magyarázatokat kerestek, a bennük való hitet sok falusi gyülekezetben is megrendítették.²² Tehát a folklórelemektől, bensőségebb áhitatformáktól már korábban megfosztott református egyház hívei közül jelentős számban a bensőségebb hitéletet adó szekták soraiba mentek. A római katolikus egyház még a nehézségekkel küzdve is ki tudta elégíteni hívei hitéleti igényeit, amelyhez nagyban hozzájárultak a folklórban gazdag népi ájtatosságok, sokrétű, színes, archaikus elemeket megőrzött ünnepek és imádságok, vagyis egyfajta mélyebben gyökerező vallásos hagyományok.

Ugyanakkor a tradicionális vallásos tartalmak elhalványodásával, sőt eltűnésével keletkezett űrben a protestáns egyházak a lelkészekről támogatva a hazafiság, a nemzeti érzés, sőt az ellenzékiesség gondolatát oltották be,²³ amely a 20. században is elevenen élt még. Egyik oldalon ezt a nemzeti hitvallást vállalták például gyakran a falusi értelmiségiek, nagygazdák, míg másik oldalon, vele egyszerre élt egy hagyományos kegyesség is.²⁴ A kettő azonban hatott egymásra a falusi közösségeken belül, különösen erősen az etikai-nemzeti érzés a kegyességre. Ez már recens adatokkal is jól illusztrálható. A 20. századi belmisszió átűtő sikereket nem érhetett el. A lelképásztor személye, az általa képviseltek nagyban meghatározták a közösségek hitéletét még a 20. században is.

A 19. század végére nemcsak a hitélet különbözőt erőteljesen a protestáns és katolikus közösségekben, hanem a népmozgalmi jellemzők alakulása is. Az ekkor kialakult helyzet több-kevesebb módosulással a 20. század második feléig jellemző maradt, sőt tendenciáiban tovább is.

A 18. században még döntően református többségi lakosságú falvakban (80–90%-os a református többség!) 1860 után a reformátusság – helyenként az evangélikusság – lélekszáma csökkenni kezdett, míg a római katolikusoké emelkedett, majd fölébe került a protestánsokénak.

A tagosítást követően a birtokaprózódástól való félelem, egyfajta létbizonytalanság bekövetkeztének megakadályozási igénye, az öröklési jogrend, a gazdaságok modernizációjának hiánya miatt a protestánsok egyetlen kiutat láttak csak az anyagiasságba torkolló takarékosággal együtt, a gyermekszám csökkentését és ezzel az elszegényedés megakadályozását.²⁵ Például a Balatonmelléken 1850 előtt az összlakosság 69%-a római katolikus, 30%-a protestáns (27% református, 3% evangélikus) volt, 1890-re ez az arány 72 és 19%-ra változott. Amíg a római katolikusok tíz esztendő alatt, 1880-ra 14%-kal, a reformátusok csak 10%-kal szaporodtak. 1890-ben ezer fő katolikusra 41 születés és 28

²¹ Uo. 115–119.

²² Kósa László 1993. d. 130.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 131.

²⁵ Jankó János 1902. 110–111.

halálozás, ezer fő reformátusra 29 születés és 30 halálozás esett tíz esztendő alatt.²⁶ Ez a tendencia a térség keleti és nyugati felében is hasonló volt.²⁷ Makkai Sándor a dunántúli reformátusságot már 1940-ben lassú kihalásra ítéltnek látta.²⁸ Kivételt csupán a fölényes többségben protestáns lakosságú falvak jelentettek úgy, hogy ott a születéscsökkenés a létszámbeli fölényt nem ingatta meg, mint például Szentgál, Balatonfőkajár esetében.

A születéskorlátozás több helyen viszont családok kihalását és a közösség elszórványosodását jelentette, mint például Berhidán, Kiskovácsiban. Azokban a falvakban, ahol egyik vagy másik fél kisebbségben volt, sőt filiaként létezett a közösség, ott a 20. században könnyebben születtek vegyesházasságok, különösképpen ott, ahol a hívek egyházuk lelkipásztorával csak ritkán és futólag találkoztak. Az ilyen helyeken nem volt ritka egyik felekezethez tartozók részéről sem a többségi fél egyházi szolgáltatásainak igénybevétele, pl. iskola, temetés, harangozás. Ezekért a szórványsorba került hívekért a református egyház nem tudott igazán harcolni, a katolikus egyház viszont harcot indított a veszendő lelkekért is intenzív pasztorációval.²⁹

A *hitélet területei a 20. században* ugyanazok maradtak, mint korábban. A vallásos életnek valamennyi felekezetnél két szintere volt: a templomi és a templomon kívüli, amelybe a vallásos társulatok és a magánélet áhitatformái egyaránt beletartoztak. A vallásgyakorlásnak két fő ideje maradt: az ünnepek és a köznapok. A vallásos élet szinterei és formái, amelyek az elmúlt korokból, különösen is a 19. század második feléből nagyszámú, figyelemre méltó jellegzetességet megőriztek, ma még a helyszínen *néprajzi módszerekkel* vizsgálhatók.

Egy-egy faluközösség tagjai a vallást elsősorban érzelmileg és nem gondolati úton élték meg, amelyet külső tényezők is befolyásoltak. Magától értetődő volt Isten jelenléte az élet minden területén.³⁰ Ezt az érzelmi tényezőt hiányolták és keresték elsősorban a reformátusok egyes csoportjai. Közülük kerültek ki az igeolvasó, imádkozó kisközösségek, amely hitéleti formát mind a polgárosodás útjára lépett falvakban, mind a tradicionális kegyességhez ragaszkodó, elzárt településeken elutasítják, elutasították, pl. Balatonfüred, Kiskovácsi.

A *protestánsok többsége* számára az egyházi keretek között történő vallásgyakorlás, azaz a templomhoz kötött vallásosság elegendőnek bizonyult. A vallásgyakorlásnak elsősorban külső jegyei voltak, kevés kegyességi megnyilvánulással. Ez valójában egyet jelentett a rendszeres templomba járással, a szentségekkel való éléssel, az egyház által szorgalmazott és szentesített erkölcsi szabályok betartásával és betartatásával. Nagy hatással volt ezekre a közösségekre a műveltségi szint emelésén fáradozó, a kultúrát ápoló kulturaprotestantizmus. Az egyházhoz való tartozást demonstrálták a templomi, ünnepi alkalmakon való részvételen túl a templom fenntartására, valamint a kegyeszekre, liturgikus textilekre való adakozással, adakozási készséggel is. Az adakozás egyébként évszázadokon keresztül rendkívül sokféle volt: szegényeknek, szegény egyházközösségeknek, kárt szenvedetteknek, iskoláknak, stb. Sajátos adakozási forma volt a legációra szóló legátum és a supplikációra való. Utóbbi döntően természetbeni adományt jelentett. Mindezeket túl az egyháznak végzett munka sem veszett ki az 1950-es ill. 1960-as évekig e gyülekezetekből. Jó példa erre a sorozatban épülő református kultúrházak, ame-

²⁶ Uo. 117.

²⁷ Erre vonatkozóan vizsgálatokat végeztem Balatonfüreden, Arácon, Csopakon, Kövesden, Berhidán, Kiskovácsiban, továbbá a környező településeken is, hasonló eredménnyel.

²⁸ Makkai Sándor 1940.

²⁹ Vö. Halász Géza 1991. 180–181.

³⁰ Bartha Elek 1980. 13.

lyeknek építéséhez munkával, berendezéséhez anyagiakkal járultak hozzá. Illyés Endre fogalmazta meg általános érvényűen megfigyelését, miszerint „a református gazdaember nem sajnálja adományait, ha templomáról van szó”.³¹

Általában rendszeresnek mondható az 1950-es évekig az istentiszteleteken való részvétel és az úrvacsora szentségével élés, természetesen a *helyileg kialakult hagyományok keretei között*. Pl. Szentgálon évente egyszer vettek az azonos nemzetség tagjai úrvacsorát, ez volt a saját úrvacsorai alkalmuk, egyébként az egész gyülekezet csak újévkor részesült az úrvacsorában. Kiskovácsiban húsvétkor nem illett az öregeknek úrvacsorát venni, különösen az öregasszonyoknak nem, hanem csak a fiataloknak.

Az egyházi esztendőnek a Krisztus földi létével kapcsolatos ünnepeit tartották meg, így a karácsonyt, húsvétot, pünkösdöt, nagypénteket, áldozócsütörtököt, továbbá a hálaadó ünnepeket: újkenyérkor (augusztus), újborkor (október), szilveszterkor, újévkor, valamint a történelmi emléknapokat: a *reformáció emlékünnepét* (okt. 31.), az 1848. évi forradalom kitörésének napját (*márc. 15.*) és az aradi vértanúk emléknapját (*okt. 6.*). Több közösségben március 15-én – fel függesztve a böjtöt – táncos vigalmat is rendeztek, amit a római katolikusok is átvettek. Az I. világháborút követően kezdett elterjedni halottak napjának megtartása, kezdetben csak a sírok rendbetételével, majd gyertyagyújtással. Az 1930-as években Balatonfüreden, Arácson a halottakra még a reformáció emlék-ünnepén emlékeztek, rendbe téve a temetőben a sírokat. A szokást egyértelműen a katolikusoktól vették át, amelynek folyamatát a sólyi reformátusok között nyomon lehetett követni. A halottak napi megemlékezés kapcsolatos az I. világháborúban a hazától, szülőföldtől távol elesett és eltemetett családtagokra való emlékezés igényével.

Az ünnepi templomi alkalmakon túl 1950-ig köznapokon még reggel is voltak a templomban könyörgések, amelyeken elsősorban az iskolások vettek részt, valamint az öregasszonyok. Egyes közösségekben, például a Káli-medencében, Szentgálon, vagy a Pápa melletti Nyárádon a mezőre indulók is betértek fohászzkodni ilyenkor, különösen aratás idején.

Vasárnap és ünnepnap délután is volt könyörgés, amelyre rendszeresen eljártak az asszonyok, leányok és a gyermekek.

Megtartották, bár elsősorban az idősebb korosztály részvételével az úrvacsoraosztás előtti bűnbánati istentiszteleteket, amelyek csak az 1980-as években maradtak el a szórványokban véglegesen, míg másutt többnyire egy alkalomra korlátozódtak.

Katolikus hatás nyilvánul meg a temetést követő vasárnapon az elhunytakra való megemlékezéssel és a hátramaradottakért való imádkozással az istentisztelet keretében, amelyet a reformátusok „gyászistentiszteletnek” mondanak.

A templom a hitélet mellett a közösségi életnek is színtere volt, ahol a társadalom adott szintjén elfoglalt hely, az életkor és a nem egyaránt megfogalmazódott, tükröződött a templomi illem szabályaiban: az ülésrendben, az úrvacsoravétel, valamint a templomból való kivonulás rendjében. Bizonyos állapothoz tartozás ugyancsak megszabott helyet jelentett: így a kereszteltesítés, a vénlányság, agglegénység és koldus állapot. Ezeket a rendszabályokat szinte az 1990-es évekig nem lehetett áthágni, több helyen ma is őrzik, így például Szentgálon, Szentkirályszabadján, Sólyban stb.

A vallásos egyesületek közül általánosan meglévőnek mondható a Nőszövetség, amely elsősorban karitatív tevékenységet végzett. Helyenként kezdeményei mutatkoztak a KIE szerveződésének, azonban ez mégsem valósult meg, csak városi gyülekezetekben.

³¹ Illyés Endre 1937.

A belmisszió hatására szervezték meg a vasárnapi iskolákat, valamint a vallásos estéket, amelyeknek a vallásos jellege mellett erős kulturális színezetük is volt. Helyenként ezeket az életkortól és nemtől független, különösen kedvelt, igényelt összejöveteleket váltotta fel a bibliaóra.

A magánáhitat szférájába a napi imádkozás, az alkalmi fohászok, helyenként – egyre inkább visszaszorulóban – a Biblia, valamint a hitbuzgalmi irodalom rendszeres olvasása tartozott. A Bibliát rendszeresen döntően az idősebb korosztály olvasta, de már csak szórványosan naponként, leginkább hetente, vasárnaponként. Voltak viszont alkalmi Biblia-olvasók is. Különösen kedvelték a megszokott, ismert énekeket, szívesen énekeltek őket, az újak ellen viszont erőteljesen tiltakoztak. Hittudatukat nem egy esetben bizonytalanság jellemezte, és jellemzi ma is. Hitbuzgalmi irodalom a zártabb helyeken, az elzárt közösségekben az énekeskönyv volt, továbbá Szikszay Keresztyéni tanítások és imádságok című munkája, valamint a Pápai Halottaskönyv. Az 1940-es évektől a nyitott, vagy polgárosodó településeken ezt a szerepet a Keresztyén Család, Az Út és a Téli Újság című hetilapok töltötték be, amelyeket a Reformátusok Lapja váltott fel. A reggeli, esti imádságok mellett az asztali áldás mondható általánosnak, azonban a közösen és fennhangon történő imádkozás szórványossá vált, legfeljebb kisgyermekes családokban a gyermekek és anyjuk vagy nagyanyjuk között létezett csupán. Ebben egyértelműen a racionalizmus változatlanul élő hatása fedezhető fel. Ez annyira mély gyökeret eresztett, hogy egyes közösségekben még a lelkész és a gyülekezet közösen, hangosan elmondott Miatyánkját, azaz az Úr imájának illetően elmondását is nehezményezték, sőt rosszalották.

Ugyanakkor léteztek bizonyos kegyességi formák – így a lelkész nélküli imaközösség Hajmáskéren, a házi istentiszteletek, a betegek kivitt és vele együtt vett úrvacsora, a közös imádkozással, énekléssel, igeolvasással egybekapcsolt, a presbiterek által történő alkalmi családlátogatás (1950–60 között!), az istentiszteletre elmenni nem tudóknak „az Ige”, azaz a vasárnapi textus és ének elvitele –, amelyek szórványosan ugyan, de egy mélyebb hitélet igényének kifejezői voltak. A római katolikusokkal való együttélésből olyan hatások kerültek a református népi vallásgyakorlatba, amelyek csak a laikus vallásosságban maradhattak meg: így az úrvacsora gyónás, jegyeinek gyónó kenyér, gyónó bor, edényeinek gyónó tányér, gyónó pohár elnevezése, a korai keresztlő igénylése, a bábakereszttség elfogadása, a böjt, a lelkésznek történő adomány úrvacsorakor (offerálás), a beteg úrvacsorájának utolsó kenetként való felfogása, kenyérszegéskor a kereszt használata, a szentkultuszban gyökerező névünnepek, archaikus imádságok szórványos felbukkanása az imagyakorlatban, a déli harangszókor fohász, szentképi ábrázolások (Utolsó vacsora, az Olajfák hegye, Házi áldás) a házbelsőben, a magánáhitat szentképeinek elhelyezése az énekeskönyvben, Szent Antal tisztelete, Szűz Mária közbenjárásának kérése, az úrnap virágnak, mint bajelhárító szentelménynek alkalmazása, az oltárkerülés szokása, halottak napi gyertyagyújtás, a betlehemezésből átalakult pásztorjáték gyakorlása, a szentek névünnepehez kötődő időjárás regulák és munkakezdési szokások megléte, gyakorlása. Ide sorolhatók a fogadalmi ünnepek, amelyek a templom megáldásának vagy felépítésének és a harangok megszentelésének emlékünnepei, amolyan „templombúcsúk”.

A római katolikusok hitéletében a templomhoz kapcsolódó vallásgyakorlat mellett nagy szerepe volt a magánáhitatnak, a vallásos kisközösségek, vallásos egyesületek kezei közötti ájtatossági formáknak, továbbá az egyházi esztendő napjaihoz fűződő színes, vallásos tartalmú szokásoknak. Mindezek együttesen jelentették a hitéletet, a vallás gyakorlását. Közülük számos esetben nem volt szükség a lekipásztor jelenlétére, de

ezek mégsem minősültek senki előtt sem a hivatalos egyháztól és tanításaitól való elszakadásnak, amint nem is voltak azok.

Hitéletük legfontosabb színtere ugyancsak a templom volt, ahol rendszeresen részt vettek a szentmiséken és misét mondtak elhunyt családtagjaikért, rokonaikért. Legalább az esztendőnkénti kötelező gyónást, áldozást elvégezték, de akadtak közösségek, egyének, akik ezekre naponta, hetente vagy havonta sort kerítettek. Hitük megélésének közösségi és egyéni formái erősebbeknek tűnnek a protestánsokénál. A vasárnapi miséken kívül köznapokon is reggelente volt mise, vasárnap délután litánia, továbbá májusban és októberben a Mária-litániák. Ezekre a reggeli, vasárnap délutáni áhítatokra és Mária-ájtatosságokra csupán a hívek egy része járt el, döntő többségben az asszonyok, a lányok és a gyermekek.

Hitéletükben nagy szerepet játszott az Istenanyának, Szűz Máriának, valamint a segítő és patrónus szenteknek tisztelete, a hozzá kapcsolódó ájtatossági formákkal: imakilenced; litánia – Szent József, Szent Antal, Kis Szent Teréz, Szent Anna, Jézus Szíve, Jézus Neve, Mindenszentek, Szent Flórián, Szent Borbála tiszteletére, – valamint a szentségimádás alkalmai. Jézus földi életével, az Oltáriszentséggel és a szentek névünnepeivel kapcsolatos ünnepi alkalmak sorát gyarapították a templom titulúsának ünnepe, a templombúcsú, amely közösségenként változott, továbbá a közösség fogadalmi ünnepe.

Hitéletük elmélyítését szolgálták a vallásos társulatok – így a Rózsafüzér Társulat, a Skapulárés Társulat, a Jézus Szíve Szövetség, amelyeket a lelki élet vallásos igénye hívott életre, az Oltáregylet pedig karitatív tevékenységet folytatott. Hitbuzgalmi egyesületeik: a Szívgárda, a KALOT, a KALÁSZ az ifjúságot és a gyermekeket szólította meg, a hitélet mellett kulturális igényeket is kielégítve.

E közösségek vallásos életének fontos tényezői voltak a szentelmények, amelyek a szentségeket körülvevő szent jelek és az egyháztól valók. Az egyén életében egész esztendőben legfontosabbak voltak az áldások.³² A liturgikus esztendőt végigkísérő szentelmények közül a január 6-án megszentelt víz az ember egész életét végigkísérte, önmagát, hajlékát, elhunyt hozzátartozóit ezzel hintette meg, távoltartandó a rosszat, a bajt. A február 2-án megszentelt gyertya került a nagybeteg, a haldokló és a halott mellé, de ebből juttattak az elhunytak sírjára is halottak napja vigíliáján. A virágvasárnap szentelt barka hamujával hamvazkodtak nagyböjt kezdetén, hamvazószerdán, de vittek belőle a temetőben nyugvó családtagok sírjára is egy-egy szálát, valamint a házba égháború ellen, de a vizet megtisztítandó, a kútba is dobtak belőle. A szentelt búzát imakönyvben őrizték, s vele a termés megáldását, megoltalmazását remélték. A december 27-én, Szent János evangélista napján megszentelt borból azért ittak, hogy a betegséget távol tartsák és a hordóba töltve, a benne lévő termés tisztaságát megőrizték. A február 3-i balázsáldással a torokbaj távoltartásáért fohászkodtak. A húsvéti szentelt ételből a család minden tagjának jutott, s vele az áldásból is. A nagyszombati szentelt fával pedig a határt igyekeztek megőrizni a kártevőktől. Az úrnap i sátor megszentelődött virágai a vihar és villámcsapás ellen védelmezték a hajlékokat. Tehát egyszerre voltak ezek a szentelmények áldást hozók és bajelhárítók.

Az egyházi esztendő jeles napjai közül vallásos szokások kapcsolódtak adventhez; a hajnali misék és a szálláskeresés szokása (imakilenced + litánia + Rózsafüzér + alkalmi közös énekek), amely a térség és a magyar nyelvterület egyik legfiatalabb szokásegységese, a karácsonyi betlehemezés, vagy a bölcsőcske, németeknél a

³² *Verbényi István–Arató Miklós Orbán* 1988. 227–228.

keresztkindli, amelyeket csak katolikus gyermekek gyakoroltak. Bőjti időszakhoz a keresztúti ájtatosságok, nagycsütörtökön a Szent Sír elkészítése, nagypénteken a kálvária felkeresése, nagyszombaton a tűz- és vízszentelés, valamint a feltámadási körmenet, húsvétvasárnaphoz a Jézus keresés szokása, áldozócsütörtök előtt a jó termésért, esőért könyörgő keresztjáró napok, úrnapijához a körmenet és általános áldások, Flórián, Nepomuki Szent János napján szobraiknak feldíszítése, tüztől, víztől megóvandó közbenjárásuk kérése kapcsolódott. Fontos ünnep volt számukra Nagyboldogasszony és Fájdalmas Szűzanya napja. Vendelkor az állatok egészségéért fohászkodtak. Májusban és októberben tartották a Mária-ájtatosságokat, litániákat. Ott, ahol az egyházközségnek nem volt lelképásztora, az előimádkozó vagy előénekes, esetleg a Rózsafüzér Társulat fejének vezetésével történtek ezek. Előfordult, hogy temploma sem volt a községnek, ilyenkor a falu egyik fészületét virágozták fel és köréje gyülekeztek imádkozni, énekelni, pl. Kiscsöszön. A pap nélküli közösségekben előimádkozóval másutt is litániáztak, pl. Márkón. Volt olyan község, ahol úgy tartották, hogy május az ifjúságé, október az öregeké: a májusi litániákon itt többségben a fiatalok, az októberin pedig a korosabbak és az öregek vettek részt, pl. Berhidán. A szenteknek bizonyos névünnepei pedig munkavégzéssel, ill. munkák megkezdésével kapcsolódtak össze: így Gyümölcscsoltó Boldogasszony az oltás, szemzés, Szent György az állatok kihajtásának, Sienai Szent Katalin a bab vetésének, Péter és Pál, valamint Sarlós Boldogasszony az aratásnak, Bertalan a terményért való hálaadásnak, Szent Mihály az állatok behajtásának, Teréz, Orsolya a szüret kezdetének, Simon-Júdás a meleg ruha és lábbeli felvételének, Szent Imre pedig a káposzta megvásárlásának napja volt. Ugyanígy az időjárású regulák is egy-egy szent napjához kötődve maradtak fenn, amelyben a ponyvanyomtatványoknak és kalendáriumoknak nagy szerepe volt. A *hitbuzgalmi olvasmányokat* az imádságoskönyvek és népezenekönyvek, valamint a vallásos ponyvanyomtatványok jelentették, utóbbiak különösen nagy változatosságban és gazdagságban, illusztrált formában terjedtek.

A mindennapok vallásosságát, a vallásos érület erősítését szolgálták a házbeli szakrális terek és a szabadtéri szakrális környezet. Előző a koronként változó divatú szentképi ábrázolásokkal, kisméretű szobrokkal, utóbbi pedig az utak mellé fogadalomból, védelmül vagy Isten dicsőségére állított szobrokkal, fészületekkel.

A közösségi hitélet kiteljesedését szolgálta a templomi alkalmakon túl a búcsújárás, a kegyhelyekre történő zarándoklat, amelynek kiváltó okai a mindennapi bajokkal, gondokkal terhes életben keresendők általában. A szent helyeknek csoportos felkeresése részben vezeklés, részben hálaadás volt, helyhez kötött különleges imádság és áldozat a természetfölötti segítségért, kegyelméért.³³ Az itt kapott szentelményeknek (források, kutak vize, csodatévő kegyképek, szobrok) csodás erőt tulajdonítottak. Az itt nyert áldásokat hazavitték az otthon maradtoknak. A vizsgált térségből legtöbbször Sümegre, Andocsra, Csatkára, Bodajkra mentek. Kevesebben keresték fel, csupán helyi jelentőségűknél fogva Csatárt, Bakonybél, Jásdot.

A hitélet teljességéhez hozzátartozott a magánáhitat: a napszakokhoz kapcsolódó imádságokkal, de étkezésekkor elmondott asztali áldással, déli harangszókor az Űrangyala elimádkozásával, amelyekhez német közösségekben este a Miatyánk, Űdvözlégy és Szent Flóriánhoz való fohász kapcsolódott a tisztítóűzben szenvedő lelkekért. Másutt az Űrangyalát, a Miatyánkot és az Űdvözlégyet mondták el este e célból. Egyébként minden harangozás alkalmával elmondták az Űrangyalát. Voltak alkalmi imádságok és

³³ Bálint Sándor–Barna Gábor 1994. 15–16. és 157.

szórványosan, töredékes formában felbukkannak még középkori gyökerű, archaikus imatípusok is.

Nemcsak a napszakoknak, hanem egyes közösségekben a hét napjainak is meghatározott ájtatosságai voltak, így kedd Szent Annáé, szerda Szent Józsefé, péntek a Szent Kereszté, szombat Szűz Máriáé. Ma is élnek idős asszonyok, akik rendszeresen fohász-kodnak a családért, gyermekeikért, unokáikért Szent Annához „Keddi imádság Szent Anna asszonyhoz” imatípussal. Az 1950-es évekig szombatonként az egész család térdelt Máriának virággal és égő gyertyával felékesített képe előtt, közösen imádkozva (Samstagbild = Maria Hilf), Márkó, Városlőd és Magyarpolány német családjában. Vannak imádságok, amelyek közel kétszáz esztendeje használatosak, mint például a nagypénteki elmélkedés és imádság, mások pedig egészen újak, kéziratos formában terjednek, fő közvetítő helyeik a búcsúk, ilyen például az öregek imája Szűzanyához.

Általános volt a kereszt megszentelő erejében való hit, minden tevékenységet, munkát ezzel kezdtek, s ennek jegyében fejeztek be, gyakran rövid fohász kíséretében. Az együttélésből eredően a protestánsok is hatottak a római katolikusokra: a vallásgyakorlásban bizonyos liberális vonások jelentek meg, de elsősorban kulturális téren volt erőteljes a hatás, a közösség művelődésére meghatározó jelentőséggel például olvasókö-
rök, műsoros kultúrrendezvények, színjátás, dalárda.

Néhány helyen a hagyományos életformának az 1940-es években megindult bomlásával, a falu vezetőségének rossz példájával, a nyilas, majd a kommunista mozgalom megfélemlítő tevékenységével, a lekipásztor nemtörődömségével, a szülők közömbös-ségével és a nagyarányú migrációval a vallási közönyösség elharapódzásának veszélye jelentkezett, amely a templomtól való távolmaradásban és a gyónás-áldozás elhanyagolásában mutatkozott meg. Azonban ez még nem volt általános jelenség. Az elvilágiasodás jelei ellenére a római katolikus egyház és hitéleti formák képesek voltak századunk utolsó harmadáig kielégíteni a hívek bensőséges hitéleti igényeit. Ez a vallásosság sokat veszített színességéből, archaikus jellegéből, de még mindig gazdag folk-lórelemekben és kiegészül újra meg újra új ájtatossági formákkal, elsősorban az újabb Mária-jelenésekhez kötődve, például Rosa Mystica, szombat éji virrasztás minden hónap 13-án, valamint új szentkultusz kibontakozásához kapcsolódva pl. Szent Filomena, vagy új vallásos közösségi forma szerveződésével pl. Jézus Szíve Imaközösség.

Napjainkban új imalehetőséget ad mindhárom felekezet számára a keresztények egységéért való fohászkodás is.

A *vallásos ember típusait* mindhárom felekezet esetében közel azonos vonásokkal lehetne megrajzolni, hisz a hitéletük alapja azonos, csak gyakorlata különbözik.

1. *Egyháztag*: ide tartoznak az emberélet fordulóján az egyháznál megjelenők és fenntartásához hozzájárulók. A vallásos hit gondolatviláguk peremén található csupán. Közöttük megtalálhatók a nagy ünnepeken a templomot felkeresők, valamint tradícióból az egyháztagságot fenntartók. Soraikban több a protestáns, mint a katolikus. Előbbieknél a reformátusság nemzeti töltése, a kulturális életben vállalt szerepe a bensőség hiányát ellensúlyozta.

2. *Gyülekezeti tag*: kisebb, de jelentős csoport az egyháztagokon belül. Nagymértékben befolyásolják a hagyományok és a tekintélyelv, amely nem jár mindig együtt mély vallásos hittel és belső meggyőződéssel. Rendszeres templomba járó, úrvacsorával élő, gyónó, áldozó. Önkéntes egyházfenntartó, de külön célokra is adakozik. Vallásossága elsősorban a templomhoz kötődik. Bibliaismerettel rendelkezik, de a hittételeket nem mindig érti, közömbös is lehet irántuk, sokszor megszokásból fogadja el őket. Az élet nagy próbatételeiben lázadóvá válhat.

3. *Hívő egyháztag*: a legaktívabb magot alkotják, bensőséges vallásos életet élő csoport. Rendszeres templomlátogatók, de a templomi alkalmakon kívüli vallásos alkalmaknak is résztvevői. Hitvalló, hitvédő beállítottság, elmélkedés, önvizsgálat igénye jellemzi őket, a karitatív munkára való hajlandóság, a keresztyén erények gyakorlása, a szegények, betegek gondozása, az egyház anyagi terheiből való részvállalás, vallásos szabályok szerinti élet, tudatos vallásosság, de túlzásokra való hajlam (látomások), elkülönülés, józanság kultusza ugyancsak jelen van közöttük. Számuk kevés.³⁴

A történetileg kialakult és a vallásgyakorlat eltérő voltából, a különböző hittételeket valló felekezetekhez tartozás alapján a vallásgyakorlásnak jól elkülöníthető formái alakultak ki. Az eltérések területi jellegzetességeket is mutatnak, amely a következő módon jellemezhető.

1. A katolikus többségű településeken a protestánsok több hitéleti jellemzőt vettek át a többségtől, de ugyanez megfigyelhető a protestáns többségű helyeken is. Ugyanakkor létezik egy másik jellegzetesség is ilyen helyen: a bezárkózás, az önazonosság elvesztésétől való félelem, amely mögött öntudatot erősítő lelkesítő támogatás állhat, valamint a hitéleti archaizmusok megőrzése. Utóbbi általában jellemző a kisebbségi, netán szórványállapokra, pl. Kiskovácsi, Szentgál.

2. A földrajzi elzártság hagyományos és archaikus, gazdag áhítatformákat megőrzött. Például Somlóvecse, Kiscsösz, Magyarpolány. Ilyen elzártságot jelent az anyanyelvi kisközösség is, pl. Márkó, Szápár.

3. Egy-egy kegyhely közelsége, például Sümeg, Csatka, vagy rendszeres felkeresése az új ájtatossági formákkal, kultuszokkal való találkozást, befogadást és továbbadást jelenti.

4. A földrajzi nyitottsággal, pl. vásárosközpontok, kereskedelmi utak, együtt járhat a vallásosság elszíntelenedése, visszaszorulása, pl. egyes Balaton-felvidéki községek, Vöröstó, Csapok, Füred.

5. Az iparosítás, belső migráció a vallásosság visszaszorulását eredményezi, a közömbösséget, elvilágiasodást. Ez többnyire életformaváltással is együtt jár, amelynek egyik következménye a hagyományos vallásosság eltűnése, pl. Berhida, Peremarton.

6. A lelkeszhiánnyal, túl nagy számú filia létrejöttével a hitélet felbomlik és megindul a szórványosodás (pl. Kiskovácsi). A hagyományos népi vallásosság, amely a falusi közösségeket jellemezte, mára csak nyomaiban található meg, gazdag változatait csak a szigetszerűen meglévő hagyományörző szakrális tájak őrizték meg.³⁵

IRODALOM

Bartha Elek

1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen

Bálint Sándor–Barna Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest

³⁴ Kósa László 1993. a. 45–46.

³⁵ Mohay Tamás 1999/5. 545.

* A kutatás és a tanulmány a T-026586 számú OTKA támogatással készült.

- Benedek Sándor*
1971 A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. Órisziget
- Bucsay Mihály*
1985 A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest
- Halász Géza*
1991 Hajmáskér monográfiája. Kézirat.
- Illyés Endre*
1937 A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára. Debrecen
1941 Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. sz.). Debrecen
- Jankó János*
1902 A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest
- Jánosi Gyula*
1935 Barokk hitélet Magyarországon a 18. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma
- Kósa László*
1993a. Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen
1993b. A magánélet vallásossága a biedermeier idején. In: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen
1993c. A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen
1993d. Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen
- Kur Géza*
1993 A Komáromi Református Egyházmegye. Pozsony
- Lackovits Emőke S.*
1990 Az egyházi rendtartások meghatározó szerepe a dunántúli református közösségek életében. In: Népélet, népi vallásosság ma Magyarországon. Vallástudományi Tanulmányok 3. Budapest
1996/2 A dunántúli reformátusok liturgikus textiliái a 16–19. században. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. Budapest
1997/1–2 Az úrvacsora a magyar református népi hitéletben a 20. században, különös tekintettel Dunántúlra. Ethnographia.
- Makkay Sándor*
1940 A magyar reformátusság egyházi élete. Debrecen
- Mohay Tamás*
1999/5 A népi vallásosságról. In: Magyar Tudomány. Budapest
- Pataky László*
1992 Az Őrségi Református Egyházmegye története. Győr
- Pehm József*
1937 Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg
- Péter Katalin*
1995 Papok és nemesek. Budapest
- Torkos Jakab*
1747 Általános püspöki vizitáció. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. Kézirattár O. 699. Pápa
- Tóth Endre*
1940 A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár. Csurgoi Könyvtár XV.

Thury Etele

1885 A fehérvárcsurgói református egyház története. Pápa

1886 A zánkai ev. ref. egyház története. Pápa

1893 A veszprémi református egyház története. Veszprém

1896 A szentantalfai ev. ref. egyház története. Pápa

Verbényi István–Arató Miklós Orbán

1988 Liturgikus Lexikon. Szombathely–Budapest

DIE KONFESSIONELLEN UND TERRITORIALEN CHARAKTERISTIKA DES RELIGIONSLEBENS IM 17–20 JH. IN MITTEL-TRANSDANUBIEN

Der größere Teil des Territoriums der reformierten und der evangelischen Diözese Transdanubiens fiel mit dem Territorium der römisch-katholischen Diözese zusammen. Die genannten Diözesen bildeten kirchenverwaltungsmaßig das Gebiet Mittel-Transdanubiens. Die entscheidende Mehrheit seiner Bevölkerung war schon in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. römisch-katholisch, denen zahlenmäßig die Reformierten folgten. Die kleinste Bevölkerungszahl hatte unter den historischen Kirchen die evangelische und die israelitische Kirche. Seit Ende des vorigen Jahrhunderts, und später nach dem ersten Weltkrieg erschienen mit Aufmerksamkeit erregender Kraft auch in diesem Gebiet die neoprotestantischen Kleinkirchen: die Baptisten, die Nasoeraner, die Pfingstevangelisten und eine besondere Gruppe der Adventisten. Den größten Teil ihrer Mitglieder warben sie aus den protestantischen Gemeinden an. Seit dem 19. Jh. existierten in diesem Gebiet Gemeinden mit drei Konfessionen (römisch-katholisch, reformiert, evangelisch), die sich so seit dem 19. Jahrhundert auch mit neuen Konfessionen erweiterten.

Die konfessionellen Charakteristika des Religionslebens des Gebiets wurden von den hier laufenden historischen Geschehnissen (Reformation, Kämpfe gegen die Türken, Befreiungskämpfe, Rákóczi-Freiheitskampf, Gegenreformation, katholische Restauration), und von den, die theologischen Richtungen verschiedener Zeitalter betroffenen geistlichen Strömungen (das katholische Barock, der protestantische Pietismus und Puritanismus, Kirchendisziplin mit asketischen Zügen und dann durch die Aufklärung der theologische Rationalismus, die Geschichtsauffassung der Romantik und schließlich der Liberalismus) bestimmt. Im Hinblick darauf, daß der größte Teil der Dörfer – von einigen Ausnahmen abgesehen – eine Gemeinschaft von verschiedenen Konfessionen war, wirkten die Mitglieder der verschiedenen Konfessionen aufeinander, gleichzeitig war aber charakteristisch, daß sie voneinander Abstand hielten.

Der erste Teil des 19. Jhs. war die Zeitperiode, als die entscheidende Mehrheit der ungarischen Gesellschaft das religiöse Gefühl als selbstverständlichen Teil seines Lebens zum letzten Mal erleben konnte. In der zweiten Hälfte des 19. Jhs. meldete sich die religiöse Gleichgültigkeit, welche die verschiedenen Kirchen auf verschiedene Weise annahmen, und die auf diese Erscheinung gegebenen Antworten waren auch unterschiedlich. Die römisch-katholische Kirche kämpfte mit Schwierigkeiten, aber sie war imstande, die Ansprüche ihrer Gläubiger des religiösen Lebens betreffend zu befriedigen, wozu die an Volklorelementen reichen volkstümlichen Frömmigkeiten, die große Anzahl der bunten, archaischen Züge erhaltenen Feste, die Gebete, also eine Art tiefer eingewurzelter religiöser Traditionsschatz, bedeutend beitrugen.

Mit dem Schwund der traditionellen, religiösen Inhalte setzten die protestantischen Kirchen in die so zustande gekommene Leere den Patriotismus, nationale Gefühle und nicht selten den Gedanken des Oppositionsgeistes ein, der auch noch im 20. Jh. lebendig ist. Zugleich existierte eine traditionelle Gottergebenheit.

Das Glaubensleben hatte bei jeder Konfession zwei Schauplätze: einen kirchlichen und einen außerkirchlichen. Zum letzteren gehörten sowohl die religiösen Gesellschaften, als auch die

privaten Andachtformen. Zur Religionsausübung gab es zwei Möglichkeiten: die Feste und die Alltage. Die Charakterzüge des religiösen Lebens erhaltenen Schauplätze und Formen können heute noch an Ort und Stelle mit ethnographischen Methoden untersucht werden.

Für die Mehrheit der Protestanten erwies sich die an die Kirche gebundene Religiosität als genügend. Ihre Religionsausübung hatte in erster Linie externe Merkmale mit wenig Frömmigkeitäußerung. Der sich um die Steigerung des Bildungsniveaus bemühende Kulturprotestantismus übte auf diese Gemeinschaften eine große Wirkung aus. Die Zugehörigkeit zur Kirche wurde durch Teilnahme an kirchlichen Anlässen und Mildtätigkeit ausgedrückt. Die Kirche war neben dem Glaubensleben auch Schauplatz des gesellschaftlichen Lebens, wo sich gesellschaftlicher Rang, Alter und Geschlecht in der kirchlichen Etikette, in der Sitzordnung, in der Ordnung des Abendmahlempfangs und des Auszugs aus der Kirche gleichermaßen widerspiegelten. Sie hatten auch religiöse Vereine, die vorwiegend eine karitative Tätigkeit ausübten. Die Formen der privaten Andacht in diesen Gemeinden waren das tägliche Gebet, Lesen der Bibel und der religiösen Literatur. Diejenigen, die auf die Gefühle auswirkende Religiosität ersehnten, gründeten kleine Gemeinden, die das Wort Gottes lasen und beteten oder traten irgendeiner Sekte bei.

In dem religiösen Leben der Römisch-Katholischen spielten neben der an die Kirche gebundenen Glaubensausübung auch die persönliche Andacht, die Andachtsformen der Kleingemeinden und die bunten, religiösen Bräuche des Kirchenjahres eine bedeutende Rolle. Die Sakramente waren wichtige Faktoren der Religiosität in jedem Lebensabschnitt des Einzelnen. Das religiöse Gefühl wurde von sakralen Räumen im Haus und von der sakralen Umgebung gestärkt. Der Vollentfaltung des gemeinschaftlichen, religiösen Lebens dienten die Wallfahrt und dessen Vertiefung die religiösen Gemeinschaften. Zur Vollständigkeit des religiösen Lebens gehörte die private Andacht.

Die Typen des religiösen Menschen können bei den Mitgliedern aller drei historischen Kirchen mit fast gleichen Charakterzügen beschrieben werden:

1. Kirchenmitglied: die gelegentlich in die Kirche gehenden und zur Erhaltung der Kirche beitragenden Personen.
2. Gemeindeglied: die regelmäßig in die Kirche gehenden, zur Erhaltung der Kirche freiwillig beitragenden und mildtätigen Personen.
3. Gläubiges Kirchenmitglied: über inniges religiöses Leben verfügende aktive Gruppe. Glaubensbekenner und Apologetiker, Personen, die christliche Tugenden ausüben.

Aufgrund der Zugehörigkeit zu verschiedenen Konfessionen bildeten sich nicht nur verschiedene Formen der Glaubensausübung, sondern auch territoriale Spezifika heraus: die Übernahme der Charakterzüge des religiösen Lebens von einander, die Bewahrung der traditionellen und archaischen Andachtsformen, die Herausbildung neuer Andachtsformen. Die Religiosität wurde verödet und sogar zurückgedrängt und mit dem Mangel an Priestern tritt die Zerstreuung ein.

Emőke S. Laczkovits

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

A VÁROS ÉS A FŐGIMNÁZIUM (A soproni Bencés – Szent Asztrik – Gimnázium 150 éve)

Egy 1636-ban megnyílt jezsuita nagygymnázium bencés korszakáról szól vázlatos összefoglalásunk. A jezsuita rend 1773-as feloszlata után volt jezsuiták, világi papok, majd domonkosok tanítottak az egyre csökkenő létszámú iskolában, az 1802 áprilisában visszaállított bencés rend hat tagját ünnepélyesen fogadták ugyanebben az évben november 1-jén Sopronban.

Az első bencés tanári karnak kellett megteremtenie a katolikus oktatás tekintélyét az erősen evangélikus hagyományokba gyökerező Sopronban. Thirring Gusztáv 18. századi adatsora, felmérése szerint 1782-ben a város lakóinak 52%-a (6369 fő) katolikus, 48%-a (5873 fő) ágostai evangélikus. Majd 1848-ig érte el a lakosság száma a 16 900 körüli létszámot. 1808-ban 329 tanulója van a gimnáziumnak, mely ekkor már a II. Ratio Educationis szellemében hatosztályos. 82 fő (24,9) *polgári* származású, *nemesi* 56 fő (17,00), *jobbágyi* származású a *diákok* 48,9%-a – 154 fő, *tisztviselői* származású 37 (11,2%). Ez a részletes felmérő szándék most nem vezethet bennünket; 5 és fél méter iratanyag vár a gimnázium, és csaknem két méter iratanyag a rend múltjának kutatójára a soproni városi levéltárban. Ezért kell megelégednünk néhány főbb vonás, jelesebb tanár személyiségének, néhány jeles diák alakjának, visszaemlékezésének összegzésével.¹

Az iskola korai korszakának tanára a pályakezdő Kovács Márk (1782–1854) 1806–1807-ig, majd az ún. Kecsketemplom magyar szónoka 1828–29-ben. Sopronban – ahol ekkor jórészt német szó járt, a bencések temploma volt a magyar templom. Kovács Márk főleg énekeskönyveivel írta be nevét az egyházi ének hazai történetébe – tőle való a szép újév-köszöntő: „Szép kelet, szép nap! nincs benned homály / Mert az örök nap benned a király / Új esztendőben új szívekkel, dicsérünk Jézus énekkel.” A fiatal intézmény igazgatója 1813–16-ig *Szedér Fábian* (1784–1859), aki hamarosan megjelenteti majd a Tudományos Gyűjteményben 1819-ben a *Palóczok* című néprajzi tanulmányát, a hazai néprajz úttörő, mintát adó tanulmányát. Neki írta Kisfaludy Károly 1822-ben: „Különösen örvendek, hogy Tisz(telendő) Úr azon *egyetlen-egy igaz lelkű szerzetnek* tagja, csekély igyekezetemet figyelmére méltatja”. Szedér volt, aki szépróként költeményeket, elbeszéléseket, meséket írt az Aurorába, 1828-ban maga is *Urania* című „Nemzetközi Almanach”-ot adott ki. Ott szorongott a nézőközönség között 1820 őszén

¹ *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1848. Bp. 1988. Sopron – bencések – 251.; *Kuczogi Marcell*: A 300 éves gimnázium története. In: A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik Kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről – az első hat bencés tanárról – 138.; *Thirring Gusztáv*: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939, 113. és *Tirnitz József*: Sopron város kulturális fejlődése. In: A Dunántúl településtörténete II/2. 95. és 97.

Frankenburg Adolf, a bencés gimnázium tanulója, amikor a kilencéves Liszt Ferenc produkálta magát, „nyakába borultam Fránczinak s zokogtam örömben, hogy annyira tetszett az embereknek”. A gimnázium alsó négy osztályát végezte Frankenburg a Szent György utcai gimnáziumban. A kezdetek idején volt az iskola növendéke – magántanulólóként – Széchenyi István is.

Kovács Márk és Szeder Fábian személye biztosítéka volt a nemzeti szellem előretörésének akkor is, amikor a tanítási nyelv (1844-ig) latin. Már az 1827-es értesítőben feltűntetik a tanuló eredményeit hittanból és magyar nyelvből. Tíz év múlva az értesítő belső címlapján *Ungvárnémeti Tóth Lászlót* idézik: „Oh százszor boldog az ember! / Aki egész lelkét a tudománynak adá”. De ekkor éppen a könnyen verselő *Ballay Valérián* az iskola tanára (1836–1845), aki *Vörösmarty* és *Schiller* erényeit egyesítve örökíti meg magyar hexameterekben a Szent Mihály templom új harangját: „És te varázs érczmű függj ott sok századon által – Ifjan / Függy ott hol viharok játszanak, s kémélje sokáig / A kornak mindent megemészítő vasfoga léted.” 1833-ban a Tudományos Gyűjtemény is úgy tudósít, hogy a katolikus gimnázium „a benczerendiek humanus kezelése alatt áll”, 1843-ban a pozsonyi *Hirnök* tudósítása szerint „Több tanulmányi tárgyak magyar nyelven adattak elő”, a templomban magyar ének kíséri a szentmisét, az évszázó ünnepélyeken a szavalók *Czuczor*, *Vörösmarty*, *Kisfaludy*, *Berzsenyi* és *Bajza* verseit adják elő. De magyar nyelvű színjátszásra már korábbi példa is akad, 1819-ben „Salamon megfogatását” adták elő a Magyar Kurir tudósítása szerint. 1836-ban a tudós Guzmics Izidor látogatja meg az iskolát; átutazik Fraknóba, ahonnan „a soproni hegyek hitvány dombokká lapultak”, majd Eugen és Jeremiás társaságában (valószínűleg az ekkor itt tanító Petykó Jenő és Ruth Jeremiás kíséretében visszatér Sopronba). Másnap, július 31-én „megtekintve a cukor gépely, melly elég gazdag... Tisztelkedés superintendens Kisnél... Ebéd után séta Neuhoftba (azaz a mai Erzsébet kertbe) és a szerzet kertjébe”. A soproni cukorgyár ekkor látványosságnak számít; Kis Jánoshoz menve egyik Kazinczy-hívő látogatja a másikat, és az is kiderült, hogy kertje is volt a soproni bencés atyáknak, de hol? Augusztus 21-én a rendi káptalanban „A küldöttség elvül a tanítást vette föl mely első hivatal a szerzetben s határozó hogy tanító minden szerzetes legyen”.

A tudós tanár személye éppen az 1836-tól 55-ig itt tanító *Vidák Özséb* bencés tanár személyében jelent meg Sopronban – ő figyel fel korán a város római és magyar műemlékeire és 1847 augusztusában a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésén *Sopronnak római s magyar régiségeiről* címmel tartott előadást. Özséb atya kutatásai az *Archeologische Forschungen über die k. Freystadt* programértekezésben németül is olvasható az intézet Vierter PROGRAMM évkönyvében 1853/54-ben. 1850-től 1861-ig az iskolai oktatás nyelve a soproni tanintézetben is németre váltott át, mivel a Bach-korszak kezdetén Sopron fontos osztrák közigazgatási székhellyé vált. Az ebbe bele nem törődő Kiss Vencel igazgató ezért vált meg az intézettől; az Entwurf alapján nyolcosztályos német nyelvű gimnáziumban folyt a munka 1861-ig. Német nyelvű, de nem német szellemű gimnáziumban!² Már Legény János tanulmánya felfigyel arra, hogy a német nyelvű programértekezések magyar tárgyúak; írtak *Adalékok az Árpád alatti művelődéstörténet-*

² Szép kelet, szép nap – Kovács Márk énekeskönyvéből, Opus Dei 39. Pannonhalma, 1942.; *Szeder Fábian: A palócok*. In: Magyar tájak felfedezői 130–146. Bp. 1985.; Szeder Fábian Urániája It. 1921. 34–37.; *Házi Jenő: Sopron a régi magyar irodalomban* – részlet Frankenburg emlékirataiból 88. MIR. 36. – *Legény János: A magyar nyelv és a nemzeti szellem a soproni iskolákban*, SSz. 1944. 125. Legény idézi a Magyar Kurir II. k. 223. lapját; *Anialfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok*, 1982. 25.; Guzmics Izidor apát naplója, Itk. 1903, 481–483.; *A magyar orvosok 1847. aug. 11–17-én Sopronban tartott... nagygyűlésének vázlatja*, Pest, 1863. és *Vierter Program des Benediktiner Obergymnasiums in Oedenburg* – 1853/54.

ről címmel 1854–55-ben, 1857-ben pedig *A római pápák hatékony befolyásáról Magyarországra*. Még jellemzőbb, hogy Schmidt Szörény igazgató kiad egy *Kirchenlieder für die Gymnasialjugend* című énekeskönyvet, de inkább latinul énekelnek, a magyar híveknek viszont *Szent énekek a soproni szent Benedekrendi egyház ajtatos közönségének lelki épülésére* című gyűjteményt adta ki 1853-ban. A felsőbb osztályokban 1850 és 60 között Vagács Caesar: *Olvasmányok a főgymn. középosztályok számára* című olvasókönyvet használták (Pest, 1854), a természettant ugyancsak magyarul tanulták az iskola tanára, *Hollósy Jusztinián: Könnyen érhető elemei a természettannak* című, először 1855-ben, majd 1856-ban újra megjelent tankönyvéből. Így nem véletlen, hogy Kurzweil Ferenc, a gimnázium zenetanára az 1859/60-as tanév végére az Egressy Béni mezenésítette Szózatot adta elő egy diáknegyessel, és 1861 júliusában a *Himnusz* hangzik fel az évszárón. A katolikus főgimnáziumhoz évek múltán is hálával ragaszkodnak az egykori növendékek. Frankenburg Adolfnak 1858-ban „sok édes emlék ébred szívében, amikor elhalad az öreg iskola s a bencések temploma előtt” – írja Machatsek Lucia.

Rákosi Jenő 60 évvel később diákkorára emlékezve hálával gondol tanárára, Hollósy Jusztiniánra, akinek tanácsára 1860-ban *önképzőkört* alakítottak, és *Derű* címmel diáklapot adtak ki. Itt érte Rákosi – akkor még Kremszner – Jenőt az első írói siker, egy-egy novellájáért jutalmul nyerte *Kisfaludy Sándor és Csokonai Vitéz versesköteteit*; a jutalmat *Hollósy* és az akkor (1859/60-ban) odakerült *Lóskay Jeromos* tűzte ki. Itt – Sopronban – kezdte fogalmazni *Őtödik László* című drámáját, melyben akkori korszakukra is célzott: „Mivé lesz a haza, ha a király előtt a nyíltszívűség bujdosni kényszerül – Beront külvilág csöcseléke, Veszett idő, hol a hazafiság csak átkozódhatik”. 1922-ben így emlékezett erről az író: „Ott jártam a bencés atyák iskoláját; ott ébredtem az életnek némi tudatára... mondtam magamban mise végén mindennap egy imádságot, hogy Isten kegyelméből valamikor híres magyar költő lehessen, csak olyan híres, mint Thaly Kálmán...” Emlékezett arra, hogy németül tanították: „Bach és az egységes Ausztria nagyobb dicsőségére, utóbb már magyarul Hollósy Jusztiniusz és Lóskay Jeromos tanáraink bátorítása és buzdítása mellett; ott éltem át az 1859–60-idi kedves és naív diákmozgalmak gyönyöreit és veszedelmeit, és csak ... hatvanöt esztendő távlatból visszanezve látom meghatott lélekkel akkori tanáraink csodálatosan tapintatos, jóságos, bölcs, emelkedett szellemét, mellyel minket, rakoncátlan fiúkat kezeltek, neveltek, oktattak, védelmeztek és szerettek” (*Búcsú-e vagy üdvözlés*). Rákosi Jenő újságszerkesztői tevékenységének kezdetei is a soproni katolikus gimnáziumba vezetnek; *Derű* címmel diáklapot szerkesztettek, melynek egy szépen tisztázott példányát Hollósy Jusztinián tanárunknak adtak át. (Talán a pannonthalmi könyvtári-kézirattári gyűjteményekből felbukkanhat egy példánya. A lap 1860 után is tovább élt, 1867–68-ból bukkant elő egy 3. évfolyama az 1987. évi soproni könyvaukción, a 24. számot Füredy Boldizsár szerkesztette.)

A magyar bencés rend és Sopron magyarrá válása az 1870-es évekre összefonódott. Erődi Dániel, aki 1869-től 72-ig, majd 1876-tól 79-ig volt a soproni intézet tanára, vetette fel egy irodalmi és művészeti kör alapításának gondolatát 1876–77-ben. A Soproni Irodalmi és Művészeti Kör fennállásának 15. évfordulójára kiadott évkönyvben ezt többen is feljegyzik. A kezdeményező „néhány soproni fiatal tanár *dr. Baán Endre* ügyvéd és *Szabó Lajos* megyei tisztviselővel” arra készült, hogy „önművelés és társas összejövetelek céljából kisebb kört alkosson... Az eszme, mely – úgy emlékszem – Erődi Dániel bencés tanár fejében megfogamzott, termő talajra hullott mibennünk” – írja 1892-ben Kárpáti Károly alelnök az *Emlékkönyvben*. (1875-től 1897-ig a soproni főreál-

iskola tanára.) A később neves régész, *Bella Lajos* emlékezete már pontosabb, a „helybeli intézetek tanító erői havonként legalább egyszer találkozhatnak fölolvadások és az ezekből fejlődő eszmecsere céljából”. *Frankenburg Adolf* – a Sopronban élő agg író – így mordult a szervezkedőkre: „Hallom, hogy maguk tanárok tudományos körfélék akar-nak alapítani. Micsoda kasztszellem szállott meg benneteket, hogy engem ebből ki akartok felejteni”. Erődi Dániel, aki több kötet verset írt, *költészettant, esztétikai tanul-mányt a költői szillogizmusról*, hajlott az eszmét bővítő gondolatra. Cikkei jelentek meg a soproni irodalmi és művészeti kör érdekében, 1876-ban *különnyomatként* is. *Bella La-jos* szerinti megfogalmazásban „ékes tollal megírta a fölszólítást egy irodalmi és művé-szeti kör érdekében”. Fejtegetése szerint az „egyéni erőnk” az egyik szárny, „a társas egyesülés lesz az a másik szárny”. „Szép a műveltség, de minékünk legszebb és legna-gyobb a nemzeti műveltség eszménye.” Ez „nemzeti öntudat és önérzet szellemévé egyesíti” a szellemi törekvéseket. A cél tehát az akkor erősen német nyelvű Sopronban az, „hogy a tudományokban, irodalomban és művészetekben nyilatkozó nemzeti szelle-met tőlünk telhetőleg kifejtsük, ápoljuk és terjesszük”. Felhívását így fejezte be: „Lán-goljon tehát magasan a nemzeti szellemű társas műveltség napja”. Tegyenek az egyeslet tagjai a nemzeti jövőért. „Gyűljünk egybe a szebb jövő eszményi képe körül..., hogy lelkünk erősen hinni, édesen remélni és lángolón szeretni tanuljon.” *Bella* arról is emlé-kezett, hogy az alapszabály összeállítása, „a paragrafus gyártó műhely kezdetben a Szt. Benedekrend helybeli székházában, utóbb a kaszinó épületében... volt”. A belügymi-nisztérium 1877. január 24-én megerősítette az alapszabályokat. Március 10-én az első összejevetelen Erődi Dániel a nemzeti szellemhez és *Carina Annához* – *Frankenburg* feleségéhez írt versét adta elő. Még ebben az egyleti évben felolvasta *Óda gróf Széche-nyi Istvánhoz* című versét, újabb három verse hangzott el a körben május 26-án; *Ki bá-natára enyhet lel* című költeményét július 28-án olvasták fel. Az új kör működő tagja lett Horváth Kristóf bencés tanár, az iskola későbbi igazgatója. A bencés gimnázium tanárai később is fontos működési területüknek tartották az Irodalmi és Művészeti Kört. *Récsey Viktor* – a későbbi jó nevű könyvtörténész *Felolvasások és leírások* kötetéhez ezt a megjegyzést fűzte: „E füzetkében a t. olvasóközönség *nagyobbrészt* oly felolvasásaimat és leírásaimat veszi, melyeket annak idején mint a »soproni irodalmi s művészeti kör« egyik titkára olvastam fel és írtam meg”. *Récsey* 1884-től 87-ig volt soproni tanár, 1885-ben *Az első magyar költőnő* címmel ismertette *Thaly Kálmán* akkor megjelent, a kuruc kor irodalmát és művelődéstörténetét összefogó kötetét. Régészeti és történeti vonatko-zásokat tárt fel *Szünidei reflexiók* című dolgozata 1886–87-ből, ismertette a kör fennállá-sának 10. évfordulóján *Vadnai Károly Frankenburg Adolf* emlékbeszédét. 1882-ben az 1881-től haláláig itt tanító *dr. Kemény Hugó* lépett fel *Az izlésről* szóló művével, 1886-ban már róla emlékezett meg az Irodalmi Kör nekrológja, mondván, hogy „a szerzetesek tudományszomjas alakjaihoz tartozott, amelyen a kolostor csendjében fejlődnek”.

Sopronban kezdte tanári működését az 1896-os évben (Réthei) Prikkel Mariann, a későbbi kiváló néprajzos.

Amikor az idős Váradi Antal 1890-ben Sopronban járt, az irodalomkedvelő szer-zetesek látták vendégül.

Ugyanebben az évben *Lóskay Fidél* vezette küldöttség kérte *Jekelfalussy Sándor* elnököt, hogy maradjon az Irodalmi Kör élén. *Lóskay Fidél* és *Kossuth Lajos* ismeretsé-gét is ezután kell tisztázni; 1948-ban a soproni Sas téren találtam meg az *idős Kossuth Lajos Lóskaynak dedikált arcképét*, amely még abban az évben szerepelt a soproni centennáris kiállításon. Később a képet odaajándékoztam a Múzeumnak. 1897-ben *Sopronról szóló diszmunka* kiadását tervezte az Irodalmi és Művészeti Kör. Részfejezetek

megírására *Darvas Orbán* és *Horváth Kristóf* történelem- és dr. *Bognár Teofil* irodalomtanárok vállalkoztak.

Kitűnő tudományos készültséggel bíró testülete volt a soproni gimnáziumnak. Horváth Kristóf az 1894-es és 95-ös évkönyvben az *intézet történetét* írta meg, Török Veremund, természetrajz tanár magvas értekezést írt 1897-ben *A vegetatív levelek szövet- és élettanáról*. Hollósi Rupert, az éremszertár öre a következő évben alapos tanulmányt tett közzé *A régi rómaiak művészetéről* címen. 1898-ban a bencés gimnázium adott helyet átmenetileg az Irodalmi Kör ingóságainak, könyvtárának. Darvas Orbán 1897-ben *zenei quartettben* vett részt, 1898-ban Budapest új szobrai közül a Körben Zrínyi Miklós szobráról tartott előadást. *Faszl István* majd harminc éven át a *Fertő állatvilágának* lett jeles kutatója (1867–1896); a Kör különböző évkönyveit lapozva azt látjuk, hogy gyakran *öt bencés tanár* is működik tagként, előadóként.

Az 1910-es években *Vidák Özséb* helyi kutatásainak új folytatója akad *Mihályi Ernő* (1887–1969) személyében. Fialat soproni tanárként 1914-ben először *A középkor műemlékei Sopronban* című értekezését adta közzé az Értesítő és különnyomatban. Ebben a dolgozatban elsőként hívta fel a figyelmet a *Fabricius-ház gótikus pincéjére*. A következő évben *Sopron renaissance és barokk-stílusban épült házai* a bemutatott sorozat. 1916-ban *Dorfmeister István a barokk képírás* témát népszerűsítette. Elmondhatjuk, hogy Sopron újkori műemlékeinek népszerűsítője – mindenkit megelőzve – az ekkor 30. évét meg sem ért Mihályi Ernő volt.

Említett könyveit tanítványaival beszélgetve, őket tanítva írta, erről íratott műelemzési dolgozatokat velük. „Nem az volt a célom, hogy megdönthetetlen ítéletet mondjanak, hanem csak az, hogy városunk műemlékei mellett ne menjenek el gondolat, érzés nélkül... amiben laknak, amiben imádkoznak, karolják fel lelkünknek azzal a titokzatos, sokszor szunnyadó, de mindig könnyen ébreszthető művészeti ösztönével” – írja Dorfmeister könyve előszavában. Említsük meg, a *könnyen ébreszthető művészi ösztön* jegyében tanítja Sopron és az ide író iskolák tanulóit Mihályi Ernő. *A Diák* című lapban, amit rendtársa, Matusz György szerkesztett, alighanem ő írt először diákoknak Munchról: „Munchnak a Napja a régi és mindig új szociális küzdelmeknek vérvörös lángtengeréből feltápáskodó hatalmasságát ábrázolja. Az idők nagysága és nyomora egyben új szimbólumok után kiált a művészetben”. Tanulmányozza Kandinszky metszeteit: „mohón szívom be lelküket, hiszen egészen a jelennek az ábrázolásai” – írja Mihályi egy másik cikkben. *Képek* címmel diákrovatot nyitott a lapban, olyan neveket és műveket leírva, melyeket előtte aligha ismertek az 1919-es Sopronban. A soproni bencés gimnázium tanáraitól sohasem állt távol a modern irodalom, a modern művészet. Mérey Kálmán már 1910-ben (február 24-én és 26-án) előadást tartott a Szabadliceumon *Az újabb szépirodalom ismertetése* címen. Adyval és híveivel, a Holnaposokkal vitatkozik az előadó, de szakértelemmel elemzi a szimbolizmust; az előadást és a nyomában kibontakozó vitát ismertető Sarkady Sándor szerint Mérey elismeréssel szól Ady magyar nyelvéről, versei dallamosságáról, de megállapítja „Ady szimbolizmusa gyakran meglepő szépségű, de még gyakrabban homályos és nehezen vagy éppen nem érthető”. Az előadást a Nemzetőr számai nyomán ismerjük, Ady pártján a Soproni Naplóban Gyóni Géza és a teológus költőbarát (Gyurói) Nagy Lajos lép fel.

Már azt is fontosnak érzem, hogy Adyt – ha fenntartással is – korán ismerteti és ismeri el Mérey Kálmán. Az akkori Ady-viták fontos kiegészítője lesz, ha az 1922-ben elhunyt, fiatalon összeomlott Östör Antal *Életem magasrátörő lángja* gyűjteményét idézem. Östör a bencés gimnázium diákjaként szerette meg Adyt. Rajongott érte és verseit is Ady ígézetében írta.

Ő írta Matusz György lapjában – nyilván tanár-szerkesztője egyetértésével – az Ady-nekrológót, mely tisztelő hódolat volt. „Az ember-Ady kíméletlenül vívott a hatalmas szellemmel, a nagy összeütközések és a nagy megértések felőrölhették idegzetét, de soha nem tudtak győzedelmeskedni titokzatos, prófétai szellemén”. A nekrológ is Ady nyelvén íródott, s az emlékező vers is: „Mélyen szántott, szép, dacos Halált vetett / Ez a nehéz keserűcsókú Élet” ... Jelkép értékű: Az első világháború végén újra bencés paptanár vállalja a Frankenburg Irodalmi Kör (ez a neve 1914-től) irányítását: Matusz György. 1919-ben a tervezett német kormányzóság – a Gaurat székhely létesítése ellen lépett fel, ő szerkesztette a Berinkei-kormányhoz intézett memorandumot „egész soproni magyarság nevében tiltakozott Sopron németesítése ellen és követelte, hogy Sopron városa a Nyugatmagyarországi német kantontól teljesen független önkormányzatot kapjon” – írják róla az 1922-es Soproni Almanachban.

1920 februárjában új nevelési formát, cserkészcsapatot szervez Horváth Detre tanár. A jellemnevelő Turul – majd 1923-tól Szent Asztrik cserkészcsapat fejlődése a regös értékeket feltáró Teleki Pál regöshad munkájáig vezet, az 1948-as erőszakos betiltásig. 1933 márciusában Shvoy Lajos, székesfehérvári püspök, a Regnum Marianum csapának egykori parancsnoka látogatta meg a bencés cserkészeket. Naplójukban ezt írta: „Bízom benne, hogy a Szt. Asztrik csapat is lelkes öntudattal és nagy hittel járja a lelki újjászületés és feltámadás útját, s ugyanolyan boldogan gondolok vissza a megtett útra, s rendületlen hűséggel megy előre, tudom, hogy egy új világnak készíti és tapossa útját. Az Úr Jézus ihlesse a derék soproni cserkészeket!” Az 1933-as gödöllői világtáborban tizenhat 64-es cserkész dolgozott mint a naponként megjelenő Magyar Cserkész sajtószolgálatosa. Egyikük a népszerű Koszter atya, (Koszterszitz József dr. a soproni Szent Imre Collégium igazgatója, sajtótitkára) lehetett. Egy másik bencés cserkész „a fiúország koronázatlan királyának, a világ főcserkészének személyes szolgálati szívességet nyújtott”. Teleki Pál gróf mind a 16 fiúnak megküldte a „Jó munkáért” elismerő okiratot. A csapatparancsnok, Schnattner Szigfrid *Tanár szem, diák szív* című könyvében emlékezetes sorokat írt a soproniak 1936-os táboráról. „A 64. sz. Szt. Asztrik cserkészcsapat táborba indult Városlődre. Az iskolaév komoly munkájának befejezése után állampéítő szándékkal jövőt járó tervekkel és megszentelt hittel indul a csillagszemű magyar fiú... Megépeül a magyar diákállam, ahol törvény, munka, szellem és lélek minden, minden a fiúkért van.” 1936 az iskola jezsuita alapításának 300. évfordulója. Itt tanít Magasi Artur költőtanár, Garami Elek (ifjúságunk kedvelt Lexi bácsija), aki megírta *Kurzgefaste Geschichte der Gemeinde Purbach am Neusiedlersee* című könyvét, Hein Tádé, aki évtizedek tanári tapasztalataiból készítette el *A magyar irodalom élete* című remek irodalomtörténeti kötetét. Műelemzéseit ma is jól használhatom. Ettől kezdve emlékeim is élővé válnak, 1943-tól lettem a Szent György utcai gimnázium diákja. Pilismaróton, a „Csakazértis” cserkész táborban, az év nyarán még nem lehettem, de már olyan csapatba léptem be, ahol regös-falujáró munka folyt. Heissler (Hetény) Jankó már országos díjat nyert a *Vitnyédi cifra kapuk* című dolgozatával. Minket cserkész voltunk megóvott a leventézéstől. Beíratáskor mind a hatvanunkat Lexi Bácsi fogadott. Megilletődött iparosasszony-varrónő anyámat különös szeretettel fogadta. Egy bírósági főtisztviselő fia iskolai bizonyítványába nézve azt mondta: Uram, vigye a fiát legelni. A mondat keménynek hat, de a soproni polgáristák sapkája zöld volt. Osztályfőnökünk, dr. Pálos Ferenc velünk együtt kezdte soproni működését. Remek szónok volt, hatásos nevelő. – Uraim, már megint mit csináltak? – kérdezte osztályfőnöki órán, s mi kéretlenül is bevallottuk az engedély nélküli mozilátogatásokat. Élő Mária-kongreganista élet folyt a falak közt – az elsősökből két cserkészörs is kitélt – a Galambok és a Szarvasok. Mate-

matikatanárunk, Dolfi bácsi (Kovács Adolf) egyszerre negyven elsőfokú egyenletet zúdított napi penzumként a nyakunkba. Cserkészéletünk dr. Jávor Egon irányítása alatt lendült fel. Az 1946-os táborban ünnepeltünk is részt vett. Észre sem vettük cserkészként a háború végét: a lánckapusztai tábortüznél jó humorral parodizáltuk „a szovjet csapatok bevonulását” Sopronba. A tragédiából viccet műveltünk – talán jobb is volt így. Rajk utasítására a Magyar Cserkészszövetséget 1946 júliusában feloszlatták. Az újjáalakított Magyar Cserkészfiúk Szövetsége csak kisebb huzavona után igazolta a soproni 64-eseket; ha jól emlékszem, 1947 tavaszán. Jánosi Gyula egy 1943/44-es évkönyvünkbe írt tanulmányában ezt megjósolta. Montecassino már romokban hevert, de hitt abban, hogy „az egész nyugati keresztény műveltség is... succisa virescit, a romokból újjáéled”. Világosan rámutatott: „Eszmezavar veszi körül ma nemcsak a nemzeti hivatástudatunkat, hanem magát a nemzeteszmét is. Egyesek a szovjet tagállamaként tudják csak elképzelni jövőnket, mások a közép-európai népek parasztdemokráciáját látják kívánatosnak; vannak akik a szentistváni államban bíznak”. Egy év múlva győzött a szovjet kötelékbe sodró történelmi erőszak. 1947-ben még Veszprémvársányban jártunk táborban, a következő évben még utoljára felvonultunk 1948 tavaszán, aztán szétverték vizágyúkkal az államosítás elleni tüntetésünket. Még 1948-ban megjelenhetett Jánosi Gyula nagy ívű gyűjteménye a reformkorról *A nagy nemzedék kora* címmel. Az iskola fennállásának 312. évében ez a nagy nemzedék kora lezárult. 1950-ben már az államosítást nem vállaló tanárainkat is szétszórta az erőszak a kolostorból. Mégis elmondhatjuk, hogy az 1802-től addig tartó 146 soproni bencés esztendő nem maradt nyomok nélkül. Horváth Kristóf igazgató 1896-os iskolatörténete szerint 1802-től 24 791 növendéke volt a gimnáziumnak. A hátralévő ötvenkét évre a számot becsléssel is kiegészíthetjük 20 000 további diákkal; így az államosításig – a szétszórátásig – mintegy 45 000 növendékkal számolhatunk. 1977-ben több százan jöttünk össze emlékezni Sopron várossá válásának hétszázadik évfordulóján az iskolában, örömmre én mondhattam a megemlékező beszédet a szomszédos káptalanházban (az egykori Vittnyédy-házban), majd az emlékezést követő szentmisén egykori bencés templomunkban).

Ezt a 312 évet – és ebben a Rend 146 éves oktatási működését – részletesen kell majd vizsgálni. Erre bizonyára sor kerül. Tisztelettel és büszkén emlékezünk a város és a gimnázium másfél évszázadára. Szent Benedek Atyánk jelszavát követve – *Crux Sancta Sit Mihi Lux, Non Draco Sit Mihi Dux* – (A Szent Kereszt legyen a fényem, Ne az ördög a vezérem) jól képzett, Istenben hívő és bízó fiatalságot nevelt a Rend. A keresztény nevelés újjászületése időszakában bizakodva hiszünk abban, hogy a megnyesett fa az ország leghűségesebb nyugati városában is újra kivirágzik.³

³ Shvoy Lajos naplóbejegyzése az 1932/33-as évkv. 31. lap; *Schnattner Sigfrid*: Tanár szem, diák szív, Bp. 1941. 71. lap; Koszter atyáról és a világtáborról 1933/34-es évkv. 39. lap; Garami Elek könyve 1934-ben jelent meg, Hein Tádé könyve, Horváth Kálmán könyvesboltja kiadása 1943. Sopron; Hetény János dolgozatáról 1943/44-es évkv. 30. lap; A cserkészet összefogó története *Gergely Ferenc*: A magyar cserkészet története 1910–1948. 357–58. Bp. 1989.; *Jánosi Gyula*: A nagy nemzedék kora, Veszprém, 1948. Tanulmányának címe: Nemzeti hivatásra nevelés, Évkv. 1943/44. 4–10.

Die Studie schildert das Schicksal des Obergymnasiums der Benediktiner in Ödenburg/Sopron. Das Institut wirkte fast anderthalb hundert Jahre lang in West-Ungarn (1802–1948). In den ersten Jahren unterrichtete hier der Verfasser religiöser Lieder, Márk Kovács, der Direktor war Fabian Szeder, der früh ethnographische Studien schrieb. Hier besuchte die 4 unteren Klassen der später bekannte Redakteur, Adolf Frankenburg, Graf István Széchenyi war Privatstudent der Schule. In der Pressburger Zeitung *Hírnök* wurde bekannt gegeben, daß schon in den vierziger Jahrzehnt mehrere Lehrgegenstände ungarisch vorgetragen wurden. In den Schlussprüfungen wurden Gedichte in Nationalsprache vorgetragen. Fast zwanzig Jahre lang unterrichtete hier Özséb Vidák, der erste wissenschaftliche Untersuchungen über die Kunstdenkmäler der Stadt schrieb. Nach 1848 mussten die Benediktiner 11 Jahre lang deutsch unterrichten, aber Caesar Vagács stellte ein gutes ungarisches Lesebuch zusammen, und die Studien der Jahresberichte untersuchten ungarische Themen. Auch die Naturkunde bekam ein gutes ungarisches Lehrbuch von Justinian Hollósy. In den 60-er Jahren bildeten die Studenten einen ungarischen Selbstbildungsverein, Mitglied war der spätere Jenő Rákosi (damals noch Kremszner). Die Professoren des Gymnasiums halfen bei der Gründung des Ödenburger Literarischen Vereins (1877). Im XX. Jahrhundert war die Wirkung Adys schon in den 10-er Jahren von Kálmán Mérey besprochen, der später berühmte Kunsthistoriker Ernő Mihályi schrieb mehrere Studien über die Baudenkmäler der Stadt. Auch in der Volksabstimmung (1921) haben die Professoren auf ungarischer Seite wirkend mitgeholfen. Von den zwanziger Jahren blühte hier ein reges Pfadfinderleben, im Lager von 1946 war auch unser Jubilant Teilnehmer. Nach 1945 spürte man, daß die immer stärkere kommunistische Unterdrückung dieses Elite-Gymnasium (mit den anderen Schulen der verschiedenen Orden) nicht lange dulden werde. Die Schüler des Gymnasiums nahmen auch bei der grossen Demonstration gegen die Verstaatlichung teil, mehrere Schüler höheren Klassen wurden interniert. Das Benediktinergymnasium hat in den fast 150 Jahren beinahe 45 000 Schüler unterrichtet.

Nach 1990 wurde der Unterricht leider nicht wieder begonnen, aber im ehemaligen Benediktinerkloster wirkt das Benediktinerhaus. Der Benediktinergeist wirkt so in der Stadt der Treue weiter. Die ehemaligen Schüler hoffen auch ein Neubeginn des Unterrichts des Ordens in der Stadt Sopron/Ödenburg.

József Kovács

VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN

ADALÉKOK A MAGYAR FORRADALOM VALLÁSPOLITIKÁJÁHOZ A SZOMBATHELYI ÉS A CSANÁDI EGYHÁZMEGYÉK TÜKRÉBEN

I. Talán még emlékezetes a forradalom marxi meghatározása: az osztályharc legmagasabb foka, amikor a fejlett(ebb) termelőerőkhöz igazítják az elmaradt(abb) termelési viszonyokat. A forradalom a mi esetünkben a hűbéri (feudális) társadalom felváltása a modernebb (kapitalista) társadalommal. Hogy még pontosabbak legyünk: a már meglévő tőkés gazdasági alapokhoz az intézményrendszer kiépítése. A katolikus társadalomelmélet szerint a forradalom magának a társadalmi rendszernek az alapelveit támadja, túlmegy azokon a közvetítési és problémamegoldási lehetőségeken, amelyeket maga a rendszer még lehetővé tesz. A forradalom – úgy véljük, ez természetes – államjogi szemszögből tekintve mindig illegális, mivel nem támaszkodik a rendszer kínálta lehetőségekre. Azt a katolikus ideológusok is elismerik, hogy a forradalomban gyökeresen megváltozott emberekre van szükség.¹ Ez egyébként előfeltétel is, következményként hasonlóképp felfogható.

E rövid tanulmányban két, egy alföldi és egy dunántúli katolikus egyházmegye 1848–1849-i történetének néhány fejezetével kívánunk foglalkozni. Olyan egyházmegyéről van szó, amelyek közül az egyik élén dinasztiahűségében rendíthetetlen püspök (ez a szombathelyi), a másikén – a csanádin – nemzeti érzelmű (Lonovics József), illetve a forradalom kormányában miniszterséget is vállaló főpap (Horváth Mihály) állt. Őva intenénk azonban attól, hogy e kétfajta politikai beállítódást bárki is az egyházmegyék földrajzi elhelyezkedésével magyarázza: igaz, hogy Szombathely Bécshez van közel, de 1848–1849-ben Temesvár sem tekinthető a magyar nemzeti ügy megnyugtató hátterének (csak utalni van lehetőségünk a bánági főhadparancsnokság székhelyére, a nem éppen magyar kötődésű Piret altábornagy és beosztott tábornoka, Haynau jelenlétére). A két egyházmegyét más is jellemzi, ami meghatározhatja politikai jelentőségüket. Itt a statisztika néhány száraz számadatához kell folyamodnunk.

Szent Gellért egyházmegyéje, a csanádi az ország egyik legrégebbi püspöksége, a legfiatalabb viszont a szombathelyi (1777). A csanádinak a múlt század második negyedében 1 millió 260 ezer lakosa volt, a szombathelyinek 361 700. Ha csak a római katolikusok számát vesszük tekintetbe, már közelítenek egymáshoz az értékek: Csanádban 357 670 lélek (28,4%), a szombathelyiben 282 739 (78,16%).² Nem nehéz megfogalmazni a konklúziót: más a katolikus egyház súlya ott, ahol a lakosság közel négyötöde

¹ Karl Rahner–Herbert Vorgrimler 1980.

² A szombathelyi egyházmegye sematizmusa (Schematismus venerabilis cleri dioecesis Sabariensis pro anno MDCCCXLVI.) 16.; A csanádi egyházmegye sematizmusa (Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanadiensis A Christo Nato 1831.) Szeged, 92.

tartozik ehhez a felekezethez, mint ahol a kétharmad rész egy másik, a görögkeleti vallás híve (szerbek és románok).

1848-ban, a forradalom évében a csanádi egyházmegye püspöki székében *Lonovics Józsefet* (1793–1867) találjuk. A *Batthyány Lajoshoz* és *Széchenyi Istvánhoz* meglehetősen közel álló főpap már korábban is kitűnt nemzeti kultúránk, benne a magyar nyelvű oktatás támogatásával. A szombathelyi egyházmegye püspöke, *Balassa Gábor* (1783–1851) káptalanként volt jelen az első reformországyűlésen (1832–1836). „Talán már ekkor megérezte, hogy a Széchenyi eszméitől elfordult magyarság a katasztrófa felé rohan” – írta az egyházmegye történetével foglalkozó munka 1929-ben. 1838-ban a bécsi kancelláriára kerül udvari tanácsosnak és egyházügyi előadónak. „Az udvarnál is olyan kedvelt ember volt, hogy a megürlt szombathelyi püspöki székre nem is jöhetett más számításba, mint ő”.³ A személyi feltételekhez egy másik kiegészítés is kívánkozik. Még az 1847–1848-as országgyűlés ideje alatt hunyt el az egri érsek, a székesfehérvári és a győri püspök. Betöltetlen volt az esztergomi érseki tisztség is. 1848. június 25-én V. Ferdinánd (1835–1848) *Lonovicsot* egri érsekké, helyébe *Horváth Mihály* (1809–1878) hatvani prépostot csanádi püspökké nevezte ki. Márki Sándor történész méltatása: „Pázmány Péter óta talán Csanád 83. püspökével történt először, hogy kizárólag irodalmi érdemek emeltek ifjú lelkeszt a főpapok sorába”. (Az igazsághoz tartozik, hogy Róma nem ismerte el ezt a püspöki kinevezést, nem is volt konszekrálva.)

2. A polgári átalakulásért küzdő világiak óhatatlanul szembe találták magukat a vallási, az egyházi kérdésekkel. A különböző egyesületek – írta 1928-ban *Meszlényi Antal* – egymás után gyártották reformprogramjaikat, s ezek mindegyikében ott szerepel a „vallás és az Egyház”.⁴

A francia fővárosban 1848. február 23–24-én történtekre az első magyar válasznak a március 3-án benyújtott felirat tekinthető, amelynek értelmi szerzője Pest megye követe, *Kossuth Lajos* (1802–1894). A pozsonyi országgyűlésen megjelenő egyháziak (most elsősorban a katolikusokról van szó) azonnal felismerték a feliratban rejlő politikai változás jeleit; figyelmüket arra fordították, hogy – idézve egy korabeli emlékiratból – „...a nagyszerű politikai fordulat új rendjében a kath. Egyházat... valamely nagyobb veszély ne érje”. A fejleményekkel szemben „ellentállási vagy visszahatási irányban” nem kívántak hatni; ugyanis az egyházi érdekek csak úgy lehetnek megmenthetők, ha az új kormányformában olyan álláspontot keresnek, amely az egyház önállóságát, függetlenségét az eddiginél is nagyobb „kiterjedésében is biztosítandja”.⁵

A századforduló hármask politikai felvetéséből most az *egyenlőség* fogalma a lényeges. A 19. század „tendenciája” oda irányult – jegyzi meg *Meszlényi Antal* –, hogy a „társadalmi és osztálykülönbségeket nivellálni kell”, a „hierarchikus-arisztokrata” társadalmat fel kell váltani „...a kiegyenlítésre törekvő demokratizmussal”. A reformkor szabadelvű politikusai (*Deák Ferenc*, *Eötvös József*, majd *Kossuth Lajos*) ezt nem jogfosztással, hanem – s erre a korabeli Európában nem sok példát találunk – *jogkiterjesztéssel* kívántak elérni. Polgári jogokban kell részesíteni a kilencmillió nem-nemest (*Széchenyi István*), mert erősebb az az alkotmány, amely nem 300 ezer kiváltságoson, hanem a szabadbaddá tett hétmillió parasztságon is nyugszik (*Deák Ferenc*). *Meszlényi Antal* 1928-ban ezt másképp látta: az „egyenlőség” megvalósításának útja: egyesek jogfosztásával kívánták másokat jogokhoz juttatni, ami – szerinte – szöges ellentétben áll az „evangélium minden sorával”. Nem csoda tehát, hogy a „liberális tantétel” a kiváltságatlanoknak lett

³ *Egyed Ferenc* 1929. 11–14.

⁴ *Dr. Meszlényi Antal* 1928. 64.

⁵ Emlékirat az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányról. Pest, 1866. 34.

kedvelt dogmája (bár e szemléletnek némileg ellentmond Széchenyi, Deák, Eötvös, Kölcsey stb. liberalizmusa, „kiváltságos” társadalmi helyzete). Abban van valami igazság, hogy „akiknek volt féltelivalójuk”, a tulajdonnal rendelkezők nem igen rokonszenveztek a liberálisokkal, viszont szép számmal akadtak olyan tehetősek is, akik a rokonszenven túl, a követők sorába is léptek (például a két *Batthyány* gróf: Lajos és Kázmér). Meszlényi szerint ilyen beállításban a szellemi és politikai irányvonal az egyháziaknak sem igen tetszhetett: „A haladásnak ők sem voltak ellenségei, de nem lehettek barátai annak az ugrásszerű fejlődésnek, amely évszázados tradíciókat, törvénytisztaságot akart egyszerre sírba zárni”.⁶

A katolikus egyház püspökarának egyik tagja, a forradalmi átalakulás kezdetén szatmári püspök, *Hám János* (1781–1857) már 1830-tól idegenkedve figyelte mindazt, ami a magyar országgyűléseken történt. A főpap szerint 1825 óta az ellenzék szándéka a kormány rendeleteivel való szembenállás, a régi alkotmány megdöntése; emellett azt is érzi, hogy e politikai kör törekszik „...a kath. Vallás iránti tiszteletet csökkenteni, ...a papság tekintélyét lenyomni”. A maga részéről ebben még az ország nádorát, *József főherceget* is okolta. Mindezeknek egyenes következményeként 1848-at a „magyar forradalom gyászos korszakának” tartotta. Sok mindent elárul emlékiratának egyetlen mondata, amelyet érdemes kommentár nélkül idézni: „A magyar örömöknek ez ünnepélyes – vagy helyesebben a nemzeti szerencsétlenségeknek e gyászos – napja (ha jól emlékszem) március 15-e volt” (Emlékiratai 1848/49-ből).⁷

Hamis képet kapnánk, ha azt hinnénk (és így ábrázolnánk), hogy az egyházi előljárók, a katolikusok is, mind ugyanúgy éreztek 1848. március idusán. *Hám János* maga jegyzi fel, hogy az országgyűlési küldöttség Bécsből való visszatérése után Pozsonyban a piros-fehér-zöld szalagot – mint a nemzeti szabadság jelvényét – mindenki viselni kezdte, az egyháziak és a püspökök is; sőt „...egyes apátok és prépostok még keresztjüket háromszínű szalagon hordták”. A „Nemzeti dal” korabeli változata sem véletlenül született meg: „Talpra papság! Hi a haza! Rajtad a sor most, vagy soha, Korcsok leszek vagy magyarok?/ Ez a kérdés – válaszlatok”.⁸

3. Amikor Meszlényi Antal a „vallás és az Egyház”, valamint a civil egyesületek viszonyára utalt, kiemelten a nevezetes 12 pont közül a negyedikre hivatkozott („Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”). Ha ismerte volna, foglalkozhatott volna az 1848. március 17-i szombathelyi közgyűlésen elfogadott petíció 5. pontjával is: „...a papi tized kárpótlás nélküli eltörlése”.⁹ Amíg tehát a 12 pont csak általánosságban veti fel az egyházra is vonatkozó követelést, a két nappal később keletkezett szombathelyi már egyértelműen a jobbágság egyik súlyos terhén kíván könnyíteni, mégpedig a francia forradalom radikalizmusával.

A papi tized (decima) eltörlésének kérdésében a követek az egyháziaktól az „önkéntes lemondást” kívánták, ezért azok – „...remélve, hogy ezen tetemes áldozat által az annyira óhajtott békés politikai átalakulást előmozdíthatják” – a tized felajánlására „készeknek nyilatkoztak”.¹⁰ A következő koreográfia szerint: az alsótblán a pécsi káptalan követe mondott le a papi tizedről. „Nyilatkozatát üdvözléssel fogadták, és ki sem kér-

⁶ Meszlényi i. m. 64.

⁷ *Hám János* szatmári püspök és kinevezett prímás emlékiratai 1848/49-ből. Stephaneum Nyomda, Bp. 1928. 28–29. Ezek ismeretében némi csodálkozással vettük a hírt, miszerint 1999 májusában – a forradalom 150. évfordulójának évadján – Szatmárnémetiben (Satu Mare) mellszobrot állítottak *Hám János* tiszteletére.

⁸ Meszlényi i. m. 64.

⁹ *Kunc Adolf* 1880. 220.

¹⁰ Emlékirat... 35.

ve a többi káptalanok szavazatát, törvényjavaslatot készítenek, hogy a papság önként és nagylelkűen lemond a tizedről” – írta emlékirataiban a szatmári püspök. A tized nyolc évszázados történetének epilógusa – Hám lapidáris megörökítésében: „...szombaton (március 18.) éjjel 11 órakor a nádor elnöklete alatt gyűlés volt, amelyen néhány mágnás és két vagy három püspök, nevezetesen a pécsi és a *csanádi* jelen volt – és az egyházi tizedet eltemették”.¹¹ Az úgynevezett dietális bizottság az uralkodónak azzal a kiegészítéssel ajánlotta a törvénycikk (XIII.) elfogadását, hogy „...a kisebb rendű papságnak adandó kárpótlás” indokoltságára figyelmeztesse a törvényhozókat.

A papi tized eltörlésének kérdésében jelentős szerephez jutott Lonovics püspök: eljátszhatta a főrendi táblán az autuni püspök, Talleyrand 1789-es szerepét. A csanádi püspök támogató fellépését (amely perdöntőnek bizonyult) a főrendek tábláján így indokolta: az egyházi rend soha ott, ahol a jobbágy jóléte forgott fenn, példát nem keresett, de adott; soha biztatást nem várt, de nyújtott segílyt s ezért, „...noha ezen áldozat nagy, azonban mivel hazájának nyugalma megkívánja, leteszi a haza oltárára és lemond a tizedről”.¹² A Hám János által említett két-három püspök között nincs ott a szombathelyi, ő ugyanis – betegségére hivatkozva – mind az 1847-es, mind az 1848-as törvényhozástól távol tartotta magát.

4. Maradjunk a szabadkőművesség és a francia forradalom hármasszavából az egyenlőséget (egalité) vindikáló fogalomnál. A történetíró Meszlényi Antal kesergéséből idéznék: „A nyolcszázados közös múlt, melyben az *Egyház* testvérként ölelkezett a magyar *állammal*, ezzel most megszakadt... Érdemtelen múltja, óriási szolgálatai, melyet a keresztény Magyarország (érdekében)... kifejtett, nem volt elég hathatós tényező, hogy meghagyják kiváltságos helyzetében. *Az egyenlőség korát hirdették, melyben, szerintük, még a jogos előjogoknak is meg kellett szűnni*”.¹³ A pozsonyi országgyűlésen megszületett az 1848:XX. törvénycikk „A vallás dolgában”.

A magyar törvényhozók eltöklélt szándéka volt 1848-ban – emlékezett vissza a pozsonyi munkálatokra Kossuth immár az emigrációból –, hogy az „uralkodó vallás... borzasztó eszmé”-jét a magyar közjogból kitörlik, s helyébe az észak-amerikai joggyakorlat igazságos axiomáját fogják törvénybe iktatni, miszerint „...semmi egyház, semmi vallásos felekezet nem bírhat fölényrel a törvény előtt mások felett”. Egyetlen alternatívát tudtak csupán elképzelni: az állam vagy nem ad semmit egyetlen vallásfelekezetnek sem, vagy fedezi minden vallásfelekezet egyházi és iskolai igényeit. Végül is az egyenlősítésnek azt a módját választották, amelyben az állam fedezi a vallásfelekezetek szükségseit („...mi azt választottuk..., ami a legfájdalmasabban esett pártunknak, még ezzel is csak a törvényesen bevett vallásfelekezetekre valánk kénytelenek szorítkozni” – írta Kossuth).¹⁴ Ő egyébként más elvet vallott, mégpedig azt, hogy „...az egyház ne avatkozzék politikába s a politikát ne avatkozzék az egyházba”.¹⁵ Az 1848:XX. törvénycikk tehát az ő szempontjából kompromisszumnak tekinthető.

Az 1848. március 29-i – meglehetősen nagy felháborodást kiváltó – királyi leiratban az uralkodó megpróbálta határok közé kényszeríteni a polgári átalakulást, nemzeti függetlenséget szolgáló törvénykezést. Előzményként említhető a március 20-án tartott püspöki tanácskozás által összeállított „alázatos felirat”, melyben bátorkodtak öfelségét

¹¹ Hám J.: Emlékirata... 42. (A kiemelés tőlem – V. P. I.)

¹² Meszlényi i. m. 66.

¹³ Ua. 75. (A kiemelés tőlem – V. P. I.)

¹⁴ Kossuth Lajos nézete az 1848-dik évi vallásügyi törvénycikkről. In: Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező. 1871. 134–136.

¹⁵ Kossuth és az egyház. In: Protestáns Szemle, 1893. 297.

arra figyelmeztetni, hogy „...az egyház jogai, szabadsága és érdekeinek biztosítása, s az arrólí további intézkedés ő Felségének” kötelezettsége. A püspökök a 29-i leiratból azt olvashatták ki, hogy a király az egyházat illető legfőbb pártfogói jogát továbbra is fenn tartani, a bécsi udvari kancellária útján gyakorolni fogja. Az országgyűlés ezt a leiratot – éppen a központi kormány szerv fenntartása miatt – nem fogadta el (a Batthyány-kormány jelzői közül a „független” éppen azt jelentette, hogy minden más kormány szervtől mentes). Az udvar – akkori helyzetében – visszakozni kényszerült, az újabb leiratban a király „...legfőbb pártfogói jogát egyfelől átruházhatatlan sajátjának nyilvánította”, az egyház „egyéb külviszonyaival” nem foglalkozott, mindössze az érsekek, püspökök, apátok és prépostok kinevezéséhez ragaszkodott.¹⁶

A katolikus egyház püspökei még a XX. törvénycikk elfogadása előtt beteresztettek néhány módosító javaslatot, amelyek azonban nem kerültek a végső szövegbe.¹⁷ Április 6-án pedig a püspökök és világi katolikusok közösen négy pontból álló petíciót fogalmaztak meg: a katolikus egyház és a világi hatalom viszonyát „...a szabadság s vallásos függetlenség alapján” törvény által rendezzék; az egyházi gyülekezetek és a korábbi törvények (1559: XLI. törvénycikk) által engedélyezett zsinatok tartását ne akadályozzák; biztosítsák a katolikusok számára is iskolák alapítását, elrendezésük és igazgatásuk iránti jogukat és végül a katolikus közalapítványokat egy, csupán egyházi és világi katolikusokból álló bizottmány kezelje. Az utolsó pontban található egy félmondat – „...mellyek eddig a kir. Helytartótanács alatt állottak” –, ez az, ami némileg fényt derít a sérelmekre, az ellentétek lényegére. A katolikus főpapok, „...a kimondott s általunk is üdvözlött lelkiismeret szabadság s vallások közti egyenlőség” hangoztatása mellett, állandóan a többi felekezet, mindenekelőtt a protestánsok jogaival mérték össze a sajátjukat. Itt és így realizálódott az áprilisi törvényeknek az a rendelkezése, mely szerint az uralkodó mindazon tárgyokban, amelyek addig a magyar királyi udvari kancelláriának, a helytartótanácsnak és a kincstárnak jogköréhez tartoztak, a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag a magyar kormány által fogja gyakorolni (III. törvénycikk 6. §). A protestáns egyházak oktatási ügyei, alapítványai – az általuk élvezett autonómiájuknak köszönhetően – nem fügtek a helytartótanácsától, így azokban ilyen jellegű változás nem történt. Az államvallás privilegizált helyzetében lévő katolikus egyház egy csapásra más (pontosabban: hátrányosabb) helyzetbe került. Az ilyen átalakulás nem volt példa nélküli 1848 változó időszakában. A püspökök „természetesnek tartják” – legalábbis ezt hangoztatják –, hogy a régi alkotmány változásával (például a népképviselési és felelős miniszteri kormányrendszer bevezetésével) a katolikus egyház „állami viszonyainak” is változnia kellett.¹⁸ Csak éppen belenyugodni nem tudtak ebbe.

1848. április 7-én ezt a folyamodványt Rónay Mihály követ nyújtotta be az alsótáblának. „De a tárgy fontossága sem vívható ki annak, bár legigazságosbnak egyszerű elfogadását” – jegyezték meg rezignáltan a püspöki tanács részvevői. A petíció tárgyköre „egészen új volt” – indokolta a törvényhozók döntését *Deák Ferenc* (1803–1876) –, a követek nem voltak felkészülve rá, a minisztérium az országgyűlés „végnapjaiban” nem akart hosszabb vitába bocsátkozni.¹⁹

Április 8-án a katolikusok újabb tanácskozására került sor, melyben a jelen lévő főpapok kimondták, hogy a petíciójuk, „...bárha megfoghatatlan könnyedséggel vettett felre, de meg nem bukott” Mivel elvesztették a „fejedelmi pártfogás ermyözetét”, el-

¹⁶ Emlékirat... 42.

¹⁷ 1847/8-dik évi országgyűlési törvény-czikkeek. Pest, 1848. 41–42.; Emlékirat... 63–64.

¹⁸ Emlékirat... 61–66.

¹⁹ *Meszlényi* i. m. 87.

vesztették az államvallás privilegizált státuszát („bevett vallások sorába állítva”), a katolikus egyháznak saját hívei védelme alá kell húzódnia. Másnap – kérelmük alátámasztására – az „egyes plébániai községekhez” fordultak.²⁰ A főpapok nem rejtették véka alá meggyőződésüket: egyházuk függetlensége csak szilárdítja Magyarország függetlenségét; szabadsága „...a nemzetek közti összetartást segítő elő”. A katolikus egyházban „rendező és fönttartó erő van”, nélküle a szeparatizmus „hullámzó rajongásai” szabaddan fogják „...a szeretett hon egységét megrongálni” (Emlékirat).²¹

Az Állami Konferencia meglepő sietséggel fogadta el a XX. törvénycikket. Mindez azzal magyarázható, hogy a rendek a törvényjavaslatot április 8-án terjesztették fel, Bécsben azt rövidesen meg kellett tárgyalni, hogy 11-én már az egész törvénykönyv szentesíthető legyen. A jóváhagyás szövege: 'A vallás dolgában folyó hó 8-án felterjesztett törvénycikket öfelsége – múlt hó 31-én kelt királyi elhatározásában említett apostoli királyi jogait itt is fontartván – kegyelmesen helybenhagyni méltóztatott’.²²

5. 1848. április 7-én a főpapok újabb tanácskozásán – az előző napi petíciójuk elvetése ismeretében – már a jövő teendőit mérlegelték. Az uralkodói pártfogás elvesztésének tudatában az esztergomi káptalan *nemzeti zsinatot* hirdetett meg, ahol kifejlődhet „...az egységes, szilárd katolikus front, melyen minden egyházellenes politikai él csorbát szenved”.²³ Most lehetetlennek tartjuk az esperesi kerületekben megvitatt és megválasztott 21 kérdés mindegyikét végigvenni, csupán a fontosabbnak ítéltekre koncentrálnunk.

A katolikus egyház szabadságának és szuverenitásának kérdésében az általánosnak mondható kívánság úgy hangzott, hogy „...a társulati szabadság, a vallásfelekezetek egyenlősége és a viszonyosság elvénél fogva, a kath. Anyaegyház függetlensége és szabadsága is a törvényhozás által kimondassék és biztosítassék” (szentgotthárdi, gyanafalvi esperesség). Az alsólendvai kerületbeliek szerint ezt a kérdést csak úgy lehetne „szilárdabb alapra fektetni”, ha minden felmerülő kérdésben, illetve tanácskozáson „...a nép is tetleges részt venne, s így néki az egyház külkormányába néminemű befolyás engedtetnék”. Hasonlóképp erre az újszerű álláspontra helyezkednek a kemenesaljai és a szombathelyi esperesség papjai. Elutasítják az iskolák szekularizálását, a községi iskolák ötvösi szisztémáját. Az egyház a papi hivatalok betöltésében, a papnevelő intézetek rendezésében, a pápával való érintkezésben a kormánytól teljesen független legyen – merül fel az ötlet a németújváriak körében („Ha status az egyházi javakat elfoglalná, annak zsoldosaivá lenni nem akarnak”).

A zsinati előkészület során napirendre került a püspökök kinevezésének mikéntje is. Egységes álláspont az esperesi kerületek között nem alakult ki. Néhány változat: a püspököt egyenesen és egyedül a megyei zsinat válassza, a pápa pedig erősítse meg (Kemenesalja); a püspököt a zsinat válassza, s a király nevezze ki (novai, kőszegi, jánosházi és alsólendvai kerület). A jánosháziak megyei tanácskozás útján képviselőket választanának, akik mindenről – így a püspökök választásáról is – „Krisztus egyháza és a kornak szelleme szerint fognak intézkedni”. E kérdésben hangzott el az alábbi ellenérv: „Miért éppen a kornak szelleme szerint? Krisztus egyháza nem illeszkedik és nem szabad neki a kor szelleme szerint illeszkednie” (Németh János). Vegyük figyelembe, hogy a szombathelyi egyházmegye katolikus híveinek jelentős része nem volt magyar ajkú: „...harmincz ezer lélekre menő katolikus vend népünket és iskoláinkat a mélyen tisztelt

²⁰ Emlékirat... 76–68.; *Meszlényi* i. m. 90–91.

²¹ Emlékirat... 86.

²² *Dr. Károlyi Árpád* 1936. 141–142.

²³ *Meszlényi* i. m. 125.

Elöljárósnak kegyes figyelmébe ajánljuk” – írták a tótsági kerület lelkészei. A szentgotthárdiak kívánsága pedig az, hogy a pápáért, királyért, világi és egyházi felsőbbségért mondandó „igen épületes imádságokat” minden, a megyében divatozó nyelvre fordítsák le.²⁴

Az esztergomi zsinatra való előkészület nem ért célba. December 15-én ugyan Horváth Mihály megbízott csanádi püspök „vízkereszt utáni első keddre” (1849. január 12.) a püspököket Pestre hívta; másnap azonban a császári reguláris hadak megindultak Magyarország ellen. Szombathely megszállását maga Balassa püspök tudatja december 31-én Horváth Mihállal.²⁵

6. Az 1848. október 3-i uralkodói rendelet vétele után a dinasztiahű tisztek rávették a bánsági főhadparancsnokság vezérkarát az erélyesebb intézkedésre, amely érintette a temesvári várban székelő egyházmegyei hatóságot is. 1848. október 31-én kapta meg a csanádi egyházmegye vezetése a várparancsnok levelét, melyben három kérdésre követelt (három óra lefolyta alatt adandó) választ:

1. elismerik-e az egyházmegyei hatóságnál a Pest-Budán székelő magyar kormány törvénytelenységét?

2. elfogadják-e teljes terjedelmében az október 3-án kiadott cs. kir. leiratot?

3. alávetik-e magukat – feltétel nélkül – a várparancsnokság által meghirdetett ostromállapotnak, a cs. kir. haditanácsnak?²⁶

A csanádi egyházmegye szentszéke elég bátor volt kijelenteni, hogy hatósága a haza és a kormány iránti hűségében megmarad, rendeleteket senki mástól el nem fogad. Mivel tartani lehetett a fenyegetések beváltásától, *Róka* József kanonok az egyházmegye székhelyét – „a viszonyok jobbra fordultáig” – Makóra helyeztette át. A csanádi egyházmegye ezzel gyakorlatilag kettészakadt: egy „osztrák” és egy „magyar” területre. Külön püspöki helynökökkel, külön szentszékekkel. Az előbbit *Fábry* József címzetes püspök, az utóbbit – jórészt Horváth Mihály más elfoglaltsága és távolléte miatt – *Róka* József kanonok irányította. A Temesvárott maradt püspöki helynököt a császári hadak kezdeti sikerei (mint Windischgraetz bevonulása Pestre) arról győzték meg, hogy neki a békét, s nem a háborút kell szolgálnia. Az új uralkodó, *Ferenc József* (1848–1916) rendeleteiből a jóakaratot olvasta ki, ezért támogatta „szíve legtisztább sugallata szerint” ezt a politikát.²⁷

Szombathelyt 1848. december 28-án foglalták el a gróf Althann alezredes vezette császári hadak. Rövidesen a nemzeti színeket itt is, mint Temesvárott, felváltotta a fekete-sárga; a katonákkal érkező királyi biztos, Rohonczy Ignác január 3-án megtiltotta a közgyűlések tartását. Január 18-án Vas megye *Hódoló Nyilatkozatban* fejezte ki a fiatal uralkodó iránti „alattvalói hűségét”.²⁸ E nyilatkozat bevezető mentegetőzése több mint figyelemre méltó: őfelsége „legkegyelmesebb Urunk és Királyunk”, I. Ferenc József irányában „jobbágyi hódolatunkat” a megyei bizottmányi ülésből kinyilvánítani nincs alkalmunk – ugyanis az „felsőbb rendelkezésből ideiglenesen eltiltatott”. Nem kételkednek viszont abban, hogy a császár (és „Királyi Felség”) hazánk „alkotmányos állását” épségben fogja megtartani.

²⁴ Szombathelyi Püspöki Levéltár (SZPL) 1848. Nemzeti zsinat. Esperesi kerületek határozatai. Az iratok szám nélküliek.

²⁵ A szombathelyi egyházmegye története II. 19–20.

²⁶ Közlöny, 1848. 154. sz. november 11.

²⁷ Uo.; Csongrád Megyei Levéltár (Szeged) 1848. IV. B. 101.a. 1874. sz.; *Horváth Mihály* 1865. I. 606–607.

²⁸ *Andics Erzsébet* 1952. II. 351, 353.

Az ötvenkét aláíró között kilenc katolikus kiválóság is található, élükön Balassa Gábor megyéspüspökkel. Andics Erzsébet dokumentumkötetében teljes terjedelmében közli e nyilatkozatot, beleillesztve azt a „nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi tevékenysége” bizonyítékainak sorába. Csak éppen a hódoló nyilatkozat megszületésének körülményeit felejtette el kibontani. Ilyen beállításban Vas megye, s benne a szombathelyi egyházmegye, meglehetősen kedvezőtlen megvilágításba kerül.

A város megszállásának napján, december 28-án Althann gróf kötelezte a város bíráját és polgármesterét egy „hódolati irat tüsténti aláírására”. Nem mulasztotta el kijelenteni, hogy utasításának el nem fogadása esetén a városban ostromállapotot hirdet, „lakosait pedig a legnagyobb veszély érendi”. A polgármester egyórányi gondolkodási időt kért, a képviselő-testülettel való konzultálás után megszülető határozat nem lehetett kétséges: „...a körülményeket tekintve, nehogy a városi község magát, vagyonát és előljáróit végveszélynek áldozatul vesse... a hódolati irat aláírására polgármester és bíró urakat felhatalmazá”.²⁹ Szombathely, illetve a szombathelyiek menedékhelyeként a közelben nem volt amolyan „Makó-szerű” város; igaz: a püspökvárban sem találhattak Róka József vikárius hazaszeretetével megáldott kanonokot. Az egyházmegye főpásztorának az volt a meggyőződése, hogy a hatalom istentől származik, következésképpen minden lélek „vettessék alá a legfelsőbb hatalomnak”. Valami hasonlót tett a csanádi egyházmegye püspöke is. Csakhogy az egyik hatalom schwarz-gelb színt öltött (Bécs), a másik – melynek az utóbbi minisztere is lett – piros-fehér-zöldet (Debrecen). Ez viszont minőségi különbség...

7. Ahogy Haynau hadseregével nyomult előre, úgy szaporodtak az ítéletek, az akasztófák az országban, dördültek a sortűzek. A nemezis lesújtó karja az egyházi személyeket, a klerikusokat sem kímélte.

A csanádi egyházmegye papjai közül Gonczeczy János mezőhegyesi plébános bünéül azt rótták fel, hogy a szószékről felolvasta a magyar kormány felhívását; ezért 1849. október 8-án Pesten kivégezték. Hasonló sors várt volna az egyházmegye megbízott püspökére, Horváth Mihályra is, ő azonban – kikerülendő a megszegyentítő halált – emigrált. Róka József püspöki helytartót a világsi fegyverletétel után elfogták, kötélt általi halálra ítélték, amit végül is húszévi várfogságra enyhítettek (1854-ben szabadult Kufsteinből). Lonovics Józsefet nemcsak érseki tisztségétől fosztották meg, hanem a „szabad távozás” fejében a csanádi püspökségéről is le kellett mondania.³⁰ Ilyen súlyos elmarasztalásra a szombathelyi egyházmegye katolikus papjai közt nem találunk példát.

Balassa Gábor természetesen megmaradhatott a püspöki székében. Ő ugyanis az „uralkodóház iránti hűségében és szeretetében rendíthetetlen volt akkor is, mikor a nemzeti mozgalmat támogatja. Mikor pedig a nemzet és a királya közt kitört a harc, akkor ő inkább a király felé vonzódik” – olvasható a szombathelyi egyházmegye ismert történeti feldolgozásában.³¹

Nem nehéz felsorakoztatni a polgári forradalom azon eredményeit, amelyek ellenérzést váltottak ki Balassa püspökben. A fegyverletétel után kiadott püspöki körlevele ismert bibliai hasonlattal kezdődik: az „ellenséges ember” és követői, az „álpróféták” nálunk a „világosság neve alatt” törekedtek „elhomályosítani elmétekben Isten ismeretét”. A világosság (*felvilágosodás*) tanainak terjesztőjévé a sajtó lett, hogy a „kormányt és egyházi fegyelmi rendszert” gúnyolhassa ki. Nem tudta jó szemmel nézni Szombathely püspöke a *polgári* („veszedelmes”) *társaságok* létrejöttét („az egyház és haza jobb-

²⁹ Vas Megyei Levéltár, 1848–49. 141/a. Közgyűlési jegyzőkönyv 119. sz.

³⁰ *Meszlényi* i. m. 233–234.

³¹ A szombathelyi egyházmegye tört. II. 22–23.

létének ellenére”); valamint azt, hogy „közös iskolák terveztettek, amelyben a hittan előadása megszűnne”. A kárhoztatandó tételek sora a felvilágosodás eszméjének elítélésével kezdődött, a nagy francia forradalom legismertebb hármasságával végződött: „Bár egyenlőségünk az égben van, mégis a múlt márciusában törvénybe iktatták a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget”, s mindenki azt hitte, eljön az aranykor.³²

1849 októberében Geringer báró, cs. kir. biztos azoknak a tanítóknak a neveit kéri a püspöktől, akik „...a fenn érintett mozgalmakban tevékeny részt vettek”. Az egyházmegye vezetése kiadta őket: Hidi Józsefet (Mihályfa), Kaposy Györgyöt (Ság), bizonyos Deszkásit Ostffyasszonyfáról.³³ Hasonló nyomás 1849 után a protestáns tanintézetekre szintén nehezedett; kétséget sem hagyva afelől, hogy „...csak az állami rendnek teljesen hódoló férfiakra lehet bízni a serdülő nemzedék nevelését”. A református egyház, annak iskolai igazgatói azonban rendre megvédték volt honvéd tanítóikat, tanáraikat.³⁴ Csak sajnálhatjuk, hogy e nemes gesztussal a szombathelyi egyházmegyében nem találkoztunk.

A kánonjog szerint a fegyverhasználat, a vérontás „szabálytalanságot” jelent. Az egyház jogtudósai és moralistái megkülönböztetnek *jogos és jogtalan* háborút. A jogtalan (marxi kategóriával: igazságtalan) háborúban részt vevők a kánonjog értelmében „szabálytalanok” lesznek. A történelemben egy háború jogos/igazságos vagy jogtalan/igazságtalan voltát többnyire a győztes döntötte el. A Gesamtmonarchie bírái szerint a magyar szabadságharc lázadás volt, s a benne részt vevő egyháziak „szabálytalanoknak” minősültek. Szerintünk viszont 1848–1849 jogos önvédelem, vagyis igazságos háború. Ebben az esetben viszont senki sem lehet szabálytalan, még a pap sem, különösen ha parancsra vett részt a harcban (besorozás).

1849 után hat egykori teológus, a szabadságharc csatamezőit megjárt fiatal jelentkezett tanulmányai folytatására Temesvárotra. A felét – a fenti indoklás értelmében – az első kísérletre visszavették; az idő múltával tovább enyhült a szűrés szigora, s 1848–1849 kispap hősei folytathatták egyházi pályájukat. Ez a körültekintő, ha úgy tetszik: pedáns mérlegelés a szombathelyi egyházmegyére is jellemző volt. Csak éppen ellenkező előjellel. Balassa Gábor „lángoló pallossal” űzte el a szeminárium környékéről a honvédelmi szolgálatra „vetemedett” teológusait.³⁵

A megritkult létszámú szemináriumban november hónapban megkezdődött az oktatás; olyan teológusokkal – Székely Lászlót idézve –, akik „...a liberális mértelyt...észrevétlenül szívták magukba”.³⁶ Dolgozatunkat az egyházmegye egyik papjának, Plánder Ferenc novai esperes panaszával kívánjuk zárni: „...a múltakat mind a két rész örök feledékenységbe bocsátani, a történelemtől mélyen hallgatni a legkeményebb büntetés alatt... köteleztetik, hogy még barátságos beszélgetést sem szabad azokról folytatni”.³⁷

³² Uo. II. 24.

³³ SZPL. Balassa Gábor iratai, 1849. sz. n.

³⁴ Varsányi Péter István 1997. I. sz.

³⁵ Dr. Kováts Sándor 1908. 400–402.; Dr. Szendy László 1929. II. 418.

³⁶ Dr. Székely László uo. II. 226.

³⁷ SZPL. Acta cancellariae, 1849. 252. sz.

1. „Szívünk legtisztább sugallata szerint”. Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848–49-es történetéből. „Szege” 1998. március.
2. „A szombathelyi egyházmegye szerepe és története a forradalomban és szabadságharcban (1848–1849)” I–II. „Vasi Szemle”, 1998. 5. és 6. szám.
3. „A csanádi egyházmegye 1848–1849-ben” (Előkészületben: Tanulmányok Csongrád megye történetéből című kötetben, Szege)

IRODALOM

Andics Erzsébet

1952 A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Akadémiai Kiadó, Bp. II. 351, 353.

Egyed Ferenc

1929 Balassa Gábor, 1844–1851. In: A szombathelyi egyházmegye története. Szerkeszti Géfin Gyula. II. kötet. Szombathely, 11–14.

Horváth Mihály

1865 Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf, I. 606–607.

Karl Rahner–Herbert Vorgrimler

1980 Teológiai Kissszótár. Szent István Társulat, Budapest

Dr. Károlyi Árpád

1936 Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Magyarország újkori történetének forrásai. Bp. 141–142.

Dr. Kováts Sándor

1908 A csanádi papnevelde története 1806–1906. Temesvár, 400–402.

Kunc Adolf

1880 Szombathely-Savaria rend. tanácsú város monográfiája. Szombathely, 220.

Dr. Meszlényi Antal

1928 A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Szent István Társulat, Bp. 64.

Dr. Szendy László

1929 Rendkívüli időkben, a haza szolgálatában. In: A szombathelyi egyházmegye története. Szerkeszti Géfin Gyula. Szombathely, II. 418.

Dr. Székely László

1929 A 48-as idők a papneveldeben. In: A szombathelyi egyházmegye története. Szerkeszti Géfin Gyula. Szombathely, II. 226.

Varsányi Péter István

1997 „Bűn és bűnhődés Hódmezővásárhelyen anno...” In: Confessio, 1. sz.

ZUR GLAUBENSPOLITIK DER UNGARISCHEN REVOLUTION IM SPIEGEL DER DIÖZESEN VON STEINAMANGER UND CSANÁD

Die Revolution von 1848/49 ließ auch die Situation der historischen Kirchen nicht unverändert. An dieser Stelle sei nur auf den Gesetzesartikel XX aus dem Jahre 1848 verwiesen, der die Vorzugsstellung der katholischen Kirche (der ehemaligen „Staatskirche“) aufhob und den Status der anderen Glaubensrichtungen (der Reformierten, der Griechisch-Orthodoxen) festlegte. Kurz soll auf die die Veränderungen begleitenden Aktionen eingegangen werden.

Im Mittelpunkt dieser Arbeit stehen die Geschichte der beiden Diözesen und ihre Rolle in der Revolution und im Freiheitskampf: das älteste Bistum des historischen Ungarn (das von Csanád) und das damals jüngste (das von Szombathely/Steinamanger). Dieser Vergleich ist für uns auch deshalb von Interesse, weil an der Spitze der beiden Diözesen Erzpriester mit grundverschiedenen politischen Ansichten standen: der Kirchenführer von Csanád war zuerst József Lonovics, ein Anhänger der Ansichten von Batthyány und Széchenyi, und später Mihály Horváth, der 1849 in der Revolutionsregierung auch einen Ministerposten übernahm; während der Kirchenführer von Steinamanger Gábor Balassa ein dynastietreuer, unerschütterlicher Bischof war. Es sei vorausgeschickt, daß die Einstellung der Kleriker zu den Ideen von 1848 nicht mit der der Kirchenführung gleichzusetzen ist (dies betrifft vor allem die Situation in Steinamanger).

Da aufgrund des Gesetzesartikels XX die katholische Kirche „ihren hoheitlichen Schirmherrn“ verlor, mußte sie zu neuen Methoden greifen: Sie begab sich unter den Schutz ihrer eigenen Gläubigen. Das Kapitel von Esztergom (vorübergehend war die Primatialwürde unbesetzt) verkündete die nationale Synode. Unter den Bibliotheken der Diözesen konnten wir nur Einblick in die von Steinamanger nehmen, Einsicht in die Bibliothek von Csanád (Temesvár, Temeschwar) zu nehmen, ist heute fast unmöglich. Im Laufe der Vorbereitungen zur Synode wurden die geplanten Fragen in den Dechantsbezirken diskutiert, die Ansichten konnten erörtert werden (die Souveränität der katholischen Kirche, Besetzung des Priesterämter, die Verfahrensweise bei der Ernennung der Bischöfe, die Situation der Schulen usw.).

Im Oktober 1848 zerbrach die Diözese von Csanád – auf Druck des Banater Oberbefehlsquartiers hin – in zwei Teile: in ein „österreichisches“ und in ein „ungarisches“ Gebiet mit getrennten bischöflichen Vikaren und getrennten Heiligen Stühlen in Makó bzw. Temeschwar. Steinamanger dagegen wurde im Dezember 1848 vom kaiserlichen Militär besetzt, das die Führung der Diözese auch zur Ergebniszwang zwang. Der Oberhirte der Diözese war der Überzeugung, daß die Macht von Gott gegeben sei und demzufolge jede Seele verpflichtet sei, sich dieser höchsten Macht unterzuordnen – nur, daß die eine Macht in den Farben schwarz-gelb (Wien) und die andere in den Farben rot-weiß-grün (Debrecin) gekleidet war.

Anders gestaltete sich die Teilnahme der katholischen Priester an den politischen Bewegungen, anders war ihre Beurteilung nach dem Zusammenbruch. József Lonovics mußte sein erzpriesterliches Amt niederlegen, Mihály Horváth war zur Emigration gezwungen. Gábor Balassa konnte auf seinem Bischofsstuhl verbleiben, hatte er sich doch, als zwischen der Nation und dem König (Kaiser) die Kämpfe ausbrachen, zum Letzgenannten hingezogen gefühlt. Ziemlich stiefmütterlich behandelte er die Priester, Seminaristen und katholischen Lehrer, die auf den Ruf nach Freiheit, auf die Worte Kossuths gehört hatten.

Es ist wahr, daß nach katholischem Kirchenrecht der Gebrauch von Waffen, die Teilnahme Geistlicher an Kämpfen aller Art als Regelwidrigkeit angesehen wird. Allerdings handelte es sich 1848/49 um eine gerechtfertigte Selbstverteidigung, in diesem Fall verhält sich niemand „regelwidrig“, auch nicht ein Priester, besonders dann nicht, wenn ihm befohlen wird zu kämpfen. Darauf beriefen sich – mit mehr oder weniger Erfolg – mehrere Seminaristen und Lehrer, die als Honvéd gedient hatten.

István Péter Varsányi

NÉMETH ILDIKÓ

EGY NYUGAT-MAGYARORSZÁGI ISKOLAVÁROS VONZÁSKÖRZETE A SZÁZADFORDULÓN: A DIÁKSÁG ETNIKAI MEGOSZTLÁSA SOPRON GIMNÁZIUMAIBAN 1890–1910

Az iskolaváros Sopron fejlődését, arculatát évszázadokon át befolyásolták az itt létrehozott tanintézetek. Különösen a századforduló előtti és utáni évek azok, amikor szinte ugrásszerűen megnőtt a város oktatási intézményeinek száma. Jelen tanulmány azt kívánja közelebbről megvizsgálni, hogy milyen etnikai közegekből érkeztek Sopronba a diákok, különös tekintettel a történeti Magyarország nyugati vármegyéire. Három – a legjelentősebb középiskolák közé tartozó – gimnázium értesítőiben közölt tanulói statisztikák szolgáltatják ehhez az adatokat.¹

Sopron a századfordulón

A 19. század az a korszak, amikor megindult a város rohamos kiépülése. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy az iparosodás és a gazdasági fejlődés messze nem érte el azt a szintet, mint akár más dunántúli városokban. A meglévő gazdasági és pénzügyi fejlődés nem annyira az iparosodást, mint inkább az urbanizációt, az infrastruktúra kiépülését segítette elő. Elegendő itt talán arra utalni, hogy az abszolutizmus korának öt kerületi székhelye közül az egyik Sopron lett. Az osztrák tartományokból, Csehországból idetelepített hivatalokkal érkező hivatalnokoknak szállásra volt szükségük, a megnövekedett népesség, a hivatalszervezet megfelelő infrastruktúrát igényelt: a legjobb pénzbefektetési lehetőséget nem a gazdaság, hanem az ingatlanpiac jelentette.

A nyugat-magyarországi határvidéken fekvő kisváros lakosságának etnikai-vallási sokszínűségét jól érzékeltetik a századfordulós Sopron népességéről készített demográfiai statisztikák adatai.²

	1890	1900	1910
Lakosság száma	29 543	33 478	33 932

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a mintavétel távolról sem fedi le a város egész diáktársadalmát, csak a fiúgimnáziumokra vonatkozóan közöl adatokat, az egyéb középfokú iskolákról – melyek szintén nagy számban találhatóak Sopronban – nem.

² Forrás: *Thirring Gusztáv*: Statisztikai adatok Sopron városáról. In: *Heimler Károly*: Sopron topográfija. Sopron, 1936. 88–89.

A lakosság megoszlása szülőhely szerint	1890	1900	1910
Sopron város	14 018	15 922	17 416
Sopron vármegye	6 259	7 305	7 345
Egyéb Magyarország	4 517	7 581.	6 933
Horvát-Szlavónország	82	124	98
Magyar Birodalom összesen	24 876	30 932	31 792
Ausztria	2 151	2 275	1 938
Egyéb külföld	167	165	186
Ismeretlen honosság	19	106	16
Összesen	27 213	33 478	33 932

A lakosság megoszlása hitfelekezet szerint	1890	1900	1910
Római katolikus	17 082	21 406	21 752
Görög katolikus	14	40	41
Református	234	313	403
Ág. hitv. evangélikus	8 289	9 249	9 427
Unitárius	11	10	19
Görögkeleti	12	17	32
Izraelita	1 571	2 440	2 255
Egyéb		3	3
Összesen	27 213	33 478	33 932

A lakosság megoszlása anyanyelv szerint	1890	1900	1910
Magyar	8 104	13 540	15 022
Német	17 390	17 924	17 318
Tót (szlovák)	171	279	184
Oláh (román)	7	13	13
Horvát	804	946	781
Szerb	13	9	8
Egyéb	724	767	606
Összesen	27 213	33 478	33 932

A lakosság megoszlása nyelvismeret szerint	1890	1900	1910
Magyar anyanyelvű	8 104	13 540	15 022
Nem magyar anyanyelvű, magyarul tud	5 925	7 974	10 301
Nem magyar anyanyelvű, magyarul nem tud	13 184	11 964	8 609
Összesen	27 213	33 478	33 932
Összesen beszél magyarul	14 029	21 514	25 323

A város már korábban is a környék kulturális és közigazgatási központja volt, korszakunkban azonban – épp a fentiekben vázolt fejlődés eredményeképp – már megnagyobbodott vonzaskörzetének iskolázatási igényeit is ki tudta elégíteni. Nemcsak a hajdani Sopron vármegye területéről, hanem a környező megyékből, az osztrák tartományokból, sőt a Monarchia távolabbi területeiről is érkeztek diákok. A város speciális kétnyelvűsége, egyes oktatási intézményeinek országosan kiemelkedő színvonala általános társadalmi elismertséget jelentett, az itt tanító pedagógusok tevékenysége és részvétele a város kulturális életében pedig csak emelte a város kulturális színvonalát. A dualizmus kora egyben a város iskolahálózatának átalakulását, számos újfajta oktatási intézmény megjelenését is magával hozta: a századfordulóra már különböző típusú iskolák színes palettáját találjuk itt.

A mintavételre kiválasztott gimnáziumok

A gimnáziumok – az Entwurf (1849),³ majd a középiskolai törvény (1883) nyomán megfogalmazott – célja az általános műveltség közvetítése mellett a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés volt. Sopronban két nagy hírű, rivális felekezeti gimnázium működött a korszakban: az évszázados hagyományokra visszatekintő Evangélikus Líceum, mely 1557-ben nyílt meg, valamint az 1636-tól tanító katolikus gimnázium, korszakunkban a bencés rend vezetése alatt. Mindkét iskola távolabbi országrészekből is fogadott tanulókat, országosan elismert színvonalon közvetítette diákjainak a humán központú, latin és görög oktatásra hangsúlyt helyező klasszikus műveltséget. Az itt szerzett érettségi vizsga bármely egyetemen való továbbtanulásra jogosított.

A felekezeti gimnáziumokhoz kapcsolódva kell megemlíteni a Laehne-intézetet, mint a városban működő magántanodák egyikét. Ezek egy része a nőnevelés terén tevékenykedett, de a 6–18 éves fiúk képzésére is szerveződtek ilyen bennlakásos intézetek.⁴ A felekezeti, illetve állami elemi iskolák szintjénél színvonalasabb oktatást ígértek, az intézeti neveléssel a vidékről bekerülő gyermekek felügyeletét is biztosítani tudták. Mivel volt rá igény, idővel ezek az intézetek tovább bővültek a középfokú oktatás irányába. Közülük Laehne Frigyes intézete volt a legszilárdabb képződmény, hosszú évtizedek

³ 1849 októberében Leo von Thun vallás és közoktatásügyi miniszter Magyarországra vonatkozó tanügyi rendelkezésében a hazai középiskolákra is kiterjesztte az „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich” című új középiskolai szabályzatot, amelyet eredetileg az osztrák örökös tartományok számára adtak ki. A rendelet intézkedett a nyolcosztályos főgimnázium létrehozásáról, a korábbi hatosztályos gimnázium és a bölcsélettagozat összevonásával. Az Entwurf által megadott heti óratervminta alapján kellett az iskoláknak saját tantervüket elkészíteniük. Az „anyanyelv” tantárgy a tanulók többsége anyanyelvének nyelvtanát és irodalmát jelentette, tehát a magyart, illetve németet, vagy valamely hazai nemzetiségi nyelvet. 1850-től minden osztályban kötelezővé tették a német nyelv és irodalom oktatását, ott is, ahol nem német ajkú volt a diákok többsége. A rendelet bevezette a szaktanári rendszert: minden tantárgyat, illetve tantárgypárt csak képesített szaktanár oktathatott. A kötelező tárgyak mellett lehetőség nyílt szabadon választható tantárgyak (francia nyelv, szépírás, ének, rajz, testgyakorlás) tanítására, ha az iskola biztosítani tudta ennek feltételeit. Rendes tanári képesítéssel kellett rendelkeznie az anyanyelv, az idegen nyelvek, a történelem-földrajz, a matematika és a természettudományok oktatóinak. A főgimnáziumban 12, az alginimnáziumban 6 tanárt kellett alkalmazni, közéjük értve az igazgatót is. A középiskolába lépés alsó korhatára – a 10. életév betöltése – változatlan maradt. A főgimnáziumi tanulmányok érettségivel zárultak, amely bármely felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra jogosított. Államilag érvényes érettségi bizonyítványt csak az ún. nyilvánossági joggal bíró iskolák bocsáthattak ki. Nyilvános gimnáziumként csak az a tanintézet működhetett, amely mindenben megfelelt az Entwurf előírásainak, ellenkező esetben csak magángimnázium lehetett, és nem adhatta ki érettségi bizonyítványt.

⁴ Kezdetben elemi iskolaként indultak: a Laehne-féle intézet 1853-ban, Geronnay-Kossow Béla Authorisierte Knaben- Lehr- und Erziehungsanstaltja 1860 körül, Csöndes Ferenc intézete 1866-ban.

alatt elérte a legmagasabb fokozatot, melyet egy ilyen jellegű magánintézet a magáénak tudhatott: nyilvánossági joggal bíró gimnáziumként működhetett.

A vizsgált időszak: 1890–1910

Mindhárom gimnázium esetében ugyanazokat a tanéveket vizsgáltam: az 1890/91-es (a katolikus gimnáziumnál az 1892/93-as), az 1900/01-es és az 1910/11-es tanév adatait. Ez egyrészt megkönnyíti az egyes tanintézetek egymással való összehasonlítását, másrészt lehetővé teszi egy két évtizedes fejlődési szakasz nyomon követését. Ugyancsak fontos szempont volt a mintavételnél, hogy a századforduló időszakára vonatkozóan mindegyik iskola rendelkezik megfelelő mennyiségű részletes és összesített adattal, az értesítőkben közölt táblázatos statisztikáknak erre az időre már kialakult hagyományos rendszere volt.

A források

Az iskolatörténet-írás legfontosabb forrásai az iskolák által tanévenként kiadott iskolai értesítők. Ezek az évkönyvek a tanintézet történetének jubileumi évfordulóin maguk is közöltek az intézményre vonatkozó összefoglalásokat. Ezen kívül az Entwurfban előírt szabályozásoknak megfelelően évente közreadták az iskolaév fontosabb eseményeit (felsőbb utasítások és rendeletek, hivatalos látogatások, ünnepek, tantervek), a tanárok névsorát, beszámoltak az önképzőkörök, ifjúsági egyesületek működéséről, osztályonként feltüntették a diákok névsorát és előmenetelét bemutató táblázatokat, később már a diákok származásáról, nemzetiségéről, vallásáról, lakhelyéről, a szülők foglalkozásáról, a tandíjfizetéséről is közöltek statisztikai adatokat. Szintén az Entwurf írta elő, hogy a tanári kar egy-egy tagjától évente egy tudományos értekezést is közzé kell tenni. Emellett az értesítők végén általában szerepelt a következő tanévről szóló tájékoztató: a tanévkezdés időpontja, a felvételi feltételek, tandíjak, tankönyvek, általános tudnivalók. Az Entwurf azonban csak azt határozta meg, hogy milyen szempontok szerint kell összeállítani az értesítőket, nem tett kötelezővé egységes formátumot. Így valamennyi, általam vizsgált iskola statisztikai adatközlése – bár a lényegi szempontok megegyeznek – formáját, terjedelmét, adatkombinációját tekintve, eltér egymástól.

Az evangélikus líceum értesítői⁵ külön fejezetben, osztályonként ábécé rendbe szedve közölték tanulóik névsorát, a név mellett megjelölve a származási helyet, illetve megyét, valamint azt, hogy az illető részesült-e valamiféle ösztöndíjban, tápintézeti ellátásban, esetleg osztályt ismételt, illetve valamely más felekezethez tartozott. Ezt követte egy külön táblázat a tanulók számáról, vallásáról, anyanyelvéről, ill. életkoráról, valamint egy másik kimutatás a szülők „polgári állásáról”. A későbbi (1900/01-es és 1910/11-es) értesítőkben ezek a táblázatos kimutatások egyre jobban differenciálódtak, az anyanyelv mellett megjelent a nyelvismeret kategóriája. A tanulásban tett előmenetel, az egészségi állapot, a tanulók segítése táblázatok mellett a tanulók illetőségéről (szüleik törvényhatóság szerinti hovatartozásáról) is találunk összefoglaló táblázatot.

⁵ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SL) helytörténeti könyvgyűjtemény T8/4257. A Soproni ág. h. Evangélikus Líceum Értesítői az 1890/91., 1900/01., és 1910/11. tan évekről.

Kissé más jellegű a katolikus gimnázium értesítőinek sorozata.⁶ Itt már az 1890-es években részletes statisztikai táblázatokat közöltek, s bár az osztálynévsorok itt is megtalálhatók voltak, a tanulók neve mellett csak az egyes tantárgyakban elért érdemjegy szerepelt. A kimutatások a tanulólétszám mellett a vallásról, az anyanyelvről, a honosságról, illetve a szülők foglalkozásáról közöltek összesítő adatokat. (Az etnikai viszonyok szempontjából érdektelen egyéb adatokra, mint az érettségi vizsgák eredménye, tanulmányi előmenetel, stb. nem térek ki.) A századfordulón az anyanyelv mellett itt is megjelent a nyelvismeret kategóriája. Az 1910/11-es értesítőben a honosság mellett közlésre került egy részletező „a tanulók megoszlása törvényhatóságunkint a szülők (gyámok, illetőleg más törvényes gondviselők) magyarországi állandó lakóhelye szerint” című táblázat is.

A Laehne-féle magángimnázium⁷ értesítői jóval kevesebb, ám áttekinthetőbb statisztikai táblázatot tartalmaztak. „A tanulók általános áttekintése” táblázatban szerepeltek a vallásra, nyelvismeretre és a szülők polgári állására vonatkozó adatok. Emellett találjuk még „A növendékek életkorának kimutatása”-t, valamint a tanulók honosságának áttekintését osztályonként és megyék szerint csoportosítva. A táblázatok a századfordulón a diákok testi fejlődésére vonatkozó adatokkal bővültek.

Több esetben együtt kezelték a táblázatok az anyanyelv és nyelvismeret kategóriákat a felekezeti hovatartozással, így célszerűnek tartottam, ha – további munkám megkönnyítése érdekében – ezt az adattípust is bevonom a vizsgált adatok körébe.

* * *

Az alábbiakban először intézményenként kívánom bemutatni az egyes iskolák diáksága etnikai összetételének változásait, majd ezután térek rá az adatok összehasonlító elemzésére.

Az evangélikus gimnázium

Vallás	1890/91	1900/01	1910/11
evangélikus	289 (81%)	395 (87,4%)	256 (75,1%)
református	17 (4,7%)	8 (1,7%)	12 (3,5%)
katolikus	25 (7%)	21 (4,7%)	28 (8,2%)
izraelita	26 (7,3%)	28 (6,2%)	44 (12,9%)
görög keleti	–	–	1 (0,3%)
Anyanyelv	1890/91	1900/01	1910/11
magyar	271 (76%)	354 (78,3%)	287 (84,2%)
német	75 (21%)	84 (18,6%)	38 (11,1%)
szláv	11 (3%)	14 (3,1%)	16 (4,7%)
Nyelvismeret	1890/91	1900/01	1910/11
Csak magyarul tud	–	208 (46%)	193 (56,6%)
Csak németül tud	–	–	–
Magyarul tudnak	–	452	341

⁶ SL helytörténeti könyvgyűjtemény T8/4264. A Szent Benedek-Rend soproni Szent Asztrik Gimnáziumának Értesítői az 1892/93., 1900/01., és 1910/11. évről.

⁷ SL helytörténeti könyvgyűjtemény T8/4274. A Laehne-féle nyilvánossági joggal bíró Gimnázium Értesítői az 1890/91., 1900/01., és 1910/11. tanévekből.

A Soproni ág. h. Evangélikus Líceumnak az 1890/91-es tanévben a nyilvános és magántanulókkal együtt összesen 357 diákja volt, az 1900/01-es tanévben 452, 1910/11-ben pedig 341. (Az év közben kimaradt tanulókat nem számolva.)

Ha összevetjük a fenti adatokat kiderül, hogy a líceum tanulóinak vallási és anyanyelvi hovatartozás szerinti aránya a két évtized folyamán több százalékos eltérést mutat. Az evangélikusok arányának számottevő növekedése a 20. század első éveiben jelentősen, több mint 12%-kal visszaesett. Ugyanakkor a századfordulón visszaszorult más vallásúak (református, katolikus és izraelita) száma az 1910-es évekre megduplázódott. Megjegyzendő, hogy az evangélikus diákok arányának kiugróan magas, 87,4%-os értéke a századfordulón nem annyira a más vallásúak kimaradásával, hanem a tanulólétszám nagymértékű emelkedésével magyarázható, hisz az 1890-es év 357 diákjához képest az 1900/01-es tanév 452 főnyi diákseregében egyértelműen az evangélikus vallású diákság számának növekedése a meghatározó. Míg átlagban kb. 80%-ot tett ki az evangélikusok aránya, addig mintegy 2–3% körül mozgott a reformátusok, 6–7% körül a katolikusok, és 9–10% körül az izraeliták száma.

Ugyancsak 80%-nyi volt a magyar anyanyelvűek jelenléte. A német ajkúak számaránya 16–18% körüli volt, és egyértelműen csökkenő tendenciát mutatott a magyar ajkúak 8% emelkedésével szemben. A valamely szláv nyelvet anyanyelvként beszélők aránya viszonylag egyenletesen 3–4% körül mozgott, szintén növekvő tendenciával. A nyelvismeret rubrikáiból kitűnik, hogy míg a statisztikai adatok szerint valamennyi diák beszélt magyarul, a kizárólag magyarul tudó diákság száma a századforduló után tíz év alatt tíz százaléknnyit emelkedett, és az iskola tanulói fűségának több mint felét tette ki.

Ha a honossági táblázatot tekintjük, úgy megállapítható, hogy a líceum a legtöbb növendéket Sopron városból fogadta, emelkedő számban. Jelentős volt még a Sopron megyeiek⁸ aránya, bár nem mutatott olyan mértékű növekedést, mint a soproniak esetében.

Honosság	1890/91	1900/01	1910/11
helybeli	78 (21,8%)	111 (24,5%)	107 (31,4%)
megyebeli	69 (19,3%)	92 (20,3%)	81 (23,7%)
más megyebeli	208 (58,3%)	245 (54,2%)	153 (44,9%)
horvát és szlavón	–	1 (0,3%)	–
külföldi	2 (0,6%)	3 (0,7%)	–

A „más megyebeliek” kategóriáján belül Vas megye⁹ kiugróan magas létszámmal (94, 86, 71 fő) állt az élen, majd Zala, Veszprém, Győr megyék következtek 10–15 főnyi, váltakozó létszámmal. Szinte az ország valamennyi megyéje előfordult származási helyként, így a Dunántúlról a már említett megyéken kívül Somogy, Moson, Tolna, Baranya, Komárom és Fejér, valamint Budapest főváros, majd Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok megyék. A Felvidéken Nyitra, Zólyom, Szepes, Túróc, Liptó, Hont, Nógrád, a Délvidéken Krassó-Szörény, Bács-Bodrog, Torontál megyék. A helybeliek számának növekedésével a más megyebeliek mintegy 13%-kal szorultak vissza a két évtized alatt. A külföldet Alsó-Ausztria és Stájerország képviselte, tanévenként 2–3 tanulóval.

⁸ A tanulói névsorok tanúsága alapján néhány gyakorabban előforduló településnév a teljesség igénye nélkül: Ruszt, Locsmánd, Medgyes, Bük, Beled, Lövő, Edve, Győr, Felsőpulya, Veperd, Kabold, Pórládony, Vadosfa, Tótkeresztúr, Kapuvár, Kismarton, Lépesfalva etc.

⁹ Gyakrabban előforduló településnevek: Sárvár, Szergény, Répcelak, Nemes-Magasi, Egyházashetye, Meszlen, Pinkafő, Rohonc, Muraszombat, Nemescső, Körmend, Németújvár, Kőszeg, Felsőpaty.

A Szent Benedek rendi Szent Asztrik Gimnázium statisztikai táblázatai a liceumi értesítőknél részletesebb felbontásban közöltek adatokat. Itt azonban – mint arról a fenti-ekben már szó esett – hiányzik a származási hely személyre (és megyékre) lebontott pontos megjelölése. Az iskolának 1892/93-ban 289, az 1900/01-es tanévben 281, 1910/11-ben 302 osztályvizsgálatot tett nyilvános és magántanulója volt.

Vallás	1892/93	1900/01	1910/11
evangélikus	4 (1,4%)	3 (1%)	–
református	1 (0,4%)	–	–
katolikus	279 (96,5%)	269 (95,7%)	290 (96%)
görög katolikus	–	–	1 (0,3%)
unitárius	–	–	3 (1%)
izraelita	5 (1,7%)	9 (3,2%)	8 (2,7%)
Anyanyelv	1892/93	1900/01	1910/11
magyar	201 (69,6%)	211 (75%)	237 (78,5%)
német	77 (26,6%)	57 (20,3%)	48 (15,9%)
tót	2 (0,7%)	1 (0,4%)	1 (0,3%)
horvát	9 (3,1%)	12 (4,3%)	16 (5,3%)
Nyelvismeret	1892/93	1900/01	1910/11
Csak magyarul tud	–	120 (42,7%)	144 (47,7%)
magyarul és németül	–	143 (50,8%)	143 (47,3%)
magyarul és horvátul	–	13 (4,7%)	6 (2%)
magyarul és tótul	–	1 (0,4%)	3 (1%)
magyarul, németül és horvátul	–	4 (1,4%)	–

A bencés gimnáziumban – értelemszerűen – a katolikusok abszolút számbeli fölénye volt jellemző, sokkal inkább, mint az evangélikusoké a liceum esetében. Itt nem észlelhető az az arányingadozás a felekezetek között, mint ami az evangélikus gimnázium két évtizedére jellemző. A katolikus diákok számaránya stabilan 96% körül maradt, ahogy a tanulólétszám is viszonylag egyenletes volt. A más vallásúak közül legerősebben az izraelita diákok voltak jelen, átlagosan 2,5%-ban, míg az evangélikusok aránya 1%-nyi volt. A század '10-es éveire evangélikus és református tanuló egyáltalán nem iratkozott be, viszont 1 illetve 3 fővel képviseltette magát a görög katolikus, illetve az unitárius felekezet.

A magyar anyanyelvűek aránya itt is majdnem tíz százaléknyi emelkedést mutat a húsz év alatt, ami egyben a német anyanyelvűek jelenlétének szintén tíz százaléknyi csökkenését jelenti. A szlovák anyanyelvű diákok száma gyakorlatilag nem változott – évente egy-két fő – a horvát nemzetiségű tanulók számaránya azonban mintegy 2%-os emelkedést mutat. Ezt a változást tükrözik vissza a nyelvismeretre vonatkozó adatok is, melyek azonban csak a századfordulótól kezdve állnak rendelkezésre. A magyar anyanyelvűek arányának növekedése egyben a csak magyarul beszélő diákok számának növekedését is jelentette. Ugyanakkor – bár nem jelentős mértékben – csökkent a magyarul és németül egyaránt beszélő tanulók aránya. A magyarul és horvátul, illetve magyarul és szlovákul, esetleg magyarul, németül és horvátul (tehát a környék három legdominánsabb nyelvén) beszélők aránya elenyészően csekély.

Ami a katolikus gimnázium tanulóifjúságának honosságát illeti, legnagyobbreszt csak az általánosító, összefoglaló adatokra támaszkodhatunk. E táblázatok szerint a helybeliek aránya mintegy 9%-kal nőtt, a Sopron vármegyében¹⁰ lakók létszáma – némi ingadozástól eltekintve – gyakorlatilag nem változott. Ugyanakkor a más megyebeliek száma erőteljesen csökkenő tendenciát mutat, a két évtized alatt több mint 10%-os a visszaszorulás. A külföldi tanulók jelenléte itt sem számottevő.

Honosság	1892/93	1900/01	1910/11
helybeli	108 (37,4%)	123 (43,7%)	139 (46%)
megyebeli	128 (44,3%)	116 (41,3%)	139 (46%)
más megyebeli	52 (18%)	40 (14,3%)	22 (7,7%)
horvát és szlavón	–	–	–
külszói	1 (0,3%)	2 (0,7%)	1 (0,3%)

A más megyebeliek pontos hovatarozását illetően csak az 1910/11-es tanévi értesítőben közölt, a törvényhatóság szerinti táblázatból következtethetünk. Így Sopron város és Sopron vármegye mellett Vas, Moson¹¹ és Zala megyékből érkezett több tanuló, egy-két diák pedig Győr, Pozsony, Komárom, Veszprém, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog és Bihar megyékből, továbbá Budapestről.

A Laehne-féle gimnázium

A Laehne-féle nyilvánossági joggal bíró gimnázium az 1890/91-es tanévben 42 tanulót fogadott, 1900/01-ben 64-et, 1910/11-ben pedig 107-et.

Ebben a magángimnáziumban – tekintettel arra, hogy itt nem a felekezeti jelleg dominál – sokkal vegyesebb képet mutat a felekezeti hovatarozás. Az intézet külön hitoktatókkal minden nagyobb felekezethez tartozó növendéke számára biztosította a vallási nevelést, így érthető, ha szinte valamennyi felekezet képviseltette magát. A két évtizeden keresztül jellemző a katolikusok fölénye, számarányuk jelentős, mintegy 18%-os növekedést mutat. A második legerősebb felekezet az izraelitáké, az aszázadforduló első évtizedére nagymértékű csökkenést mutat, csakúgy mint az őket szorosán követő evangélikusok száma. A reformátusok aránya, ha nem is sokkal, de növekszik ebben az időszakban, míg az unitárius, illetve a görög katolikus diákok jelenléte gyakorlatilag elhanyagolható.

¹⁰ A főnévkönyvek (SL VIII. 52. A Soproni Szt. Benedek rendi Szt. Asztrik katolikus gimnázium iratai 1707–1947. 43. k. Főnévkönyv az 1890/91-es tanévről.; 53.k. Főnévkönyv az 1900/01-es tanévről; 63. k. Főnévkönyv az 1910/11-es tanévről.) tanúsága szerint a leggyakrabban előforduló Sopron vármegyei települések a következők: Nagymarton, Kismarton, Medgyes, Nagycenk, Nagylozs, Lövv, Lajtaújfalu, Bük, Sarród, Kapuvár, Sopronkeresztúr, Ruszt etc.

¹¹ A főnévkönyvekben gyakrabban előforduló Vas megyei települések: Szombathely, Rohonc, Szentgotthárd, Felsőpaty, Németújvár, Söpte etc.; Moson megyei települések: Magyaróvár, Boldogasszony, Pomogy, Pándorfalu, Bruck-Királyhida, Mosontétény, etc..

Vallás	1890/91	1900/01	1910/11
evangélikus	11 (26,3%)	5 (7,8%)	12 (11,2%)
református	–	5 (7,8%)	10 (9,3%)
katolikus	19 (45,2%)	37 (57,8%)	68 (63,5%)
görög katolikus	–	–	1 (1%)
unitárius	2 (4,7%)	1 (1,6%)	–
izraelita	10 (23,8%)	16 (25%)	16 (15%)
Nyelvismeret	1890/91	1900/01	1910/11
Csak magyarul tud	1 (2,4%)	13 (20,4%)	32 (30%)
magyarul és németül	40 (95,2%)	42 (65,6%)	56 (52,3%)
magyarul, németül és franciául	–	3 (4,7%)	12 (11,2%)
magyarul, németül és szlávul	1 (2,4%)	3 (4,7%)	–
magyarul, németül és angolul	–	–	4 (3,7%)
magyarul, németül és olaszul	–	2 (3%)	3 (2,8%)
egyéb (olasz)	–	1 (1,6%)	–

A Laehne-intézet értesítőiben teljességgel hiányzik az anyanyelv rubrikája, annál részletesebb viszont a nyelvismeretre vonatkozó adatközlés. E táblázatok szerint a kezdeti években 95% százalékos magyar és német nyelvet egyaránt beszélő növendékek száma jelentősen csökkent, mintegy 43%-kal, viszont a csak magyarul tudók aránya a hűsz év alatt megtízszereződött. Érdekes, hogy a nyelvismeret egyéb rubrikáiban nem annyira a környéken használatos egyéb nyelvek, mint a horvát és a szlovák – magyar illetve német nyelvvel való – kombinációit tüntetik fel, hanem más európai nyelveket, mint az angolt, olaszt és franciát. A magyarul, németül és szlávul egyaránt beszélő diákok száma meglepően kevés.

A honossági összesítők adatai szerint az intézet növendékei a múlt század végén mintegy 70%-ban más magyarországi megyékből érkeztek, a maradék 30% a Sopron vármegyeiek illetve a külföldiek között oszlott meg. A – nevelési elvei miatt is – bentlakásos intézet a századfordulón egyre több soproni diákot vett fel, illetve engedélyezte számukra a bejáró státust. Ezzel párhuzamosan – és minden bizonnyal az intézet válságos időszakának következtében is – erőteljesen csökkent a külföldi, valamint a külön kategóriaként kezelt horvát- és szlavónországi tanulók száma. Ugyancsak visszaesett a más megyebeliek aránya is.

Honosság	1890/91	1900/01	1910/11
helybeli	–	14 (21,9%)	29 (27,1%)
megyebeli	6 (14,3%)	6 (9,4%)	9 (8,4%)
más megyebeli	30 (71,4%)	37 (57,8%)	64 (59,8%)
horvát és szlavón	–	5 (7,8%)	3 (2,8%)
külsországi	6 (14,3%)	2 (3,1%)	2 (1,9%)

A honossági táblázatok osztályonként és megyénkénti bontásban jelezték a diákok származási helyét. Az 1890/91-es értesítő táblázatában még hiányzott a „Helybeli” rubrika, itt a megyék még az onnan származó diákok számaránya szerinti rangsorban kerültek felsorolásra. Később ez ábécé rendre módosult, a lista végén a külföldi országok,

tartományok szerepeltek. Mindkét évtizeden keresztül jellemző volt a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből érkező tanulók számbeli fölénye, sőt az 1910/11-es tanévet kivéve megelőzték a helybeliek és a Sopron megyeiek számát is. Az intézet a – fent említett két vármegyén kívül – következő megyékből fogadott rendszeresen tanulókat: Zala, Győr, Pozsony, Somogy, Moson, Nyitra, Bihar. Előfordult még – bár kevesebbszer – Vas, Veszprém, Zemplén, Abaúj-Torna, Heves, Nógrád, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szolnok, Hajdú, Csanád, Kolozs, Krassó-Szörény, Fogaras, Alsófehér, Maros-Torda, Torontál, Pozsega, Baranya, Fejér, Komárom. Külön kategóriát alkotott Horvátország és Fiume – szintén állandó jelleggel ott találhatóak a listán –, csakúgy, mint Alsó-Ausztria. A külföldet képviselte még Szilézia, Stájerország, Csehország, Szerbia.

Összegzés

Összegezve a fent részletezett statisztikai adatokat, véleményem szerint az alábbi következtetéseket lehet levonni a századfordulós soproni gimnáziumok diákságának összetételére nézve.

A tanulólétszámot tekintve egyértelműen az 1900/01-es tanév jelenti a legnagyobb kiugrást, hisz a tíz évvel korábbi létszámhoz képest több, mint száz fővel emelkedett a gimnazisták száma.

Gimnázium	1890/91	1900/01	1910/11
evangélikus	357	452	341
katolikus	289	281	302
Laehne-féle	42	64	107
Összesen	688	797	750

Az evangélikus líceum a katolikus gimnáziumét jelentősen meghaladó tanulólétszáma – bár a városban és környékén a statisztikák szerint a katolikus többség jellemző – azzal is magyarázható, hogy Nyugat-Magyarországon ez az iskola volt az egyetlen jelentősebb evangélikus főgimnázium a korszakban. Míg a katolikusok Sopron mellett Győrbe, Szombathelyre vagy Pozsonyba küldhették nyolcosztályos gimnáziumba fiaikat, addig az evangélikusok Sopronon kívül legközelebb Pozsonyban vagy Csurgón találtak érettségit adó felekezeti gimnáziumot. (Felsőlővön ekkor még csak hatosztályos evangélikus gimnázium működött, csak az 1900/01-es tanévre fejlesztették nyolcosztályúvá.¹²)

Mindhárom gimnáziumban emelkedő tendenciát mutat a Sopron városi, illetve Sopron vármegyei, ezen belül a magyar ajkú növendékek számának alakulása. A századfordulót követően egyre erőteljesebbé vált a környező megyékből Vas (magyar, német, horvát, szlovén lakosság), Zala (magyar, horvát, szlovén lakosság), Győr (magyar, német lakosság), Moson (német, magyar, horvát lakosság), Pozsony (magyar, szlovák, német lakosság), valamint Alsó-Ausztriából származó diákok jelenléte. Az ország távolabbi vidékein az időközben színvonalas tanintézetekké felfejlődő hat- és nyolcosztályos gimnáziumok már egyre több ottani diákot tartottak meg saját vonzáskörzetükben. Ugyanakkor, ha a soproni gimnáziumok tágabb vonzáskörzetét tekintjük, szinte valamennyi magyarországi vármegyét felsorolhatjuk. A felvidéki német, szlovák és magyar lakosságú megyéktől kezdve a színmagyar alföldi vármegyéken keresztül az erdélyi magyar és szász vármegyéig, valamint a délvidéki magyar, szerb, német, horvát lakosságú várme-

¹² Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp., 1988. 186.

gyépig szinte valamennyi vidék képviseltette magát néhány tanulóval, akik vagy a soproni gimnáziumok jó híre miatt, vagy nyelvtanulás céljából, vagy éppen az itteni rokonság okán választották a lakóhelyüktől távol eső soproni iskolákat. A külföldi tanulóknál a környező osztrák tartományokat kell megemlítenünk Alsó-Ausztriától Stájerországon, Horvátországon és Szlavónián, valamint Csehországon keresztül Sziléziáig.

Forrás: Balogh Margit–Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Bp., 1996. 282.

A tanulóifjúság átlag 2/3-a magyarul és németül egyaránt beszélt, ők a nyelvtudásukat – tekintve a határvidék kevert népességét – részben otthonról hozták, részben épp azért küldték őket szüleik soproni gimnáziumba, illetve soproni családokhoz, hogy a város speciális nyelvi viszonyait kihasználva megtanulják a másik nyelvet is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a vizsgált gimnáziumokban az adott korszakban a tannyelv magyar volt, viszont magas óraszámban tanították a német nyelvet, illetve az alsóbb osztályokban segédnyelvként is használták, amíg a nem magyar anyanyelvű tanulók is elsajátítják annyira a magyar nyelvet, hogy a felsőbb osztályok tananyagát később magyarul is követni tudják.¹³

Nemzetiségi hovatartozásukat tekintve a magyarok voltak többségben, második helyen a németek álltak, majd a horvátok (a történelmi Pozsony, Moson, Sopron és Vas vármegyékben – nagyrészt a mai Burgenland területén – rengeteg a horvát „nyelvi sziget”), de jelen voltak a szlovák anyanyelvű diákok is (elsősorban Pozsony és Nyitra megyékből) – e két utóbbi csoport tagjai szinte kivétel nélkül beszéltek vagy magyarul, vagy németül, esetleg mindkét nyelven.

A vallási hovatartozás – figyelembe véve, hogy két, egymást nagyjából kiegyensúlyozó felekezeti gimnáziumról van szó – kérdéséről csak igen nagy vonalakban lehet a fenti statisztikák alapján nyilatkozni. Általában jellemző, hogy az osztrák területekről

¹³ Mészáros, 1988. 90–92.

érkező német ajkúak, illetve a horvátok, és a magyar többségű magyarországi vármegyék diákjai katolikusok, a felvidéki, erdélyi és soproni németek, illetve a soproni magyar anyanyelvűek nagy része evangélikus volt.

Érdekes lehetne még megvizsgálni egy-egy német, magyar, szlovák, horvát diák személyes életpályáját, későbbi kapcsolatait, de akár az ezeket a diákokat tanító tanárok származási helyének, személyes viszonyainak felderítése is izgalmas téma. A szülők társadalmi állására vonatkozó statisztikáknak a vizsgálatba való bevonásával is lehetne árnyalni a nemzetiségi-etnikai-társadalmi viszonyokról kialakítandó képet – mindez azonban további kutatásokat igényel.

DER ANZIEHUNGSKREIS EINER WESTUNGARISCHEN SCHULSTADT UM DIE JAHRHUNDERTWENDE: DIE ETHNISCHE ZUSAMMENSETZUNG DER GYMNASIALSCHÜLER IN SOPRON 1890–1910

Die Jahrhundertwende ist eine Epoche in der städtischen Entwicklung der königlichen Freistadt Sopron, die durch die rasche Zunahme der Bevölkerung und das wirtschaftliche Aufblühen geprägt ist. Die Stadt war schon früher ein Kultur- und Verwaltungszentrum der Region, doch mit den zahlreichen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts neu eröffneten Schulen konnte sie auch den Erwartungen ihres um die Jahrhundertwende deutlich vergrößerten Anziehungskreises entsprechen.

Die Studie versucht – mit besonderem Hinblick auf die westlichen Komitate des historischen Ungarns – näher zu untersuchen, aus welcher Gegend, aus welcher ethnischen Umgebung die Schüler in die Mittelschulen nach Sopron kamen.

Es werden aufgrund der in den Jahrbüchern veröffentlichten Statistiken drei Gymnasien analysiert: neben dem evangelischen und dem katholischen Gymnasium auch die private Lehranstalt des Friedrich Laehnes. Die untersuchten Daten sind: Religion, Muttersprache, Sprachkenntnisse und Wohnort der Schüler aus den Schuljahren 1890/91, 1900/01, 1910/11.

Ildikó Németh

HORVÁTH JÓZSEF

VALLÁSOS TÁRSULATOK A GYŐRI EGYHÁZMEGYE FALVAIBAN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A győri egyházmegyéhez tartozó települések közül Sopron és Győr egyháztörténetét meglehetősen jól ismerjük: az előbbi főként Házi Jenő középkori,¹ ill. Bán János újkori² ilyen tárgyú munkájának köszönhető; míg Győr katolikus vallásos életének múltját Bedy Vince³ dolgozta fel. Ezen tanulmányok bőséggel hoznak adatokat a városokban működő vallásos társulatokra is, melyeket az újabb kutatások még tovább gyarapítottak, főként a végrendeletek ez irányú adalékainak hasznosításával.⁴ Lényegesen kevesebbet tudunk viszont a kisebb települések vallásos életéről: a régmúlt időkből nincsenek adataink; a 18. századról – köszönhetően elsődlegesen az 1920–1930-as években induló tudós bencés kutatóknak, így Csóka Lajos, Vanyó Tihamér, Jánosi Gyula, Piszker Olivér publikációinak⁵ – van valamennyi ismeretünk; az utóbbi két évszázaddal viszont szinte alig foglalkozott eddig a kutatás. Az alábbiakban e hiány pótlásához szeretnék valamelyest hozzájárulni: az előzmények rövid áttekintése után a 19. század második felének, valamint a 20. század első évtizedeinek e területen működő falusi kongregációit szeretném bemutatni, egy különlegesen értékes forrás ismertetésével.

A 17–18. századi társulatokról

Amíg Sopronból vallásos egyesületek létére a 14. század első felétől folyamatosan vannak adataink,⁶ Győrött a 16. századból is csak egyet ismerünk: a szabó-, posztónyíró- és szücslegények „kalendás egyesülete” számára 1523-ban, Gosztonyi János püspök által kiadott szabályzat⁷ egyedi ritkaság, melyet bő évszázaddal később követnek majd a további társulatok.⁸ Ha ehhez hozzávesszük a területet a 16–17. században ért pusztításokat, valamint a reformáció tartós hatását, melyről a 17. század második felében kelt egyházlátogatási jegyzőkönyvek⁹ folyamatosan „panaszkodnak” – a „frissen” (néhány évtizede) katolizált falvakban a lakosok ritkán gyónnak, nem ismerik az utolsó kenetet, nem bötölnek, vonakodnak a körmeneteken való részvételtől és a szentkultusztól, nem

¹ Házi Jenő 1939.

² Bán János 1939.

³ Bedy Vince 1939.

⁴ A soproniakra: Szende Katalin 1990.; a győriekre: Horváth József 1994., Horváth József 1997.

⁵ Csóka Lajos 1929., Vanyó Tihamér Aladár 1933., Jánosi Gyula 1935., Piszker Olivér 1933.

⁶ Vö. Házi Jenő 1939. 285–302.

⁷ Közzétette: Bedy Vince 1930.

⁸ Vö. Horváth József 1994.

⁹ Az egyházlátogatási jegyzőkönyveket közzétette: Buzás József 1966–1969.

tartják meg a katolikus ünnepeket stb.¹⁰ –, aligha csodálkozhatunk azon: a falvakból ezen időszakból nincs adatunk vallásos társulatok működéséről.

Kivételként egyetlen – egyáltalán nem átlagos! – kisebb települést említhetünk: a Fertő melletti Boldogasszonyt – ma: Frauenkirchen, Ausztria –, melynek 1685 és 1712 között vezetett társulati könyvét Norbert Frank elemezte.¹¹ Publikációjából képet kapunk a társulatba beiratkozók számának évenkénti alakulásáról,¹² valamint lakóhely szerinti megoszlásukról. Ez utóbbival kapcsolatosan megállapítható, hogy a győri egyházmegye mai területéről mintegy 40 településről iratkozott be tag a társulatba, a nagyobbak mellett egészen apró – és földrajzilag távolabb fekvő – falvakból is.¹³ Erre mindenképpen érdemes figyelniük, hiszen a társulatokkal való első ismerkedés minden bizonnyal a búcsújáráshelyeken történt; ezért fontos lehet a jövőben más búcsújáráshelyek ilyen szempontú vizsgálata is.¹⁴

A 18. század első fele a falvak vallásos életében is jelentős változásokat hozott. Ez részben a jezsuita missziók hatásának köszönhető: a Paolo Segneri olasz jezsuita által kidolgozott és róla elnevezett „Missio Segneriana” első magyarországi alkalmazására éppen vidékünkön, Sopron megyében került sor 1714 és 1717 között.¹⁵ E tevékenység hatása érzékelhető valószínűleg a falusi végrendeletek kegyes hagyományainak megszorodásában is;¹⁶ de a háttérben már vallásos társulatok működése is állhat. Két kongregációt konkrétan is említhetünk: az egyik a Sopronbánfalván, a pálosok templomában működő Krisztus Öt Szent Sebe Társulat, mely a templom kegyképeinek búcsúnappjain fejtett ki nagyobb hatást az oda zárandóklókra;¹⁷ a másik a Széplakon Széchenyi György által 1731-ben Krisztus Urunk kínszenvedésének különösebb tiszteletére alapított társulat – mely a kamalduliak által külföldön már a 16. századtól terjesztett „Congregatio passionis dominicae” egyetlen győri egyházmegye-beli „képviselője” –, melynek fektevasárnap tartott főünnepén a környező falvakból is sokan keresték fel a széplaki templomot.¹⁸

Az említett események és példák ellenére valószínűnek kell tartanunk, hogy a 18. század közepén az egyházmegye falvainak többségében nem működött még társulat. Erre utal, hogy a győri székesegyházi főesperesség alsó esperes-kerületének plébániáit 1748-ban összeíró vizitátor a 37 meglátogatott település közül mindössze 2 helyen említ működő kongregációt: Nyúlón és Rábaszentmihályon egyaránt Szeráfi Szent Ferenc Testvérelete működött.¹⁹ Érdekes az Écsen tett megjegyzés: „Testvérelet itt ugyan nincs, de a Mária-Társulatba beiratkoztak a templomban a rózsafüzért szokták közösen imád-

¹⁰ A nehézségekről részletesebben: *Fazekas István* 1993. 122–123.

¹¹ *Frank, Norbert* 1984.

¹² Röviden l. *Horváth József* 2000. 89.

¹³ Magyaróvárról 45, Győrből 20, Rajkáról 19, Mosonszolnokról 18, Sopronból 15, Pusztasomorjáról 13, Mosonból, Kálnokról és Hédervárról 8–8, Lébényből és Szentjánosról 7–7, Széplakról 5, Bezenyéről 4 tagja volt pl. a társulatnak, melybe hat faluból iratkozott be 2–2, tizenkét településről pedig 1–1 fő – ök talán magányos búcsújárók lehettek?

¹⁴ Pásztor Lajos utal pl. arra, hogy a pálosok által gondozott máriavölgyi – ma: Marianka, Szlovákia – búcsújáráshelyen a 17–18. században győri, mosoni, magyaróvári, hédervári, rárói, ásványi, szentpéteri, pusztasomorjai zárandók említésével is találkozott. (*Pásztor Lajos* 1943. 598.)

¹⁵ A „Missio Segneriana” kezdeteiről részletesebben l.: *Fazekas István* 1993/a.

¹⁶ Vö. *Horváth József* 1999. 368.

¹⁷ *Bán János* 1939. 274.

¹⁸ *Csóka Lajos* 1929. 66–67.; e kultusznak valószínűleg szerepe lehetett abban, hogy a 18. század közepén a templom szomszédságában elkészült a ma is megcsodálható barokk kálvária.

¹⁹ *Varga Imre–Reichardt Gyula* 1990. 146. ill. 178. Nyúlón a tagok kötelességeiről is szól a vizitátor: Újhold vasárnapon nyilvános körmönetet tartanak, elmondják Szent Ferenc litániáját, hét Miatyánk és Üdvözlégy mondásával az oltárt kerülik és a szentmisében felajánlaskor a Testvérelet javára adományt adnak (146.).

kozni. Így akarnak kötelességüknek eleget tenni, mivel a társulatban megjelenni nem tudnak.”²⁰ Nyilván valamelyik győri társulathoz tartozhattak az említett személyek; a forrás közéteveói a kármeliták Skapuláré-Társulatát tartják valószínűnek.²¹ A többi településen – így Tétszentkúton, az ekkor már évtizedek óta látogatott búcsújáráshelyen²² – nem működött konfraternitás.²³

Mindenképpen említenem kell Zichy Ferenc gróf győri püspöki működésének hatását, mely jelen témánk szempontjából is jelentős eredményeket hozott.²⁴ Talán a legfontosabb közülük a „Congregatio Cathetica”, azaz a Hitoktatási Kongregáció elterjesztése: a jezsuiták aktív közreműködésével 1756–1757-ben az egyházmegye minden nagyobb plébániáján²⁵ megszervezi ezt a hitoktatás hiányosságait a felnőttek körében pótolni hivatott kongregációt, mely püspöki működésének végére Győrön kívül 116 településen munkálkodott.²⁶ Meg kell jegyezzem: ez a kongregáció egy „felülről” irányított és szervezett, azaz a korábban említettektől eltérő jellegű társulat volt. A „hagyományos” testvérületek közül – érthetően – a ferencesek terjednek el leginkább a kisebb településeken: 1780 táján Szent Ferenc Kordaviselő Társulata Győrön kívül 64, a „Congregatio Sancti Francisci” pedig 29 helyen működött a győri egyházmegyében; emellett Kismartonban és Boldogasszonyban ferences harmadrend is tevékenykedett.²⁷ A többi kongregáció viszont – összesen 14-féle társulat működéséről tud a kimutatás – inkább a nagyobb településekre korlátozta működését, vagy csak 1–2 helyen említetik: így a Hétfájdalmú Szűz Kongregációjáról Fraknóról és Loretóból, Skapuláré Társulatról pedig Környéről és Széleskútról van „falusi” adatunk. A kimutatásban a győri egyházmegye akkori – már a szombathelyi egyházmegye 1777-ben történt megszervezése utáni – területéről 281 társulat neve szerepel; valószínű azonban, hogy ennél is több működött, mivel a jegyzék nem mindig tesz különbséget anya- és leánytársulat között, ami jelentős eltérést eredményezhet.²⁸

Összességében azt mondhatjuk: a vallásos társulatok 1780 táján már az egész egyházmegyét „behálózták” és nemcsak számuk figyelemre méltó, de sokféleségük is vetekszik a szomszédos osztrák területeken működő társulatokéval.²⁹ Ezt a virágzó társulati életet szüntette meg II. József rendelete, melyet valószínűleg bő fél évszázados „hallgatás” követett – legalábbis az 1840-es évek közepéig nincs ilyen tárgyú adatunk. „Kortárs” forrásokkal a 19. század második feléből sem nagyon rendelkezünk; van viszont egy későbbi dokumentum, mely elszórt adatokkal ezen időszakra is szolgál – az alábbiakban ezt vesszük alaposabb vizsgálat alá.

²⁰ Varga Imre–Reichhardt Gyula 1990. 143.

²¹ Varga Imre–Reichhardt Gyula 1990. 198. 154. jegyz.

²² Barna Gábor 1990. 160–161.

²³ Téten a vizitátor külön kihangsúlyozza: „Jámbor testvérület (Confraternitas) sem itt, sem Szentkútnál nincsen.” Tétszentkút jelentőségét mutatja, hogy több községben – pl. Szemere, Gyömrő, Tét, Gyarmat – említik: hat alkalommal Újhöld-vasárnaponként ide zarándokolnak körmenettel. (Varga Imre–Reichhardt Gyula 1990. 164. ill. 155., 161., 164. és 166.)

²⁴ Zichy Ferenc püspöki működéséről részletesebben l. Mohl Adolf 1933. 132–185.

²⁵ Vö. Vanyó Tihamér Aladár 1933. 144.

²⁶ Piszker Olivér 1933. 31.

²⁷ Piszker Olivér 1933. 31–32.

²⁸ Csupán egyetlen példa: a soproni főesperesség területén a „kordások” három anyatársulatot állítottak fel – Fertőszentmiklóson, Ivánban és Nagycenken –, viszont ezekhez együttesen 34 leánytársulat tartozott. (Bán János 1939. 350.)

²⁹ Vö. pl. Dessl, Reinhold 1987. 89–92., vagy Schmidt, Leopold 1966. 106.

Mohl Adolf neve aligha ismeretlen a győri egyházmegye történetének kutatói előtt: számos kisebb publikációja mellett megírta több plébánia történetét és önálló kötetben közölte a győri egyházmegye jeles papjainak életrajzait; de élen érdeklődött a térség búcsújáró helyeinek múltja, valamint a vallásos társulatok története iránt is.³⁰ Talán ez utóbbinak köszönheti létét az az értékes, hagyatékában fennmaradt dokumentum, mely a „Kimutatás a jámbor társulatokról” címet viseli.³¹ Az összesítő iraton dátum nincs; található viszont a hagyatékban egy „Jámbor társulatok Győregyházmegyében 1922.” feliratú iratsomó, benne a plébánosok e tárgyban beküldött jelentéseivel, melyeknek döntő többsége 1922. február közepén ill. második felében kelt – vagyis az adatok egyértelműen az 1922. év elejének helyzetét tükrözik. Az összesítés táblázatban közli településenkénti bontásban a társulatok nevét, felállításuk idejét, tagjaik számát, vezetőjük nevét, valamint hogy be vannak-e kebelezve valamely anyatársulatba – így az adatok elemzésével nemcsak e korszak, de az azt megelőző évtizedek helyzetéről is képet kaphatunk.

Mindenekelőtt arról kell szólnom: mennyire „fedi le” az adatgyűjtés a győri egyházmegye területét, azaz általánosíthatók-e a kapott adatok? Dóka Klára a Trianon előtti egyházmegye viszonyait az 1901. évi adatok alapján vizsgálva azt írja: a 22 espereskerületben 239 plébánia és 70 lelkészség működött.³² Magam az 1913. évre szóló egyházmegyei névtárban 241 plébániát számoltam össze³³ – tehát jelentősebb változás nem történt ez idő tájt. A kimutatásban 123 település 125 plébániájának adatai szerepelnek; ha ebből leszámítjuk a városok adatait – 8 település 10 plébániájánál 61 kongregáció³⁴ –, úgy 115 (azaz kb. minden második) falusi plébánia adatait összesíthetjük vizsgálódásaink során. A felmérés készítésének idejére tekintettel – az 1921. évi XII. tc. értelmében az egyházmegye nyugati része Ausztriához került³⁵ – nem érdektelen megnéznünk azt sem: hogyan oszlanak meg a beérkezett jelentések az itt maradt ill. az átkerült plébániák között? A 99 Ausztriához került plébánia közül 34-től érkezett válasz, azaz kb. minden harmadiktól; a 142 itt maradóból viszont 91 válaszolt! Ezt jó aránynak mondhatjuk, még akkor is, ha a hiányzó települések között tucatnyi aktív hitéletéről ismert község³⁶ is található, melyeknek adatai bizonyára kedvezően befolyásolnák az összképet.

Az első és talán legfontosabb kérdés: mely kongregációk voltak a leginkább elterjedve a győri egyházmegye községeiben a 19–20. század fordulóján? Erre az adatok összesítésével viszonylag könnyen válaszolhatnánk; adataink viszont lehetővé teszik, hogy a „sorrend” mellett az elterjedés idejére is figyelemmel lehessünk – így erre teszünk kísérletet.

³⁰ Életrajzát, valamint munkásságának bibliográfiáját l. *Kiss Tamás* 1999.

³¹ Ezen értékes forrásra *Kiss Tamás*, a Mohl Adolf-hagyatékot őrző Győregyházmegyei Kincstár és Könyvtár vezetője hívta fel figyelmemet; önzetlen segítségét ezúton is köszönöm!

³² *Dóka Klára* 2000. 15.

³³ Vö. *Schematismus* 1913.

³⁴ A vizsgálódásból kihagyott települések: Sopron, Győr, Tata, Tatabánya, Komárom, Moson, Ruszt és Csorna. Közülük messze kiemelkedik Sopron 27 működő kongregációval, melyet a sorban Tata követ 10 jámbor társulat említésével.

³⁵ *Dóka Klára* 2000. 15.

³⁶ Csak néhányat említek a hiányzók közül: Szany, Bogyoszló, Fertőszentmiklós, Rőjtök, Hegyeshalom, Bezenye, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Nyúl, Kunsziget, Kóny...

Az bizonyosra mondható, hogy a legnépszerűbbek a rózsafüzér-társulatok voltak: összesen 117 falun működő ilyen társulatot sorol fel a kimutatás, azaz a 303 kongregáció 38,6 százaléka e csoportba sorolható! A 117-ből 96-szor Élő Rózsafüzér Társulatot említ a forrás, 4 esetben Örökös Rózsafüzér Társulatról esik szó, míg 15 alkalommal „csak” Rózsafüzér Társulat-ról. (Megjegyzendő: ez utóbbiak közül is négy esetben Élő Rózsafüzér Társulat állt a levélben.) E társulatok népszerűsége aligha véletlen; az valószínűleg több okra vezethető vissza. Az egyik a Szentolvasó kedveltsége: hogy már a 17–18. században is nagy becsben tartották, azt levéltári adatok sora bizonyítja; Jánosi Gyula tömör megfogalmazása szerint: „ez tulajdonképp a nép breviáriuma”.³⁷ Közös imádkozása is hosszabb időre nyúlik vissza: Mohl Adolf pl. Lövvő történetét bemutatva azt írja, hogy – bár társulatnak itt ekkor még nincs nyoma – a rózsafüzért az 1746. évi misszió óta vasár- és ünnepnapokon délután a templomban közösen szokták imádkozni.³⁸

A másik, amit említenem kell: Barna Gábor figyelt fel arra, hogy az 1826-ban Franciaországból induló „Élő Lelki Rózsafüzér első (ismert) társulata hazánkban 1843-ban Győrött alakult meg, amelyet XVI. Gergely pápa 1844. augusztus 13-án anyatársulat rangjára emelt, s felruházta mindazokkal a kiváltságokkal és kegyelmekkel, amelyeket a francia társulatokban egy évtizeddel korábban már engedélyezett”.³⁹ Bár e győri társulatról alig tudunk valamit – létét is csak közvetett források alapján említette egy évtizede Barna Gábor⁴⁰ –, az Élő Rózsafüzér Társulatoknak a győri Egyházmegyében való gyors elterjedéséhez bizonyosan hozzájárult működése. Tény, hogy 1845-ben – tehát nem sokkal a társulat itteni megalakulása után – kiadtak Győrött egy német nyelvű imádságokat és énekeket tartalmazó, vaskos könyvet az Élő Rózsafüzérről és Szűz Mária tiszteletéről,⁴¹ mely bizonyára a németek lakta falvakba is eljutott. Talán ez ösztönözte 1846-ban Gall Jakab mosonszentandrási plébánost arra, hogy – amint az Wéber Antal akkori plébános 1922-ben beküldött jelentésében olvasható – falujában Élő Rózsafüzér Társulatot szervezzen! A példát valószínűleg mások is követték, hiszen a kimutatásban több korai alapítású társulatról olvashatunk: eszerint Sopronkeresztúron, Bágyogon és Szováton 1857-ben, Mosonszentmiklóson 1859-ben, Kecskéden és Böben 1860-ban kezdte meg működését az Élő Rózsafüzér Társulat, míg Egyeden 1862-ből ismert tagjainak első névsora; az 1870-es években pedig már Beleden, Péren, Pázmándfalun, Gönyүн, Ácson, Környén és Vértestolnán is tudunk létéről. A legtöbb alapítási év a századfordulóra esik: az 1890-es években 29, a 20. század első évtizedében pedig 12 újabb társulat kezdte meg működését; de töretlen népszerűségére utal, hogy az 1910-es években felállított 10 társulat mellett még 1921-ben alapítottól is tudunk. Figyelemre méltó továbbá, hogy 30 esetben nem tudták az indulás évét: a szöveges magyarázatban ilyenkor többnyire a „régóta”, „ősi idő óta”, vagy más hasonló kifejezésekkel élt a plébános.

A győri anyatársulat hatását mutatja az is, hogy az Élő Rózsafüzér Társulatok többsége ide van bekebelezve; csak néhányan utalnak a domonkosokkal, azok viszont többnyire – mint pl. Fülös vagy Mecsér esetében – a bécsi domonkosokkal való kapcsolatra.

A Szentolvasó tiszteletét népszerűségben a Jézus Szent Szíve Társulatok követik: 68 kisebb településen van e társulat létrejöttének adatunk. Az alapítás évét 15 esetben nem közli a plébános; az 53 datált közül a legkorábbiak az 1880-as években kezdték meg működé-

³⁷ Jánosi Gyula 1935. 44.

³⁸ Mohl Adolf 1930. 131.

³⁹ Barna Gábor 1998. 21.

⁴⁰ Barna Gábor 1992. 319.

⁴¹ Lebendige 1845.

süket: Bányogon és Rábaszováton egyaránt 1888-ban. A tisztelet virágkora a 20. század eleje: az 1900-as években 14, az 1910-es években pedig 25 új Jézus Szent Szíve Társulat kezdte meg működését a győri Egyházmegyében, mutatva azt is, hogy e kultusz lényegesen később jutott el hozzánk, mint az nyugati szomszédunkban meghonosodott.⁴²

Oltáregyesület léteről 31 jelentés tett említést, közülük 13 az alapítás évét nem ismeri. A dátáltak közül mindössze 2 nyúlik vissza a 19. századra: Fehértón 1880-ban, Cirákon pedig 1894-ben kezdte meg működését; Káptalanvisen 1900-ban állították fel; míg a további 15 településen az 1902 és 1920 közötti években – vagyis ez is az újabban terjedő kultuszok közé sorolható.

Lényegesen nagyobb múlttal bírnak a Skapuláré Társulatok: a győri kármeliták 1727-ben megszervezett Skapuláré Társulata már a 18. század közepén nagy népszerűségnek örvend, a városiak mellett a környékbeli falvak lakói is nagy számmal lépnek tagjai sorába.⁴³ A kimutatásban említett 24 ilyen társulat közül 13 alapítási éve nem ismert; a dátáltak közül a Páliban ill. Süttörön 1870-től működők a legrégebbiek. A kultusz folyamatosságát mutatja, hogy az 1890-es évektől minden évtizedből van 2–4 újonnan induló Skapuláré Társulat. Megjegyzendő: több plébános is említi, hogy helyi társulat nincs, de hívei közül többen tagjai e társulatnak – valószínűleg a győri társulat tagjai közé vették fel. Ahol utalnak a bekebelezésre, csaknem mindig a győri anyatársulatot említik; kivételként említhető Fertőfehéregyháza, melynek – a táblázatban egyébként nem szereplő, de a kísérő levélben említett – Skapuláré Társulata a budapesti kármelitáknál van bekebelezve.

A kimutatás 21 plébánián tud Mária Kongregációról: ez viszonylag kevésnek tűnik, különösen ha figyelembe vesszük e társulat jelentős múltját (Győrött a jezsuitáknál 1631-ben alakítják meg az elsőt!⁴⁴). Feltűnő továbbá, hogy az említettek között alig van 19. századi, hiszen 4 az 1900-as, 11 az 1910-es években, 3 pedig 1921-ben kezdte meg működését. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy ennél több volt, csak más néven szerepelnek: a Leányok Kongregációja, Asszonyok Kongregációja stb. elnevezés esetenként Szűz Mária tiszteletére alapított társulatot is takarhat.

Más társulatok csak lényegesen kisebb számban fordulnak a falvakban elő. Nyolc esetben találkozunk a Jézus Szent Gyermeksége Társulatával: közülük a két legkorábbi 1881-ben Felsőkismartonhegyen ill. 1884-ben Lajtaszentgyörgyön kezdi meg működését. E társulatról a Fertőfehéregyházáról beküldött jelentés emeli ki, hogy az iskolás gyermekek között fejti ki tevékenységét. Szent Mihály Társulat 6 településen működött ekkortájt: az 1885-ben alapított fertőendrédit csak az 1900-as évek elején követték – néhány rábaközi faluban (Bányog, Bösárkány, Fehértó) – újabban. Örökimádás Társulatot négy faluban említenek: Vámosderecskén 1898-ban, Páliban 1900-ban, Egyházásfaluban 1906-ban indult működése, míg Répceköhalom plébánosa nem tudott évszámmal szolgálni.

Számos társulatot említenek egy vagy két alkalommal. Ide sorolhatjuk pl. a 18. században oly népszerű Szent Ferenc III. Rendjét, melyről csak Rábapordányból (1914) ill. Fertőszéplakról (1916) szól a jelentés. Szent József Társulatot pedig mindössze egyet említenek: ez 1895-ben Rábaszováton kezdte meg működését. (Önállóan mondják, tehát nem lehetett köze a győri kármelitáknál 1860-ban alapított Szent József Társulat-

⁴² Felső-Ausztriában már a 17. századtól rendkívül népszerűek a Jézus Szíve Társulatok (vö. *Dessl, Reinhold* 1987. 87–88.

⁴³ [*Halmaj*] *Antal* 1897. 96–97.

⁴⁴ *Mohl Adolf* 1898. 113.

hoz.⁴⁵) Találhatunk viszont újabb társulatokat is: ilyen pl. a Názáreti Szent Család Társulat (Dad, 1899), a Szent Család Társulat (Fehértó, 1912), a Szent Kereszt Hadserege (Koroncó, 1905), a Keresztúti Társulat (Ligvánd, 1881), az Imaapostolság (Magyarkimle, é. n.), a Missziótársulat (Süttör, 1890) vagy a Szent Szív Tiszteletbeli Örsége (Valla, é. n.). Kópházáról egy „Corona aurea B. M. V.” – azaz a Boldogságos Szűz Mária arany koronája – társulat létéről szól a jelentés, melyet 1855-ben állítottak fel; e kongregációról többet egyelőre nem tudok.

A kimutatás az esetek döntő többségében megadja a kongregáció tagjainak számát; ezen adatok matematikai összesítésének azonban nem látom értelmét, ezért csupán néhány fontosabb jellemzőre utalok. A rózsafüzér-társulatok esetében a létszámot érthetően meghatározza a társulaton belüli „bokrok” száma, hiszen 15–15 fő állt össze egy-egy csoportba; ezért az utóbbiak számára könnyen következtethetünk (ha a forrás külön meg nem adja). Abdán pl. 10 bokor 150 tagjáról szól a szöveges jelentés; míg Acsalagon a 487 tag 33 csoportban tevékenykedik (megjegyzem: Acsalag lakossága 1913-ban 856 fő volt,⁴⁶ és az Oltáregyletnek is volt itt 180 tagja!).

Bonyolultabb a helyzet, ha a plébániához filia is csatlakozott: ilyenkor a táblázat – megjegyzés nélkül – az összevont adatokat tartalmazza; a részletek csak a válaszlevélből derülnek ki. Így tudjuk meg, hogy a Banáról jelentett két Élő Rózsafüzér Társulat egyike Bönyön működik, és mindkettőnek 45–45 tagja van; vagy hogy a halászi plébános Arakon és Feketeerdőn is megszervezte e társulatot, 30 ill. 40 taggal. Így válik érthetővé, hogy az 1353 lakosú Fertőszéplakon⁴⁷ az Élő Rózsafüzér Társulatlaknak 1563, a Jézus Szent Szíve Társulatlaknak pedig 1311 tagja van: e számokba beleértendő két népes filiája, Hegykő és Sarród buzgó katolikus lakossága is!

Figyelemre érdemes, hogy a többi kongregációnál a tagok létszáma esetenként „gyanúsán” kerek szám, ezek körülbelül-voltára több plébános utal is levelében; pontosabb számításokra már csak ezért sem alkalmas a kimutatás.

Összességében tehát csak annyit mondunk: az egyes ismertebb társulatok átlagos taglétszáma településenként egy-két száz körül van, a kevésbé népszerű vagy újonnan indulóké pedig többnyire néhány tucatnyi.

Nem érdektelen viszont egy pillantást vetni arra: hány kongregáció működött „átlagosan” településenként? Láthattuk: a 115 faluból összesen 303 társulatról szólt a kimutatás; ez utóbbi szám még néhányal – a válaszlevelek tüzetesebb elemzésével – növelhető. Matematikailag tehát az átlag kb. 2,6–2,7 társulat plébániánként. De mit jelent ez a gyakorlatban?

A falusi plébániák keretében a leggyakrabban 2–4 társulat működött egymás mellett: két társulatot 25, hármat 17, míg négyet 15 plébániáról jelentettek. Egy-egy kongregáció létét jelentette 16 plébános. Öt kongregáció működött egymás mellett 6 plébánián, hat társulatról 4 helyről tudunk; míg két falusi plébánián volt 7–7 a kongregációk száma. A nagyobb számokat részben a filiát is ellátó plébánosok jelzik: a Rábaszovátot is ellátó Bányogyról pl. – ahol a 18. századból Nagy Gyula egyetlen kongregáció létét sem tudta kideríteni⁴⁸ – 7 társulatról szól a jelentés, mivel Élő Rózsafüzér Társulat ill. Jézus Szent Szíve Társulata mindkét településen működött, és mellettük Bányogon Szent Mihály Társulat, Rábaszovátot pedig Szent József Társulat ill. Oltáregylet is volt. A hét kongre-

⁴⁵ [Halmi] Antal 1897. 97.

⁴⁶ Schematismus 1913. 139.

⁴⁷ Uo. 120.

⁴⁸ Vö. Nagy Gyula 1995. 188.

gáció együttesen 1214 tagot számlált; a két falu rk. lakossága 1913-ban 1974 fő volt.⁴⁹ Néhány községben még érdekesebb az arány: az 1913-ban 1506 rk. lakossal bíró Rábapordányban⁵⁰ pl. hat kongregáció is működött, melyek közül Szent Ferenc III. Rendje 58, a Leányok Mária Kongregációja 118, Jézus Szent Szíve Társulata 665, az Oltáregylet 236, az Élő Rózsafüzér Társulat 540, a Jézus Szent Gyermeksége Társulat pedig 242 tagot számlált, vagyis együttesen 1859 tagot regisztráltak. Hasonló eset – hogy az együttes taglétszám az összlakosság számát meghaladja – másutt is előfordul és egyértelműen bizonyítja, hogy az ott lakók egy része párhuzamosan több társulatba is beiratkozott.

A táblázat utolsó rovatában a társulatok vezetőinek neve szerepel. Ebből világosan látszik: a kongregációk vezetői az esetek döntő többségében a plébánosok voltak; nagyobb plébániákon esetleg „megosztottak” e tisztségeken a mindenkori káplánokkal. Meghatározó szerepükre utal a plébánián működő társulatok alapítási idejének összevetése is: ahol két-három társulat is felállított egyazon évben vagy egymáshoz közeli időpontokban – és ilyeneket bőven találunk –, ott meghonosításuk bizonyára az akkori plébános érdeme. Világi személy nevével e rovatban csak ritkán találkozunk: ilyen kivétel pl. Vértessomló, ahol az Élő Rózsafüzér Társulat vezetőjeként Krupf Mátyásné és özv. Küprich Frigyesné van megnevezve. A legérdekesebb e szempontból Koroncó: itt az Oltáregylet, az Élő Rózsafüzér Társulat és az Örökös Rózsafüzér Társulat vezetője egyaránt Kovács Sándorné és Szabó Györgyné; míg a Jézus Szent Szíve Társulatát Halinger Rozália, a Szent Kereszt Hadserege nevű kongregációt Németh Józsefné, míg a Kath. Ifjúsági Egyesületet Illés István tanító vezeti – azaz plébános egyiknél sem említetik. Megfigyelhető továbbá még egy érdekesség: a válaszlevelekben több esetben nevezik meg egy-egy társulat „igazgatójának” a plébánost, vezetőjeként viszont világi személy szerepel – a táblázatban ilyenkor mindig a plébánost nevezik meg. Ez arra utal, hogy 1920 táján a kongregációk tényleges működtetésében már világi személyek is jelentősebb szerepet vállalhattak.

Végezetül

Dolgozatomban a 19–20. század fordulóján a győri egyházmegye falvaiban működő jámbor társulatokról igyekeztem áttekintést adni, bevezetésképpen említve a téma 18. századi helyi előzményeit is. Befejezésül a két korszak egyesületeit összevetve néhány fontosabb változásra hívnám fel a figyelmet.

A vizsgálat alapjául szolgáló összeírás 115 település 303 kongregációjának fontosabb adatait tartalmazza: ez nagyon élénk – még a 18. század derekán tapasztaltnál is élénkebb – társulati életre enged következtetni. Jelentősen megváltozik azonban az említett társulatok sora. A barokk korban oly sok helyen működő Hitoktatási Kongregáció teljességgel eltűnik: ez érthető, hiszen szerepét 1868 után a kötelező iskola, az ottani hitoktatás veszi át. A Mária Kongregáció „névleg” megmarad: folyamatosságról azonban aligha lehet szó, hiszen az itt felsoroltak mindegyike új alapítás. A Skapuláré Társulatok virágzása töretlennek mondható; sőt valószínű, hogy tagjainak száma a közlekedési lehetőségek könnyebbé válásával tovább nő, hiszen egyre többen iratkoznak be közvetlenül is a győri társulatba. A Szent Ferenc Harmadik Rendje még felbukkan, de már alig

⁴⁹ Schematismus 1913. 138.

⁵⁰ Uo. 141–142.

ismert; a Szentháromság tiszteletére alapított, a jezsuiták által erősen terjesztett⁵¹ kongregációk viszont teljességgel eltűnnek: ez valószínűleg a rend ismertségének a falusiak körében való visszaesését is mutatja.

Ugyanakkor tucatnyi új kultusz elterjedését láthatjuk: a legdinamikusabban az Élő Rózsafüzér Társulata ill. a Jézus Szent Szíve Társulata terjed, de a 20. század első éveiben alakul az Oltáregyesületek jelentős hányada is. Míg a kisebb számban előforduló új társulatok közül a Jézus Szent Gyermeksége Társulata, valamint az Örökimádás emelhető ki. A kultuszok koronkénti változását alighanem természetesnek vehetjük: két évtizeddel később, az 1943-ban készült kimutatásban már olyan, itt még ismeretlen társulatok szerepelnek nagyobb számban, mint a Szívőárda, valamint a Katolikus Legény- ill. Leányegyletek.⁵² Hogy mi a közös bennük, azt Bálint Sándor így fogalmazta meg 1937-ben: „A nép vallásos életében a középkori hagyományok valamiképpen a közösségi szellemben még ma is élnek.”⁵³

A társulatok megoszlása az alapítás éve szerint

	1846–1860	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910	1911–1920	1921	é. n.	Összesen
Élő Rózsafüzér Társ.	5	1	5	3	29	12	10	1	30	96
Örökös R. T., R. T.	3	1	2	1	7	1	1	–	3	19
Jézus Szt. Szíve Társ.	–	–	–	3	9	14	25	2	15	68
Oltáregyesület	–	–	1	–	2	7	8	–	13	31
Skapuláré Társulat	–	2	–	–	2	4	3	–	13	24
Mária Kongregáció	–	–	–	–	1	4	11	3	2	21
Jézus Szt. Gyermeksége	–	–	–	2	1	2	–	–	3	8
Szt. Mihály Társulat	–	–	–	1	–	4	–	–	1	6
Örökimádás	–	–	–	–	2	1	–	–	1	4
Egyéb	1	–	–	2	3	5	8	2	5	26
Összesen	9	4	8	12	56	54	66	8	86	303

⁵¹ A jezsuitáknak a Szentháromság-kultusz terjesztésében betöltött szerepéről l. pl. *Bálint Sándor* 1943. 62–63., vagy *Veit, Ludvig Andreas–Lenhart, Ludwig* 1956. 67–68.

⁵² Vö. *Schematismus* 1943.

⁵³ *Bálint Sándor* 1937. 21.

Bálint Sándor

- 1937 Népünk imádságai. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. Bp., 1937. 19–47.*
 1943 A szegedi néplet szakrális gyökerei. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. Bp., 1943. 51–69.*

Bán János

- 1939 Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. VIII, 485 (Győregyházmegye múltjából. IV. szám 2. rész.)

Barna Gábor

- 1990 Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Bp., 1990. 165.
 1992 A megújuló rózsafüzér (Az élő lelki rózsafüzér ájtatossága és társulata a XIX–XX. századi népi vallásosságban). In: *Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai. Esztergom, 1991. máj. 29–31. Szerk.: Bárdos István, Beke Margit. (Esztergom, 1992.) 319–322.*
 1998 Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei 1851–1940. Minutes of the Living Rosary Confraternity in Kunszentmárton, 1851–1940. Szeged, 1998. 334 o. [16] t.

Bedy Vince

- 1930 A 16. és 17. századbeli győri kalendás egyesületek. In: *győri Szemle 1. évf. 1930. 162–173.*
 1939 Győr katolikus vallásos életének múltja. Győr, 1939. 185, [2] (Győregyházmegye múltjából)

Buzás, József

- 1966–1969 Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. Teil I–IV. Eisenstadt, 1966–1969.

Csóka Lajos

- 1929 Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929. 96.

Dessl, Reinhold

- 1987 Die Herz-Jesu-Verehrung in Oberösterreich im 18. und 19. Jahrhundert. Etappen der kirchlichen Integration einer Frömmigkeitsform. In: *Jahrbuch des Oö. Musealvereines Gesellschaft für Landeskunde. Band 132. I. Abhandlungen. Linz, 1987. 81–136.*

Dóka Klára

- 2000 A győri egyházmegye területi változásai. In: *A győri egyházmegye Ezer Éve. Szerk.: Kiss Tamás. Győr, 2000. 9–21.*

Fazekas István

- 1993 A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. In: *Történelmi Szemle 35. évf. 1993. 1–2. sz. 101–131.*
 1993/a A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717). In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk.: Horn Ildikó. Bp., 1993. 410–431.*

Frank, Norbert

- 1984 Die Verbreitung der Wallfahrt nach Frauenkirchen an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des burgenländisch-westungarischen Grenzraumes auf Grund einer Auswertung des Bruderschaftsbuches der Gürtelbruderschaft des heiligen Franziscus aus dem Franziscanerkloster Frauenkirchen. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 1984. 71–83.*

- [Halmai] Antal P.
1897 A győri kármelita-rendház kétszázéves története. 1697–1897. Győr, 1897. 155, [4] o. 8 t.
- Házi Jenő
1939 Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939.
- Horváth József
1994 Vallásos egyesületek a 17–18. századi Győrben. In: győri Tanulmányok 14–15. köt. Győr, 1994. 159–163.
1997 Adalékok a népi vallásosság kutatásához a XVII–XVIII. századi győri végrendeletek alapján. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Szerk.: S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 1997. 93–100.
1999 A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században. In: Soproni Szemle 53. évf. 1999. 4. sz. 356–369.
2000 Vallásos társulatok a győri Egyházmegyében. (Történeti vázlat.) In: A győri egyházmege Ezer Éve. Szerk.: Kiss Tamás. Győr, 2000. 83–100.
- Jánosi Gyula
1935 Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma, 1935. 84, [3]
- Kiss Tamás
1999 Mohl Adolf. Élete és munkássága. – Adolf Mohl. Leben und Werk. [Sopron–Győr] 1999. 63 o., ill.
- Lebendige
1845 Der lebendige Rosenkranz und die Verehrung des heiligsten und unbefleckten Herzens Maria. Raab, 1845. 518, [8]
- Mohl Adolf
1930 Lövő története. 2. átdolg., bőv. kiad. Győr, 1930. 247.
1933 Győregyházmegei jeles papok. Győr, 1933. IV, 357, [3]
- Mohl Antal
1898 A Mária-kongregációk története. Különös tekintettel hazánkra. Győr, 1898.
- Nagy Gyula
1995 Bányog, Rábaszovát és vidéke. Falutörténet és néprajzi hagyományok. Győr, 1995. 238.
- Pásztor Lajos
1943 A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. In: Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. V. köt. 1942–1943. Bp., 1943. 51–69.
- Piszker Olivér
1933 Barokk világ Győregyházmegeében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83). Pannonhalma, 1933.
- Schematismus
1913 Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1913. Jaurini, [1913]. 312.
1943 Schematismus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Jaurinensis pro anno Domini 1943. Jaurini, 1943. 220.
- Schmidt, Leopold
1966 Volkskunde von Niederösterreich. Erster Band. Horn, 1966. 400, 65. t.
- Szende Katalin
1990 A soproni késő középkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai. In: Soproni Szemle 44. évf. 1990. 3. sz. 268–273.
- Vanyó Tihamér Aladár
1933 Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 452, [3] (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.)

Varga Imre–Reichhardt Gyula

1990 A györi székesegyházi főesperesség alsó esperes-kertületi plébániáinak összeírása 1748-ban. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2. 1990. Bp., 1991. 117–200.

Veit, Ludvig Andreas–Lenhart, Ludwig

1956 Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg, 1956. XI, 331, [1]

RELIGIÖSE GESELLSCHAFTEN IN DEN DÖRFERN DER DIÖZESE RAAB (GYŐR) UM DIE WENDE 19–20. JAHRHUNDERTEN

Die Kirchengeschichte den Städten Ödenburg (Sopron) und Raab (Győr) ist für die Forscher ziemlich gut bekannt; sie wissen aber sehr wenig über die religiöses Leben den Dörfern. Der Autor hat sich in diesem Arbeit mit den dörflichen religiösen Gesellschaften beschäftigt.

In dem ersten Kapitel schreibt er über die Kongregationen der 17–18. Jahrhunderten. Die erste bekannte Bruderschaft auf dem Land ist die Gürtelbruderschaft des Heiligen Franziscus aus dem Franziscanerklöster Frauenkirchen (Boldogasszony): diese Kongregation hat vom Jahre 1685 gewirkt und hatte Mitglieder aus 40 Dörfern im Gebiete der Diözese Raab. Die echte Blütezeit den religiösen Gesellschaften war während des Barock, insbesondere in den vier Jahrzehnten nach 1743 (unter des bischöflichen Wirksamkeit von Graf Ferenc Zichy, Bischof von Raab). Zu dieser Zeit haben viele Gesellschaften auch auf dem Lande gewirkt, insbesondere die Kateketische Kongregation und die Gesellschaften der Franciscaner des 3. Ordens.

In dem Nachlaß von Adolf Mohl (ehemalige Raaber Kanoniker, bedeutente Forscher der Kirchengeschichte der Raaber Diözese) gibt es eine Tabellarische Ausweis über die in der Diözese wirkenden Kongregationen aus dem Jahre 1922. Diese Ausweis enthält viele Angaben über die religiöse Gesellschaften: der Name, der Wirkungsort, die Gründungszeit, die Zahl der Mitglieder, der Name des Leiters und das, daß die Gesellschaft selbständig ist oder Mitglied einer Muttergesellschaft. Diese Angaben bearbeitet der Autor in dem zweiten Kapitel. Die Reihenfolge der wichtigsten Gesellschaften: Lebendige Rosenkranz Gesellschaft 96, Herz Jesu Gesellschaft 68, Altargesellschaft 31, Skapulier Gesellschaft 24, Kongregation der Jungfrau Maria 21 Erwähnung. Die Gesellschaften wirkten meistens unter der Leitung des Pfarrers; die Zahl der Mitglieder war durchschnittlich 200–300. Die älteste waren die Lebendige Rosenkranz Gesellschaften; die Blütezeit war um 1900.

József Horváth

MOHAY TAMÁS

BENCÉS NŐVÉREK TISZAÚJFALUBAN

A 19. század utolsó harmada és a huszadik század első két évtizede országszerte katolikus szervezetek, rendek új életre támadását, megerősödését hozta magával. 1920 után ez a folyamat, ha lehet, még fokozódott (Szántó 1985: 572–608.). A meglévő szerzetesrendek új házak, iskolák sorát (köztük a hagyományosaktól eltérőeket) is alapították meg. Ezek többsége városokban működött, ahol egyrészt érzékelhetőbb volt a szükség rájuk, másrészt könnyebben lehetett fenntartásukat biztosítani. Különösen így volt ez Budapesten, ahol a népesség megnövekedése sok helyen tette szükségessé plébániák alapítását, templomok építését, rendházak megtelepedését, kiváltképp külső, főként munkások, tisztviselők lakta kerületekben. Más volt a helyzet a falvakban, ahol többé-kevésbé megmaradt a hagyományos plébániai szerkezet; szerzetesrendek tevékenysége falusi településekre leginkább népiskolák (ahol nővérek tanítottak), illetve közvetve: kegyhelyek, népmisziók illetve városi iskolák hatásán keresztül jutott el.

Egyházszerkezeti és lelkipásztori szempontból a legelhanyagoltabb helyzetben kétségkívül a mezővárosok, falvak tanyás területei voltak, főként az Alföldön. Ezek közül az egyik Tiszaújfalu és a kecskeméti határral keletről érintkező, Tisza jobb parti települések sora volt. Itt jött létre a magyar alapítású szerzetes kongregációk egyike, Szent Benedek Leányainak Társasága. Ez az alapítás beleilleszkedik a kor egyházi fejleményeibe: 1908-ban a Szociális Missziótársulatot, 1923-ban az ebből kivált Szociális Testvérek Társaságát, 1921-ben a Jézus Szíve Népleányok Társaságát, 1925–27-ben az Egri Norma és a Szegénygondozó Nővérek ferences kongregációját alapították meg (Szántó 1985: 594–597. vö. *Magyar Katolikus Almanach ...*). Későbbi fejlemény volt a harmincas években a KALOT és a KALÁSZ mozgalmak kibontakozása, a népfőiskolák alapítása és számos egyéb ígéretes kezdeményezés. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy a húszas évek más vonatkozásokban is az Alföld felé fordította a közfigyelmet: Klebelsberg Kunó kultúrpolitikája, tanyai iskolaépítő programja országos visszhangra talált, és megélenkült a táj néprajzi, népművészeti kutatása is.

A Szent Benedek Leányainak Társaságát 1927-ben alapította Berecz Skolasztika, celldömölki születésű bencés oblátá Tiszaújfaluban. A rend 1927 és 1950 között működött szabadon, anyaháza Tiszaújfaluban volt, s húsz-egynéhány év alatt a nővérek még további hét helyen telepedtek meg (Csépa, Szarvas, Tiszaújfalu, Mezőtúr-Csugar, Szentés, Szentkirály, Jakabszállás). A szerzetesek 1950-ben történt szétszórásakor 41-en voltak. Működésük nem volt sem látványos, sem nagyszabású. Kézikönyvek szűkszavú beszámolóin (l. Puskely 1990: 187–188; uő. 1996: 961–962.) és újságcikkek, kalendáriumok hirdetésain túl (Szerdahelyi 1989, Szász 1996, Szentirmay 1999) alig-alig találunk róluk publikált feldolgozást. A figyelem mindeddig főként az 1932-ben fiatalon elhunyt rendalapítóra, Berecz Skolasztikára (Radó 1946, Ley 1946), a kezdeti időkre (Reichardt

1989, 1991, 1996), továbbá az 1989-et követő újjáalakulásra összpontosult, s jóval kevesebb jutott a társaság korábbi működésére, tevékenységére. Tömör összefoglalást a korábbi szakirodalom és a váci püspöki levéltár iratai alapján Molnár Sándorné áttekintésében olvashatunk (1990: 194–203.).

Bálint Sándor annak idején (1947) Berecz Skolasztikát és kezdeményezését a falukutatás úttörőjének, őt magát a falukutatás lehetséges védőszentjének nevezte, aki jó tíz évvel a népi mozgalmat vagy a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumát megelőzve kezdett bele a falusi, tanyai nép erkölcsi, hitbeli, műveltségi felemelésébe. Ha megszívleljük ezt a szempontot, arra is gondolhatunk, hogy milyen sok feltárni való van még azon a határterületen, ahol a népi vallásosság és a szerzetesség története érintkezik. A bencés nővérek erre különösen jó példát szolgáltatnak, hiszen nemcsak tevékenységük köti őket a falusiakhoz, hanem tagjaik között is voltak egyszerű tanyai és falusi lányok, akik lelki és szellemi igényt, vallási mintákat, viselkedésformákat, egyszóval kulturális háttérrel hoztak magukkal és alakítottak tovább. Tekinthetjük őket sajátos modern női licenciátusoknak is (Botka 1993), akik lokális közösségekben hozzájárultak a vallási igények kiműveléséhez, ébren tartásához és kielégítéséhez.

Molnár Imre történész barátommal együtt, az ő biztatására 1985-ben kezdtünk hozzá visszaemlékezések gyűjtéséhez az akkor még élő idős nővérek, papok, falusiak körében, hogy a szerzetesközösség akkor még szinte teljesen feltáratlan történetének közelébe juthassunk. Többekkel beszélgettünk Budapesten, Pannonhalmán és Tiszaújfaluban – ahol akkor az egykori rendház öregotthonként működött –, betekinthettünk rendi iratokba, naplókba. Eredeti tervünket (egy módszeres feldolgozást a rendről és hatásáról) ugyan nem tudtuk megvalósítani; most mégis úgy gondolom, érdemes az egykori gyűjtés adatait közreadni, hiszen többségük ma már pótolhatatlan, és a megjelent cikkek sem tartalmazznak hasonlóakat (nem szerepel pl. bencés nővér az ... *evilágból* ... c. kötet félszáz emlékezője között sem, l. Kulics–Tölgyesi 1989). *Orbán Klára* nővér (ahogy akkor a renden belül nevezték, *testvér*) a közösség vezetője, hetvenévesen tekintett vissza, Pannonhalmán és Tiszaújfalun találkozhattunk vele. *Söveges Dávid* bencés atya az iskolák államosítását követően volt két évig zárdalelkész Tiszaújfaluban. Mindketten megérték a rend újjáalakulását, de ma már nincsenek az élők sorában. A harmadik itt közölt visszaemlékezés Pásztor Máriaé, akinek tíz testvére közül ketten léptek be a bencés nővérek közé a harmincas években, ő maga pedig kisgyerekként és fiatal lányként találkozott velük sokat, majd a háborút, a szétszórátást követő évtizedekben is szoros kapcsolatban maradtak.

Kérdéseink természetesen főként a múltra összpontosultak, hiszen az akkori körülmények között még csak a legreménykedőbbek gondolhattak a szerzetesrendek újjáéledésére. Kíváncsiak voltunk a nővérek életútjára, az alapítóval kapcsolatos emlékeikre, rendi tevékenységükre, és arra, mit jelentettek nekik a falvak népének, mit jelentett nekik a falvak népe. Ma már a bencés nővérek is újra szabadon működhetnek, s utóbbi tízéves sorsuk jórészt közös az újraindult rendekével; visszakapták anyaházukat Tiszaújfaluban, külföldi segítséggel tágas új zárdát építhettek ugyanott 1993–95 között, s a vártnál talán kevésbé, nyolc új taggal gyarapodtak; mai létszámuk 28. Ez utóbbi tíz év részletezése azonban egy másik írás feladata lehetne (vö. Reichardt 1998).

Berecz Erzsébet 1922 őszén 24 évesen érkezett Celldömölkéről Tiszaugra egy helybeli földbirtokos család kérésére, akik fiatal hitoktatónt kerestek a tanyai nép oktatására. A celldömölki lánynak otthon korábban a kiváló bencés plébános, Kúhár Flóris volt a lelki vezetője. Rajta, és egy Kecskeméten élő bencés oblátán keresztül ért el hozzá a hívó szó, amely útnak indította. Öt év tiszazugi munkája, mintegy tíz év hivatáskeresés-

se állt már mögötte, amikor fokozatosan kiteljesedő munkájában társakra lelt, és megfogant benne a gondolat, hogy szerzetes közösségben folytassák megkezdett munkájukat. Az addigi és az azutáni évek – mai szemmel – voltaképp azzal teltek, hogy az ilyesféle kezdeményezést meglehetősen óvatossággal néző bencés rendi jóindulatot és együttműködési készséget megnyerje.

Az alapítás idején a bencéseknek kizárólag fővárosi és dunántúli (Pannonhalma, Bakonybél, Dömölk, Esztergom, Győr, Komárom, Kőszeg, Pápa, Sopron, Tihany, Zalavár) házaik, intézményeik voltak, az Alföld kívül esett működési területükön. Nem vonzódtak a népmissziók tartásához sem, ez inkább a kolduló és prédikáló rendek feladatának számított. Berecz Skolasztika egykori plébánosában, Kűhár Flórisban talált megértő támogatóra; ő volt a rend gondolatának közvetítője a váci püspök irányába, ő egyengette az utat az egyházi elismeretés felé (ami egyházmegyei és vatikáni szinten is megtörtént), továbbá ő segített a közös élet megszervezésében. Ehhez szabályzatot, imarendet (officiumot) készített, segítője Radó Polikárp volt; a visszaemlékezés szerint okosan tudott egyensúlyt tartani a belső élet zártsága és a külső feladatvállalások rugalmassága, helyzetekhez igazodása között (2.2.). Később is bencések voltak a rendi közösség „lelki igazgató”-i (Radó Polikárp, Tóth Ciprián stb., vö. Saád 1983: 276–292.); a zárda lelkészei 1928-tól kb. két évtizedig egyházmegyei papok, azután bencések voltak.

Tiszaújfalú és a környező falvak népe (az egykori kiskunfélegyházi járásban) túlnyomó többségében katolikus vallású volt; de igen elhanyagolt helyzetben: templomtól, paptól távol éltek sokan (3.4–5; vö. Kósa 1989). A környező falvakból kirajzott tanyákon önellátó és piacorientált paraszti gazdálkodást folytattak állattenyésztéssel, amit a múlt századi filoxéra után telepített homoki szőlőtermesztés egészített ki (1.20–21; 2.5.). Vallásosságuk erős (olykor talán a középkorig visszanyúló) hagyományokra és nagyfokú lelki igényre épült (1.7; 19; 2.6–9; 3.5–6), és részükről ez alapozta meg az újonnan érkezettek iránti nélkülözhetetlen bizalmat is (1.7.).

A kezdeményezők lendületével érkezett fiatal nők belevetették magukat a munkába, és minden alkalmat leleményesen megragadtak, hogy közel kerüljenek a tanyaiakhoz. Noha hitoktatók, tanítók voltak (1.10–12), nem tartották távol magukat az emberek közvetlen, testi-anyagi-emberi szükségleteitől sem, ezekkel is komolyan foglalkoztak, és ezen keresztül jutottak el lelki, szellemi területekre is (1.3; 6; 2.4.). Azon túl, hogy a tanyai iskolákban tanítottak, elsorolni is sok, hogy idők folyamán mi mindent csináltak. Betegeket ápoltak, akár behozottakat, akár otthoniakat (1.14); kicsi gyermekekre vigyáztak (3.11), ruhákat osztottak, kérvényt írtak, még lakodalmi tortát is süttöttek (1.14). Főzőtanfolyamot rendeztek a nagyobb lányoknak (3.8–10.), ahol nemcsak ételleket, de a fontosabbat: terítést, asztali illemet is tanítottak. Felnőtteket is tanítottak írni-olvasni, polgári iskolára készítettek elő, fiataloknak tánciskolát szerveztek Pestről hívott tánctanárral, és sor került *padkaporos bálókra* is. Vasárnaponként a délelőtti mise után rendszeresen és programszerűen beszélgettek az odagyűlt emberekkel, a délutáni litánia után pedig gyerekekkel és idősebbekkel együtt rendszeresen játszottak. Énekeket tanítottak (3.6), színdarabokat tanítottak be fiataloknak, előadásokat rendeztek (3.7).

A közvetlen segítségén túl gondot fordítottak arra is, hogy tevékenységük intézményes formákat is öltösson, amelyek hatékonyabbnak, tartósabbnak bizonyultak. Korsztályonként szerveztek egyesületeket, köröket, a lányoknak a KALÁSZ-t; egyenruhát is terveztek és közösen varrtak nekik. Tartották a kapcsolatot a Katolikus Népszövetséggel (1.14). Az intézmények között a miséző hely, a rendszeres misehallgatás lehetőségének biztosítása volt az első, először csak egy kis sarokszobában, majd a ház beüvegezett folyosóján. Több, mint tízévi már eredményes működés, voltaképp a befogadás után ke-

rült sor 1939-ben egy új templom alapkövének letételére, az építkezésben munkával, fuvarral, anyaggal, ötlettel az egész környék részt vett, nem csoda, hogy teljes mértékben magukénak érezték, amikor 1943-ban elkészült és felszentelték (a háborús belövéseket is igyekeztek minél hamarabb kijavítani). Nem kevésbé fontos egy kultúrház megépítése sem a háború éveiben (ez áldozatul esett a nem sokkal későbbi bontásnak), valamint az, hogy a fiatalokat rendszeresen küldték több hetes vagy hónapos népfőiskolákra Bodajkra, Érdre.

A nővérek egy része az ország más vidékeiről, főként a Dunántúlról, városokból érkezett (Celldömölkéről az alapító, Tapolcáról Orbán Klára). Az ő számukra új helyzetet, olykor nehézséget is jelentett az Alföldet, a tanyavilágot, annak életritmusát, mentalitását megszokni (1.22). Mások a bontakozó közösség vonzását érezve éppen a környékbeli fiatalok közül szánták el magukat a belépésre: az 1950-es szétszórásig kb. 11-en, mintegy az akkori létszám egynegyede (1.3.). Köztük volt az a két testvér is, akiknek egyik húga emlékezett vissza családjukra, a renddel való kapcsolatukra (3.1–16.). Pásztor Rozina (1913–1984) 1932-ben lépett a rendbe, őt még az alapító Berecz Skolasztika vette föl (3.12–14). Húga, Pásztor Bernadett (1921–) 1942-ben lett jelölt, ma a legidősebbek közé tartozik. Kétségtelen, hogy egy tanyai parasztszalad számára a társadalmi felemelkedés egyik útja volt, ha a gyerekek közül valaki egyházi pályára lépett, még akkor is, ha ez komoly anyagi ráfordítással járt (amit lányok esetében egyenesen a kiházasításhoz hasonlítottak, l. 3.12–13.). A renden belül mindenkit egyenrangúnak tekintettek, nem különböztették meg a fizikai és a szellemi munkával foglalkozókat, a dolgozókat és a tanítókat (1.5.); különbséget inkább csak a képesség és a képzettség jelentett (túl a szerzetesközösségekben természetes hierarchikus renden). A rend a képzettebbeket igyekezett iskolákban munkához juttatni, másokat pedig taníttatott (1.2).

A legtöbb visszaemlékezés (itt nem közöltek is) hangsúlyosan emeli ki a rend egyszerűségét, szegénységét (1.6;20). Ez megnyilvánult mindenekelőtt a külsőségeikben, életkörülményeikben: házukban, szobáikban, ruházatukban, olyannyira, hogy az még más szerzetesek számára is meglepetést okozott (1.4;16). Adományokból, tanításból, kerti munkából éltek, alkalmazottaik nem voltak, szinte a végletekig takarékoskodtak a saját magukra fordítható anyagiakkal. Valószínű viszont, hogy az ő részükről éppen ez az életstílus volt minden feléjük irányuló bizalom alapja: osztoztak azok szegénységében, akik körében dolgoztak (3.3). Ami új épületet emeltek, az mind a tágabb közösség javát szolgálta: iskola, templom, kultúrház; ezek mellett háttérbe szorult a saját zárdapületek, amire szabad működésük 22 éve alatt nem is került sor.

Egy részletesebb áttekintésbe tartoznék, hogy Tiszaújfalun kívül hol és mit tevékenykedett a rend (legtöbb helyen iskolákba hívták őket, l. 1.9–10), továbbá, hogy a háborús éveket, a front átvonulását hogyan élték át. Természetesen igyekeztek menteni, ami menthető, így kerültek többen Pannonhalmára, hogy nem sokkal később visszatérjenek. Tevékenységüket a továbbiakban fokozatosan erősödő tilalmak, korlátozások nehezítették; ezek között a legsúlyosabb az egyházi iskolák államosítása volt. Ekkor sokuknak abba kellett hagynia a tanítást és vállalniuk kellett az új helyzetből adódó konfliktusokat, kiélezett helyzeteket (1.23–26). Volt, aki hitoktatóként tudott tovább dolgozni, mások plébániákra kerültek (1.27–28). Ezek az évek talán fel is erősítették az összefogást, az igényességet; erre látszik utalni az akkori zárdalelkész visszaemlékezése férfiak rózsafüzér-imáiról, házaknál megtartott előadásokról, sorozatokról (még egyháziokról és a bencés Reguláról is), (2.11–14; vö. Söveges 1996: 279.). 1950 nyarán (éppen ötven éve) aztán bekövetkezett a szétszórás, közös sorsuk több ezer más szerzetessel (1.29–32). Eközben is megtapasztalhatták azok segítő együttérzését, akikért már

évtizede dolgoztak (2.10; 1.35). Ezután az inkább jelképes értelemben vett közösségi élet csak akkor éledhetett újjá, amikor többen bekerültek a pannonhalmi öreg szerzetesek otthonába. Kivételszámba ment, amikor (még az engedélyezett újraindulást megelőzően) egy fiatal jelölt titokban csatlakozott hozzájuk; Kerkay Erzsébetről korai halála után életrajz is született (Reichardt 1998).

A két háború között életre kelt rend évtizedekig volt eleven, noha némileg rejtve tartott emlék az egykori nővérek körében és hajdani működési helyükön. Néprajzi, egyháztörténeti feladatként adódik efféle rejtett ismeretek felszínre hozatala, hiszen a nővérek és a tanyaiak egykori bensőséges kapcsolata nem tanulság nélkül való egy alapjaiban megváltozott világban sem.

FÜGGELÉK

A három visszaemlékezést magnófelvétel őrzi; itt szerkesztett, tematikusan rendezett szövegük olvasható, az összefüggések megtartása érdekében folyamatosan. A könyvebb hivatkozást a bekezdések számozása teszi lehetővé, ezekre a főszövegben ()-ben utalok.

Orbán Klára (1915–1992)

Szent Benedek Leányai rendjéből; 1985-ben a közösség főnöknője.

1.1. A domonkosokhoz jártam iskolába. Ott volt egy tanárnő, aki Pestről, a Mária utcából ismerte a mi nővéreinket. Azt mondta egyszer, hogy ha nem bírom a dunántúli levegőt, akkor van egy alföldi alapítás; és el is vitt oda engem megmutatni. Szent Péter Pál napján mentünk le. Persze nagyon megtetszett nekem ott minden, akkor volt a kezdeti időszak 1935-ben. Szegénységet találtam, egyszerűséget, de emellett közvetlenséget, otthonosságot, és nagy szeretetet.

1.2. Én 1945-ben tettem le az örökfogadalmat. Mert volt egy jelölt idő, aztán két év noviciátus, aztán háromszor egy-egy évre fogadalom, aztán egyszer három évre fogadalom, aztán az örök fogadalom. Nekem azért is húzódott el ennyire, mert én tanultam is közben. Poli bácsi (Radó Polikárp) volt akkor az igazgatónk, kérdezte is, hogy most ilyen bizonytalan idők jönnek, le akarják mégis tenni az örök fogadalmat? Bizonytalan lesz az életük, és most le akarják magukat kötni? Ezt komolyan gondolják? Persze, mondtuk, addig szeretnénk letenni az örök fogadalmat, amíg erre alkalmunk van. Ez nagyon jólesett neki; mert senki sem mondta közlünk, hogy ha nem tudjuk, mi következik, akkor menjünk, amerre látunk, hanem akkor még jobban maradjunk együtt. Az örök fogadalmat Etelka néniel (Ley Etelka) együtt tettük le.

1.3. A szerzetalapításnál az volt az elképzelés, hogy a tanyai néppel, az egyszerű néppel kell foglalkozni. Nyilván egy anyaház, ha a tanyaiakkal akar foglalkozni, akkor az csak ott lehet a tanyán, ugye? És ez a közvetlen kapcsolat ez végig a sajátossága volt. Csodálatos volt, ahogy az ottani lányok is látták a szerzet életét, és szerettek volna belépni, de nem mertek erről beszélni, aztán mégis elmondták, és tagjai is lettek többen ennek a rendnek. Aztán a nép számára a kezdeti időben szokatlan volt, mert nem ismerték korábban az ilyesmit, több történet is van írva erről. Például amikor odajött az egyik le-

gény, hogy ő meg akar nőszülni, és onnét közülünk szeretne magának egy feleséget, mert azt tudta, hogy ott jó leányok vannak, nagyon rendesek, és hogy ő szeretne egy olyan igazi jó leányt feleségnek. Mondták neki, hogy akik itt vannak, azok nem azért jöttek, hogy férjhez menjenek. De, azt mondja, azért csak említse meg nekik, hátha mégis valaki akarna.

Szóval ennek ellenére, hogy ennyire nem tudtak semmit róla a kezdetben, feloszlatiság tizenegyen voltak, akik a környékből jöttek be mihozzánk.

1.4. Az a nagy egyszerűség és szegénység, ami ott volt, sok odalátogatót megdöbentett, Póli bácsit is (Radó Polikárp). Kúhár Flóris, aki az alapításban is részt vett, így akarta függetleníteni a rendet, hogy teljesen önállóan és önellátóan tudjon létezni. Tehát Pannonhalmáról sem fogadtak el semmilyen anyagi, sem másmilyen segítséget. Ő ebben látta biztosítva, a szegénységben és az egyszerűségben az otthon megmaradását. Skolasztikánk aztán a végrendeletébe be is vette, hogy meszelt szoba ne legyen soha a házban. Ehhez hozzátartozott a korai kelés, lámpásnál, a legegyszerűbb ételek, rántott leves. És a munka.

1.5. Az is nagyon szép volt, hogy nálunk nem volt külön dolgozó nővérek és tanító nővérek csoportja, ahogy ez sok rendben van. A domonkosoknál régen is így volt: külön a laikusok, külön a tanítók. Itt ilyen nem volt, már a noviciátus alatt mindenféle munkába be voltunk osztva. Sorban kellett végezni a mosást, minden házimunkát. Aztán aki tanítani járt, persze nem takaríthatott abban az időben, de máskor minden egyforma volt. Az imától a munkáig. Akik tanyáról vagy falukról kerültek be, azok pótolták, ami a tanulásból hiányzott számukra. A városiaknak pedig, amilyen én is voltam, mert Szarvas akkor városnak számított, meg kellett szokni a korán kelést és a munkát.

1.6. Tetszett nekik, hogy a szenvedéseiket is felvállaljuk, nem csak az örömeiket. Látták, hogy mi is olyan szegényen élünk, mint ők, ez természetes volt számunkra.

1.7. Volt például ott egy búcsújáró hely, oda mentek kenyéren-vízen zárandokolva, meztlábasan a környékbeliek, és mi is épp ily módon tartottunk velük. Ez egy egyházmegyei esemény volt, püspök vezette, de előfordult, hogy esőért imádkozva meztláb jártunk körbe a ház körül, és úgy mondtuk a zsolozsmát. Látták azt is, hogy dolgozunk mi is a kertben, meg minden munkát, ami adódott, magunk végeztünk, nem volt olyan köztünk, aki ne dolgozott volna.

1.8. Amikor jött a teherautó, és deportálták oda hozzánk a kármelita szerzetesnőket, akkor az ávós nő kérdezte kiabálva, hogy hol van a főnökük, persze még alszik, ugye? És valamelyik nővér mondta, hogy nem, hanem kint kapál a kertben hátul. Ezen elcsodálkozott. Skolasztika után az első perjelnök Placida volt, hát ő például első volt a mosókonyhában. Mondta is, hogy ő nagyon szeret mosni, élvezi, és ezt tényleg természetesen csinálta. A mi rendünkben nem volt elkülönülés.

1.9. /Hogy kerültek be tanítónők a szerzetbe?/ Ez a vonal már a kezdetektől megvolt. Skolasztikánk is, Ida néni is (Hajós Ida) tanítónő volt. Voltak, akik képző után jöttek oda. Én, amikor beléptem, akkor négy polgárim volt, aztán a rend végeztette el velem a további szükséges iskolákat. A pesti házunkból jártam be a Ranolder intézetbe. Aztán mindig arra képeztünk ki testvéreket, amire szükség volt. Anna testvért óvónőképzőbe küldték, mert kellett és neki volt is hozzá jó érzéke.

1.10. Mert aztán, hogy tudtak rólunk, hívtak minket mindenfelé. Jelezték, hogy hol mire van szükségük. Ez már a későbbiekben vált ilyen rendszeressé, amikor a fő foglalkozásunk a tanítás lett. Mellette egyesületeket vezettünk, meg csináltuk, amire az embereknek szüksége volt. Sok mindennel jöttek oda hozzánk vagy mi mentünk ki hozzájuk.

Az előljárók a rátermettség alapján küldték el rendszerint ilyen vagy olyan iskolába a szerzet tagjait.

1.11. Tiszaújfaluban két iskolánk volt. Volt a zárdaiskola, amely még most is megvan, a TSZ dohányszárítója van benne. És volt a kinti iskola, a sárga iskola, amely jó 2–3 kilométerre volt kint, és Ida néni bizony éveig járt oda ki tanítani. 100–120 gyereket tanított ott összevont osztályokban egymaga. Én is 70–80 gyereket tanítottam egyszerre, mindjárt a végzés után a zárdaiskolában. Osztatlan iskolában hat osztályban voltak a gyerekek. Mindig egy osztállyal foglalkoztam, a többieknek valamilyen csendes foglalkozást adtam. Érdekes, hogy bírtuk, nem volt olyan nehéz, mint most 20 gyerekkel dolgozni.

1.12. /Hogy kerültek be más iskolákba tanítani?/ Az egyházközség választása alapján. Amikor megüresedett valahol egy tanítói állás, akkor az egyházközség a jelentkezőkből eldöntötte választással, hogy kit választ meg tanítóul. Ahová a testvérek kerültek, akkor ott egy új ház jött létre, mert az volt a szándék is, hogy ne sokan legyünk egy helyen, hanem minél több helyre jussunk el, és ott aztán a tanítás mellett foglalkozni tudjunk az emberekkel is.

1.13. Például Csépan is egyesületet vezettünk (Szívőgárda, Mária-lányok, KALÁSZ lányok). Összefogtuk a lányokat, lelki gyakorlatokat vezettünk, tanítottuk őket. Én 1945-től tanítottam Csépan egészen addig, míg fel nem oszlattak minket. Ott volt óvodánk és iskolánk is. Volt, amikor az óvodában előadásokat tartottunk, bencés atyák jöttek le előadni. Aztán jöttek a legények, hogy ők is szeretnének, ne csak a lányoknak tartsunk, hanem nekik is. És jöttek is, legalább ötvenen összejöttek.

1.14. Aztán még Skolasztikánk kezdeményezte, hogy tartsunk fenn kapcsolatot a Népszövetséggel (Katolikus Népszövetség), hát ezt is tartottuk. Az újságjukban sokat írtak rólunk. Aztán voltak missziószervezések, ezt több faluban is megszerveztük. Akkoriban az orvosi ellátás is gyöngébb volt, hát ezt is a zárda végezte. Balesettel vagy sebekkel csak a zárdához jöttek az emberek, vagy ha gyógyszerre volt szükségük. Ida néni csodálatosan értett a sebek gyógyításához. Szóval úgy megszokták az emberek, hogy mindenféle ügyükkel hozzánk fordulhatnak, kérvényírástól kezdve a betegségekig. Lakodalomra még tortát is rendeltek tőlünk, mert Jolánta testvér nagyon jól tudott sütni. Szóval beleolvadtunk az emberek életébe, mert mindennel segítettünk, amit tudtunk. És ez közelebb hozta őket hozzánk. Mindez Skolasztikának köszönhetően indult el, mert ő csodálatosan tudott az emberekkel bánni.

1.15. A pesti házat is csak kimondottan azért vállaltuk fel, mert jöttek fel oda vidékről cselédlányok, akikkel senki sem foglalkozott. Meg akik alkalmazottak voltak bárhol, azokat felkarolni. Arra nagyon vigyázott Skolasztikánk később is, hogy mi ne kezdjünk más irányba menni – például egyetemistákhoz is akartak minket –, hanem maradjunk a kezdeteknél, az eredeti iránynál, az emberekkel, a néppel való foglalkozás mellett. Hívtak minket például Vácra az új iskolát vezetni, de azt már nem fogadtuk el, mert ott volt több szerzet is. A pesti házat a Katolikus Házasszonyok Szövetsége alapította 1928-ban, és 30-ban hívták meg a szerzetet, hogy vezesse a házat a Mária utcában. Ez később azért is jó volt nekünk, mert azok a testvérek, akik Pesten tanultak, így otthont is kaptak. Volt hová menniük.

1.16. /Milyen volt az anyaház belső berendezése és életvitele?/ A legegyszerűbb bútorok voltak. Volt a jelöltszoba, ahol közösen laktak a jelöltek. Aztán volt a novíciások szobája. Itt két évig laktak. És ott lakott velük a magistra, az újoncmesternő is. Volt egy kis elkerített cellája a sarokban. Beljebb volt egy szoba, ott pedig a fogadalmások voltak. Olyan sokáig nem voltak ott a testvérek, mert ha letelt a jelölt idő és a novíciátus,

akkor ki lettek helyezve oda, ahol épp szükség volt rájuk. A perjelőnek is csak jóval később lett egy külön szobája.

1.17. Akkoriban semmi sem volt, ami az embereket összetartotta volna. Lehet, hogy ez volt a mi szerencsénk, mert ez hozta őket össze, hogy ott nálunk össze tudtak jönni, és ezeket az összejöveteleket aztán mi meg tudtuk nekik szépen csinálni. Ez nagyon sokat jelentett számukra és számunkra egyaránt.

1.18. Voltam lent öt évvel ezelőtt (1980-ban) hosszabb ideig, és próbáltam egy kicsit újra foglalkozni az emberekkel, meglátogatni őket, mint akkor, de ugye bekapcsolták a tévét, és néztük együtt a tévét, és nem jutottam szóhoz. Mert lejárt az időm, és el kellett jönnöm. Többször is próbáltam, de most már úgy vettem ki, hogy nem tud az ember úgy közel kerülni hozzájuk, mint az annak idején volt. Más volt az, mert az emberek maguk is igényelték, hogy foglalkozzanak velük.

1.19. /Milyenek voltak a tanyai emberek?/ Olyan közvetlen, szinte gyermeki lelkű. Annyira bíztak bennünk és hitték, amit mondtunk nekik, mert mindent olyan természetesen vettek. Még a játékot is, amit együtt csináltunk vasárnap délutánonként. Persze akkor még nem kaptak olyan sok ellenhatást sem. A fiatalok, még ha a rokonságukban testvérünk volt is, már egész mások lettek. Mi mások voltunk, más életet éltünk velük, mint amit eddig tapasztaltak.

1.20. Az volt a csodálatos, hogy ugyan nagy szegénységben éltek, de mégis sokszor még adni is tudtak annak ellenére abból a kevésből is. Ha szegénység volt is, az emberek mégis megelégedettek voltak. Nem keserítette el őket a szegénységük. Elfogadták az életkörülményeiket.

1.21. /Mi volt az emberek foglalkozása azon a környéken?/ Állatot neveltek. Tiszazugon, ahol jobbra homokos talaj volt, ott állatok mellett szőlőt termesztettek. Voltak földesúri birtokok, mint például a Steerek, akik erre a vidékre hívták eredetileg Skolasztikát nevelőnőnek. De Újfaluban már saját földjükön gazdálkodtak az emberek. Például a Rozina testvér, akik egy családból ketten jöttek nővérnek, azoknak saját földjük volt, ha kevés is. Ők 15-en voltak testvérek egy családban, és a sok gyerek miatt a földosztáskor még kaptak földet. Később, amikor kezdődött a más világ, akkor kuláknak lett nyilvánítva. Hát miért? Hisz olyan sok gyerek volt, hogy még kaptak is földet? Hát azért, mert van két apáca lányuk. Jellemző az akkori világra, hogy azt mondták, az ilyen az csak kulák lehet. Nem a föld döntött, hanem ez.

1.22. /Milyen fogalmuk volt a tanyáról a városi lányoknak akkor?/ Semmilyen. De a hivatás minden akadályt le tudott győzni. Nem mondom azt, hogy könnyű volt, sőt, sokszor nehéz volt, de ennek ellenére olyan vonzalom volt bennünk, hogy mikor kezdtek minket rábeszélni az ávosok, hogy menjünk el, egyenként tűnjünk el, most szabad, akkor senki sem akadt, aki azt az utat választotta volna. Már jó előre tudtuk és vártuk, hogy jönni fognak egy éjszaka értünk autóval, pedig ott csak hárman voltunk, még csak nem is olyan nagy közösségben – mégis vállaltuk ezt is, mert tudtuk, hogy ide jöttünk, ezt vállaltuk, és nem futunk el, hanem maradunk.

1.23. /Hogyan emlékszik vissza az államosításra?/ Csépán voltam akkoriban, ott majdnem zendülés volt. A tanyákon ott nagyon szétszórva élnek az emberek, ott ilyen nem nagyon volt. De Csépán, ott megfenyegették az igazgatót is. Mert úgy akarták, hogy a nép követelése legyen az államosítás. Szülői értekezletet hívtak össze, aláírásokat akartak gyűjteni. Az igazgató olyan volt, hogy volt nyilas is, vörös is, ami épp kellett. Adott is be egy kérvényt, hogy mindenki az államosítást akarja. Mint tanítónő voltam a szülői értekezleten. Ő azzal nyugtatta az embereket, hogy nyugodtak lehetnek, mert Klára testvér is itt van. Mint tanítónő, ott kellett lennem. És akkor néztek rám a szülők, hogy

mi ez. Akkor mondtam, igazgató úr, ne tessék rám hivatkozni, én nem azért vagyok itt, hogy megnyugtassam a szülőket, hogy minden a legnagyobb rendben van, oké. Akkor azt mondja ott mindenki előtt, nem szégyelli magát, maga az államtól kapja a fizetést, meg mindent. Akkor elkezdtek az asszonyok kiabálni, hogy ez mindig azt fújja, amiből haszna van! No, aztán annyira ment a dolog, hogy Szolnokon elfogatási parancsot adtak ki ellenem. Szerencsére a csépai rendőrséggel nagyon jóban voltam, mert tanítottam a gyerekeiket. Aztán azok felvilágosították a szolnokiakat, hogy vigyázat, mert a csépai nép eléggé harcias, és ha ilyen lesz, ez nem lesz minden baj nélkül. És tényleg, be is zörgettek az igazgató ablakán, hogy sürgősen intézkedjen, mert ha Klára testvért elviszik, akkor olyan csúfságot nem ért még, ami itt következni fog. A hajnali busszal ment Szolnokra, hogy állítsák le az egészet. Aztán jöttek kivizsgálni, hogy én lázítottam-e az igazgató ellen? De aztán elsimult az ügy.

1.24. Ugyanígy volt az úttörő alapítással is. Az igazgató összehívta a nagyszünetben a gyerekeket, hogy gyerekek, ez önkéntes, hogy mi minden lesz, jelentkezzenek. De az én drága gyerekeim közül nem jelentkezett egy sem. Akkor odasúgja nekem az igazgató, hogy menjek ki, mert a gyerekek leolvassák rólam, hogy nekem nem tetszik az úttörő. De a gyerekek tudták, hogy miért mentem ki, sejtették. Úgy sem jelentkezett senki. Aztán jött az utasítás, hogy szervezzünk MNDSZ-t, mert hozzánk bizalommal vannak az emberek. Mondtam nekik, ne haragudjanak, de én ehhez nem értek. Mária kongregációt tudok szervezni, mert ahhoz értek, de MNDSZ-t nem.

1.25. Akkor kaptunk ilyen amerikai segélycsomagokat, amiket személyesen vetünk át a püspök úrnál. S akkor jött az MNDSZ, hogy osszuk szét közösen egy karácsonyi ünnepség keretében. Mondom, én úgy akarom adni, hogy ezt az egyháztól kaptuk. Amit ők kaptak, adják ők oda, de ezt így összemosni nem lehet. Mert ez csak a nép elködösítése volna.

1.26. Sőt, jött ki egy olyan hivatalos papír is, hogy én, Orbán Klára, elhagytam a szerzetet önként, és állami alkalmazást kértem, sőt, még valami hozományt is kaptam az államtól ezért cserébe. Ez az igazgatónak jött, hivatalosan. Én akkor épp hitoktatói tanfolyamra jártam, nem voltam ott. Jött is az igazgató, kérdeni a testvérektől, hogy hol van Orbán Klára? Mondják, Pesten. Azt maguk csak hiszik. Az már régen állásban van. Pestújhelyre nevezték ki, íme a papír is itt van róla. Hát ezt nem hiszik, mondják. Amikor hazajöttem, kérdik, hogy mi ez? Mondom, én nem tudom. Személyesen kellett bemennem a tanfelügyelőségre, és írásba adni, hogy én erről nem tudok, és én ezt nem kértem magamnak. Hát ez miatt nem akarták elismerni most a nyugdíjhoz azokat az éveket, amelyeket szerzetesként tanítottam, mert hogy én visszautasítottam akkor a felkínált állást.

1.27. /Hogy telt az iskolák államosítása utáni időszak?/ Akkor én Csépan voltam, és a püspök úr kezdeményezte, hogy induljanak hitoktató tanfolyamok Pesten. Minden rendből jártak hetenként nővérek oda, erre a tanfolyamra. Akkor még az volt az elgondolás, hogy iskolában már nem taníthatunk, de hittant talán még taníthatunk. Tanítottam én is, Csugaron. Mezőtúr nagyon nagy területen volt, és nagyon sok iskolája volt. És ott szükség volt ránk. Ott hitoktattam egészen addig, amíg fel nem számoltak.

1.28. Azt sem felejttem el soha, egy nagyon kedves igazgató volt ott, aki evangélikus ember volt, és mégis olyan nagy szeretettel fogadott minket; mert mondta, hogy amúgy is hiányát érezte ennek a munkának. Amikor megjött a rendelet, akkor ő nem szólt nekem, hanem megpróbált előbb kérvényt írni a tanfelügyelőségnek, hogy hagyjanak engem tanítani. Aztán sírva mondta, hogy nem engednek így sem. Ez 49-ben volt. És akkor már hallottuk, hogy fel fognak oszlatni minket, hogy le kell vetni a ruhánkat is.

Akkor mentem be Csugarról Mezőtúrra kerékpárral, mert a távolságok miatt mindenho-
vá kerékpárral közlekedtünk. És akkor a hívek látták, hogy leállított a rendőr. Nagyon
izgultak, hogy mi lesz, pedig csak a pumpát kérte tőlem kölcsön. Aztán rendőrautóval is
találkoztam, nagyon néztek rám, majd kibuktak a kocsiból, de én addig nem vetettem le
a ruhámat, amíg ki nem jött a rendelet. Aztán jött a feloszlatási rendelet, és utána a hur-
colás.

1.29. Minket ott Csugaron oszlattak fel. Be kellett menni a rendőrségre, kijött egy
rendőr értünk, de azt mondta, ne mondjuk senkinek, hová megyünk. Két kilométert kel-
lett menni. A rendőr azt mondta, hogy követ bennünket, és messziről figyelni fog ben-
nünket, hogy merre megyünk, és nem beszélhetünk senkivel, nehogy a hívek mondják,
hogy kísérek bennünket. Bent aztán azzal kezdték, hogy most volt Csugaron a búcsú, és
ő (mármint a rendőrtiszt) hallja, hogy sokan voltak. És hogy mondjuk el, kik voltak. Hát,
mondom, én azt nem tudtam megjegyezni, hogy kik voltak ott. Neveket akartak, de nem
mondtunk.

1.30. Hát ilyeneket kezdtek meg hogy menjünk el, nincs jövője annak, mire vá-
runk, miért vagyunk még itt. Mondtuk, amíg mi utasítást nem kapunk, addig nem me-
gyünk sehová. Minket ide a hívek hívtak, mi velük maradunk, amíg tudunk. Ők adtak
össze nekünk mindent, áldozatot hoztak értünk, hogy lehet az, hogy csak úgy szó nélkül
elmegyünk. Így próbálkoztak mindenféleképp. Aztán jött a rendelet papíron is, hogy már
vége.

1.31. Nekem a szüleim dunántúliak voltak, és haza akartak vinni magukhoz azok-
ban a bizonytalan időkben. Haza is mentem meglátogatni őket, mert édesapám is beteg
volt, de még a szerzetesi ruhámban. Akkor vasárnap volt, és persze elmentem a temp-
lomba. Hát mise után jön két rendőr, hogy menjek be velük. Mit keresek én itt a faluban?
Nekem biztos valami titkos küldetésem van. Mondom, nem a paphoz, hanem a misére
mentem, én a pappal nem is találkoztam. Akkor elkezdtek pocskondiázni, hogy hogy
vetemedtem én arra, hogy otthagyjam a szüleimet. Mondom, én most is a beteg édes-
apámat jöttem meglátogatni. Magának más szándéka van, maga nem azért jött. Mondom,
nézzék, akkor nem ebben a ruhában jöttem volna, mert ez így feltűnő. Majd ők megfi-
gyelik. Figyelhetik, mondom, én még ma visszautazom, adják vissza az irataimat – mert
elszedtek tőlem mindent. Visszaadták nagy nehezen, és akkor nagy dicsérettel el-
jöttem. Persze dühösek voltak, és délután figyelték, hogy tényleg elutazom-e. Hát el-
utaztam. Ilyenek voltak.

1.32. Akkor volt az, hogy Ida néni mondta, hogy érdeklődjünk, ki hol tudna elhe-
lyezkedni, ki hová, merre tudna menni? Családok, akik igényelnek nővéreket, időseket,
betegeket ellátni. Ott Mezőtúron is volt egy ilyen család. Én hazakerültem Tapolcára.
Volt olyanról is szó, hogy Szibériába visznek, a püspöki karral tárgyaltak is ilyesmiről,
de hogy mi volt a háttérbe, arról nem lehet tudni semmit. A kármeliták kaptak munkaru-
hát és élelmiszercsomagot is, akkor az volt a hiedelem, hogy valami ilyet terveznek ve-
lünk. A száműzetésre vártak sokan, mert semmit sem lehetett tudni, hogy mi lesz holnap.

1.33. /Hogy reagált a nép a történetekre?/ Az csodálatos volt. Amikor meghozták
oda a deportált nővéreket, akkor nem volt nekik elég enniavalónk. Már másnap megindult
a nép, terjedt a hír, és hoztak, amit tudtak, kenyeret, mindent. A nép, ha szegénységet lát,
akkor megindul. Hozzánk nagyon közel volt a nép. Amikor idejöttünk (Pannonhalmára),
a főapát, (Kelemen Krizosztom) azzal fogadott minket, hogy tanítsanak meg minket,
hogy közelebb tudjunk kerülni a néphez. Mert őt nagyon bántotta az, hogy gazdag volt a
rend. Ő már előzőleg akart földet osztani a nép közt. De voltak, akik azt mondták, hogy a

rend földjét ne ossza. A sajátját kioszthatja, de a rendét nem. Ő egy csodálatos ember volt.

1.34. 1950 után akkor én már nem tanítottam sokáig. Aztán már később jött egy rendelet, hogy aki nem tudom mennyi ideig nem vállalt pedagógiai állást, az újból jelentkezhet. Akkor mentem el gyógypedagógusnak Zalába. Ott volt egy csodálatos igazgató, aki kimondottan nővért keresett az intézetbe. Gyermekfelügyelőként dolgoztam előbb, aztán átminősített tanítónőnek, 1957-ben. 1962-ben mentem nyugdíjba.

1.35. Nagyon fájt, hogy ott kellett hagyni őket. Még most is, tavaly (1984-ben), a Stefike temetésén jöttek oda a hívek, hogy ugye visszajövünk, ugye azért lesz itt nővér, hogy nem hagyjuk itt a zárdát nővér nélkül. Még mindig ragaszkodnak, még mindig nyoma van annak a szeretetnek. De érződik úgy is, hogy akik onnét tőlünk kerültek el, elköltöztek például Alpárra, vagy más falvakba, városokba, az ottani atyák mind azt mondják, hogy a hívők között azok a legjobbabak, akik onnét, arról a vidékről jöttek. Aki- ket mi neveltünk és tanítottunk. Pedig elég hamar feloszlattak bennünket, 28-tól 50-ig működhattunk csupán.

1.36. Most én újra leutazom, és ott leszek egy ideig, mert szeretnék kapcsolatot tartani a híveinkkel. Szeretnék még ott lenni köztük. Ezt a szeretetothon is igényli, hogy legyen ott köztük valaki. Azok az öregek mind ismertek minket, és azért jöttek, hogy mi is ott leszünk. Körülbelül tizen vannak most ott az öregek. És azért jöttek, hogy az volt a vágyuk, hogy zárdába kerülhessenek, és hogy a nővérek velük legyenek. Úgy ragaszkodnak hozzánk, mi sem hagyhatjuk el őket.

Söveges Dávid, OSB (1917–1996)

Zárdalelkész volt Tiszaújfaluban 1948 októbertől 1950 augusztusig

2.1. Ez egy nagyon szerencsés, okos indítás volt. Az a gyanúm, hogy a zsinatot megelőzve azt csinálta, amit a zsinat képzelt el a szerzetesrendek megújításáról. A Berecz Skolasztika egy karizmatikus alapítónő volt, a Kúhár Flóris meg nagyon okos.

2.2. Kúhár Flóris nem erőltette rájuk az elképzeléseit, hanem tényleg a helyzethez próbált mindent igazítani, hogy mit csináljanak. Akkor csináljanak főzőtanfolyamot, csináljanak varrótanfolyamot. Mindenbe belement, amit ezek ott a helyszínen jónak láttak. És ez volt a nagy előnyük. Nem erőszakolt rájuk ilyen apácás szokásokat. Jól megcsinálta a belső életüket, és külső munkakörökben, ami adódik, fogadják el. Ebben nagyon ügyesek voltak. Nem volt az a rengeteg megkötöttség, hogy például nem szabad kimenni a klauzúrából. Előírt nekik, de ha ez nem megy, akkor csinálják így. És ez nagyon mozgékonyá tette őket.

2.3. Egy egész csomó ilyen falusi lány, tanyai lány belépett hozzájuk, de épp a legértelmesebbek, legokosabbak jöttek. Volt, aki tanítónőként jött el, de volt, akinek nem volt semmije. Még a hozomány se volt.

2.4. Ott a templom egy nagy tanyavidék közepén, egy-két ház volt a közelben, de falu nincs. És eljöttek vasárnap misére. Az öregek kocsin, egy pár, olyan nyolc-tíz kocsi volt, egy ötven bicikli, a többi meg gyalog. Ők sétáltak egy órát, míg a templomig jutottak. Akkor ott leültek. Lóca volt csak, nem volt még pad a templomban, leültek a lócára, és akkor beszéljen a pap hosszan, mert ők most kipihenik magukat. Mise után volt azonnal a társadalmi élet, akkor fél óráig ott álldigáltak a templom körül, beszélgettek. Én mindig kimentem hozzájuk. A kisbíró onnan hirdette mindig a híreket, és kihallgatta Mindszenty-pörnek a legújabb állását, mert azt is közzétette. Én meg előre meghallgat-

tam a Petőfi adón. Azt diktálták a községházán. Én tudtam, hogy mi lesz a hirdetés, és akkor a prédikációban már megvolt a válasz is rá. Nem volt gond.

2.5. A tanyák állapota igen gyenge volt. Mind parasztok voltak, földművesek. Kévs volt a szőlő, igen rossz borok voltak, de igen büszkék voltak rá. A régi gazdákat arról lehetett megismerni, hogy nagy nyárfák meg akácfaak voltak az udvarukban, mint egy nemesi oklevél. Azok voltak aránylag jómódban, ami azt jelenti, hogy nem éheztek, de pénzük azoknak sem volt.

2.6. Érdekes, hogy ez az alföldi katolikus rész nagyon jámbor volt pap nélkül is. Ezek hozták a vértükben, vagy nagyapától, dédapától örökölték. Fazekas bácsi, aki akkor már hetvenen túl volt, mondta, hogy ezek a mai fiatalok nem tudnak imádkozni; bennünket édesapám éjjel kettőkor fölkelte, és el köllött mondani nem tudom, Miatyánkot, Üdvözlégyet, Úrangyalát. Mondom, miért éjjel kettőkor? Azt mondja, azt nem tudom, de akkor köllött. Hát ez a középkori szerzetes hagyomány. Az embernek megáll az esze, hogy ezek a századforduló elején éjjel kettőkor fölkeltek, mert úgy látták ezerkétszázban a barátoktól.

2.7. Kint járt valaki a tanyavilágban, ezt csak a Pásztor néni mesélte nekem, és asztalt táncoltatott. Megszédítette őket, asztaltáncoltatással. Ez egy olyan érdekes szórakozás volt, egyik tanyáról ment be a másikba. És azt mondja a néni, hogy eljöttek hozzánk is, és az asztal nem táncolt. És akkor azt kérdezte az illető, hogy volt ezen az asztalon Oltáriszentség? Volt hát, tavaly, mikor nagypapa meghalt, akkor a pap ide tette le. Azt mondja a Pásztor néni, hogy erre én azért gyanút fogtam, hogy nem tudom miért, de ez nem jó dolog. Megállt az eszem. Az egyház tilalmát a katolikus orrával ez megérezte, és ő a saját körében leállította az asztaltáncoltatást.

2.8. Palásti Pista bácsi kocsin vitt valahová, és akkor ott ülök a deszkán mellette. Ez olyan harminc-negyven év közötti férfi volt akkor. Ha már itt van, akkor elmondom, és maga megmondja, hogy jól csinálom-e. Hát, ha én a temető mellett hajtok el a lovaimmal, akkor azt szoktam mondani, hogy 'adj Uram, örök nyugodalmat nekik, s az örök világosság fényeskedjék nekik'. Ha az útszéli keresztfa mellett megyek el, akkor azt mondom, 'megváltottál minket, Krisztus'. A templom előtt azt mondja, hogy 'üdvözlégy, Oltáriszentség'. És elmondta ezeket a fohászimáit. Hogy jól mondom? Mondom, nagyon jól mondja. Meg voltam döbbenve. Egy olyan harmincöt-negyven közötti parasztember, megy a kocsival, aztán közben mondja a fohászimákat. Mindet a megfelelő helyen. Ez volt a problémája, hogy jó helyen mondja-e. Ezek meglepő dolgok voltak.

2.9. Az öregasszonyoknak mondom, hogy míg a vasúti iskolától hazajövünk, éppen elmondom az öt tized szentolvasót. Arra is azt mondták, hogy arra rájöttünk, mi is éppen annyit szoktunk elmondani. Az az öröm, hogy igazán egyet csinálunk.

2.10. Amikor odajöttek a kármeliták, akkor voltak ők (a bencések) 12-en, és akkor odajön még negyven apáca. Hát hogy etessük ezeket? Abban a pillanatban megindult a búcsújárás, nemcsak a tanyavilágból, hanem Kunszentmártonból, nem tudom én, honnan. Jöttek, és hozták a kenyeret meg csirkét, hogy soha olyan jól nem éltünk, mint akkor, amikor a legnagyobb nyomorban kellett volna lenni.

2.11. Nagyon szívesen hallgattak. Egyszer elővettem Tóbiás könyvét, és mondtam róla huszonnegy beszédet sorozatban. Abbahagytam a vasárnapi evangéliumokat; fölolvastam azt is, de utána a Tóbiás könyvből egy részt, és akkor arról prédikáltam. Azt így hallgatták. Amikor arról volt szó, hogy Tóbiás megy haza, és a kutya eléje szalad és csóválja a farkát, akkor bölintgattak. Nagyon helyes nép volt, nem volt buta nép.

2.12. Ilyet próbáltam a legényeknek, hogy már nem tudom mikor, szerda este, de már télen, hogy nemi fölvilágosítást tartok. Talán nyolc este egymás után. Jöttek negy-

venen-ötvenen rá, ott ültek a lócán egy kis petróleumlámpa mellett. Második alkalommal kijött a rendőr, mert már kíváncsi volt, hogy micsoda titkos gyülekezet van itt. Azt mondtam, üljön le nyugodtan, nincs itt semmi, és attól kezdve mindig eljött. Mikor ezt befejeztük, utána kérdeztem, hogy folytassuk? Hát folytassuk. Jó, hát akkor legközelebb az egyházbjogról lesz szó. És hallgatták az egyházbjogi témákat, nagyon népszerű formában, de végighallgatták. Ilyen szempontból nagyon jó nép volt, igényük volt rá.

2.13. Októberben rózsafüzért imádkoztunk a templomban, és egy nap meg valamelyik tanyán; és az volt a szabály, hogy a környező tanyákról odajöhettek a férfiak. Mert a tanyába, szoba-konyha nem fértünk be, harmincan legfeljebb, jó sűrűn. Úgyhogy a nők otthon maradhattak, de oda a környékről csak a férfiak jöttek. Ott imádkoztunk egy rózsafüzért, énekeltünk, beszélgettünk, aztán elmentek.

2.14. Elmúlt az október, novemberben kérdeztem: csináljuk tovább? Csináljuk, de mit csinálunk? Hát szentírást olvassunk. Nagyon jó lesz. És akkor ugyanazzal a módszerrel egyik tanyáról a másikra mentünk szentírást olvasni.

Zölde Józsefné Pásztor Mária (1919–)

Tisztaújfalun lakott gyermekkorában, testvérei közül ketten lettek a rend tagjai: Pásztor Rozina (1913–1984) és Pásztor Bernadett (1921–).

3.1. Hozták az iskolába a hírt a gyerekek, hogy kisasszonyok érkeztek a kastélyba. Jött velük atya is, már akkor hirdették, hogy vasárnap már lesz mise is. Volt ott egy kis harang, és harangoztak misére is, és mentünk, hogy mikor van mise. Hála a Jóistennek, mi mindig elsők voltunk a templomban. Talán édesapámat ismerte meg Skolasztika perjel nő legelőbb. Jaj, nagyon aranyos volt, de szeretett bennünket! Volt egy kis sarokszoba, ami szépen be volt fehérre meszelve, ott volt az oltár csinálva, és ott voltunk a templomban. Hétköznap még csak elfértünk, de aztán már vasárnap nem fértünk be.

3.2. Azt nem lehet elmesélni, hogy ezek ott mit tettek, azon az Alföldön! Hát azok teljesen újjávarázsolták ott a népet. Nem is újjávarázsolták, hanem hát egy új népet állítottak ott föl a tanyák között.

3.3. Nagyon nehéz körülmények közt kerültek oda, és nagyon szegények voltak, mikor odajöttek. Hát a Steerek tartották őket. Egész addig, míg aztán 1933-ban a tanító bácsi nyugdíjba ment, akihez én is jártam. Akkor az Ida néni került ki oda tanítani a sárga iskolába. Utána építettek a zárda mellé egy iskolát. Akkor oda megint kaptak egy tanítói állást, akkor már két tanító volt.

3.4. Az emberek a tanyákon éltek, dolgoztak, mindenki gürcölt, mindenki dolgozott. Nem mondom, a nagygazdák, akik tehették, bejártak vasárnaponként Félegyházára a templomba, de kisebb emberek nem ám! Mi nem tudtunk a templomba menni addig. Mi csak akkor mentünk templomba már, amikor odakerült a zárda. Akkor aztán az biztos, hogy azután ment a nép a templomba.

3.5. Megjöhettek a kisasszonyok, és persze kedvesek voltak, végtelen aranyosak voltak. Ők ugye hittérítők voltak, és persze, hogy a néppel mindjárt beszélgettek, és magukhoz édesgették a népet. Mert megmondom őszintén, ott vadak voltunk mi, mert ott mi addig papot nem is láttunk. Szabó Ferenc volt az első zárdalelkész, egy végtelen aranyos ember volt. Jaj, de szeretttük! Mi, mint gyerekek, mi jobban tiszteltük ám a papokat, mint most tisztelik.

3.6. (Mit jelent az, hogy magukhoz édesgették a népet?) Azt úgy csinálták, hogy olyan szépen tudtak beszélgetni. Beszéltek azok a gazdaságról is, hogy hogy van a földművelés, meg hát nagyon sokat a hittanról. Énekórákat tartottak, volt nekik egy kis harmónium, és akkor énekórákat. Nem tudunk énekelni, nem tudtak a felnőttek se. Ágnes testvér kántorizált, tudott harmóniumozni. Ő is mindjárt az elsők között volt. Tanította velük együtt Skolasztika perjelnö az éneket, a gyerekekkel és a felnőttekkel. És valahogy mindig olyan szépen beszéltek, és mindig úgy ment ez a nép, meg olyan lelkesítő volt ám az az alföldi nép. Örült, hogy mehetett templomba, és mentünk templomba mindig. és mindig szép szentbeszéd volt, mert olyan szépen tudtak beszélni akkor az akkori atyák.

3.7. Akkor elkezdték mindjárt ott a gyerekekkel a foglalkozást. Játszottak velünk, rengeteg sok színdarabot játszottunk. Ó, de mennyit! Még most is megvan, volt az egyik szomszéd fiú, ötször voltam a felesége neki színdarabban! Túróskofa is voltam. Meg ha ilyen jó beszédes asszonyszerep volt, azt biztos, hogy én kaptam meg. A folyosó végében volt a színpad fölállítva, ott a zárdában. Amikor előadásokra készültünk, akkor ott a folyosó végében csinálták meg, az ottani emberek, mindent társadalmi munkában.

3.8. Akkor csináltunk főzőtanfolyamát, hát végtelen boldogok voltunk. Erre a nagyobbacska lányok jártak, mint én vagyok. Én az elsők között voltam az ilyenbe mindenbe. Amikor én mentem, akkor a Mária testvér vezette, az a nővéremmel volt kurzustárs. Az volt a szakács, ő vezette a tanfolyamot. Ez ősszel volt, amikor már nem tudunk kint a földeken dolgozni. Novemberben, mikor már a répaszedés is megvolt. Délutánonként, minden nap. Bejelentkeztünk, akkor meg volt beszélve, ki mit tud hozni, mit főzünk. Amit főtünk, ahhoz hozzávittünk minden hozzávalót. Én mindig a tejfélét vittem, mert nálunk az volt a legkedvesebb, nálunk az mindig volt. Megfőztük és megettük. De hogy! Tanultunk teríteni és tanultunk enni! Késsel villával, bizony ám! Megtanultunk teríteni, pontosan fölterítettünk pohártól kezdve, szalvétától kezdve mindenfélét. Ott a zárdai edények voltak, edényeket nem kellett vinni, ott mindent boldogan adtak. Örültek, hogy mentünk és csináltuk, mi meg boldogan mentünk tanulni. Mindig megvolt, hogy na, te főzöl, te meg terítesz. És akkor megebédeltünk, megvacsoráztunk, mert délután volt, ugye délelőtt a zárda részére főztek. Megvacsoráztunk, megettük, elmosogattunk, konyhát fölmostuk, rendet csináltunk, megbeszéltük a következő napi menüt, ki mit hoz. Összevittünk mindent. Ez így ment két hónapig, karácsonyig. Szombat–vasárnap nem, csak hétköznap.

3.9. Akkor következett főzővizsga. Minden tanultunk mi, nemcsak főztünk, hanem süttöttünk is. Amikor a vizsgánk volt, akkor nagyon sok süteményt süttöttünk, tortát süttöttünk, de ezt már eladásra. Ez minden a templom javára ment, a templomépítésre. Én akkor tizenkilenc éves volt (1938). Kocsonyát főztünk, nem alföldiesen főtük a kocsonyát, hanem dunántúliasan, sok zöldséggel. Mária testvér celldömölki volt, onnan hozta. Úgy főztük, ahogy ők főzik, mint a húsleves, olyan világosra, és akkor özgerinc formába meg kuglófsütő formába tettük bele, és az aljába tettünk főtt tojást karikázva, uborkát elszelgetve, meg még olyan rózsákra kirakva, olyan diszesen. Úgy volt a tátra kiborítva. Borzasztó jól nézett ki az az átlátszó kocsonya, a tetején azok a karika tojások és rózsákba kirakva a savanyúság. Arra már nem emlékszem, hogy mennyiért, de ezeket fölszeleteltük, pénzért minden elkelt!

3.10. A vizsgán is mindnyájan dolgoztunk. Megvolt, hogy ki mit csinál. Már nem emlékszem rá, hogy hányan voltunk az egyik kurzuson, azt hiszen, tízen voltunk. Remek volt, minden elkelt, minden elment. Ezzel lett befejezve, és ami bevétel volt, az boldogan adtuk a templomépítésre. Boldogok voltunk, hogy megtanultuk azt, a kicsi idő alatt is

azért nagyon sokat tanultunk. Főleg teríteni. Azelőtt én sem láttam, hogy hogyan terítene-
nek.

3.11. Volt olyan eset is, hogy voltak ezek a majorbeli asszonyok, ezek közel voltak. Pici babája volt, és el kellett neki menni be a faluba. És bevitte a picit, a pólyást! Oda a kedvesnővérekhez, még akkor ott volt szegény Skolasztika anya is, hogy hát vigyázzanak rá. És vitte a cumistüveget, hogy szoptassák meg a kicsit, mikor sír. És még erre is vigyáztak.

3.12. Rozina nővérem már tizennyolc éves volt, amikor a nővérek odakerültek. Ő azután mindig húzódott a zárda felé. Persze, ott voltunk a templomban minden vasárnap, meg ha lehetett, hétköznap is, amikor már voltak állandó papok, és aztán beszélt Skolasztika perjelnnővel, hogy ő szeretne bemenni. Aztán mondta neki, hogy megbeszéljük a szüleiddel, és amennyiben ők beleegyeznek, akkor elfogadunk. Megbeszélték, és egyszer csak szépen bement. Édesanyám nagyon örült, édesapám nem akarta engedni, hogy nagyon sokba kerül. Mert azért csak kellett stafirt is beadni. Nagyon sok mindent kellett venni. Például az a legminimum volt, hogy hat darab mindenből, például hat ágyhuzatot. Ami hat dunyha, meg párna tizenkettő, meg hat lepedő, mondjuk ez csak a legkevesebb, amit muszáj volt beadni. A ruhákon kívül lavórt, de még vödört is. Meg voltak azok a zománcos kancsók, mert ugye nem volt ám folyóvízes fürdőszoba, hanem kancsóba bevitték a vizet este maguknak, a mosakodóvizet, és akkor a vödörbe a szennyes vizet kiöntötték. És abba az időbe is nagyon sokba kerültek ezek.

3.13. (És ezt hogy teremtették elő?) Úgy, hogy tehenet is adott el édesapám, meg akkor még a két bátyám cselédkedett, és azoknak a fizetésük mind a kiházásításba ment, mert úgy mondtuk, hogy kiházásítás. Mert az volt.

3.14. Nővérem (Pásztor Rozina) 1933-ban volt beöltöztetve, és csak egy évig volt otthon, mint novícia, 1934-ben már, fehérfátyolosan áthelyezték Cséparára. Ketten voltak az Antónia testvérrel. Óvodát kaptak, és akkor Pestről ment le egy civil óvónő. Antónia testvér volt, és olyan féltékeny volt ott a nővéremre, mert ő fiatal volt, fehérfátyolos, az Antónia testvér meg fekete fátyolos volt. és a gyerekek úgy húzódtak a fekete fátyolos nénitől, a fehérfátyolost, a nővéremet nagyon szerették. Ő volt a dada az óvá néni mellett. Neki ezt a munkába be is számították, amikor nyugdíjba ment. Nagyon szerették a gyerekek, roppant szerette a gyerekeket.

3.15. Skolasztika már aztán nem sokat volt ottan. És bizony ő elég korán életét adta az alföldi népért. Bizony, az életét. Mi úgy tartjuk. Ő egy mártírja volt az Alföldnek. Mert ő ott kapta a tüdőbetegséget. Megfázhatott, nem tudom mi, ez aztán elhatalmasodott rajta. Tüdővérzésben halt meg tulajdonképpen.

3.16. Nagyon-nagyon szerettük mi azt, és sajnáltuk is. Hát most már nem úgy van. Mégis, az a bencés szellem ott munkálkodik. A népen meglátszik a bencés szellem. Lázár atya szokta mondani szegény, hogy mennyivel másabb nép az újfalusi nép, mint a nyárlőrinci. Ma is érződik, pedig huszonhat éve ott van (az előző időben Újfaluban volt zárdalelkész), és vannak ott rendes emberek is, de nem tudom, valahogy mégsem olyan lelkiületük.

Bálint Sándor

1947 A futóhomok szentje. *Vigilia* 1947/5. 287–290.

Botka János

1993 Hatvan éve halt meg Berez Skolasztika. *Honismeret* 1993/1. 10–17.

Kósa Károly

1989 Szerzetesnők az Alföld homokján. Berez Skolasztika és Szent Benedek Leányai. Együtt. Szolnok Megyei Könyvtárak Híradója 1989/1–3. 30–34.

Kulics Ágnes–Tölgyesi Ágnes

1989 ... evilágból ... Budapest

Ley Etelka

1946 Berez Skolasztika élete. Budapest

Magyar Katolikus Almanach

1928 Szerk. *Gerevich Tibor*, *Lepold Antal*, *Zsemberi István*. Budapest

Molnár Sándorné Szolnoky Erzsébet

1990 Halálfigytilgan – életre ítélve. Szociális tevékenységű szerzetesek. H. n. (Budapest)

Puskely Mária

1988 Hithirdető a „magyar Afrikában”: Berez Skolasztika. *Szolgálat* 78. 59–67.

1990 Szerzetesek. Budapest

1996 Keresztény szerzetesség. Budapest

Radó Polikárp

1946 Tiszazugi történet (Berez Skolasztika élete). Budapest (Hasonmás kiadása *Reichardt Aba* utószavával: Budapest, 1990.)

Reichardt Aba

1989 Bencés missziók a Tiszazugban 1923–24. *Jászkunság* 1989/6. 33–40.

1991 Egy „nem közönséges hivatás”: Berez Skolasztika. In: *Corona fratrum*. Szerk. *Somorjai Ádám–Várszegi Asztrik*. 311–320. Pannonhalma

1996 A celli kékszellem. Pannonhalma–Tiszaújfalú

1998 Zsizsa. Egy teljes élet: *Kerkay Erzsébet Mária* 1957–1992. Pannonhalmi Főapátság

Saad Béla

1983 Tíz arckép. Budapest

Söveges Dávid

1996 Magyarázatok Szent Benedek Regulájához. Pannonhalma

Szántó Konrád

1985 A katolikus egyház története. II. k. Budapest

Szász András

1996 Bencés nővérek Tiszaalpáron. In: *Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye Kalendáriuma* 1996-ra. 88–89.

Szentirmai

1999 Szent Benedek Leányai Alpár határában. In: *Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye Kalendáriuma* 1999-re. 143–144.

Szerdahelyi Csongor

1989 Szent Benedek Leányai megfiatalodóban. *Új Ember* 1989. jún. 18.

DIE BENEDEKTINER ORDENSCHWESTEN IN TISZAÚJFALU

Auf dem Grenzgebiet zwischen Volksreligiosität und der Geschichte der geistlichen Orden gibt es noch Vieles zu erforschen. In einer Landschaft geprägt von Gehöften in der ungarischen Tiefebene übte zwischen 1918 und 1950 ein ungarischer Frauenorden seine Tätigkeit aus: Die Gemeinschaft der Töchter vom Heiligen Benedikt wurde von der Oblata Skolastika Berecz, einer gebürtigen Celldömölkerin, in Tiszaújfalú gegründet. Während kaum mehr als zwanzig Jahren ließen sich die Schwestern in sieben weiteren Ortschaften nieder. Sándor Bálint nannte die Gründerin und ihre Initiative 1947 ein Pilotprojekt der Dorfforschung. Sie selbst war für ihn geradezu die Schutzpatronin der Dorfforschung, da sie sich gut zehn Jahre früher als die Volksbewegungen die moralische, religiöse und bildungsmäßige Erhebung der Bevölkerung der Dörfer und Gehöfte zum Ziel setzte. Die mit der Begeisterung von Pionieren daher kommenden jungen Schwestern gaben sich ganz der Arbeit hin. Sie ergriffen geschickt und selbstlos jede Möglichkeit, den Landbewohnern näher zu kommen. Sie waren zwar in erster Linie Religions- oder einfache Lehrerinnen, jedoch waren sie nicht von den direkten körperlichen, finanziellen oder menschlichen Bedürfnissen der Menschen abgeschnitten. Auf diese Weise drangen sie allmählich zu den seelischen und geistigen Bereichen vor. Diese Darstellung umfasst die bis heute ruhmreiche Tätigkeit des Ordens. Im Anhang werden drei Erinnerungen veröffentlicht: von einer Ordensschwester, vom einstigen Klosterseelsorger und von einer Frau, die über ihre Kindheitserlebnisse berichtet.

Tamás Mohay

TÜSKÉS GÁBOR

A ZARÁNDOKLATOK TÉRBELI SAJÁTOSSÁGAI A 17–18. SZÁZADBAN

A vallási rendszerek történetében meghatározó tényező az ember természeti környezete.¹ A természeti környezetnek fontos összetevője az a tér, amelyben a vallási cselekmények végbemennek. A vallásos élet térszerkezetének és általában a vallásosság térbeli dimenziójának változásai különösen azoknak a vallási rendszereknek a történetében jelentősek, amelyek szorosan kötődnek a helyhez, a földrajzi környezethez. Jól ismert, hogy a keresztény vallásosság lényegében mind a mai napig területi elven szerveződik és működik, s a térbeli környezethez fűződő viszonyát különféle integrációs törekvések határozzák meg.

A vallásosság térformáló erejét, a tér és a vallásosság kölcsönhatását elemző vallásökológiai, vallásföldrajzi kutatások két nagy területen folynak. Vizsgálják egyrészt a különböző vallásos szokások térszerkezetét, másrészt keresik a sajátos szerepköröket betöltő vallási objektumok térszervező erejének összetevőit. A két megközelítésmód elválaszthatatlanul összekapcsolódik a zarándoklatok történetében. Ennek oka, hogy a keresztény zarándokhelyek, mint szakrális központok jelentős környezetformáló, tájalakító szerepet játszottak, s létrehozták a vallási cselekmények sajátos összetételű és koncentrációjú, másutt nem megtalálható együttesét.

Meghatározások, források

A szakrális célú építmények, az ún. szent helyek hierarchiájában a zarándokhelyek regionális jellegű funkcionális központokként határozhatók meg, amelyek a szakrális funkciók térbeli tagolódása során meghatározott feladatok ellátására jöttek létre. Elsődleges feladatuk kifejezetten alkalmi, ünnepi jelleggel megfelelni a lakóhelyen nem kielégíthető vallási igényeknek. Ebből következik, hogy a zarándokhelyek nem a helyi, hanem a kisebb-nagyobb távolságot átfogó, regionális vallásgyakorlat sajátosságait mutatják elsősorban. A zarándokhelyek körül eltérő nagyságú és funkciójú, speciális térszerkezetű kisugárzási területek, vonzáskörzetek, ún. akcióterek jönnek létre, amelyek kimutatható hatással vannak például a települések fejlődésére, a népességszám és a társadalmi rétegződés alakulására. A zarándokhely a vallásos térélmény számára olyan ki-

¹ A fejezet alapjául szolgáló monográfia: *Tüskés Gábor* 1993. Itt a teljes forrás- és irodalomjegyzék, illusztrációs anyag, valamint a megállapítások tágabb összefüggései is megtalálhatók. Néhány további irodalom: *L'espace et le sacré*, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, t. 90, 1983, n° 2 (tematikus szám); *Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck-Ivan Illich* 1984. 10–22; *M. Büttner-K. Hoheisel-U. Köpf-G. Rinschede-A. Sievers* 1985.; *Helmut Jäger* 1987; *Kulturlandschaft. Zeitschrift für Angewandte Historische Geographie*. Hg. v. Seminar für Historische Geographie in Bonn, 1991. ff.; *Bartha Elek* 1992.

tüntetett helyként, szent térként jelenik meg, amely alapvetően különbözik az otthoni környezettől és az idegenben megtett úttól, ugyanakkor mindkettővel több ponton érintkezik, s hatással van azokra.

A zarándokhelyeken a helyi közösségek kultikus központjának számító templom, kápolna hagyományos funkcióihoz további speciális feladatok kapcsolódnak, illetőleg az ott is meglévő feladatkörök eltérő formában és arányban jelennek meg. Ezek közül érdemes kiemelni a vezeklés eszméjének és gyakorlatának meghatározott helyekhez kapcsolódását, a thaumaturgikus funkció helyhez kötöttségét, a területi mobilitás elősegítését és a táji, regionális összetartozás tudat kifejezését, erősítését. Pusztán fenomenológiai szinten a zarándoklatot úgy is meghatározhatjuk, mint a kisebb-nagyobb területet átívelő, egyénileg vagy csoportosan, döntően vallásos szándékból végrehajtott helyváltoztatás egyik formáját. A kultusz egészét tekintve a zarándoklat egyfajta mérceként is felfogható a mobilitást igénylő, nyilvános kultuszformák hierarchiájában, amely megmutatja, hogy a meglévő adottságok közül adott tér- és időbeli keretek között mi tudott búcsújárás-képző erővé, a helyi jelentőségen tülemlkedve különböző helyek, tájak, országok összekötőjévé válni.

A kora újkori zarándoklatok térszervező szerepének forrásai rendkívül sokfélék. Amikor ezekről a forrásokról beszélünk, látnunk kell, hogy a források túlnyomórészt egyházi szerzőktől származnak vagy egyházi megbízás alapján készültek, s így elsősorban egyházi szándékokat tükröznek. Másfelől ezek azok a források, amelyeket a zarándokok használtak, amelyekből tájékozódtak, s amelyek befolyásolták cselekvéseiket és gondolkodásukat.

A legfontosabbnak számító írott források első csoportját az ún. Mária-atlaszok alkotják. A 16–17. században megújuló Mária-tisztelet egyik Európa-szerte elterjedt megnyilvánulása, hogy a katolikus területeket topografikus értelemben is tudatosan Mária országaivá kezdték alakítani. Ennek keretében leltárba vették és leírták a Máriával kapcsolatos kultuszképeket és -helyeket. A legkorábbi ilyen leírások a 17. század első és második évtizedéből valók Brabantból és Szicíliaból. Ezeket csakhamar terjedelmes munkák követték Itáliáról és az egész világról. Jellemző, hogy egy felekezeti szempontból olyan vegyes összetételű ország, mint például Csehország, a 17. század második feléből legalább öt különböző dokumentációt tud felmutatni a Mária-zarándokhelyekről. A korábbi francia, olasz és német előképek után született legismertebb ilyen vállalkozás Wilhelm Gumpenberg először 1657-ben megjelent, majd számos rézmetszettel ellátott és további kiadásokat megért munkája az egész világon található Mária-kegyképekről, amely aztán további ilyen típusú munkáknak is mintául, illetőleg forrásul szolgált. Az Atlas Marianus ettől kezdve egyik kedvelt része lett a különböző Máriával kapcsolatos áhítatirodalmi munkáknak, mariológiai munkáknak és a Máriát különösen tisztelő szerzetesrendek historiográfiájának. Ezek a történeti adatokból, legendákból és képekből összeállított egyházi földrajzok mindenekelőtt a kegyképek feltérképezésére, optikai megragadására és dokumentációjára törekedtek. Egyben párhuzamba állíthatók a „lelki zarándoklat” néven ismert kegyességi gyakorlattal, amely a távoli helyek valóságos fellekeresése helyett azok lelki javait az otthon falai között tették elérhetővé. A műfaj legismertebb magyar példái Esterházy Pál, Szentiványi Márton, Nedeczki László és Jordánszky Elek nevéhez fűződnek.

A második nagy forráscsoportba a mirákulumos könyvek tartoznak. A középkori mirákulumgyűjtemények utódának tekinthető könyvtípus középpontjában az egy-egy zarándokhely patrónusának tulajdonított csodás megmenekülések, gyógyulások elbeszélései állnak. Ezeket gyakran egészítik ki a hely történetére vonatkozó részek és kü-

lönböző áhítati szövegek, illusztrációk. A zarándokhelyek keletkezéséhez fűződő eredetlegendákban és a mirákulumelbeszélésekben valamiképpen az adott hely történeti valósága tükröződik. Az eredetlegendáknak fontos részét alkotják a kultuszhely helyének meghatározására, a szakrális centrum kijelölésére, hangsúlyozására utaló motívumok, motívumkombinációk (csodás megtalálás, mutató állatok, égi szállítás, feltalálási helyre való visszatérés, helyhez kötés motívum). Ezek az eredet természetfölötti jellegének kiemelése mellett egyben az első lépést jelentik a tér szakrális tagolásában. A mirákulumelbeszélések rendszerint közlik a fogadalmat tévő zarándok származási helyét, ami egyrészt – nyomtatott formában – hozzájárult a zarándokhelyek hírének növeléséhez, másrészt lehetőséget ad a helyek kisugárzó területének meghatározására. A történeti Magyarország területéről az 1600–1780 közti időszakból harminchat zarándokhelyről ismerünk kéziratos és nyomtatott mirákulumos könyveket, számuk megközelíti a százat. A nyomtatványokkal rendelkező zarándokhelyek az adott területen található helyek számához viszonyítva megközelítően arányosan oszlanak meg. Ezek csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű, egy kisebb vagy nagyobb tájegység vallási központjának számító helyek voltak, ami jól mutatja a zarándokhelyek nagysága, hírneve és a nyomtatott mirákulumos könyvek kiadása közti szoros összefüggést.

A források harmadik csoportjába a zarándokok által útközben mondott ének- és imádságszövegek sorolhatók. A szövegek egyik részét a kor általános egyházi ének- és imádságirodalmából válogatták. Másik része azonban speciális, a zarándoklatokhoz illő tartalmú szöveganyag, melynek darabjai a cselekvéssorozat különböző alkalmaihoz kapcsolódnak. Ezek a szövegek jól elkülöníthető részekre tagolták a zarándokutat és a teret, s így jelzik azok hangsúlyos pontjait és fő állomásait.

A zarándokhelyek térbeli megoszlása

A történeti Magyarország területén a 17–18. században különböző, itt nem részletezhető szempontok alapján összesen 142 zarándokhelyet vettünk számba. Míg a középkorra a lényegesen kevesebb számú, egymástól viszonylag nagy távolságra elhelyezkedő zarándokhely jellemző, a barokkban a helyek száma ugrásszerűen megnövekszik. Ezzel párhuzamosan kisebb vonzáskörrel rendelkező, helyi vagy regionális zarándokhelyek alakulnak ki. A kora újkori zarándoklatok egyik fő sajátossága a lokális kultuszhelyek előtérbe kerülése. A zarándokhelyek területi megoszlása azt mutatja, hogy a helyek csaknem fele (46,5%) a Dunántúlon található. Különösen nagy sűrűségű az előfordulás a Nyugat-Dunántúlon, mivel a dunántúli helyek csaknem fele ezen a viszonylag kis területen van. A zarándokhelyek számát tekintve ezután következik Felső-Magyarország (31%), majd némileg lemaradva a Délvidék (11,3%), az Alföld (7%) és végül Erdély (4,2%). Ez az előfordulási arány nem magyarázható csupán egyetlen okkal. Itt elég annyit megjegyezni, hogy szoros kapcsolat áll fenn az ország vallási térképe és a helyek sűrűsége között: a legtöbb zarándokhellyel ugyanis a túlnyomó részben katolikusnak maradt vagy gyorsan rekatolizált területeken találkozunk. Jórészt itt fordul elő az is, hogy egy-egy nagyobb településen belül egy időben vagy egymás után több zarándokhely alakult ki.

Értékes következtetésre ad alkalmat a zarándokhelyek és a településtípusok kapcsolatának, valamint a helyek településhez viszonyított elhelyezkedésének vizsgálata. A településfejlődés változásait figyelmen kívül hagyva, a faluhoz kapcsolódó zarándokhelyek száma az egész országot tekintve megközelítően két és félszer több a városhoz kap-

csolódó helyek számánál (71, ill. 29%). A településhez viszonyítva ismert elhelyezkedésű helyek közül (122 = 100%) a településen kívül található helyek száma (55,7%) ugyancsak meghaladja a településen belül lévő helyekét (44,3%). A viszonylag kevés külső behatásnak kitett Felső-Magyarországon a falun (44,1%) és városon kívül (23,5%) található helyek száma egyaránt meghaladja a településen belül (falu: 17,6%, város: 14,7%) található helyek számát. A Dunántúlon ez az arány csak a falvaknál érvényesül. A zarándokhelyeknek ebben a középkortól jelentősen eltérő elhelyezkedési arányában – amikor a helyek legnagyobb része valamilyen fontos egyházi központhoz társult – a kultusznak többnyire a falvakhoz kapcsolódó táji jellegén és a vidéket fokozatosan kultúrterületté alakító hatásán túl megnyilvánul a zarándoklatok egyfajta határjellege, peremhelyzete is az intézményesült egyházi kultuszformákkal szemben. Ebben a megvilágításban a zarándoklat szokása a kora újkorban úgy is felfogható, mint egyfajta kiszakadási kísérlet a hivatalos vallásosság egyházilag ellenőrzött keretei közül.

Ezt a megfigyelést támasztja alá a zarándokhelyekhez kapcsolódó településtípusok és a zarándokhelyek településhez való viszonyának időbeli alakulása. A falusi és a városi zarándokhelyek kialakulásának eltérő időbeli képe megmutatja, hogy a különböző településtípusok milyen időbeli eltolódással váltak zarándoklatok középpontjává. Eszerint a falvakhoz kapcsolódva egészen az 1690-es évekig lényegesen nagyobb számú zarándokhely jött létre, mint a városokkal összefüggésben. Ekkor a városi zarándokhelyek száma ugrásszerűen megnő, majd fokozatosan csökken, 1730-tól pedig csak szórányosan fordulnak elő. Ezzel szemben a falvakhoz kapcsolódó helyek kisebb-nagyobb ingadozást mutatva egészen az 1770-es évekig nagy számban folyamatosan jelentkeznek. A zarándokhelyek településhez való viszonyának időbeli alakulását vizsgálva, településen belül az 1690-es évekig lényegesen kevesebb zarándokhely jött létre, mint településen kívül. Az ezt követő húsz évben viszont ugrásszerűen megnőtt a településen belül keletkezett zarándokhelyek száma és meghaladja a településen kívüli helyekét. Ezután az 1740-es évek kivételével ismét a településen kívül keletkezett helyek jutnak túlsúlyba. Az arányoknak ez az időbeli alakulása a zarándoklatok belső szerkezetváltozása mellett tükrözi a kultusz fokozatos intézményesülését, azt a folyamatot, melynek során a zarándoklatok – legalábbis a helyek földrajzi helyzete szintjén – lényegében ellenálltak az egyházi intézményesítési törekvéseknek. Ezen kívül több példát ismerünk arra, hogy az egyházi irányítás egy, a településen (egyházi központon) kívül keletkezett zarándoklatot a kultusztárgynak a plébániatemplomba vagy más egyházi létesítménybe történő átszállításával igyekezett jobban ellenőrizhetővé tenni.

A zarándokhelyek keletkezésében és fellendülésében az egyházi személyeknél jóval nagyobb szerepet játszottak a világi földbirtokosok, kegyurak. Ez a szerep jórészt azzal magyarázható, hogy a földbirtokosok a birtokaikon élőköt helyhez kívánták kötni, ezeket a területeket zárt vallási egységben akarták megőrizni, s nem tartották kívánatosnak, hogy a fennhatóságuk alatt élők zarándoklatok alkalmával más vallású vidékeken utazzanak keresztül. A legjobb példa erre Esterházy Pál, aki a nagobbbrészt saját birtokát alkotó nyugat-dunántúli területeken 1660–1710 között nem kevesebb, mint nyolc zarándokhely esetében játszott a kultuszt kezdeményező vagy fellendítő szerepet. Mindez világosan utal a barokk kori zarándokhelyek összefogó, tájhoz, helyhez kötő hatására.

A kora újkori zarándoklatok meghatározó része volt maga a zarándokút, a különböző szakrális övezetekre tagolódó lakóhelyről a kultuszhelyre való eljutás és a hazajutás folyamata. Ez az esetek túlnyomó többségében gyalog, ritkábban – és akkor is csak az út egy-egy szakaszán – kocsin, hajón vagy csónakon történt. A processziókhöz hasonlóan gyalog ment az egyéni és családi zarándokok többsége, s ez – különösen az időszak elején – a magasabb társadalmi rétegek tagjaira is érvényes. Szállítóeszközt elsősorban a beteg, járni nem tudó zarándokok vettek igénybe.

A zarándokok használatára szánt különféle ének- és imádságszövegek az út tagolása révén segítették a távolság leküzdését, s egyben jelzik az út fontosabb állomásait. Az ilyen típusú összeállítások gyakran külön szövegeket tartalmaznak például az elindulás, az út menti keresztek, szobrok, kálváriák melletti elhaladás, a templom tornyának megpillantása, a zarándokhely bejáratán való áthaladás és a kegykép elé érkezés alkalmára, s minden szöveghez, illetve helyszínhez speciális cselekvésforma (letérdelés, arcra borulás, zászlók meghajtása stb.) tartozik. Többnyire előre rögzített helye és rendje volt a gyülekezésnek, az útközbeni mise- és prédikációhallgatásnak, étkezésnek és pihenésnek. A csoportosan érkezőket még a zarándokhelyen kívül, meghatározott ponton, ünnepélyesen fogadták, s onnan vezették be a kultuszhelyre. Az egy településről ugyanarra a helyre menők rendszerint azonos útvonalon közlekedtek. Az útvonalak szerveződésében szerepet játszott a terület felekezeti összetétele, domborzati képe, a meglévő úthálózat, a települések sűrűsége és több más tényező. A hazafelé vezető útvonal nem mindig volt azonos az odafelé vivő útéval.

A zarándokhelyek közelében, illetőleg az útvonalak mentén található keresztek, szobrokat gyakran maguk a zarándokok állították, s felszentelésüket a kultuszhely gondozói végezték. Ezek a speciális szokásokkal és szóbeli hagyománnyal felruházott, a zarándokhelyhez ikonográfiailag is kötődő, önálló kultuszhelyek általános védő-óvó szerepük mellett néha az út meghatározott állomásainak jelölésére készültek. Fontos feladatuk a tájékoztatás: a szakrális tér láthatóvá tétele, tagolása. Emellett kapcsolatot teremtenek az otthon és a kultuszhely között, s gyakran szolgáltak pihenőhelyként.

A mirákulumfeljegyzések tanúsága szerint a zarándokok megérkezésük után gyakran közölték a hely gondozóival, hogy milyen távolságot hagytak maguk mögött, máskor utaltak a megtett út különféle nehézségeire. A távolabbi helyekről érkezők néha nem ismerték az utat, s keresniük, kérdezősködniük kellett. Az utazás természetes nehézségeit a zarándokok egy része számos egyéb, önként vállalt nehezítő körülménnyel tette súlyosabbá (pl. kiterjesztett karral mennek, böjtölnek). A szokások egy része a középkori vezeklő és engesztelő zarándoklatok speciális gyakorlatait őrzi.

A megtett út jelentőségét húzzák alá azok az esetek, amikor egy szükséghelyzetben lévő személy többszöri zarándoklatra tett fogadalmat, a kegyhelyet többször felkereste vagy egymás után több különböző helyet is meglátogatott. A többszöri zarándoklatra tett fogadalmakban általában a hely háromszori felkeresése szerepel, de találkozzunk fogadalom alapján a kultuszhelyek négy, hét, tíz, sőt tizenöt alkalommal történő felkeresésével is. A mirákulumfeljegyzések csupán néhány esetben szólnak arról, hogy egy személy különböző helyeket látogatott. Ez többnyire a gyógyulás érdekében történik, de az is előfordul, hogy a bajban lévő egyszerre több, különböző helyre tett fogadalmat, s azt mindenhol teljesítette. Ezek a több helyet felkereső vállalkozások részben a középkori zarándoklatok kései utódainak tekinthetők, még akkor is, ha céljuk eltért azokétól. A barokk kori zarándokok ezekben az esetekben a középkori távolsági zarán-

dokumentok több állomást érintő útját átalakítva, a szűkebb táji kerethez alkalmazták. Ebben alkalomszerűen kifejeződik a különböző nagyságú helyek és ennek háttérében a helyek hatóerejének eltérő értékelése.

A betegségben szenvedő zarándokok útjának fontos mozzanata, amikor a gyógyulás bekövetkezik. Ez történhet nem sokkal az indulás után, útközben, a hely felé közeledve, annak megpillantásakor, „ahogy az első útjelet a dömölki mezőn érintették”, a templom közelében, a templomba lépve, a kegykép előtt, a templomból útban a kálváriára. A gyógyulás bekövetkezhet fokozatosan, amint a következő andocsi elbeszélés tanúsítja: „Amikor közeledtek a helyhez, [a korábban vak lány] meglátta a fehér templomot, és megkérdezte testvérét, mi az a nagy fehér ház? [...] Majd ezt mondja a lány a testvéreinek: már a tornyot is látom. [...] Amikor a templomba bement, meglátta a Boldogságos Anyát, utána pedig térden állva körüljárta az oltárt és látását teljesen visszanyerte.” Ezek az esetek arra utalnak, hogy a zarándokhelyek csodatévő erejét a kultusz közép-pontjához közeledve egyre erőteljesebbnek érzékelték, illetőleg így próbálták meg bemutatni. Ez az egyetemes vallástörténetben is ismert és a középkori zarándoklatoknál is megfigyelhető jelenség a „koncentrikus szakralitás” törvénye. Az idézett példák egyben mutatják azokat a kultusztárgy körül koncentrikusan elhelyezkedő, nagyobb területi egységeket, amelyeken át kellett haladni, amíg megérkeztek.

A zarándokhelyek építésze és topográfija

A barokk kori zarándokhelyek építészeti sajátosságai elsősorban bizonyos tartalmi jegyek és tendenciák alapján ragadhatók meg, míg a formai jellemzők nehezebben meghatározhatók. Így többek között ki lehet mutatni a zarándokhelyek építészetének bizonyos öntörvényűségét az építészetre vonatkozó egyházi, rendi előírásokkal szemben. Mindenekelőtt jellemző a nagy előképek elvonatkoztató vagy idealizáló követése, elsősorban azok kultikus jelentősége alapján (például Máriacell-Dömölk). Jellemző az épületegyüttes jól látható elhelyezése, a szakrális tér többszörös, a szokásosnál differenciáltabb tagolása, továbbá az eredeti, már korábban meglévő formák fokozott tisztelete. Ez utóbbi jól megfigyelhető például az elsőként létesült kápolnák integrálásában a későbbi építményekbe (Andocs, Búcsúszentlászló). Ezen kívül megragadható a törekvés a természeti környezet mesterséges kialakítására (mesterséges hegyek, barlangok, például Kismarton), valamint a halmazás elvének alkalmazása a rombolással szemben. A speciális tartalmi és formai jellemzők különböző arányú jelenléte azt eredményezi, hogy szét kell választani egyrészt azokat az építészeti formákat, berendezéseket és térelrendezési megoldásokat, amelyek többek között megfelelnek a zarándoklat céljaira is, másrészt azokat, melyeknek kiindulópontja maga a búcsújáró kultusz, tehát alapvetően a szokás határozza meg őket, s csak másodsorban elégtének ki esztétikai igényeket.

A zarándokhelyen lezajló események bizonyos követelményeket támasztanak mind a kultikus térrel, mind pedig annak szakrális és profán részre tagolható közvetlen környezetével szemben. Ezeknek a követelményeknek gyakran – de nem kötelező módon – építészeti következményei is vannak, amelyek aztán visszahatnak a cselekményre, egy zarándokhely kultikus jelentése azonban jórészt független az építészeti megjelenéstől. A külső tér a kultikus cselekmények szempontjából sokkal jelentősebb, mint maga a kultusztárgyat őrző templom vagy kápolna, mivel a mise, prédikáció, áldás, körmenet többnyire mind a szabadban, egy meghatározott területen belül megy végbe. Ennek elle-

nére a zarándoklatok központi európai területein ki lehet mutatni bizonyos építészeti vonásokat, amelyek a zarándokhelyekre jellemzők. Speciálisan magyarországi keletkezésű építészeti sajátosságról a barokk kori zarándokhelyekkel kapcsolatban nincs tudomásunk.

A különböző szentföldi kultuszhelyek másolatai a 9. század óta készültek Európában. A külföldről származó sajátos építészeti megoldások közül első helyen állnak a Loretó-kápolnák. A Loretó-kultusz alapja végső soron az a legenda, amely szerint 1291-ben a szent család názáreti házát a török veszély elől angyalok előbb a dalmáciai Terzátóba, majd onnan az itáliai Loretóba szállították. Loretó már a 13. században zarándokhelynek számított. A legnagyobb fellendülés akkor kezdődött, amikor a hely gondozását 1554-ben jezsuiták vették át. Ettől kezdve az ide látogató főurak svájci, bajor és osztrák területeken egymás után építik fel a loretoi kápolna pontos mását, s a speciális szokásformákat is létrehozó kultusz fokozatosan a török támadás elleni védekezés egyik szimbolikus formájává válik. Terzátóban már nem sokkal a szent ház „továbbrepülése” után felépült annak másolata, amely köré a barokk templomot Frangepán Miklós építtette fel 1644-ben. Bécsben Eleonóra császárné kezdeményezésére az ágostonrendiek udvari templomában 1627-ben épült az első szent ház, amely rövid időn belül Bécs egyik legjelentősebb zarándokhelyévé vált. Ettől kezdve az ausztriai és magyar főúri családok fokozottan igyekeztek kivenni részüket a kultuszból. A terzátói kápolna után magyar területen az első loretoi kápolnát itáliai útja után Stotzing Rudolf emeltette 1644-ben nyugat-magyarországi birtokán. Ezt 1651–59 között a Nádasdy család templommal és kolostorral bővítette. Az 1683-ban leégett együttest Esterházy Pál építtette újjá, mivel a hely időközben a táj egyik fontos zarándokhelyévé vált. A 18. század folyamán számos további, nagyrészt főnemesi, egyházi alapítású Loretó-kápolna épült, ezek közül azonban csak kevés vált zarándoklatok középpontjává. A Loretó-kápolnák Európa-szerte lényegében azonos, az eredetit lehetőség szerint pontosan követő építészeti megoldásokat mutatnak. Az állandó jegyeket az egyedülálló alaprajzi beosztás (szoba, kamra, konyha), a szűk belső méret (4,10 x 9,50 m), a szokatlan falmagasság (5 m) és a körbefutó párkány fölötti dongaboltozat alkotják. Mindezt további jellemzőkkel együtt a legapróbb részletekig kidolgozott metszetek, tervek írták elő. A templomok, kápolnák égi szállítására utaló ún. Loretó-motívum egy idő után függetlenné vált a kötött építészeti formától, s olyan kultuszhelyekhez is hozzákapcsolódott, ahol ilyen együttes nem található (pl. Andocs, Búcsúszentlászló).

Egy külföldi építészeti minta annak kultikus jelentősége alapján történt, egyenes átvételét mutatja a dömölki templom, melynek megvalósítása a máriacelliét követi. Az egy ideig Máriacellben is szolgáló Koptik Odó St. Lambrecht-i bencés szerzetes, dömölki apát a máriacelli kegyszobor Dömölkre hozott másolatának 1744-től a máriacelli templom mintájára készített hajlékot. A dömölki templom mérete valamivel kisebb a mintakép méreteinél, de alaprajza és felépítése a korabeli leírás szerint lényegében megegyezik azéval. Az Erdődy György által építtetett kegykápolna itt nem a hajóban, hanem a szentélyben található, oltára egyben a templom főoltára, s a máriacelli kegykápolna oltárához hasonlít. A kápolnát ugyanúgy, mint Máriacellben, ezüstözött rács zárja el a templomtérrel, s az áldoztató korlát is a máriacelli mintájára készült.

A zarándokhelyekhez kapcsolódó építészeti megoldások külföldről átvett, korai példája a kismartoni kálvária. Kálváriaépítményeket más zarándokhelyeken is gyakran állítottak (pl. Boldogasszony, Dömölk, Gyúd, Bodajk), itt azonban egyedi megoldással van dolgunk. Esterházy Pál az alsó-ausztriai Maria Lanzendorfban találkozott a kismartoni kálvária előképével. Ez annyira megnyerte tetszését, hogy ugyanazt a bécsi építő-

mestert és kőfaragót kérte meg a munka elkészítésére, aki Maria Lanzendorf kálváriáját is emelte. A kismartoni kálvária azonban csupán alapszerkezetében hasonlít előképéhez: ez is mesterséges dombon áll, a stációk pedig folyosókkal összekötött fülkékben vannak elhelyezve. Az 1701-ben elkezdett építmény már 1707-es felszenteléskor is sokkal monumentálisabb volt a lanzendorfinál: ekkor összesen 10 kápolna és 18 oltár állt benne. 1711-ben került sor a kegyszobor átvételére Nagyhöflányból a kálvária „Jézus az Olajfák hegyén” jelenetet tartalmazó kápolnájába. A Krisztus kigúnyolását ábrázoló jelenethez egy ún. szent lépcső vezet, amely a római scala santa (a hagyomány szerint Pilátus jeruzsálemi háza Rómába vitetett lépcsőinek) kicsinyített másolata. Ez a scala santa a kálváriától függetlenül más zarándokhelyeken és a zarándokhelyeken kívül is előfordul, tiszteletét külön áhítatformák és búcsúengedélyek segítették elő. Így például a fraknoi szervita templom és kolostor mögött lévő szent lépcsőt Esterházy Pál építtette.

A kultusz középpontjában álló tárgyat rendszerint a lehető legdíszesebb körülmények között, jól látható módon, az ún. kegyltáron helyezték el, ami nem feltétlenül a templom vagy kápolna főoltára is egyben. A képek többnyire aranyozott, sugárdíszes keretezést kaptak, a szobrokat gyakran fülkeszerű mélyedésbe vagy oszlop tetejére állították. Képeknél és szobroknál egyaránt előfordult, hogy baldachint emeltek fölélük. A kegyltár közelében helyezték el többnyire a zarándokok által felajánlott fogadalmi képeket és tárgyakat. A kultusztárgyat magában foglaló oltár csaknem mindig körüljárható volt, ami szerepet játszott a zarándokok által végzett cselekményekben.

A rituális cselekmények, szokások térbeli sajátosságai

A vallásos térélményt rituális formában kifejező, azt megerősítő liturgikus cselekmények legünnepélyesebb formája a körmenet. Körmenetet az egyházi előírások szerint az év több ünnepén mindenütt tartottak, de a zarándokhelyeken ezeket is nagyobb fényvel ünnepelték a szokásosnál. Így például Máriavölgyben az úrnap körmenetet a szent kúthoz vezették. Dömölkön minden hónap első vasárnapján és a nagyobb Mária-ünnepeken a nagymise után körmenetben járták körül a templomot, s a szent kereszt két ünnepén a templomban tartott prédikáció és énekes nagymise után körmenetben vonultak a kálváriához. Ugyanitt a keresztjáró napokon a régi apátsági templomba mentek körmenettel.

A körmenetek külön csoportját alkotják az általánosan kötelező egyházi előírásokon kívüli körmenetek. Ilyenek voltak a nagyobb búcsúnapokon tartott látványos felvonulások, amelyekben körülhordozták a kegyképet, s amelyek a zarándokcsoportok, processziók reprezentációját is szolgálták. Ezeknek a körmeneteknek többnyire szigorúan megszabott rendjük volt, melynek betartására nagyon ügyeltek. Az 1719-ben nagybaldogasszony napján az ország jólétéért tartott boldogasszonyi körmenet például a részt vevő nemzetiségek és nemek szerint tagolódott. Kolozsváron évente két nagy körmenetet tartottak. Az egyiket a kép első könnyezésének évfordulóján, amikor a piactéren lévő „öregtemplomból” lobogókkal és énekszóval mentek a képhez, ahol énekes misét és beszédet hallgattak, a másikat nagybaldogasszony napján.

Az ünnepeken, búcsúnapokon kívül is tartottak körmenetet a zarándokhelyeken. Ez rendszerint valamilyen természeti csapás elhárítása érdekében történt. Így például Sümegen az 1700-ban kisboldogasszony napján kitért tűzvész alkalmával, amikor már több ház leégett, a kegyszobrot kivitték a kápolnából, „és a Convent, s Kápolna között le-tévén, a Bóldog-Aszszony Litaniait mellette el-énekeltük volna”. Az 1748. július 22-

én Andocson sáskajárás miatt tartott körmeneten részt vett a szomszédos mezővárosok lakossága is, akik processzióval jöttek a helyre. Először könyörgés volt a kegyszobor előtt, majd a szobrot levették az oltárról és selyembaldachin alá tették. Ezt követően az éneklő, könyörgő nép kíséretében négy pap a vállán vitte a kálváriára a szobrot, ahol misét tartottak.

A zarándokhelyek leglátványosabb, legnagyobb tömeget megmozgató, számos térbeli vonatkozást felmutató eseménye a kegyképek ünnepélyes átvitele, translációja. Erre egy-egy hely történetében általában csupán egyszer-kétszer került sor, többnyire akkor, amikor a kegyképet korábbi helyéről áthelyezték újabb, díszesebb környezetbe. A translációk mintegy magukba sűrítik mindazokat a képi, szöveges, zenei és színjátékszerű elemeket, amelyek egyébként csak külön-külön találhatók meg a zarándokhelyeken. Máriavölgyben például a kegyszobrot kezdetül fogva a középkori templomban őrizték, s nem volt szükség az áthelyezésére. 1717. június 7-én azonban sor került a translációk egy speciális formájára, melynek során Szent Theodóra Rómából származó katakombaszent ereklyéjét több napos ünnepségsorozat keretében helyezték el. A Homokkomáromba került Szent Félix katakombaszent ereklye 1751. pünkösd harmadnapján translációja mintegy 16 000 ember jelenlétében ment végbe, s az esemény a kultusz számottévvé fellendülését eredményezte.

Két átvitel volt Sasváron, melyek közül az elsőt viszonylag szerény körülmények között, 1732. november 9-én tartották. A szobrot ekkor kb. 25 000 zarándok jelenlétében őrzési helyéről, a loretoi kápolnából a hely plébánosai vállon, fegyverek között előbbi helyére vitték. A második átvitel 1762-ben nagyboldogasszony napján történt. Az ekkor már a császári család tagjai által támogatott zarándokhelyen a szobrot baldachin alatt vitték, melyre a szobor történetét jelképező géniuszokat festettek. A körmenet számára nagy díszkaput készítettek, középen felirattal. A kaput tartó középső oszlopok tetejét a birodalom országainak és tartományainak címerei díszítették. A kapu bejárati oldalán középen két ferences szerzetes festett alakja térdelt, kezükben bibliai idézetet tartalmazó felirattal. A főoltár előtt egy ezüstitűt helyeztek el 16 ezüstszívvel, császári-királyi ajándékként. Az ünnepség reggel hét órakor misével kezdődött a császári család jelenlétében a régi templomban. Ezt követően az esztergomi érsek vezetésével a világi és szerzetes papság az új bazilikából processzióval ment a régi templomhoz, ahol az ezüstitűhakkal és koronákkal díszített szobrot már a hordszékre helyezték. A körmenet útvonala mellett kétoldalt a lovas gárda tagjai álltak, s a szobrot így vitték át a régi templomból a kolostor elé, majd a díszkapu alatt be az új templomba. Itt a kegyoltárhoz mentek, s a helyére tették a szobrot.

A legfényesebb körülmények között végbement transláció minden bizonnyal a dömölki kegyszobor átvitele volt 1748. szeptember 15-én az újonnan elkészült templomba. Itt a cselekmény az eddig bemutatott átvitelekhez viszonyítva több új elemmel bővült. Ezek közül itt az a táblára festett képsorozat érdemel említést, melynek darabjai különböző magyarországi és külföldi zarándokhelyek kegyképeit ábrázolták. A sorozat az egymástól távol fekvő helyek kultusztárgyait egy helyen összesűrítve jelenítette meg, s ezzel eszmei kapcsolatot teremtett a régi és az új zarándokhelyek között.

A zarándokok számos vallási cselekvésformát önállóan végeztek. A helyszínre érve először imádsággal vagy énekkel köszöntötték a kegyképet. Ez történhetett például a kép előtt térden állva, leborulva, térdet, fejet hajtva vagy felemelt kezekkel. A beteget rendszerint az oltár elé állítják, esetleg a földre fektetik. Általános kérő cselekmény az oltár vagy a templom, kápolna körüljárása. Ezt többnyire térden állva, egymás után három alkalommal végzik, s előfordul, hogy a gyógyulás éppen eközben, fokozatosan vagy

röviddel ezután következnek be. Gyakori a kegykép megérintése vagy megcsókolása. Ez történhetett egyrészt úgy, hogy a képet levették eredeti helyéről, másrészt úgy is, hogy az oltár mögött lépcső vezetett föl, amin a zarándokok a kultusztagy közvetlen közelébe juthattak. A kálváriával rendelkező helyeken többször megfigyelhető, hogy a beteg térden állva megy fel oda, s néha megkerüli azt. Mindezek a cselekmények általában nem önmagukban állnak, hanem más szokásformákkal együtt, a kultushelyek különböző pontjain, meghatározott sorrendben végzik őket.

Vonzáskörzetek

Az egyházi központok – például a kolostorok – kisugárzó hatása környezetükre régóta ismert, s ugyanez érvényes a zarándokhelyek szerepére a kultúrtájuk létrejöttében és rekonstrukciójában. A zarándoklatok térszerkezetének alapvető vonása a kultushelyek körül kialakult vonzáskörzet: az a terület, ahonnan egy zarándokhelyet rendszeresen felkeresnek. A nagyobb helyeknél általában lehetőség van egy szűkebb és egy tágabb vonzáskörzet megkülönböztetésére, a kisebbeknél ez nem mindig lehetséges. A szűkebb (vagy tiszta) vonzáskörzet az a terület, amelyről rendszerint egyetlen helyet keresnek fel, bár átfedések – különösen a nagyszámú zarándokhelyet felölelő területeken – itt-ott lehetségesek. A tág vonzáskörzetbe többnyire más helyek vonzáskörzete is belenyúlik, sőt egészen bele is tartozhat abba. A zarándokhelyek a vonzáskörzeteknek kisebb-nagyobb jelentőségű központjai, melyek hatása a körzet különböző területein eltérő erővel érvényesül. Ez a hatás a vonzáskörzetbe tartozó településekhez fűződő viszony mellett meghatározza a zarándokhelyek egymással való kapcsolatrendszerét is. A helyek nagysága nemcsak saját belső fejlődésüktől, hanem vonzáskörzeteik kiterjedésétől is függ.

A zarándokhelyeknek csupán kisebb része tölti be egy-egy terület kizárólagos kultuszközpontjának szerepét. Nagyobb részét más zarándokhelyek mellett felváltva keresik fel a vonzáskörhöz tartozó településekről. A kisebb-nagyobb területek egyedüli központjaként működő zarándokhelyek olyan vonzáskörzeteket hoznak létre, amelyekkel rendszeres kapcsolatban állnak, ezért e területek lakosságára jelentős kisugárzó hatással vannak. A tiszta vonzáskörzettel rendelkező zarándokhelyek egy része további kisebb-nagyobb területekre is kiterjeszti hatását, amelyek más helyek vonzáskörzetébe is beletartoznak. Ez jól megfigyelhető például a Dunántúl északnyugati részén, ahol a zarándokhelyek sűrűsége mellett az úthálózat fejlettsége is hozzájárul a tág vonzáskörzetek egymásba mosódásához. A zarándokhelyek további csoportja nem elég erős ahhoz, hogy nagyobb, önálló vonzáskörzetet alakítson ki, ezek csupán más helyek mellett, illetőleg azokkal együtt látják el funkcióikat.

A vonzáskörzetek térképre vetítésével lehetőség nyílik a körzetek nagyságának, valamint a szűkebb és tágabb körzetek viszonyának meghatározására, s ezzel egy pusztán a helyek nagyságán alapuló csoportosításnál differenciáltabb tipológia megalkotására. Ennek alapján a vonzáskörzetek négy fő típusát különböztethetjük meg egymástól:

1. A nagy területű szűkebb vonzáskörzethez más vonzáskörzetekkel csak a határterületeken érintkező, kisebb kiterjedésű tág vonzáskörzet kapcsolódik. Ez elsősorban a Dunántúlon, valamint az Északi-középhegység nyugati részén fordul elő. Ilyen vonzáskörzete van például Bodajknak, Andocsnak, Homokkomáromnak és Mátraverebélynek.

2. Nagy kiterjedésű szűkebb és nagy, egymásba olvadó tág vonzáskörzetek kombinációja. Ilyen az erdélyi, a Buda környéki, a dunántúli és az észak-magyarországi za-

rándokhelyek vonzaskörzeteinek egy része, így például Radna, Kolozsvár, Máriamakk, Óbuda-Kiscell, Boldogasszony, Sümeg, Dömölk és Máriavölgy vonzaskörzete.

3. Kis területű, viszonylag élesen elhatárolódó szűkebb és jelentéktelen nagyságú tág vonzaskörzet összekapcsolódása, ahol a tágabb körzet esetleg egészen el is maradhat. Ez a típus a Dunántúlon, Buda környékén, a Duna–Tisza köze északi részén és Erdélyben egyaránt megtalálható. Ilyen a vonzaskörzete például Pécs-Szentkútnak, Ercsinek, Solymárnak, Máriaremetének és Máriabesnyőnek, míg Jásdon és Gyulafehérváron a tág vonzaskörzet teljesen hiányzik.

4. Kis kiterjedésű, szűkebb és nagy, erősen egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttese. Erre példa a buda-krisztinavárosi kápolna vonzaskörzete.

Az 1. típusú vonzaskörzettel rendelkező zárandokhelyek sajátossága, hogy kivétel nélkül katolikus többségű vagy homogén katolikus területeken, nagyrészt szerzetesi gondozás alatt álló helyek körül jöttek létre. Így például Bodajk szűkebb vonzaskörzete Fejér megye súlyponttal a Dunántúl északkeleti része. Ehhez északnyugaton a Kisalföld, a Sokorói dombvidék és a Csallóköz, délkeleten Külső-Somogy és Tolna megye néhány települése által alkotott tág vonzaskörzet kapcsolódik. Ezenkívül szórványosan felkeresték a helyet néhány távolabbi városból (Pozsony, Bécs, Szombathely, Szekszárd, Pest) és ezek környékéről, valamint a Duna–Tisza köze Kalocsától északra fekvő néhány településéről. A tág vonzaskörzet természetes határa északon és keleten a Duna vonala, nyugaton a Bakony, ehhez járul a Balatontól északra fekvő két zárandokhely, Sümeg és a 18. század közepétől Dömölk vonzaskörzetének korlátozó hatása is. Ezen túl a vonzaskörzet csak kivételes esetben terjed. Délen a vonzaskörzet némileg belenyúlik a Somogy megye Balatontól délre fekvő részét uraló Andocs szűkebb vonzaskörzetébe, sőt esetenként túl is terjed azon. Az egyéni zárandokok mellett processziók elsősorban a szűkebb vonzaskör peremén elhelyezkedő nagyobb településekről érkeztek (Székesfehérvár, Veszprém, Palota, Csákvár, Tata), melyek egyben jelzik a csákvári és a tata-gesztesi Esterházy-uradalmak vonzaskört formáló szerepét. A mirákulumszövegekben említett és a Bodajkon áttért zárandokok származási helyének összevetése azt mutatja, hogy az áttértek lényegében ugyanerről a területről jöttek, s származáshelyeik sűrűsége is nagyjából megegyezik a mirákulumszövegekben szereplő zárandokok származáshelyeinek eloszlásával.

A nagy kiterjedésű szűkebb és a nagy, egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttesének (2. típus) többsége vegyes vallású területeken alakult ki, amelyek a zárandokhelyek által is támogatott rekatolizációs folyamat során részben ismét katolikus többségű területekké váltak. Ezeknek a zárandokhelyeknek a többsége a 17. században jött létre. A 18. században keletkezett helyek közül csupán azoknál alakult ki ilyen vonzaskörzet, amelyek mögött speciális rendi vagy személyi aktivitás állt. A tág vonzaskörzetek abszolút nagyságát figyelembe véve az ide tartozó helyek egyik részénél ez a vonzaskörzet egy bizonyos időszakban az egész országra, sőt azon túl is terjed (Máriavölgy, Boldogasszony, Dömölk), másik részénél azonban belül marad az adott országrész keletein (Sümeg, Kolozsvár) vagy az országrészek érintkezési területein (Máriamakk, Óbuda-Kiscell, Radna).

Az ilyen típusú vonzaskörzet kialakulására a legkorábbi példa Máriavölgy. A szűkebb vonzaskör itt Pozsony megye a Csallóköz nyugati részével, a határ ausztriai oldalán Bécsig terjedő szélességben a Lajtától északra és a Thaya folyótól délre fekvő terület. A tág vonzaskörzetbe nemcsak Nyitra és Trencsén megye, hanem Észak-Magyarország nagy része, a Dunántúl, Erdély, Szlavónia, az országgal határos külföldi területek közül

Morvaország, Szilézia és Alsó-Ausztria távolabbi helységei is beletartoznak. Pásztor Lajos térképe szerint rendszeres processziók elsősorban a szűkebb vonzaskörzetből jöttek, alkalomszerűen azonban a távolabb fekvő nagyobb településekről is megjelentek. A szűkebb vonzaskörzet sajátossága, hogy sem nyelvi, sem természetes, sem politikai határokat nem ismer, a Duna és a Morva folyót éppúgy átlépi, mint ahogyan egybekapcsolja a hazai nemzetiségeket és a külföldi zarándokokat. Lényegében ugyanez érvényes a jó-részt csak a 17. században élőknek mondható tág vonzaskörzetre, amit a század végén és a 18. század elején keletkező új zarándokhelyek nagymértékben korlátoznak és részekre osztva saját hatáskörükbe vonnak. A 18. század második harmadától kezdve a közelben keletkezett új nagy hírű zarándokhelynek, Sasvárnak a szűkebb vonzaskört csökkentő hatása érvényesül.

A kis területű, viszonylag élesen elhatárolódó szűkebb és a jelentéktelen nagyságú tág vonzaskörzet összekapcsolódása (3. típus) különféle korlátozó tényezők hatására jött létre. Ilyen vonzaskört mutat fel például Pécs-Szentkút, ahol a szűkebb vonzaskör Pécs és környéke, valamint Tolna megye déli részének néhány települése. A tág vonzaskört a Duna–Tisza közének, a Dráván túli területnek (Bácska, Szlavónia) és Nyugat-Dunántúlnak egy-egy nagyobb települése (Zombor, Eszék, Győr) jelzi. A tág vonzaskörnek különösen a déli része ennél valamikor lényegesen nagyobb lehetett: a historia domus megjegyzése szerint ugyanis a török alatt Belgrádból, Péterváradról, Szegedről és e helyek környékéről is jártak ide. Itt tehát minden valószínűség szerint a török alatti időszak tág vonzaskörének leszűkülésével állunk szemben, melynek során ezeknek a területeknek a nagy része a török elvonulása után kialakult újabb zarándokhelyek (Pétervárad, Máriagyúd, Almás) vonzaskörébe került át. A Pécs-Szentkútnál megfigyelhető leszűküléssel szemben az ebbe a típusba tartozó vonzaskörzetek másik részére a kibontakozás lehetőségének hiánya jellemző a vizsgált időszakban. Ennek ismétlődő oka, hogy a helyet felkereső zarándokok túlnyomó része valamilyen nem magyar etnikumhoz tartozik (pl. Ercsi, Solymár, Gyulafehérvár).

A kis kiterjedésű szűkebb és a nagy, erősen egymásba olvadó tág vonzaskörzetek együttes előfordulása (4. típus) figyelhető meg a buda-krisztinavárosi kápolna esetében. A mirákulumfeljegyzések itt csak kevés adatot tartalmaznak a zarándokok származáshelyéről, annyit azonban tudunk, hogy egyik részük Buda és Pest környékéről (Ráckeve, Budaörs, Budakeszi, Solymár, Weindorf) jött, másik részük pedig távoli helyekről származott (Temesvár, Arad, Eszék, Szeged). A tág vonzaskör kialakulására kétségkívül hatással volt Buda és Pest közvetítő szerepe, a két város országos piacközpont jellege. A zarándokhelyet magában foglaló településen rendszeresen tartott vásárra a kisebb településeken is van példa (Kismarton). Ez egyrészt aláhúzza a piacközpontok és a zarándokhelyek vonzaskörének összekapcsolódását, másrészt jelzi a búcsúvásár 19–20. századi jelenségének előzményeit.

Összefoglalóan megállapítható: a vonzaskörzetek átalakulásának általános törvényszerűsége, hogy területük először bővülő, majd szűkülő tendenciát mutat. Ez megfelel a zarándoklatok először növekvő, majd csökkenő intenzitásáról kapott képnek. A vonzaskört befolyásoló tényezők közül első helyen kell említeni a felekezeti viszonyokat, a felekezeti határoknak a felekezetek területi elkülönüléséből fakadó korlátozó jelenlétét. A vonzaskört befolyásolhatja a zarándokhely gondozóinak pasztorációs, térítő tevékenysége, ennek a tevékenységnek az intenzitása, a terület zarándokhelytől független vallási ellátottsága, a plébániák sűrűsége. Jelentős módosító hatása lehet a vonzaskörre a földrajzi adottságoknak, a természetes határoknak, valamint az egyházmegyék, nagybirtokok mint gazdasági egységek határainak. Az országon belüli közigazgatási ha-

tárok és az országhatárok korlátozó szerepe kevésbé érvényesül. A vonzaskörök terjedését és körvonalainak határozottságát nagymértékben befolyásolja a településszerkezet és a népsűrűség, valamint a közlekedési lehetőségek és az úthálózat fejlettsége. A piaci és ártermelő központok hatása a körzetek alakulására mutatja a vonzaskörök kapcsolatait az árucserre és az ártermelés szerkezetével. A rivális zárandokhelyek esetében a korlátozó hatás mellett a vonzasköröket növelő, közvetítő funkció is kimutatható. Nagymértékben érezteti hatását a vonzaskörzetekben a területek etnikai összetétele. A vonzaskörzetek társadalmi szerkezetének átrendeződése együtt jár a körzetek területi kiterjedésének átalakulásával: a részt vevő társadalmi rétegek számának növekedése többnyire a vonzaskör bővülését, csökkenése annak szűkülését eredményezi.

A zárandokhelyek vonzaskörzetei elősegítették a vallásgyakorlat táji típusainak kialakulását és konfrontálódását. A zárandoklatok a kulturális javak átvételével és átadásával, differenciálásával és kiegyenlítésével jelentősen hozzájárultak a kulturális körzetek kialakulásához, a kultúra táji tagolódásához, az innovációs régiók és a peremterületek speciális fejlődéséhez, valamint a különböző kulturális régiók közti kapcsolatok megteremtéséhez. Végül a zárandoklatok az interetnikus kapcsolatok létesülésének, a különböző népcsoportok találkozásának elősegítése mellett fontos lehetőségét jelentették az etnikai csoporttudat és azonosság, a regionális, táji és vallási összetartozás tudat kifejeződésének.

IRODALOM

Bartha Elek

1992 Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Debrecen

Helmut Jäger

1987 Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften. Eine Einführung. Darmstadt

Lenz und Ruth Kriss-Rettenbeck–Ivan Illich

1984 Homo viator – Ideen und Wirklichkeiten. In: *Lenz Kriss-Rettenbeck–Gerda Möhler*: (Hg.): Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. München–Zürich, 10–22.

M. Büttner–K. Hoheisel–U. Köpf–G. Rinschede–A. Sievers

1985 Grundfragen der Religionsgeographie. Mit Fallstudien zum Pilgertourismus. Berlin, (= Geographia Religionum 1)

Tüskés Gábor

1993 Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Budapest

Der Raum spielt in der Geschichte der religiösen Systemen, insbesondere in der des Christentums eine herausragende Rolle. Die christlichen Wallfahrten bieten eine gute Möglichkeit für die Untersuchung der räumlichen Strukturelemente des religiösen Brauchtums und tragen zum Erkennen der raumstrukturierenden Kraft von religiösen Bauobjekten bei. Die Quellen für diese Fragestellung sind im Bereich des barockzeitlichen Wallfahrtswesens in Ungarn besonders vielfältig. Die schriftlichen Quellen reichen von den marianischen Atlanten über die Mirakelbücher bis zu den Wallfahrtsliedern und -gebeten. Hinzukommen die verschiedenen Bauobjekte an und um den Wallfahrtsorten, ihre architektonische Gliederung, die freistehenden sakralen Kleindenkmäler an den Wallfahrtswegen sowie die künstlerischen Darstellungen der Wallfahrtsorte und der Wallfahrten.

Der Beitrag zeigt die räumliche Verteilung der Wallfahrtsorte auf und legt die räumlichen Phänomene des Wallfahrtsweges dar. Das Gesetz der sog. Sakralkonzentration wird greifbar. Die Untersuchung der Architektur und der Topographie der Wallfahrtsorte macht auf die Bedeutung der Kultfiliationen und der internationalen Beziehungen aufmerksam. Von den Bräuchen und liturgischen Handlungen am Wallfahrtsort sind vor allem die Umzüge und die Translationen durch den Raum geprägt. In der Analyse der Kultgeographie wurden vier Grundtypen der Einzugsgebiete auseinandergehalten, weiterhin ihre allgemeinen Entwicklungstendenzen und jene Faktoren bestimmt, die die Ausformung der Einzugsgebiete beeinflusst haben. Die Einzugsgebiete haben zur Herausbildung von regionalen Frömmigkeitsstilen, zur kulturellen Vermittlungsrolle der Wallfahrten und zur Entfaltung der interethnischen Beziehungen in gleicher Weise beigetragen.

Gábor Tüskés

DOMINKOVITS PÉTER

ADATOK A SOPRONI FÖESPERESSÉG TELEPÜLÉSEINEK 18. SZÁZAD VÉGI BÚCSÚJÁRÁSI SZOKÁSAIHOZ

A 17–18. századi búcsújárások kutatása vitathatatlanul interdiszciplináris feladat, amely esetében a néprajz és a művészettörténet már rögzített kapcsolódásai mellett¹ jelezni kell a társadalomtörténeti mikrovizsgálatok elkészültének fontosságát – pl. a búcsújárások szerepe az egyes fő- és birtokosnemesi családok életében –, és az azokhoz megkívántató archivisztikai forrás feltárások szükségességét is. Elég itt csak arra utalni, hogy a családi levéltárak – legismertebb a Batthyány és Esterházy család – 17. századi megnövekedett levelezési anyagából (missiles) számos levél, levlérszlet, utalás, vagy többé-kevésbé részletesebb leírás foglalkozik főrangú családok alapításaival, búcsújárási szokásaival. A 18. század elejéről egyes gazdag középirtokosi levéltárak a fennmaradt levelezésekben hasonlóképpen rendszeresen adatokat szolgáltatnak búcsújárási, zárandoklati szokásokra. Ezt példázza a Sopron, Vas, Zala megyékben birtokos br. Ebergényi család esete is. A hadi érdemekben gazdag, Bellatincon tartózkodó földesúr, br. Ebergényi László a család legifjabb nemzedéke mellé fogadott, a soproni jezsuitáknál iskolázott Sághy Dániel tanító (praeceptor) – Sopron vármegye Rábán kívüli alsó járásának későbbi al-, majd főszolgabírája – leveléből értesülhetett arról, hogy „*az Urfiakat Loretomb[a] bucsura venny p[ro] gratiarum actione most a vacatiokban szándékoznak*”.²

Most mégsem az efféle szemezgetés a cél, hanem a 18. század legjellemzőbb búcsújárási szokásainak, a súlyos természeti csapások elhárítására tett fogadalmi körmeneteknek, illetve egy kis térség búcsújárásainak az adatoló regisztrációja.³ A közölt adatok alapját a Helytartótanács 1774. augusztus 8-i körrendeletére elkészült és a vármegyei iratanyagban a Győri Egyházmegye Soproni Főesperessége két kerületéből fennmaradt jelentések képezik. Maga a központi leirat a későbbi intézkedések, rendeletek megtétele érdekében részben információkat kért a búcsújárásokról, illetve az egy napnál tovább tartó zárandoklatok közül csak a fogadalmi körmeneteket engedélyezte. Jelenleg nem ismert okokból Sopron vármegye nemesi közgyűlése csak később továbbította az ekkor keletkezett jelentéseket a Helytartótanácsnak. A kormányshoz az 1779. december 27-i, 6280 sz. fogadalmi körmenetek és búcsújárások tárgyában leírt – ismételt az egynapos

¹ Galavics Géza 1992. 65–69.

² Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien, Archiv Csaky, Fasc. 102. No. 298–17., Sághy Dániel levele Ebergényi Lászlóhoz, Sopron, 1722. szept. 12. Ebergényi életére: Takács Sándor 1922. 429–445. Ezúton is köszönöm Csáky Móric professzor úrnak, hogy 1993–1994 során letétben lévő levéltára kutatásához hozzájárult, és hasonlóképpen köszönöm Gecsényi Lajos akkori bécsi magyar levéltári delegátusnak kutatásaimhoz nyújtott önzetlen segítségét.

³ Bálint Sándor–Barna Gábor 1994. 136, 138–139.

körmeneteket lehetőség szerint vásár- és ünnepnapokon engedélyező – körrendeletét csak 1780. szeptember 25-i közgyűlésében tárgyalta és erre a december 11-i közgyűléséből küldte fel a jelentéseket. A közölt információkat a Helytartótanács 1781. január 18-án kelt – a március 20-i, nemeskéri közgyűlésen tárgyalta – válaszlevelében elfogadta, és a vármegye figyelmét a búcsújárásokkal kapcsolatos „tülkapásoktól” történő őrizkedésre felhívta.⁴

A források keletkezése tehát a felvilágosodás, a racionalizmus terjedésével beköszöntő azon államkormányzati törekvésre ment vissza, amely a felvilágosult abszolutizmus búcsújárásokat korlátozó lépéseiben nyilvánult meg.⁵ A jelentések elkészítői közül míg Festl Ferenc feketevárosi plébános neve az eddigi egyháztörténeti kutatások számára kevésbé ismert, a soproni felső alesperesi kerületről tudósító Mayr Antalé annál ismeretebb. Bán János eddigi kutatásai alapján ő 1754-ben rövid időre a soproni születésű Karner Ignác mellett soproni plébániai adminisztrációt látott el. 1755-ben Primes soproni városplébánossal püspöki megbízásból véleményezte az evangélikusok imaház-megnagyobbításra beterjesztett kérelmét. 1756. január 19-én soproni plébánosnak is megválasztották. Primes lemondása után gr. Zichy Ferenc győri püspök esperessé nevezte ki. Jelentését 1774-ben ágfalvi plébánosként készítette. Mayr is azon kevés soproni és Sopron környéki – valószínű jelentősebb pártfogókkal rendelkező – egyházi személyek közé tartozott, akik a szabad királyi városban beneficiumokat élveztek. Ágfalvi plébánosként a döntően helyiek „élte” „Apostolok”-ról elnevezett beneficium haszonélvezője volt.⁶

A fennmaradt jelentések a Soproni Főesperesség területéről készültek, amelynek 1772-ben felső kerületében 25, alsó kerületében 22 plébánia volt. Míg a felső kerületben 2 plébániát szerzetesek vezettek (egy szervita és egy pálos), az alsó kerületben 2 plébánia élén adminisztrátor állott, további kettőben pedig minorita és szervita szerzetesek látták el a szolgálatot.⁷ Mayr jelentése a kerülete nagyobb részéről, 20 plébániáról tartalmaz rövid, vagy többé-kevésbé részletes adatokat. Ágfalva, Neufeld esetében mindenféle körmenet létét tagadta, míg Borbolya (Walbersdorf), Wulkapordány (Wulkaprodersdorf), Zillingthal plébániái felsorolásánál a fogadalmi körmenetek hiányát rögzítette. Rohrbach, Schattendorf, Stinckenbrunn települések plébániái esetében ugyan csak kiemelte a fogadalmi körmenetek hiányát, de jelezte: e települések lakói a szomszédos plébániák védőszentjei, illetve a templomszentelések ünnepnapjain meg szoktak jelenni. További 14 plébániáról az alábbi táblázatba sűrítendő képet alkotta:

⁴ A hivatalos ügymenetről: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IV.A.1.a.) Sopron vármegye levéltára: Sopron vármegye nemesi kis- és közgyűléseinek jegyzőkönyvei (Svm. kgy. jkv.) Tom. XXIV. 1774. dec. 19-i közgyűlés, 1916–1917., Tom. XXX. 1780. szept. 25-i közgyűlés, Nemeskér, 1780. december 11-i közgyűlés, Nemeskér, 544–545., 800. Az iratanyag: uo. IV.A.1.b.) Sopron vármegye levéltára: Sopron vármegye nemesi kis- és közgyűléseinek iratai, 102. doboz (1780. dec. 12.)

⁵ Részletesen: *Bálint-Barna* i. m. 143–148. *Barna Gábor* 1992. 93., *Tüskés Gábor-Knapp Éva* 1992. 88–89.

⁶ *Bán János* 1939. 327–328., 386–387., 418., 420–421., 423. Az egyháztörténeti kutatások plébánosi tevékenységét tekintve kiemelik Primes György soproni városplébános lelkipásztori hatását. Primesről: *Mohl Adolf* 1933. 110–131.

⁷ *Dóka Klára* 2000. 12.

1. táblázat: Mayr Antal jelentés a Soproni Főesperesség felső kerülete
búcsújárási szokásairól

Település neve (földesura/jogállása) ⁸	Búcsújárások időpontja, búcsújáró helyek, búcsújárások időtartama
Antau Fu.: hg. Esterházy cs./falu	1.) Húsvét utáni hatodik vasárnap (<i>Dominica sexta post Pascha</i>) Lajtapordányba (<i>ad Pordany</i>) zarándokolnak. 2.) A Pünkösöd vasárnap [utáni] hétfőn ⁹ (<i>Feria secunda [post festum] Pentecostes</i>) is processziót tartanak. 3.) Augusztus 15-én, Kisboldogasszonyba ([in] <i>Festo assentionis B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i> ¹⁰ <i>ad Frauenhaid</i>) 4.) szeptember 8-án ([in] <i>Festo Nativitatis B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i>) pedig a kismartoni kálváriára zarándokolnak, és ugyanazon a napon még visszajönnek, nem szoktak éjszákára kiterjedni. Az összeíró még megjegyezte; a fentiekén kívül a szomszédos egyházak védőszentjeinek, s a templomok felszenteléseinek (<i>dedicatio</i>) ünnepeire is el szoktak menni.
Bánfalva (<i>Vandarff</i>) Fu.: Sopron sz. kir. város/falu	A Krisztus Öt Sebe testvérület található itt. A Szent Kereszt feltalálásának ünnepén, május 3-án (<i>in festo Inventionis S[anctae] Crucis</i>) a bánfalvi kálváriahegyre körmenet megy, amelyben igen nagy számmal összejövő, vértüket ontó önostorozók (<i>flagellantes</i>) ft.i. a testvérület tagjai] gyűlnek össze. Mayr e körmenetet a jelentés időszakára botrányosnak tartotta. ¹¹
Baumgarten (<i>Paumgarten</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Évente négy alkalommal a szomszédos plébániákra, a védőszentek és a templomszentelés ünnepére megy zarándoklat, továbbá egy út visz Kismartonba, a Kálváriára, amely esetleg fogadalmi körmenet.
Czagersdorf (<i>Czagerstarff</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Három fogadalmi körmenete van; 1.) Szentháromság ünnepe körül ¹² Kismartonba, a Kálváriára, hogy az Úristen a gyümölcsöt, földeket a jégesőtől, szárazságtól és bárminémű rossz időjárástól megóvja, 2.) Szeptember 8-án (<i>in Festo Natae B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i>) ugyancsak Kismartonba, a Kálváriára, köszönetmondásra az Úristentől származó javakért. 3.) November 6-án, Szent Leonard ünnepén Borbolyára, az állatvések, nyavalyák elhárítására. Egy nap alatt megteszik a zarándoklatot.

⁸ A települések és birtokosok beazonosításhoz használt kézikönyv: Borsodi 1990. A kötet a korabeli névváltozatokat és a mai nevet is tartalmazza.

⁹ Azaz: pünkösdhétfőn.

¹⁰ A dátum helyesen: Assumptio Mariae.

¹¹ A nevezetes zarándokhelyen a Jézus Öt Szent Sebe congregatio által tartott ostorozó körmenetek megszüntetését a körmenet utáni nagy evés-ivások miatt Mayr az 1770-es években javasolta. *Bán* i. m. 389.

¹² A Szentháromság vasárnapja, azaz a pünkösöd utáni első vasárnap.

Cinfalva, ma: Siegendorf (<i>Czillingdorf</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Ausztriába, Bécsbe tesz processiót.
Frakno Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	1.) Lorettomba, 2.) az alsó-ausztriai Maria Hilfsberg bei Guteinstenbe (<i>Guttenstein</i>) tartó zárandoklatok. ¹³ Mindkettő a pestis elhárítására kialakult fogadalmi körmenet, amelyeket egy nap alatt megtenni nem tudnak.
Frauenhaid / Kisboldogasszony Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Június 29-én, Péter és Pál apostolok ünnepén egy napos fogadalmi körmenetet tartanak Kismartonba, a Kálvária hegyre, a rossz időjárás elhárítására.
Krennsdorf (<i>Krenstorff</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	1.) Július 2-án (<i>in Festo Visitationis B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i>) Kismartonba, 2.) Szeptember 8-án (<i>in Festo Nativitatis B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i>) Lorettomba.
Marz (<i>Marcz</i>) Fu.: csornai premontrei prépostság, hg. Esterházy cs./falu	1.) Szent László ünnepén ¹⁴ Kismartonba, 2.) Szent Rozália ünnepén ugyanezen szent hegyre mennek, fogadalmi körmenetet (<i>ex voto</i>) tartanak a pestis elhárítására, s még aznap visszajönnek. ¹⁵
Nagymarton Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	Kismartonba, a Kálváriahegyre mennek – egy, a forrás által meg nem nevezet napon –, az ártalmas időjárás elhárítására. Ugyan azon a napon még visszatérnek.
Neudörf Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Az alábbi fogadalmi körmenetek vannak: 1.) A Húsvét utáni negyvenedik napon, azaz: Áldozócsüdtörtökön (<i>in Festo Ascensionis D[omi]ni</i>) az alsó-ausztriai Katzelsdorfba (<i>Kuczlarstorf</i>), ¹⁶ a gyümölcsöző/gyümölcsadó föld dícséretére, 2.) Augusztus 15-én (<i>in Festo Assumptionis B[eatae] V[irginis] M[ariae]</i>) Podersdorfba, ¹⁷ az állatvézsek, betegségek elhárítására, 3.) szeptember során Kismartonba, ugyanezen fogadalomból, 4.) Szent Rozália ünnepén a Szent Rozália hegyre, a pestis elhárítására. Egy nap alatt visszatérnek.
Pötsching (<i>Pöcsingh</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Az ősz során fogadalmi körmenetet (<i>votivam processionem</i>) tesznek Kismartonba, a Kálvária hegyre, a bejött javak utáni köszönetmondás végett.
Siegraben Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Három, egy napos fogadalmi körmenete van; 1.) Szent Flórián ünnepén a Rozália hegyre, 2.) Szent Rozália ünnepén ugyancsak a Rozália hegyre, 3.) Szent Mór (?) (<i>in Festo S[ancti] Mauricii</i>) ünnepén.

¹³ A település azonosítására: *Tüskés Gábor* 1993. 208–209.

¹⁴ Szent László ünnepe két, egymáshoz közeleső nap is lehet: elevatio Ladislai regis: június 27., depositio Ladislai regis: június 29. Itt is az első, június 27-i időpont a célszerű értelmezés.

¹⁵ A térségben jelentős kultuszhely, az 1713. évi pestis alkalmával tett fogadalmi zárandokhely, a fraknoi Szent Rozália hegyi kápolna jelentőségére, Rittsteur, Joseph kutatásai alapján: *Tüskés* i. m. 113., 115., 117., 157.

¹⁶ A településre l. *Tüskés* i. m. 208–209.

¹⁷ Nem kizárható, hogy ez elírás és az alsó-ausztriai zárandokhely, Pottendorf húzódik meg mögötte. L. *Tüskés* i. m. 208–209.

Wiesen (<i>Vúzen</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu	1.) Szent Flórián ünnepén (május 4-én) fogadalmi körmenet megy a Rozália hegyre, a tűzvézsek és tűzkárok elhárítására, 2.) Szent Rozália ünnepén a Rozália hegyre a pestis elhárítására, 3.) Szent Leonárd ünnepén (november 6-án) Borbolyára (<i>Valberstarff</i>), az állatvézsek elhárítása céljából tartanak egy-egy napos körmeneteket.
--	--

Festl jelentése ennél arányaiban jóval kevesebb helyről, csak 10 plébániáról adott információkat. Összegzése legfontosabb adatai az alábbi táblázatba sűrítethetők:

2. táblázat: *Festl Ferenc jelentése a Soproni Főesperesség alsó kerülete búcsújárási szokásairól*

Település neve (földesura/jogállása)	Búcsújárások időpontja, búcsújáró helyek
Breitenbrunn (<i>Preitenbrunn</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	Szentháromság ünnepé táján (a Pünkösöd utáni első vasárnap körül) Lorettomba (<i>ad Maria Loretta</i>) mennek, egy éjszaka a búcsújárás időtartama.
Donnerskirchen (<i>Tondelskirchen</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	Szentháromság ünnepé táján Frauenkirchenbe (amit <i>Prata Mariana</i> -ként is hívnak) mennek, amely egy éjszakát tart. ¹⁸
Gschies Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Szentháromság ünnepé táján Frauenkirchenbe mennek, ez egy éjszakát tart.
Kishöflány (<i>Kis Heovlain</i>) Fu.: hg. Esterházy cs./falu ¹⁹	Évente két búcsújárásuk van; 1.) Maria Hilfsberg bei Guttensteinbe (<i>Guttenstein</i>) ²⁰ , 2.) A Szent Rozália hegyre. Míg az egyik néhány órát, vagy egy napot, a másik 3 éjen át tart.
Kismarton 1648-tól szabad királyi város	Szent István ünnepé körül (augusztus 20. táján) évente ünnepélyes körmenet megy Stájerországba, a mariánus ferencsek celláihoz (<i>ad cellos marianos quas majores vocant</i>). Ez 8 teljes napot igénylő körmenet, amelyet a Helytartótanács is jóváhagyott. ²¹
Loretto ²² Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	A szerviták saját plébániájukból minden évben 2 éjszakára Bécsbe zarándokolnak.
Oggau Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Szentháromság ünnepé táján Frauenkirchenbe mennek, ez egy éjszakát tart.

¹⁸ A boldogasszonyi (Frauenkirchen) zarándoklatok térségi vizsgálatára: *Frank* 1984. 71–83.

¹⁹ A kézikönyvvel ellentétben a jelentés oppidumnak nevezte.

²⁰ Beazonosítás: Tüskés 1993. 208–209.

²¹ Az adat későbbi értelmezésénél, elemzésénél megfontolásra érdemes, hogy Sopron a Szűz Máriáról elnevezett mariánus provincia egyik központja volt, a ferencsek a város legkedveltebb szerzetesei voltak, tekintélyük, adományozóik köre a tágabb térségben is jelentősnek számított. *Hermann* 1973. 318–319. Kismarton korabeli fejlettségi viszonyairól: *Prickler* 1998. 43, passim

²² A korábbi irodalmat is összefoglaló új alap kutatásokon nyugvó kötet: *László* 1994.

Purbach Fu.: hg. Esterházy cs./mezőváros	Szentháromság ünnepe táján Frauenkirchenbe mennek, ez egy éjszakát tart.
Rust 1681-től szabad királyi város	Tetszésük szerint évente a lorettomi Máriához zarándokolnak, ez egy éjszakát igényel.
Szentgyörgy, Kismarton mellett Fu.: hg. Esterházy cs./falu	Szentháromság ünnepe táján Frauenkirchenbe mennek, ez egy éjszakát tart.

A két jelentésből az első pillantásra egy, az eddig ismert és feltárt általános képbe teljességgel beillő, konkrét kistérséget részletező, a további elemzésekhez jó adatolást nyújtó kép bontakozik ki, amely – a szakirodalmi megállapításoknak megfelelően – a köznépi, elsősorban falusi, és az ugyanehhez a településtípushoz közel álló mezővárosi lakosság vallási életéhez ad információkat. Ugyanakkor a népi vallásosság társadalomtörténeti kutatásánál azt sem szabad feledni, hogy a két szabad királyi város feltüntetésével már ennél árnyaltabb a társadalmi kép!²³

A településsoros részletezések mellett külön ki kell emelni Mayr rövid, de fölöttébb tömör összegzését is, aki egyrészt a kegyes szándékú körmenetek megtartásának fontosságát hangsúlyozta; kiemelte: a nép kegyes buzgalomával, legteltesebb áhítatossággal azt kívánja elérni, hogy az Úristen a településeket a legtöbb rossztól, a nehézségektől megszabadítsa. A felvilágosult egyházi gondolkodást képviselve egyetlen esetben, Bánfalvánál javasolta a többlettől elütő, időszakára már – megítélése szerint – botránnyossá vált körmenetek megszüntetését. Festl jelentésében külön is kihangsúlyozta az általa „vizsgált” településeken az 1713. évi pestis népi vallásosságra, fogadalmi körmenetekre tett hatását.

IRODALOM

Barna Gábor

2000 Búcsújáró helyek a Győri Egyházmegyében. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk.: Kiss Tamás, Győr, 69–82.

Bálint Sándor–Barna Gábor

1994 Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp.

Bán János

1939 Sopron újkori egyháztörténete. (Győregyházmegye múltjából IV/2.) Sopron

Borsodi Csaba (szerk.)

1990 Magyarország történeti helységnévtára. Sopron megye (1773–1808) Bp.

Dóka Klára

2000 A Győri Egyházmegye területi változásai. In: A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk.: Kiss Tamás, Győr, 9–21.

²³ Gazdag adatolással a korabeli országos, regionális helyzetre: *Tüskés* i. m. passim, vö. *Barna Gábor* 2000. 69–82.

Frank, Norbert

- 1984 Die Verbreitung der Wallfahrt nach Frauenkirchen an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. In: Burgenland in seiner pannonischen Umwelt. Festgabe für August Ernst. Eisenstadt, 71–83.

Galavics Géza

- 1992 Főúri búcsújárás a XVII. században. (A búcsújárás mint a néprajz és a művészettörténet közös kutatási feladata.) In: Közéletések, 65–69.

Hermann Egyed

- 1973 A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, (Dissertationes ex Historia Ecclesiae 1.)

Közéletések

- 1992 Közéletések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerk.: *Mohay Tamás* et al. Debrecen

Mohl Adolf

- 1933 Primes György 1699–1776. In: Uő.: Győregyházmegyei jeles papok. Győr, 110–131.

László, Stefan

- 1994 Loretto im Burgenland. Beiträge zur Geschichte des Wallfahrortes und des Servitenkonventes. [Eisenstadt]

Prickler, Harald

- 1998 Eisenstadt im Überblick. Ein historisches Mosaik. In: Eisenstadt. Bausteine zur Geschichte. Hg.: Prickler, Harald–Seedoch, Johann, Eisenstadt, 3–77.

Takáts Sándor

- 1922 Ebergényi László tábornagy. In: Uő.: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp.

Tüskés Gábor

- 1993 Búcsújárás a barokk kori Magyarországon. Bp.

Tüskés Gábor–Knapp Éva

- 1992 Előzetes körkép a barokk kori búcsújárásról. In: Közéletések, 71–91.

BEITRÄGE ZU DEN WALLFAHRTSBRÄUCHEN DER GEMEINDEN DES SOPRONER ERZDECHANATS AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Erforschung der Wallfahrtsbräuche des 17–18. Jahrhunderts ist eine interdisziplinäre Aufgabe. Neben den bereits festgehaltenen Verknüpfungen zwischen der Ethnographie und der Kunstgeschichte, sind zur Vermehrung der bisherigen Kenntnisse weitere gesellschaftshistorische Mikrountersuchungen und archivistische Quellenerschließungen notwendig. Untenstehender Beitrag möchte sich der letzteren Forschungsrichtung anschließen, indem er die wichtigsten Daten jener Pfarrer-Berichte zusammenfaßt und publiziert, die von den Schriften der Generalversammlung des Jahres 1780 im Komitat Sopron (Ödenburg) erhalten geblieben sind.

Die Berichte des aus den kirchengeschichtlichen Arbeiten bekannten Pfarrers Antal Mayr aus Ágfalva (Agendorf) und des weniger bekannten Purbacher (Österreich) Pfarrers Ferenc Festl erzählen über die Wallfahrtsbräuche etlicher Gemeinden aus den oberen und unteren Bezirken des Soproner Erzdechanats und geben dadurch – verglichen mit den bisherigen Forschungsergebnissen – ein nuancierteres Bild über eine Erscheinungsform der Volksreligiosität der hiesigen Gemeinden. In den Quellen erscheinen die verschiedenen Siedlungsformen eines kleineren Raumes: Dörfer, Marktflecken, freie königliche Städte. Dieser Gesichtspunkt wirft – im Falle der Wallfahrten, die bereits damals zu den Erscheinungsformen der Volksreligiosität gezählt wurden – die Frage einer weiteren, differenzierten Erforschung der gesellschaftlichen „Basis“ auf.

Gleichzeitig stimmen jedoch die in den Quellen über die Wallfahrtsbräuche siedlungsweise angegebenen Daten mit den Datenreihen der neuesten Landes-Zusammenfassungen und mit den sich dort abzeichnenden Tendenzen überein. Die zur Abwehr von großen Naturkatastrophen abgehaltenen Motiv-Prozessionen waren von großer Bedeutung. Neben den bekannten Kultusstätten des Raumes (z.B. Frauenkirchen, Loretto, der Kalvarienberg von Kismarton, der Berg der Hl. Rozalia in Fraknó) erscheinen im Falle von mehreren Gemeinden die näheren Maria Gnadenorte des benachbarten Niederösterreiches (z.B. Maria Hilfsberg bei Gutenstein). Diese Wallfahrten machen unvermeidlich auf die kulturellen und ethnischen Verbindungen des größeren Raumes aufmerksam. (Vgl. Tüskés 1993; Bálint-Barna 1994)

Zuletzt über die Entstehung der Quellen: die Berichte der Pfarrer sind noch auf Grund der Zirkularverordnung des Ungarischen Königlichen Statthalterrates vom 8. August des Jahres 1774 verfaßt worden. Ihr Zustandekommen ist der Politik der aufgeklärten absolutistischen Staatsregierung zu Maria Theresias Zeit zu verdanken, die über die Wallfahrten Informationen erbat und diese dann im Namen des Rationalismus einschränkte.

Péter Dominkovits

SZILÁGYI ISTVÁN

A POZSONYI KÁLVÁRIA TOPOGRÁFIÁJA

Kálváriáink történetének feltárásában az egykori térképeknek rendkívüli jelentőségük van. Amíg az épületek, pl. templomok, kastélyok, városi paloták stb. esetében nagy anyagi értékről és tartós szerkezetekről van általában szó, a kálváriák inkább vannak kitéve a divatszerű változtatásoknak, átépítéseknek. Építményeik anyagi szempontból sokszor jelentéktelenek, és viszonylag könnyen másra cserélhetők.

Az egykori Felvidék, a mai Szlovákia nagy barokk kálváriái, Selmecebánya, Eperjes, Kassa stb. kivételnek számítanak, hiszen koruk rendkívül jelentős és összetett alkotásai, amelyeket az utókor is tisztelt. Tulajdonképpen az ilyen emlékek sorába tartozna az egykori pozsonyi Kálvária is. Több mint két évszázada lényegében változatlanul fennmaradt,¹ de mára alig valami található belőle. „A Kálvária, ahonnan gyönyörű kilátás nyílt a városra, ma elhanyagolt, sűrű bozóttal benőtt terület. Az egyházi épületekből mindössze néhány rom maradt meg.” – írja róla egy mai szerző.²

Pusztulásáról nincsenek hiteles adataink. A folyamat feltehetően már az 1800-as években elkezdődött, de a szinte teljes megsemmisülés valószínű a második világháború végén és az utána következő évtizedekben következett be. Így érthetően nem vesznek róla tudomást, nem szerepel a szlovák műemlékek összeírásában sem.³

Az emlékek ez a különös sorsa tette szükségessé, hogy a kutatás részeként megpróbáljam térbeli rendszerét történelmi forrásokból rekonstruálni. A jórészt még fel nem tárt, nehezen kezelhető és főképp szöveges források helyett erre a célra legalkalmasabbnak a régi térképeket tartottam. Lehetőségem nyílt arra, hogy Pozsony város levéltárának térképtárát⁴ ebből a szempontból – ha időben korlátozottan is – átnézzem. Ezt az anyagot elsősorban az OSZK térképtára és az elérhető szakirodalom információival egészítettem ki. Céлом nem az együttes történetének minél teljesebb ismertetése, hanem csupán a Kálvária topográfijának megközelítő tisztázása, s a mai városhoz való térbeli viszonyának rekonstrukciója.

A hely múltjáról Ortvy Tivadar klasszikus művében azt írja, hogy a Kálvária „Magaslatán áll a gr. Erdödy György 200 frtnyi alapítványának felhasználásával a jezsuiták által alapított Szt.-Kereszt-Kápolna. E kápolna helyén lengette 1683-ban utoljára a kereszténység főellensége félholdas zászlaját, s ott állott az utoljára őrt a várossal szemben. A Kálvária-kápolna alapításának fő érdeme az akkori jézustársasági konvent rekto-

¹ Lweke-Weyde 1938. 187.

² *Cmorej-Gažo* 1992. 211. A változást mások is érzékeltetik: „Ma parkerdő és villaterület.” *Horváth* 1990. 701.

³ *Supis pamiatok na Slovensku. Obzor Bratislava 1967–1969.*

⁴ AB Ebből a célból a pozsonyi térkép- ill. tervanyagból (Plány Bratislavské) választottam ki a fontosnak tartott lapokat.

rát, Mechtl Albert atyát illeti, ki a hívek és a hegyet e célra átengedő városi tanács segítségével a szent művet létrehozta. 1694-ben május 27-én tették le a kápolna alapkövét, szeptember 14-én állították fel a sz. keresztet s ekkor fel is szentelte mind kettőt Korsnarics kanonok az akkori városplébános. Az egyes stációk később keletkeztek egymás után.”⁵

A helyszínt többször (1977., 1989., 1994., 1995., 1996., 1999.) volt módom alaposan tanulmányozni. A máig beerdősült hegyen napjainkban csupán az egykori Kálvária középső keresztje, az előtte lévő terasz a felvezető lépcső maradványával és a tőle távol, a Lamacsi út mentén egy stáció romja, s néhánynak alapfala lelhető fel.⁶ De változott az együttes város felőli vége, azaz kezdete is, amit elsősorban a természetes városfejlődés okozott.

A külváros határa ezen a helyen lényegében megegyezik a Sánc út – 1807-ben Linea ad montem Calvariae, 1876 előtt Obere Schanzstrasse, 1921-től Sancova, 1945-től Malinovského ulica, 1990 után ismét Sancova – vonalával.⁷

Itt húzódott az 1775-ben létesített sánc, amin a későbbi Stefánia út keresztezésénél kapu és vámhely volt. A kaputól nyugatra a sánc hamarosan nekiment a város feletti hegyek emelkedőjének, ami valószínű másféle védelem lehetőségét teremtette meg, s ezért az emelkedőn nem szaladt tovább. A sánc és a kapu a Kálvária útját egy városon kívüli és egy belüli szakaszra osztotta.

A kapun kívüli útvezetés az elmúlt évszázadokban sok problémát jelenthetett a városnak. A közel északi irányban futó Lamacsi útra, aminek 1945-től Prazská cesta a neve⁸, nagyjából merőlegesen, nyugat felé indult a Mélyút, Tiefer Weg, Freund Weg, 1892-ben Izabella főhercegnő gyalogút, 1920-tól máig Hlboká cesta.⁹ Mai elnevezése egyértelmű, de a nevek korábban nem voltak állandóak, illetve időnként felcserélődtek. A Mélyúttal a pozsonyi levéltárban számos térképlap foglalkozik, de ezek alaposabb tanulmányozása nem volt lehetséges. Az egyetlen kiválasztott lap a Plan des Tiefen Calvairen und des neu zu machenden Freund Weges 1788-ból.¹⁰ A térképen jól látható, hogy a két, címben megnevezett út közel szilvamag alakban zárja közre a Kálvária hegyet. A városból egyenesen kijövő, vagyis a Lamacsi utat nevezi a térkép „Tiefer Calvarie Weg”-nek, míg a mai Mélyútnak „Freund Weg” a neve, ami a Kálvária hegy északnyugati részének „Freund” nevű területével magyarázható. Az akkor meglévő út a mai mélyúti templom táján végződött, ahonnan egy új szakaszt akartak továbbvezetni „Neu zu machender Weg zum Freund” felirattal. Ennek a végétől a terv két eltérő irányba javasolja az útépitést, ami a végén azonos nyomvonalon haladva csatlakozik a Lamacsi útba.

A környéket és az utak által közrezárt területet a térkép készítése idején jórészt szőlők borították. Néhány kisebb erdőfolt válik el ezektől, valószínű azok a gesztenyefa-erdők, amelyeket leírások is említenek.¹¹

⁵ Ortway 1905. 206. A más, hasonló leírások alapja is a Dreifacher ... 1723. történeti része.

⁶ Az út névváltozatairól I. később! Lamacs, szlovákul Lamač, régebben Blumenau (Plumau), ma Pozsony része.

⁷ Ortway 1905. 462.; Szőnyi 1996. 135.

⁸ Az út számos további elnevezése ismert az elmúlt századokból: Via Regia ad Moraviam ducens (1780), 1839-ben Stampfner Linie, 1849–50-ben Landstrasse nach Blumenau, 1926-ban Lamacska cesta. Ortway 1905. 316.; Szőnyi 1996. 133.

⁹ Ortway 1905. 359–364.; Szőnyi 1996. 134.

¹⁰ PLAN DES TIEFEN CALVARIEN UND DES NEU ZU MACHENDEN FREUND WEGES Aufgenommen Anno 1788 durch Joann Georg Szabó Stadt Ingenieur, AB 1097 (97)

¹¹ Ortway 1905.

A nyugati oldalon az építendő úton kívül a „Graf Joan Erdödische Wiesen” érdemei még külön említést, azért is, mivel magának a Kálvária kápolnának a felépítését annak idején e család adománya tette lehetővé.

A városból az akkori, a térkép szerinti Mélyúton kijöve mintegy 250 bécsi ölnyi (kb. 470 m) utat megtéve egy hegyesszögben leágazó lépcső vezetett fel a stációkhoz. A térkép itt nem jelez gyalogutat, de az útvonal maga a hét stációval jól kirajzolódik. A hetedik stáció a Kálvária kápolnát magán hordozó elkülönült kisebb kiemelkedés lábánál áll. Bizonytalan, hogy innen az út hogyan vezetett tovább. A hegy tetején fallal kerített tornyos kápolna bejárata épp az ellenkező oldalon volt, de az is lehet, hogy a kerített udvart két ellentétes oldalról is meg lehetett közelíteni. A hetedik stáció és a kápolna között, az előbbire merőlegesen még egyet jelöl a térkép, de ezt sem nevezi meg. A nyolc stáció feltüntetése abból adódhat, hogy a térkép készítője az 1713. évi pestis emlékére alapított Szent Péter kápolnát¹² téves helyen, a többi stációval egy sorban ábrázolta.

Egy emberöltővel később, 1820-ban készítette el J. L. Neyder Pozsony város részletes térképét, ami a kapcsolódó külső területek egy részét, így a Kálvária hegyet is ábrázolja.¹³ Ez sokkal pontosabb, de sajnos jórészt feliratok nélküli. Környékünkön a „Kalvarienberg” mellett a „Tiefer Weg”-et nevezi csak meg, s az utóbbit már a mai Mélyút elnevezésre alkalmazza. A Kálvária hegy és környéke még ezen is jórészt beépítetlen. A Kálvária gyalogútja a Lamacsi útból ágazik ki.¹⁴ A hét stációból az első öt hosszabb méretével az útra merőlegesen áll, az utolsó kettő viszont párhuzamosan. A stációk felől maga a kálváriáépítmény hátulról közelíthető meg, de két kisebb, a Mélyút felé összefonódó gyalogút a város felé a közelebbi kapcsolatot is biztosítja. Ezen a térképen jelenik meg először az a nehezen értelmezhető jelölés, amit kisebb torzításokkal a későbbi, igénytelenebb térképek is átvésznek.¹⁵

A stációk felől eszerint egy téglalap alakú udvarra, onnan egy trapéz formájú kápolnába (?) jutni, ami előtt ismét egy teraszos részben három pont a kálvária jelenetet jelöli. Folytatásában újból egy kontúrozott mező következik, benne egy stációkhoz hasonló nagyságú kis épület. Ez volt a Szentsír kápolna, amiről modern ábrázolásokat, képeslapot, fényképet is ismerünk.¹⁶ Ez a furcsa, négyrészes jelölés magyarázatra szorul. Hogy a kápolna eredetileg bekerítve, toronnyal és fedett hajóval épült, azt az 1788. évi térkép rajza mellett a Kálváriáról 1723-ban kiadott könyv J. Auer által rajzolt és J. M. Gutwein által metszett képek is bizonyítják.¹⁷ Adatok hiányában ma még csak feltételez-

¹² *Ortvy* 1905. 207.; *Szilágyi István*: Barokk kálváriáink bűnbánó Szent Péter ábrázolásai = *Ars Hungarica* 1997/1–2. 233–245., 236. és mások, I. még a 19. jegyzetet!

¹³ Situations-Plan der Königlichen Frey und Krönungsstadt PRESZBURG in Ungarn. In preszburger Meridian geometrisch aufgenommen und gezeichnet von Johann Leop. Neyder, ausgetretenen Lieutenant des K.K. Inf. Regmt. Bianchi, dermahalen Ingenieur und Privat Lehrer der Mathematik daselbst PRESZBURG, zu haben bey Andreas Schwaiger und Joseph Landes. 1820. AB 1028/3. (804/3x8); OSZK Térképtár TM 480.

¹⁴ Ez volt a tulajdonképpeni Kálvária hegyi út. *Ortvy* 1905. 205.

¹⁵ Neuester Plan von Pressburg. Gez. Emil Bürger. Lith. Anst. v. M. Senn. HIM GI h 537, *Könyöki* 1873, címlap előtti térkép, *Heks* 1884 végén lévő térkép.

¹⁶ *Leweke-Weyde* 1938. 186.; *Cmorej-Gažo* 1991. 99., 80. kép: a témáról tágabb összefüggésben *Szilágyi István*: Egy késői gótikus jelenség (Szentsír kápolnák Magyarországon a 17–18. században) Építés és Építészettudomány XVIII. kötet 177–210.

¹⁷ *Rusina* 1975/6. 113. megjegyzi ugyan, hogy a kápolna („templom”) és két stáció a metszetek készítése idején még nem volt kész, de az 1788-as térkép ábrázolása ezt mindenképp hitelesíteni látszik. A városképek szélesebb körű vizsgálata lehetne még támpont, de a fennmaradt városlátképek nagyobb hányada, ha egyáltalán ábrázolja, csak sematikusan, pl. három kereszttel jelöli a Kálváriát. Csupán néhányból lehet a korabeli állapotra következtetni. Ilyen pl. G. B. Probst metszete F. B. Werner nyomán 1760 körülől. Ezen csak az erőteljes torony látszik, de a templomtest nem, s a falazat is inkább támfal, semmint kerítés.

hető, hogy az egész a napóleoni háborúk során pusztult el,¹⁸ s azóta csupán a tornyot állították helyre, a templomot nem, a kerítést pedig mint feleslegeset teljesen elbontották. A fennmaradt fényképek ezt a furcsa helyzetet századunk közepéig dokumentálják.

1. kép. J. Auer–I. M. Gutwein:
Pressburgischer Calvari = Berg
A Dreyfacher, heiliger und trostreicher
Creutz-Weeg... Pressburg,
1723. címlapelzéke

A kápolnaegyüttestől keletre fekvő L alakú épület lehetett a remetelak, amit az 1723-as ábrázolás szerény kis kunyhóként mutat. A közte és a kápolna között feltüntetett centrális épület volt Krisztus börtöne. A térképen ezt, alakja nyomán a kápolnától jelentősen távol, a Mélykúti kápolna felé eső kis sokszögű épülettel azonosíthatjuk.

Még egy épületről kell megemlékezni, ami a térképen a második és harmadik stáció között áll, kissé az úttól hátrahúzva. Ez volt a bűnbánó Szent Péter már említett kápolnája, amit a stációktól függetlenül – helyesebben az együttes teljessé tétele szándékával – hálából Lauermann (Laurmann) György János emeltetett, mivel családja megmenekült az 1713. évi pestisjárványtól. Ezt a nagyobb „stációt” az 1723. évi, egyébként érhetően idealizáló metszetsorozat vonatkozó képe meglepő pontossággal ábrázolja.¹⁹

Az 1723. évi kálvária könyv összkepet bemutató metszete is meglepően pontos bizonyos dolgokban. A kép előteréből, egy házzal jelzett város (a vámház?) felől indul Lamacsi útból valóban egy bal oldali elágazás új útja mellett áll az ismert és a jezsuiták alapításainál oly gyakori hét stáció. Problematikusabb az elágazás előtti két stáció értelmezése, aminek ikonográfiaailag tipikusan bevezető, előkészítő szerepe van. Ezeknél a kép készítői engedtek az egységes, a hatást jelentősen növelő ábrázolás elvárásainak.²⁰

¹⁸ A napóleoni háborúk pozsonyi eseményeit részletesen nem ellenőriztem. A Duna jobb partjáról történt ágyúzásról térkép is maradt fenn: Plan Der Königlichen Frey = und Kronungs: Stadt Pressburg nebst der umliegenden Gegend: Worinen Hautsählich, das Französische Bombardement, und die dadurch erfolgte Brandstädte von 143 Hausern, untern 26ten, 27ten & 28ten Juny 809 ersagter Stadt angezeigt wird AB 1026 (937). Tudjuk pl., hogy a francia katonák szándékosan rongálták meg a győri kálváriát. Egyelőre nem tudunk mit kezdeni azzal az adattal, hogy a Kálvária kápolnája 1861-ben épült (Mo. vm. és v. Pozsony vm. 168.) A megmaradt előlépcső korlátszlopain azonban láthatók historizáló (neogót) tagozatok.

¹⁹ Vámosy István: A boldogságos szűz Máriáról nevezett mélyüti kápolna történetének vázlata Pozsonyban. Pozsony, 1924. 11. és mások. A kép Dreifacher 1723.

²⁰ A két előkészítő kápolnáról 1. később! A hét, ikonográfiaailag összetartozó stáció ábrázolásai a következők voltak: Olajfák hegye, Ostorozás, Töviskoronázás, Ecce homo, Krisztus elesik a kereszt alatt, Krisztus

Ezeknek a stációknak a lokalizálását a pozsonyi levéltár két – egyébként főképp a várat mutató részlete miatt ismert – térképe segíti. A lapok rendkívül hasonlóak, egymás párdarabjai, de kisebb részletekben eltérőek. A magyar és a városi címerrel díszített felirati mező az egyikben üres, hátoldalán utólag (?) latin feliratot kapott.²¹ A katalógus sem árul el lényegesebb adatokat, de a lap keletkezését 1780-ra teszi. A másik lap megnevezése és kora azonos az előzővel. Az ország, a város és a Pálffyak címere díszíti.²² A térképek számos axonometrikus ábrázolással, vagy csak beforgatott homlokzatokkal emelik ki a fontosabb épületeket: a már említett váron túl a Szent Miklós templomot, palotákat, oszlopokat és keresztet stb.

A térképek északi irányban nem terjednek ki a Kálvária hegyig, de a külső védműveken túl a Lamacsi út egy részét még ábrázolják. A belső oldalon, észak felé haladva a Mertzl Gasse vége előtt egy V alakú útelágazás vezet a mai Mélyúthoz és a sánc végénél torkollik bele. A közrezárt tömb város felőli szűkebb végének foltja előtt egy oromzatos, architektonikusan kiképzett kis épület homlokzati rajza látható „Capella I^{mo}” felirattal. Már Korabinsky közel egykorú könyve is megemlíti, hogy „Matth. Nowak an der ersten Kalvarienbergs Station”, azaz itt állt az első stáció,²³ amire nyomában Ortway is utal. Akkor ezen a területen a Medvéről címzett kis vendégfogadó állt már.²⁴ A stációt későbbi térképek, így egy 1870-ből való sokszorosított katonai térkép is jelöli.²⁵ Feltűnőti Neyder tárgyalt térképe is egy, az épület síkjából előlőp kis kitéremkedéssel, de ez az előző adatok ismeretének hiányában nehezen értelmezhető.²⁶ A városból kifelé menet balra leágazó említett, a tömböt határoló útnak ma Krizková a neve, korábban

2. kép. J. L. Neyder–J. A. Lanz: Situations-Plan der Königlichen Frey und Krönungsstadt Pressburg in Ungarn 1820. A Kálvária területét ábrázoló szelvény részlete OSZK Térképtár TM 480.

levetköztetése, Keresztrefeszítés. Ezek megfelelnek a korabeli jezsuita gondolkodásnak, amit az ájtatosság még csak kialakulóban lévő rendje tett lehetővé.

²¹ Delineatio geometrica liberae Regiaeque Civitatis Poseniensis. AB 1023 (91)

²² AB 1024 (22)

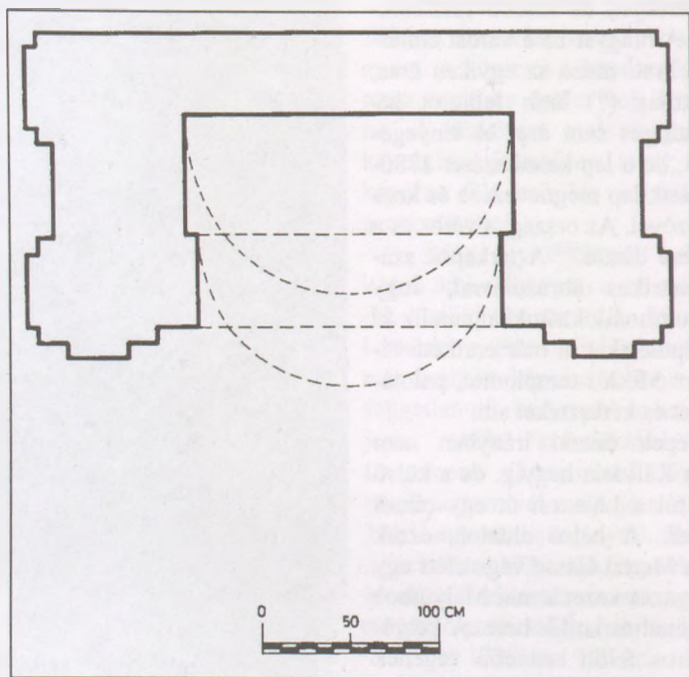
²³ Korabinsky 86. Tulajdonképpen lényegtelen, de jól látható a kápolna-stáció megnevezés szabad használata. Kápolnának nevezi megkülönböztetésül *Rusina* 1975/6. 116. is.

²⁴ *Ortway* 1905. 474.

²⁵ Umgebung von Pressburg nach einem Originale der Generalstabs-Abtheilung den 14¹ Truppen Division im k. k. Militär-geographischen Institute fotolitografirt im Jahre 1870. SoaB 51 (45). Esetleg a jel mégsem stációra, hanem egy keresztre utal, amiről Korabinsky nyomán Ortway is megemlékezik. *Ortway* 1905. 360.

²⁶ Ez a tipikusan modern geodéziai szemlélet számos hasonló esetben okoz nehézséget a beazonosításnál, amit az ilyen korú térképeken már a feliratok sem segítenek megoldani.

Aulich Lajos utcának hívták.²⁷ A sarkon a Hotel DAX épülete emelésekor, 1924-ben a homlokzatban egy kis fülkét alakítottak ki, s ebbe állították a keresztet hordó fiatal Krisztus szobrát.²⁸ Ma ez a terület üres, foghíj, a stáció nyomtalanul eltűnt, maga a szobor azonban megvan.²⁹

3. kép. A Kálvária egyetlen, még romosan, tető nélkül és vakolatlanul megmaradt stációjának alaprajza. A szerző felmérése, 1989.

Az egykori kapun kívül bal kéz felé, híven az 1723-as Auer–Gutwein-féle metszethez, az 1780-as térképeinken található a második stáció „Capella 2da” felirattal. Ezt az első térkép nagyobbban ábrázolja, jól kivehetők rajta a metszetsorozatban ábrázolt stációk részletei. A másik térkép stációábrázolásai nem tesznek ilyen különbséget, de hasonlóan törekszenek a műformák jelzésére.

Ez a térkép segíti értelmezni az 1788-ból való, már tárgyalt térképen ábrázolt kis építmény funkcióját, ami a várostól mintegy 80 ölnyire egy – valószínű a hegyoldalba vágott – kiteresedésben áll. A későbbi szakirodalomból tudjuk, hogy ez a második stáció volt az úgynevezett „Urlaubskapelle”.³⁰ Egykori szoborcsoportja Jézusnak Szűz Máriától való búcsúját jelenítette meg. Ez utalás arra a német nyelvterületen általánosan elterjedt szokásra, hogy az ájtatos meneteket, így pl. a búcsújárókat is, a papok csak egy bizonyos pontig kísérték ki a városból, ott elbúcsúztak, s így szolgálatuk befejezésével szabadságot, pihenőt nyertek. A kápolna 1849-ig állt az e térképeken jelölt helyen. Ekkor – nyil-

²⁷ Az utca mai névadója Pavel Krizko (1841–1902) a Taurabank társalapítója, történész, levéltáros. Horváth 1990. 862.

²⁸ Leweke-Weyde 1938. 186. képaláírása.

²⁹ Rusina 1975/6 122. szerint akkor restaurálásra várt.

³⁰ Leweke-Weyde 1938. 186. képaláírás.

ván útszélesítés miatt – az új út mellé helyezték át és az ábrázolást egy újabb, neogótikus stációépítménybe helyezték. Ennek fényképét is ismerjük.³¹ Mai létéről nem tudok, a lehetséges helyszínen nem sikerült megtalálnom.

A felkutatott és felhasznált térképeken túlmenően még nyilván több, a téma szempontjából figyelmet érdemlő térkép is megerősítené az elmondottakat. Épp a változások nyomán közvetése miatt tartottam volna fontosnak a város 30 szelvényből álló 19. század közepi kataszteri térképének részletes tanulmányozását is, de erre rossz állapota miatt egyik esetben sem kaptam engedélyt. Számos további, főképp 19. századi, 20. század eleji térképet vizsgáltam még meg, ezek azonban a Kálváriát vagy csak jelképesen ábrázolták, vagy a műszaki pontossággal szemben elsősorban átfogó képet akartak adni a városról, s leginkább turisztikai céllal készültek.³² Modern nyilvántartási térképek nincsenek a levéltár állományában. Lelőhelyük felderítése és a kutatási lehetőségek tisztázása indokolt esetben a jövő feladata lehet.

Azon túlmenően, hogy az érzékelhető hiányok ellenére sikerült a fentiekben a pozsonyi Kálvária topográfiaját nagy biztonsággal rekonstruálni, vizsgálódásom még egy tanulsággal is szolgál.

A pozsonyi Kálvária is a korabeli magyarországi emlékeknek abba a csoportjába tartozott, amelyek nem egy zárt, elkülönített kis helyen épültek fel, hanem szervesen illeszkedtek a város szövetébe, mintegy csak apró jelekkel meghatározott szellemi vázának alkotóelemeivé váltak. A vallási közösségek, testvérületek a jezsuita templomból, nagyobb ünnepeken esetleg a Koronázó templomból indultak, s ájtóve a belső város fal- és árokrendszerén esetleg már azoknak is szakrális tartalmat adtak.³³ A menet a külváros egyre jobban beépült egyik főutcáján, a már említett Mertzl (Märzen, Märcehn) Gassen át hagyta el a várost. Az utca a magyarosítás során a Marcal utca nevet kapta. 1885-ben Stefánia út, 1950-től Obrancov mieru, 1968-tól Ulica gen. M.R. Stefanika, 1990 után Stefanikova ulica.³⁴ Eredeti névadója a szomszédságában elterülő szőlőhegy „Mertzln” dülő neve. Bár magyarzatát, etimológiáját nem ismerem, és más, a Kálváriához kapcsolható nevet sem tudtam még felderíteni, biztos, hogy ez az útvonal megszentelt földet idézett fel, az első Kálváriát, ami annak idején Jeruzsálemben ugyanígy a városfalakon kívül, egy kis dombon volt, s amit utánozni, mintának tekinteni minden korai kálvária igazi célját jelentette.³⁵

³¹ *Leweke-Weyde* 1938. 186.

³² A 15. jegyzetben említettek túlmenően ilyen a francia háború kapcsán a 18. jegyzetben írt térkép, továbbá Grundrisz der königlichen freyen Krönungsstadt Pressburg nebst der umliegenden Gegend. F. Assner fc. Vienna, Korabinsky térképmelléklete, Pozsony szabad királyi város térképe kiadja: a városi mérnöki hivatal. (Steiner Zsigmond könyv- és zenemű-kereskedés) 1900. és mások

³³ A témáról *Szilágyi István*: A nagypénteki mosakodás kereszténysége *Ethnographia*, megjelenés alatt.

³⁴ *Ortvay* 1905. 472.; *Szőnyi* 1996. 135. további számos változattal.

³⁵ *Szilágyi István*: Kálváriák. Építészeti hagyományok Corvina Budapest 1980. 9–11. és mások.

A TÉRKÉPEK LELŐHELYEINEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AB	Archiv hl. mesta SR Bratislavy, Bratislava
HIM	Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
SoaB	Státny oblastny archiv v Bratislave, Bratislava

IRODALOM

Cmorej, Julius–Gažo, Mikuláš

1991 Pressburg (Pozsony) Bratislava 1883–1919. Práca, Bratislava

Dreifacher

1723 Dreifacher, heiliger, und trostreicher Creutz-Weg, durch mündliches Gebett, gute Gedanken und geistliches Gesang gebahnet auff den nächst der königl. Frei- und Haupt-Stadt Pressburg in Ungarn gelegenen Calvari-Berg. Allen Christ- und Creutzliebenden Seelen zu beliebiger Andacht, mit anmüthigen Kupffern deren Capellen und Stationen gezieret vorgestellt, Pressburg, Gedr. bey Joh. Paul Royer

Heks, F. Alexander

1884 Illustrierter Führer durch Pressburg und seine Umgebungen. Wien und Pressburg, Commissions-Verlag von C. Stampfel

Horváth, Vladimír Ph. Dr.

1990 Bratislavský topografický lexikon Tatran

Korabinsky, Johann Mathias

é. n. (1781?) Beschreibung der königl. ungarischen Haupt- Frey- und Krönungstadt Pressburg Nebst einem Anhang von königlichen Schlosse und der umliegenden Gegend. Erster Theil. Mit dem Grundrisse der Stadt und der umliegenden gegend. Pressburg

Könyöki J.

1873 Kleiner Wegweiser Pressburgs und seiner Umgebung mit einer Karte von Pressburg. Im Auftrage des Pressburger Comite's für die Wiener Weltausstellung zusammengestellt. Selbstverlag des Comite's. Pressburg, Durck von Carl Angermayer, vormals Alois Schreiber

Leweke-Weyde, G.

1938 Der ursprüngliche Zustand des Kalvarienberges zu Pressburg = Forum 186–187.

Ortvay Tivadar

1905 Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben. Wigand F. E. Könyvnyomdája Pozsony, 1905., Hasonmás kiadás: Püski-Regio, Budapest, 1991.

Mo. vm. és v. Pozsony vm.

é. n. Magyarország vármegyéi és városai Pozsony vármegye, Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok, Budapest

Rusina, Ivan

1975/6 L'oeuvre de Giuliani au Chemin de Croix de Bratislava = Ars 1–4. 113–124.

Szőnyi Endre

1996 Pozsonytól Kassáig. Felső-Magyarország építészete 1848–1918 között. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony

Der Pressburger Kalvarienberg wurde nach 1683 von den Jesuiten gegründet, aber er wurde erst ab 1694 vollständig ausgebaut und er ist bis heute beinahe vernichtet worden.

Der Verfasser übernimmt aus dem Kalvariengebetsbuch (aus dem Jahre 1723), die Pläne und Zeichnungen aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, und er rekonstruiert aus dem Beschreibungen die Topografie des Kalvarienberges. Der erste (vorbereitende) Statio stand noch innerhalb der Stadtmauer, aus welcher die Landstrasse nach Mähren führte, davon zweigte ein Fussgängerweg mit einer Stationreihe ab, welche zu der Kapelle führte. Heute zeigt sich nun mehr die Stelle von der ehemaligen Kapelle das mittlere Kruzifix der Kalvarienkomposition.

István Szilágyi

BALÁZS GÉZA

EGY (BÚCSÚJÁRÓ) HELY SZÜLETÉSE? A SZEMTANÚ

Kaptam egy fényképet, s nemcsak nekem jutott eszembe róla az, amiről most szólni akarok. De kezdjük messzebből.

Harmath Károly így írja le könyvében a međugorjei kegyhely születését:¹ „A jelenések úgy kezdődtek, hogy 1981. július 24-én 18 óra tájában hat plébániabeli fiatal hívő a Crnica hegy lábánál, Podbrdóban, egy csodálatos szépségű fiatal édesanyát pillantott meg, gyermekkel a karján. Mindjárt arra gondoltak, hogy a Szűzanyáról van szó, de félelmükben és zavarukban nem merték megközelíteni. A jelenések második (25-én) és harmadik (26-án) napján a látokok és a velük tartó helybeliek jeleket kértek a Szűzanyától, hogy biztosak legyenek benne: ő jelenik meg. A Szűzanya fényjellel válaszolt a kérésükre. A negyedik napon a gyerekek újra jeleket kértek, mert egyesek azzal vádolták meg őket, hogy hazugok és kábítószer-élvezők. Az ötödik napon már jóval nagyobb néptömeg gyűlt össze a helyi plébániáról és a környékbeli helységekből. ... Ezen a napon a Szűzanya több alkalommal megjelent a gyerekeknek. A hatodik napon orvosi vizsgálatok alá vetették őket Mostarban, és megállapítást nyert, hogy valamennyien egészségesek elméjükben. A délutáni jelenésnél jelen volt egy orvosnő is, akinek megadtott, hogy megérintse a Szűzanyát. Élményeiről csak ennyit mondott: *Itt valami rendkívüli megy végbe*. Ugyanezen a napon ment végbe az első csodás gyógyulás is... 1982. január 15-től a Szűzanya a templom egyik mellékhelyiségében jelent meg egészen 1985. áprilisáig...”²

A međugorjei kegyhelyről nagyon sokat hallhattunk a nyolcvanas években. A dél-európai (jugoszláviai, magyarországi) *vallási turizmus* egyik jelentős célpontja lett a háború előtti években. Azután csak csönd és csönd a jelenésekről. A jelenések ügyét elnyomta az ágyúdörgés. Hogy „föltámad-e” Međugorje, nem tudom.

Tudjuk, hogy ilyen „jelenések”, amelyek kegyhelyek, búcsújáró helyek kialakulásához vezetnek, általában jelentős történelmi változások, átalakulások, krízishelyzetek idején „keletkeznek”. Jelenés: a szóban is benne van: jel. Jeladás, figyelmeztetés. Međugorje esetében nyilvánvalóan (?) „előjelezte” a készülődő etnikai és polgárháborús konfliktust, a feszítő ellentéteket.

Kegyhelyeink, búcsújáró helyeink története mindig jelenésekkel, csodákkal kezdődik. Ilyen jelenések nemcsak a középkorban és az újkorban voltak, hanem napjainkban is. A međugorjei kegyhely története ugyancsak ilyen. S persze megjelennek modern „jelenések” is: ufó-történetek követésről, károkozásról, jelhagyásról (gabonakörök),

¹ Harmath Károly 1987. 15–16.

² Uo.

„szeplőtelen” megejtésről, elrablásról stb. Úgy látszik, hogy valamilyen elemi, antropológiai igény húzódik meg e jelenségek mögött. Ezért óriási a felelősségem most, amikor a mellékelt fényképet bemutatom.

Fotó: Fogel Péter

A fényképet egy barlangkutató készítette az aggteleki Baradla-barlangban. Egy cseppkővet fényképezett. S amikor az elkészült felvételeket nézegették, valaki felkiáltott: *Egy emberi arc van a cseppkőben!*

A cseppkőtiara (fejdísz) alatt egy „esőmosta” (tovább magyarázva: könnyáztatta?), egyébként cseppkőkristályokkal finoman vonalazott arc rajzolódik ki. Az arc egy nyakba húzott fehér stólaból (a katolikus liturgikus öltözet egyik darabja; nyakba vetve viselt, kb. 10 cm széles szövetsáv) tekint ránk, illetve egy kicsit lefelé. A stóla fehér, a tiara és az arc rózsaszínű. Az arcon jól látható az egyik szemöldök és szem (a másikat a stóla vagy haj takarja), az orr, a félig nyitott száj. A fátyolozott arcvonalak ijedtséget, rémületet, esetleg félelmet, fájdalmat tükröznek. Az arc alatt összekulcsolt (imádkozó) kéz vehető ki.

Mindezt akárki „beláthatja”, aki az eredeti színes fényképet megnézi: a közölt fekete-fehér változathoz jóval nagyobb képzelőerő szükséges.

Ennyi és nem több.

Csakhogy az antropológus itt felkiálthat: *Lám, így születik egy mítosz!* Egy isteni történet. Egy jelenés. S lehet belőle – több. Azután pedig akár búcsújáró hely!

A szociológus, a médiakutató és a pszichológus pedig már láthatja lelki szemei előtt az újságcikkcímeket: *Emberi (vagy isteni) arc egy cseppkőben, Szemfényvesztés vagy csoda? Megjelent Jézus a Baradlában!* Sőt kiváltó okot is megsejtethet: gyorsan átalakuló, változó korokban különösen fölerősödik a csodavárás, az irracionálisba vetett remény, hit.

A pszichológiai törvényszerűségeknek megfelelően – ha felelőtlenül nyilatkozunk a fényképről – tömegek indulhatnak el a Baradlába. S lehet, hogy többen fognak a jelenségről nyilatkozni. Talán újabb jelenségekről, jelenésekről is. Hiszen, ahol többen vannak, ott meghányják-vetik a dolgot, s a racionális könnyen keveredik az irracionálissal. Különösen akkor, ha az arc cseppkő-jellegéből adódóan már „természetéből” következően könnyezik. Tudott dolog, hogy az irracionális iránti – antropológiai – igényünk nagyobb; mert könnyebb elképzelni, hinni, mint átlátni, megérteni. És egyáltalán: fejlett a tudomány, de a világ nagy kérdéseit valóban tudjuk-e? Vörösmartyval: „Hol a nagyobb rész boldogsága? – Ment-e / A könyvek által a világ elébb?” A búcsúzó huszadik századon elmerengve sokan azt gondolhatják: nem. A tudományba vetett hit rohamosan csökken. Az áltudományba vetett hit pedig nő, ahogy azt a tömegkommunikációnak a tömegkultúrával összefonódó világa mutatja.³

A szemiotikus, a jeltudomány képviselője a jeltermészet e csodáját vizsgálná. Hiszen tökéletes, komplex jelről van szó: egy valóságos ikonról (képmásról), amely „cselekszik” is, vagyis index: hiszen a folyamatos cseppkőképződésnek megfelelően fényes, „könnyezik”. S szimbolikus jelentése pedig az ismert hagyományból fakad.

S ha a látomásaimat folytatom, már látom a témával kapcsolatban megjelenő cikkek címeit is: *Jézus-arc a Baradlában! A vallási turizmus új célpontja lett a Baradla-barlang. Többszörösen is a A világörökség része a Baradla!*

S mi lehet ennek folyománya? Zarándokok itthonról és külföldről, kegyhely a barlangban vagy a barlang mellett, megnövekedett szolgáltatási igény (szállodák, ellátás). Megjelenik az üzleti szellem: ráházott fényképek, gyógyító célzatúnak hitt emléktárgyak, kis könnyező cseppkőarcok. Sajtóvita, egyházi vita.

De ne menjünk ilyen messze. Hiszen ez csak egy gondolatfutam volt. Kaptam egy fényképet, megnéztem, megláttam rajta/benne én is valamit; a többit, a történeti-társadalmi következményeket csak hozzáképzelttem. Bármilyen lesz is, a felelősség nem az enyém. Hiszen a cseppkő pontos helyét sem árulom el. Nem is tehetem, mert nem tudom.

Azt hiszem, hogy a belső és a külső jeleket valóban nagyon figyelniük kell, hallgatni rájuk, pontosabban az általuk bennünk keltett reakciókra kell nagyon odafigyelniük. Ez vezet magunk megértéséhez. És erre tökéletesen alkalmas az élményt és gondolatokat teremtő és termelő kirándulás, túra. Kirándulunk a hétköznapiságunkból, megismerkedünk más értékekkel; s rajtuk keresztül jobban megismerjük önmagunkat. Talán nem véletlen, hogy a természetjárás és a néprajz már a kezdetekkor és azóta is milyen szervesen összekapcsolódott. Hermann Antal, Jankó János, Gunda Béla, Szabó T. Attila...

A fotót megnézte Jakucs László, a Baradla-barlang híres kutatója (a Béke-barlang fölfedezője) is. Ennyit mondott rá: *Legyen a cseppkőjelenség neve: Szemtanú.* Mert ez a cseppkőarc mindent látott, amit mi, az utódok nem. Mindent tudhat a barlang történetéről: az ősemberekről, kannibalizmusukról, szertartásaikról, a középkori és újkori barlangjárókról, barlangi katasztrófákról, ott megfordult emberekről és állatokról. A néma Szemtanú, az igazság tudója azonban örökre megőrzi ezt a titkot. A tudósok hipotéziseikkel csak megközelíthetik azt a bizonyos Igazságot.

³ Balázs Géza 2000. 89–96.

Balázs Géza

2000 Közzolgálati tudomány – kereskedelmi áltudomány? A tudományos ismeretterjesztés lehetősége. 89–96. In: Balázs Géza: Médianorma. A nyilvános megszólalás esztétikája. Magyar Rádió, Budapest

Harmath Károly

1987 Mi történik Mođugorjében? Novi Sad

GEBURT EINES WALLFAHRTSORTES
DER AUGENZEUGE

Der ethnographische Essay von Géza Balázs beschäftigt sich mit dem Augenblick und mit den Möglichkeiten der Entstehung eines Mythos. In der größten Tropfsteinhöhle Mitteleuropas, in der Baradla Höhle (Nord-Ungarn) ist ein Farbphoto gemacht worden. Jene, die sich das Photo anschauten, entdeckten in einem der Tropfsteine instinktiv ein (tränenüberströmtes) menschliches Gesicht. Der Tropfstein bekam den Namen „Augenzeuge“. Der Verfasser untersucht die Geburt eines „Wallfahrtsortes“ in Anführungsstrichen und zieht eine Parallele zur Entstehung des Gnadenortes in Medugorje (Jugoslawien).

Géza Balázs

NAGY OLGA

A HIT EREJE CSODÁKAT MŰVEL! Templomépítés „rendhagyó” módon

*Ne hagyjátok a templomot,
A templomot s az iskolát...*
Reményik Sándor

Az erdélyi kisebbségi sorsban az egyháznak különleges szerepe van, nemcsak a hitélet, hanem az identitástudatunk megőrzésében is. Ezt sugallja Reményik Sándornak fent idézett gyönyörű intése, figyelmeztetése is! Az alábbi beszélgetés Ferenczy Miklós tiszteletes úrral – a kolozsvári Pata utcai gyülekezet lelkipásztorával –, abból az alkalmából készült, hogy éppen napjainkban fejeződött be egy valamikori szerény kis imaháznak gyönyörű templommá való átalakulása.

– Első kérdésem a tiszteletes úrhoz: Hogyan fogalmazódott meg az igény: templomot kell építeni?

– Ennek hosszú története van. Kezdem tán azzal, hogy ez a kis imaház – melyet 1954-ben még Vásárhelyi János püspök úr szentelt fel –, a külvárosi Pata utca legszélére épült. Akkor a kisszámú gyülekezet egyházi feladatai elvégzésének még megfelelt. Ám a hatvanas-hetvenes években olyan fordulat állott be, mely szerény kis egyházközségünket is mélyen érintette. Az történt ui., hogy a közvetlen szomszédságunkban egy volt pusztai területen – itt valamikor legelő, meg szántóföld volt –, a kommunista diktatúra megépítette a több mint 40 000 embert befogadó „Györgyfalvi-negyedet”. A hatalmas 4–10 emeletes panelházakba a legkülönbözőbb falvakból, városokból, vagy a belvárosból is érkeztek letelepedők. Ezek között szép számmal akadtak református hívek is, akik természetesen a negyed végében lévő egyházközség tagjaivá váltak. Így hát a megnövekedett gyülekezet számára az imaház szűknek bizonyult. Így alakult ki – szinte belső parancsként – a feladat: templomot kell építeni!

– Bizonyára ez tette szükségessé a vasárnaponkénti 2 istentisztelet megtartását. Az első 9, a második 10 órakor kezdődött.

– Valóban, így vetődött fel számomra a gondolat: tartsak egymás után 2 istentiszteletet. Ez vasárnaponként két külön igehirdetést is jelentett: egy ószövetségi és egy újszövetségi ige alapján. Érdekes volt, ahogyan egy új szokásrend kialakult: a két istentisztelet résztvevői maguk döntöttek azon, hogy melyikben vegyenek részt. Én úgy tapasztaltam, hogy a fiatalabb és középkorúak számára a 9 órás istentisztelet volt a kedvezőbb. A 10 órás istentiszteletre viszont többen jöttek el. De éppen a közelmúltban – hi-

szen közben folyt a templomépítkezés – az is kitűnt, hogy ez a két istentisztelet sem oldaná meg a kérdést.

– *E kis közbevetés után térjünk vissza a templom építésének történetére. Hogyan is kezdődött? Milyen nehézségek, akadályok gördültek a terv kivitelezésében?*

– Valóban a terv kivitelezése számtalan – gyakran úgy tűnt – elháríthatatlan akadályba ütközött. Amikor ugyanis – a régi telek ellenében – a felépítendő templom számára szükséges új területet kérvényeztünk, kiderült, hogy az imaház megépítésekor a telekkönyvezés nem történt meg. (Én később kerültem ide lelkipásztornak!) Így nem is kérvényezhettünk új telket a felépítendő templom részére. Hosszú gyötrődés után alakult ki az elgondolás: a megmaradt kis imaházat restauráljuk, megnagyítjuk, kibővítjük. Csakhogy ennek megvalósulása is akadályba ütközött. A hatóság ugyanis „kiderítette”: imaházunk tölcészerűen kiszélesedő tetőszerkezete miatt „elzáródik a kilátás a Pata utcára”. Így fogalmazódott meg az a feltétel: az épület terjedelme – ami az utcára szóló részét illeti – kisebbedjen. S akkor már csak egy megoldás maradt; a lefelé, illetve a felfelé való építkezés!

– *Kezdjük talán a bizonyos „lefelé való építkezéssel”!*

– Ehhez 1998-ban kaptuk meg az engedélyt. Rá 3 napra már meg is indítottuk – és a javítási engedély nevében – év végéig el is végeztük ezt a munkát. Elkezdtünk ásni az imaház felső végében egy hatalmas gödröt, majd pedig ebből kialakítottunk egy impozáns föld alatti területet, amely a továbbiakban hozzásegített ahhoz, hogy kialakítsunk egy helyiséget, mely azóta is vallásórák, vasárnapi iskola, valamint konfirmándusok előkészítése megtartásának nyújt igen jó lehetőséget. A templomból egy csigalépcső vezet el ide. Ennek szomszédságában megépült az egyházi levéltár is. Mindeddig a levéltárat saját lelkési lakásomban voltam kénytelen tárolni.

– *Beszéljünk ezek után arról a bizonyos „felfelé való építkezésről”! Mit jelent ez a templom építése szempontjából?*

– Több mindent is. Először is a falak megemelését, amely a templom légterét lényegesen megváltoztatta. Hadd jegyezzem meg: a régi alacsony, zsúfolásig megtelt imaházban már-már fullasztóvá vált a levegő. Viszont a falak megemelése, az a bizonyos 48 m²-nyi felület bővülése ezt a kérdést is megoldotta. Aztán ennek köszönhető az is, hogy megépülhetett a két karzat is, mely a hívek számára 120 új helyet biztosít. Ugyanakkor ez a felfelé való épülés tette szükségessé a teljes tetőszerkezet megújítását. A megújított tetőszerkezet a teljesen új tetőcserepekkel templomunkat szebbé, rangosabbá teszi!

A templom átalakítása együtt járt a templom bútorzatának megváltoztatásával is. A szószék és az Úrsztala úgyszólván a templom középpontjába került, érzékeltetve azt, hogy a református hívek számára az igehirdetésnek milyen jelentősége van. Persze változott ezáltal más is. Úgy tűnt, hogy változnia kell az ülésrendnek is. Szemben az évszázados tradícióval, mely szerint a férfiak, illetve a nők külön-külön padosorokban ülnek, most a presbiteriummal való tanácskozás alapján kialakítottuk az újfajta ülésrendet. Ez lehetővé teszi azt, hogy a család: férj, feleség, gyermekek is egymás mellé kerülhessenek. Szeretném, ha ez a próbálkozásunk – a hívek részéről – nem elzárkózással, hanem nyitottsággal találkozna! Erre megvan minden reményem: az utóbbi hetekben már kezd kialakulni az új ülésrend!

A régi imaház

Az újjáépített Pata utcai református templom (1999 december hava)

– Ezek után hadd kérdezzem meg, hogyan sikerült az egyházközség tagjait ilyen példamutatón az építés mellé állítani? Hiszen jól tudom, ehhez a templomépítéshez nem

álltak anyagi eszközök; nem állt mögötte egy bizonyos alapítvány, ilyen vagy olyan külföldi segítség. És még sorolhatnám...

– Valóban ennek az építkezésnek minden külső támogatás nélkül fogtunk neki. Hitünk és meggyőződésünk segített ahhoz, hogy merjünk, akarjunk! Hiszen – bátran mondhatjuk – a 0-ról indultunk. Másként szólva: az építkezés kezdetétől maig híveinknek a havonként felajánlott – olykor kisebb, máskor nagyobb – 50–100 ezer lejes rendszeres és szünet nélkül való felajánlása segített ahhoz, hogy egyáltalán hozzákezdhesünk a munkához, rendre-rendre előteremtjük az építkezéshez szükséges megvásárolandó anyagokat. S a felajánlott összegek – ahogy az építkezés már eredményt kezdett felmutatni –, nőttek-nőttek, szünet nélkül gyarapodtak. S hadd utaljak arra is, hogy híveinknek e fáradhatatlan megajánlása egyetlen hónapban 60 milliót tett ki. S ahogy a munkálatok mind előbbre haladtak, az adományok összege már elérte a 150 milliót is. Hadd mondjam el azt is: a rendre-rendre kibontakozó eredmények mindinkább arra ösztönöztek, hogy ne akárhogy építsünk. Hogy ez mit jelentett? A templom teljes alapzatának gyönyörű csempézését; az összes padok újrafestését; a világítótesteknek a beépítését; a megnagyobbodott épülethez a fűtőtestek megteremtését; az épület lefestését kívül és belül. S mint már említettem: az új tetőszerkezet új cserepekkel való befedését. Ez bizony nem kevesebb mint 100 000 márkába került.

– Hadd jegyezzem meg: mi templomjáró hívek örömmel hallgattuk az istentisztelet utáni beszámolót, pontos kimutatást, az egyes híveknek heti pénzbeli adományáról, továbbá mennyit jelentett ez az új adomány az eddigiekkel együtt. Ugyanakkor arról is pontos beszámoló történt: kik, hány munkanappal vettek részt az illető héten.

– Folytassam tehát a beszámolót. A hívek hozzájárulásának, sőt részvételének ez csupán az egyik oldala. A másik – legalább olyan fontos – hozzájárulást a híveknek immár több hónapja tartó naponkénti önkéntes munkája jelentette. Itt most egyelőre a szakképzetlen munkáról beszélek, mely nélkül az építkezés nem történhetett volna meg. Hiszen naponta 15–20 férfi jelent meg egész napos, vagy csupán délelőtti, illetve délutáni munkára. S mindezt a saját mindennapi munkájuk mellett! De részt vettek a munkában serdülők is, fiatalok is. S bizony nagyon fontos volt ez a munka is! Csupán egy jelzésértékű példa: annak a bizonyos 48 m²-nek a felépítése szinte 30 köbméter föld kiásását, majd elhordását feltételezte. De a szakmunkában is segédkeztek, a szakemberek keze alá dolgoztak.

– És akkor még nem beszéltünk az asszonyok hozzájárulásáról! Hiszen ők gondoskodtak arról, hogy a munkások abban a rövid szünetben, melyet maguknak megengedtek, meleg ételt kapjanak.

– Valóban, ez is önkéntes munka és hozzájárulás volt. Amikor már javában folyt a munka, megjelent egy-egy asszony és mindenféle enivalót, szendvicset, hideg uzsonnafélét hozott a munkásoknak. S ahogy folytatódtak a munkálatok, több munkás is egy-egy bizonyos időszakban egész napos munkát végzett, ekkor jutott eszükbe asszony híveinknek – hangsúlyozom nem külső sugallatra: hozzanak mindennap meleg ételt a munkásainknak. Elég hamar kialakult az „ebédhordás rendje” is. Az asszonyok előre bejelentették: „Én ekkor hoznék ebédet!” Egy biztos: nem volt olyan nap, amikor az ott dolgozó szakemberek – és nem szakemberek – nélkülözték volna a szívélyes kínálatást.

– Szabad közbevetnem valamit? Nem esett szó arról, hogy Ön reggeltől estig együtt dolgozott a szakképzetlen munkás híveivel. Mig folytak a munkálatok, én is, mi-

ként más hívek is gyakran benéztünk: hogy halad a munka. A tiszteletes úr egyszerű munkaruhában hol a romok eltakarításában, hol a tető javításánál... a későbbi építkezésnél mindig jelen volt.

– Ennek egyszerű magyarázata van: jobban, lelkesebben megy a munka, ha közösen végezzük.

– Talán folytassuk a templomépítés történetét. – Ebben a megújulásban az esztétikai szempont – úgy vélem – jelentős szerepet játszott. S ebben – miként a már említett tiszteletes úr beszámolójából szintén kiderülhetett – ebben a szakemberek munkájának döntő szerepe volt.

– Valóban így van! Kezdem talán a felépítendő templom tervezetének elkészítésével? Vagy szóljak tán a megemelt falakról? A tervezésben benne foglaltattak az új modern és szépséges ablakkeretek, a kettős bejárású ajtóinak kiépítése, a karzatok megépítése, új tetőszerkezet kialakítása. Ez építészeti tervek mellett szerepet kapott a templom összes padjának újrafestése. És persze még sorolhatnám...

– Ezek után hadd kérdezzem meg: milyen visszajelzések, visszhangok alakultak ki az eddig megépített szép templom kapcsán? Ezt azért kérdelem meg, mert mi hívek mindinkább gyönyörködünk új templomunk szépségén. S istentisztelet előtt és után nem győzzük ezt az elámulásunkat egymással közölni.

– Örömmel hallok e szavakat, melyekről magam is meggyőződhettem. Kedves híveim örömmel és – persze büszkeséggel – ismerik el templomépítésünk során elért eredményeinket. Hiszen érzik és tudják, hogy ebben nekik nagy részük van. Ám gyakran előfordul az is, hogy – nem hívek –, teljes idegenek mennek el templomunk mellett. S mert a kapu napközben állandóan nyitva van, hiszen máig akad még munka – például újabb és újabb padok lefestése – benyitnak hozzánk s megkérik, hadd nézzenek be a templom belsejébe is.

– Hadd tegyem hozzá: úgy hiszem, a budai református gyülekezet 1 000 000 forintos nagylelkű adománya is egyfajta visszhangnak, visszajelzésnek tekinthető.

– Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy munkálatainkat folytathassuk, újabb és újabb anyagokat vásárolhassunk, szakembereinket kifizethessük. S persze ez az adomány további terveink megvalósításában is nagy szerepet játszik. A következő feladat: egy torony építése. Hiszen a templom nem képzelhető el torony nélkül. E mellé pedig megépítenénk a szintén nélkülözhetetlen kazánházat, valamint egy helyiséget, mely levéltári, könyvtári részlegként szolgálna. Régi tervünk az is, hogy gyermekeink részére alakítsunk ki egy olyan könyvtárat, melyben – a vallásos művek mellett – szépirodalmi művek szerepelnének: magyar és idegen klasszikusok. Ide, vasárnapi iskola, kátéóra, vallásóra után – de máskor is – eljöhethetnének és olvashatnának. Kultúra nélkül nincs remény a megmaradásra!

De más tervünk is van. A szomszéd eladó épület megvásárlása által lehetőség adódna egy „gyülekezeti ház” felépítésére. Ezt többféleképpen is felhasználhatjuk. A cél: a gyülekezet tagjai találkozhassanak, barátkozhassanak, megérezhessék: nincsenek egyedül! Napközben: időseknek, magányosoknak esetleg egy meleg ételt tudnánk biztosítani. Ott fogyasztanak el, s nem otthon magányosan. Ha egy kereszttelésre kerülne sor, akkor a család az ünnepi ebédet szintén ott fogyaszthatná el. Hiszen 80–85 százaléka tömbházban él, s ezt otthonában nem tehetné meg. Ugyanott lehetne nőszövetségi munkát végezni. Aztán az ifjúság részére vallásos tevékenységet lehetne folytatni. Ugyanitt

adódhatnak hétköznapiakon is felnőttek részére bensőséges, baráti találkozások. Egy-egy csésze kávé, tea elfogyasztása közben megoszthatják egymással örömeiket, bánatukat, közelebb kerülhetnek egymáshoz. Hiszen – miként erre már utaltam – ebben a bizonyos Györgyfalvi negyedben szinte szórványba sodródtak.

– *Végül: hadd fejezzem ki a magam s más hittestvéreim ámulatát: hogyan lehet összeegyeztetni azt a más-más természetű munkát, melyet – a templom építése érdekében – Ön, a lelkipásztor felvállalt? Csak jelzésszerűen utalok rá: a tervezés sokszínű feladata: a munkálatokban való rendszeres részvétel, a számadás készítése az eddig végzett munka eredményéről. Pontos kimutatás a hívek pénzübeli és más természetű hozzájárulásáról. Aztán – nem utolsósorban – az istentiszteleteknek biztosítása. Búcsúzásként, hadd köszönjem meg ezt a nagyon reményteljes beszélgetést! Biztos vagyok benne: sokunkat meggondolkoztat ez a vallomás, mely kiutat mutathat vészteljes jelenünkben: a templom a megmaradás záloga!*

– Én is köszönöm az alkalmat és lehetőséget, hogy másokkal is megoszthatom a magam és híveim hitét és reménységét: Isten nem hagy el minket!

DIE KRAFT DES GLAUBENS BEWIRKT WUNDER – KIRCHENBAU AUF UNÜBLICHE WEISE

Der in Klausenburg (Cluj-Napoca – Rumänien) lebende ausgezeichnete Märchenforscher beschreibt in seiner kleinen Mitteilung, wie sich eine kleine religiöse Gemeinschaft mit Zusammenhalt ganz am Ende des 20. Jahrhunderts eine Kirche schafft. Über die Gesichtspunkte des religiösen Lebens der Gemeinschaft hinaus ist dieser Artikel deshalb so interessant, weil er uns die religiöse Selbstorganisation einer kleinen reformierten Gruppe des nur ein Fünftel der Stadt ausmachenden Ungarntums nahebringt.

Olga Nagy

PUSZTAINÉ MADAR ILONA

ALSÓÓR PLÉBÁNOSA ÉS NÉPÉNEK ÜNNEPEI

Dr. Galambos Ferenc Ireneus plébános úr egyike azoknak, akikre minden magyar tisztelettel és szeretettel gondol, aki ismeri. Ő minden magyar ügyet szívéen visel, s ahol tud, segít.

A Burgenlandban kutatómunkát végzőket is hathatósan segíti. Az alsóóri parókia padlásterét beépítvén, kicsi szobákat, fürdőszobát és egy könyvtárat alakított ki. Elmondható, hogy egy kis kutatóbázist létesített.

Itt látta vendégül az odaérkezőket. Ebben az áldozatos vendégségben nekem is részem lehetett, mikor *A burgenlandi magyarság vallásos és erkölcsi szokásai* című dolgozatom anyagát gyűjtöttem. Köszönet érte!

Nem csak a kutatók találtak itt ideiglenes otthonra. A nyugatra menekült magyar emberek itthon maradt családtagjaikkal való találkozások színhelyéül is szolgált, amíg ők haza nem jöhettek, de az itthoniak Ausztriába könnyebben kaptak vízumot. És persze, jelentős volt az utazási költségek különbsége is.

Reggelenként mindenki ment a dolga után, de este, a vacsoránál mind együtt voltak a ház lakói. A vacsorához való hozzájárulás természetben történt, a főzés és mosogatás szintén.

A munkálatok irányítója a plébános úr apáca-keresztanyja, a valamikori rendfőnök, az akkoriban 84–86 éves Janka néni volt.

A Janka néni hitén és műveltségén alapuló magyarázatok sok mindenben eligazítást adtak akkor nekem. Isten áldja meg haló porában!

A vacsora alatt és utána, a borozások alkalmával sok mindenről szó esett. A távoli országokban élők vélekedései egy-egy esemény kapcsán, a különböző megítélések igen tanulságosak voltak számomra. Soha nem tudom elfelejteni ezeket az estéket.

Az alábbiakban az alsóóriek ünnepi szokásaiból idézek, mintegy ízelítőül az ünnepek rendjéből.

A karácsonyi ünnepek

A keresztény egyház időszakos ünnepei Jézus Krisztus életének kiemelkedő eseményeire épülnek. „A legszebb ünnep a karácsony, a Krisztus születése, abból van a mi hitünk.” A Jézus születésének megünneplése karácsonykor történik. Ennek jelentősége abban is megmutatkozik, hogy már előtte négy héttel készülődnek rá. Adventnek, vagy kisbőjtnek nevezik azt az időszakot, amely a várakozás mellett önmegtartóztatással jár. Nemcsak a zsíros ételekre vonatkozik a böjt, hanem a mulatozásokra, zajos vigalmakra is. Az adventi hajnalokon rorátéra, hajnali misére jártak: „...olan – olyan – sár volt, hogy majdnem a csizma szárán bement, de azért elmentünk... Azután odahaza a

Rózsafüzért imádkoztuk... ha nem volt füzér, az ujjainkon olvastuk – számolták – az imádságot. Öregapám azt mondta, hogy kivirágzik az ujjunk köze, ha rajta olvassuk meg az elmondott imákat.”¹ Sokak szerint boszorkányjárta idő volt az advent, „mert mikor az Isten született nagyon talpon állt az ördög.”²

„Mikulás estéjén felkeresték a legények a lányos házakat, és ha a lányt ágyban találták, ágyastól együtt bevitték a Pinka patakába.”³ Luca-napján szintén köszönteni jártak a gyermek- és felnőtt csoportok. Ezen a napon Lucabúzáat vetettek az asszonyok, hogy majd a karácsonyi asztalt díszíthessék vele.

Alsóőrben 1975-ig szokásban volt a Szentcsaládjárás. Karácsony estéjét minden család áhítattal ülte meg. Az emberek az állatok körül tevékenykedtek, szépen rendbe tették az istállókat és az ólakat. Az asszonyok a karácsonyi asztalt és a karácsonyfát díszítették. Fehér abroszt terítettek az asztalra. Közepére került a kihajtott Lucabúza és a terményes kosár. A kosárba mindenféle „gabnát” – gabonát – tettek, búzát, árpat, rozst, kukoricát, hajdinát – kölest –, a szemek közé tojást, hagymát és némi pénzt helyeztek. Az asztal sarkaira rétest, kalácsot, körtéskenyeret és kocsonyát raktak. Karácsonykor ünnepi eledel volt Alsóőrön a körtéskenyér. A körtéskenyér a rendes kenyérhez hasonlóan készül, csak víz helyett megfőzött körteaszalék levével gyúrták meg, s végül a gyümölcsöt is beledagasztották. Karácsony estéjén az ablakokat is feldíszítették fenyőágakkal. A magyar időben – 1920-ig – a gerendába erősítették a feldíszítésre kerülő fenyőfát, „még meg is lehetett pörgetni.”⁴ Az első világháborút követő időben az asztalon helyezték el a karácsonyfát és a gyermekeknek szánt, szerény ajándékot. A karácsonyfa alatt az apa imádságot, a gyermekek pedig verset mondtak:

*„Eljött a várva várt nap, az égen csillagfény ragyog.
Jézuska fáját im elhozták a betlehemi angyalok.
Köszönjük Neked édes Jézus, hogy szíved minket így szeret.
Az angyalok dalával együtt dicsérjük mi is szent neved.
Ha majd elmúlik a karácsony te akkor is maradj velünk.
Ezt a kis családot szeressed óh édes Jézusom.”⁵*

Utána az egész család együtt énekelt.

A karácsonyi készülődés közben az asszony négy szem diót adott az urának, aki egyenként eldobta azokat a sarkok felé. Minden szem eldobása után keresztet vetett. Alkonyat után a fiúgyermekek eljártak a rokonok és a szomszédok ablaka alá beköszönteni, énekelni. „Krisztus Jézus született. Örvendezzünk!” – énekelték.

A két világháború közötti időben az éjféλι mise előtt a templomban diót dobáltak egymásnak a legények. „Öreg pap volt, amikor én legényke voltam. Az öreg naccságos úr, úgy kellett hívni, mert kanonok volt. Pulai József volt a neve... Hát az hagyta, hogy dobáljuk a diót. Akkor jött egy fiatal pap, az meg nem engedte.”⁶

Az éjféλι misén mindenki részt vett, aki csak tehetett. Csak a nagyon öregek maradtak otthon.

Az éjféλι mise után mindenki boldog ünnepeket kívánt egymásnak. Azokhoz az öregekhez, akik nem voltak a templomban, bekopogtak az ablakon és bekiabáltak: „Megszületett Krisztus!” Utána rohantak haza, hogy egész évben frissek legyenek.

¹ Göre János születési éve 1910.

² Farkas Ilona sz. é. 1920.

³ Seper Károly sz. é. 1920.

⁴ Liszt Mária sz. é. 1910.

⁵ Farkas Ilona sz. é. 1920.

⁶ Györe János sz. é. 1903.

Mikor hazaértek minden gyümölcsfát megráztak, hogy teremjen. A kútba körtéskenyeret dobtak, hogy az is részeseüljön az ünnepi örömből. „Hogyha valaki kimerte a vödörrel a kenyérdarabot, viszszaadobta, hogy ki ne apadjon a kút. Az uram azt mondta, hogy babona, de én úgy tartottam, hogy az jár a kútnak.”⁷ Az alsó-óri földművesek istállóbeli állatainak is adtak ilyenkor körtéskenyeret. A megszólaló – duruzsoló – tűznek sót vagy kenyeret vetettek.

Karácsony éjszakáján sokan a jövőbe szerettek volna látni. Az istállóban megszólaltak az állatok, elmondták egymásnak, hogy milyen a gazda és hogy ki hal meg a következő évben. „... egy legény meghallotta, hogy az egyik ökör mondta a másiknak, hogy őt viszik a szekéren, ...úgy megijedt, hogy meghalt. ...egy szolga azt hallotta, hogy valaki meghal a házban. ...és osztán ő halt meg.”⁸ „Egy legény énekszót hallott az utcán, egy másik muzsikaszót. ...Mind a ketten meghaltak.”⁹ Ezen az éjszakán veszélyes helyek voltak, a csárda helye, ahol a megöltek lelkei jártak olyankor, ...a malom környékén a rosszak találkozóhelye volt.¹⁰ A temetőben való járás félelmetes volt, „...akkor a halottakkal lehetett beszélni, ...azután ördöngös boszorkánnyá lett, aki odamerészkedett.”¹¹

Nagykarácsonykor – az ünnep első napján – hat óraker pásztorok miséje van a templomban. Általában asszonyokkal telik meg ilyenkor az Isten háza. Utána sietnek haza ebédet főzni. A nagymise tíz óraker kezdődik. Az ilyen nagy ünnepen, még napjainkban is elmegy a plébánosért a tűzoltózenekar. Mikor a parókián összegyűlnek, pálinkával és kenyérral kínálják őket.

*Alsóöri katolikus templom, épült 1769-ben
(A képek Pusztai János felvételei, 1987.)*

*Galambos atya a Flórián-napi körmenetben
a tűzoltók között*

⁷ Fülöp Ilona sz. é. 1920.

⁸ Fülöp Ilona sz. é. 1920.

⁹ Ribarics János sz. é. 1915.

¹⁰ Seper Ida sz. é. 1920.

*Dombormű Középpulya templomának
ajtaja fölött*

Az ünnepi díszbe öltözött plébános urat zenekari muzsika kíséri a templomba, majd a templom után haza (a templom mintegy ötven méternyire van a plébániától).

Ebéd után mindenki otthon maradt, nem illett ezen a napon vendégségbe menni, legfeljebb az előregedett szülőket látogatták meg gyermekeik, unokáik.

Karácsony másnapjának reggelén misére mentek, délután megindultak a vendégtársaságok. A keresztanyák ajándékokat vittek keresztgyermekeiknek, kalácsot, játékot, ruhát vagy ruhának valót. Alkonyattájt a *párosok* – házaspárok – csoportba *verődtek*, és elmentek a komákhoz, rokonokhoz. Köszönés után az alábbi verset mondták:

*„Áldja meg asztalát, seregeknek Urát
Örömmel dicsérjük istenes jó voltát
Hogy megadta érnünk ez karácsony napját.”*

Utána a meglátogatott fiatalok is csatlakoztak hozzájuk, úgy mentek tovább. „Így múltatták az időt, mert akkor még nem tartottak bált karácsonykor. Meg is botránkoztak az öregek rajta, mikor elkezdték a karácsonyi bálózást”¹² *Azelőtt* – a második világháborúig – a rokonok egymás között ülték meg az ünnepeket, csak a komákkal találkoztak még, de azokat rokonszámba vették. Ezen az estén köszöntötték a Jánosokat is, mint-hogy névnapjuk előestéje volt. István napját a fiatal legények csoportosan köszöntötték:

*„Eljöttünk Szent István
Köszönteni tégedet
Házibeli napodat,
Hogy megélted napodat
Szép fölvirradásodat.”*

Mikor a köszöntők eltávoztak, megjelentek a regélők.

*„Haj regő rejtem
Azt is megengedte
Az a nagy Úr Isten,
Hogy kentek földje jól teremjen
A kolbászuk sohse fogyjon
Boroskancsó mindig teljen
Gazdag mennyasszony jöjjön a házhoz
A lányuknak gazdag vőlegény.
Haj regő rejtem
Azt is megengedte
Az a nagy Úr Isten.”*

Közben csörgős botjukkal ütögették a földet. Borral, kaláccsal kínálták őket.

¹¹ Fülöp Ilona sz. é. 1920.

¹² Györe János sz. é. 1910.

A Heródes gyermekgyilkosságokra emlékező Aprószentek napján korbácsolni jártak a fiúgyermek. Elmentek a keresztszüleikhez, öregszüleikhez, rokonaikhoz, szomszédaikhoz, de egymást is felkeresték.

*„Hála Isten, hogy megértük Aprószentek napját!
Sok örömet, kevés bánva! Léleküdvösséggel!
Egy nagy erszény pénzzel!”*

Utána megkorbácsolták a gyerekeket, de a felnőtteket is. „Mikor azután jobb lett a helyzet ezek mind elmúltak”.¹³

A termékenységvarázsló köszöntőkben jól kirajzolódik mindaz, ami az emberek mindennapi életében a kiegyensúlyozott életvitelhez szükséges. Egészséget kívánnak, békességet, örömet, holtuk után léleküdvösséget. Azonkívül a leánynak gazdag völegényt, a legénynek gazdag menyasszonyt. A jókivánságok között van még a sok búza, a sok bor, a kövér disznó, a keltető fészken jól megülő tyúk, lúd, a fejszében, kapában megszoruló ék. Ez utóbbi az eszköz használhatóságát van hivatva biztosítani. Arra valók tehát a jókivánságok, hogy legyen részünk minden jóban, és kerüljön el bennünket a rossz, a nyugtalanító.

Szilveszterkor hálaadó istentiszteletet tartottak, amelyen megköszönték az elmúlt év áldásait. Szilveszter estéjén dalárdabált rendeztek. Újév napján áldást kértek az új esztendőre. Egymást is felköszöntötték. Reggel korán a gyermekek jártak boldog új évet kívánni. Utánuk a cigány muzikusok köszöntöttek, zeneszóval. Január 6-án házszentelni járt a plébános, a sekrestyében szolgáló ministránsokkal. A ház lakóitól kapott adományt a templom szükségleteire szánták. A kapura felírták a három királyok nevének kezdőbetűit: G. M. B.

Balázs-napon balázsoltak, hogy megmenekedjenek a torokfájástól.

A húsvéti ünnepkör

A nagyböjtöt Jézus negyvennapos böjtölésének emlékére tartják. Hamvazószerdától húsvétvasárnapig tart. A böjt az ételektől és a vigalmaktól való megtartóztatásra vonatkozik. Voltak, akik ebben az időszakban külön böjtöt is fogadtak harctéren levő, vagy betegségben szenvedő szeretteikért.

Virágvasárnap Jézus jeruzsálemi bevonulásának ünnepe. Sokan vittek virágot ezen a napon a kislottárra. A szentelni való barkát már előző nap összehordták, amit a plébános mise előtt megszentelt. Mise után körmenetet tartanak a templom körül. A körmenetben Passiót énekelnek. Ilyenkor gyertya helyett barkát tartanak a hívők a kezükben.

Nagycsütörtökön oltárfosztás van a templomban. A terítőket leszedik, vagy felhajtják, a gyertyatartókat és a szobrokat átviszik a sekrestyébe, vagy lefektetik az oltárra. Az *Isten koporsót* kiteszik az oldaloltár elé.

Nagypénteken a harangok Rómába mennek. Hajnalban az idős asszonyok Jézus keresésére indultak a határbeli, az utcán és a temetőben levő keresztekhez. Utána templomba mentek, ahol ezen a napon csonkamise volt. A mise után továbbra is ottmaradtak és magukban imádkoztak. Ezen a napon csoportosan *egymás falujába is elmentek, az Isten koporsója* elé. Lányok, fiúk, asszonyok külön-külön csoportot alkottak. „Olyanféle volt, mint valamikor a szentségimádás. Ide is eljöttek Felsőörből, Vörösvárról és mi is elmentünk hozzájuk még Pulyára is... Hármat kellett járnunk, hogy búcsút nyerjünk”.¹⁴

¹³ Györök János sz. é. 1903.; Vö. *Sozán Mihály* 1985. 120.

¹⁴ Györök János sz. é. 1903.

Isten koporsója előtt persely volt, oda mindenki tett valamennyi pénzt. Mikor az imának vége volt, a plébános eltette az oltáriszentséget a kisoltárra.

Nagyszombat hajnalán újra Jézus keresésére mentek a határba. Kora délután, a templom előtt tüzet és vizet szenteltek. A céhmester és két céhszolga gondoskodott a vízről, a tűzrevalóról és a tűzszerszámokról. „Valamikor, mikor én még kicsi voltam... új tüzet csiholt a plébános, de mikor már nagyobb lettem gyufával gyújtotta meg.”¹⁵ Az égő tüzet a plébános megszentelte. Minden asszony vitt haza egy gyújtásra való szenet, azzal gyújtott be a két napon át hideg tűzhelybe, majd egész éjjel ápolta, nehogy kialudjon.

Az alsóöri férfiak már az előző napokon készültek az ágyúzásra. A községet körülvevő dombok oldalába mozsárágyúkat ástak el, megtöltötték puskaporral, utána a jelre vártak, hogy begyűjtsák.

Délután öt óra tájban megszólaltak a kereplők, s fél óra múlva újra hallatszott a kereplés. Hat órára az egész falu népe együtt volt a templomban és a templom körül, a hűsvéti vidám szentmisére, s az utána következő feltámadási körmenetre. A gyermekeket is mind elvitték, még a pólyásokat is. Akinek nem volt, az elvitte a keresztyerekét, vagy a szomszédját – ti. ha a szomszédasszonynak kettő is volt. Gyerek nélkül nemigen ment asszony.

Hat óraker a plébános az oltár előtt állt. Az egyháztanács tagjai – a *szűnyegvivők* – kezükben égő gyertyát tartva álltak az oltár körül. A szentély falánál a tűzoltók sorakoztak rendjük szerint. A fiatal lányok – a valamikori máriáslányok – az oltár mögött álltak, a gyertyások és a tűzoltók között. Kezükben csengettyűt tartva várakoztak a ministránsok. A kereplősök a templom ajtajában álltak. A kántor az orgona mellett ült, a fűjtatók intésre vártak. A harangozó a belső hangokra figyelt. Az ágyúk kezelői a harangszóra vártak.

Akkor felzúgott az orgona, megkondultak a harangok, szóltak a csengettyűk és a kereplők, durrogtak az ágyúk, s egyszerre felszólt a plébános úr:

„*Feltámadott az Krisztus!*

a nép ráfelelte:

Alleluja!

Hála legyen az Istennek!

Alleluja!”

Utána következik a mise. A mise végeztével összeáll a feltámadási körmenet. A körmenet elején az egyik legény Jézus szobrát vitte, a másik a keresztet. Utánuk a fiúk és a fiúgyermekek mentek. Őket követték a leánygyermekek, az iskolás lányok. Három zászlótartó haladt a következő sorban, velük együtt mentek a legények, utánuk a fiatal házások. Az időskorú férfiak alkották a következő két-három sort. Nem voltak szigorúan elválasztva, de mindenki tudta, mely tájon a helye. A dalárda tagjai alkották a férfiak utáni oszlopot. Hatos sorban mentek. A dalárda mögött a cigányok mentek. A cigányokat a tűzoltótestület követte.¹⁶

A ministránsok a *szűnyeg*, vagy *mennyezet* előtt haladtak. A plébános az oltáriszentséggel a mennyezet alatt vonult, balján a füstölőt tartó céhmesterrel. A *szűnyeg* mellett kétoldalt a gyertyások mentek. A szűnyegvivő és a gyertyás tisztségét mindenki státusának megfelelően kapta. A baldachin első bal oldali oszlopát a mindenkori bíró tartotta, a jobb oldalit a helyettes bíró. A hátulsó kettőt egy nemes- és egy parasztesküdt vitte. A gyertyások iparos esküdtök voltak.

¹⁵ Uő.

¹⁶ Amíg Hitler el nem vitte őket, mindig ott voltak az alsóöri búcsún.

A baldachin mögött a fiatal – férjhez menendő – lányok mentek, mögöttük a fiatalasszonyok. Végül az idős asszonyok csoportja zárta le a sort. A gyermekeket az asszonyok ölben vitték vagy kézenfogták. Mostanában már gyerekkocsit is tolnak a menet szélső sorában.

A körmenetben részt vevő felnőttek égő gyertyát tartottak a kezükben. Gyertya égett az ablakokban is, ahol a körmenet elhaladt. A plébános énekelte:

„Föltámadott a Krisztusunk!

A nép ráfelelte:

Alleluja!

Hála legyen az Istennek! Alleluja!

Hogy az ember vigadozzon! Alleluja!

A dalárda is énekelte, a nép arra is ráfelelt. Utána a cigányok elhúzták: „Nem kellett azokat betanítani rá, mert azoknak jó hallásuk volt, meg tudták jegyezni”.¹⁷

A plébános intett a minisztránsoknak – azok mindegyre *tekingettek* – nézegettek – hátrafelé –, hogy csengessenek, és akkor abba hagyták az éneklést, mert áldást osztott a pap.

A nép letérdelt, míg az áldást vette. Utána továbbmentek. Az útra – a falun végigvezető országútra – kiérve a körmenettel előbb keletre mentek, utána a Mária-szobortól *fenek* – északra – *lenek* – délre –, visszafelé nyugat irányába haladtak. Mikor a templomhoz visszaértek, azt énekeltek: „Örülj, örvendj fényes szűz!...” Azután a plébános még egyszer megáldotta a térdre borult népet.

Alsóőrben az első világháborúig szokásban volt, hogy húsvét szombatján, a feltámadási körmenet után *örömtüzeket* gyűjtottak a határban. Legények és lányok hordták össze, amit réginek, ócskának ítélték, de voltak közöttük gyermekek is, néhol már az öregek is kimentek. A gyerekek seprűt vittek ki, meggyűjtották, és mikor jól égett, meghajtották, utána jól eldobták, amilyen messzire csak tudták. Nem énekeltek, nem is nagyon beszéltek, csak nézték.

Húsvét első napjának kismiséje után megáldotta a plébános az eléje felvitt ételt. De nem mindenki vitte fel a templomba, volt, aki kitette a *kapuzábé* – a *kapu tartóoszlopa* – tetejére, körüljárta, körülímadkozta. „Mivel a pápa olyankor megáldja az egész világot, így a kitett étel is éri az áldás – nagyanyám így tartotta.”¹⁸

Húsvét reggelén újra megszólaltak az ágyúk, hogy köszöntsék az ünnep első napját. Húsvét első napjának délelőttjén – karácsonyhoz hasonlóan – szentséges mise van. Alsóőrben ugyanúgy történik a plébános templomba, illetve hazafelé történő zenés kísérete, mint karácsonykor. Az ünnep szigorúsága azonban egy kissé enyhébb.

Nyári pünkösdi ünnepek

Áldozócsütörtök a húsvét utáni negyvenedik nap, Jézus mennybemenetelének ünnepe. Ezen a napon álltak az oltár elé az elszáldozók, ettől különleges ünnepélyességet nyert. Pünkösöd a Szentlélek kitöltetésének ünnepe. A Szentlélek tüzes színe pirosat vonz, ennek analógiájára piros hímzésű terítők kerültek az oltárokra. A piros rózsza színe miatt kapta a pünkösdi rózsza nevet. A Szentlélek megjelenésének leírása: „sebesen zúgó szélnek zendülésével kezdődik.”¹⁹ Ennek megjelenítését szándékozza az ostorpattogatással

¹⁷ Liszt Mária sz. é. 1910.

¹⁸ Uő.

¹⁹ Apostolok cselekedetei 2:1–2.

történi zajkeltés. Pünkösdszombaton összeálltak a legények, ostort fontak, azzal pattogtattak. „Ezt cselekedték még az én bátyáim is Pünkösöd szombatján, hogy ostort fontak, a végére sugarat. ...Akkor úgy pattogtattak kétfelé, patt patt. Ollanfélé volt, mint mikor a Szentlélek kitölttetett. Az is olyan formán volt, mint Pünkösdkor lehetett. ...Az a nagyságos úr – kanonok plébános – aki a karácsony esti diódobálásért nem haragudott, ezért a pattogtatásért nagyon haragudott. ...Azért a legények mégis odamentek pattogtatással köszönteni.”²⁰

Pünkösöd első napján szentmisére mentek, délután vendégeskedtek. Pünkösöd másodnapján a serdülő lányok köszönteni jártak. Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus! – köszöntöttek be. Szabad-e pünkösödni? Ha azt felelték: szabad, bementek, kört alkottak. Középen állt a királyné, neki énekeltek:

„Nem anyától lettél
Rózsafán termettél ...”

A kis királyné így köszöntött:

„Én kicsike vagyok,
Nagyot nem mondhatok.
Mégis az Istennek
Dicséretet mondok.”

Az adomány süteményből, gyümölcsből és pénzből állt, amit virágsziromszórással köszöntek meg.

A határban, a zöld gyepen pünkösdi játékot játszottak. Zöld ágat adtak egymásnak, úgy énekeltek:

„Mi van ma, mi van ma piros pünkösöd napja,
Holnap lesz, holnap lesz a második napja.
Jó legény, jól megfogd a lovad kantárját,
Ne tiporja, ne tiporja a pünkösdi rózsát,
Jó leány, jól megfogd az öröm kantárját,
Hogy pünkösdi táncban bú ne szegje szárnyát.”²¹

Úrnapja

„Ez az ünnep a középkortól veszi eredetét. Az egyház a nagyheti gyász miatt nem ünnepelhetett méltóan az utolsó vacsora misteriumát. Az oltáriszentség-szerzését.”²² Pünkösöd után tíz nappal ünneplik. Ez az Úr napja. Az ünnep főcselekménye a körmenet, az oltáriszentség körülhordozása, amit minden sátorba bevisz a plébános. Felsőpulyán a templom közelébe építik a sátrakat. Alsóórben a 19–20. század fordulójáig csak egy sátor készült a plébánia mellett. Utána még egyet építettek a Mária-szobornál, a főút mellett. 1921 után a Rác-boltnál és a Farkas-kocsmánál is létesült úrnapj sátor.

Zöld ágakat a község kocsisa hozott a község erdejéből. A templomatya ügyelt rá, hogy szép, erős ágak álljanak rendelkezésre. Legtöbbnyire mogyoró-, nyír-, gyertyán-ágakat hoztak. „...az mind olyan terebélyes ágú volt.”²³ A jelen század közepétől traktor hozta be a faluba az úrnapj zöld ágakat. Virágról, virágsziromról a lányok, asszonyok gondoskodtak. Korán reggel állították össze a sátrakat. A tartóágakat leásták a földbe.

²⁰ Györök Jánosné sz. é. 1903.

²¹ Liszt Mária sz. é. 1910.; Vö. *Sozán* i. m. 125.

²² *Bálint Sándor* 1976/343.

²³ Györök János sz. é. 1903.

1960 táján vasvázakat készítettek a kováccsal, azóta sokkal könnyebb az úrnapi sátor összeállítása. A vázra felül, kétoldalt és hátul zöld gallyakból falat képeztek, amit az asszonyok kívül-belül megtűzdeltek virággal. A sátort az első világháború előtt kívül-belül behúzták fehér sifonnal, most már csak a belső síkokat vonják be. A sátorba kicsi oltárt állítottak. Az oltárra hímes terítő került, közepén szentképet és vázába tett virágokat helyeztek el. Amerre a körmenet elmenendő volt, zöld ágakkal és virágokkal díszítették az utcákat. Az ablakokban gyertya égett. – Azok az asszonyok, akik a körmenet által kijelölt út mentén laktak, siettek haza a miséről, hogy meggyújthassák a gyertyát. A gyertya mellett virágcsokor díszlett.²⁴

Az úrnapi körmenet szentséggel történt. „Voltak, akik a vasárnapi misét elhanyagolták, de az úrnapi körmenetre *úgyis* – bizonyosan – eljöttek.”²⁵ Az úrnapi körmenet résztvevői hasonlóan álltak össze a feltámadásával. Abban különbözött ez a menet, hogy most az elszáldozó kislányok –, akik két héttel előbb részesültek az áldozás kegyelmében – fehér ruhában, fejükön koszorúval, virágszirmot hintettek az útra, valamint a sátrak földjére az oltárszentség előtt. Az első világháború előtt még csak ministránsok szórták a virágot és nem kislányok. Nem is kerti virág volt a kosarakban, hanem vadvirág. „Az egész határt bejártuk azelőtt, hogy legyen elég virág, azután a kertekben annyi lett, hogy kitelt belőle az úrnapi körmenetre való is.”²⁶ Az úton végig szentséges énekeket énekeltek, mert ez az oltárszentség napja.

A körmenet befejezése után mindenki szedett a most már sátorfünek nevezett zöld ágból, virágból és hazavitte. Otthon azután szentelmény gyanánt tartották (tartják) számon, amely megvéd a tüztől, a villámcsapástól és a betegségtől. Az előző évi sátorfüvet mindig elégették, „nehogy valaki lábbal tiporja.”²⁷ A nap ünnepi jellege abban is kiábrázolóddott, hogy minden asszony ünnepi ételt főzött.

²⁴ Seper Károly 1988/80.

²⁵ Liszt Mária, 1910.

²⁶ Seper Ida sz. é. 1890.

²⁷ Uő.

DER PFARRER VON ALSÓÓR UND DIE FESTE SEINER GEMEINDE

Dr. Ferenc Ireneus Galambos ist Dechantpfarrer in Alsóór. Jeder darf sich an ihn wenden, der Hilfe braucht, weil er immer hilft. Dies tat er auch vor 1990.

In den 80-er Jahren forschte ich in Burgenland nach religiösen Traditionen, damals durfte ich Vater Galambos kennenlernen.

Hier stelle ich aus der bereits erschienenen Arbeit die Bräuche der großen Feste vor:

Zu Weihnachten den Gang der Heiligen Familie, Heiligabend und die Mitternachtsmesse. All diese waren warme, festliche Ereignisse.

Vor dem Frühling, in der Fastenzeit vor Ostern übte man sowohl körperliche als auch geistige Enthaltbarkeit. In der Karwoche bereitete man sich auf das Blumenfest am Palmsonntag und auf die Trauerfeier am Karfreitag vor, und am Ende der Woche kam die freudige Auferstehung, die zusammen mit dem Wiedererwachen der Natur auf jeden eine gute Auswirkung hatte. Alles und alle erwachten zu neuem Leben.

Zu Pfingsten feiert man die Ausschüttung des Heiligen Geistes. In Alsóór wählten die Mädchen eine Königin und gingen so durch die Straßen. Sie grüßten in jedes Haus und sprachen gute Wünsche aus.

Ilona P. Madar

PERGER GYULA

A KISALFÖLDI NÉMETEK NAGYHETI KEREPLÉSE

I.1.

Bálint Sándor Karácsony, Húsvét, Pünkösöd című könyvében megjegyzi, hogy a nagyheti kereplés „hagyományvilágának szabatos számbavételét a kutatás eléggé elhanyagolta.”¹ Megállapítása máig érvényes, hiszen az újabb keletű szokásleírásokban is elvétve találkozunk a kerepléssel – többnyire megjegyzés szinten, – a húsvét, húsvéthét-fő hagyományának árnyékában.

A Magyarország Néprajza még a szokások tárgyai közt is számon tartja a kereplőt, a Néprajzi Lexikon azonban már a hangszerek, gyermekjátékok közé utalja. Ezt a képet mutatja a Kárpát-medence magyarságáról a szomszédos államokban megjelent irodalom is.

A német nyelvterület kutatói viszont – nyilván a tárgyhoz kapcsolódó szokásanyag bősége miatt is – egyértelműen a szokásanyagban találják meg a tárgy helyét.²

Bár az osztrák és német irodalom is elégtelennek tekinti saját teljesítményét a nagyheti kerepléssel kapcsolatos hagyomány feltárásában, ez így is elegendő a nyugat-magyarországi németiség hasonló szokásával való összevetéshez; s a magyar anyaghoz viszonyítva még szembetűnőbb a hazai kutatás ez irányú hiányossága.

Nem véletlen, hogy a szokásvilágban is az itt élő németiségnél, illetve a Nyugat-Dunántúlon velük együtt élő horvátok között találjuk meg a nagyheti kereplés legteljesebb formáit.³

I.2.

Amikor a harangok a nagycsütörtöki mise Glóriájától a nagyszombati szentmise Hallelujájáig – Rómába mennek⁴ – kereplőkkel helyettesítik őket.⁵

A harangok elhallgatásáról már az Ordines Romani-ban olvashatunk,⁶ de a szokás valószínűleg korábban is ismert volt. Amalarius von Metz (775-ca. 850.) a harangok elnémulását az alázatosság jelének tartja és megjegyzi, hogy a hívőket ilyenkor kereplők-

¹ Bálint S. 1976. 210.

² Habersohn M. 1979.

³ Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen munka egy készülő átfogó tanulmány része.

⁴ A délnémet, osztrák irodalom nagyon szép példákat hoz arra, hogy a harangok miért is mennek Rómába. Sajnos hazai irodalmunk e téma feldolgozásával adós maradt.

⁵ Lanovics J. 1857. 152.

⁶ Habersohn M. 1979. 2.

kel hívják a templomba.⁷ Zajkeltésre alkalmas deszkalapokat és kalapácsos „csapókat” már a harangok megjelenése előtt is használtak jeladásra.

1. kép. Kalapács-kereplő ábrázolása a 15. századból (Bernet-Kempers A. J. 1967. alapján)

Sebastian Frank 1534-es Weltbuch-jában említi a hordozható kereplőt, mely a harangok helyett a „nagynapokon” a hívőket templomba hívja.⁸ Kézi kereplő ábrázolás is ismert már ebből az időszakból.⁹

A nagyheti kereplés általánossá válásához újabb lendületet adhattak a már a középkorban ismert és többnyire a múlt században feledésbe merült zajos hajnali misék. E szertartások végén a hívők botokkal, kalapáccsal, kezükkel vagy az imakönyvvel verték a padokat, ami a zsidók Szentfölddel szembeni dühét, vagy más értelmezés szerint a keresztények zsidók elleni érzését, illetve a természetnek Krisztus halálából fakadó megbomlását volt hivatva megjeleníteni.¹⁰ Az ilyen típusú zajkeltés arra a koppantó jelre vezethető vissza, amivel az imaórák végét jelezték.¹¹ A szertartásokhoz kapcsolódó zajkeltés kibontakozásához hoz-

zájárulhatott az iskolarendszer kiépülése is, hiszen ilyenkor a tanulók együtt vettek részt a miséken.¹² Erről tanúskodik egy 1480-ban keltezett iskolai szabályzat, ami már az ismert szövegrészekén kívüli helyeken való lármázást tiltja.¹³ Kora újkori adatok ismertek arról, hogy a kereplővel való zajkeltés a templomon kívül is szokásban volt.

A zajos misék valószínűleg kereszténység előtti bajelhárító szokásokra vezethetők vissza, melyeket az egyház tovább éltetett és tartalmilag átformált.

A húsvéti ünnepekör változó volta miatt mindig olyan időszakra esik, amely az emberek számára a tél tavaszba fordulását, és egyben a különböző démonokkal való küzdelem idejét is jelenti.¹⁴ Az is elképzelhető, hogy a nagy hét legfontosabb napjain éppen azért kellett elhagatniuk a harangoknak, hogy a régi zajkeltő, bajelhárító eszközök az egyházi húsvétban értelemszerűen helyet kapjanak.

A nagyheti kereplésnek lehetséges kettős értelmezésére utal az a mozzanat, amit a badeni Feketeerdő szokásvilágában figyelhettünk meg, ahol a szokásgyakorló gyerekek mohával illetve örközöldekkal fedett sapkát viselnek, ami H. F. Schmidt szerint a nyár és a tél szimbólumaként jelenik meg.

Ismertek olyan Gergely-napi zajkeltő felvonulások is, melyeknek már időpontja is jelzi az egykori kereszténység előtti lehetséges funkciót.¹⁵

⁷ A forrás esetében ki lehet zárni, hogy a csengettyűket helyettesítő kalapácsos kereplőről volna szó, hiszen az csak a 12. század folyamán, az ostya felmutatásával együtt terjedt el.

⁸ Moser H. 1956. 81.

⁹ Bernet-Kempers A. J. 1967. 30.

¹⁰ Gugitz G. 1949. 166.

¹¹ Moser H. 1956. 81.

¹² Schunko F. 1963. 38.

¹³ Moser H. 1956. 83.

¹⁴ Hoffmann-Krayer E. 1931.

¹⁵ Schmidt H. F. 1936. 24.

II. A szokás eszközei

1. Kalapács-kereplő

A kalapács-kereplő úgy tűnik, hogy a deszkadobok egyenes leszármazottja, gyakorlatilag azoknak egy „gépesített” változata.¹⁶ A vizsgált területen általánosan használt, de helye egyértelműen a liturgikus eszközök között van. A harangok elhallgatásának időszakában a ministránsok csengettyűit helyettesíti a szentmisék alatt. Éppen ezért párban használták/ják (ahol még elegendő ministráns szolgál a pap mellett). A német nyelvterületen használt „Klapper” elnevezés Fertőbozon *holczklappe*, Fertőrákoson *Klechn*, Mosonszentjánoson *Klauni ossterratschen* formában ismert. A gyarmatiaknál kelep, kereplő, Hegyeshalomban *handratchn* a többi községben csak *Ratchn* néven ismert.

A sekrestyében tárolt eszközök mindegyike egyszerű, díszítetlen. Keményfából készült, helybeli asztalosmesterek, vagy ügyes kezű templomszolgák (sekrestyések) készítették őket. Méretük és formájuk nagyjából azonos. A kalapácsos kereplő alapja egy 8 x 20 cm felszínű keményfa lap. Ennek közepébe vágott négyzetgalapú nyílásba rögzítik az eszköz 10–15 cm hosszú nyelét, melynek a felső részébe kivágott hasítékba dróttal, szöggel vagy facsappal rögzítve kerül a 7–8 cm-es száron ideoda lendülő, forgó és lecsapódó fakalapács.

Kalapácsos kereplővel a legritkábban találkozunk a templomon kívül. Általában kisebb (8–10 éves) gyermekek használták ott, ahol a *Rachnbuben*-ek (kereplő gyerekek) megengedték, hogy utánuk haladva a kicsik is részt vegyenek a nagyheti kereplésben.

2. Szekrényes kereplők

A templomban használt kereplők másik típusának általánosan használt német neve *Ratche*, a mára teljesen elmagyarosodott Gyarmaton (Merács), Nagyerács. A szekrényes kereplő szerkezetében egyesíti a kalapácsos és a (szókások eszközeként ismertetendő) bordás-fogas kereplőt. Egy nagyobb (puhafa) dobozra, szekrényre – mely rezonancia erősítőként szolgál – rögzített rugalmas keményfa lécek (rudak) végén kis kalapácsok vannak. Ezek egy fafogakkal ellátott hengernek feszülnek. A henger forgatásával sorban lecsapódó, illetve felemelkedő kalapácsok a szekrény felső lapjához ütdöve folyamatos csattogó hangot adnak.

A szekrényes kereplők mérete nagyon változó. A kalapácsos kereplőkkel ellentétben ezeket már nem találjuk meg mindenütt. Valószínűsíthető azonban, hogy a múlt században még általánosan ismert és használt eszköz lehetett, az adatközlők emlékezete alapján. Századunkban csak azokban a községekben jutottak igazán szerephez, ahol a katolikusok felekezeti kisebbségben éltek (Hegyeshalom, Levél, Balf, Ágfalva). Itt a to-

2. kép. Kalapács-kereplő
(Holczklappe) Fertőboz

¹⁶ Az eszközök leírásához vö. *Sárosi B.* 1998. 12–16.

ronyba (a harangok alá), vagy a templom elé kitett szekrényes kereplővel a harangozó, vagy sekrestyés jelezték az istentisztelet kezdetét. A fent említett községek többségében a legidősebbek sem emlékeztek arra, hogy a templomi nagykereplő mellett valaha is szokásban lett volna a gyerekek utcai kereplése is. Ennek nyilvánvaló oka a katolikusok falun belüli társadalmi helyzete.

A katolikus többségű helységeken éppen fordított a helyzet. Itt a jóval látványosabb szokás olyannyira háttérbe szorította a szekrényes kereplő használatát, hogy sokan nem is tudtak annak meglétéről, csak a templomtatarozáson részt vevők elbeszéléséből értesültek róla.

3. Bordás kereplők

A nagyheti kereplésben – mint szokásban – ténylegesen szerepet játszó zajkeltő eszközök mindegyike a bordás kereplők közé sorolható. A keményfából készült szerkezetek fő eleme a keretbe foglalt, tengelyként forgó – forgatható – bordás kiképzésű henger. Ennek a hengernek feszül egy vagy több rugalmas, vékony falap, a kereplő „nyelve”.

a) A bordás kereplők leggyakrabban használt változata a „zászlós” kereplő. Itt a keményfa borda meghosszabbított szárát kézbe fogják és úgy forgatják a keretbe foglalt nyelvet. Mérete az egyszerű kézi kereplőtől a méteres nyélhosszúságú (60–70 cm-es ke-retnagysággal) változatig terjed.

b) A *kurbli kereplő* esetében a tengely mozgatására rövid, L alakú fogantyú (kurbli) szolgál. Ebben az esetben a tengelyt forgatják, a keretet szíjjal, spárgával nyakba akasztják, bal kézzel testükhöz szorítják.

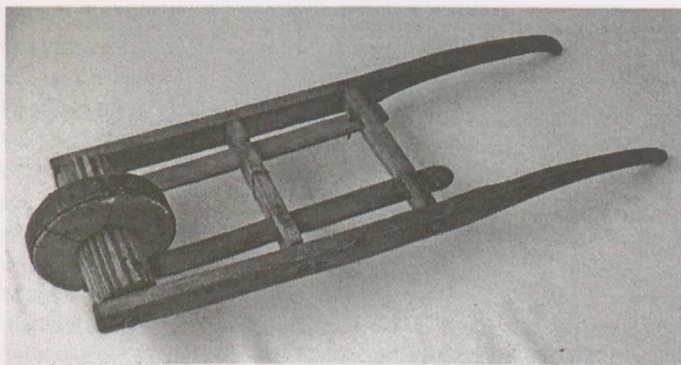
c) A *talicskakereplő*nél szintén a bordás tengely mozog annak a közepén kiképzett fakerék által. A keret meghosszabbításaként kiképzett „talicskanyéllal” tolják maguk előtt az eszközt. A bordás kereplők német elnevezései arra utalnak, hogy ezeket nem igazán különböztetik meg egymástól, többnyire mindegyikre a *ratschn*, vagy *ratschni* megnevezést használják. Kivétel ez alól Ágfalva, ahol a „zászlós” kereplő külön neve *handratschn* illetve a talicskakereplő fertőbozi elnevezése a *subkomratschni*.

III. Források

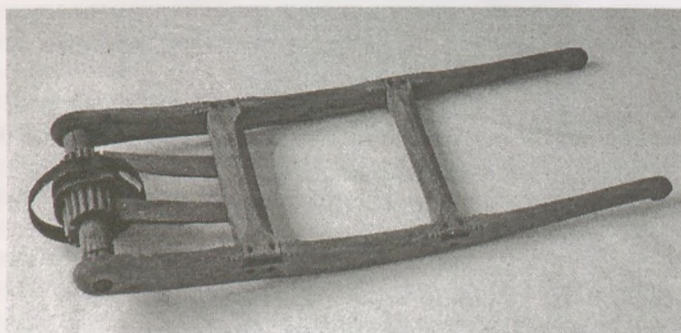
A nyugat-dunántúli térségből nagyheti kereplésre vonatkozó adatot már a múlt század végéről ismerünk. A leírás szerint: „Zöldcsütörtöktől Nagyszombatig járnak az úgy nevezett „Ratschenbuben” (kelepelő gyerekek) csörgő szerszámaikkal házról-házra és jelt adnak az angyali üdvözletre. Mondókáik is vannak.”¹⁷ Ugyanezen forrás német nyelvű változata, már bővebben szól a szokásról. Itt már három „mondókát” is olvashatunk:

„Wir ratschen, wir ratschen den englischen Gruß,
Den jeder katholische Crist beten muß.
Fallt nieder, fällt nieder auf eure Knie
Und betet ein Vaterunsert und ein Ave Marie.”
Nagyszombaton kora reggel a következő szöveget mondták:
„Wir ratschen, wir ratschen zur bumpermetten,
Weiber, stehts auf und badts Ostersteden!”

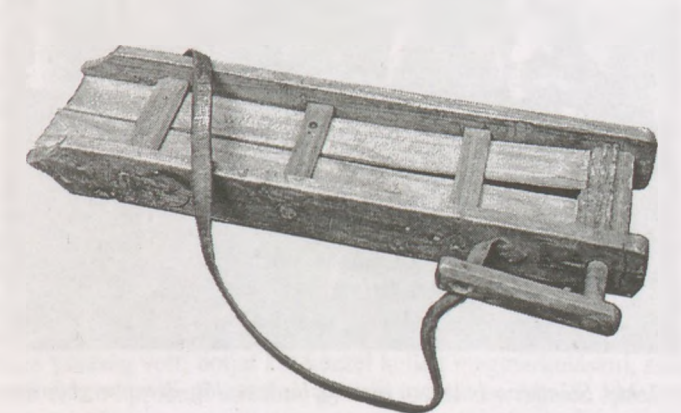
¹⁷ *Wiessenhofer R.* 1888. 198.

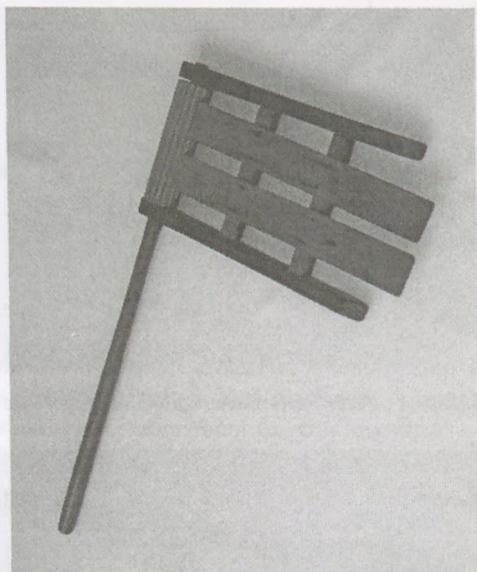
3. kép. A „Vezér” talicskakereplője, Magyarkimle

4. kép. Kisméretű talicskakereplő

5. kép. Kurbli kereplő, Mosonszentpéter

*6. kép. Monogramos zászlós kereplő
1894-es datálással*

7. kép. Szentképpel díszített kézi zászlós kereplők, Brennbergbánya

A feltámadáskor pedig:

„Wir ratschen, wir ratschen, d'Fast'enfast is aus,
Eier, Geld, Fleden (Wein) her aus
D'Fast'n is aus!”¹⁸

Nits Mátyás századunk elején a dunántúli németsegről írja, hogy „Áldozó csütörtökön a katolikus templomok harangjai ‚Rómába repülnek’ és csak nagyszombaton jönnek megint vissza. Áldozó csütörtökön és Nagypénteken tehát harangozás helyett egy nagy kereplőt forgatnak. Az óra ütése idejében ahelyett a harangozó gyerekek kis kézi kelepelőkkel (Ratschn) futnak a faluba, kikiáltják az órát és énekelnek:

Miar ratschna, miar tratschna den englischn Gruss
Dass jedar, dass jedar Christ beten muss.
Fallet nieder, fallet nieder auf euere Knie
Und betet drei Vaterunser auf Marie!

Első és második harangozáskor csak annyit kiáltanak: Miar ratschna zan ersten, illetőleg zan zeitn Mol; második harangozáskor így is:

(Miar ratschna z'saomm),
In Gotts Naom
In Himml und auf Erden.”¹⁹

Gálosi Soma már 1923-ban felpanaszolta, hogy: „A húsvéti ünnepeket megelőző nagyhéten a régi mosoniaknak hiányzik a kerepelés. Szól ugyan a toronyban valamelyes kerepelő, de csak a közelben hallatszík. Bezzeg máskép volt az régebben. De most huszonkét éve – így számította ki az az úriember, kinek adataimat köszönhetem és ki az utolsó kerepelővezérek között volt, – beszüntették a régi szokást. Valamilyen utcai rend kedvéért történt a beszüntetés, nem is tudom minek bántanak ilyen régi, tudja a jó Isten hány évszázados szokásokat. Rend az most volna, amikor tudniillik van, de hol maradt az iskolásfiúk régi joga, a mindenkinek kedves ősi szokás?”²⁰

A nagyheti kereplés mint szokás, városon tehát már a XX. század elején eltűnt. Maradt a templomok elé kitett, vagy a harangtoronyban megszólaltatott szekrényes kereplő.

A térség falvaiban többnyire az 1940-es évek közepéig volt szokásban, de sokhe-lyütt napjainkig tovább él.²¹

IV. A nagyheti kereplés mint szokás

Gálosi „gyűjtéséből” kitűnik, hogy az általa leírt városi szokás nem sokban különbözhetett annak falusi változata(i)tól.

A mosoni (Wieselburg) fiúk a század elején „már jóval a nagyhét előtt próbát tartottak abból: vajon ki alkalmas a tisztségre. Mert ahhoz erő, meg ügyesség kellett. A kerepelő jókora készség volt, botját két kézzel kellett megmarkolászni, szárnya pedig fél rőfnél nagyobb volt. A próbaút a Kühne gyártól indult ki a legelőn keresztül a vasúti őrházig és az vált be, ki ezen az egész úton abbaahagyás nélkül tudta kereplőjét hajtani. Kereplője úgy akadt valakinek, ha volt a famíliában, vagy vett, avagy bérelt egyet valamelyik iskolából már kimaradt fiútól, kihez persze már nem dukált ez a dolog. Kölcsöndíj

¹⁸ *Wiessenhofer R.* 1888. 535.

¹⁹ *Nitsch M.* 1913. 71.

²⁰ *Gálosi S.* 1925. 48.

²¹ A szokás elhalásának fő oka a német lakosság kiteleptése. Erről további irodalommal lásd *Tullner I.*

fejében nyolcvan krajcár, sőt forint járt a tulajdonosnak. A vállalathoz tartozó egyéb befektetés volt, hogy a harangozó kiadta az egyes csoportoknak cédulán az utasítást, hol és hány óraker kell működniök. Ezért mindenkitől 15–20 krajcár fizetség járt neki.

Már most megalakult öt csoport: Alsó-főutca, Felső-főutca, Soproni-utca, Új-utca (más képen Zsidó-utca is, most Ostermayer Károly nevééről szól) és a Duna-utca területére. Minden utcaoldalon 4–5 tagból álló kereplő társaság haladt párhuzamosan, kiknek feladatuk volt egyszerre elindulva, két ház előtt jártatni a kereplőt és minden harmadiknál a megállított kereplőt magasra tartva, a megfelelő verset szépen, együttesen kiáltani.

Kezdődött pedig a kereplés Nagycsütörtök délben ... majd este hét óraker. Nagypénteken, ha korán esett a húsvét öt óraker, ha pedig későbbre jutott, akkor már hajnali négykor talpon voltak a gyerekek. Képzhetető, milyen nyugtalan éjszakát töltöttek. Felhangzott mindenfelé az ébresztőjük.

Délben úgy ment a dolog sora, mint előző nap, azonban délután három óraker volt a legünnepeyesebb. Addig tudniillik mindig egy csapat kisebb fiú kísérte a kereplőket, persze boldog volt, akinek barátja egy darabig engedte a kereplőt forgatni. Ezen alkalommal azonban az utána kullogó kíséretet elzavarták, a kereplők levett kalappal, az utca közepén haladtak.

Szombat délelőtt, mikor Rómából megérkeztek a harangok, megszűnt a kereplők tisztsége, mit arra használtak fel, hogy még egy ráadás kereplést végezzenek. Ennek már nem volt a vallási szokáshoz való tartozandósága, hanem inkább bizonyos világi tréfaszínézettel bírt. Már nem ment komoly dolog számba, sőt éppen némi ártatlan huncutság volt benne.

Nyomban rá megkezdtek a kereplők a kollodálást, fáradságuk bérének beszédését. Házról-házra jártak és beköszöntöttek. A vers elmondás után tojást vagy pár krajcár adományt kaptak. A zsidó családokhoz is éppen úgy elmentek, hol aratásuk rendesen húsvéti pászka volt. Az akkori ifjúságban is volt már kereskedelmi szellem, mert a tojásokat a következő házakban el is adták, mert a főcél némi pénzgyűjtés volt. Ilyformán a kereplés fejenként behozott vagy 8–10 forintot, amiből bizony húsvétra új ruhára vagy csizmára is futotta.”

Mosonszentpéteren (Sanktpeter) a böjti idő kezdetével eljött a kereplők (*Ratschnä-Buim*) ideje is. Számuk 25–30 között mozgott és a népiskola legfelsőbb osztályából, a hatodikból kerülhettek ki. Ha kevesen jártak ebbe az évfolyamba, csak akkor segíthették ki őket az ötödik osztályosok.²²

Már hetekkel nagycsütörtök előtt az iskolamester beosztotta őket s elkezdtek a gyakorlást a „Sauhalt”-on. (A falutól néhány száz méterre fekvő mező.)

Többnyire négy 7–7 fős csoportba szerveződtek. Minden csoportnak megvoltak a maga urai (*herrn*) és száma (*nummer*). legfontosabb közülük a csapat vezetője, az *erste Herr* volt, őt követték a *zweiter*, a *dritter* és a *vierter*. A csapat vezetője mindig hatodik osztályos volt, jó fizikumúnak és jó tanulónak kellett lennie. A hasonló adottságú fiúk birkózással döntötték el, hogy ki legyen egy-egy csapatban a *Herr*. Minden vezetőnek külön joga volt, hogy a fiúkat a szokásban való jártasságuk „*vorratschn*” és kereplőjük hangereje alapján kiválasszák és rangsorolják. Ez a válogatás már kora tavasszal megtörtént, a gyakorlatok idején már mindenki tudta, melyik csapathoz tartozik. A gyakorlatokon főleg a verseket ismételtették, fontos volt, hogy ezeket mindig együtt és egyszerre kántálják. A megfelelő szöveghez a hívójelet a *Herr* adta meg, jobb szárnyon áll-

²² Schuster K. 1986. 95.

va „Hopp!” felkiáltással felemelve sapkáját. Ekkor a kereplők elhallgattak, és a fiúk elmondták a megfelelő szövegrészt.

Az előkészületek ideje alatt gondoskodni kellett a hajnali kelések miatt közös szálláshelyről is. Ezt a helyet valamelyik, a szokásban részt vevő fiú szülei biztosították. A gazda feladata volt a fiúk felkeltése is.

A *ratschnä Buim* első feladata nagycsütörtökön délben kezdődött. Miután a harangok a mise alatt már „elindultak” Rómába, két-két csoport, az egyes és hármas illetve a kettes és négyes vezetői a háborús emlékműnél várakoztak a falu alsó illetve felső vége felé nézve. Mikor az óra elütötte a pontos időt, „egy-két-há” vezényszóra elindultak a főutcán kereplőkkel, míg a csoportok többi tagjai a mellékutcákba szaladtak szét, hiszen minden utcát végig kellett kerepelni. Hatszor hangzott fel az „Englische Gruß”, kétszer nagycsütörtökön, kétszer nagypénteken, és egyszer szombaton.

Legtöbb dolguk nagypénteken akadt, hiszen a hajnali, déli és az esti angyali üdvözet mellett nekik kellett a híveket összekerepelni a délelőtti misére, a délutáni körmenetre és az esti misére is. A fiúknak indulás után minden félórában vissza kellett térni a háborús emlékműhöz, mert minden félórában másképp szólt a kereplés mondókája. Nagyszombaton a mise alatt visszatértek a harangok Rómából. A szertartásra még kereplők hívták a híveket, de az utolsó hívás után már adománygyűjtő körútra indultak, kisebb csoportokra szakadva a gyerekek. Minden házba betértek, tojást, süteményt, almát, narancsot, beigli és sok helyütt pénzt is kaptak. Az összegyűjtött tojásokat kofáknak adták el, és a pénzt az iskolamester segítségével szétosztották egymás között.

Fertőbozon (Holling) már a nagyhetet megelőzően elkezdődött a közös gyakorlás. A tanulók harmadik osztálytól voltak beosztva két csoportba. Egy-egy csoport kb. 15 gyerekből állt, de volt olyan év is, hogy a két kereplő csapat létszáma elérte az ötvenet. A gyerekek tanítás után jöttek össze a *mesterek* vezetésével. *Mester* csak a legjobb, idősebb tanulók közül kerülhetett ki. Előre meghatározták a két csoport útirányát is.

Az egyes csapatokat a mester (*Ratschenmeister*) irányította. Ő segítette a *Dreivirtl meisterek*. A rendre két-két vigyázó, *aufpassen* ügyelt. Feladatukhoz tartozott, hogy a rosszalkodókat a plébánosnak jelentsék, ami nagy szegény volt, hiszen akár ki is zárhatták őket a következő évi csapatból. A csapatokban volt 2–2 hordozó is. Nekik az adományok begyűjtésénél volt csak külön szerepük.

A kereplés nagycsütörtökön délben kezdődött. Ilyenkor mindkét csapat a faluban járt. Este ½ 5-kor fent, a templom melletti dombon együtt kerepeltek.

Éjjel együtt aludtak valamelyik istállóban, hiszen nagypénteken már hajnali 5-kor indulniuk kellett. Az ébresztés és indítás a Ratschenmeisterek tiszte volt. A következő kereplés délelőtt 10 órakor az „*abküssen messe*”-t jelezte. A déli kereplés után e napon még egyszer 15 órakor, Krisztus halálának emlékére szólaltak meg a kereplők. A nagypénteki Passióra mindig elmentek, ilyenkor a templom előterében tették le kereplőiket.

Nagyszombaton 5-kor ismét a hajnali harangszó helyett, majd a 8 órai misére kerepeltek, ami sokszor már egybeesett az adománygyűjtéssel. Ilyenkor a hordozók kosárral jöttek. Az adományként összegyűjtött nyers tojást (többnyire a boltosnak) eladták, s ellenértékét egymás közt szétosztották.

1926-tól háromra növekedett a kereplő csapatok száma. Ez időtől egyik társaság feladata volt, hogy a kisboziaknak kerepeljen.

Fertőbozról sajnos nem ismerjük az összes kereplési alkalom szövegét, csupán az „Angyali üdvözetet”-t és az adománygyűjtő formulát, viszont egyik adatközlőm emlékezett a dallamra is!

Fertőrákoson, (Kroisbach) miután „a harangok elrepültek Rómába a Pápához”, még a harangtornyot is lezárták, a köteleket felkötötték.

Déltől már a kereplő gyerekeké (*Rátschbubi*) volt a főszerep. *Ratschnbubi*-k azok az 5–6. osztályos iskolás gyermekek lehettek, akik segítettek a harangozásban, rendszeresen ministráltak. Előfordult, hogy egy-egy évben 50–60 gyerek is összejött. Két csoportot alkottak – majd a Patak utca kiépülése után hármat –, amiket a „*Richter*”-ek, bírók vezettek. Nekik segített csoportonként 2–3 *Geschworene* (esküdt). Mindig a „tishti kar” vezette a többieket, valójában ők voltak a *Ratschnbubik*, a többiek csak követhették őket. Talicskakereplőt toltak maguk előtt, amit a *Richterek* (s csakis ők) pántlikás szalaggal díszítettek.

A két csoport nagycsütörtökön délben a templomtól indult a falu ellenkező irányú végei felé. Az esti kereplésnél a talicskakereplőt tolva megálltak a házaknál, a kereplőket magasba emelték és elmondták az „*Ürangyalát*”. A faluvégekre érve visszafordultak, és „mindenki menjen a templomba, mert beharangozunk” felkiáltással vezették a templomig a híveket.

Nagypénteken három alkalommal, reggel, délben, és 3 óraker járták végig a falut.

Szombaton a feltámadás előtt, vagy délután gyűjtötték be a járandóságukat, tojást és pénzadományt. Ebből csak a bírók és az esküdtek részesülhettek.

Brennbergbányán éppen fordított volt a szereposztás. A vezér vonulhatott kézikereplővel, a többiek talicskakereplővel követték. (7–8. osztályos gyerekek alkottak 5 fős csoportot.) Csütörtökön délben és este, pénteken hajnalban, délben és este, szombaton pedig hajnalban és délben kerepeltek. Hajnalban a vezérek keltették társaikat. Kerepléskor betértek a portákra. Itt, miközben a vezér kézikereplőjét forgatta az ajtó előtt, a többiek talicskáikkal körbe-körbe jártak az udvaron. A szöveg elkántálása után magasba emelték kereplőiket. A nagyszombati déli adománygyűjtésnél már csak a vezér használt kereplőt, a többiek szénával bélelt kosárral mentek a piros tojásért.

Ágfalván (Agendorf) a harangok Rómába mentek nagycsütörtökön a pápához (vagy püspökhöz). A harangköteleket felhúzták, hogy véletlenül se szólaltathassák meg őket. A faluban kevés katolikus élt, a kereplők csak az ő házaik előtt gereblyéztek kézikereplőikkel (*handratchni*). 7–8. iskolás alkotta a csapatot. (Az idősebbek emlékeztek arra is, hogy a 20-as években a csapatot egy talicskakereplős vezető fogta össze.) A tanító határozta meg a kereplés idejét, hajnalban a szülők ébresztették a gyerekeket. Sokszor az evangélikus gyerekek is végigkísérték katolikus társaikat. Nagycsütörtökön délután, pénteken hajnalban, délben és este, nagyszombaton pedig egyszer az adományok begyűjtésekor kerepeltek.

Györsövényházán a 4–5–6. osztályos elemisták vékony deszkából fabrikált talicskakereplőkkel (Rácsn) járták a falut. A gyerekek maguk készítették a zajkeltő eszközöket. Két csapatot alkottak (kb. 20–20 gyerek), s „felosztották” maguk között az utcákat. Az egyik csapat lefelé, a másik felfelé járt házról házra. A kapuk előtt megállva feltartották a kereplőt és elmondták az aktuális szöveget.

A nagyszombati kereplés végeztével csapatonként 2–2 gyerek végigjárta a falut s begyűjtötte az adományokat: tojást és pénzt. Ezeket a tanító, vagy a plébános osztotta szét a szokásban részt vevő gyerekek között.

A második világháború után a templom tornyába szereltek egy nagy szekrényes kereplőt, maga a szokás elhalt.

Gyarmaton olykor 50–60 gyerek is kerepelt a *merács*-csal. Volt vezér, két oldalvezér, akik ügyeltek a fegyelemre. Addig kerepelhetett valaki, amíg iskoláskorú volt.

8. kép. Kereplő gyerekek „Ratschna-Buim” Mosonszentpéter 1936.

9. kép. Kereplő gyerekek, Brennbergbánya 1987.

A templomból indulva végimentek a Német, majd a Magyar utcán a „föcskendőig”. Innen az országúton át a „kisutcának” be, föl a „Nagymerács”-hoz a templomba. A kereplés időpontjai közül csak a nagypéntekre emlékeztek bizonyosan.

Magyarkimlén (Kimling) a kitelepítések után is, egészen az 1970-es évekig élt a szokás.²³ A háború után magyar nyelven mondták a kereplő fiúk szövegeiket. Itt főként a talicskakereplők voltak használatosak. A kereplést az egyházi szertartásokon ministráló gyerekek végezték. A 7–14 éves gyerekek számára nagyon fontos volt, hogy részt vehessenek a csapat „munkájában”. A falu távolabbi részén lakó gyerekek megkérték a templom melletti házak gazdáit, hogy ott alhassanak az istállóban, nehogy lemaradjanak a hajnali kereplésről. Többnyire saját kereplővel jártak, akinek nem volt, az kölcsönkért valakitől, aki már kinőtt e korból.

Az idősebb ministránsok szervezték kisebb csapatokba a gyerekeket, ők osztották be azt is, hogy melyik utcába melyik csapat megy. A megfelelő időpontokban kereplőket maguk előtt tolva nagy zajjal mentek végig a falun, minden harmadik háznál álltak csak meg, hogy „elkiabálják”, hogy mit is kerepelnek. Az első kereplés nagycsütörtökön volt, az esti harangszó helyett. Nagypénteken reggel – a háború előtt hajnali négy vagy öt óraker, a hetvenes években már reggel hatkor – a szertartásokra hívó három harangszónak megfelelően kerepeltek elsőt, másodikat és harmadikat. Ugyanígy jártak el, ha délelőtt és délután is volt szertartás és természetesen nem maradt el a déli harangszót helyettesítő kereplés sem. Nagypénteken Jézus halálának emlékezetére délután háromkor is volt kereplés, az adatközlők emlékezete szerint szöveg nélkül. Nagyszombaton is kerepeltek a három harangszó helyett a szertartásokra, és az utolsó kereplés után begyűjtötték az adományokat. A háború utáni időben az adománygyűjtés már húsvéthétfő délutánján történt. A korábban kereplő gyerekek, eszközeik nélkül, egy csapatban mentek házról házra, és egy külön köszöntő verszet elmondása után az egyik gyerek szenteltvízzel meghintette a háziakat, akik pénzt vagy néhány nyers tojást adtak. A fiúk a tojásokat később a felvásárlónak eladták, s a pénzt elosztották egymás között.

V. Kereplőversek

A nagyheti kereplés első időpontja általában nagycsütörtökön délben volt, s ezt egy esti követte. Nagypénteken a hajnali, déli és esti harangszó helyett is kereplők szólaltak. E napon több helyütt a szentmisé(k)re is a kereplő gyerekek hívták a falu népét, és néhol külön jelezték Jézus halálának idejét is. A nagyszombati kereplés egyben az adománygyűjtést is szolgálta, és valószínűleg megvoltak korábban mindenütt a külön adománygyűjtő szövegek is.

Nagycsütörtökön délben mindenütt az „úrangyalás” verset mondták:

„Wir ratsch’n, wir ratsch’n
Zum englischen Gruss,
Den jeder katholisch Christ beten muss.
Fallet nieder alle auf’s Knie,
Betet drei Vater, Ave Marie.” (Moson)

²³ Horváth J. 1988.

„Hopp!
Wir ratschn, wir ratschn
Zum englischen Gruss
Das jeder katholische Christ beten muss!” (Mosonszentpéter)

„Mir ratschn, mir ratschn
Zum englischen Gruss
Das jeder Christ beten muss!” (Fertőrákos)

„Wir ratschen, wir ratschen
Den englischen Gruss!
Es was ajn jeder Christ
Was er beten muss
Fallt nidr, af alln knie
Unt petet den englischen Gruss!” (Györsövényháza)

„Wir ratschn, wir ratschn
Den englischen Gruss
Das ein jeder Christ beten muss
Fald nieder fald nieder auf allez knie
Betet eine Vater unsere
Und drei Ave Marie.” (Fertőboz)

„Wir ratsch’n, wir ratsch’n
Den englischen gruss
Das jeden Katolisch Christ péten muss
Falt niede’ fallt nide af ojre nin
Un pétet fünf Vater unzer fil Ave Marie.” (Ágfalva)

„Wia ratschn, wia ratschn
Dein englischn Gruas
Das jeida Katolischa Christ was
Vann ea bettn muas.” (Brennbergbánya)

A nagycsütörtök este mondott kereplőszövegek az adatközlők emlékezete szerint megegyeztek a délivel, csupán Mosonból ismerünk külön verset, Magyarkimlén pedig ilyenkor volt az első kereplés:

„Wir ratsch’n, wir ratsch’n
Das Gebet des Herrn!” (Moson)

”Wir ratsch’n, wir ratsch’n
Den Englischen Gruss
Den jeder Katolischer Christ beten muss.” (Magyarkimle, 1946 előtt)

„Kerepelünk, kerepelünk
Az Úr Angyalát
Hogy minden katolikus családnál imádkozzák el!” (Magyarkimle)

Nagypénteken a hajnali, déli és az esti harangszók helyett mindenütt a már ismert kereplőverseket mondták. Mosonban illetve Kímlén pedig egy másik változatot:

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Ave Marie” (Moson, Magyarkimle 1946 előtt)
„Kerepelünk, kerepelünk
Ave Mariát.” (Magyarkimle)

A nagypénteki szertartásokra – a három jelző harangszónak megfelelő – kereplőszövegek voltak, az első, a második illetve a beharangozás helyett.

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Das Erste zum Gottesdienst!”

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Das zweite zum Gottesdienst!”

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
In Gottes Nam'
Himmel und Erden,
Das alle Glücklichselig werden!” (Moson)

„Hopp!
Wir ratschn, wir ratschn erst.”

„Hopp!
Wir ratschn, wir ratschn zweit.”

„Hopp!
Wir ratschn, wir ratschn z'samm
In Gottes Namm,
Himmel und Erden
Das alle Glückselig werden!” (Mosonszentpéter)

„Wir ratschnen zum Gottes dienst.” (Györsövényháza)

„Mir ratschen, mir ratschen
Das erste aus
Das eder Christ kommen soll ins Gottes Haus.”

„Mir ratschen, mir ratschen Z'amm!” (Fertőrákos)

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Das Erste zum Gottes dienes.”

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Das zweite zum Gottes dienes.”

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n
Himmel und erden,
Das alle Glückselig werden.” (Magyarkimle 1946 előtt)

„Kerepelünk, kerepelünk elsöt.”

„Kerepelünk, kerepelünk másodikat.”

„Kerepelünk, kerepelünk össze.”

(Magyarkimle)

Néhol délután háromkor Jézus halálának emlékezetére is külön kerepelőszöveg

volt:

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n

Das bittere Leiden und Sterben

Des Jésus Christus!”

(Moson)

„Hopp!

Wir ratschn, wir ratschn

Drei zum Kreuzgang!” (Mosonszentpéter)

A nagyszombati kereplés tulajdonképpen már az adománygyűjtést szolgálta, mutatják ezt a hozzá kapcsolódó versek is:

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n

Das schweinerne Fleisch,

Die Pumpasbirn, die Osterfleck'n

Wird alle Jahr g'weiht.” (Moson)

„Wir ratschn, wir ratschn

Paar, unpaar,

Heit um die weissn,

Morgn um die rotn Oä.”

„Wir ratschn, wir ratschn

In die Pumper-Mettem

Oüdi Weiwa stehst auf

Mochst die Ostäflecken!” (Mosonszentpéter)

„Wir wünnen den Herrn und der Frau

Ein Glück Selliges Osterfest eine Fröliche Alleluja!

Da mit Sie ess eine anderes Jahr

Auch soll erleben!”

(Fertőboz)

„Wia ratschn, wia ratschn

Um a rots Oä.

(Wir ratschen, wir ratschen

Um ein rotes Ei).”

(Brennbergbánya)

„Wir ratsch'n, wir ratsch'n zusam' Im Gottes Nam'

Das Ratsch'n ist chor bis auf nächstes Jahr

Wir Ratsch'n, wir ratsch'n Pumpesbirn, Osterflächen

Und Schwineres Fleisch, wird alle Jahr g'weicht.” (Magyarkimle 1946 előtt)

Mosonban és Magyarkimlén az adományok begyűjtéséhez külön vers is dukált. Míg a mosoniak már nagyszombaton, a kimleiek csak húsvéthétfőn kapták meg „járán-dóságukat”. Érdekes, hogy az eredeti német nyelvű kimlei változatra már nem emlékez-

tek, de a 70-es években kereplő fiúk még mindig a Mosonból ismert vers magyar tükörfordítását mondták.

„Ich seh’ ein Blümlein blüh’n,
Sie wollen sich bemüh’n bewegen,
Mir ein rotes Ei zu geben.
Ich habe eins gefunden
Steht Jesu in der Wunde;
Die Wunde ist so rot,
Wie ein rots Ei.
D’rum wünsch’ ich Herrn und Frau
Glückselige Osterfeiertag,
Fröhliches Alleluja!” (Moson)

„Itt látok egy szép virágot nyílani,
Kérem, szíveskedjenek nekünk piros tojást adni
Mi is találtunk egyet az Úr Jézus szent sebében
Követjük őt teljes szeretettel.
Kívánunk kellemes húsvéti ünnepeket
és boldog Alleluját!” (Magyarkimle 1946 után)

VI. Összegzés

A fentiekből is kitűnhet, hogy a nagyheti kereplés egységesen „koreografált” adománygyűjtő szokás. A Kisalföld egész területén ismert volt, de a magyar lakosságú községek zömében a szekrényes kereplő használata már a 20. század elején kiszorította. A kereplés mint szokás legtovább a németek és horvátok által lakott településeken maradt fenn.

Az egyes kereplések alkalmából elmondott versek arról tanúskodnak, hogy azok a nyelvjárási különbségektől eltekintve nem mutatnak nagyobb variabilitást, mint amit más népszokásoknál is megfigyelhetünk. Ahol a kitelepítések után is kontinuosnak tekinthető a nagyheti kereplés (Brennbergbánya, Kimle), ott vagy az eredeti német versek, vagy ezek érezhetően magyartalanul, szinte tökéletes tükörfordításban mondott változata él tovább. E versek – nyelvjárási változatoktól eltekintve – az osztrák, délnémet nyelvtérlet hasonló anyagának megfelelői.²⁴

²⁴ Sárosi B. 1998. 15. által Madarassy Lászlótól idézett Baranya megyei példa kereplőszövege magyartalanságával egyértelműen utal annak német eredetére. Ebből a szempontból is érdekes lehet számunkra a teljesen elmagyarosodott Gyarmat szokáseszközének neve, a merács. A szokásszövegekből jól megérthető, hogy ebben az esetben egyszerűen a wir'rachen szövegrész nyelvjárási megfelelője (me racsn) tapadt az eszközre. (Nem ismeretlen ilyen jelenség a Kisalföldön, a „háromkirály-járás” rugós csillagját Rábaközben „szépjelen”-nek nevezik.)

- Bálint Sándor*
1976 Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. Budapest, 1976.
- Bernet-Kempers A. J.*
1967 Randversieringen van de Meester van Katharian van Kleef Volkskunde in de kantlijn.
In Bijdragen en Mededelingen, 1967/2.
- Gálosi Soma*
1925 Mosoni emlékek. Alt Wieselburg, 1925.
- Gugitz Gustav*
1949 Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. Wien, 1949.
- Habersohn Monika*
1979 Ratscherbrauchtum. Österreichischer Volkskundeatlas 6. Lieferung / 2. Teil bl. 107 c.
Wien, 1979.
- Hoffmann-Kryer E.–Bachtold-Stäubli H. (szerk.)*
1931 Handwörterbuch des Seutschen Aberglaubens III. kötet 1196.; IV. kötet 985.; VII.
851. Berlin–Leipzig, 1931.
- Horváth József*
1988 A magyarkimlei gyerekek nagyheti kerepléséről. In: *Borbély János* (szerk.) Kisalföldi
kalendárium. Győr, 1988. 51–53.
- Lanovics József*
1857 Népszerű egyházi archeológia. Wien, 1857.
- Moser Hans*
1956 Die Pumpermetten., Ein Beitrag zur Geschichte der Karwochenbräuche. Bayerisches
Jahrbuch für Volkskunde. Regensburg, 1956.
- Nitsch Mátyás*
1913 A dunántúli németség. In: *Szabó Oreszt* (szerk.) A magyarországi németek. Buda-
pest, 1913. I/2. k.
- Sárosi Bálint*
1998 Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, 1998.
- Schmidt F. H.*
1936 Osterbräuche. Leipzig, 1936.
- Schunko Franz*
1963 Vom Patschen in Niederösterreich. In: Jahrbuch des Österreichischen
Volksliedwerkes (band XII.). Wien, 1963.
- Schuster Karl*
1986 St. Peter-Heideboden. Eisenstadt, 1986.
- Tullner István–Husz János*
1997 A mosonmegyei németek kitelepítése 1945–1946. A mosonmagyaróvári Német Ki-
sebségi Önkormányzat, 1997.
- Wiessenhofer Robert*
1888 Die Jahr. In: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild.
Niederösterreich. Wien, 1888.

RATSCHERBRAUCHTUM VOR DEM OSTERN-FASTENZEIT BEI DEN UNGARN-DEUTSCHEN AM KISALFÖLD (KLEINES FLACHLAND)

Wenn die Glocken am Gründonnerstag „nach Rom fliegen“, werden sie durch den katolischen Gemeinden durch Klappern und ratschen ersetzt. Der Ratschen als Tradition wurde bei der Ungarn-Deutschen und Ungarn-Kroaten am meisten gepflegt. Die Tradition sind im Einheit auf der Mosoner-Ebene lebende Heiderbauern, mittlerweile bei im Sopron und Umgebung lebende Ponzichteren, und Hienzen abgesehen vom Dialekt.

Als Traditionspfleger werden in erster Linie die älteste Schulbuben genannt. In Zusammenhang mit der Grösse den gemeinden 2–4 Gruppen wurden gewählt. Wegen der früh morgigen aufwecken die Buben haben gemeinsam in einem Stahl geschlafen.

Die Klappern und Ratschen wurden von Eltern gemacht, oder die Jungen haben die von älteren Kumpeln geerbt. Sie haben Schubkarrenratsche, Fahnenratschen und Handkurbelratschen benützt, die wurden mit Bändl und Heiligenbilder geschmückt.

Der ersten Ratschen war am Gründonnerstag Mittag und noch mal auf dem selben Tag am Abend geratscht. Am Karfreitag statt der morgigen, mittäglichen und abendlichen Glockenklang haben sie geratscht, mittlerweile für die morgenlichen und abendlichen Gottesdienst. In manchen Orten als Gedächnis des Tot von Jesus Christus haben sie auch gerascht am Karfreitag Nachmittag um drei Uhr.

Der letzten Ratschen am Fastensamstag diente als Gewidmungstour. Die Kinder bekamen Geld, Ei und verschiedene Naturalien für ihren Dienst, die wurden mit einander verteilt.

Der Ratschen am Fastenwoche vor Ostern mit der Evakuierung der Ungarn-Deutschen als Tradition wurde vernichtet, nur im Brennberg lebt heute immer noch, mittlerweile im Kimle wurde benützt bis die 70-er Jahren – im Spiegelformat – auf ungarische Sprache.

Gyula Perger

HÁLA JÓZSEF

ADALÉKOK AZ IPOLY ÉS A GARAM MENTI GYÓGYFORRÁSOK ÉS SZENT KUTAK ISMERETÉHEZ

Bevezetés

„Hontmegye forrásdús hegyein, völgyein nyolcz királykút nevezetét, s emlékét tartja fõnn a népkegyélet, melyekben hajdan e vidéken vadászgató királyaink szomjukat oltották. De jóval több a szent kutak száma, melyek, noha ásványtalan, vizének a néphit egy és más bajba gyógyerõt tulajdonít. Megismerni e szent kutakat a közel fákra, bokrokra aggatott rongyokról, melyeket a hívõ vízbe mártva, s ezzel tagjait megdörzsölve, ott hagyott” – olvashatjuk *Hõke Lajos* 1875-ben írt cikkében.¹ A történelmi Hont és Esztergom vármegyében, az Ipoly és a Garam mentén ma is több ilyen szent kút (*kútacska, kútyika*) található, némelyiknek csak az emléke él. A ma is meglévõ források kultusza búcsújárásokban, azok alkalmi, egyénileg vagy csoportosan történõ felkeresésében nyilvánul meg, a velük kapcsolatos szokásokban a „hivatalos” és a népi vallásosság, a néphit és a népi gyógyászat elemei keverednek. Tiszteletük kialakulásáról és az ott történt csodás eseményekrõl számos történet és monda maradt fenn a néphagyományban, illetve régi leírásokban. Az egykori Hont vármegye székhelye, Ipolyság közelében lévõ valódi gyógyforrások vizének racionális felhasználása (fürdés, ivás, bennük való kenderáztatás stb.) gyakran szintén néphitelemekkel egészült ki.

Dolgozatomat az utóbbi évtizedben, részben a *Liszka József* által vezetett Honti Kutatási Program keretében végzett gyűjtéseim (1991: Hont; Ipolyfõdemes, Ipolyhidvég, Ipolyvisk; 1993: Deménd, Ipolyvisk; 1996: Bény) eredményei és a vonatkozó irodalom alapján írtam meg.

Pribél

„A pribeli templom legendájában is szerepel Szentkút, melyet a nép gyógyító erejének tart” – írta *Hanusz István* 1894-ben.² A Templom-domb oldalában fakadó csodatévõ forrást még a 19. század második felében, nagypéntek éjszakáján is sokan meglátogatták, s a közeli fákra aggatták rongyaikat, némelyik odvába pénzt helyeztek.³

¹ *Hõke Lajos* 1875a. 1.

² *Hanusz István* 1894. 7.

³ *Hõke Lajos* 1866b. 734.; 1875a. 1. A csodaerejû forrásoknál talán áldozatként, illetve a fájdalom, betegség jelképes eltávolításaként, áthárításaként hagyott tárgyakról, rongyokról lásd pl. *Wliskoeki Henrik* 1894.; *Szendrey Zsigmond* 1931.; *Vajkai Aurél* 1942. 133.; *Hoppál Mihály–Törõ László* 1975. 53.

A búcsújárás eredetét *Hőke Lajostól* ismerjük. Alsó- és Felsőpribél közös evangélikus templománál valamikor egy remete telepedett le, akit a törökök megöltek. Ezt az embert később, éjfélénként fej nélkül látták lovagolni a templom körül. A környék katolikusai a visszajáró halott megnyugvása, megnyugtatása céljából keresték fel rendszeresen a helyet és a forrás vizével mosakodtak. A szent kutat a pribéliek, küzdve a babona ellen, később befalazták, de ez nem riasztotta el a búcsújárókat: a falon átszivárgó vizet használták.⁴

Csáb

A falu határában több forrás található, köztük a pincék közelében lévő *Orvoskútyika*. Gyógyerejűnek vélt vízéért régen távoli vidékekről is felkeresték, és a helybeliek is ezzel gyógyították gyermekeik beteg szemeit. Még ma is emlékeznek azokra a rongyokra, amelyeket a gyógyulást keresők otthagytak.⁵

Ipolyszécsénke

A hagyomány ma is számon tartja annak a gyógyerejű forrásnak az emlékét, ami a falu középkori építésű templomában volt és az 1700-as években apadt ki, mert egy aszszony belemosta beteg gyermeke szennyes ruháit.⁶

Beszédes nevet visel a falu határában lévő, bővizű *Bába-kút*, amihez bizonyára szintén kapcsolódtak hiedelmek, de róla a helyi jegyző 1864-ben – sajnos – csak ennyit jegyzett fel a helyneveket gyűjtő *Pesty Frigyesnek*: „[...] nevét honnan vette, nem tudni a nép sok mondottak hozfel de nem allapos miért itt azt felhozni fölösleges lenne”.⁷

Ipolyfödemes

A középkori alapítású falu eredetileg a Kotyinka-völgyben volt, de azt a 16. században a törökök elpusztították. Később került mai helyére.⁸ A régi falu emlékét Kotyinkapusztán az egykori templom falmaradványa és egy kápolna (1. kép) őrzi. A rom közelében három forrás van. Valamikor ezekbe rejtették el a falu harangjait, amelyek hangját ma is, különösen nagypénteken, hallani lehet.⁹

Az Ipolyfödemes, Ipolyszécsénke, Ipolynagyfalú, Ipolyhidvég és Tesmag határainak összeshögellése közelében lévő *Medve-kútról* (2. kép) már *Ipolyi Arnold* is megemlékezett Magyar mythologia című művében. Azt írta róla, hogy oda „jár a nép fájós szemű gyermekeivel”.¹⁰ Feltehetően ugyanerre vonatkozik alábbi közlése is: „Ipolyfödemesnél [van] [...] egy jótékony vizű, szömörce, arc s egyéb kinövéseket gyógyító forrás, de vizét ha elviszik nem szabad földél alatt tartani, mert hatását veszti, hanem

⁴ *Hőke Lajos* 1875a. 1.

⁵ *Csáky Károly* 1998. 9.

⁶ *Manga János* 1929. 3.; *Csáky Károly* 1993. 46–47., 1995. 122.

⁷ *Pesty Frigyes* 1984. 162.

⁸ Erről, valamint a török kori hagyományokról, köztük a Ne félj addig Szent Mihály, míg Födemes talpon áll! szólás eredetéről: *Pesty Frigyes* 1984. (1865-ös adat). 156.; *Horváth Béla* 1881. 32.; *Janovits Károly* 1902. 2.; *Borovszky Samu* é. n. a. 135.; *Manga János* 1931. 1.; *Csáky Károly* 1993. 39.; 1995. 122.

⁹ *Csáky Károly* 1993. 40. és saját gyűjtés.

¹⁰ *Ipolyi Arnold* 1854. 204. Idézte: *Hanusz István* 1894. 8.; *Manga János* 1962. 355.

kertben elásva kell őrizni; a forrás melletti fára a meggyógyultak hálául rongyokat ruháikból s hajfűrtöket aggatnak.”¹¹ *Hőke Lajos* szerint a 19. század második felében a *Medve-kutat* különösen „holdfogyta pénteken” keresték fel a különféle betegségekre (pl. szembajokra) gyógyulást keresők, nemcsak a környékről, hanem például a Bánságból is. Ő is említést tett a „ruharongyok” fára aggatásának szokásáról,¹² aminek szívósságát mutatja, hogy meglétét magam is tapasztaltam 1992-ben.

A szent hely kialakulásával kapcsolatban napjainkig több történet maradt fenn a juhászokat megtámadó és a forrásvízzel megvakított medvéről (Függelék 1.), Szűz Mária megjelenéséről (Függelék 2.) és egy kislányt a medvétől megmentő Máriáról (Függelék 3.). Mások szerint először egy kanász vak gyermeke gyógyult meg a kút vizétől (Függelék 4.).

1. kép. Középkori templom falmaradványa és kápolna az ipolyfödémesi Kotyinka-völgyben (Fotó: Hála J. 1992.)

Ipolyfödémesen és Ipolyhidvégen emlegetnek egy remetét is, aki valamikor a *Medve-kút* mellett élt. *Gunyhójának* helye ma is látszik.

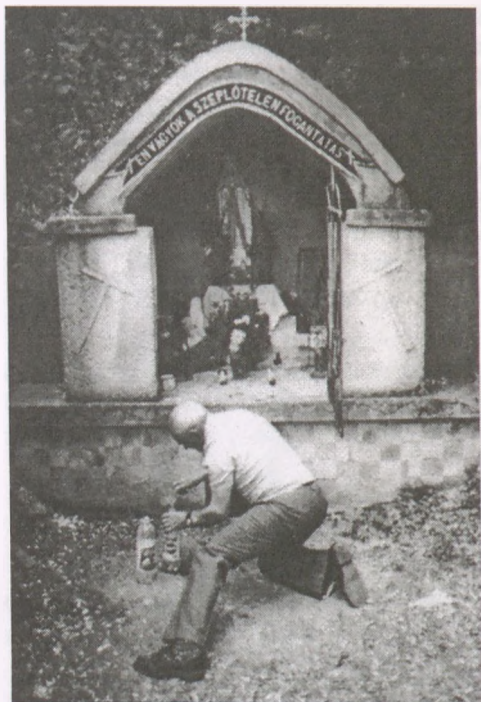
A forrást elsősorban a környékbeli települések (pl. Ipolyfödémes, Kelenye, Ipolyszécsénke, Ipolyhidvég, Tesmag, Palást, Túr, Ipolyság, Ipolynagyfalu) lakói keresték és keresik fel. Egyrészt helyben gyógyítják magukat, másrészt a vizet haza is hordják, különféle bántalmak gyógyítására külsőleg és belsőleg egyaránt használják. A forrásvíznek „nagyon nagy erőt” tulajdonítanak.

Hőke Lajos írta, hogy a 19. század második felében az emberek a forrás közelében gödröket ástak, telehordták vízzel és azokban áztatták beteg tagjaikat, közben imádkoztak.¹³ Ipolyfödémesi idős emberek még emlékeznek arra a három, négyszögletes, földbe ástott, szélein fagerendákkal ellátott *medencikére*, amelyekbe a vizet vezették. A vele való gyógyítás napkelte előtt volt hatásos (Függelék 5.)

¹¹ *Ipolyi* i. m. 203. Ezeket az adatokat Ipolyi számára Csaplár Benedek jegyezte fel Nyitrán 1853-ban Tertszyánszky András nevű, feltehetően honti diákjától (*Hála József* 1995b. 210, 215.) Idézte: *Wlislocki Henrik* 1894. 321.; *Szendrey Zsigmond* 1931. 198.; *Csáky Károly* 1993. 105.

¹² *Hőke Lajos* 1866b. 734.; 1875a. 1.

¹³ *Hőke Lajos* 1866b. 734.

2. kép. A Medve-kút
(Fotó: Hála J. 1992.)

3. kép. Anya és leánya: az ipolyfödemesi
Morvai Mária és a Medve-kút vizétől meg-
gyógyult Morvai Klára (Fotó: Hála J. 1992.)

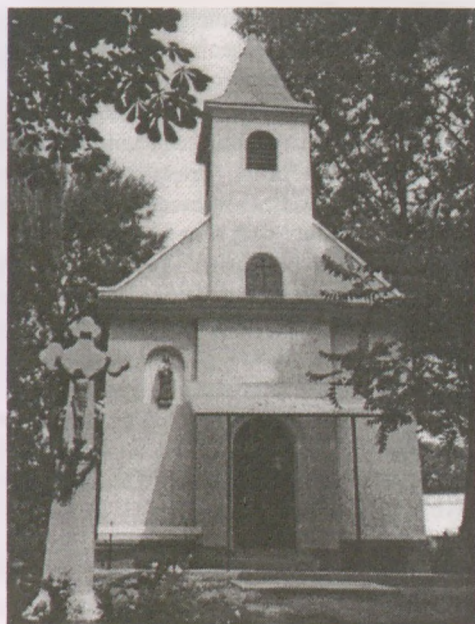
A hazavitt víztől is sokan meggyógyultak, mint például a két világháború közötti időszakban az ipolyhidvégi Laczi László (Függelék 6.) és 1969-ben az ipolyfödemesi Morvai Klára (3. kép) (Függelék 7.). Az utóbbi esetnek híre ment a környéken és az jelentősen hozzájárult a forrás kultuszának újjáéledéséhez.

A gyógyulás évében az apa, Morvai Ferenc a falubeliek segítségével egy kis, barlangszerű, boltíves kápolnát (2. kép) épített a forrás fölé (addig az ott lévő szobrok egy, már eléggé tönkrement fafedél alatt álltak), amit Szalay Jenő helybeli plébános szentelt fel 1970. szeptember 29-én. Előtte két fa (1934-ből és 1989-ből) és egy vaskereszt áll.

A forrásnál szentmisét nem tartanak, de a környékbeli falvakból, elsősorban aszszonyok és főleg vasárnap délutánokon, valamint Mária-ünnepeken, pap nélkül, *proseció*val ma is rendszeresen felkeresik. Útközben „elvégzik az olvasót” és énekelnek. Az ipolyfödemesiek a falu szélén lévő keresztnél, az ipolyhidvégiek pedig a temetőnél álló Fájdalmas Szűzanya-szobornál szoktak gyülekezni, onnan indulnak a *Medve-kúthoz*.

Hont

A Börzsöny északi részén, Hont határában lévő csitári *Kutyika* is régi szent helye a környékbelieknek, talán már a 18. században megvolt. Ez utóbbit látszik bizonyítani egy

4. kép. A hont-csitári kápolna és kökereszt
(Fotó: Hála J. 1991.)

5. kép. Hazaszállításra szánt víz töltése
a hont-csitári Kuttyikában
(Fotó: Hála J. 1991.)

1736 és 1739 között készült földrajzi leírás. Ez egy, a falu hegyeiben lévő „gyönyörű forrás”-ról tudósít, ami „a Remete lakásánál tsurog ki”.¹⁴

6. kép. Búcsújárók Hont-Csitáron (Fotó: Hála J. 1991.)

¹⁴ Dávid Zoltán–T. Polónyi Nóra 1980. 75.

Az 1850-es évek elején egy odazarándokoló váci asszonynak megjelent Szűz Mária. Az eset híre széles körben elterjedt. A helyen hamarosan két kápolnát emeltek és letelepedett ott egy István nevű remete is. Sokáig elsősorban az Ipoly menti és bürzsönyi falvak búcsújáró helye volt, de már a múlt században felkeresték távoli vidékekről is. Ma egy 1949-ben felszentelt kápolna (4. kép) és lourdes-i barlang, valamint egy kőkereszt és a befoglalt forrás fogadja az áldozócútörtökön és Mária-ünnepeken tartott búcsúkra, illetve más alkalmakkor a látogatókat (5–6. kép) az időközben nagy hírnévre szert tett, VI. Pál pápa apostoli áldását is bíró (1977) szent helyen. A forrás vizét a helyszínen és otthon, külsőleg és belsőleg egyaránt használják, tőle gyógyulást remélnék¹⁵ (6. kép).

A *Höke Lajos* mint szemtanú által leírt, a 19. század ötvenes éveiben a váci asszonnyal történt eset¹⁶ után is többen is látni vélték a forrásban Szűz Máriát (Függelék 8.) és történetek szólnak a *Kutyika* mellett egykor állt fakeresztet kivágó gonosz földesúr megbűnhődéséről, a hely nevezetességének számító, a 18. század második felében vagy a 19. század elején készült Magyarok Nagyasszonya szobrával kapcsolatos csodás eseményekről (Függelék 9–11.) és gyógyulásokról (Függelék 10., 12.) is.

A hont–csitári *Kutyikánál* énekelt, illetve azzal kapcsolatos régi énekek és imák nyomtatásban (ponyvákban) és a szájhagyományban egyaránt fennmaradtak.¹⁷

Szalatnya

A 18. század végén a gyógyvizeket még elsősorban a gyógyulást remélnők keresték fel, a 19. század elején – a polgári életformára törekvés jegyében – megindult egy azok felé irányuló turizmus, amely már az üdülést, pihenést és kikapcsolódást is megcélozta.¹⁸ A gyógyulás reménye mellett e törekvésnek köszönhető népszerűségét a 19. század első felében a *Crantz* bécsi professzor, majd *Kitaibel Pál* által 1777-ben, illetve 1802-ben megvizsgált és leírt¹⁹ szénsavas forrásokra alapított szalatnyai fürdő is.

A „regényes helyet” a terület földbirtokosa, gróf Koháry István főispán emelte ki „semlés posván állapotából”²⁰ és felvirágoztatta: 1804-ben emeletes vendégfogadót, fürdőházat és más épületeket emeltetett a szépen kialakított parkban és egy táncterem is várta a vendégeket; eret vágatni, köpölyöztetni és fogat húzatni is lehetett.²¹ A fürdőhely a 19. század első felében élte virágkorát. Hont vármegye bábaasszonya, a Csokonaival is kapcsolatot tartó költőnő,²² *Vályi Klára* 1807-ben *Nagy Méltóságú Gróf Koháry Ő Excellentyája* T. Honth Vármegyének örökös Fő-Ispányának Birtoka alatt lévő savanyú Vízéről címmel verset is írt róla.²³ A szalatnyai fürdő a vármegye politikai és társadalmi életének fontos színhelye volt (pl. gyakran rendeztek ott közgyűléseket és más összejöveteleket),²⁴ egy alkalommal (valószínűleg 1846-ban) felkereste *Petőfi Sándor* és *Jókai Mór* is.²⁵ A fürdő népszerűsége, látogatottsága a 19–20. század fordulójára lecsökkent, a

¹⁵ *Hála József* 1995a. további irodalommal és fényképekkel.

¹⁶ *Höke Lajos* 1866b. 738–739.; 1875a. 1.; 1875b.

¹⁷ *Kamarás József* 1984a. 44, 45–49.; 1984b. 97–99.

¹⁸ *Petneki Áron* 1982. 146–147.

¹⁹ *Kitaibel Pál* 1802.; *Tognio Lajos* 1838a. 15.; 1838b. 141.; *Kiss László* 1992. 20.

²⁰ *Pesty Frigyes* 1984. 261.

²¹ *Vályi Klára* 1807. 136.; *Vértesi* 1838. 446.; *Árva* 1846. 733. *Palugyay Imre* 1855. 679.; *Borovszky Samu* é. n. a. 62.

²² *Kiss László* 1992. 20.

²³ *Vályi Klára* 1807. 134–136.

²⁴ *Vértesi* 1838. 446.; *Pesty Frigyes* 1984. 261.; *Höke Lajos* 1869a. 40.; *P. L.* 1893.

²⁵ *P. L.* 1893. 68.; *Csáky Károly* 1985. 190–191.; 1993. 62.; 1995. 120.

szélesebb (távolabbi tájakról érkező) közönség részéről kiment a divatból,²⁶ helyi jelle-
gűvé vált.

A szénsavas ásványvizet palackozták is. A 19. század első felében a Garam és az
Ipoly mentén ez volt a legkedveltebb gyógyvíz, élvezeti ital, amit „szalatnyai savanyú
víz” néven szállítottak a szomszédos vármegyékbe, sőt, Bécsbe, Budára és Pestre is.²⁷
Az 1830-as években 10 000 „butykával” palackoztak belőle,²⁸ forgalmazása a század
végére erősen lecsökkent.²⁹ Ma *Slatina* néven Szlovákia-szerte kedvelt ital.

A vizet az orvosok belsőleg és külsőleg sokféle baj, betegség ellen ajánlották.³⁰
Például émelygés és hányás ellen „Inni kell – úgymond – 2–3 poháral akár magán, akár
tehén- vagy szamar-téjjel”; a fürdő „váltólázak utó-betegségeiben, görcsökben, küsz-
vényben, csúzban, fővényben, üdült mell-szenvedésekben, kezdő víz-kórságban; külön-
féle bőr kiütések, és fekélyek gyógyításában pedig elegendőképp nem ajánlható”.³¹

A „csuda munkálatairól híres”³² víz a helyi és a környékbeli parasztság életmódjá-
ra is hatással volt. „Az íze erőssen tsépös, savanyú, és olly kellemetes, hogy a’ szomszéd
Helységeknek Lakosai más vízzel nem is akarnak élni. Magok a’ Barmok, ha egyszer
meg kóstolták ezt a’ vizet, messziről sietnek ezen forráshoz” – írta *Kitaibel Pál* 1802-
ben.³³ *Vályi Klára* említett versében ezt olvashatjuk: „Mivel e” két Falú közzé az a’ for-
rás szorúla / Sok Paraszt nyári munkába, már ettől meg gyógyúla.”³⁴ *Árvay* 1846-ban
idillikus képet festett a fürdőről, amelyben egyebek mellett megemlítette, hogy „a’ kút
körül számos pórnő heverészett, kik a’ közel falukból korszokkal jöttek ide vízért”, mert
az egészséges ital, „mellyet a’ körvidéki pórok közönséges ivóvíz helyett folyamatosan
használnak, ’s következtében ép egészség mellett számosan élnek öreg kort [...]”³⁵
Pongrácz Lajostól tudjuk, hogy Szalatnyáról a 19. század végén is parasztleányok és
-menyecskék hordták a vizet a szomszédos településekre.³⁶ *Csörög, mint a szalatnyai
korsó* – mondták egykor Hontban a szószátyárra, utalva arra, hogy a falu ásványvizét
csörgős korsókban árusították.³⁷ A környék parasztsága nemcsak a vizet fogyasztotta
rendszeresen és előszeretettel, hanem kihasználta a fürdő adta lehetőségeket is: „Jelenleg
(1869-ben) állandó fürdővendég egy sincs; csak egy pár órára kiránduló akad; ünnepe-
ken és vasárnapokon már több fordul meg, kivált vidéki pórnép, hogy magát megköpö-
lyöztesse.”³⁸

²⁶ *Borovszky Samu* é. n. a. 3.

²⁷ *Vályi* i. m. 1807. 135.; *Tognio* i. m. 1838a. 16.; 1838b. 141.; *Török József* 1848. 136.; *Palugyay* i. m. 678.; *Pesty* i. m. 1894. 261. *Hőke* i. m. 1869a. 40. *P. L.* i. m. 66–67., *Borovszky* i. m. a. 3.; *Boleman István* 1896. 96.

²⁸ *Vértesi* i. m. 433.

²⁹ *Boleman* i. m. 96.

³⁰ *Kitaibel* i. m. 3–4.; *Tognio* i. m. 1838b. 141.; *Török* i. m. 1848. 138.; *Palugyai* i. m. 679.

³¹ *Vértesi* i. m. 433, 445.

³² *Tognio* i. m. 1838a. 15.

³³ *Kitaibel* i. m. 1. Az eredeti forrás említése nélkül idézte: *Vértesi* i. m. 444. Vö. *Török* i. m. 136.

³⁴ *Vályi* i. m. 135. A „két Falú”: Szalatnya és Horváti.

³⁵ *Árvay* i. m. 733.

³⁶ *P. L.* i. m. 66.

³⁷ *Borovszky* i. m. a. 135.

³⁸ *Hőke* i. m. 1869a. 40.

A kissé sós, meszes, kénes és szénsavas ásványvizéről nevezetes Gyűgyön a 20. század elején gróf Oberndorf építtette az első fürdőmedencét, a „szabadfürdő” egy ivó-csarnokkal együtt 1909. május 31-én nyílt meg. Mára Európa-szerte ismert fürdőhely lett, amit elsősorban reumatikus betegségekben szenvedők keresnek fel.³⁹ A vizet az 1880-as évektől palackozták, a 20. század elején Amerikába is szállították.⁴⁰ Paraszti használatáról régi leírások tanúskodnak.

A Gyűgy, Mere és Egeg határában, a Selmec-patak bal partján, a *Gesztence* nevű domb oldalában fakadó ásványvízforrásokat a 19. században összefoglaló néven *gyűgyi forrásoknak* nevezték. Ezek között langyosak és hidegek egyaránt voltak. Többségük a bennük lévő ásványi anyagokból több méter magas halmokat épített (a legnagyobb 30–40 négyzetméter felületű volt), tetejükön, oldalukon folyt ki a víz.⁴¹ E források közül a legjelentősebbeknek nevet is adtak, például *Bödös-forrás*, *Köszvény-forrás* (szlovákul *Hostečna*), *Fő-forrás* (Gyűgy); *Kő-forrás* (szlovákul *Nakameni*) (Mere).⁴²

A gyűgyi forrásoknál valamikor egy „szentkép” volt elhelyezve, amelyhez „a környékből, sőt szomszéd megyékből a beteg, és imádkozó nép zarándokolt – az utóbbi századokban ezen vallásos szokás végképpen megszűnt. „Jelenleg csak szem, és reumatikus betegek napkelte előtt, látogatják – jó sikerrel – a Gesztencei halmon nyugoti oldalnál létező hathatós gyógyforrást” – olvashatjuk egy 1865-ben készült feljegyzésben.⁴³

A fenti sorok papírra vetése előtt majd három évtizeddel *Tognio Lajos* faggatott ki gyűgyi és merei öregeket a *Köszvény-forrás* vizének használatáról és hatásáról, akik „azt vallák, hogy a’ szomszéd, de távolabb vidékekről is, nevezetesen Méznelvő, Rakonca, Rencsfalu, ’s tb. helységekből különféle bajokban keresnek és találnak is segedelmet itten sok betegek, nevezetesen a legmakacsabb csúzos bajokban, és szembetegségekben. [...] Bizonyos előítéllettől vezettetve úgy gondolják az ottani lakosok, hogy ezen víz gyógyító ereje a’ hold némelly negyedeikor sokkal hathatósabb mint máskor, honnét a’ betegek hónaponként az utolsó holdnagyed előtti pénteken nap’ kelte előtt sokkal nagyobb számmal jelennek meg, mint máskor. [...] A’ víznek használata a’ beteg tagnak vele ismételve tett mosogatásában áll, mellyel még az itteni lakosok azon előitélete is összekapcsolódik, hogy a’ beteg taggal valamelly viszonyban álló ruhadarabot, vagy más emlékeztető jelt, ereklyétül, áldozatul kelljen a forrás mellett álló fára akasztani. – Az efféle díszlett gyógyulás jelei, mint ugyanannyi trophaeumok, úgy mint kalapok, fejkötők, kendők, szalagok, zsinórok, és más minden féle rongyok, fésűk, ollók, ’s tb. mellyekkel az említett fa és a közel bokrok szüntelen beaggatva vannak, noha ezek közül a használatosokat időről időre az itt gyakran megjelenő cigányok szüntelen leszedik, másokat a szél ragad el, avagy az idő emészt meg, eléggé mutatják, hogy ezen forrás szakadatlanul ’s szorgalmatosan látogattatik, és használtatik. Némellyek díszlett gyógyulásuk hálájának jelétül apró pénzdarabokat dobálnak a forrás nyiladékába, mellyeket

³⁹ Csáky i. m. 1985. 47–48.; 1995. 119.

⁴⁰ Chyzer Kornél 1885. 86.; Borovszky i. m. a. 4.; Csáky i. m. 1985. 48.

⁴¹ Torkos–Tognio i. m. 4.; Török i. m. 45.; Palugyay i. m. 665.; Pesty i. m. 130.; Hőke i. m. 1869a. 41.; Chyzer i. m. 86.

⁴² Torkos–Tognio i. m. 10.; Török i. m. 45.; Palugyay i. m. 665.; Pesty i. m. 221.; Boleman i. m. 145.; Borovszky i. m. a. 4.

⁴³ Pesty i. m. 129.; Vö. Hőke i. m. 1869a. 41.

a' vidék ökrészei, kanászai időről időre felkeresnek, a' néhány fillerre menő áldozatokat kihalásszák, belőlök magoknak jó napot csinálnak.”⁴⁴

A források által felépített mészdombok oldalában és aljában a helybeliek gödröket ástak. Ezekben kenderet áztattak, amely „más kenderből tulajdon fehérsége, puhasága és selyemféle fénye által” különbözött. Az egyik forrásdomb hasadékból a parasztok „barmnak nyalásra” ásványi anyagokat gyűjtöttek.⁴⁵

Magyarád, Szántó és Bori

A magyarádi mésztufadombokból kifolyó meszes és kénes meleg víz „tócsáját” a környékből és távoli tájakról „emberemlékezet óta” keresték fel a betegek. A víz használatára „különféle bajokban csodához hasonló gyógyulásokat” eredményezett.⁴⁶ „A meleg forrás becsét az itteni köznép már régóta ismeri, mert idegyöngék, köszvényesek stb. kínzó bajait itt gyógyították meg, még pedig sikeresen” – olvashatjuk egy 1861-ben megjelent cikkben.⁴⁷ A víz bőrbetegségek gyógyítására is jó volt, ivását emésztési, máj- és lépbetegségek ellen javasolták.⁴⁸

7. kép. A Luca-kútja Magyarádon (István Bácsi 1858a. 122.)

A közbirtokossági tulajdonban lévő kénes fürdőt az 1820-as években vágatták a korábbinál nagyobbra, akkor építettek mellé egy „járási alorvosi lak”-ot is. Az 1860-as években Somogyi Károly helybeli közbirtokos vette bérbe és a víz fölé 1864-ben egy fürdőházat emeltetett.⁴⁹ Ettől kezdve egy „úri fürdő”, egy „kisebb közfürdő” és több kád-

⁴⁴ *Torkos-Tognio* i. m. 11–12.; Vb. *Török* i. m. 46.; *Palugyay* i. m. 665. (idézte: *Szendrey* i. m. 198.); *Höke* i. m. 1866b. 734.; 1869a. 40–41.

⁴⁵ *Torkos-Tognio* i. m. 7, 10.; A kenderáztatást említették még: *P. I.* i. m. 633.; *Höke* i. m. 1869a. 41.

⁴⁶ *Pesty* i. m. 86.

⁴⁷ *Lózerth* 1861. 283.

⁴⁸ --r. 1868. 115.; *Chyzer* i. m. 83.

⁴⁹ *Pesty* i. m. 219, 267.; *Höke* i. m. 1869b. 72.

fürdő működött a faluban.⁵⁰ A 19. század végén a fürdőház mellett egy többszobás villa és egy vendéghozadék is működött.⁵¹

A fürdő közelében lévő, körülbelül 4 méter magas mészkődombból kifolyó meleg forrást *Luca kútjának* nevezték (7. kép). Ennek keletkezéséről egy hiedelemmonda több változata maradt fenn (Luca-napja, dologtiltó nap, kővé válás)⁵² (Függelék 13–18.).

A Magyarád határában lévő egyik „gyöngye ásványforrás” iszapját a helybeliek zsi-radékokkal keverték össze és szarvasmarhák törött lábaira rakták. A neve *forrasztópor* volt.⁵³ A fürdő 1860-as évekbeli „civilizálása” előtt az idény augusztus elejéig tartott, mert „az idegen betegek kénytelenek voltak a helybeli kendernek adni a helyet”.⁵⁴

Szántó forrásainak⁵⁵ ásványvizeiről a 16. századtól vannak adatok.⁵⁶ A kénes vízről *Török József* azt írta 1848-ban, hogy „Gyógycélokra ezen forrás vize sem használta-tik, hanem a’ helység lakosai mindennapi italul élnek vele”.⁵⁷ A települést híressé tevő vasas és szénavas vízről olvashatjuk egy 1860-as évekbeli leírásban: „[...] kivált a’ nyári hónapokban a’ helybeli lakosság, mely Magyar és tót nemzedék, valamint a’ szomszéd környék is télen nyáron ezen vízzel él, melynek egészséges hasznát érzi”.⁵⁸ E vizet, amelynek forrása mellett az 1860-as években parkot, sétahelyet alakítottak ki, valamint szállodát, éttermet és tánctermet építettek,⁵⁹ palackozták is, az 1850-es években nyaranta 40–50 000 „pintes tüveggel”, az 1870-es években évi 100 000, a 19–20. század fordulóján évi 2 000 000 palackkal szállítottak el a faluból a fővárosba, valamint az ország különböző részeibe, illetve külföldre, például Németországba is.⁶⁰

Szántó helyi jelentőségű fürdője a *Veres víz* volt, amelyben elsősorban a köszvényben szenvedők kerestek gyógyulást.⁶¹

A szomszédos Bori *Buzgó* nevű, meszes és kénes vizet adó forrása a helyi és a környékbeli lakosságnak szolgáltatott ivó- és fürdővizet.⁶²

Hébec

Deménd határában egy dombtetőn, akác- és tölgyerdővel övezve áll Hébecpuszta több évszázada épült kis temploma, a környékbeli falvak lakói által régi idők óta látogatott búcsújáró hely (8–10. kép). Hébec egy középkori falu (első említése: Hebe h, 1276⁶³) emlékét őrzi, amely (feltehetően a török uralom ideje alatt⁶⁴) elpusztult.

⁵⁰ --r. 1868. 115.

⁵¹ *Boleman* i. m. 62. A magyarádi fürdőről lásd még pl. *Török* i. m. 43.; *Palugyay* i. m. 617.; *Chyzer* i. m. 83.

⁵² *Ipolyi* i. m. 118.; *István Bácsi* 1859. 123.; *Lózerth* i. m. 283.; *Pesty* i. m. 220, 268.; *Höke* i. m. 1867. 595.; *Hanusz* i. m. 340.

⁵³ *István Bácsi* i. m. 122.; *Höke* i. m. 1869b. 72.

⁵⁴ *Höke* i. m. 1869b. 72.

⁵⁵ *Török* i. m. 92.; *Palugyay* i. m. 680.

⁵⁶ *Borovszky* i. m. a. 63.

⁵⁷ *Török* i. m. 92.

⁵⁸ *Pesty* i. m. 267.

⁵⁹ --r. 1868. 115.; *Höke* i. m. 1869b. 72.

⁶⁰ *István Bácsi* i. m. 122.; *Pesty* i. m. 267.; *Höke* i. m. 1869b. 72.; *Bernáth József* 1879. 137.; *Chyzer* i. m. 101.; *Boleman* i. m. 78.; *Borovszky* i. m. a. 3, 63.

⁶¹ *Pesty* i. m. 268.

⁶² *Höke* i. m. 1869a. 72.; *Borovszky* i. m. a. 3, 31.

⁶³ *Bakács István* 1971. 123.

⁶⁴ *Danczi Lajos* 1991. 4.

A templom védőszentje Szent Ilona, a főoltáron az ő, a mellékoltáron pedig Szűz Mária képe látható. Hébec Deménd plébánia filiája.

8. kép. A hébeci templom és búcsújárók a 19. században
(István Bácsi 1858a. 241.)

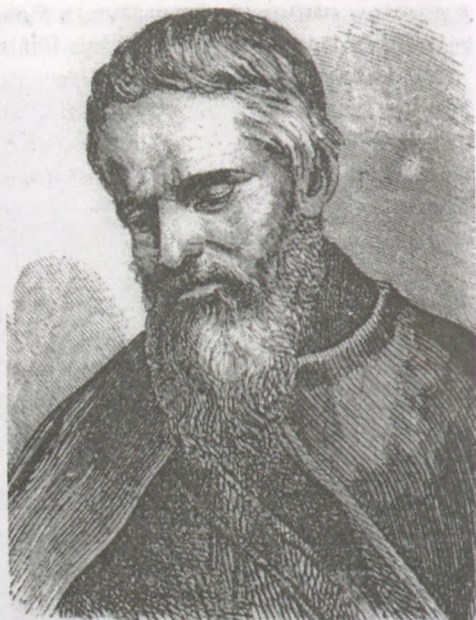

9. kép. Búcsújárók a hébeci templomnál (Fotó: Hála J. 1993.)

A főbúcsút a Szent Ilona napját (augusztus 18.), a kisbúcsút pedig a Kisboldogasszony napját (szeptember 8.) követő vasárnap tartják (9–10. kép). A szocializmus időszakában bekövetkezett négy évtizednyi kényszerű szünet után az 1990-es évek elején újjáéledt búcsú eredetéről semmit sem tudunk. Az bizonyos, hogy már a 18. század előtt felkeresték a helyet a búcsújárók. Ezt bizonyítja, hogy az említett évszázad

10. kép. Búcsújárók a hébeci templomban
(Fotó Hála J. 1993.)

11. kép. Bada József, a hébeci remete
(István Bácsi 1858b. 243.)

elején az ünnepi alkalmak betiltásáról rendelkezett a vármegye. Okként azt nevezték meg, hogy a búcsúk általában „részegeskedéssel, veszekedésekkel, emberagyonütésekkel végződtek”. 1775-ben egy juhásznak álmában megjelent Szent Ilona, aki kérte, hogy ne hagyják pusztulni a templomot.⁶⁵ A roskadozó épületet helyrehozták, majd a 19. század elején Simonyi Ferenc helyi földbirtokos újjáépíttette,⁶⁶ később a 20. század elején, majd második felében restaurálták.⁶⁷

Simonyi Ferenc egy házat is építtetett a templomszolga számára, akinek egy négyholdas kertet is a rendelkezésére bocsátott.⁶⁸ A templom és környéke gondozását 1832-től Bada József kiszolgált huszár mint remete végezte, aki több mint három évtizeden át látta el ezeket a feladatokat⁶⁹ (11. kép). Még a két világháború közötti időszakban is remete tevékenykedett a kegyhelyen,⁷⁰ az utolsó 1980-ban halt meg.⁷¹

Hébecnek jelenleg nincs szent kútja, de a 18. században volt, mégpedig a templomban, „melyet a nép fölötte kegyelt” – írta *Majer István* 1858-ban, majd hozzátette: „de már most ennek nyoma sincsen, hanem a hegy tövében van egy igen jó forrás”.⁷² A nép szerint ez utóbbi is csodatevő volt.⁷³

⁶⁵ *Hőke* i. m. 1875a. 2.

⁶⁶ *István Bácsi* 1858a. 240.; *Gyürki Antal* 1882. 157.

⁶⁷ *Ipolyvölgyi Németh J. Krizosztom* 1991. 125.; *Csáky* i. m. 1993. 60.

⁶⁸ *Gyürki* i. m. 158.

⁶⁹ *István Bácsi* 1858b. 242–244.; *Pesty* i. m. 85.; *Gyürki* i. m. 158.; *Csalomjai Pajor István* 1897.

⁷⁰ *Ipolyvölgyi Németh* i. m. 125.

⁷¹ *Danczi Lajos* 1991. 4.

⁷² *István Bácsi* 1858a. 240.

⁷³ *Hőke* i. m. 1866b. 734.

Ipolyvisk határában, a falutól északnyugatra lévő dombon, a *Szőlők mögötti erdő*-ben 1829 óta⁷⁴ áll egy kis kápolna, előtte kőkereszt van (12. kép) és a közeli völgyben szent kút található (13. kép) egy faoszlopra szegezett fémkereszttel megjelölve. 1865-ben *Ettenberger János* jegyző a következőket írta a helyneveket gyűjtő *Pesty Frigyes*-nek: „Szőlők möge szántó földek, mellyek egy kisdud része lakosságé, nagyobb része uraságé, itt egy part oldalba nagy árkok felett fekszik Szent Kúti Kápolna, hová olykor szomszéd községekből is ájtatoskodni által jönnek; sőt ezen kúti víz, melly szárazságokban ki száradni szokott, már több esetekben hasznos gyógyerejéről ismeretes [...]”⁷⁵ E helyen régen a Hétfájdalmú Szűzanya napját (szeptember 15.) követő vasárnap tartották a búcsúkat, amelyeket a szocializmus időszakában betiltottak. Az 1990-es évek elején történt felújításuk Oros János ipolyviski plébános nevéhez fűződik. A *kutacska* vagy *kútyika* elsősorban Ipolyvisk kegyhelye volt, de a környékbeli településekről (pl. Ipolyszetéről, Százdrol, Alsószemerédről, Deméndről, Pereszlényből, Ipolyságról, Gyerkről, Szalatnyáráról) is számosan felkeresték, illetve felkeresik, és nemcsak a búcsú napján.

12. kép. Az ipolyviski kápolna és kőkereszt (Fotó Hála J. 1992.)

E búcsújárás eredete is Mária-jelenésre vezethető vissza (Függelék 19.) és a forrással kapcsolatosan más csodás történeteket is ismernek. A terület gazdája betemette a szent kútát, de miután beteg fia annak a vizétől gyógyult meg, a földet az egyházközségnek ajándékozta (Függelék 20.). A forrás eredetileg a kápolna közelében, egy ma is meglévő nagy fa tövében volt. Valamikor egy asszony pelenkát mosott benne, mire az eltűnt és a mai helyén (13. kép) bukkant fel ismét (Függelék 21–23.). Az említett nagy fát egyszer meg akarták semmisíteni, de vérezni kezdett, ezért abbahagyták kivágását (Függelék 24–25.).

⁷⁴ *Fábián János* 1864.; idézi: *Csáky* i. m. 99.

⁷⁵ *Pesty* i. m. 312.

13. kép. Az ipolyviski szent kút (Fotó: Hála J. 1993.)

A forrás vizét helyben (13. kép) és otthon is használták és használják különféle bajokra, leginkább szembetegségek (pl. szemgyulladás) gyógyítására (Függelék 26–27.).

Régen a búcsú napján az ipolyviskiek a falu templomától indulva *proseció*val, feszülettel, lobogókkal, Fájdalmas Szűzanya szobrával, a helyi plébános vezetésével, imádkozva és énekelve mentek a szent kúthoz.

A távolabbi múltban és akkor is, amikor tiltva volt a búcsújárás, elsősorban asszonyok, de férfiak is rendszeresen felkeresték a kápolnát és a forrást, különösen szombati napokon, Mária-ünnepeken és böjtben, szintén *proseció*val, de pap nélkül. A templomból magukkal vitték a feszületet, út közben énekeltek és imádkoztak, megérkezésükig három rózsafüzért mondtak el. Amikor közel értek a kápolnához, a *Máriát dicsérni, hívek jöjjetek...* kezdetű éneket énekeltek, majd a kereszthez érve *A keresztfához megyek...* kezdetűt. Ezután elmondták a *beköszöntő imádságot* (Függelék 28.) és további Mária-énekeket énekeltek (pl. Függelék 29.). Hazaindulás előtt az *Isten hozzád viski Szűzanya...* kezdetű imát mondták el.⁷⁶ A szent kúttal kapcsolatos énekeket és imákat az ipolyviski asszonyok közül többen kéziratokban, füzetekbe és lapokra feljegyezve őrzik.

Perőcsény

Pesty Frigyes helynévgyűjteménye, Schus Zsigmond jegyző 1866-os adatszolgáltatásának köszönhetően egy régi Ipoly menti búcsújáró hely, Mária-kegyhely emlékét őrizte meg: „Bagóles hol bagoly volt a sasok hívója, miket az itt szálásoló katona tiszték lesből lövöldöztek, hivatott az előtt Boldog Asszony völgyének nem messze lévén hozzá Remete kútja dülő, harangláb és Pusztá Templom, melynek falaiból még most is élő emberek madarakat szedtek, el hordattak s mostani haraszi major épült belőle, mondják, hogy valamikor búcsú járó hely volt a Szent Kúthoz, most a kútnak semmi nyoma”.⁷⁷

⁷⁶ Saját gyűjtés és *Csáky* i. m. 1993. 100.

⁷⁷ *Pesty* i. m. 248. Boldogasszony völgyét és a hajdani búcsújárásokat egyik írásában említette *Hőke* i. m. 1866a. 840. is.

A Bénytől északnyugatra, a falut körülölelő (feltehetően középkori⁷⁸) földsánc külső gyűrűjének völgyében lévő *kútacska* az Alsó-Garam és az Alsó-Ipoly menti magyarság egyik legfontosabb búcsújáró helye.

A forrás fölött már a 19. század közepén fakápolna állt,⁷⁹ amely 1925-ben leégett. A mai kápolnát (14. kép) Janig János módos helybeli gazda és felesége, Teknyős Rozália építtette 1927–1928-ban. Nevüket az épület bejárata felett elhelyezett márványtábla őrzi, amelyen egy vers (Függelék 30.), valamint az adományozó hívek lakóhelyeinek nevei (Bart, Bény, Csata, Damásd, Kéménd, Kisgyarmat, Kőhidgyarmat, Kiskeszi, Lekér, Páld, Szalka) is olvashatók. A kápolnát régen a *tisztleányok*⁸⁰ takarították, a rendben tartást ma a Rózsafüzér Társulat tagjai végzik.

14. kép. A bényi szent káti kápolna
(Fotó: Hála J. 1996.)

A szent kút vize a régi kápolnából favályún folyt ki, a búcsújárók ebből ittak, vittek haza, illetve ezzel mosták kezüket, lábukat, szemüket stb.⁸¹ A kút ma a kápolna mellett áll (15. kép). A völgy két oldalán keresztúti stációkat helyeztek el, a bejáratánál egy lourdes-i barlang áll.

A hagyomány szerint a forrást Szent László királyunk a kardjával fakasztotta (Függelék 31–33.). Valamikor megjelent ott Szűz Mária,⁸² akit azóta is többször látni véltek (Függelék 34–35.). A szent kutat egyszer egy ember be akarta temetni, de állatai megdöglöttek és a *kútacska* „kiforrtta magát”⁸³ (Függelék 36–37.).

A búcsúkat pünkösdhétfőn, valamint Nagyboldogasszony (augusztus 15.) és Kisboldogasszony (szeptember 8.) napján tartották. A Nagyboldogasszony-napi búcsú egyben aratási hálaadási ünnep is volt. A processziók aratókoszorút és új kenyeret is vittek magukkal, amelyeket a pap megszentelt. E búcsú megtartását a szocializmus időszakában tiltották (negyven év alatt csak kettőt engedélyeztek, egyet 1968-ban és egyet

⁷⁸ Magyar Zoltán 1996. 13–14.

⁷⁹ Pesty Frigyes 1864.

⁸⁰ A négy *tisztleányt* minden évben virágvasárnap a pap jelölte ki egy évre a módos gazdacsaládok gyermekei közül. Feladatuk volt a templom takarítása is, valamint gondoskodniuk kellett arról, hogy Isten házában mindig legyen friss virág és nagy ünnepeken kint álltak az oltárnál a pap előtt. Társaik voltak a processziókon a szobrokat, zászlókat vivő és nagy ünnepeken ministráló *tisztleányok* (Novák József Lajos 1913. 37. és saját gyűjtés)

⁸¹ Saját gyűjtés és Novák i. m. 38. Utóbbi idézte: Szendrey i. m. 87, 89.

⁸² Borovszky i. m. b. 17.; Novák i. m. 61.

⁸³ E történetet említette Novák i. m. 61. is.

1988-ban), a megújulás 1989-ben következett be, 1995-től mind a hármat megtartják⁸⁴ (15–17. kép).

15. kép. A bényi szent kút (Fotó: Hála J. 1996.)

16. kép. A bényiek Nagyboldogasszony napi processziója
(Fotó: Hála J. 1996.)

A bényiek és a környékbeli falvak lakói, főleg asszonyok, a tiltás időszakában is felkeresték a szent helyet (szombat esténként, elsősorban májusban; Mária-ünnepek előestéjén, illetve azok délutánján stb.). Ilyenkor pap nem ment velük, a *proseciót* előimádkozók és előénekesek vezették.⁸⁵ Kisboldogasszony napján hajnalban kimentek a forrás-

⁸⁴ Csókás Ferenc 1998. 276. és saját gyűjtés

⁸⁵ Csókás i. m. 276. és saját gyűjtés

hoz, ott várták és nézték a felkelő napot, közben imádkoztak, énekeltek. Egy leány verset is mondott (Függelék 38.).

17. kép. Búcsújárók a bényi szent kútnál (Fotó: Hála J. 1996.)

A bényi szent kúttal kapcsolatosan több vallásos ének maradt fenn az emlékezetben, kéziratos énekeskönyvekben és ponyvanyomtatványokban. Az alábbiakban Patusné Hugyecz Terézia jóvoltából ezekből mutatok be kettőt, egyet az általa őrzött (címlap nélküli, feltehetően 19. századi, talán Esztergomban vagy Párkányban nyomtatott) ponyvából⁸⁶ (Függelék 39.), egyet pedig kéziratos énekeskönyvéből (Függelék 40.).

FÜGGELÉK

1.

Azért hívjuk Medve-kútnak, hogy vótak ott juhászlegények. Oszt, hogy medve járt arra, ők meg nem tudták. Oszt, hogy talán megtámadta vóna [öket]. Az egyik úgy csinált, az egyik fölment a fára, a másik meg lefeküdt a földre, úgy tette magát, mintha meg vóna halva. Hogy a medve fömászott a fára, hogy talán az egyiket, azt kivégezte, azt a embert.

A másik, aki a földön feküdt, mikor ment a medve, ott vót az a forrás, kútyika, akkor, hogy gyorsan vett belőle vizet, oszt hogy ráöntötte a medvére, szemén öntötte. Oszt, hogy megvakút. Ő elszaladt, oszt hogy nem látta, hogy möre megy.

Hogy igaz-e vót, nem-e, az az öreg bácsi [Nagy Sándor] így beszéte.⁸⁷

⁸⁶ Ebből két éneket közzétett: *Csókás* i. m. 278–280.

⁸⁷ Saját gyűjtés. Adatközlő: Morvai Mária

2.

Oszt [...] Nagy Sándor [...] azt mondta, hogy Szécsénkében lakott egy gróf, hogy az csinátatta meg legelőször. A szécsénkei gróf csinátatta oda, mert hogy őneki is a felesége valami nagybeteg vót, oszt elment oda, oszt hogy ő meg benne látta Szűzanyát a vízbe. Fájdalmas Szűzanyát. [...] Osztán, hogy aztat látta a vízbe. Hogy azér, ő azér csinátatta. A Sanyi bácsi beszégette. [...] Azt nem tudom, hogy mikor vót, csak elég abból annyi, hogy ő aztat mondta, hogy az csinátatta legelőször oda, az vitt oda szobrot. A szécsénkei gróf.⁸⁸

3.

Olvárban lakott egy erdész, akinek eltévedt kislányát medve támadta meg a szóban forgó kút [Medve-kút] környékén. Egyszer csak egy szép asszony állt a medve elé, s az szinte megbénult, majd elment.

A kislány az asszonyban a Szűzanyát ismerte fel. Apja ezért hálából a kút mögé egy magas falat emelt, s ebben elhelyezte a Mária-szobrot.⁸⁹

4.

Réges-régen, még eztet édesapám, még 1883-ban született, osztán hát én is mint kisleánka úgy hallgattam mikor úgy meséte, hogy volt egyszer egy, egy nagyon szegény kanász. Ott lakott valahol, ahol a messzelátó, vagy mi van, a szőlők alatt. És hogy azoknak született valami vak gyermekük. És ahogy [...] a felesége vitte az ebédet, hogy valami kis forrásra hogy rábukkantak abba az erdőbe, de csak egy ekkora, hát egy közönséges kis forrás vót.

Oszt úgy, hogy a gyerekecske összekente magát, úgy hallottam, és elment, hogy megmossa ott, abba a kis tóba. Ahogy mosta, hogy nagyon maszatos vót, elkezdi mosni az arcát, abba a pillanatba a kisgyerek fölsikított, hogy: – Mi az? Mi van ott, mi van ott? Látott valamit a kisgyerek.

Erre mind a ketten, hogy letérgyepöttek [...] és akkor ott imádkoztak, úgyhogy a kisgyerek teljesen meggyógyút.⁹⁰

5.

Ez nem babona, hanem valóságos igaz vót. Egy időbe ott gyógyulások történtek. Ugyhogy szem, különössen szemgyógyulás. De nagyon ügyesnek köllött lenni, ugyhogy imádkozni köllött. És hogy napfölkötye előtt odaérnyi, oszt akkor memmosakonnyi a forrásba. Több nap köllött mennyi, többször köllött imádkozni, de mindig korán reggel. És hogy százszázalékra hasznát.

Még messze-messze földről, még Csallóközből is vótak itten, és vótak jelen csináva, melyek a gyógyuláskor történtek. Vót olyan mészköfőle, oszt abba belevágták, hogy mikor törtint a gyógyulás.⁹¹

6.

Az öcsém tizennyolc éves korában súlyos beteg lett. Nekünk elpusztult egy tehenünk lépfenebe. És, ugye ki köllött vinni a dögterre és oda segítség köllött, mert az orvos boncolta. És az orvos mondta, hogy akin valami sérülés van, ne közelítsen az állathoz, mert fertőz.

⁸⁸ Saját gyűjtés. Adatközlő: Morvai Mária

⁸⁹ *Csáky* i. m. 1993. 107.

⁹⁰ Saját gyűjtés. Adatközlő: Nagy Matild

⁹¹ *Hála* i. m. 1993. 76.

Na most, amikor ez a tehén elpusztult, hogy állva-e érte ötlet a veszély, vagy hogy, de egy nagy zuhanás történt az ólba, úgyhogy mindnyájan kiszaladtunk, hogy mi történt. És akkor ott fekdűt a szegény állat, ugye, már elpusztulva a többi között.

És ez a szegény gyerek, amikor kiugrott, ijedtében, vödör volt az ajtóban, belevágta a lábát, a térdét, itt a sípcsontot. Ő ezt nem vette észre, nem is tudta abba az izgalomba. Ő kiment, segített a boncolásnál és kapott egy lépfenemérgezést, úgyhogy élet halál közt volt. No most, november volt, könnyen is volt öltözve, megfázott ott, tüdő- és hashártyagyulladás [kapott] még plusznak.

Drégelypalánkról jött az orvos, aki azt mondta: – kérem, ezen segítség nincs. Magába véve a lépfenemérgezés súlyos, akkor még tüdő- és hashártyagyulladás. Ezen segítség nincs. Legyünk elkészülve. Szegény édesanyám virrasztott fölötte. Már várta a halálát.

És akkor azt mondja a fiú, azt mondja: – Édesanyám, nekem a Medve-küttől hozzanak vizet, mer attól meg fogok gyógyulni.

És akkor édesanyám elment ide a szomszédba, megkért egy fiút, hogy menjen ki hajnalok hajnalán. Ki is ment az a fiú, hozott. És az öcsém jobban lett, most Budapesten él. [...]

Ő aztat megitta, egy üveggel. És akkor fölkelt, jobban lett, enni kért, napról napra erősödött. Akkor jön az orvos látogatni, hogy mi van, mi történt, biztos már meghalt. Ül az asztalnál. De olyan rohamosan javult az a gyerek, hogy az csodálatos. Az asztalnál ült, nem tudom, olvasott-e valamit, vagy valamivel játszott. Jön be az orvos, beköszön. Azt mondja: – Na, mi van a Laczi Lászlóval? Akkor így rámosolyog, azt mondja: – Az én vagyok!⁹²

7.

Aztán énnekem, hogy született ez a lánka e, kétoldali csipőficammal. Sokat jártam vele Pozsonyba, ott kezelték. Oszt nem nagyon segített, no.

Ő hatvanhétbe született, de ő egész odáig [1969-ig] nem tudott még fölányi se. Addig mindig gép vót rajta. Oszt, aki itt vót elnök, vagy titkárnak hiták akkor, úgy szólították, mint most polgármester, annak a felesége idejárt libákra vigyázni, oszt én fogtam a lánkát. Oszt ő mondta azt nekem, hogy mé nem megyek a lánkával oda, a Medve-kútyikához. Hogy ő, mikor lán vót, ő csak mindig a sarokba üllött, mert tiszta seb vót a lába, mind a kettő, nem tudott járni. Hogy mikor csináták azt a kápolnát, hogy korán reggel, míg nem süttött a nap, lement, pénteki napon, mikor újhold van, no. No, hogy akkor, hogy ő elment oda, oszt melegített vizet, oszt hogy ott megmosta a lábait, oszt meggyógyút. Két napon belül hogy neki, hogy mind lehullt a varrat, meg a sebek elmúltak onnét a lábairól. Osztan, mé nem viszem én oda el a lánkát. Mondtam neki, hát mondom, én jártam oda valamikor, de már el se tunnák mennyi.

Beszéd közbe, ahogy etzet úgy mondta, éjjel én meg álmodtam. No, ez álomban keletkezett. Hogy én mentem vóna a lánkával az orvoshoz, a kezelőorvosához, a gyerekgyógyászhoz, ide Palástra. Oszt ahogy mentem be, ahol rendőt, oszt elöl, ahol vártak má, hogy hívjon, ott egy sarokba megláttam egy Szüzanya-szobrot. De ezt álomban, mondom. Nem valóság vót. Oszt akkor én meg letérgyeltem a lánkával, mer csak úgy foghattuk, úgy vót két gépbe. Köszönnyi akartam, hogy má segíjjen a lánkán. Megmozdult a szobor, oszt megfogta a kezemet, hogy álljak föl. A lánkáról meg leestek a gépek. Oszt behít az orvos, oszt veszekedett, hogy mé vettem le. Oszt mondtam, hogy itt esett le róla, én nem vettem le.

Oszt mikor fölébredtem én erre az álomra, én nagyon sokat gondolkoztam reggelig, hogy mit csináljak, mitévő legyek. Oszt itt a szomszédasszont kértem meg, olyan idősebb néni, még most is él, nem-e tudna elmennyi oda, gyűjjön el velem a Medve-kútho. Mer olyan nagy erdőségbe van, oszt fétém is egyedül elindúnyi. Akkor, aszongya, elmehetek, de két asszon vót itt, aszongya, de egész nap ott jártak és rá nem találtak.

Elindúntunk. Elmentünk oda, oda is talátunk szépen, nem jártunk sokat. [...] Odaértem, romba vót ugye, tönkre vót menve. Szüzanyát megláttam, akit álomban láttam, az vót ott. Még most is ott van. Essze vót törve alul, ahogy talpon állt. Akkor azt hazahoztuk onnét, Paláston csináta egy ember ezeket, összeraggatta azt a szobrot.

⁹² Saját gyűjtés. Adatközlő: Laczi Mária

Oszt akkor engem olyan, olyan hideg futott végig. Mondom az asszonynak: – Maris nene, én ezt a Szűzanya-szobrot láttam éjjel álmomba. De ha ez valóság lesz, akkor ezt a kápolnát megcsináltatjuk. Ha ez tényleg igaz lesz. Akkor oszt hoztunk haza vizet, de ez nem is vót fogytatpintek, se nem újhold.

Én a lyánkát megmostam vele, nem is fürdettem, csak úgy, mer nem lehetett fürdetnyi, gép-be vót. Itt vót a kiságy akkor e, oszt ez a konyha akkor épít, ott ettünk utána, ez hétköznapi vót, oszt utána vasárnap. Ettünk ott, oszt a lyánka meg elkezdett sikingatni. Vasárnap, ebéd közben. Mondom az egyik lányomnak, a harmadik vót az, mondom: – Bözsi, nézd meg, mit csinál az a lyánka! [...] Mondta: – Anyu, gyűjőnek ide, gyűjőnek! Idegyővünk, a lyánkának szét vótak a lábai, föl vót állva így a kiságyba, oszt körbetipegett. Ment körbe. Ennyi vót az egész. Oszt úgy csinátattuk meg a, azt a kútyikát.⁹³

8.

14 éves koromban Horpácsról jöttünk nyolcan zarándokolni [tehát 1923-ban] a Kutyikához. Többek között Budai Margit, Glózik Erzsébet, Molnár Jánosné és társai. Imádkoztunk a földövel most letakart kerek kútnál [...], s benéztem a kútba. Imába merültem. A víz tiszta és álló volt, melynek vízoszlopa 30–40 cm magas lehetett. Egyszer csak észrevettem, hogy a vízben hanyatt fekvé megjelenik a Szűzanya, úszott balról jobbra lassan, fekete ruha volt rajta, gyöngysor foga mosolygott, két keze oldalára téve pihent. Mindez csak pár pillanatig tartott. Csak én egyedül látam. Budai Margit a szakramentomot látta a vízben.

9.

Valaha kereszt állott a kápolna helyén. Akkor a magányos feszülethez minden évben rendszeren kijártak a búcsúsok. Hanem a birtok tulajdonosa valamiért megorroit: kiásta, ledöntötte a keresztet. A büntetés nem maradt el: másnapra megbénult az egyik karja. Akkor a nyavalyás felfogadta, hogy kápolnát építtet a kereszt helyén. A kápolnának a palócruhás Szűz lett a főekessége...

Egyszer a képet ellopták. A Hiób-hír a béna embert egészen lesújtotta, fűhöz, fához futott. Végre a honti „látóasszony” megjelentette, hogy a kép Nagyorosziban van, s állandóan könnyezik. A kép csakugyan Nagyorosziban volt; a hontiak onnan hozták haza nagy egyházi pompával. Közben a béna ember eltűnt. [...] ⁹⁴

10.

Sok év előtt [...] még a robot világában történt, a börsönyi erdőbe vezető út mentén a források közelében fából faragott Krisztus-kereszt emelkedett a hepehupás dombok aljában. Nem messze a kerestől pásztor őrizgette juhnyáját, vele volt mindig vakon született fiacskája is. Apa és fia gyakran letérdelt a kereszt elé imádkozni. Az édesapa bizalommal kérte az Úrjézust és a Szűzanyát, segítsen gyermekén. Hittel mosogatta a Kutyika vizében gyermeke világtalan szemét, míg egy napon a fiú fényt látott, majd napról napra tisztult a szeme, végül is felgyógyult vakságából és látott. Ennek híre gyorsan terjedt és az emberek idejártak gyógyulást keresni lelki-testi sebekre.

Egyszer a honti földesúr, akinek területén a kereszt állott, baltát dobva a szekere a béresei mellé ült a kocsira. Mikor a kereszthez értek, a földesúr rákiáltott béresére, ugorjon le a kocsiról és baltával vágja ki a keresztfát. A béres erre nem volt hajlandó. Erre a földesúr nagy mérgében kikapta a baltát bérese kezéből, rávágott a keresztfa tövére, de hirtelen rosszul lett. A béresek feltárogatták urukat és hazavitték. Megállapítást nyert, hogy az úr agyvérzést kapott és nemsokára megvakult. A környék népe Isten ujját látta a dologban és a megcsönkített kereszt helyébe kis kápolnát épített. A kis juhászgyerek, amikor felcseperedett, miután ügyesen faragott, hálából megfa-

⁹³ Saját gyűjtés. Adatközlő: Morvai Mária

⁹⁴ Kolacskovszky Lajos 1938. 188.

ragta Magyarország Nagyasszonyának szobrát és elhelyezte a kis kápolnában. Múltak az évek, a kápolnát újrabeépítették, de a faragott Mária-szobor épségben a mai napig megmaradt. [...]

Még azt tudom, hogy a faragott Madonna az első világháború után eltűnt a kápolnából. Sokáig keresték. Végül Nagyorosziiban találták meg egy tyúkpadláson összepiszkítottan. Letisztították és diadalmenetben – hintón – visszahozták a Kutyikához. Azóta is ott van.⁹⁵

11.

Ahol most a [lourdes-i] barlang van, annak a helyin vót az eredeti kiskápolna, amibe ez a, ami a főoltáron van, Szűzanya abba vót. Azt ellopta egy orosz [nagyoroszi] asszony. Osztan a tyúkpadlásra tette, oszt éjjel mindig azt álmodta, hogy sir a Szűzanya. Akkó főtette a padlásra. Odavitte. Akkó is csak azt álmodta minden éjjel, hogy sirat a Szűzanya. Oszt akkó nem tudott micsinyáni, hogy sirat, visszahozta.⁹⁶

12.

Vizsgálódásaim során jelentkezett nálam Gál Gyula drégelypalánki lakos, aki közölte velem, hogy ő négyéves koráig nem tudott beszélni. Szülei gyakran kihozták őt a Kutyikához és mikor négyéves lett, a Kutyikánál szólalt meg először. Azóta szüleivel, most hogy már érett férfivá serdült, maga jön el Mária-ünnepén hálálkodni a Kutyikához.

A csodálatosan gyógyult emberek vallomásából még egyet elmondok. Dejtáron, még 1972-ben Fábíán Tibor 16 éves ottani lakosnak a térdhajlatában egy csomó keletkezett, mely egyre nagyobbodott. A balassagyarmati sebészorvos azt mondta: műteni kell a gyereket, de nincs kizárva, hogy az izomszálak úgy meghúzódnak, hogy a menésben akadályozva lesz. Ekkor az aggódó család műtét helyett elvitte Tiborkát a Kutyikához, ahol bizalommal kérték a Szűzanya segítségét. A forrásnál megmosták Tibor lábát, a vízből haza is vittek, amellyel a beteg testrészt szorgalmasan mosogatták. Néhány nap múlva észrevették, hogy a daganat egy reggelre hirtelen eltűnt. A család véleménye szerint a gyógyulás a Kutyika vizétől következett be. Tibor azóta egészségesen használja lábát.⁹⁷

13.

Hontban a szántói hővízforrások közt látható egy lúgozókatlan alakú szikla, fölötte álló emberalakkal, alóla pedig kénköves forró víz bugyog elő; a rege szerint [...] Luca-napján a szokás ellenére lugozott [...] egy komámasszony, szomszédnéja látta, megbotránkozott, s rá kiálta: hej komámasszony mit lugozi kié Luca napján! míg a Luca megjő, felele a másik, meg lugoztom én addig, de alighogy kimondta, máris kővévált lugozójával együtt.⁹⁸

14.

Ez egy szegény asszonynak volt légyen háza, s mivel a tulajdonosnő Lucza napján szapult, azért háza elsüllyedt, s a lúgozó maradt fön a dombfölötti forrásban.⁹⁹

15.

A forrás keletkezése idejében, a monda szerint, alig egy pár viskó állott itt. [...] egy ily viskóban lakott egy özvegyasszony két mostoha leányával, kiket felette sanyargatott. – Mint szokás

⁹⁵ Kamarás i. m. 1984a. 43–44.

⁹⁶ Saját gyűjtés. Adatközlő: Kalácska Mihály Tranzi.

⁹⁷ Kamarás i. m. 1984a. 45.

⁹⁸ Ipolyi i. m. 1854. 118.

⁹⁹ István Bácsi 1859. 123.

szerint mindenütt, a nagy ünnepeket megelőző napokon történt a tisztogatás, mosás stb. Úgy a szegény asszonynál is a takarítás karácsony hetében történvén, a lugozás épen Lucza-napjára esett, mely nap igen sok babonával van összekötve. – A lotykos munka között az anya egyik leányára, ki épen a vizet forraló üst mellett állott, megharagudván, ily forma átokkal szidalmazta: – „hogy változtasson Isten kövé, állóhelyedben!” A már sokat szenvedett szegény, munkás leány gonosz mostohája ezen kívánatát egy fohasszal kísérte Istenhez és kérte annak teljesülését, mert így, gondolá, megszabadul gonosz mostohája kinzásaitól, mi azon perczen teljesült is, és a ház minden bent lakóival együtt kövé vált. Eddig a monda.¹⁰⁰

16.

Továbbá nevezetes a' fürdőtől csekély távolságra az Országút mellett fekvő fehér kőhalom, mely elnevezés szerint Luczakútjának is szokott nevezetnii, – ezen elnevezést azon népmondától nyerte, – hogy az említett helyen a' regék korában egy lakház állott melynek tulajdonosnője Lucza napján lugozván – 's ezen alkalommal a' lakház elsüllyedt [...].¹⁰¹

17.

Az Ország út mellett éppen a' Szántai határnál, de a' szomszéd Magyarad község határában van egy kő domb, 's annak tetejében forrás víz, melly mindég forni látszik, fehér kő, 's Lucza kutja név alatt, mellyről a' nép monda azt regéli, hogy ott hajdan korcsma lévén, a' korcsmárosné Lucza napján lugozván a' korcsma elsüllyedt, és csak a' vasfazék maradt emlékül a' kőszikla tetején, mellyben most is for a' víz.¹⁰²

18.

[Magyarádon Luca kútjának vagy Luca medencéjének nevezték az egyik forrást], mert a rege szerint egy Luca nevű asszony Luca napján ott mosott; mosás közben egy boszorkány átka megfogta; a mosóné föld alá süllyedt, kővévált mosóteknője pedig víztartalmával együtt fenmaradt.¹⁰³

19.

A régi öregek ugye, én is hallottam, hogy a Szűz Mária ott vót a nagy fa alatt és oszt akkor ott fésűködött. És a forrásba, hogy mosakodott. Aztán lett az a kápolnácska oda építve. Az lett ugye megörökösítve, hogy szent hely.¹⁰⁴

20.

Ennek a földnek a gazdája [...] szigorúan megtiltotta mindenkinek, hogy járjon a kutacskához, mert az ő földjén volt. Sőt, később földdel, gazzal, trágyával behányta a kutacskát.

Néhány hónap múlva azonban súlyosan megbetegedett az ő egyetlen fia és amikor az orvosok nem voltak képesek segíteni rajta, éjszaka elvitte őt ide. [...] Kikaparta újból a kutacskát és annak a vizével megmosta szenvedő fia gennyes sebeit. Közben hittel imádkozott a Fájdalmas Szűz Máriához.

A fiú csodálatosan meggyógyult és az édesapja hálából ajándékba adta ezt a telket az ipolyviski egyházközségnek.¹⁰⁵

¹⁰⁰ *Lózerth* i. m. 283.

¹⁰¹ *Pesty* i. m. 220.

¹⁰² *Pesti* i. m. 268.

¹⁰³ *Hőke* i. m. 595.

¹⁰⁴ Saját gyűjtés. Adatközlő: Szulcsikné Szalatnyai Julianna

21.

Hát, csak én mán azt tudom mondanyi, hogy a dédöregapánk, meg öreganyánk, azok amit mesétek.

Ott vót egy nagy fa. [...] Egerfa vót. Az olyan vastag vót, hogy így, így át lehetett kétszer is fognyi, e. A mellett ott vót egy kútyika. Így nevezték az öregjeink, ugye.

És jártak oda aratnyi, mer valamikor nem vótak gépek, ugye, hát kézzel arattak, hát jártak oda aratnyi. Oszt [aki] nagyon szomjazott, oszt mindig abból ittak vizet, abból a kútyikából. Tiszta vót nagyon, szép vót a víz is.

Hát oszt valamelyik asszonka, szlovák asszonkának vót baba is. Hát, ugye a baba csak összekenyi magát, oszt nem tudta hol kimosni a pelenkátot. Hát, oszt elvitte, oszt onnen merített vóna vizet, oszt úgy mosta ki a pelenkátot. De kiszáradt az a kút. Kiszáradt az a kút teljesen, úgy-hogy nem lett víz. Oszt lent, lent, lent, jöttünk le körülbelül mennyire, ötven-hatvan mééterre, vagy még többre is a völgybe egészen és ott fakadt egy forrás. És az azóta ott van az a forrás és abból mindig gyön ki a víz, csörgedezik lassacsán. Aztán ki-kipucolják, akik odamennek.¹⁰⁶

22.

Ott vót egy nagy szilfa, a kápolnácskánál, az a nagy szilfa. És ottan ugye, ott vót egy forrás a tövibe a szilfának.

És oszt akkor ugye, itten Újmajoron, hogy arattak ugye, oszt hogy valamellik néninek ugye, vót kisbabája. És hogy a pelenkát belemosta és a víz lement, oda alá. És szegény édesapámnak az apja, má öreg ember vót, mindig járt oda ki a kápolnácskához és az taláta meg azt a forrást. Kikapáta, ugye a forrást és oszt akkor ugye ott, ott lett az a kútyika.¹⁰⁷

23.

Van ott felő egy nagy, hatalmas fa. Nagyon-nagyon vastag. Ott vót a kútacska. Oszt egy újmajori asszony, ott nem messze van Újmajor, kimosta benne a pelenkátot. Hát, a kútacska el-tűnt. Most má a kútacska amott lent van. Lent. Ezt mindig emlegették a régiek is.¹⁰⁸

24.

Azt a fát, nagy fát, amelyik mellett eredetileg a forrás vót, azt is beszéték, hogy ki akarták vágnyi, oszt hogy nem lehetett, hogy vér csurgott belőle. Nem lehetett kivágnyi.¹⁰⁹

25.

Hát, én csak annyit hallottam, hogy ki akarták vágnyi [a fát] és hogy, ahogy belevágták a fejszét, úgy oszt olyan piros vérforma gyött ki a szilfából. És oszt ki nem vágták.¹¹⁰

26.

Itt a szomszédunk mellett [lakott egy ember]. Annak nagyon, nagyon gyengék voltak a szervei. Az fogadalmat tett szeginka, hogy ő mindig kimegy a kápolnáho. Ha egyedül ment is, de ő

¹⁰⁵ Részlet Oros János párkányi (volt ipolyviski) plébános prédikációjából, amelyet 1993. szeptember 19-én mondott el az ipolyviski szent kútnál. A történetet az 1980-as évek közepén hallotta Bali Kálmán helybeli idős embertől.

¹⁰⁶ Saját gyűjtés. Adatközlő: Tóthné Bertal Erzsébet

¹⁰⁷ Saját gyűjtés. Adatközlő: Szulcsikné Szalatnyai Julianna

¹⁰⁸ Saját gyűjtés. Adatközlő: Nyustinné Tuhárszki Mária

¹⁰⁹ Saját gyűjtés. Adatközlő: Nyustinné Tuhárszky Mária

¹¹⁰ Saját gyűjtés. Adatközlő: Szulcsikné Szalatnyai Julianna

este mindig kiment a kápolnáho. Merített a kútacskából vizet, oszt akkor ő is megmosta így a szemeit szépen. Oszt akkor hazagyött.

Még azt is tudom, hogy édesanyám mikor rosszul vót, annak is hozott egy üveg vizecskét. Oszt mink azt úgy tartottuk azt a vizet, hogy az szent víz, ugye. És ittunk is belőle, mer iható vót, mindig hát vittük az üvegeket, hát megmerítettük, oszt hoztuk haza. [...]

Azt mondta [a fent említett ember], hogy ő a Szüzanyának köszönheti, hogy ő még a szemre lát, mer ő nagyon beteg vót a szemre.¹¹¹

27.

Egy ember is járt oda takarítanyi, virágokat hordott ki minden szombat este. Az nem látott a szemre. Oszt akkor, azután meg látott. De az minden szombaton vitte a friss virágot és kitakarított. Már meghalt az az ember.¹¹²

28.

Fájdalmas Szüzanya, alig vártuk a boldog pillanatot, hogy meglássuk szenvedő édesanyai arcodat. Amint öledben tartod kiszenvedett szent fiadat. Úgy vágyunk mi is öledbe hajtani fáradt fejünket.

Nem baj, hogy nagy utat tettünk, hogy elfáradtunk és porosak vagyunk. Nem fáj semmi, hisz csak terád gondoltunk, csak téged kívántunk látni. Semmi fáradság nem sok azért, akit nagyon szeretünk. Isten után pedig legjobban téged szeretünk.

Most ide érkezünk, szemünkben örömkönnny csillog. Kitarjuk eléd szívünket, elpanaszoljuk fájdalmainkat, elmondjuk minden kérésünket.

Anyánk, sok kegyelemre van még szükségünk az élet nehézségeibe. Kinyújtjuk hát feléd kérő kezeinket, segíts rajtunk! Anyai szíved, tudjuk, hogy soha sincs bezárva. Ölelő két karod felénk tárod. Úgy fordulunk hozzád, Szüzanyánk, tehozzád, mint a bajban levő kisgyermek édesanyjához. Fiad adott anyánkul a kereszt tövében. Mert te a mi édesanyánk vagy. Te vagy a legrövidebb és legbiztosabb út Krisztushoz. Az üdvözítő Jézus általad adja kegyelmeit, a bűnösöket általad vonzza szent szívéhez. A nyomorultak szenvedéseit a te jóságoddal enyhíti. Anyánk, bűnösök, nyomorultak vagyunk. Hisz azért hozzád menekülünk.

Üres kézzel, vigasztalás nélkül ne engedj haza! Vezess el a Jóistenhez a bűnbocsánat útján! Azután kísérsz szent fiad színéhez a legméltóságosabb oltáriszentségbe! Kérd isteni fiadat, hogy árássa ránk és szeretteinkre bő kegyelmét! Áldja meg otthon maradt szeretteinket, hitvesünket, gyermekeinket, családunkat, családunk minden tagját, rokonainkat! Lágyítsd meg a bűnösök szívét! Könyörülj a tisztító tűzben gyötrődő kedveseink kínjain! Adja meg különösen azt a kegyelmet, melyre isteni bősége szerint leginkább szükségünk van! Légy hát, óh szent kúti Fájdalmas Szüzanyánk lelkünk csatornája, melyen keresztül isteni fiad szent kegyelmeit küldi nekünk! Legyen egészen a tied ez a rövid idő, amit itt töltünk, ezen a szent kegyhelyen! Ölelj édesanyai karodba és fedj be minket szent palástoddal! Amen.¹¹³

29.

Szent kúti kápolna ajtaja megnyílott,
Egy ékes ibolya szépen tündöklök ott.
Óh, az nem ibolya, a szép Szüz Mária,
Mennynek és a földnek királyné asszonya.

Jertek, óh bűnösök az ékes rózsához,

¹¹¹ Saját gyűjtés. Adatközlő: Tóthné Bartal Erzsébet

¹¹² Saját gyűjtés. Adatközlő: Nyustinné Tuhárszki Mária

¹¹³ Nyustinné Tuhárszki Mária kéziratából

A szép Szűz Mária drága csillagához.
Olvasó kezében, Jézus van ölében,
Szelídség tündöklik egész természetben.

Mint pünkösdi rózsza, ragyog szép orcája,
Kedves vendégire mintha mosolyogna.
Boldog szegényeket, árvát, özvegyeket,
Egyaránt fogad el, nem tesz különbséget.

Óh, de boldog az, aki itten megjelenik,
Szép Szűz Máriára könnyes szemmel néznek.
Mutatják könnyüket, bús, árva könnyüket,
Óh, ki írhatná le, hogy ő mit szenvedett.

Özvegyek és árvák, kik ide jöttetek,
A Szűz Máriára kérve tekintetek.
Ő édesanyátok, gondot visel rátok,
Összetett kezekkel őt magasztaljátok.

Óh, szép Szűz Mária, pünkösdi rózsaszál,
Kérünk, Jézus előtt értünk imádkozzál.
Hogy majd egykor égben, szentek seregében,
Örvendezhessünk együtt dicsőségben veled.¹¹⁴

30.

Annak öröm az élet
Kiben él a Szeretet!
Az isteni szeretet
Menyországba felvezet!
A bűnbánat angyala
Maga is azt mondja:
E szent kúti kápolna
Lesz a menyország útja!
Jézus Krisztus Szülője
Búcsujárók öröme
Vezessen mindnyájunkat
Irányítsa utunkat!
A kesergő szívekre
Égi harmatát hintse!¹¹⁵

31.

Az elébb említett sánczok egyikének völgyében a községtől nyugatra mintegy 5–6 percznyi járásra létezik egy régi kut, kis fa kápolnával fedve mely szenthely gyanánt tekintetik, hová évenként különösen pünkösdkor s uj hold vasárnapján nagyszámú búcsujáró nép gyülekezik. E kút eredetét a nép szent László király csodájának tartja, t. i. midőn az győzelmet aratott, kardját le-szúrva e kút helyén mondván: fakadjon itt forrás a győzelem emlékére, melynek csodaszerűségét a szenvedő betegek is érezzék.¹¹⁶

¹¹⁴ Nyustinné Tuhárszki Mária kéziratos énekeskönyvéből

¹¹⁵ Saját gyűjtés

¹¹⁶ Pesty i. m. 1864.

Egy alkalommá Szent László kirájunk kisebb csapatát üldözői elű meneküt. Alkonyatkó má fárattak vótak és megátak megpihenni a bányi kúso sánvcőgybe. Katunák és a lovaik is má megszomjaztak. Ekkor Szent László kiráj kihúzta hüvejibú a kargyát és leszúrta a füves földbe, majd fötekintett az égre, fohászodott a Szűzanyához, Nagyasszonyunkhó, osztán kihúzta kardját és víz fakatt a hejin, forrás keletkezett. Amibú elolthatták szomjukot a fáratt katunák és állataik is.¹¹⁷

Mikor valamikor Szent László, hogy ére vót a seregivē, osztán nem vót víz, majd meg hal-tak szomjan. Borzasztó sokat szenvedtek a vízhiánytó. Ugye, ezek a sánckba vótak, a katonaság. Osztá, hogy főnézett az égre, levágta kardját, hogy: „Uram, aggyá vizet, mer mingyá éveszünk!” S hogy az a forrás akkor fakadt. Hát, én így hallottam apámtú, mer az értett mindenhő.¹¹⁸

Ide jár a Szűz Mária minden hónapba fürönnyi. Hogy azt látták többen. Hát, hogy igaz-e vót, ilyen legenda.¹¹⁹

Én emlékszek, hogy vót itt egy főnök. Annak vót egy fogadott fia, meg lányya. [...] Állomásfőnök vót, Duseknak hiták. [...] És, és ez a lányka sivakodott, hogy: – Jaj, de szép galambok fürönnnek a kútba! Hogy az látta a kútba a galambokot, hogy füröttek. Hát osztán így mondta ezt, többen hallottuk akkorjába, hogy, hogy füröttek a galambok a kútba. [...] Lent abba a mély kútba. Lent a kútba. [...] Így, akkorjába mondták, hogy többen ilyen gyerekek látták a galambokot fürönnyi a kútba. [...] Hogy a Szűz Mária ott vót. [...] Hogy a Szűz Mária a kútba vót. Hogy ott vót. Hát, így, akkor így mondták, én csak így tudom. Hogy ott vót a Szűz Mária, hogy a galambok ott füröttek körülötte. Hát, hogy igaz-e vót, nem-e, én nem vótam ott, de így beszéték akkor.¹²⁰

Úgy hiták, hogy Hazai. Az egy bérlő vót itt a hercegnek a birtokán. Pálfi herceg birtokán. És hogy az behordatta mindenféle szeméttel a kútačskát. Úgyhogy teljesen eltörüte. És hogy reg-gelre a kútačska kiforrtta magát, újra folyott. És hogy az ökrök, akikkel horadták a szemetet, azok megdögötek, az emberek, akik hajtották, megbetegedtek. No, de azok osztán jobban lettek, jó let-tek. De az ökrök, hogy azok megdögötek. Hát, ezé tartották olyan csudának, hogy hát ez is, ez el akarta törünyi onnan a kútačskát, mer hát hogy mikor így szent helre mentek, akkor arra legyúrták a gabonát, meg mit tudom én, ami arra körü vót. Hát, hogy azé szerette vóna eltörünyi. Hát, ennyit hallottam én rúla.¹²¹

Egy olyan hitetlen intéző vót itt. [...] Valami hitetlen intéző, olyan istentelen vót. Aztán hogy ő aztat betemeteteti, mer má akkor oszt jártak ide nagyon. Gyógyforrás, így, úgy. Hát, osztán

¹¹⁷ Csókás Ferenc gyűjtése

¹¹⁸ Saját gyűjtés. Adatközlő: Polcsákné Csókás Alojzia. E mondat említette, illetve közölte *Magyar Zoltán* 1998. 78, 288.

¹¹⁹ Saját gyűjtés. Adatközlő: Smidné Turányi Julianna

¹²⁰ Saját gyűjtés. Adatközlő: Polcsákné Csókás Alojzia

¹²¹ Saját gyűjtés. Adatközlő: Polcsákné Csókás Alojzia

behúzatta két ökörre. De a víz kiforrt, a két ökör megdöglött neki. Akkor osztán behúzatta egy másik négy ökörre. Mind a négy épusztút neki. Oszt így az intező megtért. Oszt akkor olyan fakápolnát építtetett oda, ő. A helire. Mer a szent kút vót a tövibe. Mer ott vót a kápolna, a forrás a kápolna tövibe vót. Arra még nagyon jól emlékszek en is. Osztán eztet a fakápolnát építtette.¹²²

38.

Ma van Kisboldogasszony hajnala,
Felkelő, fénylő nap megújulva.
Sugarait széthinti e tájra,
Beragyog a bényi kutacskára.
Égi édesanyánk, Szűz Mária!
Add, hogy szíveinket átjárhassa
Éltető kegyelmed fénysugara,
Lélekben távozzunk megújulva!¹²³

39.

Piros pünkösdek napján
Dallama: Bíbor piros szép rózsza

Piros Pünkösdek napján akik eljöttek
A bényi kutacskához így köszöntetek:
Dicsértessék Jézus és a Szűz Mária!
Ezen drága szép szóval léptünk a templomba.

Dicsértessék a Jézus drágalátos neve!
Ezen ékes szavakkal léptünk e szent helyre,
Üdvözlégy Mária Jézusnak szent anyja,
A bényi kápolnának ragyogó csillaga

Szépen szól a kisharang ide figyeljete
Az Úr Angyala imát vele így zengjétek:
Üdvözlégy Mária! Rózsáknak rózsája,
A Bényi kápolnának ragyogó csillaga

Jöjjön ide most tehát szegény és gazdag,
Itt van a Szűz Mária, mindenkit meghallgat,
Mária, mostan arra kérünk,
A drága szent fiad imádkozzon érettünk

Jöjjetek hát most ide árvák és özvegyek,
A szép Szűz Máriának koszorút kössetek,
Szép gyöngyvirágból, nefelejcs bimbóból
A tört sziveteknek forró imájából

Ó pünkösdi rózsza, áldott Szűz Mária,
Aki az özvegy, árvát mindig vigasztalja,
Vigasztalj minket is ó drág[a] Szűz Anyánk,
Hogyha majd egykor eljön a mi végső óránk.¹²⁴

¹²² Saját gyűjtés. Adatközlő: Polcsákné Csókás Alojzia

¹²³ Csókás Ferenc gyűjtése

Ezen kis kápolnában
 Kinyílt egy szép rózsza,
 Mennyben, földön nincs párja,
 Oly szagos az illata.
 Pünkösdi piros rózsza,
 Szép Szűz Mária,
 Atyaisten ültette,
 Szentlélek megkedvelte.
 Pünkösdi piros rózsza,
 Jézus lett a bimbója.
 E bimbónak örvendjünk,
 Ezáltal üdvözülünk.
 Piros pünkösdi rózsza,
 Te vagy a Szűz Mária,
 Ide hozzád sietünk,
 Szűzanyánk, mert szeretünk.
 Piros pünkösdi rózsza,
 Bűnösök szószólója,
 Nyílj ki a mi szívünkbe,
 Lelkünk drága kincse
 Piros pünkösdi rózsza,
 Bús árvák édesanyja,
 Özvegyeknek gyámola,
 Szentséges Szűz Mária.
 Jertek hát üdvözleni,
 Máriát köszönteni,
 A bényi kápolnába,
 A szent kúti templomba.
 Piros pünkösdi rózsza,
 Itt kinyílt a számunkra,
 Ó de boldogok vagyunk,
 Szemeinkkel láthatjuk.
 Jertek árvák, özvegyek,
 Kik sokat keseregtek,
 Itt van édesanyátok,
 Ki gondot visel rátok.
 Nem hagy el ő titeket,
 Azt mondja, nagyon szeret,
 Látja, hogy szívetek fáj,
 Mert keserű a pohár.
 Azért hát ne sirjatok,
 Inkább imádkozzatok,
 Felvirrad meglátjátok,
 Nekték fényes hajnaltok.
 Ott a boldog hazába,
 Hol nem lesz senki árva,
 Mert a szép Szűz Mária
 Szent palástja takarja.
 Boruljunk le elébe,

¹²⁴ A Patusné Hugyecz Terézia által őrzött ponyvanyomtatványból

Nézzünk föl szent képére,
Adjuk neki szívünket,
Minden drága kincsünket.
Pünkösdi piros rózsa,
Szentséges Szűz Mária,
Ölelj által bennünket,
Mennyben örvendjünk veled.¹²⁵

IRODALOM

Árvay

1846 Fürdői kirándulás. Életképek, V. 23. sz. 732–733.

Bakács István

1971 Hont vármegye Mohács előtt. Budapest

Bernáth József

1879 Magyarország ismertebb ásványvizei természettudományi és gyógyászati tekintetben.
Budapest

Boleman István

1896 Magyar fürdők és ásványos vizek. Budapest

Borovszky Samu (szerk.)

é. n. a. Hont vármegye és Selmecbánya sz. kir. város. Magyarország vármegyéi és városai.
Budapest

é. n. b. Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

Chyzer Kornél

1885 Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. S.[átor] A.[lja]-Újhely

Csáky Károly

1985 Honti barangolások. Bratislava

1993 Isten házai és szolgálói. Az Ipoly mente egyházi műemlékei és jeles személyiségei.
Dunaszerdahely

1995 Az Ipoly mente. In: Barangoló. Csallóköztől Bodrogekőzig. 107–138. Pozsony

1998 Györgymártonfalvától Csáb községig. (Fejezet a falu múltjából). Komárom

Csalomjai Pajor István

1897 A nádasi Tersztyánszky-család és a deméndi remete. In: Emlékek és rajzok a 48
előtti jó világból 94–97. B.[alassa]-Gyarmat

Csókás Ferenc

1998 A népi vallásos élet és vezető személyei Bényben. *Barna Gábor* (szerk.): Szentembe-
rek – a vallásos élet szervező egyéniségei. 275–280. Szeged–Budapest

Danczi Lajos

1991 A hébeci kegyhely. Remény, II. 32. sz. 4.

Dávid Zoltán–T. Polónyi Nóra

1980 Az első magyar leíró statisztika. Budapest

Fábián János

1864 Visk és Alsó-Szemeréd. Magyar Sion, II. 7. sz. 510–521.

Gyürki Antal

1882 Ötvennégy év Hontvármegye történetéből 1820–1874. II. Vácson

¹²⁵ Patusné Hugyecz Terézia kéziratos énekeskönyvéből

Hála József

- 1993 Hőke Lajos néprajzi kutatásai Hont vármegyében az 1860-as években. In: *Hála József* (szerk.): Börzsönyvidék. Történeti és néprajzi tanulmányok. 70–94. Szob
- 1995a Egy börzsönyi búcsújáró hely: a hont–csitári Kutyka. In: Ásványok, kőzetek és hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok. Életmód és Tradíció, 7. 374–383. Budapest
- 1995b Ipolyi Arnold és Hont vármegye. Ethnographia, CVI. 195–229.

Hanusz István

- 1893 Népköltésünk a geológiában. Földrajzi Közlemények, XXI. 337–350.
- 1894 Hazánk csodakútjai. Földrajzi Közlemények, XXII. 1–15.

Hoppál Mihály–Törő László

- 1975 Népi gyógyítás Magyarországon. Budapest

Horváth Béla

- 1881 A régi jó magyar időkbl. (Népies beszély). István Bácsi Naptára, 33–42.

Hőke Lajos

- 1866a Adatok Hontvármegye egyházi archaeológiájához. Magyar Sion, IV. 822–845.
- 1866b Királykutak, csodakutak. (Adatok Hontvármegye ismertetéséhez). I–III. Fővárosi Lapok, III. 181. sz. 730., 182. sz. 734., 183. sz. 738–739.
- 1867 Hontmegye mythológiájából. Fővárosi lapok, IV. 149. sz. 594–595.
- 1869a Szalatnyai tárca. Fővárosi Lapok, VI. 11. sz. 40–41.
- 1869b Szántó-magyaradi tárca. Fővárosi Lapok, VI. 19. sz. 72–73.
- 1875a A magyar kath. clerus nem babonás. Pesti Napló (reggeli kiadás), XXVI. 240. sz. 1–2.
- 1875b A váczi asszonyok csodakútja. Vácvidéki Lap, III. 45. sz. Melléklet 1.

Ipolyi Arnold

- 1854 Magyar mythologia. Pest

Ipolyvölgyi Németh J. Krizosztom

- 1991 Búcsújárók könyve. Balassagyarmat

István Bácsi [Majer István]

- 1858a Hébecz. A regélő István Bácsi. Mulattató család-könyv a nép számára. 239–242. Pest
- 1858b A hébeczi remete. A Regélő István Bácsi. Mulatva oktató család-könyv a nép számára. 242–245. Pest
- 1859 Luccza kútja. István Bácsi Naptára. Képes Kalendárium 1859-re. IV. 122–123. Pest

Janovits Károly

- 1902 Az ipolyföldemesi „puszta templom” romjai. Hontvármegye, I. 18. sz. 2–3.

Kamarás József

- 1984a A Hont-tsitári kegyhely története. Dunakanyar, XX. 2. sz. 43–49.
- 1984b Drégelyvár és környéke kutatásának újabb történetéből. Balassagyarmati Honismereti Híradó, 12. sz. 93–112.

Kiss László

- 1992 Kitaibel Pál és Szalatnya. 175 éve hunyt el Kitaibel Pál (1757–1817). A Hét, XXXVII. 49. sz. 20.

Kitaibel Pál

- 1802 Rövid tudósítás A' Szalatnyai Bor (sós, savanyú) vízről. Pest

Kolacskovszky Lajos

- 1938 A Börzsöny múltja a néphagyományok szerint. Turisták Lapja. L. 4. sz. 186–190.

Lószert építész

- 1861 A szántó-magyaradi meleg forrás. (Hontmegyében). Vasárnapi Újság, VIII. 24. sz. 283.

Magyar Zoltán

- 1996 Bény és a Szent István-hagyományok. Honismeret, XXIV. 4. sz. 12–14.

- 1998 Szent László a magyar néphagyományban. Budapest
- Manga J. [Manga János]*
- 1929 A szécsénkei templom múltja. A Hét, I. 4. sz. 3.
- 1931 Födémés múltjából. A Hét, III. 23. sz. 2–3.
- 1962 A hasznosi tömegpszichózis. Ethnographia, LXXIII. 353–388.
- Novák József Lajos*
- 1913 Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő, XIV. 32–67.
- Palugyay Imre, ifj.*
- 1855 Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest
- Pesty Frigyes*
- 1864 Helynévgyűjteménye. Esztergom vármegye. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1114.
- 1984 Kézirat helynévtárból. Hont vármegye és kiegészítések. Közreadja: *Bognár András*. Szentendre.
- Petneki Áron*
- 1982 A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve, 146–161.
- P. I.*
- 1846 Kirándulás Szliácsra. Pesti Divatlap, Második félév 32. sz. 633–635.
- P. L. [Pongrácz Lajos]*
- 1893 Szalatnya a múltban. Hontvármegyei Almanach 1894-re. II. Szerk.: *Pongrácz Elemér*. 66–72. Ipolyság
- r.
- 1868 Magyarád. Fürdői Lapok, I. 15. sz. 115.
- Szendrey Ákos*
- 1940 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia, LI. 87–90.
- Szendrey Zsigmond*
- 1931 Fára aggatott rongyok. Ethnographia, XLII. 198.
- Tognio Lajos*
- 1838a Emlékeztetés ' szalatnyai savanyú vízre. Orvosi Tár, Első félév I. sz. 15–16.
- 1838b A' szalatnyai savanyú víz. Athenaeum, II. Második félév 9. sz. 141–142.
- Torkos Pál–Tognio Lajos*
- 1839 Rövid ösmeretek a' gyógyi, merei és egeghi kútforrásokról. Orvosi Tár, Harmadik félév I. sz. 4–16.
- Török József*
- 1848 A' két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdő-intézetei. Pesten
- Vajkai Aurél*
- 1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarságtudomány, I. 116–139.
- Vályi Klára*
- 1807 Magyar Tempe, a' régi isten asszonyoknak mulató virágos kertek. Vátzon
- Vértesi*
- 1838 Szalatnyai fürdő Honth vármegyében. Regélő, 56. sz. 433–434.; 57. sz. 444–447.; 58. sz. 452–454.
- Wlislócki Henrik*
- 1894 Fára aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. Ethnographia, V. 320–326.

Bény: Csókás Ferenc (1927), Patusné Hugyecz Terézia (1920), Polcsákné Csókás Alojzia (1905), Smidné Turányi Julianna (1907); Hont: Kalácska Mihály Tranzi (Kemence, 1915); Ipolyfödemes: Bodzsár Mihály Jaksi (1926), Morvai Ferenc (1932), Morvai Klára (1967), Morvai Mária (1933), Nagy Matild (1921); Ipolyhidvég: Laczi Mária (1912), Michnáné Csajka Ilona (1930), Sógor Ferenc (1917); Ipolyvisk: Nyustinné Tuhárszki Mária (1923), Tóthné Bartal Erzsébet (1915), Szulcsíkné Szalatnyai Julianna (1911).

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS DER HEILQUELLEN UND HEILIGEN BRUNNEN ENTLANG DER FLÜSSE IPOLY UND GARAM

In Hont und Esztergom Komitaten des historischen Ungarns (nun Nordungarn und die Slowakei), entlang der beiden Flüsse Ipoly/Ipel' und Garam/Hron zahlreiche natürliche Quellen hielt das Volk für heilige Brunnen von heilender Kraft. Bei einigen von ihnen werden regelmäßig Kirmesse gehalten, an bestimmten Tagen, meistens an Marienfeiern. Andere werden nur gelegentlich besucht, in Gruppen oder individuell. Im Kult dieser Quellen findet man Elemente der offiziellen und der volkstümlicher Religion, des Volksglaubens und der volkstümlichen Heilkunde. Über ihre Herkunft, die Entfaltung ihrer Verehrung und die damit verbundenen Wundertaten sind in der Volksüberlieferung bzw. in alten Beschreibungen viele Geschichten und Sagen erhalten. Die diesbezüglichen religiösen Volkslieder und Gebete sind in der mündlicher Überlieferung, in handgeschriebenen Heften alter Weiber und sogar in Schunddrucke (hauptsächliche des 19. Jahrhunderts) aufbewahrt. Auch an die vernünftige Benützung des Wassers der sich in der Nähe von Ipolyság (heute Šahy), der ehemaligen Hauptstadt von Komitate Hont, befindenden wirklichen Heilquellen sind verschiedene Sagen und Aberglauben geknüpft.

Dieser Aufstaz entstand aufgrund der Resultate der während des vergangenen Jahrzehntes vom Verfasser an Ort und Stelle durchgeführten Datensammelns und der diesbezüglichen Fachliteratur.

József Hála

LANTOSNÉ IMRE MÁRIA

A NÉPI VALLÁSOSSÁG SZEREPE A KISEBBSÉGEK ÉLETÉBEN – HÁROM BARANYAI PÉLDA NYOMÁN

A népi vallásosság és az egykori tradicionális népi kultúra kapcsolatának megvilágítására *Bálint Sándor*, a szakrális néprajzi kutatás kiemelkedő egyéniségének találó véleményét idézhetjük: „*A falusi ember számára a gondviselő Isten nem vasárnapi fogalom volt, hanem megszentelte élete minden mozzanatát.*”

A mottónak is beillő összegezés rámutat arra, hogy a vallás, a hagyományos népközösségben élő ember számára egykor a legfőbb rendező elvként, megszabta hétköznapija és ünnepei rendjét, szabályozta kapcsolatrendszerét, az egyén magatartásformáit, az együttélés normáit, alakította erkölcsi értékrendjét. Ezáltal valós közösségi kohéziót teremtett, mely magától értetődően körvonalazta az etnikai csoportok, nemzetiségek önazonosság-tudatát, az identitást.

Ez volt a múlt, amelynek folyamatosságát az utóbbi 40–50 esztendő drasztikusan megszakította.

Az egykor széles néprétegeket összekapcsoló vallásos mentalitás akkor sem volt mentes az ellentmondásoktól. Mindezek ellenére alapvető és meghatározó volt a vallásgyakorlatban a *közösségi élmény*, valamint a faluközösségek íratlan hagyomány szabályozta magatartásformája. Ennek alapja másfajta vallási tudatban és lelkiségben gyökerezett, pl. más volt a bűn vagy az erkölcs fogalmának megítélése és értelmezése.

A kutatások figyelme az 1970–80-as évektől fordult lassan a vallási néprajz felé. Etnográfusok, vallásszociológusok első feladatuknak tartották annak számbavételét, hogy a megváltozott politikai rendszerben megmaradt-e és ha igen, milyen mértékben, a hagyományos népi hit és a vallásgyakorlat, maradt-e a kollektív tudatban a mentalitásban nyoma a közösségteremtő hitéletnek, egyáltalán maradt-e vallásos élményvilág.¹

A hazai kutatások szemléletváltásában úttörő jelentőségűvé vált *P. Galambos Ferenc Ireneusz OSB* a *burgenlandi Unterwart/Alsóőrben*, a kisebbségi magyarok körében végzett pasztorációja, amely ráirányította a figyelmet a hazai nemzetiségek-kisebbségek, valamint a vallás, a nyelv és az identitás sajátos összefüggésére.

Az újabban végzett vallási néprajzi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a társadalmi-politikai változások ellenére, a kisebbségek életében bizonyos tekintetben jobban átmentődtek a népi vallásgyakorlat hagyományai. Ez magától értetődő, mert a

¹ A szemléletváltás jegyében számos publikáció közül csak néhányat említenénk: A Szolgálat 1983/58. Sz. Eisenstadt, 1983.; a Népi vallásosság a Kárpát-medencében I–II. Veszprém, Debrecenben kiadott konferenciakötet.; Egyház a változó világban címmel Esztergomban, 1993-ban kiadott konferenciakötet.; La civiltà ungherese e il cristianesimo A magyar művelődés és a kereszténység I–III. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Rt. Budapest–Szeged, 1998.

kisebbségi lét eleve nagyobb összetartást feltételez, kapcsolatrendszerben és lelki téren egyaránt.

A hazai nemzetiségek vallási tradíciói egzisztenciális helyzetüknek és társadalmi rétegződésüknek megfelelően más-más gyökerekből erednek. Ebből fakadóan hagyományaik és szokásaik is eltérőek.

Előre kell bocsátanunk egy fontos tényezőt, a vallás és a nemzetiségi nyelv egykor szoros összefüggésben szolgálták a lelki szükségleteket. A nyelv rohamos integrálódása mellett a kisebbségek körében időállóbbnak bizonyultak a vallásos szokáscelemek, nemcsak a hivatalos egyházi liturgiához kötődően, hanem azon túl, a közösség és az egyén önálló devóciójaként is.

Kutatásainkat elsősorban a dél-dunántúli térségben végezzük, Tolna, Baranya, Somogy területén, ahol évszázadok óta együtt élnek a magyarokkal a nemzetiségek/kisebbségek, nemcsak a németek, hanem a horvátok különféle etnikai csoportjai valamint a cigány lakosság.

A három megye két egyházmegyét foglal magába. Baranya és Tolna alkotja a pécsi egyházmegyét. Somogy korábban a veszprémi egyházmegye része volt, területe 1993 óta az újonnan kialakított kaposvári egyházmegyét képezi.

Baranyában elnagyolt becslések szerint a lakosság 70–75%-a katolikus, ide tartoznak a nemzetiségek, a horvátok és a cigány lakosság. A németek 90%-a szintén katolikus, de 10%-ban evangélikus németek is laknak térségünkben.

Az egyházak a kitelepítésig helyenként a nemzetiségi nyelvet használták. Ez különösen az imaéletben, a búcsújáráskor, a szokáscelemek, búzaszentelés, keresztyár napok stb. esetében volt gyakorlatban.

A kitelepítések a nemzetiségi falvak társadalmi szerkezetét alapjaiban változtatták meg. Az iskolák államosítását követően sok nemzetiségi kántor szüntette be egyházzenei szolgálatait. A változás nemcsak a nemzetiségi pasztorálásban, hanem drámai módon a családok életében is jelentkezett. A család, mint spirituális közösség leértékelődött.

Az 1962–65 között megtartott II. Vatikáni Zsinat ezen kívánt elméletben segíteni, amikor a missziós pasztorálásra vonatkozóan kifejtette, „...aki valamely néphez készül, becsülje nagyra annak ősi örökségét, nyelvét, szokásait (294. l. 26. fejezet). (A nemzetiségek körében végzett papi szolgálat bizonyos értelemben, az eltelt 40 év után misszió lett). A zsinat pedig az ilyen szolgálatra vállalkozóknak előírja, hogy a lelkipásztori tevékenység kapcsán, foglalkozzanak az illető népcsoport nyelvével, történelmével, néprajzával, tehát ismerjék meg múltját.

Dél-dunántúli kutatásainkból az alábbiakban három, a térségünkben meghatározó kistáji nemzetiséget, kisebbségi csoportot választottunk ki: *a Bóly körzetében lakó németek, Németi, Szalánta horvátokat, valamint Alsószentmárton cigány lakosságát. Róluk szólnánk vázlatosan.*

Az egykori Batthyány-uradalom központja Bóly (Németbóly),² 1946-ig 90%-ban német anyanyelvűek lakták. A szinte teljes létszámban katolikus lakosság eleven hitbuzgalmi életét, a vallásos kegyúri család, és a kiváló plébánosok is elősegítették.

Batthyány Julianna grófnő végrendeletében, 1882-ben Grazból telepített Bólyba irgalmasrendi nővéreket, akik megalapították a Szt. József Intézetet, óvodát és leányiskolát. Az óvodaalapítás eredeti célja az uradalomban dolgozó szegény sorsú földműves asszonyok gyerekeinek őrzése és nevelése volt.

² Németbóly neve 1950. március 25-től Bóly lett.

A nővérek nevelőmunkája közvetve is elősegítette a faluban korábban egymástól jól elkülönülő két réteg, az iparosok és a földművesek csoportjának vallási integrációját.

A leányiskola a közismereti tárgyak mellett elsősorban a háztartási ismeretekre helyezett hangsúlyt, növendékeiket lelkileg elsősorban a családayai hivatásra készítették fel. A példaértékű nevelés színvonalát jelzi, hogy még a növendékeik leszármazottjai, *a következő generációk is megőrizték és gyakorolták életfordulókon, az egyházi ünnepeken az egykori hagyományokat.* Ezek a közösségi szokáscelemekre (búcsújárás, az ünnepi liturgia, az emberélet fordulói) valamint a magánáhitat gyakorlatára egyaránt vonatkoztak. A szemléletmód tükröződött a magatartásformákban is. Több generáció zökkenésmentes együttélése a legutóbbi időkig megfigyelhető.

A nővérek karitatív munkára nevelése különösen a háborúk és a kitelepítés idején vált nyilvánvalóvá. Bizonyára az sem véletlen, hogy Baranyában itt működik az egyik legjobb színvonalú időseket gondozó otthon és napközi.

1. kép. Funk Gusztáv bólyi plébános misét mond Szt. Flórián szobránál. Bóly, 1991. május 4.
(A fotókat Lantos Miklós készítette)

Bóly vallási életében egykor meghatározó eseményt jelentettek a *fogadalmi ünnepek.* A rendszerváltás kezdetétől Funk Gusztáv plébános kiváló érzéssel elevenítette fel ezeket. Így a szabadtéri Szt. Flórián-misé az 1781-ben felállított Flórián-szobornál, hasonlóan az egykor nagy tömeget megmozgató Vendel-búcsút, a falu egyik nagykápolnájánál.

Március 19-én, Szt. Józsefnek, a munkások védőszentjének napján az iparosok Békás-pusztán, az uradalom gazdasági központjában a Szt. József kápolnában hallgattak

szentmisét. Az ünnepet fogadalmi szándékból az eltelt 50 év folyamán is megtartották, sőt az iparosok mellett a földművesek is részt vettek a fogadalmi misén. Napjainkban, visszatérve a háború előtti szokásokhoz, felelevenítették a kápolnához vezető processziót is.

2. kép. Emmaus mise húsvéthétfő reggelén, Bolyban, a kálváriakápolnánál (1994)

Húsvéthétfőhöz kapcsolódik a bolyiak *Emmausz-járása*. Az eltelt évtizedek során töretlenül élt ez a szent és profán elemeket egybeötvtöző közösségi hagyomány. Az ünnep hajnalban, a kálváriakápolnánál, szentmisével kezdődött, majd a kálváriadomb alján, a pincészeren folytatódott közös étkezéssel és bállal.

A vallásos mentalitás átmentését az 1950-es években a *hitoktatás folyamatossága* biztosította. Az 1950–60-as években a plébános nem akarta nehéz helyzetbe hozni a falu lakóit, ezért a hittanórákat a templomban, a miséhez kapcsoltan tartotta. A katolikus gyermekek nagyszámú részvétele az akkori állami tiltakozás ellenére egyedülálló volt a környéken.

A vallásos közösségteremtés szándékával Bolyban már a múlt század végén *számos társulat és egyesület működött*. Programjuk kialakításában meghatározó szerepet vállalt az Irgalmas-rendi nővérek zárdája. Ők az iskolás leányokat életkoruk szerint szervezték társulatokba, ahol a lelki nevelés jegyében szemléletformálásra törekedtek. Rendezvényeiken, a német és magyar nyelvű ismeretterjesztő előadásokon, és a színjátszó kör bemutatkozásain szinte az egész faluközösség részt vett.

A földműveseket tömörítő Római Katolikus Legényegylet, (1889) valamint az iparosokat egybefoglaló Római Katolikus Ifjúsági Egylet (1890) külön szabályzattal rendelkezett, programjaik, egyesületi életük is eltért egymástól.³

³ Vö. *Lantosné Imre Mária*: Egyesületek, vallásos társulatok közösségteremtő szerepe. (Egy német nemzetiségi falu a két háború között). In: *Nemzetiség–Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai. Békéscsaba–Debrecen, 1991. 295–298.*

A rendszerváltást követően, 1989-ben a Kolping szervezet elsők között a megyében itt alakult meg. Az egyházközségi testület patronálja a helyi cserkészetet, tábort, kiállításokat, vetélkedőket szerveznek.

A bolyi plébánosok nemcsak az egyesületi életben tevékenykedtek, hanem hatékonyan elősegítették az *anyanyelv ápolását*. A századelőn, 1904-ben jelent meg Streicher József és Plank Kamill imákat és gyakorlati tanácsokat tartalmazó német nyelvű bolyi búcsúvezető füzet. Itt jegyeznék meg, hogy a századelőn a pécsi egyházmegyében a német kántorok úttörő jelentőségű egyházzenei-népzenei gyűjtést végeztek. Az 1920-as években Bok József plébános a helybeli irgalmasrendi nővérekkel felgyűjtette a Bolyban és környékén ismert német ima- és énekanyagot, és 1929-ben megjelentette kétnyelvű német–magyar imakönyvét „Rosengarten der ewigen Liebe” címmel.

E hagyományteremtők sorához kapcsolódott dr. Galambos-Göller Ferenc, aki az osztrákok, a németek és a pécsi egyházmegye támogatásával 1995-ben megjelentette a korábban népszerű „Rosengarten der ewigen Liebe” imádságoskönyv nyomán a „Volk vor Gott” című ima-és énekeskönyvet.

Példaértékű gondoskodással tartották és tartják karban – a legutóbbi időkig – a faluközösség pénzén *környezetük szakrális táji emlékeit*, a kápolnákat, kereszteteket, szobrokat és a kálváriát.

Az egykor homogén katolikus és német anyanyelvű Bolyba 1947-től a Felvidékről, Nyitra megyéből Negyedről, Érsekújvárról, Farkasd, Léva és Pozsony környékéről: Deáki-ból, Somorjáról, Királyrévről, valamint Gutáról, Rozsnyóról, Nemesabonyból, Alsószécséről, Kamocsáról, Tergenyéből, Oroszkából, Patonyból telepítettek ide magyar anyanyelvűeket. A református vallásában elkötelezett magyar lakosság hasonló értékrendből jött – többek között, gazdag egyesületi múlt és erős lokálpatrióta szemlélet jellemezte őket. Áttelepedésüket követően szinte rendhagyó módon illeszkedtek be a falu életébe. A kezdetektől sem felekezeti, sem nemzetiségi súrlódás nem volt a magyarok és a németek között.

Minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy napjainkban *eleven ökumenikus kapcsolat* alakult ki a helybeli németység, valamint a magyar reformátusok és az evangélikus lakosság között. Havonta egyszer tartanak közös imaórát, és a farsangi időszakban az egyházközségi tagok és a presbiterek összejönnek, hogy közös gondjaikról beszélgesse- nek.

Napjainkra a vallásos közösségi kapcsolat jegyében meghatározó jelentőségűvé vált az őslakos németek számára a templombúcsú napja. A faluból kitelepítettek május 16-án rendszeresen visszatérnek. A közös szentmisét követően többen együtt a temetőt is felkeresik.

A Pécs környéki horvátok (bosnyákok) katolikus népe évszázadok óta nemcsak a földrajzi közelség miatt, hanem vallási vonatkozásban kötődik Pécshez. Fogadott zarándokhelyük a pécsi Havi-Boldogasszony kápolna, melyet 1696-ban, a pestisjárványtól szabadulva Pécs városa emeltetett. A kápolna felépítésében nagy számban részt vettek a pécsi horvátok (bosnyákok), akik a Havi-hegy környékén laktak, és rokoni kapcsolatok fűzték őket Szalánta, Pogány, Németi lakóihoz.⁴

Napjainkig élő szokás maradt Havas Boldogasszony ünnepi búcsújárásuk.

A Pécssett élő horvátok lelki gondozását az Ágoston téri plébános, Báthory László végzi. Kezdeményezésére 1991-től minden harmadik vasárnap a *horvátok anyanyelv-*

⁴ Vö. Boros-Gyevi László: A pécsi egyházmegye horvátjai a 17. század végéig. In: A Pécsi Egyházmegye Schematizmusa. Pécs, 1981. 128–151.

vükön hallgathatnak szentmisét. 1997-től ismét felelevenítették a gyalogos, zászlós processziót: augusztus 3-án, a pécsi, pécsudvardi, szalántai és németi horvátok az Ágoston-téri templom elől mindig együtt indulnak a Havi-Boldogasszony kápolnához.

3. kép. Bosnyák asszonyok a németi plébániatemplomban, májusi litánián (1974)

4. kép. A Pécs környéki horvátok körmenete az Ágoston-téri templomból a Havi-hegyre, Pécsen, 1996. augusztus 5-én. Előtérben néhány viseletbe öltözött asszony látható

A Pécs környéki horvátok másik fő búcsúnapja Máriagyűdön a Szentháromság vasárnap. Évszázadok hagyománya jegyében olyankor a környék katolikus horvát népessége találkozik Gyűdön. A bosnyákok régebben mise után a templom előtt kolóztak.

Az 1980-as évektől vált szokássá hagyományteremtő céllal, hogy május első vasárnapján a pécsi Székesegyházban horvát nyelvű szentmisét hallgatnak, rendszerint ferences vendégszónokkal, horvát templomi énekkarok közreműködésével. A szentmisét a székesegyház előtti téren egész napos rendezvény, műsoros programok és tánc követi. Aki csak teheti viseletben jelenik meg a találkozón. Vélekedésük „...*mi is részesei vagyunk a pécsi egyházmegye életének...*” szépen kifejezi a horvát nemzetiség valláshoz is kapcsolódó önazonosságtudatát.

A Pécs környéki horvátok lelki vezetője a szalánta-németi esperes, Zagoracz István. Személye példázza azt a tanulságot, hogy a tradíciókat ismerő és anyanyelvet beszélő lelképásztor segítheti igazán a hagyományok felelevenítését.

Németi plébániatemplomában teljesít szolgálatot. Különös gondot fordít a liturgiára, a vasárnapi szentmisék ordinárium-át (állandó részeit) valamint a homiliát (a predikációt) napjainkban is két nyelven mondja.

Bár hitoktatói magyarul tartják az órákat, a kisebb gyermekek Németiben és Szalántán többen tudnak horvát nyelven. Megítélése szerint *a kétnyelvűség* napjainkban fontosabbá vált, biztonságosabb egzisztenciális lehetőségeket nyújt.

A Pécs környéki horvátok (bosnyákok és a sokacok) évszázadok óta bensőséges *spirituális kapcsolatban állnak a boszniai ferencesekkel és a zágrábi ladislaitakkal*. Ez a történelmi tradíció kölcsönös üggyé vált napjainkra. A medjugorje-i ferencesek segítettek a pogányi templom felépítését, Sestra Milena nővér festette meg az oltárképet, amely a Béke Királynőjét ábrázolja.

Zagoracz István esperesplébánoson keresztül számos horvát nyelvű imakönyvet, vallásos kiadványt, folyóiratot kapnak Djakovoból és Zágrábból egyaránt.

A két háború között a virágvasárnapon rendszeresen érkeztek Máriagyűdről ferences atyák. A rendszerváltást követően Zágrábból hívták el Pater Kozsult, aki horvát nyelvű lelkigyakorlatot tartott.

A Jugoszláviában zajló háború idején vendégszeretettel befogadták a menekülteket. E történelmi kapcsolat jegyében *a németi plébánián Caritas központ* működött. Számptalan pécsi külső és környékbeli önkéntes bevonásával a horvátországi ferences kolostorokon keresztül juttatták el a rászorultaknak a csomagokat. E kölcsönös kapcsolat jegyében *hagyományteremtő medjugorjei imacsoport* alakult Németiben és Szalántán.

A családpasztoráció jegyében élő hagyományként számos korábbi szokás fennmaradt. Halálesetkor, temetés előtti napon a család és a rokonság pap nélkül együtt imádkozza horvát nyelven a teljes Rózsafüzért. Németiben és Szalántán a hagyományos halotti toron minden fogás előtt egy Miatyánkot mondanak el horvát nyelven. Pogányban, katolikus férfi temetésén nemcsak a katolikus, hanem az evangélikus férfiak is részt vesznek, teljes létszámban.

A karácsonyi betlehemezők – régen a ministránsok –, házról házra jártak. A rendszerváltást követően a plébános a szalántai iskolásokkal felélesztette a hagyományt. A németi plébániatemplomban a két falu népe a polgármesterekkel és a tanári karral együtt vesz részt a betlehemi játék előadásán.

A Pécs környéki horvátok körében egykor kedvelt Jézus Szíve kilencedet Zagoracz István esperes ismét felújította. Havonta kilenc hónapon át mindennap imádkozzák a Jézus Szíve litániát.

A pécsi egyházmegye egyetlen homogén cigány egyházközsége Alsószentmártonban található. Korábban a községben katolikus horvátok (sokacok) laktak, akik az 1980-as években átköltöztek Siklóra és a környező falvakba. Az 1950-es évektől főleg görögkeleti vallású beás (muncsán) cigány népesség telepedett le a faluban.

Alsószentmárton 1040 fős lakossága (1998-as adat!) 90%-a munkanélküli. Az egyházközséghez tartozik Gordisa, Matty, Egyházasharaszti, Old és Siklónagyfalu, melyek közül Gordisa és Old lakossága félig, Siklónagyfalu lakossága háromnegyed részben cigány.

Lelkipásztoruk, Lankó József nemcsak mint lelkész, hanem mint szociális munkás, ápoló, gondozó is segítő részese életüknek. A plébánián étkezést nyújt a rászorulóknak, – naponta 50–60 emberre főznek ebédet –, a cukorbetegnek inzulint visz, ügyeiket intézi. A kapott segélyeket, ruhaneműt ő osztja szét az embereknek.

„A cigányoknak Isten léte nem kérdés” – vallja plébánosuk. Ennek ellenére lelki gondozásukat úgy végzi, mintha missziós pap lenne. Az egyházi ünnepek lényegét pl. minden alkalommal a liturgia keretében az ő szintjükön értelmezi. Hívei teljes létszám-ban kötődnek a plébániához. A templomot a faluközösség tartja rendben, ünnepekre különös gonddal ékesítik fel, mindig ellátják friss virággal.⁵ A vasárnapi szentmisén a templom zsúfolásig megtelik, a szentmisét közös énekléssel, gitár és harmonikaszóval kísérik. Nemcsak magyar, hanem saját nyelvükön is énekelnek. Felváltva olvassák az igeliturgia olvasmányát. Gyónásuk elsősorban nem bűnbánati cselekedet, olyankor elbeszéli gondjaikat, örömeiket – ezt rendszeresen igénylik plébánosuktól. Csaknem mindig áldoznak.

A hagyományok élő részét képezik vallásgyakorlatuknak. Ez családi életükben, magánáhitatukban, valamint közösségi életükben, az egyházi év keretében egyaránt megnyilvánul.

Karácsonyra betlehemi játékkal készülnek, a szöveget és az énekszólót tambura-, hegedű- és harmonikaszóval kísérik. A játékot a templomi liturgia keretében mutatják be. A betlehemi jászolhoz, a gyermek Jézus születésének emlékére a templomba szalmát terítenek, hasonlóan otthonukban is megmaradt ez a szokás.

A nagyhét „megmozgat mindenkit” – vallja a plébános.

Nagyszombat éjszakáján az egész faluközösség a templom előtt rakott tűznél viraszt. A tűzszentelés után kezükben égő gyertyával a falut körbejárva „...kiéneklük a húsvéti örömhírt, hogy Krisztus feltámadt”. Húsvét hajnalán a szentmisét követően a plébánián a faluközösség az összeadott ételekből együtt reggelizik.

A halottakkal, a temetővel kapcsolatos szokásaik elsősorban a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódnak. Szépen példázzák „az élők és holtak misztikus egységét”. Húsvéthét-főn a falu apraja-nagyja meglátogatja halottait. Ilyenkor a sírra virágot, festett tojást, süteményt, cigarettát visznek, az italokat, sört, bort a sírra öntik. A gyerekek később a festett tojásokat összeszedik.

Az alsószentmártoniak legnagyobb ünnepe a pünkösöd. A plébános vezetésével ezen a napon, aki csak teheti, gyalogosan Máriagyúdra zarándokol. Hajnalban a templomnál gyülekeznek, ½ 5 órakor harangzúgás közepette indulnak a búcsújáró helyre. A gyalogmenethez a filiákból is csatlakoznak. A csoport 8 órára együtt érkezik a gyüdi templomhoz. Ott a plébános vezetésével szabadtéri szentmisén vesznek részt. Az oltárt körülveszik, és feltartott, magasba emelt kézzel imádkoznak, énekelnek, elmondják egyéni könyörgésüket is. Mise után a Fájdalmas Mária-szobornál otthon maradt betegekért szabadon és kötetlenül imádkoznak, sohasem önmagukért, mindig családjukért, hozzátartozóikért. Ezt a közösségi magatartásformát értelmezve fogalmazta meg plébánosuk: „Magányos cigány nincs”.

A fenti adatok minden töredékessége ellenére összegezhető néhány tanulság.

⁵ A templomot 1797-ben a kegyúr Eszterházy Kázmér építtette, Szt. Márton tiszteletére.

A 40–50 év alatt átalakult társadalmi struktúra és a vallási élet gyökeres változása miatt a népi vallásosság szerepét és közösségformáló erejét nem lehet egysíkúan vizsgálni.

A nemzetiségi csoportok eltérő történelmi és kulturális gyökerei valamint tradíciói napjainkban is meghatározhatják a közösségépítés lehetőségeit és az identitástudat formálását.

A bólyi németek példája azt igazolja, hogy a vallási hagyományok megtartása átment bizonyos morális értékeket, és meghatározó maradhat napjainkban is. A betelepített református magyar felvidékiekkel való jó kapcsolatuk töretlensége – ökumenikus vallási gyakorlatuk – a különböző felekezetek között is elősegítheti az együttgondolkodást, a fokozottabb toleranciát.

A Pécs környéki horvátoknál az újrafogalmazott hagyomány (a medjugorjei zarándoklatok, a menekültek befogadása és a velük kapcsolatos karitatív munka, a közösségi imaélet újjászervezése), valamint a horvátországi ferencesek kapcsolatának elevevessége segíti a nemzetiségi önzonosság-tudat fenntartását.

Minden nehézség ellenére példaértékű lehet egy-egy hiteles ember és lelkipásztor személyisége, aki nyitottságával, a hagyományok ismeretében képes azokat közösségteremtő céllal napjainkban is feleleveníteni.

Ez mindhárom vizsgált nemzetiségünk körében adott.

5. kép. Az alsószentmártoni cigányok a pünkösdi búcsún, a máriagyűdi szabadtéri oltárnál szentmisét hallgatnak. Szentbeszédet mond Lankó József plébános

Ettől eltérően, mint az előzőkben említettük, meghatározó lehet a kisebbségek kulturális és egzisztenciális adottsága is. Az alsószentmártoni cigányok esetében a templomhoz, a valláshoz és a plébánoshoz kötődés másféle motiváció, egyfajta egzisztenciális megmaradás, nemcsak materiális értelemben, hanem emberi-lelki vonatkozásban is. „...Nálunk nem a nyelvi dolgokon fordul meg a probléma, a cigányok

elszegényedése egzisztenciális problémák forrása... az egyház katolikus volta egyet jelent a mindenkit befogadó, megtartó szemlélettel. Nekünk arra kell építeni, ami megvan, abból kell a megtartást megvalósítani” – vallja Lankó József alsószentmártoni lelkipásztor.

Föl kell ismernünk, hogy a vallásosság, mint belső élmény, múltban és jelenben is megtartó erőnek bizonyult. Ezt különösen szépen példázzák a nemzetiségek, a hazánkban élő kisebbségek.

Amikor a moldvai csángó magyarokat megkérdezik, hogy milyen nemzetiségű vagy, azt válaszolja, hogy katolikus, mert náluk a vallás és a magyarság egyet jelent.

DIE ROLLE DER VOLKSFRÖMMIGKEIT IM LEBEN DER ETHNISCHEN MINDERHEITEN – DREI BEISPIELEN IM KOMITAT BARANYA NACH

Die Religion galt für den in einer traditionellen Volksgemeinschaft lebenden Menschen als Maxime, indem sie den Ablauf des Werk- und des Feiertages bestimmte, die Verhaltensweisen des Individuums sowie die Normen des Zusammenlebens regelte und das sittliche Wertesystem formte.

Die Studie sucht anhand der Untersuchung dreier als Modell geltenden Minderheiten im Komitat Baranya (Deutsche von Bóly, Kroaten von Németi und Szalánta sowie Zigeuner von Alsószentmárton) darauf eine Antwort, ob und welche Rolle die Religion im Leben der Gemeinschaften heutzutage spielt.

Die unterschiedlichen kulturellen Wurzeln und Religionstraditionen der ausgewählten Volksgruppen kommen jeweils in abweichenden konfessionellen Manifestationen zum Ausdruck. Zur Zeit wird dem Gebrauch der Muttersprache der nationalen Minderheiten im Glaubensleben (Liturgie, Herausgabe von Gebetbüchern usw.) erneut eine besondere Bedeutung zuerkannt. Die bewusste Bewahrung und Neuformulierung der religiösen Überlieferungen können auch bei der Erhaltung und Pflege der sittlichen Werte eine erhebliche Hilfe leisten. Die Religion als existenziell und moralisch erhaltende Kraft kann erst dann effektiv werden, wenn sich die Person des Seelsorgers als glaubwürdig und für die Wiederbelebungsbestrebung der Überlieferungen als offen erweist.

Unsere Beispiele weisen darauf hin, dass die Religion in unseren Tagen wieder zur Quelle der Erschaffung einer Gemeinschaft werden kann.

Mária Lantos-Imre

BALASSA IVÁN

„ISTEN SZEME” A MAGYAR NÉPI DÍSZÍTŐMŰVÉSZETBEN

Tömörkény István a szegedi tanyák építményeivel kapcsolatban ezeket írta: „A hol a tető oldal fala fából való, ezt be szokás festeni, leginkább a szokásos *istenszeme* van a padlásoldalakon. A padláslyuk a szem, abból áradnak szerte háromszögben a sugarak”.¹ Az elnevezést *Bálint Sándor* ismerte,² és belekerült az általa összeállított Szegedi Szótárba is, majd innen az Új Magyar Tájszótárba. Gömörben a templomba járó, mélyen vallásos nép körében hasonlóan *istenszemének* mondták a 19–20. század fordulóján a padlásvégek vagy kapuk többnyire félbevágott napból kiinduló sugaras díszítményeit. A katolikus házakat kereszt, a reformátusokét kehely jelezte, de az *istenszeme* mindkét helyen előfordult.³

Az istenszeme fogalom a Bibliában többször is előfordul, hol körülírással, hol megnevezve. Íme néhány példa. „Az Úr az ő szent templomában, a trónja az egekben; az ő szemei látják, szemöldökei megpróbálgják az emberek fiait” (Zsolt, 11. 4.). „Az Úrnak szemei néznek az emberek útjaira” (Józs. 24. 23). „Mert ő szemmel tartja mindenkinek útját, és minden lépését jól látja” (Jób. 34. 21). „Az Úr szemei az igazakon vannak...” (Zsolt. 34. 21). „Minden helyeken vannak az Úrnak szemei, nézven a jókat és gonoszokat” (Péld. 15. 3). „Istennek szemei mindenképpen nyilván vannak” (Zsid. 4. 13).⁴ Az Isten szeméhez kapcsolódó példák, hasonlatok a bibliaolvasással, de még inkább a predikációk révén jutottak el az emberekhez. Kissé profán az alábbi versike, melyet 1930-ban Egerben a Ciszterci Rend Szent Bernát Gimnáziumában egyik osztálytársam vonalzóján láttam: „Isten szeme mindent lát / El ne lopd a léniát”. De ez is a fentiekhez hasonló hitben gyökerezik.

Az istenszem, azaz a napdíszítmény leggyakrabban Szegeden és környékén a 19. század második felében tűnik fel a házvégeken, itt-ott a kapukon. *Kovács János* széles körű elterjedését már megállapította és azt írja, hogy ez akkor vált lehetségessé, amikor a házvégeket már nem náddal, vesszőfonással és tapasztással zárták le, hanem bedeszkázták. Ez elsősorban a *nagvíz*, vagyis a félelmetes pusztítású szegedi árvíz után (1879) következett be. Eredetére nézve azt véli, hogy ez a díszítés a régi napisten maradványa és jelképe.⁵ Az újonnan épített házakon még gyakrabban található sugaras napot, mert Szeged újraképző mérnöke nemcsak ezt ajánlotta, hanem ilyen terveket ki is dolgozott és közreadott (*Lechner Lajos* 1833–1897).⁶

¹ *Tömörkény István* 1904. 264.

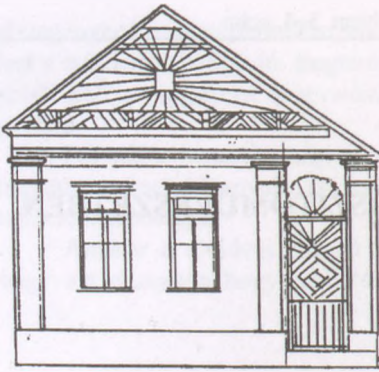
² *Bálint Sándor* 1976. 258.

³ *Thain János–Tichy Kálmán* 1991. 114.

⁴ A kikeresésben használtam *Kőrösi Mihály–Nagy István* 1788. passim.

⁵ *Kovács János* 1901. 187.

⁶ *Juhász Antal* 1980. 166.

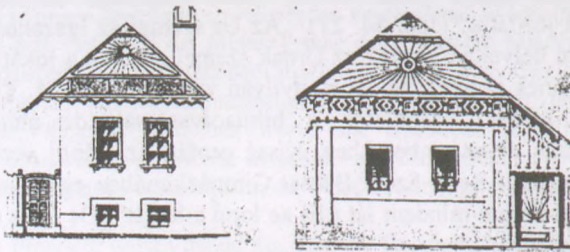

1. kép. Napsugár oromzatú ház.
Szeged-Palánk 1869.
Juhász Antal 1980. 166. nyomán

Cs. Sebestyén Károly tagadta e jelkép ősi voltát és ezt így indokolta: „Nem hiszem azonban, hogy ez a dísz a régi magyar naptiszteletnek maradványa volna, mert hiányzik minden átmenet, hiszen a napsugárdíszítés nem lehet régi. Csak azóta ismerhetik, a mióta ezen a vidéken fűrészelt fenyődeszkát használnak a házépítéshez. Mert bizonyos, hogy régen 'csak nádra tapasztott sima fal dívott' és nincsen semmi nyoma, hogy erre a falra is ráfestették vagy rákarcolták volna”.

Bálint Sándor több tanulmányában is a katolikus egyház jelképrendszeréből vezette le. Többek között ezeket állapítja meg: „Világos azonban, hogy közvetlen eredete szerint a kultikus templomi művészetben gyökerezik, amely viszont tagadhatatlanul az archaikus napszimbólumot emelte szakrális jelképeinek rendjébe. A katolikus, majd

nyomában a református egyház ugyanis a Szentháromság titkát a három isteni személynek megfelelően, háromszöggel ábrázolta, közhíven sugárzó szemmel, amely a mindenkit és mindeneket látó, egyúttal gondviselő Urat jelképezi... Ezt az ábrázolásmódot a szegedi templomok közül ma is láthatjuk a felsővárosi homlokzatán, padjain, az alsóvárosinak pedig barokk főoltárán”.⁸ Ez a jelkép a barokk templomok homlokzatán (pl. Budapesten a Batthyány téren a Szt. Anna templom timpanonján és csúcsán) éppen úgy felfedezhető, mint az oltárok legmagasabb és így leghangsúlyosabb pontján.

2. kép. Napsugaras házhomlokzat. Szeged 1880-as évek.
Lechner Lajos terve. Juhász Antal 1980. 165. nyomán

A katolikus egyház egyik alapvető tanítása a Szentháromság-tan, mely szerint az Atya (Isten), a Fiú (Jézus) és a Szentlélek oszthatatlan egységet képez. Ennek ábrázolására a 16. század végétől kezdve Európa-szerte a csúcsával felfele mutató egyenlő szárú háromszöget alkalmazták. Ez nemcsak a katolikus, de a protestáns országokban is terjedt, ahol különösen az ajtókon lehet velük találkozni. A templomokban a háromszög közepébe zsidó betűkkel az Isten nevét írták vagy egy szemet alakítottak ki, körülötte pedig glóriát képeztek ki, mely később a nap sugarait utánozta. Innen áterjedt a polgári építészetre is, ahol elsősorban kis- és nagykapukon találkozunk vele.⁹

⁷ Cs. Sebestyén Károly 1904. 27.

⁸ Bálint Sándor 1976. 257–267.

⁹ Kirschenbaum, Engelbert (szerk.) é. n. passim.

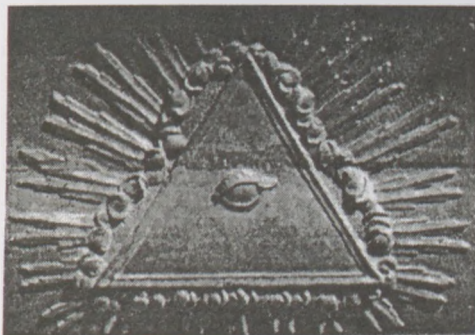
Nálunk a 18. században jelenik meg szórványosan azokon a Szentháromság-oszlopokon, melyeket a pestisjárványok emlékére vagy éppen elhárítására állítottak a barokk stílusban épült városaink főterén. Innen kerülhetett a templomokba és azok oromfalának tetejére, ahol a lakosság mindennap láthatta. Innen ültették át a házak oromfalára, a kapukra a fél vagy egész nap ábrázolást, mint a bajelhárító, a rosszat távoltartó jelképet. De nemcsak a lakóépület legfontosabb pontján alakították ki, hanem gyakran került a magtárak, istállók ormára is. Magam gyermekkoromban (1920-as évek) sokat játszottam a Bihar megyei Bárádon a református paróchia istállójának végében, melyet sugaras nap díszített. Mikor kérdeztem a *hetest* (férfi házi cseléd), hogy mire való az, azt felelte, hogy a jószágtól távol tartja a bajt. 2000. május végén újra bejártam a falu utcáit és néhány ilyen napsugaras végű házat és istállót még mindig találtam. De nemcsak a házakon, hanem a kapukon is gyakran helyezték el ezt a díszet. Ez a telek olyan fontos pontját jelentette, ahol mindenki belépett és ezt a rossz szándékú emberektől védeni kellett. A sugárzó napot egy-egy esetben rákarcolták a sárból készült és a kemence száját lezáró *előtérre* is ezzel akarták biztosítani a rontástól a benne sültő kenyeret.

E jelkép elterjedését biztosan elősegítette egy régebbi magyar napkultusz, mely ebben a jelképben újraébredni látszik. „A Szeged környéki falusi házak még a múlt században (19. század) is többnyire napkelet felé tekintettek, a ház homlokzatára, kapujára ábrázolás került. Ezt a napmotívumot hazánk más vidékein is megtaláljuk a régi házakon”.¹⁰

A szegedi felsővárosi templom egyik padján a háromszög gondosan faragott példányát találjuk meg, melynek közepére istenszemet alakítottak ki. Egy dorozsmai kiskapun pedig az általában napformát öltő eredetibb háromszög fedezhető fel, melyből sugarak lövellnek ki.¹¹ Azt gondolom, hogy e két ábrázolás kulcsát jelenti a kérdésnek. Az egyik azt mutatja, hogy a háromszöggel ábrázolt Szentháromságba mennyire beleéreztek az istenszemet; a másik pedig azt sugallja, hogy népi alkalmazásra először a háromszög kerülhetett. Ennek belső tartalmát kevésbé ismerhették az átlag hívők; az asztalosok díszítőelemet láttak benne, ezért átalakították fél vagy egész nappá, mely inkább hozzátartozott mindennapi életükhöz. Ez az átalakulás nemcsak egy helyen, hanem egymástól függetlenül több területen is végbemehetett.

Minden valószínűség szerint egykor Szegeden és környékén lehetett a legtöbb napsugaras házvég, mely igazi virágkorát 1880–1920 között élte.

Az elterjedés kérdésében legjobb, ha *Bálint Sándort* kérjük meg útikalauzunknak. „A napsugaras házvég így megtalálható a szegedi tanyákon, továbbá Tápén, Algyőn, Sándorfalván, Kistelken, Szentmihálytelken, Röszkén, Szőregen, Deszken, Kiszomborban, Újszentivánon, Tiszaszigeten, Kübekházán, Földeákon, Törökkanizsán, Szajánban, Feketetön, Jázován, továbbá a szegedi nemzettel érintkező, keveredő

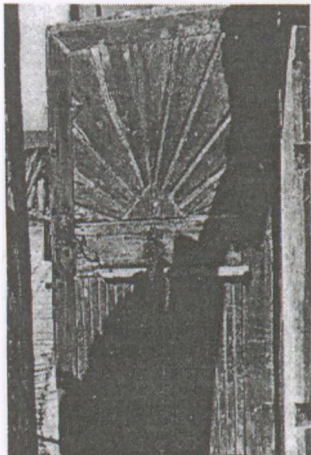

3. kép. Szentháromság-ábrázolás istenszettel Szeged-Felsőváros. Római katolikus templom padja (Bálint S. 1976.)

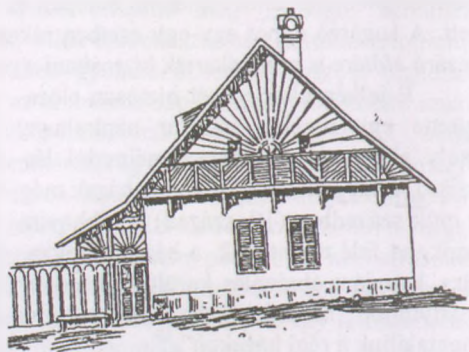
¹⁰ Dömötör Tekla 1981. 188.

¹¹ Bálint Sándor 1976. 258–259.

Dorozsmán, Majsán, Szegváron, Horgoson, Királyhalmon, Martoson, Zentán, Óbecsén, Adán, azonkívül Makón, Orosházán, Apátfalván, Csanádpalotán és bizonyára még más, főleg bánáti illetőleg vajdasági helységekben is, kevés kivétellel mindenütt a Tisza, illetőleg a Maros mentén”.¹² Vegyük még ehhez hozzá *Juhász Antal* kiegészítéseit, mely szerint Bihar megyében Komádiban, Körösszegapátiban, Magyarhomorogon, Zsádányban ugyancsak találni belőlük. Békésben a már említettekén kívül Békéscsaba, Öcsöd, Szeghalom területén sem ismeretlen.¹³ Zenta környékén különösen gyakran találkozni a napsugaras dísztménnyel.¹⁴ A Millenniumi Faluban, 1896-ban egy szegvári portát állítottak ki. A ház oromzatán és a tornácra szolgáló kiskapura is napsugaras dísz helyeztek.¹⁵ Érdeemes megemlíteni, hogy a sokacok szántalpas hombárjainak felső háromszögében ugyanezt alkalmazták, minden bizonnyal, hogy a tolvajoktól megóvják.¹⁶ Egy ilyet ki is állítottak a Millenniumi Faluban is.¹⁷

4. kép. Napsugaras utcaajtó. Dorozsma. Bálint Sándor 1976. 259.

5. kép. Napsugaras oromzatú ház. Szegvár 1896. Jankó János 1989. 43. nyomán

Többen is megállapították, hogy a napsugaras dísztmény elterjedését eddig nem sikerült kellőképpen feltárni és érdemes lenne a szórvány adatokat is összegyűjteni. Úgy látszik, hogy észak felé távolabbra is előrenyomult. Meglehetősen gyakori volt Bárádon (Bihar m.). Itt a központi, minden irányba induló napsugarakon kívül, a fél nappól kilövellő megoldás a gyakoribb, mely az oromzat belső háromszögét fedi be.¹⁸ Jászapátiban (Szolnok m.) 1896-ban már nem a nappól, hanem a deszkába vágott kis ablakból indulnak ki a sugarak.¹⁹

¹² Uo. 260.

¹³ *Juhász Antal* 1980. 169.

¹⁴ *Barabás Jenő–Gilyén Nándor* 1987. 150.

¹⁵ *Jankó János* 1989. 43.

¹⁶ *Bellosics Bálint* 1913. 299.

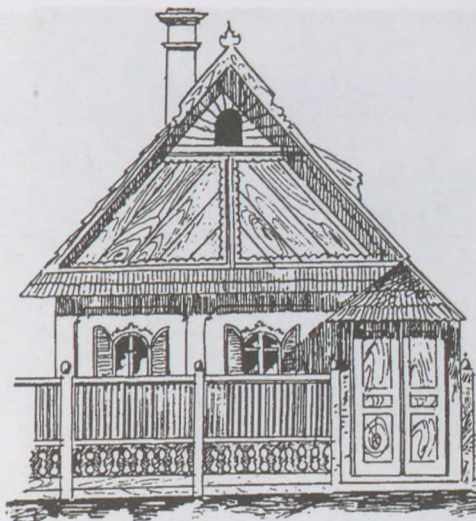
¹⁷ *Jankó János* 1989.

¹⁸ *Balassa M. Iván* 1985. 222–223.

¹⁹ *Jankó János* 1989. 52.

6. kép. Napsugaras nagykapu és hombár.
Sokac. Bács m. Jankó J. 1989. 25. nyomán

7. kép. Padlásablakos napsugaras oromzat.
Jászapáti 1896. Jankó János 1989. nyomán

varhelyszék) és feltűnt, hogy elég gyakoriak a napsugaras kapuk egyházi és világi területen egyaránt. Ezek többsége kiskapukon található; többek között Magyarhermányban, Bardocon, Nagybaconban, de más településeken is; általában olyan helyeken, ahol a lakosság nagyobb része református. Megtaláltam a templomok kiskapuin (pl. Nagybacon), de előfordul a temetők bejáratán is, egy-egy esetben szárnyas kapukon is alkalmazzák. A magyarhermányi temető nagykapujának felső részében napsugaras dísz helyeztek el, míg alul *barackmagosnak* nevezett szögletes megoldást találunk, melynek elnevezését a szöttesektől vették át.²⁰ Jellemző a felirata belül: „A Fábíán Róza szelleme kívánatára építették ezen temető kertet bánatos szülői forró szeretetből 1876. május 10-én”. Belül pedig ez olvasható: „Nincs a földön nyugalom | de itt ad a sírhalom | Lelketek a mennyben örvendezzen | Csendes legyen álmotok | kik e kertben nyugosztok | Szüntelen fenn a magas egekben | örök dicsőségben”.²¹ De nemcsak a református temetők, cintermek kapuja kapott ilyen napsugaras díszítést, hanem találkozni ilyenekkel az erdélyi unitáriusoknál is.

Átnéztem *Malonyay Dezső* székelyföldi kötetét és abban több ilyen díszítésű kaput és ajtót sikerült felfedeznem. Így többek között Nyárádszeredán, Csemátfaluban, Türkösön, Nyárádszentbenedeken, Balavásáron, Énlakán. A legtöbb esetben fél nappól indulnak ki a sugarak, de arra is van példa, hogy kerítést díszítenek ilyen módon.²² Az ún. *kötött(székely) kapukon* is gyakran találkozni vele, de leginkább a kiskapukon.

²⁰ Új Magyar Tájszótár

²¹ Lejegyeztem és fényképeztem 1942. V. 25.

²² *Malonyay Dezső* 1909. 2. 212, 214, 218, 194, 192, 190, 267, 296, 300.

8. kép. Reformátustemplom-ajtó napsugaras díszítéssel. Nagybacon 1942.
Balassa Iván felvétele

9. kép. Utcai napsugaras kiskapu.
Bardoc. 1942.
Balassa Iván felvétele

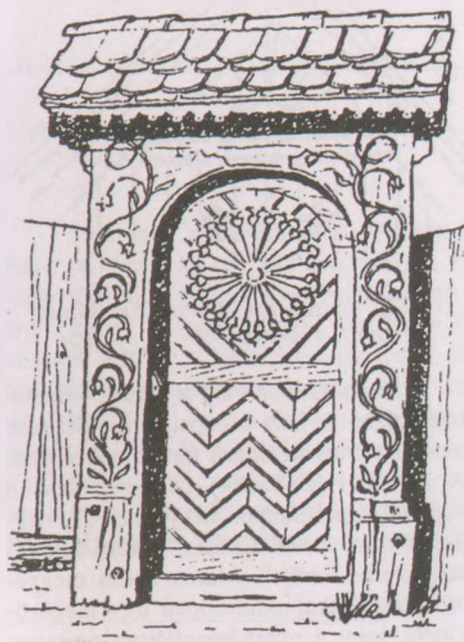
10. kép. Napsugaras utcai kiskapu.
Magyarhermány 1942. Balassa Iván felv.

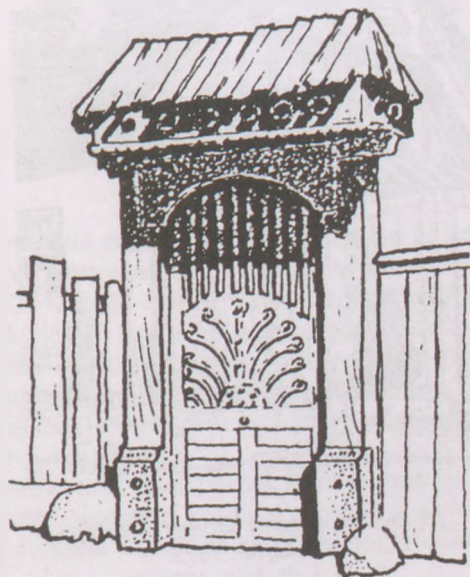
11. kép. Napsugaras utcai kiskapu. Bardoc
1942. Balassa Iván felv.

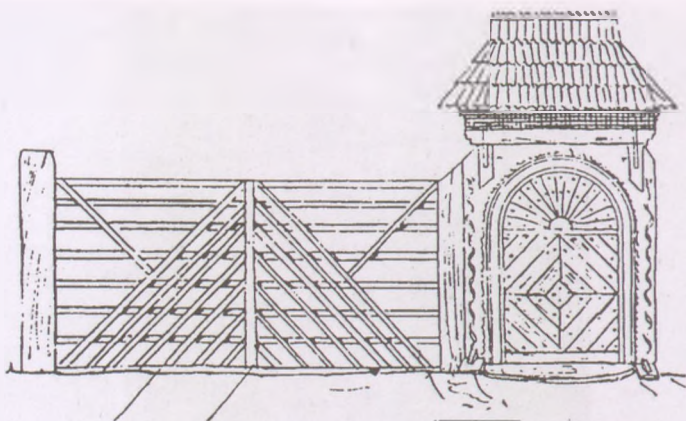
12. kép. Napsugaras, fedett temetői nagykapu.
Magyarhermány 1942. Balassa Iván felv.

13. kép. Napsugaras fedett kiskapu.
Sóvárad. Bíró Gábor 1992. 89.

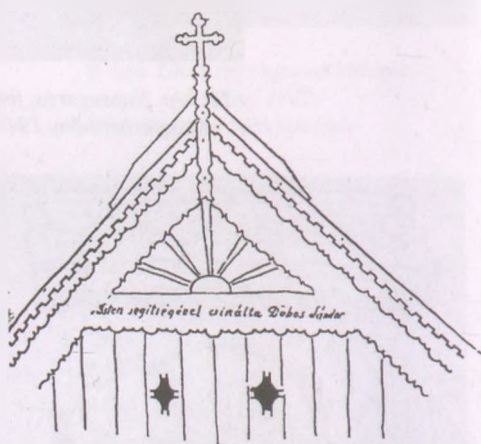
14. kép. Napsugaras fedett kiskapu. Atyha.
Bíró Gábor 1992. 88.

15. kép. Napsugaras fedett kiskapu. (Felső)Szentmihályfalva
Jankó János 1989. 122. nyomán

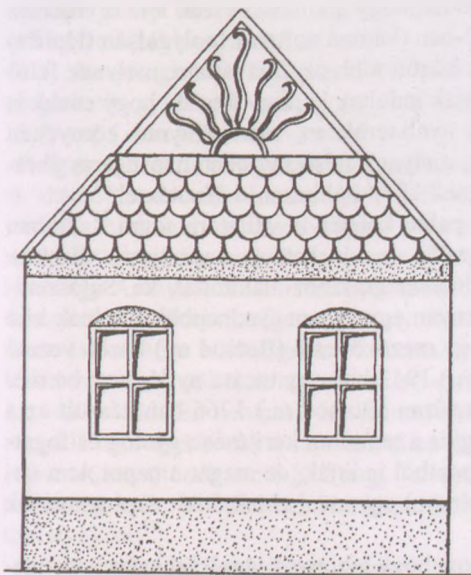
16. kép. Napsugaras házvége és kiskapu
Érsekújvár. 1879.
Thain J.–Tichy K. 1991. 20.

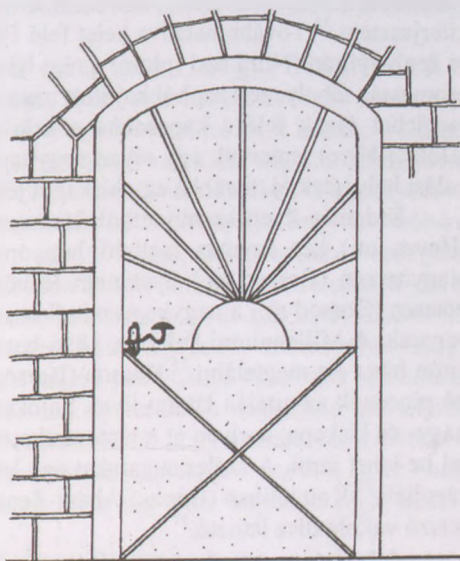
17. kép. Napsugaras házorom. Érsekújvár.
Thain J.–Tichy K. 1991. 29. nyomán

Szinte Gábor még a vázlatos bemutató rajzon is jelzi a napsugaras díszítést, mert azt annyira hozzá tartozónak érezte. A karcsfalvi (Csíkszék) 1871-ben készült kapuval kapcsolatban megjegyzi: „A napjegye, mint áttört díszítés, a könyökkötés szögleteibe került”. Maros-Torda megyéből utcai kiskapukon éppen úgy megörökítette, mint a nyárádszentlászlói unitárius egyház cintermének tetővel ellátott kapuján. Kisborosnyóról (Háromszék) mutat be egy olyan galambbugos kaput, melynek gyalogkapuját sugaras nap tölti ki, annak felső felében. Brassó magyar lakta kerületében, a Bolgárszegen is több ilyen kiskaput lehetett látni

a 20. század elején.²³ Hosszúfaluból (Brassó m.) ugyancsak ismerünk ilyen gyalogkaput.²⁴ Sóváraddon, Korondon, de még Parajdon is olyan kiskapukat örökítettek meg, melyeken a napsugarak vége befelé hajlik.²⁵ A mai Hargita megyében is lehet napsugaras kiskapukat találni.²⁶ Ez a nagyon esetleges áttekintés is azt bizonyítja, hogy Székelyföldön ez a díszítőmény meglehetősen elterjedt, nemcsak az egyházaknál, hanem a székely portákon is.

18. kép. Napsugaras házorom. Ipolynyitra, 1942. Balassa I. vázlata nyomán

19. kép. Napsugaras díszítésű hegybe menő pinceajtó. Kács 1943. Balassa I. vázlata nyomán

Erdélyben a Kis-Küküllő mellékén fordul elő ez a kapudíszítés. Lapádon (Alsó-Fehér m.) ma is áll az 1785-ben faragott, festett cinteremkapu, melynek felső részét napsugár tölti ki. Találunk ilyet Nagykendén (Kis-Küküllő m.), de ott még egy sárkány is őrzi a napot. Legtöbb Péterfalván (Nagy-Küküllő m.) fordul elő, ahol még a 20. század második felében is készítettek ilyeneket. Szentmihályfalván (Torda-Aranyos m.) ugyancsak előfordul, alul barackmagos, felül napsugaras kapu, mert a két elemet itt is lehetőleg összekötik.²⁷ Ezen a vidéken (pl. Magyarsáros Kis-Küküllő m.) sokáig élt ez az elem, mert még 1945. évi készítési időpontot is belevéstek a kapuba.²⁸

Bakó Ferenc, az északi magyar nyelvterület népi építészetének legjobb ismerője²⁹ egyik utolsó munkájában írta az oromdíszekről: „Nevezetes köztük a napsugaras oromdísz Szegeden és környékén, bár a motívum nemcsak itt, hanem az északi hegyvidéken

²³ Szinte Gábor 1909. passim.

²⁴ Magyar Néprajzi Lexikon 3. 47.

²⁵ Biró Gábor 1992. 45, 46, 79, 87, 88, 89.

²⁶ Salló István–Kardalus János 1977. 51.

²⁷ Kós Károly 1978. 79–80.

²⁸ Banner Zoltán 1972. 26. tábla

²⁹ Bakó Ferenc 1978.

is elterjedt... (és) tudatos díszítészandék eredménye”.³⁰ E területről már az eddigi irodalom is szolgáltat adatokat a napsugaras díszítéshez a házak oromzatán, de még inkább a kapukon.

Érsekújvárott (Nyitra m.) a legrégebbi napsugaras házvégek a 19. század második feléből származnak és a 20. század közepén még meglehetősen szép számmal lehetett ilyeneket találni.³¹ Innen északra, már a szlovák nyelvterületen is előfordul Čimhová (Árva Alsókubin Körzet) udvarban, ami arról tanúskodik, hogy a kutatást észak felé is érdemes kiterjeszteni.³² Tovább haladva kelet felé 1942-ben (katona voltam) Ipolygalsán (Holiša) és Ipolynyitrán (Nitra nad Iplom) a régi házak között több olyat is láttam, melynek felső oromzatán elhelyezett napból hajlított napsugarak indultak ki. Úgy látszik, hogy ennek is meglehet észak felé a kapcsolata a szlovák nyelvterületen, mert Zólyom környékén (Dolnej Nive) ismerünk egy olyan nagykaput, melynek felső részében napsugaras ábrázolást helyeztek el, továbbá egy kiskaput jeleznek 1849-ből hasonló díszítéssel.³³

Érdeemes ilyen szempontból *Malonyay* palóc kötetét is vallatóra fogni.³⁴ Tarban (Heves m.) két egymás melletti ház oromzatán is kivehető a napsugaras díszítés. Nagybarcán (Borsod m.) ilyen nem lécből, hanem gipszből alakítottak ki. Sajószentpéteren (Borsod m.) a nagykapu mindkét szárnyán egy-egy negyednapból indulnak ki a sugarak. A Millenniumi Faluban, 1896-ban, egy mezőkövesdi (Borsod m.) házba vezető ajtón lehet ezt megtalálni.³⁵ Kácson (Borsod m.) 1943-ban egy utcára nyíló, hegybe menő pincének az ajtaján láttam ilyen. Sajókeresztúron (Borsod m.) 1766-ban készült az a nagy- és kiskapu, melyen át a cinterembe, vagyis a templom kerítésébe gyalog és fogattal be lehet járni. A széles sugarakat egy központból indítják, de magát a napot nem ábrázolják.³⁶ Komjátiban (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) egy utcai ablak felett napsugarasnak tetsző vakolatdísz látható.³⁷

Azt hiszem, ennyi adat is elegendő ahhoz, hogy bizonyos tanulságokat a napsugaras házvégekről, kapukról, ajtókról levonjunk.

A megadott területre, a legtöbb esetben háromszögbe beszorított nap és annak sugárábrázolása nálunk a 18. században tűnik fel, ekkor még csak középületeken, közterületeken (pl. templomkert, templom kapuja, ajtaja). Minden kapcsolódik ahhoz a folyamathoz, melynek során Európában, tőlünk nyugatra a 17. század közepétől kezdve elterjedtek a Szentháromság-oszlopok, melyek valamilyen járványtól, csapástól akarták a lakosságot megvédeni. Ezzel egy időben, előbb vagy később a templomok oromzatára, illetve az oltár legmagasabb pontjára is felkerült a glóriával körülvelt háromszög.

Elzelve nyugatról keletre elterjed a magyar nyelvterületen is, de alkalmazásában más indítékok is közrejátszottak. Úgy látszik, hogy Szeged ilyen szempontból is rendkívül fontos központ lehetett, mert itt, továbbá vonzási és kirajzási területén találjuk meg ma is a népi építészet díszítőelemeként. 1940-ben egy felmérés, mely teljesnek nem mondható, 311 napsugaras vértelket (oromzat) talált, míg 1973-ban 245-öt sikerült összeszámlálni; Alsóvárosban egymagában 152-t írtak össze.³⁸ Minden bizonnyal már 1879 előtt is szép számmal lehettek, de az újjáépítés még csak megnövelte számukat.

³⁰ Bakó Ferenc 1997. 262.

³¹ Thain János–Tichy Kálmán 1991. 20–33.

³² Mjartan, Ján 1972. 128.

³³ Mjartan, Ján 1975. 911. színes tábla

³⁴ Malonyay Dezső 1922. 214, 227, 257.

³⁵ Jankó János 1989. 33.

³⁶ Hofer Tamás–Fél Edit 1975. 17. Ez a legkorábbi évszám adatunk.

³⁷ Balassa M. Iván 1997. 132–133.

³⁸ Juhász Antal 1980. 165.

Lechner Lajos terve is visszhangra találtak a szegedi nép szívében, mert a napnak számára különös jelentősége volt. Az építkezéskor arra törekedtek, hogy a lakóházak a felkelő nap felé nézzenek. A javasasszonyok imájukban gyakran használtak ilyen mondatokat: „dicsértessék a fényös Nap”; dicsértessék a Nap járása”; dicsértessék a ragyogó Nap”.³⁹ A védő, az éltető nap ábrázolása számára nyilvánvalóan megmutatkozott a fogadókézség a régi hitvilágból, amikor a 18. század második felében egy ahhoz hasonló egyházi jelkép feltűnt, amit régi hitűkhöz igyekeztek formálni és a sugárzó háromszögből egyre inkább sugárzó nap lett.

Az eddigi összefoglalások, közlések csak ritkán említik, hogy a Székelyföldön is meglehetősen gyakoriak a napsugár díszítésű kapuk, ajtók. Itt a házaknak olyan a formája, hogy azon nem lehet számára helyet szorítani. A távoli eredetet tekintve minden valószínűség szerint itt is az egyháza gondolhatunk. Itt azonban még a székely címer hatásával is számolhatunk. Ebben a sugárnyalábokat lövellő nap sokkal jobban hangsúlyozott, mint a szelíd hold. A székelységhez való kapcsolódást az is bizonyítja, hogy Brassóban, az egykori székely eredetű Bolgárszegen éppen úgy előfordul, mint a hétfalusi csángók-nál, vagy Aranyosszéken is megtalálható, miközben Erdély más részein rendkívül ritka. A nap és a hold ábrázolása a székely címereken, pecséteken a 13. századtól kezdve ismert. Jelentősége különösen a 16. századtól kezdve nőtt meg. A 19. század második felében a székely voltukat mutatni akaró csiki falvak 64 pecsétjéből 42-n rajta található a nap és a hold. Ez nemcsak itt, hanem a többi székely területen is hasonló mértékben megtalálható és átkerült a szórványokba is.⁴⁰ Köztudomású, hogy a székelyek körében a kapunak, az ajtónak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak, melyen át a jó és rossz ember egyaránt beléphetett, de a kapu, különösen, ha a nap is ott sugárzott rajta, védelmet nyújtott.⁴¹

A harmadik összefüggő vidék – mai ismereteim szerint – ahol ezt a díszítményt ismerik, a magyar nyelvterület északi peremén húzódik végig. Itt helyenként házakon is megtaláljuk, de leggyakrabban mégis kapukon fordul elő. Itt minden valószínűség szerint a Szentháromság glóriás háromszögből fejlődött ki és vált polgári és paraszti gyakorlattá. A városokban (pl. Esztergom) polgári kapukra került, míg máshol (pl. Érsekújvár) a házakat és kapukat egyaránt díszítette.

Ezen a területen, különösen vashámorok közelében vasrudakból készítettek olyan kapukat, ajtókat, melynek központi figurája a sugaras nap. Ezek városokban is elterjedtek és napjainkban is gyakran látni ilyeneket, különösen ablakrácsokon. Ezek már belső tartalmukat teljesen elvesztették és csak gyakorlati célokat szolgálnak.

A deszkából és lécből kialakított napsugaras díszítmény nemcsak Szegeden és annak vonzáskörzetében ismert, hanem Székelyföldön is és a magyar nyelvterület északi sávjában. Nemcsak itt, hanem Dunántúlon is érdemes lenne előfordulását keresni, mert mint asztalos díszítőelem feltehetően ide is eljutott. Eredetére nézve minden bizonnyal a Szentháromság glóriás háromszög ábrázolásához kapcsolódik, de ösztönzést elterjedésére feltehetően az egykori magyar napkultusz vagy például a címerek, pecsétek is szolgálhattak. A háromszög legkorábban a katolikus egyház építményein jelent meg, de később a protestánsok (református, evangélikus, unitárius) templom- és temetőkapukon is alkalmazták.

³⁹ Kovács János 1901. 345–347.

⁴⁰ Szócs János 1998. 125–140.

⁴¹ A székely címet lásd a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) Acta 1995. címlapján. *Köpeczi Sebestyén József* munkája.

Bakó Ferenc

1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp.

1997 A népi építészet esztétikája, forma és díszítés. In: Magyar néprajz 4. 255–265.

Balassa M. Iván

1985 Báránd települése és építkezése. In: Báránd története és néprajza. Báránd

1997 Népi építészet. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Szerk. *Fügedi Márta*. Miskolc

Bálint Sándor

1957 Szegedi szótár 1–2. Bp.

1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete 1. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. Szeged

Banner Zoltán

1972 Szíllagfaragók. Népi alkotók, naiv művészek. Bukarest

Barabás Jenő–Gilyén Nándor

1987 Magyar népi építészet. Bp.

Bellosics Bálint

1913 Adatok a bácsmezei sokácok tárgyi néprajzához. Néprajzi értesítő 14. 296–303.

Berze Nagy János

1940 Baranyai magyar néphagyományok. 1–3. Pécs

1942 A sok nap. Ethnographia 53. 148–149.

Bíró Gábor

1992 Sóvidék népi építésze. Szentendre

Bosnyák Sándor

1978 Napsugaras ormok – egy funkcionális-szakraális díszítőelem tündöklése és alászállása. Művészet 1978/2. 20–22.

Csete Balázs

1990 Kalotaszegi fafaragások. Series Historica Ethnographiae 3. Szerk. *Selmeczi Kovács Attila*. Bp.

Dömötör Tekla

1981 A magyar nép hiedelemvilága. Bp.

Jankó János

1989 A Millenniumi Falu. Sajtó alá rendezte *Szemkeő Endre*. Series Historica Ethnographiae 1. Bp.

Juhász Antal

1971 Építkezés, házberendezés. In: Tápé története és néprajza. Szerk. *Juhász Antal–Ilia Mihály*. Tápé.

1980 A napsugaras oromdíszítés és megóvásának lehetőségei. Műemlékvédelem 165–171.

Kirschbaum, Engelbert

é. n. Lexikon der christlichen Ikonographie. Rom, Freiburg, Basel, Wien.

Kós Károly

1978 Építkezés. In: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest

Kovács János

1901 Szeged és népe. Szeged

Kőrösi Mihály–Nagy István

1788 Magyar Concordántia avagy az Ó és Új Testamentumra mutató tábla. Győr

Malonyay Dezső

1909 A székelyek népművészete. Bp.

- 1922 A palócok népművészete. Bp.
- Miklósi-Sikes Csaba*
- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Népi építészet Erdélyben. Szerk. *Balassa M. Iván—Cseri Miklós*. Szentendre
- Mjartan, Ján*
- 1972 Die volkstümliche Baukunst. In: Die slovakische Volkskultur. Bratislava
- 1975 Staviteľ'stvo. In: Slovensko. Lud 2. Bratislava
- Salló István—Kardalus János*
- 1977 Kapuk és kerítések Hargita megyében. Csíkszereda
- Cs. Sebestyén Károly*
- 1904 Szegedi napsugárdíszes házvégek. Néprajzi Értesítő 5. 268–276.
- Szinte Gábor*
- 1909 Kapu a Székelyföldön. Néprajzi Értesítő 10. 40–45, 97–101, 167–178; 11. 27–31.
- Szőcs János*
- 1998 Csíkszéki falupecsétek a Csíki Székely Múzeumban. Acta 125–140.
- Thain János—Tichy Kálmán*
- 1991 Kisalföldi és gömri népi építészet. Series Historica Ethnographiae 4. Szerk. *Selmecci Kovács Attila*. Sajtó alá rendezte *Liszka József*. Bp.
- Tóth János*
- 1961 Népi építészetünk hagyományai. Bp.
- Tömörkény István*
- 1904 A tanya világából. Néprajzi Értesítő 5. 313.
- 1963 Munkások és napok a Tisza partján. Bp.

„GOTTES AUGE” IN DER UNGARISCHEN VOLKSTÜMLICHEN VERZIERUNGSKUNST

Die Darstellung der Heiligen Dreifaltigkeit durch ein gleichschenkliges Dreieck erschien in der westeuropäischen Kirchenkunst am Ende des 16. Jahrhunderts: die obere Spitze stand für den Vater und die beiden unteren für den Sohn und den Heiligen Geist. Am Anfang des 18. Jahrhunderts bürgerte sich diese Darstellung auch in Ungarn ein - an Dreifaltigkeitssäulen, an den Giebeln von katholischen Kirchen und innerhalb der Kirche an der Spitze der Altäre. Das Dreieck wurde von einer Glorie mit Sonnenschein umgeben. Ab Ende des 18. Jahrhunderts verbreitete sich dieses Symbol auch an Bauernhäusern, an Toren und Türen, und man traf es auch oft an Friedhofstoren. Mit der Zeit veränderte es sich, denn es nahm die Form einer halben oder einer ganzen Sonne an, aus der die Strahlen in einem Halbkreis herausschossen – das kirchliche Symbol vereinigte sich also mit der einstigen Sonnenverehrung, aus der etliche Überreste im ungarischen Volksglauben haften geblieben sind.

Die meisten dieser Darstellungen findet man an der Fassade von Bauernhäusern in der Gegend von Szeged. Die Verbreitung dieses Zeichens ist auch dadurch gefördert worden, daß nach dem Hochwasser im Jahre 1879 der Architekt Lajos Lechner Baupläne diesen Typs herumgegeben hat, als deren Ergebnis sogar noch bis in die letzten Zeiten mehrere Hundert Fassaden mit Sonnenstrahlen in den von Bauern bewohnten Großstadtbezirken registriert worden sind. Von hier aus verbreitete sich das Zeichen nach Süden und man findet es auf dem jetzigen Gebiet von Serbien, wohin die Bevölkerung aus Szeged umgesiedelt ist. Nach Norden kommt das Zeichen auch jenseits der Theiß oft vor, hier und auch an anderen Stellen findet man es oft auch schon an protestantischen Häusern und Toren.

Auch im Seklerland (heute Rumänien) trifft man auf die Darstellung mit den Sonnenstrahlen an Toren und Türen, da die Form der hiesigen Häuser es nicht erlaubt, solch' eine Verzierung am Haus anzubringen. Ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts kommt dieses Zeichen an protestantischen (reformierten, evangelischen, unitarischen) Kirchen und Friedhofspforten vor, und mache von ihnen sind in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts angefertigt worden.

Im nördlichen Teil des ungarischen Sprachgebietes begegnet man dem Symbol auch schon an Häusern, aber auch an Toren oft, und sogar an den Haustüren wird es angebracht. Man trifft es hier und auch anderswo an Toren von bürgerlichen Wohnhäusern in barocken Städten, doch der Bezug zur Kirche ist meist verlorengegangen.

Das Dreieck, das die Heilige Dreifaltigkeit symbolisiert, umwandelte sich auf diese Weise in eine strahlende Sonne. Sie ist wahrscheinlich auch in anderen Teilen des ungarischen Sprachgebietes aufzufinden, nur hat sich die Forschung noch nicht genügend um sie gesorgt. Ihre Beziehungen sind auch in Richtung Norden, in Richtung der Slowaken nachweisbar.

Iván Balassa

KOVÁCS ENDRE

SZENT ANTAL SZEGÉNYEI DOROSZLÓN

Doroszló nyugat-bácskai falu a Vajdaságban. Mint települést 1313-ban említették először az okiratok, amikor Bácska Magyarország részét képezte. I. Károly Róbert korában, 1332-ben a pápai tizedlajstromokban plebániaként szerepelt, 1492-ben pedig István nevű plebánosa volt Doroszlónak. II. Lajos uralkodása idején az 1520–1522-ből származó jegyzékek szerint a dézsmafizetők száma 28 volt. A végzetes mohácsi csatában (1526) az uralkodó is meghalt. Temesvár eleste után (1552) pedig török uralom alá került a Délvidék. A török defterek már a zombori nahijében sorolták föl Doroszlót, 1662-ben elpusztult helységként említették, az 1699. évi összeírásban nincs is felsorolva.

A középkori település a *Mosztonga* jobb partján, a manapság *Pusztának* nevezett határreszen feküdt. *Újdoroszlót* viszont a mocsár bal partján elterülő (helytelenül *Zsarkova* meg *Klusza* pusztáknak nevezett) két középkori település: a *Bajkút* meg a Szent Katalin helyére telepítették.

A legutóbbi népszámlálás adatai (1991) szerint Doroszlónak 1863 lakosa volt, közülük 112 személy vállalt munkát külföldön. Az összeírt 800 háztartás közül 510 foglalkozott mezőgazdasággal. A falu lakóinak nagyobb része magyar, vallás szerint római katolikus. Rajtuk kívül szerbek, horvátok, bosnyák menekültek meg más etnikumú lakók élnek a faluban.

Bálint Sándor munkássága nyomán tudjuk, hogy Antal apát, másként *Remete Szent Antal* († 356) kultusza kezdettől fogva virágzott, majd a hitújítás korában hanyatlani kezdett. Végül *Páduai Szent Antal* (1195–1231) alakjához tapadva éledt újjá s él mindmáig Szent Antal kultusza.

Páduai Szent Antal ferencrendi barát volt, aki csodatevései nyomán vált népszerűvé. Tiszteletének első hazai nyoma IV. Béla uralkodónk házioltárképén bukkant föl 1253-ban, de igazában a 17. század folyamán bontakozott ki és vált Magyarországon is szinte egyedülállónak. Kultusza két forrásból, illetőleg irányból táplálkozott: egyfelől a Balkán hódoltsági területeiről, Antal apát hanyatló tiszteletéből, másrészt pedig a délnémet barokk ösztönzéseiből.

1890-ben a franciaországi Toulon kikötővárosban történt, hogy Bouffier Lujza kisasszony, akinek kis rőfösüzlete volt, egy ajtózárat az odahívott lakatos segítségével sem tudott kinyitni. Amíg a mester újabb szerszámokért ment, a kisasszony kenyeret ígért a szegényeknek, ha Páduai Szent Antal megsegíti. Ezután a kinyitás elsőre sikerült. Hálából a bolt raktárában Szent Antal szobrát állította föl, persellyel, amely így csodatevő hírbe került. Sokan jártak a szoborhoz ájtatoskodni, alamizsnáikat pedig a perselybe helyezték. Az így befolyt összeget a kisasszony a szegények táplálására fordította. Később a jótékonyági kezdeményezés az egész katolikus világban elterjedt. A *Szent Antal*

kenyér fogalma minden bizonnyal innét eredt, *Szent Antal szegényeit* pedig azok képezték, akik a befolyt pénzbeli alamizsnából részesültek.

A 20. század első felében még a bácskai városok képébe is beillettek a koldusok, meg a tétlen dologkerülők, akikről öregségükre a városatyák voltak kénytelenek gondoskodni, mert hát nem engedhette meg a társadalom, hogy éhen pusztuljanak, vagy télidőben emberek fagyjanak meg az árokparton.

Doroszlón is sok szegény család élt, de egészen más volt a helyzetük, mert mindenkinek tudtak munkát biztosítani a mezőgazdaságban, még a nyomorékoknak is. Ha a házastársak vénségükre szétváltak vagy megözvegyültek, akkor az asszony elszegődött szolgálni, a magányos nincstelen férfi valamelyik gazda istállójában, szolgaként töltötte életét. Az Óra Takács meg a Bagó Gyuri például az egyik szentkúti szőlőgunyhóban éltek öreg napjaikat.

Az 1960-as évekig a faluközösség alkalmazottainak: a csőszöknek, meg a pásztoroknak sem volt szociális biztosításuk (a társulati juhásznak ma sincs), és ha munkaképtelenné váltak, nem kaphattak nyugdíjat. Minden értelmes ember arra törekedett, hogy öregségére biztosítsa magát. Ha pedig valaki könnyelmű volt és rosszul gazdálkodott, akkor a környezete azzal ijesztgette, hogy vénségére bekerül a *szegényházba*, amelynek még a pusztá gondolata is riasztó volt.

Régen az is előfordult, hogy valaki megjárta Amerikát, házat meg telket vásárolt a családjának. Aztán kezesség miatt perdült meg a dob az udvarában és került az utcára, vált öregségére nincstelenné.

Valahol a Hétháznál a temető közelében volt egy fehérre meszelt kis nádas ház, amelyet a faluközösség tartott fenn az elaggott nincstelének számára. Az 1950-es években még voltak lakói a szegényháznak, ahol a sorsukra bízták, senki sem gondozta őket. Csak a hajlék volt ingyenes. Szánalom és megvetés övezte, jeles napokon alamizsnával látták el, elhalálozottnak öltözkéivel ajándékozták meg őket. A rászorulóknak többsége rendszeresen járt templomba, hogy kiérdemelje a Szent Antal szegényeinek járó csekély összeget, ami könyöradomány volt, de a nyomorúságban élőknek mégis sokat jelentett. Parasztháznál még ma is az a szokás, hogy a gazda halála órájáig megtartja a vagyona legjavát, az örökös pedig kénytelen *kiérdemüni* és elgondozni a szülőt vagy a rokont, de vagyonáért az idegent is. Amióta a falusi gyerekek szakmát tanulnak és kenyér után elköltöznek a faluból, nincs aki gondozza az öreget.

A városokban megszokottá vált, hogy az idős embereket beadják az aggok házába, ahol ellátásban részesülnek, elápolják őket. Faluhelyen ma sincs ilyen szociális intézmény, más részről a közvélemény szerint szégyen *szegényházba* adni a szülőket.

Doroszlón a szentkúti kegyhelyen meg a falu templomában is van Antal-szobor, mintegy jelezve az ilyenformán kettős védszent népszerűségét, amely nem a keresztnév gyakoriságában, hanem a néphitben jutott kifejezésre. Megszokott jelenség volt, hogy a település lakói valamely gazdasági vállalkozás kezdetekor fogadalmat tettek Szent Antalnak, hogy ha sikerül, akkor előre meghatározott pénzösszeget adományoznak a szentnek. Különösen az állattartók körében alakult ki a népszokás, hogy állataikat ú. m. nem az állami biztosítónál, hanem Szent Antalnál *biztosítják*. Ezenkívül ha valami elveszett, vagy ellopták, akkor szintén ígértek ha a tárgy, vagy a tolvaj megkerül. Kívánságaik beteljesedésével a pénzt a szobor lábainál levő perselybe helyezték, és hálából imádkoztak. Az adományokból befolyt összeg tükrözte a lakosság gazdasági helyzetét és méltán szolgált jóléti indexnek.

Doroszlón a Szent Antal kenyérosztás emberemlékezet óta szokásban volt. A falu plebánosa a templomban kihirdette, mikor lesz, és az általa meghatározott napon, havon-

ként osztotta szét a falu jámbor szegényei között, a szent tisztelőinek az adományait. Az alamizsnában részesülők számát a befolyt pénzösszeg határozta meg. Egy-egy szegénynek egyhavi kenyér árát osztotta ki a plebános. Az adományozók érdeklődéssel hallgatták és jó néven vették, ha az újévi hálaadáson a pap beszámolt arról, hogy év közben mekkora pénzösszeg folyt be Szent Antal perselyébe és hányan részesültek az adományokból.

Az 1990-es évek polgárháborús világa meg a hiperinfláció teljesen megváltoztatták Szent Antal kenyérosztásának a hagyományos templomi szokását. A mezőgazdaság kilátástalanságát, a bővített újratermelés hiányát és az itt dolgozók érdektelenségét legjobban a szántóföldek forgalmi ára tükrözi. 1991-ben 10 000 márkáért, 1992-ben már csak 1000 márkáért lehetett szántóföldet eladni, 2000-ben még mindig csak kétezer márká körül volt 1 kat. holdnak az ára. 1992 júniusában már a havi infláció 100% volt, július 1-jétől a dinárt egy nullával denominálták: 10 dinár helyett egyet kellett fizetni. 1993. május 27-én a dinár értéke óránként 1%-ot esett. Július 4-én egy üveg sör (0,5 liter) 9 millió, a 700 grammos félfelhér kenyér ára 3 millió dinár volt. 1993. október 1-jén hat nullával denominálták a dinárt: ami tegnap még 1 millió volt, az máától 1 dinár. „Átutalták a fizetésemet: ezerháromszáz milliárd dinárt kaptam, amit nem bírtam fölvenni, mert nincs pénz a bankban. Mire fölvehetem, addigra semmit sem ér...” – jegyezte föl a szövetkezet egyik munkása. December 27-én reggel még 500 milliárd volt, délre ezermilliárd lett 1 DM ára a dílereknél. 1994. január 1-jén a dinárt kilenc nullával denominálták: ami tegnap egymilliárd volt, az ma 1 dinár lett. Ennek ellenére január 12-én estefelé 1 DM ára újra 500 000 dinárra szökött. Konvertibilissé 1995. november 26-án vált újra a dinár, amikor 1 DM ára 3,3 dinár volt. 1999-ben nemzetközi blokád meg NATO légitámadások sújtották az országot, a gazdaság pang. A nép között kevés a pénz, a polgárok vásárlóereje egyre romlik. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a nép adakozókedve meg az alamizsnálkodás szokása lecsökkent és alig kerül pénz Szent Antal perselyébe, melynek tartalmát időközönként a hitközség vezetőségének a tagjai számolják össze. A befolyt pénzösszegről a plebános nyilvántartást vezet, amelyet a püspök is hitelesít, a kevéske pénzt másra fordítják.

Szegények ma is élnek jócskán, de a Szent Antal kenyér osztásának ma már csak az emléke él a faluban.

IRODALOM

Bálint Sándor

1977 Ünnepi Kalendárium I. Budapest, 433–438.

Kovács Endre

1995 Doroszlói védőszentek. In: Létünk 1–2. sz. 7–14.

1982 Doroszló hiedelemvilága. Fórum. Újvidék

1992 Falusi szegényházak. I. Föld Népe, XLVI. évfolyam 10. szám

DIE ARMEN DES HEILIGEN ANTONIUS IN DOROSZLÓ (DOROSLOVO, JUGOSLAVIEN)

Doroszló ist größtenteils ein ungarisches, in seiner Religion römisch katholisches Dorf in der jugoslawischen Wojwodina. Der Verfasser des Artikels erforscht seit Jahren die Ethnographie seines Wohnortes, diesmal teilt er interessante Beiträge zur religiösen Volkskunde der Gemeinde mit. Er stellt den lokalen Kultus des Heiligen Antonius vor, mit besonderer Rücksicht darauf, daß man für die Armen des Dorfes Gaben sammelt und diese unter ihnen austeilt. Der Verfasser weist darauf hin, wie die Zustände des Bürgerkrieges um 1990 und der unglaubliche Ausmaß der Inflation den alten Brauch der Katholiken – Gaben zu sammeln und zu verteilen – aufgehoben hat.

Endre Kovács

SILLING ISTVÁN

NEPOMUKI SZENT JÁNOS TISZTELETE NYUGAT-BÁCSKÁBAN

Az írás címében megjelölt vidék a bácskai Duna mente, a jugoszláv–magyar országhatártól délre, Bács városáig húzódó terület, amelyet keleten a Telecskai-dombság határol. Ezt az egykoron virágzó gazdaságú és kultúrájú tájat súlyosan érintette a törökvesz és a Rákóczi-szabadságharc. A 18. századi újranevesítés korában a közterek szakralizációjában itt is fontos szerep, jelentős didaktikai feladat jutott a dinasztikus törekvéseknek, a bécsi udvar által támogatott kultuszerjesztésnek, és az eredményül létrejött alapítványi fészületeknek, szobroknak, kálváriáknak, kápolnáknak, templomoknak. Az ilyen szent, illetve megszentelt helyek Isten szüntelen jelenlétét hirdették, ami igen csak fontos volt a másfélszáz esztendő török uralom után. Később, a szentek tiszteletének hathatósan támogatott terjesztésével, esetleg újaterjedésével a nevelő szándékú példamutatás, majd a kegyes áhítat és az istenfélő buzgalom hozta létre a máig is álló, avagy immáron csak emlékekből ismert, de rendkívül fontos vallás-, művészet-, illetve művelődéstörténeti jelentőségű szabadtéri emlékműveinket. Hiszen azok a társadalomtörténeti kutatások megkerülhetetlen forrásai, vagy pedig éppen bizonyítékai a tárgyaltszakterületről keletkezett állításoknak, az esetleges tagadásoknak.

A vajdasági magyar néprajzkutatók vállalt feladata a szentek népi tiszteletének kutatása. Munkájuk eredményéről számoltak be III. népi vallásosság konferenciájukon Bezdánban 1994 szeptemberében (ennek anyagát lásd: *Létünk*, XXV. évf. 1995. 1–2. sz.). Az ott elhangzott előadásokból kiderült, hogy például Doroszlón, Bezdánban, illetve Horgoson milyen tisztelet övezte, illetve máig is övezi Nepomuki Szent Jánost, a vízenjárók, a molnárok védőszentjét, aki „a közép-európai, magyarországi barokk jámborság, népi vallásosság kiváltságos alakja (1340–1383)” volt.¹ Hogy jómagam most mégis visszatérek e témához, az annak tudható be, hogy további vajdasági kutatásaim több új adattal egészítették ki ismereteinket e szent egykori intenzív tiszteletéről és népszerűségéről szülőföldemen. Megismertem például a kanizsai, a zentai, a kishegyesi, a titeli, a szabadkai, a verseci szobrokat, tudomást szereztem az Újvidéken a 18. században a Duna partján épített s 1925 táján lebontott impozáns méretű, egytornyú barokk Nepomuki-kápolnáról, melyről Bálint Sándor gazdag felsorolásában sem történik említés.² Jelen esetben azonban megmaradok szűkebb kutatási területemen, a Nyugat-Bácskában.

¹ *Bálint Sándor* 1988. II. 395.

² Erről a kápolnáról Vrgović Stevan a következőket írja: „Na ulazu u Brukšanc, ili mostobran, kako se drukčije zvaó, bila je jedna kapija sa debelim stubovima, nalik na više kapija na Petrovaradinskoj tvrđavi. U utvrđenju su bile prizemne kasarne i magazini opreme. Iza kapije je bila kuća stražara. Pored Brukšanca na obali, bila je jedna kapela, posvećena Sv. Janu Nepomuku, češkom svecu, inače zaštitniku ladjara i šupera.

A kutatott régió központja a vegyes lakosságú (szerb, magyar, horvát, bunyevác, német) város, Zombor. Itt épült az egész vidék egyetlen 18. századi Nepomuki-szentélye, a rokokó stílusú kápolna 1751-ben Franz Redl de Rothausen bárónak, a kincstári javak bácskai adminisztrátorának kegyes felajánlásából. S bár minden püspökségi Schematismus és Bálint Sándor könyve is az 1758. évet jelöli a kápolna építési éveként, a zombori Ferenc-rendi Bona Mihalović szerzetes 1787-ig vezetett Krónikája 1751-re teszi a kápolna építési évét.³ Mivel tudvalevő, hogy az egyházi előljárók vizitációi nem történtek minden évben, ezért a helyben feljegyzett adatok is nagyon fontosak bizonyos adatok felkutatásában. S a kápolna mellett álló Grassalkovich-palotát éppen egy évvel korábban kezdték építeni, hogy a Bácskába települő németek kolonizációjával megbízott Grassalkovich Antal székhelye legyen. Grassalkovich pedig a bécsi udvar törekvéseinek leghűségesebb kiszolgálója volt, s valószínűleg támogatta, hogy pompás lakhelye és rezidenciája mellett az uralkodóház által a hűséget jelképező s igencsak kultivált szentnek kis templomot emeljenek, amely megépítése után a városban szervezett ünnepi körmenetek egyik fontos állomása lett. Ez a zombori kápolna egyben az 1729-ben szentté avatott prágai gyóntatópap kultuszának első nyugat-bácskai megnyilvánulása, amelynek kiindulópontja a barokk Prága volt. A szabálytalan ellipszis alaprajzú kápolnát, éppen alakja miatt sokan török eredetű építménynek vélik. A kupola formájú mennyezet fölött négyablakos kis torony van. Belsejében az oltáron egy kisméretű kopersó a szentre emlékeztetett, fölötte pedig a Szűzanya szentképe függött. Ez az emlékmű ma is áll. Állaga a nyolcvanas-kilencvenes években roppant lepusztult, a fedele teljesen tönkrement, de a zombori hívők összefogásából 1998-ban megkezdték restaurálását.⁴ A zombori katolikus templomokban is természetesen van Nepomuki Szent János-mellékolár: a régi, 18. századi templomban festménnyel, az újabb, 20. századiban szorral.

De talán mégsem e szerencsétlen sorsú zombori kis szentély volt az első látható és ismert jele a bécsi udvar jóváhagyásával és hathatós támogatásával a 18. században erőteljesen terjedő Nepomuki-kultusznak ezen a tájon. Ugyanis az 1748-ban német lakossággal betelepíteni kezdett Duna-parti Apatin korabeli pecsétjének több változatán is ez a szent látható az ábrázolását meghatározó ikonográfiai jegyekkel. Az elsőről Iványi István a következőket jegyezte le: „Apatin régibb pecségei mind az 1751. évet tüntetik fel, mint amelyben a város szerveztetett; védszentje volt Nepomuki Szent János, akit a pecsétek különböző vésetei más-más alakban tüntetnek fel. A legrégebbi vésetű pecséten Szent János jobbáiban keresztet, baljában pálmaágot tart, fejét csillagok veszik körül, két oldalán az évszám 1751”.⁵ A későbbi, az 1770-es évekből való pecséten az ismert prágai

Ispred kapele je bio kameni stud koji je označavao vodostaj Dunava. Crkvice je srušena negde 1925. godine, jer je smetala navozu na novi dunavski most. Kao dečak, pentrao sam se po toj crkvi, iz koje su odnete sve crkvene stvari, čini mi se za katoličku crkvu na Telepu.” („A Brúcksánc, vagyis a hídfő bejáratánál egy kapu volt vastag oszlopokkal, amilyenből több is volt a péterváradai várban. Ebben az erődtípusban földszintes kasszárnyák és raktárak voltak. A kapu mögött pedig az őrlakóháza. A Brúcksánc mellett egy kápolna állt Nepomuki Szent Ján, a cseh szent tiszteletére szentelve, aki különben a hajósok és a hajóépítők oltalmazója. A kápolna előtt a vizállást jelző köoszlop állt. A kis templomot 1925 körül bontották le, mert akadályozta az új dunai hídra a felhajtást. Gyermekként ott mászkáltam a kis templomban, amelyből minden kegytárgyat elvittek, azt hiszem, a Telep városrészben álló katolikus templomba.”) *Vrgović Stevan* 1995. 262–263.

³ Bona Mihalović latin nyelvű naplójának 16. oldalán a következő áll: „Circa hunc Annum 1751 capella S. Joannis Nepomuceni in fundo camerali e regione conventus huius exurexit industria spectabilis D. Francisci Redl cameralis administratoris.”

⁴ A zombori kápolna külső restaurálását 1999 augusztusában fejezték be. A belső munkálatok is folynak, és készül Nepomuki Szent János oltárképe is.

⁵ *Iványi István* 1909. 21.

jelenet látható, amikor a cseh király katonái a gyóntatót a Károly-hídról a Moldva folyóba vetik. Tehát Apatin esetében az egész város védőszentje volt Nepomuki Szent János, és a szent szobra is állt Apatinban. Az emlékmű többször is változtatta helyét, hiszen először a régi városka közepét képező mocsáron átvezető híd peremén állt, majd az 1790-es évek nagy árvizei miatt át kellett költöztetni biztonságosabb helyre. Utolsó állomása, a 20. század közepén, ismételten a hagyománynak megfelelő volt, ugyanis a Dunához közel, a Harisnyagyár és a Duna utca találkozásánál. Végül ez a hely sem bizonyult eléggé biztonságosnak, bár nem az árvíz vitte el a szobrot, hanem a városban (és nemcsak ott) történő hatalmas változások. Íme, az ismétlődő szomorú emlékműsör. Megvan viszont az apatini Mária mennybevitel templomban a Nepomuki-mellékoltár, mint volt az a régi, a 18. század végén pusztított árviztől megsemmisült templomban is; sőt a harangok közül is a legnagyobb az ő tiszteletét hirdeti. Ebben a városban élt a bajjaihoz hasonló szokás, hogy Nepomuki Szent János emlékünnepének vigiliáján a lakosok kis deszkalapokra zöld koszorút vagy égő gyertyát helyeztek, s azt a Duna vizére engedték.⁶

Ugyancsak sínylődik a bezdáni Nepomuki-szobor is, amely 1814 óta állt a falu szélén, s napjainkban, dr. Balla Ferenc helytörténész szerint „A szobordarabok még ma is eredeti helyükön fekszenek, egy szinte áthatolhatatlan cserjés közepén. Talán majd eljön az a nap is, amikor felébred a vizen élő bezdáni emberek szunnyadó lelkiismerete, és újból felállítják védőszentjük szobrát” (a *Létünk* folyóirat idézett számában). Tegyük hozzá: az említett bezdáni konferencia ezt a célt szerette volna elérni. Mindhiába. Szép viszont a bezdáni templomban Schaffer Béla Nepomuki Szent Jánost ábrázoló táblaképe.

A doroszlói János-szobor keletkezésének idejéről a kutató, Kovács Endre így vall: „...szép környezetben állt időtlen idők óta...”. A fából faragott, bizonyára művészi értéket is (esetleg népművészetit?) képviselő egykori szobor 1957-ben tűnt el nyomtalanul.

Prigrevica-Szentivánban szintén eltűnt már a múlt században az egyik utcasarokra állított jellegzetes, festett, köztéri Nepomuki-szobor.

A szabadtéri szakrális emlékek egyik típusa a képoszlop, amelyet felénk kis kápolnának, vagy egyszerűen csak kápolnának neveznek. Ezek az oszlopok mintegy 3–4 méter magasak, szilárd anyagból készültek, fedelük is téglá vagy cserép, és szemmagasságban mélyedés, nagyobb fülke van bennük. Elöl üvegajtó vagy rácsozat védi a fülkébe állított szobrot, képet, feszületet. Illetve csak védte Szontán is, a rétre, távolabb a Dunára vezető utca végén, hiszen többszöri kifosztás után már nem pótolták a hiányzó Nepomuki-szobrocskát. Az igen rusztikus oszlopot azonban ma is karbantartják, évente kimeszelik, s Iván napján virággal díszítik a helybéli sokác asszonyok.

Hasonló oszlopfülkében állt a Szent János a csupán százéves Szilágyi nevű falucsukában is a templomkertben. Hogy még itt is szabadtéri emlékművet kapott Nepomuki Szent János, az a felénk a 18. század közepén megkezdett szakrális kordivat folytonosságáról tanúskodik. A selyemtéglából épült oszlop azonban már jó ideje üresen, megszenstelenítetten hirdeti a vandalizmus határtalanságát. A fülke boltívén még látható a kék égbolt a rajta fénylő csillagokkal, tehát a hagyományos Nepomuki-ábrázolás elemeivel. Felújítására aligha gondolhatunk a magyar lakosságát lassacskán felcserélő nyugat-bácskai faluban. De a Szent István király tiszteletére épült század eleji neoromán templom jobb oldali mellékoltárán a templom legnagyobb és legszebb szobraként Nepomuki Szent János szobra áll.

⁶ Told Terézia (1917) apatini lakos szíves közlése nyomán. Erről a szokásról Bálint Sándor is megemlékezik.

Áll viszont 1897 óta a magasban a remek monostorszegi Nepomuki-szobor, a jobb kezében feszületet tartó s fejét lehajtva a felfeszített Jézusra tekintő Sviti Ivan, a falu fő utcájának végén, a helyi sokác színhasználat szerint díszítve, dedikáció nélkül, ápolt virágágyással övezve. Látszik, hogy kellő tisztelet övezi ebben a Duna menti faluban.

Ugyanígy tiszteletben tartják a gombosiak az Ady Endre utca, népi nevén Alsó utca végén, a Laposra néző kis dombon, kápolnácskával védett, dedikáció nélküli Nepomuki Szent János-szobrukat, s időnként virágozzák is. Kovács Endre doroszlói néprajzkutató 1999-ben végzett gombosi gyűjtéséből kiderült, hogy ebben a faluban régen még körmenetet is tartottak a szent ünnepén.

Kupuszinán pedig épp a falu legrégebbi szakrális emlékműve Nepomuki Szent János színesre festett szobra – amelyen a szent alázattal tekint a kezében tartott korpuszal ellátott s pálmaágra fektetett feszületre – egy kisebb, ugyancsak kupolás kápolna oltalmában, előtte imazsámollyal. Dedikációja csupán az állíttatás évszáma: 1833. Az egyházközségi feljegyzések szerint Fridrik Vince emeltette. Él a faluban egy legenda, mely szerint az állíttató egy télen a Duna jegén közlekedett lovas szekérrel, s a jég leszakadt alatta. Szerencsés megmeneküléséért hálából a vizenjárók patrónusának emeltetett emlékművet. A helyet pedig, ahol partot ért Fridrik gazda, ma is Fridrik zátonynak nevezik.⁷ Nem az eredeti helyén áll ma a szobor, ugyanis a falunak arra a délkeleti peremére konzervgyárat építettek századunk harmincas éveiben. Akkor került a Szent János a falut övező csatorna-kanális partjára. Régen octávját tartottak a szobornál a szent ünnepek előtt, s az alapító fiai padokat is helyeztettek a szobor köré. Ma azonban már senki sem látogatja. Szerényen búvik meg a mellé emelt családi ház udvarában (Zombori út 22.), s ahogy a helyi szólás tartja: Áll, mint falu végén a Szent János.

A régióban kissé délebbre, a Bács város környékén fekvő Vajszka község temetőjében is megvan Nepomuki Szent János pálmaágot tartó sötétbarna öntvényiszobra, minden dedikáció nélkül, azonban a felállítás évét nem tudtam kideríteni.

Ugyanezen a vidéken, Ratkovo (régii nevén Parabut, később Paripás) község katolikus templomát szentelték a 18. század második felében odateleplülő németek Nepomuki Szent János tiszteletére, melyet az 1810-es években építettek. A falu 1826 és 1840 között használt pecsétjén ugyancsak Nepomuki Szent János volt látható, alatta szántóvas és csoroszllya. A második világháború után e falu nemzetiségi összetétel teljesen megváltozott, s a templom mai állaga igencsak elszomorító.

Összegzésként elmondhatom, hogy 1998 végén, az egykor annyira kedvelt és tisztelt szentnek Nyugat-Bácskában négy szabadtéri szobra van csupán épségben, meg egy – roskadásnak indult, de a végórában megmentett – kápolnája, illetve egy 1968 óta nem használt temploma.

Tehát a szakrális emlékműveknek, avagy műemlékeknek is megvan a maguk sorsa.

⁷ Marásek Antal kupuszinai lakos szíves közlése nyomán, aki az említett Fridrik család egyenesági lezármazottja.

Bálint Sándor

1998 Ünnepi kalendárium II. A Mária-ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágból – december elsejétől június harmincadikáig. 395. Szeged

Iványi István

1909 Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi Helynévtára, II. kötet, 21. Szabadka

Vrgović Stevan

1995 Vode Novog Sada (Dunavske priče). In: *Lazic, Veselin* szerk.: Tija voda. 262–263. Novi Sad

DIE VEREHRUNG DES HEILIGEN JOHANNES VON NEPOMUK IN DER WEST-BATSCHKA (JUGOSLAWIEN)

In der Sakralisation eines Gebietes spielen die im Freien stehenden kirchlichen Denkmäler eine wichtige Rolle, sie sind eindrucksvolle Beweise der Existenz der Religion. Am Ende der Türkenherrschaft mußte auf den verwilderten Gebieten des südlichen Tieflandes neben der Neubesiedlung auch eine Neu-Sakralisation vorgenommen werden, damit sich die, auf ihren gerechten Platz zurückkehrende römisch-katholische Bevölkerung in dieser Gegend auch dadurch zu Hause fühlte. Zur gleichen Zeit versuchte das österreichische Kaiserhaus, als eine der größten europäischen herrschenden Dynastien, auch die Rechtskontinuität seiner Gebietshoheit mit neuen kirchlichen Donationen, mit dem Bau von neuen sakralen Objekten (Kirchen, Kapellen, Kreuzwegen, Statuen usw.) oder durch Anregung zu solchen zu verkünden.

Auf diese Weise gelang auch die vom Wiener Hof popularisierte Verehrung des Heiligen Johannes von Nepomuk in die südlichen Gebiete, sodaß die Abbildungen, Darstellungen dieses Heiligen bereits ein halbes Jahrhundert nach der Vertreibung der Türken in den südlichen Regionen des Donau-Theiß-Zwischengebietes erschienen.

Die Verehrung des Heiligen Johannes von Nepomuk begann in der heute zu Jugoslawien gehörenden West-Batschka, entlang der Donau, um die Mitte des 18. Jahrhunderts in der von gemischter Bevölkerung bewohnten Stadt Zombor und in der mit Deutschen besiedelten Stadt Apatin, und setzte sich in der ganzen Gegend bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts fort. Es sind mehrere Kirchen, Kapellen gebaut, Statuen zu seiner Ehre errichtet worden, so ist er zu einem der meist verehrten Heiligen geworden. Infolge der geopolitischen Ereignisse des 20. Jahrhunderts ist dieser Prozeß zum Stillstand gekommen, der Kultus des Prager Heiligen begann abzunehmen. In der Zeit der Religionslosigkeit sind die Gegenstandsdenkmäler der Verehrung des Heiligen Johannes von Nepomuk nur in jenen ungarischen und kroatischen Gemeinden erhalten geblieben, die ihrem Glauben und ihren Traditionen treu geblieben sind. Der Verfasser hielt den Zustand am Ende des 20. Jahrhunderts schriftlich fest.

István Silling

KESZEG VILMOS

ARANYOSSZÉKI GOMBIRATOK

A toronygombirat mint az emlékirat sajátos változata egy időben kettős közlési szándékra igyekszik megfelelni. A templom gombjában elhelyezve a népi vallásosság részeként, az imához, könyörgéshez hasonlóan folyamatosan fatikus és kommunikációs funkciót tart fenn. Emlékiratként pedig az írott szöveg funkcióival rendelkezik: ismertetket tárol és közvetít időben távol élő partnerek között. S bár a szokás néhány évszázados múlttal rendelkezik, s az utóbbi fél évszázadban térvesztése látványos, sem történetét, sem funkcióit, sem elkészítésének, elhelyezésének, kicserélésének körülményeit, sem szövegtípusait nem ismerjük.

A szórványos adatok összefoglalására szánt, 1991-ben közölt tanulmányát Dankó Imre a következőképpen zárja: „Próbáljuk meg létrehozni a magyarországi református toronygombiratok korpuszát, amit forráskiadványként ajánlatos volna meg is jelentetni, és ami a legfőbb: adataikat, megállapításait hasznosítsuk irodalom-, stílus- és egyháztörténeti, illetőleg néprajzi feldolgozó tevékenységünk során”.¹ Jelen közlemény e felhívásra kíván újabb adatokat szolgáltatni.

Magam az aranyosszéki írott populáris kultúra szerkezetét, szövegeit kutatva bukantam rá néhány gombira. Az Aranyosszékhez tartozó Kercsed elrejtett település. A Torda–Felvinc–Nagyenyed útvonaltól 5, Tordától 15–18 km-re fekszik, dombok közé elrejtőzve. Az 1849 júliusában Tordáról távozó, családjától elbúcsúzott Petőfi Sándor 22-én délelőtt 10 órakor útbá ejtette a kercsedi Bacsó-féle kocsmát, nevét a családi bibliában hagyta bejegyezve. A kitűnő földjéről és veteményéről híres falu fejlődését a kollektivizálás akasztotta meg. Munkaképes lakossága városra költözött, az intézmények rendre visszavonultak a faluból. Évtizednyi ideje a közszállítás semmilyen járata nem érinti a települést. A faluban nem működik óvoda, iskola, orvosi rendelő. A lakosság vallási igényeit évtizedeken keresztül beszolgáló lelkészek látták el. Két éve a magyar ajkú lakosságnak a faluban élő református lelkésze van. A megüresedő házakat a szomszédos városok lakossága vásárolja meg hétvégi háznak. A falu határának kétharmada, a föld kitűnő minősége ellenére, parlagon hever. A református egyház nyilvántartásában 162 személy szerepel.

Az egyházi levéltárban található, 1860-ból és századunk közepéről származó feljegyzések szerint a falu temploma 1703 karácsony hétfőjén 8 óra tájban ismeretlen „okból meggyúlván, elégett”. Megújítására 1714-ben, toronyépítésre pedig 1726-ban került

¹ Dankó Imre 1999. 198. A kézirat leadása után jelent meg a szerzőnek a témáról készült további összefoglaló tanulmánya. A rá való hivatkozásról, megállapításainak receptálásáról le kellett mondanunk. Itt mindössze bibliográfiai adatait közölhetjük: *Dankó Imre: A református toronygombok elhelyezésének szokásai és a toronygombiratok műfaji sajátosságai.* In: *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* I–II. Bp. I. 284–308.

sor. Néhány évtized múlva a templomtér szűkösnek bizonyult. Ezért „1782-ben ezen keskeny templom Bitai Mihály papságában elrontatván, helyébe 1783-ban ovál alakra a mostani 9½ öl hosszú s közepén 6 öl széles templom építtetett. Ennek kőmíves munkáját Gr. Toroczka Zsigmond Úr fizette, adván még építési költségre 60 m. forintot.” A templom mennyezetén olvasható feljegyzés: „A Jehova egy igaz Istennek szentséges nevének tiszteltére építtete a kercsedi református szent eklézsia ezerhétszáznyolcvanhar- madik esztendőben ez új templomot.”

Az 1703-as pusztulásnak és a templom újjáépítésének állít emléket a szószéken, a lelkész háta mögött olvasható, versbe szedett, festett felirat:

Ez helység Templomát a Tűz megégette
Midőn ezerhétszáz három majd végezte
Napjait melly romlást bár megépítgette
A Nép, de régiség már megemésztette.
Ujj 's nagyobb formában Ez mostanit láthat
Tsak Esztendő alatt hogy épült tsudálhadd
Tsuda segedelmit az ISTENNEK áldhad
Felséges nagy Nevit már Ebbe imádhad
Ezerhétszáz Nyoltzvanhárom idő jára
A' mikor E Szent Ház épült e' formára
Kertsedí Réformált Kristus Szent Nyájára
Bitai Mihály volt Vigyázó 's Sáfára

A következő háromnegyed század éve a templomot megrongálták. 1829-ben csu- pán a torony tetején lévő gombot kellett megújítani. 1859-ben a meghasadozott falakat látva a „bágyani cs. K. járáshivatal, működését e térre is kiterjesztvén, annak bezáratás feltétele alatti újra-építését rendelte”, a kiküldött mérnök pedig „a merőben újra építés mellett véleményezett”. Az újítási munkálatokra két év múlva került sor. „1861 tavaszán a hasadozott templom Mgs Báró Kemény István Úr terve és útmutatása szerint 2 hónap alatt vasakkal megkötetett, új portikussal és támoszlopokkal ellátott, újra fedetett s kőfallal szinte egészen körülvéttetett. Fölszentelése 1861. aug. 4-én n. enyedegyházmezei esperes Nagytiszteletű Basa Mihály Úr által hajtatott végre számos hallgatóság jelenlétében.”

Ezt az eseményt követően Muzsnai Pál helybeli református lelkész 1863. szeptem- ber 2-án szerkesztette meg és helyezte el az egyház levéltárában *A kercsedi ref. egyház történetét*. A korabeli, aláírással és pecséttel ellátott másolat máig megvan. A 12 oldalas kézirat tartalmazza a Kercseden 1682-től szolgált prédikátorok, az 1781-től szolgált „os- kolamesterek”, a „patronusok, jóltevők” névsorát, az egyházi épületek felsorolását és történetét, megnevezi az egyház „fekvőit”, az „évi rendes jövedelmet”, a kepezés és a lélekszám alakulását, valamint az egyház klenódiúmain.

A templom tetőzetét 1878. június 11-én, „Pünkösöd innepe harmadik napján délu- tán 3 orakor, mikor a hivek Templomba menni készülének egy viharos felhőből a' To- rony gombjába pattant villany szikra” újra megrongálta. A javítási munkálatok a villámütés évfordulóján, 1879. június 11-én kezdődtek el. Egy hónap múlva, augusztus 11-én készül el az új gombba szánt emlékirat, amely a munka folyását így írja le: „a' munka oda haladott, hogy a' torony árbotza ez irománnyal ellátott gombal már a magos- ban tündökölt, reményt nyújtva, hogy a bádgozás, Templomi- és kerítési kiújításai nem sokára be fejeződik”.

A templomot 1892-ben 43 ezer zszindellyel újrafedték. A tetőburkolatot, szintén zszindellyel, 1910-ben újították fel.

Az 1879-től „eltelt 95 esztendő annyira megemészttette” a bádoggal fedett tornyot, hogy 1974-ben „szükségessé vált annak újra fedése”. A munka 1974. október 6. és november 10. között zajlott le. Ekkor bontották fel a torony gombját. A benne talált iratot a mellé helyezett pénzdarabokkal együtt kivették, helyükbe újabb emlékiratot és pénzdarabokat helyeztek. Az emlékirat másolata szintén hozzáférhető az egyház levéltárában.

A korai gombiratok létezéséről a kercesdi lelkipásztornak nem volt tudomása. Meglepetését és az új emlékirat megszerkesztésének motivációját egy, a levéltárban elhelyezett lapon örököltette meg.

„A tornyot 1974. okt. 6. és nov. 10. között újrafedték. A torony tetején lévő gömböt is levettük, hogy a lyukakat be lehessen foldozni. Amikor a gömböt kinyitottuk, abban plébából készült henger alakú dobozt találtunk, amiben 2 féle leírást kaptunk. Mind a kettő 4+4 lapból áll.

Az első 1829. július 21-i keltezésű. Az akkori lelkipásztor, Égei Kováts Sámuel írta. A címe: *Egy Híradás a' Késő Maradékhoz*.

A második 1879. augusztus 11-én kelt, az írója az akkori lelkipásztor, Zsigmond Lajos. A leírás címe: *Késő Nemzedék*. Egy papírba becsomagolva, az utóbbi időben használt pénzből, egy-egy 100-as, egy 25-ös, egy 20-as és egy 10-es ezüst pénzt, valamint 2 drb. rézpénzt találtunk.

Arra gondolva, hogy esetleg a műemlék bizottság látni szeretné ezeket, nem tettük vissza a gömbbe, hanem doszába helyeztük megőrzés végett. A »gömb«-be, egy a mostani állapotokról szóló írást tettünk és 6 drb. pénzt. Az írás másolatát is ebbe az iratgyűjtőbe tettük.

Kercesden 1974. nov. 12.

Horváth Béla
ref. lelkipásztor”

Ahányszor tehát az évszázadok során szükségessé vált a megrongálódott tetőzet kijavítása, a templom újrafedése, azt a kercesdi gyülekezet a legnagyobb áldozatok árán is megtette. A tetőzet, a torony állapotát, a javítási munkálatokat megkülönböztetett figyelem kísérte. A munkálatok befejezése, a tetődísz elhelyezése pedig kiemelkedő esemény volt a közösség életében. S bár Aranyosszék településsein gyakran megfordultam, hosszú ideig nem volt tudomásom arról, hogy a templomok toronygombja emlékiratot őriz. Rákérdezésemre rendre felszínre kerültek az emlékiratra vonatkozó adatok. Gombirat került elő Kercesden² kívül Felvincről,³ Csegezből,⁴ Aranyosgerendről,⁵ Aranyosszentmihályról.⁶ Korábbi vagy jelenlegi gombirat létezéséről tudomásuk van Aranyosegerbegy,⁷ Aranyospolyán,⁸ Mészkö,⁹ Torda,¹⁰ Aranyosrákos,¹¹ Várfalva¹² lakóinak.¹³

² A kercesdi gombiratok másolás végetti átadását néhai Sógor Gyula esperesnek és Kacsó István lelkésznek köszönöm. A legutóbbi gombirat elhelyezésének körülményeire Fodor Miklós emlékezett.

³ A mellékletben közölt szöveghez Siklódi Sándor ny. tanító másolatában jutottam hozzá. 1962-ben vagy 1964-ben a felvinci református templom tornyára villámhártyót szereltek. Ekkor került sor a II. világháború idején több puskagolyóval átluggatott gömb kicserélésére is. A régi gömbből előkerült a mellékelt, 1881-ből származó, a golyók által több helyen megszagattatott emlékirat. Az eredeti példányt az egyházi irattárban helyezték el. A II. világháború idején a protestáns templomok gombja több helyen is céltáblája volt az átvonuló orosz és román hadsereg katonáinak.

⁴ Magyarossi Lőrinc szóbeli közlése.

⁵ Az aranyosgerendi gombiratok másolás végetti átengedését Gudor Péter lelkipásztornak köszönöm.

⁶ Az adatot Molnár Lehel levéltárosnak köszönöm.

⁷ Tökés György és Szász Lajos közlése.

A toronyépítéssel, a gomb felállításával kapcsolatosan a kercesdi források semmi útbaigazítást nem tartalmaznak. Az építészeti, s ezen belül a vallásos építészeti szakmunkák sem térnek ki, vagy ha igen, csupán ritkán és szükségván a templomtorony, a torony szerkezeti elemei, a gomb, valamint díszei, a kereszt, a csillag és a kakas jelentésére, jelentőségére. Ennek ellenére a templomok morfológiai felépítése, korábbi és recens ábrázolásai,¹⁴ a hozzájuk való viszonyulás annak bizonyítéka, hogy jelentésük és funkciójuk sajátos.¹⁵

Mindenekelőtt szembetűnő a torony és az idő összefüggésére utaló jelek jelenléte.

A torony oldalára kerül az építés idejét megőrkítő tábla, a bibliai eredetű jelszó. A tornyon található az idő mérésére szolgáló óra számlapja. A toronyban helyezkednek el az idő tagolására, az élők lelkének a földi világból való távozására, jeles vendég érkezésére, vihar, árvíz, tűz, ellenség pusztítására figyelmeztető harangok.¹⁶ Jelképisége, a hozzá való viszonyulás megerősíteni látszik azt a feltételezést, miszerint a *templum* és a *tempus* szavak közös eredetre vezethetők vissza, s ezáltal a templom a tér és idő egyidejű metszéspontját képezi: "A *templum* a térbeli, a *tempus* az időbeli kifejezést jelenti egy tér-időbeli látótérben".¹⁷ A templom a horizontális térben központi, centrális, paradigmikus helyet foglal el. A körülötte, a közelében, az altemplomban lévő temetések révén pedig a lineáris, mérhető idő és az időtlenség, az időfelettség találkozási pontja.

Az 1829-ből származó kercesdi gombirat a toronydísz elkészítéséért hozott áldozatot méltatja. Hogy a kercesdi templom tornyára gomb került, azt a lendületes elmélkedés „az idő jobb Geniussának”, a „Szív nemesebb érzésének”, „Tudós Egei Kovács Sámuel Úrnak három esztendei” érdemeinek, valamint a hívek adakozásának és munkájának tulajdonítja. A mostoha történelmi viszonyok megnehezítették a számban gyarapodó gyülekezet életét. Verejtékes munkával a kercesdikek csupán a szűkös betevő falatot tudták családjuk számára biztosítani. Mégis „megkésztették azt a helyet, a’hol imádni törekedtek a Teremtőt”. Az írás az ő nevük megőrzésére hivatott.

A hibátlan retorikával fogalmazott elmélkedést követi egy *Rövid Tudositás a Külső és Belső Előljárókról*, az eklézsia „nagy Kegyességű Fő Patronus Urairól” és a „maister emberekről”. Ezután sorolja fel sorrendben a pap, a curator, a nagyobbik egyházfi, a kisebb egyházfi, a schola Rector, a 11 consistorialis személy, a harangozó családtagjainak, valamint további 106 család tagjainak nevét. A felsorolásban helyet kapnak a nőtlen és özvegy személyek is; az emlékirat név szerint említi a református gyülekezet 589 tagját.

Az irat megszerkesztője aláírja ugyan az iratot, tiszttségét azonban nem tisztázza. A hosszú névsor figyelmes átolvasása is csupán annyi eredménnyel jár, hogy nevére a bel-

⁸ Vincze Zoltán lelkész közlése.

⁹ Kereki Gábor és Gálffy Eszter szóbeli közlése.

¹⁰ Makkai Miklós szóbeli közlése.

¹¹ Bálló Jenő szóbeli közlése.

¹² Pálfi Sz. Lőrinc és Pataki József szóbeli közlése.

¹³ A megnevezett templomok közül a kercesdi, a felvinci, az aranyosgerendi, az aranyosegerbegyi, az aranyospolyáni, a tordai a református, a csegezi, az aranyosszentmihályi, a mézskői, az aranyosrákosi és a várfalvi pedig az unitárius vallású hívek temploma.

¹⁴ Debreczeni László 1929.; Balogh Ilona 1935.; Szabóky Zsolt 1987.; Szőnyi Ottó é. n.

¹⁵ Hasonló megállapítást tesz Bartha Elek: „A minőségi másság mellett szólnak a templom sajátos viselkedési szabályai, részeinek, szerkezeti elemeinek kultikus jelentései, tartozékainak szentelményi felhasználása.” Bartha Elek 1992. 40.; A torony jelvényei: Kósa László 1990. 466.

¹⁶ Báráth János 1990. 350.; Kósa László 1990. 466.; Dankó Imre 1991. 179–180.

¹⁷ H. Usener és W. Müller gondolatát Eliade idézi és támasztja alá. *Eliade, Mircea* 1987. 67.

ső elöljárók között bukkanunk rá: „Sugya József Fge Nagy Judith. Gyermekai Josef, Judith, Kristina, Mária”. A szokatlan hangzású, s Aranyosszéken ma ismeretlen család-név a felsorolásban még egyszer előfordul: „Sugya János Flge Szilágyi Mária. Gyermekai: János, József, Katalin.”

Az 50 évvel későbben készült emlékirat szintén kifogástalan ékesszólással emlékezik a templomot és tornyot állító ősökre, a kercesdi hívek áldozatkészségére. Hosszabbban esetelen a templom villámütés okozta romlását.

Ezután következik a falu lakóinak névsora. A lelkész, a tanító, a gondnok, a pénztárnok, valamint a 12 tanácsos és családtagjai nevének felsorolása után a további 157 család tagjait nevezi meg. Különválasztva sorolja fel a 11 cigány család összetételét. A falu összlakosságát illető összegzés: „Az összes lelkek száma férfinemen 304 nőnemen 309 összesen 613.” Végezetül a torony építésében közreműködő ács, kőműves, bádogos és tervezőmérnök nevét nevezi meg. Az irat megszerkesztőjének személyére aláírás hiányában nem tudunk következtetni.

A harmadik gombirat 1974 októberében íródott. Szerzője a református gyülekezet akkori lelkésze, Horváth Béla. A korábbi változatokat jellemző retorikai fordulatok és filozofikus–patetikus gondolatok kimaradnak a szövegből. A szerző a javítási munkálatok nehézségeit, a munkában kitűnt személyek érdemeit, a lakosság hozzájárulását részletezi. Magáról szükségesnek tartja elmondani, hogy a templom javítása miatt 29 utat tett meg; ennek a gyalogosan megtett része összesen 232 km. Ezután felsorolja a munkálatokat elvégző mesterek nevét. A falu lakóinak száma ekkor 482, ebből 420 személy református, 62 pedig ortodox vallású. Az emlékiratba csupán a református egyház híveinek neve kerül be.

Az alábbiakban a gomb felállításával, a gombirat elhelyezésével kapcsolatos szóbeli és írott forrásokat kíséreljük meg összegezni.

1. A kercesdiek tudatában a torony a templom díszje, a falu büszkesége. Bádoggal való beborításáért a gyülekezet tagjai a legnagyobb készséggel adakoztak. Az 1829-es gombirat szerint az eklézsia tagjai a szűkös megélhetés idején is gondoskodtak arról, hogy „a második Torony dicsőségesebb legyen az elsónél”. 1879-es megfogalmazás: „nemzedékünk megvárja az uto kortol, hogy összeinktől ránk maradott 's általunk megörzött Szent örökséget a' Templomot és tornyot az utodok is megörizzék”. A harmadik emlékirat szerzője szintén szükségesnek tartja örömmel említeni, hogy „a torony újrafedésére való adakozás felülhaladta a tervben szereplő összeget”. Határtalan áldozatkészségről és igényességről tanúskodik az az 1821-ből származó megállapodás, amelyet az egyház elöljárói kötöttek a torony felépítésére vállalkozó kőművesekkel.¹⁸

A templom bádoggal való beborítását, a toronydísz elkészítését egyes kezű és tapasztalt bádogosmester végezte. Az 1908-ban született tordai Makkai Miklós édesapja 1906-ban készítette és állította fel az ótordai református templom tornyának díszét. A gombból és csillagból álló toronydísz 5,5 m magas. Fia szerint a gomb alsó félgömbjében egy ember kényelmesen elférne.

A gomb nagyságának meglepő kifejezéssel való bizonygatása más vidékről is ismeretes. A méreteiben szerényebb Beregújfalu templomának 1923-ban felállított gombjában három véka búza férne el.¹⁹ Az aranyosszéki Csegez régi gombjának ürtartalma egy véka volt, a jelenlegi egy veder. Valamivel nagyobb a mézskői templomé: 20 liter.²⁰

¹⁸ A mellékletben közölt szöveg a kolozsvári unitárius egyházi levéltárból származik.

¹⁹ *Penckhófjénné Pnykó Mária* 1995. 163.

²⁰ Magyarossi Lőrinc, ill. Kereki Gábor helyszíni közlése.

A marosvásárhelyi vártemplom nagy gombjának ürege 8,²¹ a dicsői templomé pedig 3 vékás.²²

A kercsedi templom

A tordai református templom gombja, 1906

Makkai Miklós, maga is bádogosmester, 1936-ban fedte a mezőkóki ortodox templom tornyát, ezután a tordai görög katolikus, a virágosvölgyi ortodox, az egerbegyi templom tornyának újrafedését, a magyarlétai református templom befedését végezte el. A mezőkóki templom fedése egy, a magyarlétaié három hetet vett igénybe.²³

Mészkon 1931-ben került sor az unitárius templom újraépítésére. A faluban máig emlékeznek Kereki András és Gálffy Miklós nevére, akik a gombot a toronyra feltűzték. Az eseményt fényképen is megörökítették.²⁴ A csegezi templomra az 1920-as évek elején az 1820-ban épült templom gombját tették fel. A gombot 1944-ben orosz katonák géppisztollyal lyuggatták össze. A megrongálódott gomb az 1970-es évekig a helyén maradt, amikor a templom tornyáról vihar döntötte le. Az új gombot egy szindi bádogos készítette el.²⁵

Az emlékezet szerint gombirat volt az aranyosegerbegyi templom tornyában is. A gomb megrongálódásának és felújításának történetét egy helybéli gazda a következőképpen örökítette meg: „Az 1944 IX és X hónapba, a mikor itvot Egerbegyén a Front nagyon sok háznak leéget a teteje ami nem éget le aszt a sok lövedék a cserepet öszetörte

²¹ Imreh Sándor 1885. 3.

²² Molnár Ambrus 1997. 336.

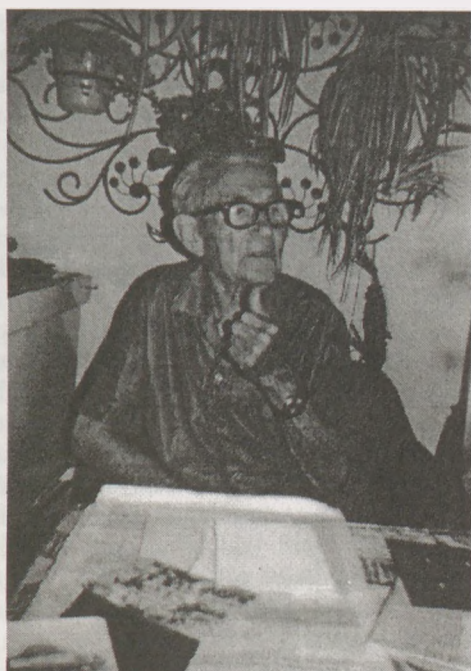
²³ Makkai Miklós szóbeli közlése.

²⁴ Gálffy Eszter és Katalin közlése.

²⁵ Magyarossi Lőrinc közlése.

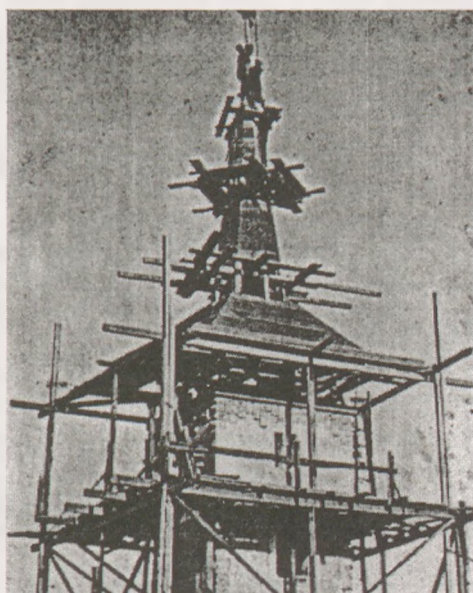
A magyarléltai templom gombja, 1930

Makkai Miklós (sz. 1908) bádogosmester.

akor a Református templom tornyát is el lőték de a plé ablakan fejjül béteték Deckával az egerbegyi ácsak Kis Jozsef és Mikula Laji és sok évig vót ugy avall decca kicsi fedélel és azután meg csináltak és viszateték a gömbet az 50 venes evék elején és 1988 ba amikor idejöt az új pap Szász Zoltán csináltak új Gömbet s akkor asztán csilagot a gömb tetejire adig csak a gömb vót csinálta Széke Jozsef Egerbegyi Bádogos és a csilagot a szeggyárba Gyéresen csinálta egy bádogos Barátjával akkor festeték a tornyan a plé fedelet és akkor teték fel a Gömbet a Napra és a dátumra nem emlékszem pedig Prezsbítér votam az utolsó időbe 1998 Agusztus 5dikén Szeredán jöt egy nagy Vihar és a Templom tornyán a Gömbet és csilagot aszél el görbitete épen a Templom javitást keszték agusztus elsején.”²⁶

A toronydísz elkészítése rátermettséget, szakmai tudást, az elhelyezés lélek-

A gomb feltüzése a mézskői templom tornyára, 1931

²⁶ Szász Lajos (sz. 1911) kéziratosa füzetéből.

jelenlétet, bátorságot igényelt. Ezért ez utóbbira nem mindenki vállalkozott. Az aranyosszéki Várfalva lakói máig emlékeznek a templomjuk gombjának elhelyezésekor történt tragédiára. A munkálatokat apa és fia vállalta ki. A gombot már felhúzták a magasba, mikor a tornyon levő fiú és a földön álló apa között a következő párbeszéd zajlott le:

– Apám, hogy tegyem?

– Hagyd el, fiam, ne tegyed.

S a fiú egyensúlyát veszítve a mélybe zuhant.²⁷

Az ótordai templom tornyának újrafedések 1906-ban egy kőműves esett áldozatul.²⁸

A csegezi templom tornyára a falu lelkésze helyezte el az új gombot.²⁹

Az említett kercedi gombiratok mindenike is szükségesnek tartja név szerint megnevezni a mestereket. Az 1829-es gombiratban olvassuk: „Meister emberek voltak Felső Magyar Országí Abauj Vármegyében Felső Mettenseifeni Vind György Fő Maister legényei Simon Franz, Torotzkai Jakó Ferencz, Joan Lázár.” 1879-ben: „A torony építésére vállalkozó N. Enyedi átsallér Balá's Josef, segédek: Székely Elek, Mé-száros István enyedik. Kőmívesmester N. Enyedi Fodor Jó'sef. A segédek Zagoni Károly – Szöts Gyuri. Bádogosmester Tordai Felinek Henrik.” 1974-ben még mindig gond a torony befedésére vállalkozó mester szegődtetése. A gombirat külön kitér az ekörüli bonyodalmakra. Közvetlenül a munkálatok megkezdése előtt a vállalkozó visszamondja munkavállalását, s új mester után kell nézni. Ezután kerül be a gombiratba a mesterek neve: Bob Miklós szindi lakos, Bálint Ignác, Topfeldi Ioan és Dobándi József segédek, valamint Tornyai Ferenc kőműves.

A marosvásárhelyi vártemplom 1822-ben elhelyezett gombirata is megörökítésre méltónak tartja a gomb készítőjének nevét: „Mestere volt Bodor Péter egy természeti hajlandósággal magát sok szép Mesterségekre tökéletesített Mechanicus, ki a két szökő kutakat fényes és mesterséges állapotban helyeztette, és Musikus, ki a piatz közepén lévő kút felett álló Vizi Musikát készítette, s az ő directióját követő elsőbb áts mester Farkas András.”³⁰

A torony karbantartása nemcsak anyagi ráfordítást, nemcsak szakmai hozzáértést, hanem vallásos érettséget, elmélyültséget is feltételez. Csegez lakosai ezért érezték természetesnek, hogy a gombot nem ács vagy bádogos, hanem a falu lelkésze helyezte az árbocba. A Várfalván a gomb elhelyezésekor történt tragikus baleset felidőzésében is ez a meggyőződés húzódik. A fiú tapasztalatlanságát, bizonytalankodását látva az apa hirtelen megérzi a helyzet reménytelenségét, beletörődéssel fogadja fia sorsának kiteljesedését.

A templom tornyának építéséhez, javításához, a gomb elhelyezéséhez szükséges spirituális állapot hangsúlyozásának a 17. századból származó írott nyoma van. *Az Malom, és Acs mestersegnek ditséretiről valo enek szerzője*, Szentmártoni Bodó János írja 1641-ben:

Az meg az lélek köteles az testhez

Semmi rend, közleb nem mehet az éghez,

²⁷ Pataki József szóbeli közlése.

²⁸ Makkai Miklós szóbeli közlése.

²⁹ Magyarossi Lőrinc szóbeli közlése: „S most aztán miko leverte a vihar, újrareperáltuk a tornyat. A torocki lelkész aztán írt megint, hogy kik a vezetők s megint tettünk be pénzt. Ferenc Gábor vót a lelkész. Ő ment fel, s ő húzta belé a gombat az árbocba. A templom tetején végigment s kiment lajtorjával oda.”

³⁰ Közli: *Imreh Sándor* 1885.

Mint az Acs mester torony tetejéhez,
Ragaszkodik az magos fellegekhez.

Torony gombjára mikor fel kezd menni,
És az tetején látszatic mozgani,
Szörnyő dolog azt innen alol nézni,
Az fel nézőknek szívök kezd dobogni.³¹

E vers ihleti Thuri Mihály egyik epigrammáját, amelyből az alábbi részletet választjuk ki:

Mikor fel hágnak tornyok tetejére
Akkor az Istenhez leg közelb ők járnak,
Nalunknál fellyebben olykor fenn forognak,
Felhők között néha ott furnak faragnak,
Istenhez nálunknál közelebb fel-hágnak.³²

E versezetekkel közeli rokonságban áll az a pohárköszöntő, amely a matolcsi (Szatmár m.) templom gombjának feltételén hangzott el:

Közel az ég hozzám, közel az Istenem.
Hálaadó szívem Hozzád főlemelem;
A ki megtartotta életemet s engemet:
Mindenek felett hát, áldom Istenemet.³³

Ugyanebben az összefüggésben említjük meg, hogy a mészköi emlékezet máig számon tartja a katolikus Sinfalva és az unitárius Mészkö közötti villongásokat. Évtizedekkel korábban a sinfalviak elfoglalták az Aranyos partján elterülő, Mészköhöz tartozó 12 holdas veteményeskertet, a Koptát, a mészköi unitárius templom tornyára pedig katolikus keresztet tűztek. Három Borbély és négy Szolga nevű unitárius vallású, helybéli testvér egy órán belül megrohmozta a templom tornyát, levették a keresztet, a sinfalviak után hajították. A mai emlékezet szerint „egy óráig volt feltéve a kereszt. A sinfalviak elfoglalták a Koptát s feltették a keresztet. Vót egy nagy harc. Borbé Sándor edobta a keresztet, utánuk dobtá.”³⁴ A két falu közötti csetepaté szimbolikus mozzanata tehát a templomtorny lefoglalása, illetve felszabadítása.

2. A torony felavatása, felszentelése, a gomb, az óra, a toronydíz elhelyezése nyilvános, vallásos ünnep. Tordán és Aranyosszéken csupán az esemény látványos voltát hangsúlyozzák. Az irodalom több elszórt utalással szolgál a szertartással kapcsolatban.

A matolcsi 1791-es gombavató ünnepségen a gombra, valamint a felhúzására szolgáló kötéltre mintegy 60 szöttes kendő volt kötözve, a gombot pedig nyoszolyóleányok húzták fel a toronyba. Hasonlóképpen sárga selyem keszkenőket kötöztek 1801-ben Almáson is a kötéltre.³⁵

Tasnádon „1821 július 12-én nagy ünnepségek, ágyúlövések és a helybeli kath. templomi fúvószenekar játéka közben felhúzzák a gömböt a toronyra.”³⁶ Élesden 1833-ban „ugyancsak sokak jelenlétében új gombot tesznek a toronyra.”³⁷ A dunavecsei re-

³¹ RMKT 4. (XVII. század) 1967. 442.

³² Uo. 444.

³³ Közli Takács Béla 1982. 3.

³⁴ Gálffy Eszter közlése.

³⁵ Takács i. m 3.

³⁶ Berecky József 1926. 11.

³⁷ Sass Kálmán 1935. 125.

formátus templom szentelésén 1745-ben „az egész napon át, a jelen volt egyházi férfiak és világi hitsorsosok böjtölve foglalatostokdta szent dolgokban.”³⁸

Szórványos adatok utalnak az avatási szertartás építőáldozat jellegére.

A már idézett, 1908-ban született tordai bádogosmester vallomásában az is szerepel, hogy a magyarultavi torony avatásakor a csillaghoz egy kakast kellett felvinni, s onnan elereszteni. Ha nem dögölt meg, jó jelnek tartották.³⁹ Ehhez hasonló az a szokás, amelyet Matolcsról és Cigándról említ a szakirodalom. Eszerint a gombtól poharat kellett ledobni. Ha épen maradt, szerencse jelének tartották.⁴⁰

3. A gombirat elhelyezésének kezdetét az irodalom 150–200 évvel ezelőttre teszi.

Tanulmányában Dankó Imre a Debrecenből, 1725-ből származó gombiratot nevezi meg a legrégebbként. További adatai: Mezőtúrról 1734-ből, Kecskemétről 1756-ból, Tiszaföldvárról pedig 1788-ból származik emlékirat.⁴¹ Egy múlt század eleji, 1817-ből eredő gombiratot említ levelében Kazinczy Ferenc.⁴² Botka János pedig három, 1873-ból, 1923-ból és 1984-ből származó emlékiratot közöl.⁴³

Az Aranyosszéken előkerült gombiratok is a 19–20. században íródtak. A legkorábbi Gyöngyössi János verse, amely egyéb iratokkal 1782-ben került az újtordai templom gombjába.⁴⁴ Ezt követi az az aranyosgerendi 1814-es emlékirat, amelyet a község református lelkésze, Veress Károly száz évvel később, 1911-ben talált meg.⁴⁵ Felvincen pedig 1881-ből maradt meg a gombirat.⁴⁶

A 18. század végéről Háromszékről is ismert a templom gombjába helyezett emlékirat. Zabola református templomának gombjába 1778-ban tettek emlékeztető írást.⁴⁷ A Brassó megyei Vidombákról 1812-ből maradt fenn emlékirat.⁴⁸

Mindeddig a legrégebbinek az a gombirat tűnik, amelyet 1668-ban helyeztek el a marosvásárhelyi vártemplom tornyában.⁴⁹

Az emlékirat e változata tehát egy szélesebb művelődési áramlatba illeszkedik. Létrejöttét, terjedését a protestantizmus erdélyi kiterjedése, a felekezeti iskolák s a bennük tanító kántorok és mesterek számának növekedése, akárcsak a virágzó emlékiratirodalom egyaránt befolyásolta.

Pályája századunk közepéig ívelt. A II. világháború idején megrongálódott templomtornyokból lekerültek a gomba helyezett emlékiratok. Felújításukra, sem megőrzésükre már nem jutott kellő figyelem.

³⁸ Lukácsy Imre 1943. 25.

³⁹ „Mikor vót Létán a szentelés, egy kakast fe kellett vigyünk a csillaghoz, s akko eleresztettük, hogy repüljön. Ha megdöglik, akkor nem eszünk. Nem dögölt meg.” Makkai Miklós (sz. 1908) szóbeli közlése. Torda.

⁴⁰ Takács i. m. 3.

⁴¹ Dankó Imre 1991. 183–185.

⁴² Idézi Takács i. m. 3.

⁴³ Botka János 1984. 29–30.

⁴⁴ Egyed Emesének köszönöm, hogy a verset rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁵ Az adatért Gudor Péter tiszteletes úrnak mondok köszönetet.

⁴⁶ Siklódi Sándor ny. tanítónak köszönöm a szöveget.

⁴⁷ Közli Gyöngyössi János–Kerny Terézia–Sarudi Sebestyén József 1995. 199. 204. Az adatra Pozsony Ferenc hívta fel a figyelmem.

⁴⁸ Az adatot Szöcsné Gazda Enikő bocsátotta rendelkezésemre.

⁴⁹ Közli Imreh i. m. Spielmann Mihálynak köszönöm, hogy felhívta figyelmem a nyomtatványra.

4. A gombiratokat és a mellékleteket több-kevesebb változatosság jellemzi.

A Marosvásárhelyen előkerült 1668-as irat közli Erdély fejedelmének, a város bírójának, hites polgárainak, nótáriusának, a templom papjainak, az ács- és kőművesmesternek a nevét. Ugyanezen templom következő, 1822-ből származó gombiratának érdeklődése kiterjed az uralkodóra (II. Ferenc), Napóleon, az erdélyi gubernátor (Bánffy György) halálára, a város, az eklézsia vezetőire. Megörökítésre méltónak tartja a reformatio 300. évfordulójának megünneplését, néhány piaci termék árát.

A *Néhány emlékezésre méltó jegyzések* című melléklet pedig olyan eseményekről számol be, mint az 1816-os évi ínség, az 1819. évi enyedi árvíz, a Maros 1821. évi áradása.⁵⁰

Az aranyosszéki gombiratok általában egyetlen összefüggő számadást tartalmaznak.

A kercesdi gombiratok első része az építési/javítási munkálatok körülményeiről tájékoztat (az épület megrongálódásának oka, az építkezési költségek, a gyülekezeti tagok hozzájárulása az építkezéshez, a munkálatokat kivitelező mesterek neve). Ezt az igényesen megszerkesztett, megfogalmazott és megírt beszámolót száraz statisztikai adatok, felsorolások követik. Az emlékirat e második része tartalmazza az építkezés és a település patrónusainak, a falu és az egyház előljáróinak, tisztségviselőinek, végül a falu lakóinak vagy legalább a református egyház híveinek névsorát. E névsor feltételezhetően füstök, gazdaságok szerint tagolja-csoportosítja a lakosságot.

A 18–19. század fordulóján a szövegtípusnak minden valószínűség szerint verses változata is közismert lehetett. Sajnálatos módon azonban sem a régi magyar költők alkotásait közlő kötetek, sem a kéziratok füzetek jegyzéke nem tartalmaz ezen „alkalmi verszet” műfajába tartozó szöveget (*Szabó T.* 1934, *Stoll* 1963, *Küllös* 1969, *Komáromy* 1992, *Régi Magyar Költők Tára*).

Nyomatásban fennmaradt a korábban említett verses gombirat a közeli Tordáról. Szerzője a kor ismert költője, Gyöngyössi János (1741–1818), az újtordai református egyház papja. A 14. században, a legkésőbb 1504-ig felépült templom tornyának 1782. évi újrafedésekor a vers a „gombnak üregébe belé-záratott”. Kercesdi társaitól nem csupán formájában különbözik. Korábbi vallásos hagyományhoz igazodva a templomtornyot Istennek, „talpadnak ajánlja ’sámolyul tetejét”, hogy a „mennykövek útja”, „szélvésznek dühös mérge” elkerülje.

Gyöngyössi János alkalmi verse bizonyára nem önmagában került az újtordai templom gombjába. Inkább az a szembetűnő, hogy a kercesdi templomgombból csupán emlékiratok kerültek elő. A Botka János által leírt gombmellékletek között ugyanis az emlékiraton kívül változatos írott anyag fordult elő. A tizzasasi templom gombjába 1873-ban egy bírói, egy jegyzői névsor, egy, az 1863. száraz esztendőről szóló, valamint egy húsvéti vers került.⁵¹

Még változatosabb mellékletanyagot sorol fel Takács Béla. Az 1882-ben emelt törökszentmiklósi toronygomba 30 napilap és újság egy-egy példányát is belezárták. Felújításakor, 1928-ban egy, a város és a tűzoltóság történetét ismertető füzetet, valamint a Pesti Hírlap képes mellékletének egy példányát helyezték a gomba.⁵² Cigádon 1958-

⁵⁰ Közli *Imreh* i. m.

⁵¹ *Botka* i. m. 28.

⁵² *Takács* i. m. 3.

A mellékelt felvinci gombirat tanúsága szerint Felvincen 1881-ben az *Ellenőr, Kelet, Protestáns Közöny, Egyházi és iskolalapok* című újságok korabeli számait a torony alapjában elhelyezett üveghengerbe zárták.

ban énekeskönyvet, valamint a presbitérium és a lelkészcsalád fényképét is az emlékirat mellé helyezték.⁵³

Az iratok nyilvánvalóan általános tartalmi sémát követnek. A bennük megörökített adatok ugyanazok, mint amelyeket Dankó Imre is megtalált: „A gombiratokban is találni mindig névsorokat, ahogy az idézett pátkai gombiratban láthattuk. Sokszor a lelkipásztorok névsorát, a kurátorokét, sőt az iskolamesterek, rektorok nevét is közlik. Általában felsorolják a község birtokosait is, de legfőképpen az arra a templomra, toronyra, toronygombra adakozók névsorát. Rendszerint megörökítik az építőmesterek nevét és járandóságait is.”⁵⁴

A gombirat 50–100 évig a templom gombjába zárva tölti be hivatását. A torony a bádogosmesterek vélekedése szerint természetes körülmények között ennyi ideig áll elment az időjárás viszontagságainak. S bár 1829 és 1879, illetve 1879 és 1974 között a templom korábbi javításra szorult, az egyház előljárói az emlékirat készítését fölöslegesnek érzik. Minden emlékiratnak van tehát egy érvényességi ideje, amelyet általában a község, s még inkább az egymást váltogató lelkészek is tiszteletben tartanak. Valójában az iratnak az élő emlékezet határain túlra kell kinyúlnia. Amikor tehát a generációk közötti információáramlás megszakad vagy eltorzul, az első adódó alkalommal az emlékirat is újraíródik. A gomb felbontása, az új emlékirat elhelyezése után a gombirat a templom történetére, az elődökre emlékeztető irattá válik. Kercseden az egyházi irattárban őrzik. 1974-ben az eredeti irat másolata szintén bekerült az irattárba. Általánosabb gyakorlat szerint a legfrissebb gombirat csupán a toronyban, a korábbi irat másolata a toronyban, az eredeti pedig az irattárban található meg.⁵⁵

Az emlékirat mellé törvényszerűen kerültek az érvényben lévő pénzdarabok.

Az 1879-es gombirattal együtt Kercseden a gomba pénz is helyeztek. Indoklása: „hogy jelen korunkban közforgalomban lévő pénz nemeiről tudomása legyen az Uto Kornak, ide zártunk 11 drb ezüst pénzt...” Ugyanezt a megfogalmazást veszi át az 1974-es emlékiratot megfogalmazó lelkész: „Hogy jelen korunkban közforgalomban lévő pénznemből tudomása legyen az utókornak, a következő pénznemek voltak forgalomban. Papír pénz: 100 lejes, 50, 25, 10 és 5 lejesek. Fémpénzek: 3 lejes, 1, 0,25, 0,15, 0,10, 0,05 lejesek, melyekből, értem a fémpénzt, egy–egy darabot ide zártunk a gomba.”

A pénznek a gombban való elhelyezése általános gyakorlatnak tekinthető. A meglátogatott aranyosszéki falvak mindenikében emlékeznek arra, hogy a toronyban pénz található. A szokás magyarországi,⁵⁶ kárpátalji⁵⁷ párhuzamaira szintén vannak példák.

5. A templomi gombirat elhelyezésének szokásában több funkció keveredik össze. Ezek olykor szinkretikus módon összekapcsolódnak, s egyazon időben érvényesülnek, máskor pedig az elsődleges funkció elhomályosulása miatt az irat szerepe átértékelődik.

Néhány szórványos nyom arra mutat, hogy az emlékirat elhelyezése *épitőáldozati* szertartás része. A már idézett tordai bádogosmester vallomásában szerepel, hogy a magyarléai torony avatásakor a csillaghoz egy kakast kellett felvinni, s onnan elereszteni.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Dankó i. m. (1991) 189.

⁵⁵ Dankó i. m. 1991, 190.

⁵⁶ Dankó i. m. 1991, 191, Botka i. m. 30.

⁵⁷ A técsői „Helvét Hitvallású Egyház ingó javainak Lelet Tár–a” 1843-as feljegyzésben közli a következőket: „A fedelezté piramis formálag emelkedik a magosba s annak tetején mint három vékásnyi veres réz gomb van, sárgával czifrázva, melybe írásban tététek az építésekor volt egyházi és városi akkori Tisztviselők nevei... Ezekenn kívül külön külön féle réz ezüst és bankó pénzek papirosba takargatva”. Közli Molnár i. m. 336.

Dankó Imre bukkant olyan adatra, amely szerint a gombiratot vagy nem írták alá, vagy álnéven „hitelesítették”, vagy olyan személy vállalta aláírását, akiért könyörögtek már a templomban, azaz a halála közelesen várható volt.⁵⁸

A gombirat mellé rendszeresen pénz is került. Általában az érvényben lévő bankókból és érmékből egyet-egyed, vagy legalábbis az alacsonyabb értékűekből helyeztek el a gomba. S talán az is figyelemre méltó, hogy a gomb ürtartalmát „emberben”, vagy vékában ill. vederben határozzák meg.

A pénz, az okiratok elhelyezése már önmagában is áldozatbemutató.⁵⁹

A gombirat és elhelyezése másodszer *felajánlás* jellegű, a települést, a lakosságát és templomát Isten oltalmába helyezi. E vonatkozásban legegységesebb Gyöngyössi János gomba helyezett verse. Egy eklézsia kurátorának alábbi szavai arra vallanak, hogy az élők nevét és ügyét mindig Isten elé kell vinni: „fel kellene jegyezni mindazoknak a nevét, akiket már az új világban hurcoltak el és máig is odavannak, már aki él még közülük. Meg hát minden mást is, ami itt történt, mert ugye egy ilyen emlékezésben nem lehet hazudni, de elhallgatni se semmit, hiszen az írás egyenest az Isten elé járul.”⁶⁰

A templom tornya, elhelyezkedése révén, mediáló szerepet tölt be a földi és az égi, a profán és a szakrális világ között. A toronyba, a tetőre, a vallásos épület felső emeletére való feljutás a szakrális világba való emelkedéssel, sajátos spirituális állapotba kerüléssel egyenértékű.⁶¹ A torony és a toronykellékek épségéről a közösség feltétlenül gondoskodik. A megrongálódott burkolat és toronydíszek javítása mindenki anyagi hozzájárulását igényli.

Bár az aranyosszéki emlékiratok expliciten nem szólnak a mennyköltés, a templomégés égi jel voltáról, feltételezhető, hogy templomjuk 1703 karácsony hétfőjén, valamint 1878 „pünkösd ünnepe harmadik napján” történt pusztulását figyelmeztetésként, büntetésként értelmezték. A hiedelem szerint ugyanis a templomba csapó villám a Gondviselő büntető szándékának eszköze, a templom megszenteltetésének, valamely elkövetett bűn miatt.⁶²

A bihari Félegyháza házainak és templomának 1784-ben történt pusztulásáról névtelen szerző krónikás éneke maradt meg. A krónikában olvasható a tűzvész büntető figyelmeztetés jeleként való bemutatása:

Igy hazám lakosi veszedelem átok
Bizony az istentől most érhetet rátok...
De ne hagyd el magad ne esél kétségbe
Isten vigasztalja sorsodat az égben
És ő megvigasztal bizz a felségében.⁶³

A torony romlásának és az ezzel járó pusztulás bibliai példázatát Gyöngyössi János idézett verse is kibontja. Lukács evangéliuma Jézus szavait ilyenképpen közvetíti:

4. Vagy a tizenhét, akire rászakadt a torony Silóamban, és megölte őket, gondoljátok-é, hogy bűnösebb volt minden más Jeruzsálemben lakó embernél?

⁵⁸ Dankó i. m. 1991, 195. A képzet nyilván nem általánosítható. Az 1668-as keltezésű marosvásárhelyi gombiratot írta Kertzedi Szóts Mihály „Istenes indulattal vezéreltetvén, nem senki kételenítéséből.” Az 1822. évi „promemóriát” pedig letisztázta Bátorfi István Regio tabularis cancellista, hitelesítette Erszénes József főnótárius.

⁵⁹ Bartha Elek 1984. 21.

⁶⁰ Dankó i. m. 1991, 195.

⁶¹ A Babel tornya építésének, a zikkuratok emeleteinek jelentése az emberi, ádami sorsból való kitérés, a szakrálisba való felemelkedés. *Eliade* i. m. 30–36.

⁶² *Wislockiné Dörfler Fanni* 1895. 40.

⁶³ *Közli Borbély* i. m.

5. Nem, mondom néktek; sőt inkább, ha meg nem tértek, mindnyájan hasonlóképpen elvesztek. (Lk. 13)

A verszet egyértelműen értelmezi a templomtorony szimbolikus jelentését, mediátori szerepét:

Jövel, tedd e' Tornyot Neveddel jegyesnek.
Sugárral fényesítsd tsekély készületét,
Jóvoltoddal fedd-bé gyarló épületét.
Nem kevélykedik ez, illy' alatson porban
Ellened a' Bábel' tornyával egy sorban:

Olly toronnyal, mellet menny-kövel üttettél,
Kevélység meg-rontó boszszúval büntettél.
Ez néked meg hajtván tisztelettel fejét,
Talpadnak ajánlja 'sámolyul tetejét.
Messed Mindenható neved homlokára,
Vessed sarkaidat fel-emeltt nyakára.
Alatson alkotvány, 's nem méltó Urára,
De tekints-le földnek e' má'sa porára.
Méltóztasd, hogy légyen, oh Ég' Alkotója!
Felhővel tündöklő lábád' nyugotója.

Hasonlóképpen vallásos fohász olvasható a marosvásárhelyi gombiratban: „Az mindeneget jóra vezérlő Isten, engedje hogy ez után is nem tűz miatt, sem egyéb romlások miatt való elpusztulással, hanem ily ötven, hatvan, hetven esztendő múltván való elviseles után, Békességes megmaradásban építhessék, birhassák ezt az Ecclésiát, tornyot mindenek, az kik érik az keresztények, valakik a tellyes Szent Háromság egy bizony eörök Istent hiszik igazán.”⁶⁴

Az idézett matolcsi pohárköszöntő is az Úr védelmező karját kéri a templom és a város fölé:

E Sion tornya is maradjon épségbe,
Isten kegyelméből a mely mene végbe;
E szent alkotmányon legyen az Úr karja,
Ezen egész várost a béke takarja.⁶⁵

A gombirat saját bevallása szerint egyszerű *emlékirat*, „egy Hir adás a' Késő Maradékhoz”, „levél a későbbi Nemzedékhez”. Címzettje az ember, a távoli utókor, szándéka egyértelmű: a tudósítás. Helyesebben: kvázi-tudósítás. A gombiratba foglalt információk sokkal precízebben található meg a különböző hivatalok regisztereiben. A gombirat igazi szándéka más: a gombirat szerzője és a körülötte álló vallási elit a maga értékrendjét, a közösség társadalmi-hitéleti hierarchiáját nyilvánítja ki. A teljes gyülekezet buzgalmának, áldozatkészségének említése után különböző rangsorok következnek. A gombirat átveheti a település, a vármegye, a világi és egyházi hivatalnokainak névjegyzékét, a településen szolgált értelmiségiek (papok, tanítók) nevének jegyzékét, a hitélet, a templomért hozott anyagi áldozat gyakorlásában kitűntek névsorát. Statisztikai adatai a pozitív-negatív diszkriminációra alapozva érzékeltetik a közönségen belüli aszimmetrikus viszonyokat. A társadalom megítélésében érvényesített paradigmák: értelmiségi – nem értelmiségi; református/unitárius – nem református/unitárius (ortodox); magyar – nem magyar (cigány); ügybuzgó – nem ügybuzgó stb.

⁶⁴ *Imreh* i. m.

⁶⁵ *Közli Takács* i. m. 3.

A híradásban, az emlékállításban a gombirat az egyház és az anyakönyvi hivatal regisztereinek (statisztikák), az archívumok (versmelléletek), a múzeumok gyűjteményeinek (bankók, érmék) funkcióit vállalta magára. Az idődimenziókat összekapcsoló híradástechnika kiéptülése lassan le is fődte a gombirat és a gombirat-melléletek funkciókörét. A gombirat és elhelyezése már nem létszükséglet, mindössze hagyomány, megszokás, a templomtorony építését, javítását lezáró rituális cselekvés, szimbolikus, feszítv ünneplési gesztus.

6. Befejezésként szükséges megemlíteni, hogy az emlékirat elhelyezése az 1700-as években sokkal elterjedtebb volt.

Köpeczi Nagy Dániel 1779-ben újrakepíti 200 éves tordai házát. A falba a konyha ajtaja fölé, kancsóba emlékiratot épít be, amelyben hírt ad Torda 1709- és 1778-beli tűz általi pusztulásáról, 200 éves háza történetének alakulásáról, az 1400-as évek elejétől megrajzolható családfájáról, családi állapotáról, az emlékirat készültének idején uralkodó fejedelemtől, a gubernátorról. Istentől áldást és gyarapodást kér utódaira.⁶⁶

1792-ből két emlékirat is maradt fenn Tordán. Gyöngyössi János, a már említett lelkész-költő *Az építésben indult Tordai új tanács Háznak első fundamentum köve üregébe bé iktatott verseket ír.*⁶⁷ A városháza ugyanebben az évben kezd épülni Követsi János mester tervei alapján. Az építés kezdetén az épület fundamentumába alapítólevelet helyeznek. Beszámol II. Leopold, majd I. Ferenc uralkodásáról, amikor „egy uj Hazabéli Paraditsom Zsengéjében gyümölcsözik”. Az emlékirat a vármegye és a város előjáróinak felsorolásával zárul.⁶⁸

A marosvásárhelyi tanoda árnyékszékének híján, a keresztgerenda vajatában 1767-ben Tétsi Miklós, a kollégium „méltatlan Thecariusza” rejtett el emlékiratot. Szó van benne a megrongálódott házak nyomán a kollégium számára felépült 9 házról, majd az iskola vezetőségének és diákságának névsorát közli.⁶⁹

Az aranyosszéki Szentmihályon századunk közepén került sor a református templom úrasztalának felújítására. A bútort Aranyosgyéresen készítették. Lapjába, egy deszkával palástolt dobozba készítettője iratot helyezett el.⁷⁰

⁶⁶ Közli az Aranyosvidék I./17. (1891) száma.

⁶⁷ A verset szintén Egyed Emesének köszönöm.

⁶⁸ Közli Boross Elek az Aranyosvidék XX./37. (1910) számában.

⁶⁹ Ismerteti Szabó Sámuel a Székely Közlöny II./29. (1868) számában. Az adatot Olosz Katalinnak köszönöm.

⁷⁰ Dézsi Mózes szóbeli közlése.

MELLÉKLETEK

1. Az aranyosgerendi toronygombiratok 1815-ből

1.1. A Gerend /.../mata Ecclesia Számára/.../ből a Méltóságos Gróff Kemény Sámuel Úr Ő
Ex/.../tiája kedves Élete Párjával/.../ ezen Gombot 180 Rfért.

Az 1814/.../ napján

/.../ Márton

Jó Istenünk/.../királyi Tábla Prasesse

M.Gy.Monostori Groff Kemény Sámuel Úr
és

Élete Párja

Iktári Groff Bethlen Kata Urasszony

ő excelentiájok

kegyes és /.../ozása

ugy

Filosofianak Doctor /.../ Tractus Notarius Helybeli pap

T. Marussi Mihály

szorgalmassága által

ez a gerendi /.../ Templom tornyával /.../

új formába öltöztetett

A' torony 2 öllel és 1 lábbal fel

emeltetett

abban egy /.../ Harang /: mely a nagyobbik:/

öntetett

A' templomban egy /.../ és prédikáló Szék

készítettett

terméketlen esztendőben

1814-ben 1815-ben

S' Tornyá tetejére ez az aranyozott rézgomb

augusztus /.../ napján

1815-ben

feltéttetett

2. Az aranyosszentmihályi toronygombirat 1926-ból

Tudomásul adatik /.../utókomak hogy

alsófelsőszentmihályfalvi uni/.../zköztség

ezen templomának fedélzete ege/.../ujbol

1926 évi junius és július hónapokban/.../

áldozatkészségéből Berekméri György építőmester és Tassotti/.../fogoly kőműves

ez ideig zsin/.../dve a templom mind

most azonban a kor/.../ményeinek meg-

felelően hódfarkú cseréppel fedetett meg.

Ugyanekkor felté/.../torony bádog

fedele is s maga a torony is a/.../oritás

alá került

Az építkezés idején az egyházköztség

lelkésze volt Gálfi András, kántortanító Tóth

József, gondnoka Árkosi Pál, jegyzője Árkosi

László, pénztárnoka ifj. Bajka Domokos

.../Kis Tamás és Pálfi Miklós és
harangozója Komáromi András
A kebli tanács tagja /8 sornyi, olvashatatlan név/
A templom és a toronyjavítási munkálatok
költsége 130.000, azaz egyszázharmincezer
lejt volt, nem számítva a hívek által/.../tt
köz munkát. Ez összegből 85.000 lejt az egyház
tagjai adtak össze, a hiányzó összeget részben
.../tetett üres belsőtelek ára, részben
egy/.../zség pénztára fedezte

Alsófelsőszentmihály, 1926. Július 10-én
Mihai Viteazu

Tóth József
kántortanító

Gálfi András
lelkész
Árkosi Pál

gondnok
Berekméri György
ácsmester
Torda

3. A kercesdi gombiratok

3.1. Az 1829-es gombirat

Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz

Az el mulo idő mohos homlokán mindég oly tanulságot olvastat velünk, a' melyből, ha rossz való is az – jobbakká – ha kicsiny is – nagyobbakká lehetünk – mert hiszen ha még magunknál törpébb embert nem látunk, honnan tudhatjuk, hogy Óriásokká lettünk? Őszve mérekezve tudhatta meg a' leg magassabb ember is hogy nincs törpe termete – a' Szív az első emberben is egy darab hus volt a' mejj kassa alatt; De sok próbák alatt az idő a' vallás iránt nemesebb érzéseket serkentett fel abba – az igaz hogy már Abrahám Berzeában kedves cserfája alatt az Istennek a' Szív áldozattait bé mutattya; de későbbre ezekre nézve Dávid, Daniel, az Apostolokkal együtt Jézus nagyobb /.../ – Romában a' Szív ezer Templomában szentül több Szív sohajtott, mint azon az oltáron melyen Kain áldozott – több – mert a' gyermek emberiségéből végre ember lett, az érzelem az idővel meg erősedett – egyik század a' másikan feljül emelkedett, melyekből a' Szív addig vette a' mértéket, míg végre, /.../ és a' Status alkotmányára nézve elébb elébb óriási lépésekkel mehetett – Ha szabad dicsekedni a' mi századunk, ha nem több, nem alább való a' többinél – s abba a' mi Ekklesiánk virágzobb annál, a' melybe rebegve tehette meg a' maga Szent sohajtásait – ebbe a' számosabb szép ma szelesebb Templomba érkezett, a Torony is, mely sokáig /.../

Valo fedelére nézve meg ujjtatva egy uj gombal meg ekesítettet – melyet késő Maradék! Meltán az idő jobb Geniussának, s a' Szív nemesebb érzésének tulajdonithatsz.

Az idő vehetetlen sorába az egész Kereszténység az ezenfelyül a' nyolcz Száz huszan kilencedik esztendőzt számlálva, a midőn a' kezdetben kicsiny, de ebben az esztendőben 589. lelekre nevedett Kercesdi Nemes Erg: Reformata Szent Ekklesia Tornya Gombját a' fedéllel együtt meg ujjtani s annak veress szint adni meghatározva – a' Szent tzél a' mely itt is a' régiekhez mérekezett a' munkás igyekezettel kezét fogva munkálodnak ezen, hogy a' munka még Augustusban tzélt érhesen – a' mire törekedett Isten segedelmével el is érte, mert ezt ezen Nemes Ekklesiának a' Szent dolgokban munkás, és fáradhatatlan Lelki Tanítója Tiszteletes, Tudos Egei Kovács Samuel Urnak három esztendei Papsága alatt szépszerint az Ekklesia kis jövedelmecskejéből meg marasztatt, /.../ annak jövedőbeli jövedelmét előre kölcsönzött pénzből, Collaborator Tarsainak a' Tktes Nemes D Consistorium tagjainak, sőt külön külön minden Ekkla

tagjainak tehetségek szerint ezen munkára fordított nagyobb, és kisebb segítségek által, hogy /.../ tzelt érjen elő segítettek.

Késő Maradék! ha Századok mulva tekintesz is ezen írásba, ne oltsarold, sőt inkább tiszteld munkás s buzgo eleit az kiknek munkáikat az idő bé mohosithattya is, de meg tartya ez írás áldvan emlékezeteket – ha többre mehetsz is a' kedvezőbb környül állások közt, gondold meg, hogy a kicsiny is hosszas lehet a' sok akadályok közt – pénz szűken pappiros pénz – kevés jövedelem a' bekeesség szárnyai alatt nyugvo Országban; akkor is a' mikor az Orosz a' Szomszed Havas Alföldi Tartományokat elfoglalva Konstantzinápoly felé sietett, hogy a Töröknek jármot tegyen nyakára – elégge meg magyarázhattják veled Ekklesiánk állapattyai, a' melynek Tagjai Széles mezejeken izzadva dolgoztak ugyan; mégis munkájuk után annyit sem /.../ mivel magakat táplálják; nem hogy még gabonájukat el adva a' Szent tzelban penzbeli segedelemmel lehettek volna, a' midőn minden drágább volt annál a' mit ők el adová tehettek; még is meg készítettek azt a' helyet a' hol imádni törökedtek azt a' Terentót, a' ki el végezte kezdetben, hogy legyen az ég, es a föld minden seregeivel együtt /:Mos II 1./ hogy a' második Torony dicsőségesebb legyen az elsőnél – Nem csudálhattya ezt az igaz a mái, mint a' Jupiter Oszlopát a' régi Világ – de imádhattya azt a' gondviselést, mely I Ferencz békeességes szerető, a' lelki esméret szabadságát s bé vett sallasunkra nézve meg állittatatt törvényeinket meg nem sértő Fejedelmünk dicsösséges uralkodása alatt semmi politikai akadályt nem vetett, hogy az el kezdett munka véghez ne mehessen az 1829 Esztendő Augustus Holnapja végén – melynek alkotó /.../, hogy az idő vas fogainak későre adhassanak meg győztetett kereket ezek forro ohajaink!!!

(Az emlékirat felsorolja az egyházi előljárók és a 106 család tagjainak nevét.)

3.2. Az 1879-es gombirat

Késő Nemzedék

Mikor e' sorokat ti hozzátok intézzük Osseink kik e' Templomot és Tornyt emelték, már elporlottak; de előttünk láttuk álni őket izmos karjaikkal, sugárzó tekintetekkel tündöklő értelmeikkel, 's beszéltek hozzánk miveikben; mert e' Templom- és toronyban minden darab kő, minden fővény szem vallásos buzgalmokrol és kitaro munkásságukrol beszéllettek. És mi tisztelettel hajoltunk meg ez áldott emlékü Ösök előtt, kik egy ily szent örökséget hagytak nekünk. Demint minden emberi mű ugy e' Templom és torony is kilévén téve az idő és elemek pusztító hatásának 1878 junius 11én Pünkösd innepe harmadik napján délután 3 orakor, mikor a hivek Templomba menni készülnének egy viharos felhőből a' Torony gombjába pattant villany szikra a' Torony földézetének nyugoti felét szarufástol zsendelyestől együtt összezuzta; onnan a' falakat össze kötő vas pántokon a' koronát tarto vas páltzákon, és a' pitvar ajtó rigliken a' földbe vonult.

Midőn ezen Össeink által épített, de a' villám által összetört földéltre tekintettünk, az áldott emlékü Össeink iránti tisztelet, saját magunk és utodaink szellemi épülésének érdeke üzött, hajtott, hogy a' romlást ki építjük 's így hajtsuk végre azt a munkát, mely egyenesen reánk nézett. Bár a' véletlen csapás készületlen talált, de a' buzgo lelkek törekedése ez akadályon keresztül tört, 's 1879 julius 11én a nehéz munkát meg kezdette; 's augustus 11én a' munka oda haladott, hogy a' torony árbotza ez írománnyal ellátott gombal már a magosban tündökölt, reményt nyújtva, hogy a bádogozás, Templomi- és kerítése kiujjításai nem sokára be fejeződik, oly szép egyetértéssel és munka kész áldozattal, mely e nehéz kornak néltán dicsőségérevállik.

E mű is ki lesz téve az idő 's elemek ronto hatásainak; de éppen azért nemzedékünk meg várja az uto kortol, hogy össeinktől ránk maradt 's általunk meg őrzött Szent örökséget a' Templomot és tornyt az Utodok is meg őrizzék, 's utodaik számára meg tartsák.

Ez építkezésben oly egyformán 's fényesen tündökölt az egyes tagok buzgosága 's áldozatkészsége, hogy valakit külön ki tüntetni lehetetlen, csakis annyiban a' mennyiben egyre talán több bizatot mint a' másokra.

A' Kercsedi ev.ref.nemes sz. Egyház jelenben élő minden tagjainak névsorát adjuk át a' késő maradéknak.

(Az emlékirat az előbbihez hasonlóan tartalmazza az előljárók és a faluban élő 157 család tagjainak nevét.)

3.3. Az 1974-es gombirat Levél a későbbi „Nemzedékhez”

Kedves ismeretlen utódaink!

E feljegyzés által tudotokra kívánjuk adni, hogy az őseink által 1879-ben bádoggal újra fedett tornyot, az eltelt 95 esztendő annyira megemésztette, hogy szükségessé vált annak újra fedése.

Igazuk volt őseinknek, kik a torony-gombjába tett feljegyzésükben ezt írták: „E mű is ki lesz téve az idő s elemek rontó hatásának.” Őseinkre emlékezve, fel kell jegyeznem azt, hogy nekik azért kellett újra fedniük a tornyot, mert azt 1878. június 11-én villám sújtotta. Nem mulaszthatom el megdicsérni őket azért a szép egyetértésért és áldozatos munka készségért, amellyel egy év leforgása alatt a villám-csapás okozta megrongálódást kiujították!

„Késő Nemzedék” című feljegyzésükben ránk vonatkozóan ezt írják: „...nemzedékünk megvárja az utókortól, hogy őseinktől ránk maradt s általunk megőrzött Szent örökséget a templomot és tornyot az utódok is megőrizzék s utódaik számára megtartsák”.

Bár ezt a kívánságot nem ismertük, hiszen csak a torony tetején lévő „gomb” felbontása után került a kezünkbe – mégis úgy látjuk nem váltunk méltatlanokká őseink meghagyásához.

Mi is leírhatjuk dicsekvés nélkül, hogy erre a nemes és szent célra híveink jó lélekkel adakoztak. Egy hét elteltével az adományokért kijáró presbiterek örömmel jelezték, hogy a torony újra fedésére való adakozás felül haladta a tervbe szereplő összeget! Híveink dicséretre méltó áldozatkészsége jó reménységgel töltötte el a lelkipásztort és presbitériumot.

Am annál lehangolóbb, szinte elkedvetlenítő volt az építési engedély után való járkálás. A terv elkészítését 2 hónapig halogatta a tordai építkezési vállalat terv készítő osztálya. Amikor sok utánajárás után végre meglett s felterjesztették jóváhagyásra a ft. Igazgatótanácshoz, akkor kiderült, hogy a templom és a torony műemlék s ezért ki kellett egészíteni a tervet a torony rövid történetével, új rajzokkal, méretekkkel, fényképpel stb., ez is belekerült két hónapi időbe. A terv illetékes helyekre való megküldése jóváhagyásra három hónapot vett igénybe, míg kézhez kaphattuk. A legsürgősebben a ft. Igazgatótanács járt el az ügyben ezért itt is köszönetünket nyilvánítjuk. Közben az történt, hogy a második terv készítése után az építkezési vállalat közölte, hogy a munkálatokat nem vállalja. Ezért fordultunk magán emberhez, aki újra csaknem egy hónapig biztatgatott míg végre hozzá-fogott a munkához. Ötöd magával 1974.okt.6-án. Így most már Istennek legyen hála, szépen halad a munka, reméljük, hogy okt.21-re készen is lesz. De sajnos közbe jött akadályok miatt csak nov.10-re lett készen.

Külön dicséretet érdemel az, hogy a munkásokat a hívek látják el élelemmel napi 3-szori étkezéssel. Ezen kívül mindennap egy presbiter és két ember segít a munkával a mesteremberek mellett. Szívből kívánjuk és kérjük, hogy a jó Isten gazdag áldása legyen a jószívű adakozókon!

Még azt szeretném megemlíteni, hogy a terv, engedély megszerzéséért, meg mesteremberhez összesen 29 utat tettem meg; Tordára, Kolozsvárra, Gyéresre, Szindre. A 4 km utat a falutól az ország utig meg vissza, összesen 8 km-t, mindig gyalog tettem meg, ez pedig együtt véve 232 kmt tesz ki. Áldott legyen az Úr szent neve, hogy erre erőt és kitartást adott.

Hasonló képpen Gáll Vilmos gondnok is ebben az ügyben hol a lelkésszel, hol egyedül több mint 10 utat tett meg, időt nem kímélve.

Még Apáczai Pál presbiter nevét kell külön is felemlítenem, aki szintén időt nem kímélve, beszerzte a bádogot, és aki bőségesen kivette a részét a torony újrafedésénél, végezve ott az ács munkát.

Szükségesnek látjuk azt is feljegyezni, hogy a multban, vagyis 1879-ben a hívek valószínű nem hoztak akkora áldozatot mint a mostaniak, mert a kercesdi egyház elég jó mődban élt, meg volt a szép birtoka és erdeje. Ma viszont mindent a hívek adományából kellett fedezni.

Egyesek 200 leinál több, mások 200 illetve 100 leit adományoztak a torony újra fedésére. Még egyszer meg említem, hogy az áldott jó Isten gazdag áldása legyen a jó kedvű adakozókon!

Hogy a jelenkorunkban közforgalomba lévő pénznemről tudomása legyen az utókornak, a következő pénznemek voltak forgalomban. Papír pénz: 100 leies, 50, 25, 10 és 5 lejesek. Fémpén-

zek: 3 lejes, 1, 0, 25, 0,10, 0,05 lejesek melyekből értem a fémpénzt, egy, egy darabot ide zártunk a gombba.

A jelenlegi lelkipásztor, Horváth Béla, aki 1948 december 1 óta szolgál ebben az egyház-községben.

Felesége Horváth Irma – ny. tanítónő.

A torony építésére báldogos vállalkozó: Bob Miklós Szindi lakos

Segédek: Bálint Ignác

Topfeldi Ioan

Dobándi József

Tornyai Ferenc: kőműves aki a torony vakolását vállalta

Tervkészítő mérnök: Folta Ioan

Az összes lakók száma 420 – a ref. vallásúak

62 – ortodox vallásúak
482

Felírtuk még névszerint a most élő reformátusokat és betettünk: 1 drb. 3 leies ércpénzt, 1 drb. 1 leis. 1 drb. 25 b. 1 drb. 0,05 banis 1 drb. 0,10 b. és 1 drb. 0,05 banis össz. 6 drb. mai pénzt.

Kercsedén. 1974.okt.18.

(Az emlékirat 420 református vallású személy nevét sorolja fel.)

4. Az újtor dai református templom gombjába 1782-ben elhelyezett vers
Gyöngyössi János:

Az Új-Tordai Ref. Templom' Tornyának gombjába belé záratott versek

MIKOR

MDCCLXXXII-dik Esztendőben, az Új-Tordai Réf. Templomnak régi Tornya három öllel emeltetnék, és bádogos fedéllel újonnan fedettetnék, a' torony'-tetejére fel-tett gombnak üregében belé-záratott emlékeztetés mellé e' következő verseket-is írtam Magyarul és Deákul:

Te, tornyos Sionnak hajdoni Lakossa!

Isten! a' szentséges Helynek Birtokossa!

Kinek Neved erőss torony a' kegyesnek /Péld 18:10/

Jövel, tedd e' Tornyot Neveddel jegyesnek.

Sugárral fényesítsd tsekély készületét,

Jóvoltoddal fedd-bé gyarló épületét.

Nem kevélykedik ez, illy' alaton porban

Ellened a' Bábel' tornyával egy sorban:

Olly toronnyal, mellet menny-kövel üttetél,

Kevélység meg-rontó boszszúval büntetél.

Ez néked meg hajtván tisztelettel fejét,

Talpadnak ajánlja 'sámolyul tetejét.

Messed Mindenható neved homlokára,

Vessed sarkaidat fel-emeltt nyakára.

Alatson alkotmány, 's nem méltó Urára,

De tekints-le földnek e' má'sa porára.

Méltóztasd, hogy légyen, oh Ég' Alkotója!

Felhövel tündöklő lábada' nyugotója.

Mondjad: Sá lom gyanánt tetszik ez hely nékem,

Itt leszs nyugalmamra rendelt kised székem.

Magasságos Isten! mind az édig érve

Lám minden magasság alats hozzád mérve.

Egeknél magossabb méltóságod széke,

Szoross néked az menny' 's föld tágas környéke.

Hát e' miveletlen alkotvány mennyivel,

Inkább nem nagyobb egy por-szemnél semmivel.
 De ha jelen-léted' védelmét meg-nyeri,
 Ugy tetszik, fejével a' felhőket veri.
Sálem' tornyaival fényét nem tseréli,
Libánus' tornyánál magát szebbnek véli. /Ének. 7:4/
 Éhes leszesz ő maga magának eléggé,
 Magasztalja köz-rend formáját felséggé.
 Elefánt-tetemből készült torony kényét /Ének 7:4/
 Nem irigyli 's büszke piramisok fényét.
 Szállj le, kegyes Atyánk! Ide hát erőddel,
 Láttasd itt felséged nagyságát felhőddel.
 E régi alkotvány díszesb általad lett;
 Fejét fel-emelvén több társai felett /a/
 Általad is légyen maga rendén első
 Több társai között tekintettel felső.
 Te mfveld, itt házat békesség foglaljon,
 Ezüst-szín tollakkal környülle szárnyaljon.
 A' tsendesség ebben örök szállást kérjen,
 Mellyet állandó jók serege kísérjen.
 E' templomot, 's ezt a' kőfalt tetejével
 Árnyékozd védelmed tartós fedelével.
 Egy felől hívséged derekann ölelje,
 Más felől jóságod karjain viselje.
 Melly mennykövek' útját ettől el-fordítsa,
 A' szélveszek' dühös mérgét meg-hódítsa.
 Ne hogy ennek küsdő hartzá hánnya széllyel
 Vagy amannak lángja meg-sujtsa veszéllyel.
Siloám' tornyának tiltsd meszsze romlását /Luk 13:4/
 Hogy soha ne lássa szem itt annak mássát.
 Sőt jobb-kezed ebben minden kötést fogjon,
 Szerelmed' zászlója ablakán lobogjon.
 Hogy talpát Sioni kő-szálon fektesse,
 A szelek keringő ostromát nevesse.
 És mikor itt hallik a' szent hely' harangja,
 Hírt ad sarkon forgó öntött értzek' hangja.
 Nyissad-meg a' Népnek füleit hallásra,
 Hogy siessen az Úr' Házában egymásra:
 Sok századok' folytán a' szent sereg' nyájja
 Ez hajléknak szabad küszöbeit szálja:
 A késő unokák itt kegyes lábokon
 Járjanak gyűlésbe össeik' nyomokon.

/a/ Itt e város, és ennek vidékében. (Gyöngyössi János jegyzete)

5. A felvinci toronygombirat 1881-ből

Emlékirat. Szokásban van monumentális épületek letételénél az épületek keletkezésire, valamint a helyi viszonyokra vonatkozó körülményeket az utókor számára megörökíteni. A felvinczi ev.ref.egyházközség ezen torony építésénél azt annyival kevésbé mellőzhette, miután maga a templom az idők hosszú során nővén magát ki oda, a mely terjedelemben a mai napon fennáll: már most is csak szájhagyományból ismerjük annak multját, a nélkül, hogy annak keletkezési vagy fejlődési történetét biztosan a legkevésbé is tudnok. Annyi áll, hogy a ma fennálló templom hátsó boltíves része (sanctuarium) nagyon régi; a szájhagyomány szerint már a gothusok birták azt. Később a századok során tulajdonosai többször változtak, s még ma is sokan vannak akik emlékeze-

nek, amidőn az 1848iki forradalom /.../ hogy kő kövön nem /.../ magának a templomnak is csak négy fala maradt fenn, kivéve a hátsó részt, melynek boltozata még ezen rombolással is dacolt, az akkor, a földühödő oláhok által levett vakolat alatt oly festményeket észleltek a falakon, melyek bizonyították, hogy egy időben a veres barátok is bírták ezen templomot. Később a reformatio idején mint a legtöbb erdélyi városok és községekben ezen város lakoinak többsége is protestánsá válván, a templom az új hitközségre ment át, melyet ugyan a később megint megerősödött catholicizmus visszaszerezni többször megkísérelt, de az, főleg a Leopoldi diploma után, többé nem sikerült. Hogy mikor épültek a hátsó boltíves részhez a többi előrészek ép oly kevéssé tudjuk, azonban az épület alkatából bizton következtethető, hogy sokkal később. Valószínűleg azon két dulás alkalmával, melyet ezen város 1644ben a tatároktól s a Rákóczi forradalomban a labanczoktól szenvedett, a mikor a templom is mindig elpusztított. Ezen időkből származnak azon nagymérvű ember csont-tömegek is, melyek a templom alatt s a templom körül a czinteremben a földben halomszámra található. Mondja a szájhagyomány, hogy Az 1844iki /a/tatárduláskor a nép nagy tömege az imaházban keresett menedéket, melynek várszerű kökerítése védelmül tekintetett, azonban a tatárhordák meggyőzték őket, s a ki odamenekülve volt, az utolsó gyermekig mind lekonzolták, innen származik a sok embercsont. Akik előre elmenekültek, csak 6 év múlva kerültek vissza, számszerint 35 család, mely alatt Vincz egy kietlen sivataggá változott. Mondják hogy a jelenleg csohánszegnek nevezett rész 6 évi lakatlanság miatt ottan tulságosan eltenyészett csohántól ekkor nyerte elnevezését minden természete /.../ népmonda szájhagyomány miután e tekintetben /.../ Felvincz városának /.../ november 13-án az oláh hordák által történt /.../ telyes elpusztításakor a város régi levéltára is, épugy mint az egyház telyesen megsemmisített, s ma sincs egyetlen hivatalos megbízható adat, mely akár a város akár az egyház múltjára a legkisebb felvilágosítást is nyujtaná. Biztos tudomásunk csakis a jelenlegi emberkor emlékezetéig terjed. Így tudjuk azt, hogy a templom északi oldalában fennállott igen diszes sugár magas torony, mely csak 1822ben lett újra bádogozva, a templom testétől elhajlás miatt 1846ban leszedetett. Ugyanez évben a templom testének eleje még egy pár öllel megnyujtatván, a torony a templom elejére helyeztetett el, ugyanazon helyre, hol az jelenleg is áll, s ezen évben felemeltetett a templom magasságáig. Ezen munkálatok az egyház pénzerejét kimerítvény, a további építés ideiglenesen függőben hagyatott, mig nem bekövetkeztek az 1848iki viharos események, melyek még a reményt is elvették a községtől, hogy egyháza tornyát újra felépítve lássa. Ezen időszak képezi ugy a város mint az egyházközség történetének a tatárdulások ota legszomorubb lapját. A történetirő a nagy események tömkelegében gyakran megfélekedzik, sokszor nem ér reá részletezni mindazon eseményeket, melyeknek összege jellemzi a történetet. Minket azonban sokkal közelebből és fájdalmasabban érintettek ezen forradalmi események, hogy sem az utokor számára azokat közvetlen benyomásaink alapján megőrizni kötelességünknek ne tartanok. Az aranyosszéki nemzetörség, mely városunkban birta központját s itt tartotta gyakorlatait, nem kirándulásban verte meg az /.../ felkelő csapatokat /.../ hogy a rablás /.../ védtelen egyének felvinczi /.../ alatt nem egy vizen tuli oláh csapóget /.../ ki és gyűjtottak fel: – az oláhokat erősen ingerelte felvincz város ellen; s egyik felkelő vezérük Ianku tribun vezetése alatt, ennek egy rendes szolgálatban levő Gracze nevezetű cs.kir. főhadnagy segédkezett. 1848 November elején egy táborral megindultak megfenyítésére. A védtelen nép, miután a nemzetörség másfelé volt elfoglalva, a nagy tömegnek ellene nem állhatván, November 8án minden vagyonának hátrahagyásával elmenekült Tordára. Amig volt rabolni, addig nem égettek, midőn azonban ez már fogytán volt, s az azon évben nagymennyiségben és jominőségben termett bór mámorától a féktelenség orgiái a mérséklet utolsó csillámaik is legyőzték, ezen 10. 12én a város felgyújtását s az itten maradtak legyilkolását megkezdettek. Három napig tartott a rendszeres égetés és gyilkolás; s midőn a város területéről az utolsó fűgomoly is elszállt, az egész egy kietlen pusztasággá vált s a régi város helyét – miután az összes privát épületek fából voltak készitve – csak a két templom s a szék pretoriális épülete, mely a jelenlegi városháza égnek meredő falai jelölték; egyebüitt kő kövön nem maradt s még az élőfákat is kivágták. A megmaradt imént említett épületfalakról még csak a vakolatot is levették; sőt a pretoriális épület északkeleti oldalát a szembenlevő mozsárügyekkel lövöldözték össze. A csak más év tavaszán visszatérő lakosok 41 egyén kutyáktól lerágott csontjait találták meg kik itthon maradásuk áldozatai lettek. Midőn félév után a lakok visszajöttek, az egész város területe egy ki-

etlen pusztaság volt, hol utcát és telket nem jelölt semmi, még szerencsés volt /.../ telke kit /.../ évi bujdosás /.../ keletkezett nyomorúság a város lakosságát annyira meg tizedelte hogy a létszám még ma – 33 év után – sem érte el a forradalom előtti arányt. A mi érte általánosságban a várost, az érte az egyházat is. Elpusztult mindene, még harangjait is elvitték. És ekkor kezdődik azon korszak, mely a vallásos buzgóságnak és lelkesedésnek oly ritka példái mutatja fel, melyek a rég mult időkben is párjukat ritkán lelik. Az igaz hogy szerencsés volt e kor mert voltak apostolai, milyen a többek között a – fájdalom már csak – néhai Magyarai Pál is volt, ki az egyháznak 17 tizenhét évig volt állandó Curatora, s kinek vezetése alatt az egyházközség buzgalommal kezdette meg és folytatta. Áldott legyen emléke! Így az egyházközség visszatérte után is a templom boltíves részét igyekezett megovni az enyészettől az által, hogy azt szalmával befödte. Ez alatt tartott a templomozás 1852ig midőn is aztán az egész templom zsindeleyel befödettet. Ezt megelőzőleg a jelenlegi nagyobbik harang az aradi várból, hová a forradalom alatt elszállított, vissza szerzetett, s egyuttal önttetett a kisebbik harang, melyek aztán a torony leendő felépítéséig a templom előtti téren haranglábra helyeztetek, honnan Isten segélyével a most teljesen felépítendő toronyba reményünk van az idén felhelyeztetni. Említésre méltó, hogy a harangok felállításáig a híveket tóka/b/ hivta össze. 1856ban látattot el a templom padokkal, 1858ban orgonával, 1860ba építettett fel a papilak romjaiból, azt előzőleg 1853ban kántorilak, 1862ben építettett fel a fiutanítóilak és iskola. 1874ben készítettett a templomi szoszék és korona. És pedig mindezek a legnagyobb részben a hívek adakozásaiból épültek és készültek, ugy hogy önrézzettel el mondhatjuk, mikép a felvinczi ref.egyházközség a saját helyre állását kizárolag csak önmagának köszönheti; külsegélyt sem nem kért sem nem kapott, hanem /.../ a hívek egyházukért /.../ S pedig mindezek csak egy részét képezi az áldozatoknak, miket a hívek egyházukért tettek. Ami az urasztali készlethez tartozik: számos poszto, selyem s más vékony abroszok, kelyhek s maga az urasztala is, az az egyesek által adományoztatott. Az urasztalára a kenyér és bór szintén a hívek által szolgáltatik állandóan ingyen. 1858ban letétegett egy 113 frtból álló alap ref.iskolai célra; szintén a hívek adományából, s ma már 8000 frtra nőtte ki magát, noha 1877ig 6 éven át évi 200 frtal segélyezte már az iskolát. Ekkor a felekezeti iskola megszűnvn s az állami iskolának adván helyet, az iskolai alapot kepemegváltási alappá változtatták át, s ma ez alap 9000 frtal áll, ugy hogy egyházmegyénkben e tekintetben a legelsők vagyunk. 1873ban a toronyépítés céljaira, megint a hívek adakozásából letétegett egy 200 forintos alap, ami ma már 1500 frtra nőtte ki magát, a melyből az egyházközség buzgó Curatora által szép összegre fölnevelt egyházi pénzkészlet felhasználásával a tornyot az idén felépíteni is reméljük. És itt elérkeztünk ahoz, hogy a toronyról bővebben szoljunk. A forradalom által előidézett nyomoraiból s a sok építkezés okozta kimerültségeiből a 70es évek közepén kezdett kibontakozni az annyira, hogy a torony tovább építésére komolyan gondolhasson. Ezen időben ugyanis az egyház régibb és új adosságai a jelenlegi Curator szerencsés keze által letisztáztatván, megkezdethetett az egyház jövedelmeinek a toronyépítés céljaira való gyümölcsoztetése. Ezen kívül mintegy amannak segélyeire 1873ban mint fentebb is említve volt, az egyházközségi tagok saját önmegadoztatásukkal egy alapot tettek le, mely szintén tetemesen hozzá járult a cél sikerítéséhez. Ily modon a mult 1880 évben az egyházközség a dolgot már oda /.../ hogy hozzá foghatott /.../ Midőn a terv elkészült, a modositásokkal elfogadva s az egyházi főtanács által meg erősítve volt, a jelen év Aprilis havában az ajánlati tárgyalás az építésre vonatkozólag megtartott. Ennek eredménye szerint az építést szásrégei Müller János vállalta fel az egyház által szállítandó anyagokon kívül 3400 frtért. De még egy csalodás volt hátra. Midőn az építész a munkálatot megkezdeni akarta szükségessé vált probaméréseket tenni, ha valjon a meglévő alapra a tervezett építmény rea fektethető é? És ekkor kitűnt, hogy a meglévő alap sem nem elég mély sem nem elég vastag arra hogy a tervezett felépítményt megbirja. Egy pot szerződéssel tehát ki kellett adni a meglévő alap lebontását s a kivánalomszerinti újraépítésit is 1300 frtban s így ezen torony a maga egészenben jelenlegi épületnek tekintendő. És ezzel egyházközségünknek a forradalmi romjaiból való regeneratioja be is fejeztett. Adja az Ég, hogy hasonló megpróbáltatásoknak egyházközségünk a jövő századokban ki téve ne legyen, hanem élvezze az a nyugalom és béke áldásait, hogy fejlődhessék anyagilag, s erősödhessék mind jobban jobban az egyedül fenntartó hitben!

Te pedig hitünk szent temploma, a magad telyes diszében hirdesd hosszú századokon keresztül a mult és jelen küzdelmeit; őrizd meg az utokorban a kegyeletet a mult iránt s a ragaszkodást az általad képviselt hithez!!!

Jollehet nem tartozik ide, de az utokor számára még a következőket kívánjuk fennhagyni.

1. Az 1881-ik évi névkönyv szerint egyházkerületünk főhivatalnokai ezek:

főgondnokok

Báró Kemény Gábor, Báró Bánffy Albert, Zeyk Károly, Tisza László s Grof Bánffy Miklos.

Egyházi főtisztviselők /.../

/.../ igazgató Benkő János

Igazgató-tanácsi hivatalnokok

Br.Bánffy Dániel, Benkő János, Gyarmati Miklos, Incze Mihály, Dr.Jenei Viktor, Dr.Kolozsvári Sándor, Lészai Ferencz, Porádi Kálmán, Szabó a forradalom Pál, Szász Béla, Vályi Pál, Bodor Antal, Deák József, Szabó Ádám, Balog György, Koncz Sándor, Finta Endre.

2. A nagyenyedi egyházmegye:

Esperes: Hegedüs Lajos

Jegyző: Sándor János

Közügyigazgató: Barabás József

Pénztárnok: Toth

3. A felvinczi ev.ref. egyháztanács:

Elnöke: Toth Mozes lelkész

Kurátor: Szacsvai Lázár

I. jegyző: Mészáros István

II. jegyző: ifj.Balog Elek

Tanátsosok: id.Magyar György

Magyar Efraim

Id.Balog Elek

Id.Szacsvai József

Ifj.Szacsvai József

Földvári József

Nádudvari László

Demeter Ferencz

Ballo Pál

Farkas Pál

László József

Nagy József

Nagy Elek

Ifj.Szabo István

I. Egyházi Katona Zsigmond

II. Egyházi Takács Ferencz

Az egyház énekvezére Ercse János

A város hivatalnokai

/.../

Főjegyző Magyar Efraim

Redőrkapitány Szacsvai Lázár

Tanátsos Id.Magyar György

Tanátsos Ifj.Szacsvai József

Aljegyző Földvári József

Levéltárnok és igtató Létay Károly

Pénztárnok Schissel Albert

Imokok Bálint Lajos és Miltai Ferencz

Városgazda Áts Lajos

Alkapitányok Nagy Elek és Sipos Márton

Városszolgák Magyar Ferencz, Lajos Tobiás és Takáts György

Bába Gyulai Juliánna, Szilágyi Jánosné

Dobos Hoka Sándor

Jelen emlékirat az egyházközség 1846beli valamint jelenlegi tagjainak névjegyzékével s az „Ellenőr”, „Kelet”, „Protestáns Közlöny” és „Egyházi és iskolalapok” egy egy számával együtt légmentes üveghengerbe téve a torony fundamentumába is tétetett, az ajtóféltől jobbra 160 centiméterre, czokli kőven fejül 80 centiméter magasságban, a fal közepébe.

Kelt Felvinczen 1881 Julius 15én

Bögezi Toth Mozes

Nádudvari László

Ev.ref.lelkész

egyh.k.tanátsos

(Tíz személy aláírása következik)

/a/ Az évszám téves. Bizonyára 1644-ről van szó. – Siklódi Sándor megjegyzése.

/b/ tóka (rom.)– az ortodox templomokban a harangot helyettesítő deszkalap

6. A csegezi templom tornyának újraképzésére vonatkozó presbitériumi döntés. 1821

Anno 1821 Die 7ma Mensis Julii Nemes Aranyos Szék Csegez a Csegezi U:Sz:Ecclésiának fungens Curatora Nemes Simandi András Uram az ő kegyelme mellett szolgáló Presbitereivel és a Ns Ecclésiának némely erdemes Tagjaival egybe és egyenlő akarattal abba lévő foglalatások hogy az el hanyt Tornyat újra fel rakassák és az említett Curátor a több Ecclesia tagjaival annak fel rakására és fel rakattatására meg Szegődék Tordán lako kömives Pallér Kováts Joseff és Veres Andras Uraimekat illyen formalag hogy ő kegyelmek tartozzanak ezen Nemes Ecclesiának oly tornyat tsinálni amely Tornyat ezen Aranyos Széki Circulusban a Ns Ecclesia Szeret és a Torony légyen a föld színén fellyul nyoltz Öles, melynek fel építéséért ezen Ns Ecclesia ígére kész pénzt 900 –kilentz Száz R forintakat, ételekre 40 Veka jó elegy buzát egy masa Szalannát egy masa turott Szász tyukat vagy tsirkét 1000 tojast italakra pedig 10 Veder bort 8 Veder Palinkat, mely fizetésre kötelesek magokat fen említett Pallérak hogy a Ns Ecclésiának tetszese Szerent építnek, az Ecclesia pedig tartazik mindenféle Matériával kövel Mészszel Porondal és Napszamosakkal a mennyi kivantatik még pedig oly fel tetellel hogy a kömives legyenek ne keverjenek Nap fel jötével a Nap Szamasal ele aljanak és nap le menteig helyt állyanak, külemb ha a kömivesek a Napszamasak nem letek miatt napot töltenek hiába és nem dolgozhatnak a Nemes Ecclésia a kömivesek Napszamatat fizesse meg vice versa ha a kömivesek is a Nap Szamasakkal hiába napot töltenek és nem dolgoznak ő kegyelmekis tartaznak a napszamasaknak Diurnumait meg fizetni a fen irtakra magunkat köteleztük és adgyuk ezen neveink ala valo írásaval meg erőssített Contractualis levelünket jövendőbeli bizonsagnak okaert a fen vet Esztendőbe és Napon ezen alkalam Szerent elő penzt is 50 ~ Ötven Rforintakat is anticipalt a Ns Ecclésia mely Szerent ha a kömives Paller Urak ezen alkalmat fel rugnak vagy meg masolnak az első pénzt vissza fordittása mellett vinculummal tartazzanak Ötven Rforintakkal ezen Ns Ecclesiának.

Simonyi Andras

Csegezi Tar Diénes

Ezen Ns Ecclesia Curatora

Presbyter

Csegezi Mihály

Csegezi /.../ Joseff

Presbiter

Presbiter

- Balogh Ilona*
1935 Magyar fatornyok. Bp.
- Bárth János*
1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Magyar Néprajz. VII. Bp. 329–424.
- Bartha Elek*
1984 Házkultusz. Debrecen
1992 Vallásökológia. Debrecen
- Bereczky József*
1926 A tasnádi református templom története. Zilah
- Borbély Gábor*
1999 „...Jaj égnek mindenek iszonyú tüzekkel.” In: KJNT Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór. Kv. 17–29.
- Botka János*
1984 Dokumentumok a református templom toronygombjában Tizsasason. In: Múzeumi Levelek. 43–44. (Szolnok) 28–52.
- Dankó Imre*
1991 A toronygombokról és a toronygombiratokról. In: *Dankó Imre–Küllős Imola–Molnár Ambrus* (szerk.): Vallási néprajz. V. Debrecen. 177–201.
- Debreceni László*
1929 Erdélyi református templomok és tornyok. Kv.
- Eliade, Mircea*
1987 A szent és a profán. Bp.
- Gyöngyössi János–Kerny Terézia–Sarudi Sebestyén József*
1995 Székelyföldi vártemplomok. Bp.
- Imreh Sándor*
1885 Mit tettek régi hitfeleink a marosvásárhelyi várbeli ref. torony gombjába a XVII. században? A közönség tudomására juttatja Imreh Sándor nyomdász és ref. egyházi kebli tanácsos. Marosvásárhely
- Komáromy Sándor*
1992 A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények. Debrecen
- Kösa László*
1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz. VII. Bp. 443–481.
- Küllős Imola*
1969 A magyar népköltészet lírai dalműfajai és a kéziratos énekköltészet. NK–NT. 2–3.235–245.
- Lukácsy Imre*
1943 Beszél a múlt. A dunavecsei ref. egyházközség és Dunavecse község története. Dunavecse
- Molnár Ambrus*
1997 A' Técső-i Helvét Hitvallású Egyház ingó javainak Lelet-Tár-a... Vallási Néprajz. 9. Kárpátaljai tanulmányok. Bp. 333–360.

Penckóferné Pynykó Mária

1995 A beregújfalusi református egyházközség rövid története a levelesláda iratai alapján. In: *Barna Gábor* (szerk.): Vallásos népelet a Kárpát-medencében. Népismereti tanulmányok és közlések. Bp. 158–167.

Sass Kálmán

1935 Tileagd (Mezőtelegd) története különös tekintettel egyházaira. Oradea (Nagyvárad)

Stoll Béla

1963 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840). Bp.

Szabó T. Attila

1934 Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században. Zilah

Szabóky Zsolt

1987 Nézd elméjüket az ács embereknek. Fatornyok, fatemplomok Erdélyben. Bp.

Szőnyi Ottó

é. n. Régi magyar templomok. Bp.

Takács Béla

1982 A toronygomb. Reformátusok Lapja. XXVI. 40. sz. 3.

Wlislockiné Dörfler Fanni

1895 Templom és templomszerek a magyar néphitben. Ethn. VI. 40–49.

KNAUFSCHRIFTEN VON ARANYOSSZÉK

Der Verfasser hat, inspiriert von den im Turmknauf der protestantischen Kirche des am Fluß Aranyos gelegenen Dorfes untergebrachten Gedenkschriften aus den Jahren 1829, 1879 und 1974, weitere ähnliche Texte gesammelt. Gleichzeitig führte er mit mehreren Personen ein Interview über das Aufsetzen des Turmknaufs, über die Einweihungsfeierlichkeiten sowie über Inhalt und Fortleben der im Turmknauf untergebrachten Gedenkschriften.

Die in Siebenbürgen, Marosvásárhely, aufgefundene Knaufschrift stammt aus dem Jahre 1868. Im 18.–19. Jahrhundert war das Verfassen von Knaufschriften verbreitet. Die entlang des Aranyos Flusses aufgefundenen Schriften stammen aus dem 20. Jahrhundert.

Die Knaufschrift enthält einen Brief an die Nachwelt, die Geschichte der Ortschaft, der Glaubensgemeinschaft und der Kirche, die Geschichte der letzten Bauarbeiten oder Renovierungen, das Namensverzeichnis der in der Gemeinde tätig gewesenen Pastoren und Lehrer sowie das Namensverzeichnis der kirchlichen und weltlichen Vortsteher des Dorfes und die Namensliste der Glaubensgemeinschaft. Die der Gedenkschrift beigefügten Unterlagen befassen sich auch mit den zeitgenössischen, historischen Ereignissen, den Schwierigkeiten der Wirtschaft und den Naturkatastrophen. Oft kam es vor, daß auch Münzen (manchmal Zeitungen und andere datierte Texte) der jeweiligen Zeit im Knauf untergebracht wurden.

Die Knaufschrift gehört sowohl zu den rituellen Texten des religiösen Lebens als auch zur Geschichts- und Gedenkschrift-Literatur. Verfasser war gewöhnlich der Pastor selbst.

Im Text und in der Tradition verbinden sich unterschiedliche Funktionen. Die Unterbringung der Gedenkschrift kann als Teil einer *Bauopferzeremonie* verstanden werden (derjenige, welcher den Knauf anbringt und die Gedenkschrift in den Knauf legt, ist manchmal sogar der Pastor der Gemeinde). Die Gedenkschrift hatte den Charakter einer *Darbringung*. Sie stellte die Gemeinde, die Bevölkerung und die Kirche vor Feuerbrand und Blitzschlag unter die Obhut Gottes. Ein in Torda in den Turm gelegter Vers opfert den Turm der Kirche als Schemel für Gottes Füße auf. Zur gleichen Zeit war die Knaufschrift auch *Gedenkschrift*, die verschieden

Daten für die Nachwelt aufzeichnete. Die alle 50 bis 100 Jahre erneuerten Knaufschriften verewigten also kontinuierlich die gedenkwürdigen Ereignisse der Makro- und der lokalen Geschichte, und so sind die Verzerrungen der mündlichen Überlieferung ständig korrigiert worden. Der Brauch der Unterbringung von Knaufschriften entlang des Flusses Aranyos verlief sich um die Mitte des 20. Jahrhunderts.

Der Anhang der Studie beinhaltet den Text von sieben Knaufschriften.

Vilmos Keszeg

BALÁZS LAJOS

A SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS VALLÁSERKÖLCSI, -ETIKAI VONATKOZÁSAI CSÍKSZENTDOMOKOSON

A bonyolult kérdéskör megvilágítása, mely nemcsak valláserkölcsei és -etikai (mint a cím jelzi), de legalább olyan mértékben lélektani és társadalmi probléma is, néhány alapinformáció előrebocsátását kívánja meg.

Csíkszentdomokos, ahol a házassági és temetkezési szokások kutatása után a születési szokásokat is próbáltam megismerni, csaknem 7000 lelket számláló, székely–magyar egyházközség. A szaporulat itt, mintegy másfél évszázad adatai alapján mindig növekvő volt, egészen 1992-ig, amikor megtorpant, noha jóval később, mint Erdély más régióiban, és azóta is regresszív irányba tart. Különösen szemléletes az 1945. év utáni időszak demográfiai képe: 1945–1990 között az élve születettek évi átlaga 130, de volt olyan esztendő, amikor 150-nél is több gyermek született: 1955-ben 163, 1967-ben 167, 1968-ban 172, 1970-ben 154, sőt 1949 és 1950-ben megközelítette a 200-at, ami átlagban 33 ezreléket jelent a már említett 1992. esztendő 11 ezrelékével szemben.

Úgyszintén azt is figyelembe kell vennünk, hogy a családtervezés (mely a paraszti nemi kultúrával szembeni előítéletek ellenére létezik) alapelvét Szentdomokoson nem demográfiai kalkulációk szabályozzák, határozzák meg, hanem olyanszerű megfogalmazások, melyek közül az egyik (a legismertebb) éppen parancsnak, talán közmondásnak is felfogható mondat. Ugyan klisészerűen hat, de sokkal pragmatikusabb ideológia és egyben – minden belebeszélés nélkül – ugyanúgy nemzetben gondolkodó, mint a hivatásos szakemberek számítása. Ez pedig így hangzik: „Egy gyermek kell az apának, egy az anyának, egy a hazának, egy pedig a halálnak”.

Sietek pontosítani, hogy ez a parancs nem négy gyermek megszületését várja el, hanem a család szempontjából kifele induló társadalmi-demográfiai alapszükséglet biztosítását megfogalmazó tétel. Pragmatikusnak neveztem (amúgy a parasztságot tartom a legpragmatikusabb társadalmi rétegnek), mert a születés társadalmi rendeltetését/szükségletét rögzíti az általános nemzetpolitikai, demográfiai szükséglet („a magyarság fennmaradása”) helyett. És hogy mindez minőségileg, rendeltetészerűen realizálódjon, abban a természetes szelekciónak, a családi és társadalmi elzáródásnak igencsak szerepe volt, illetve ezeket a rejtett mechanizmusokat kell(ene) hagyni, hogy működjenek. Csíkszentdomokoson 1992-ig többé-kevésbé hagyták, nem avatkoztak be önkényesen és könnyelműen sem „az Isten akaratába”, sem a természet, sem a társadalom rendjébe. Ezért született 6–7–8 gyermek a családok többségében, de igen gyakran 12–14–17 is. Az így megjelenített képnél a valóság természetesen sokkal összetettebb.¹ Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a népmesék három fia, leánya bizonyára nemcsak a

¹ Bővebben l. Balázs Lajos 1999.

mitikus 3-as szám jegyében jött a világra, hanem azért is, hogy egy közülük a családon túlmutató küldetésnek eleget tehesen, megfeleljen.

Vizsgálódásaimat a továbbiakban a gyermekáldás valláserkölcsei, -etikai vetületeire szűkítem le, melyek egyben a hivatalos egyházi dogmák és a népi vallásosság összefonódásainak is megnyilatkozásai.

A hit és gyermekáldás viszonyának (a parasztság csaknem egyedüli társadalmi réteg, ahol ez az ideológiai összefüggés evidencia) alapítója a szentdomokosiak felfogása szerint, hogy a gyermek Isten ajándéka, aminek elutasítása súlyos véték. A születés szokásvilágának az a fajta vétsége, mely elsősorban nem társadalmi kicsengésű, mint a párosodás, házasodás vétségei, elsősorban nem közösségi normákat sért, hanem az égiekét.² A fogamzásgátlás és magzateltevés ezért tartalmában még az öngyilkosság vétségéhez közelíthető, viszont végrehajtásának megítélése korábban is (noha ritkábban), de az utóbbi években egyre inkább szelidül, sőt a fogamzásgátlás már-már nem is minősül annyira súlyos és egyértelmű vétségnek, inkább az idősebb korosztály szemléletében, noha még ez sem abszolutizálható.

A bűn és bűnösség megítélése tulajdonképpen a tárgyalt kérdéskörben jelentkező nemzedéki szemléletváltás, a vallásos élet cselekvésszabályozó, vétségviszartartó erejének alakulását tükrözi.

Visszatérve az analógiához, az öngyilkost azért ítéli el a falu közvéleménye, mert beavatkozott a Teremtő munkájába: olyat tett, amihez nem lehet joga. Az életet az Isten adja és csak Ő veheti el.

Eme valláserkölcsei norma ismeretében fogalmazódott meg azoknak a kérdéseknek a sora, melyek azt próbálják megvilágítani, milyen erkölcsi elbírálás alá esett és esik az „isteni ajándék”-nak visszautasítása, meg azt is, hogy az általános vallásos érzület, melyet az egyház modellál, meg a hagyományos és öntörvényű népi vallásosság tesz-e különbséget a vétségek megítélésében, valamint a visszautasítások módozatai között. A fentiek szellemében, hogyan ítélkezik és talál-e az ítélkezés során enyhítő körülményeket.

Már az első kérdés, hogy *bűn-e a fogamzásgátlás és magzateltevés*, a keresztyén elvek, nemzeti elvek és az élet szorításainak sok-sok ellentmondását hozza felszínre. Egyrészt a bűnre hajlás kényszere, amit igen sokszor gazdasági, egzisztenciális helyzetek, egyéni sorsok motiválnak, vagy legalábbis arra vezetnek vissza, másrészt a lelki, az isteni béke vágya közti ide-oda járó lélek nyugtalansága a parasztasszony (az adatok bizalmasságára való tekintettel az adatközlők nemét, korát és a közlési évet jelölöm) bizonyult lelkivilágát tükrözi.

„Bűn! A fogamzásgátló pasztillával má védekezik, hogy ne legyen gyermek. S az má bűn Isten előtt. Nemcsak az bűn, hogy a magzatot elteszik, hanem az a gondolat, hogy tablettát veszek, hogy ne legyen gyermek. Avval a pillanattal má bünt követek el.

Az es bűnös, aki csinálja a tablettát. Én így gondolom. Met avval a tudatval gyártsa, hogy a nemzet ne szaporodjék.”³

„Azt mondják, bűn, de mégis használják, me akkor nem lesz gyermek.”⁴

„A fogamzásgátlást éppen nem mondja ki a katolikus vallás, de azért bűn.”⁵

² Vö. Balázs Lajos 1984. 764–767.; 1994. 156.; 1998. 70–76.

³ N. 86. 1987.

⁴ N. 80. 1987.

⁵ N. 78. 1994.

„A még nem bűn. Me még nincsen kialakulva semmije: se szív, se agy, se semmi.”⁶

„Az nem bűn, most azt mondják. Így hallok én es a fiatalasszonyoktól. Ők azt mondják, nem fogamzott, s akkor nem bűn. Met a tablettát bevette, s fogamzás nincs. Ez nem bűn!”⁷

Tulajdonképpen mi számít bűnnek: a védekezés vagy a magzatelhajtás? És mikortól számít bűnnek?

„A magzatot eltenni nagyobb bűn, mintha védekezett. Azt, az elsőt, azt irtón hangsúlyozzák.”⁸

„Ha védekezik, nem akkora bűn. Bűn az es, de nem akkora, mint ha megöli a magzatot. Az má élő gyermek! Egy-két hónapos koráig még nem bűn, de attól arrafelá má az. Magadba az embert megölted! – azt mondják.”⁹

„A gyermekeltevés, az bűn, de a fogamzásgátlás... , nem. Amilyen rendszer volt a Csaó idejében (ti. Ceausescu idejében), az ember így is alig tudott kettőt felnevelni, iskoláztatni. S most es olyan drágaság van... Na, akkor meg kell gondolkozni, hogy hány gyermeke legyen az embernek. Ha tehát én mint férfi vigyázok, bűnt nem követek el.”¹⁰

„A tablettát ha bevette, nem bűn, me fogamzás nincs. Az bűn, ha vót má egy hónapos, két hónapos, három hónapos magzatja, s azt eltette. Ez bűn!”¹¹

„A fogamzást megelőzni, nem bűn. Magzatot eltenni, a má az. Ha eltette, ha egy hetes terhes, ha egy hónapos, mindegy. Csak bűn.”¹²

„Az eltevés a közöszülés után, frissen, még nem bűn. 10–15 napig még friss. Még akkor, mondhatni, készül. Még nincs nagy indulóba. Akkor még csak vér. Me így jó ki: akkor még vérből áll. Aztán abból kezd kifejlődni, s úgy alakul ki.”¹³

„Az első perctől, ahogy megfogamzik, a mi vallásunk szerint, bűn. Az má embernek való, első perctől. Az időre születne, a fogamzás pillanatától. Az belé van számítva. Hiába mondja, hogy nincs három hónapos. Minden perc odaszámít: az má lélek.”¹⁴

„Bűnné akkor válik, amelyik pillanatba megcsinálta. Ő saját magát vádolja evvel, met az a tudat megvan mindenkibe. A közösség előtt, mikor kitudódott.”¹⁵

„Ha az eltett magzat egy napos, a má bűn. Az Isten előtt biztos. S az emberek előtt is. Az eltevések olyankor derülnek ki, ha valaki a kórházba került. Ezért félt mindenki elmondani a Ceausescu idejibe. A kórházba es addig az orvosok nem nyúltak héza, amig le nem írta, hogy mit csinált.”¹⁶

„Mikor má tudta a nő, hogy terhes, akkor má magzat, s az akkor má annyi, mintha egy nagyobb gyermekedet ölöd meg.”¹⁷

„Az első pillanattól gyilkos, ha azért csinálja, hogy ne szülessék meg. Ha avval a tudatval nyúl magához, hogy el akarja tenni, az má gyilkosság.”¹⁸

⁶ N. 66. 1989.

⁷ N. 80. 1988.

⁸ N. 78. 1994.

⁹ N. 80. 1987.

¹⁰ F. 45. 1994.

¹¹ N. 78. 1988.

¹² N. 55. 1995.

¹³ F. 76. 1987.

¹⁴ N. 73. 1995.

¹⁵ N. 55. 1995.

¹⁶ N. 43. 1994.

¹⁷ N. 78. 1994.

¹⁸ N. 86. 1995.

„Ha a magzatot teszi el, nagyobb bűn, mintha védekezik. A védekezés es bűn volt idáig!”¹⁹

Ha bűn, akkor meggyónják-e?

„Nagyon lelkiismeretes kell legyen, aki meggyónja. Nem nagyon gyónják meg.”²⁰

„Aki benne van, az tudja megmondani.”²¹

„Meg kell gyónják. Meg biza! Volt olyan, hogy felküldték a püspökségre, addig nem oldozták fel. Nem névileg, csak, hogy van ilyen, s adják meg onnat az engedélyt, hogy feloldozhassák. S akkor kihirdette, hogy azok, akiket nem oldozott fel, jöjjenek bé, hogy oldozza fel. Csak ennyit mondott. Senki se tudta, hogy ki volt.”²²

„Meggyónják. Meg kell gyónják. Ha nem gyónja meg, akkor nem ér semmit a gyónása. Meg kell gyónja, met a pap azt mondja, a gyónás titok. S ezért merik meggyónni. Megmondja, hogy ne, kénytelen vótam. Elsírja, legalább magába, hogy ne, egy bűn nyomja a lelkemet.

Aki az urán kívül csinálja, nem tudom, meggyónja-e?

Há miből tudnák a papok es, hogy mi rengeteg gyermeket eltetnek. Met ők tudják. Olyan prédikáció nincs, hogy belé ne foglalják a fiatalok tiszta életét. S imádkoznak, hogy a gonoszt távolítsák el a fiataloktól. Nagyobb bünt követ el, ha nem gyónja meg, de elkövette.”²³

„Meggyónják sokan, s a másik nem. De a papok nap mint nap mondják, hogy mekkora bűn. S milyen gyilkosok az anyák! Hogy vádolhatja a lelkiismeret, met az kész gyilkosság.”²⁴

„Azt inkább az asszonyoktól lehetne megtudni. De a pap a gyóntatáskor szigorán megkérdezi: »Hányat tettél el, s hogy s mint?« Met (suttogva), halljuk a prédikációból, sokszor, hogy az asszonyok rosszul viselkednek. Nem hangoztassa tisztán ki, de lehet belőle észrevenni s meghallani, hogy igenes, sok asszonymak bűnös a keze. Met olyan es van, hogy odanyúl. Bényúl, s kézzel roppantsa meg belül. Itt a baj! Ugye, kicsi keze van, s a másikkal kitágítsa. Ha má eccer gyermeket szült, annak van helye. Met egy gyermek nagyobb egy kéznél. Ilyent es csináltak. Aztán halva, véresen eljő tőle. Csak aztán van úgy, hogy nem tudják megállítani a vért, s elmenyen mindenestől a másvilágra.”²⁵

„Ő magába vívódik, ugye, vezekel. De hangoztassák, hogy meg kell gyónni. Az ura tud róla s a pap. A pap feloldozza, ha olyan, s ha nem, akkor viszen a püspökhöz. Leghamarább s a legjobban a gyermekeltevésnél van ez. Ő mondja meg, hogy milyen vezekelést kell elvégezni: mennyit kell böjtölni s mennyit kell imádkozni.

Az asszonyok magukba úgy elmondják, hogy »Nagyot vétettem, s el kell menjek gyónni. Ha a Jóisten es megbocsátaná.«

A gyónás után megkönnyebbül az ember, ha elvégzi azt, amit a lelkiatyák reabíznak. Feloldozják, megáldozik, s akkor egészen másképpen érzi magát. Felszabadul. Ha csak az asszonytársainak mondja el, ettől még nem könnyebül meg.”²⁶

„Én meggyóntam a papnak, hogy ne, mit csináltam, s nem akart feloldozni. S aztán mégis azt monja utójára (ti. később), hogy végezzem az imádságot, s azt hagyott fel. S aszongya, azét megáldozhatik, na... De ilyen többet ne legyen! Mondom, nem is lesz.

¹⁹ F. 76. 1987.

²⁰ N. 66. 1997.

²¹ N. 80. 1988.

²² N. 73. 1995.

²³ N. 78. 1994.

²⁴ N. 86. 1995.

²⁵ F. 76. 1987.

²⁶ F. 75. 1986.

Hogy muszáj-e vagy nem muszáj? Én azt számítottam, hogyha eccer odamenyek gyónni, akkor nem hazudok. Mondom az igazat, s ha nem, úgy is jó.

Pedig én nem tartom bűnnek, mer az még egy kicsi acskó (ti. zacskó), egy kicsi víz s egy kicsi bog, de még nem képes... Lehet, hogy bűn, de én nem tartom bűnnek. Az bűn, akit úgy szednek el csipesszel. Az igen! Esszevágják benne, a nőben, s akkor darabokba ki... Isten öröjz!”²⁷

A gyermekeltevés csak akkor számít-e bűnnek, ha kitudódik?

„Nem tudom, de nagy bűn. Akkor bűn, amikor megcsinálta. Az emberek előtt akkor, amikor kitudódik, de Isten előtt, amikor megcsinálta.”²⁸

„A bűn a Jóisten előtt bűn. Az emberek előtt szégyen. Isten előtt véték s ember előtt szégyen. Így mondták a régi öregek is.

Ha meggyónja, feloldozják, elvégzi az imádságot a bűneiért, s akkor megáldozik. Ha halála előtt gyónja meg, akkor is megbocsássák. Így tanítsa a vallásunk.

Ha nem gyónja meg, búcsúra hiába jár. Olyan es van, elmenyen búcsúra, s idegen helyt meggyónik. Idegen papnak. Megbánja s általános feloldozást kap, s úgy érzi, akkor meg van tisztulva.”²⁹

„A bűnt saját maga kell érejeze. Ha kitudódik, az szégyen. Nem bűn, hanem szégyen!”³⁰

„Ha nem tudódik ki es bűn. Hogyne! Az Isten előtt! Evvel számolnak es az emberek, s méges elkövetik. Az es bűnnek tarcsa, aki elköveti. De megcsinálják, hogy a család ne lepje bé (ti. hogy ne legyen sok gyermek), me nehéz erőst az élet. Ugye, ha nincs meg a kereső lehetőség, hogy a családot rendbe tudja tartani, akkor ha 4–5 gyermek van, avval sok baj van. Lábbeli kell, ruha kell, élelem kell, s minden kell. Az egy vizet nem kell megvegyük, egyebet mindent. Minden viszi erőst a pénzt, s nem marad a gyermekre.”³¹

Az olyan, aki se meg nem gyónja, se ki nem tudódik, a magzateltevést bűnnek tartja-e? Hogyan próbál bocsánatot nyerni?

„Az bűnnek kell számoljon. Az Isten előtt. Há persze. Megbocsátást es csak a Jóistentől kérhet. Mástól kitől? Csak úgy magába imádkozik, s bűnje bocsánatát kéri. Jár búcsúra s templomba. Misét ad fel, s magába felteszi, hogy miért, de a papnak egyebet mond.”³²

„Bűnnek tartsa, nem gyónja meg, de érzi magában, hogy bűnos. A Jóisten előtt. Hejába, hogy a nép előtt nem, me nem tudja a nép, de tudja a Jóisten.

Megbocsátást kér a Jóistentől, ha megbocsássa. Imádkozik magába. Azt nem tudassa senkivel. Misére valót ad, de nem mondja meg, hogy meét. Azt mondja, hogy az egészségiért. A többit pedig odagondolja.”³³

Néhány zárógondolat:

1. A fogamzásgátlás és magzateltevés valláserkölcsei, -etikai megítélése a születéscentrikus katolikus vallásos élet és ugyanezt az ideológiát erősítő népi vallásosság révén a születés folyamata és eseménye alapvetően megkülönbözteti a

²⁷ N. 63. 1988.

²⁸ N. 80. 1987.

²⁹ N. 78. 1994.

³⁰ N. 63. 1996.

³¹ F. 66. 1987.

³² N. 80. 1988.

³³ N. 78. 1985.

szentdomokosi paraszti közösséget, általában a parasztságot a társadalom többi rétegétől. Még pontosabban, a vallás és valláserkölcс együttes hatása révén az egyént – ez esetben a szülő parasztasszonyt – sokkal összetettebb félelmek tartják vissza a magzat elpusztításának vétségétől, mint a más kultúrkörben élő nőket. Ha vét, konfliktust gerjeszt a közösségben, vagy legalábbis megbélyegzetté válik és lelkileg sokkal komplexebb módon éli meg vétkét és következményét: fél és félnie kell Istentől, haláltól, törvénytől, szegénytől, megvetéstől, megszólástól.

2. Ebből a helyzetből adódóan a domokosi parasztasszony lelkiségének, vallásosságának egy másik sajátos megnyilvánulása érhető tetten. Valami olyasmi, amit ma, más élethelyzetben csúsztatásnak, félretájékoztatásnak szokás nevezni, de az ő esetében az istenfélelem különös, belső énjében munkáló-örlődő komplexusról van szó. Az az asszonytípus éli meg ezt, aki nem akarja vagy nem meri meggyónni tettét (számuk bizonyára nem jelentéktelen), noha bűnnek tartja a magzatgyilkosságot és saját magát bűnösnek érzi.

Az ilyen asszony büntudattal terhelt lelke csitítására kétféle kiutat talál: egyrészt magában imádkozik, bűnt fogad, s „bűnje bocsánatát kéri”, ő maga. Más szóval: közte és az Isten közti kapcsolatot rövidre zárja. Bizonyosra vehető, hogy ilyenkor számos imatoldalék (toldalék ima), Istent megszólító könyörgés – spontán rögtönzés, improvizáció – fogalmazódik meg a személyes kérelem tolmácsolására, az elkövetett tett megmagyarázására, igazolására. Párbeszéd a második személyben megszólított Istennel, mely belső monológ formájában, belső hallásra hangzik egy ideig, a nap magányt nyújtó perceiben. Másrészt, „Idegen helyt gyónik, idegen papnál”, búcsúra jár, „misére valót ad, ... de nem mondja meg, hogy meét..., a papnak egyebet mond”, a valóságot pedig „oda-gondolja”. Vagyis, az egyház bűnfeldolgozó, büntől szabadító rítusaival él, de vétkét nem fűdi fel, vagy mást mond („az egészségiert”). Istentől akar megbocsátást nyerni a hit földi közvetítőinek közreműködésével, közvetítésével, félrevezetve, megtévesztve őket, de viszont azzal a nagyon erősnek hitt subjektív tudattal, hogy a megbocsátásért esdeklő szándék, a pap félretájékoztatása ellenére is a Teremtőhöz jut. Úgy is fogalmazhatunk, hogy újra bünt követ el – talán kisebbet – egy súlyosabb véték megbocsátásáért.

3. „A gyermek Isten ajándéka” ideológia, valamint a magzatpusztítás vétkétől való félelem lehettek-e a magasabb születési számok hordozói? Csikszentdomokoson minden bizonnyal igen, hiszen mentális gyökerei még ma is mélyek és erősek, de már nem bírják annyira, mint korábban a „szakítópróbát”. Hajlok azt hinni, hogy az 1992-ben bekövetkezett demográfiai megtorpanás nemcsak anyagi okokra vezethető vissza (mint nálunk is és a magyarországi médiákban, szakmai és politikai fórumokon is vallják). A vallási szekularizáció is, melynek szele Szentdomokos (és más közösségek) fiatalabb rétegét is megérintette, bizonyára felelős a születések számának csökkenéséért, a már-már gátlástalan, vagy legalábbis a korábbi szorongásoktól egyre inkább szabaduló, abortuszra jelentkező parasztasszonyok számáért. A születések számának csökkenése, az abortuszok növekedése egyértelműen egybeesik az istenfélelem tompulásával és a minden területen jelentkező közönnyel, elhatalmasodó önzéssel.

4. Mindezek a jelenségeket figyelő és értelmezésükkel próbálkozó néprajzkutató következtetései, és a mélylélektan kutatóit szólítja meg továbbgondolásukra.

Balázs Lajos

- 1984 Új falu – új szokások. Korunk 10. sz. 763–767. Kolozsvár
 1994 Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson. 156–165. Kriterion, Bukarest
 1998 Vétségek és konfliktusok egy hagyományos közösségben. Székelyföld 10. sz. 70–76. Csíkszereda
 1999 Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia, Csíkszereda

RELIGIÖSE- UND ETHISCHE ASPEKTE DER GEBURTENKONTROLLE
 IN CSÍKSZENTDOMONKOS (SINDOMINIC, RUMÄNIEN)

Der Verfasser veröffentlicht seit Jahren folkloristische Studien über eine 7000 Einwohner zählende, von Ungarn bewohnte Gemeinde in Rumänien. In seiner hier vorliegenden Arbeit untersucht er, welche Rolle die Veränderung der Geburtenkontrolle und die sich ändernde Beurteilung des Kindersegens überhaupt in der örtlichen Gesellschaft im demographischen Zurückfall des letzten Jahrzehnts spielt. Er weist darauf hin, daß bis zum heutigen Tag die gesellschaftliche Norm der Geburtenkontrolle in der bäuerlichen Gesellschaft nicht einfach anders ist, sondern daß die Bäuerin durch ganz andere Faktoren von der Abtreibung ihres Kindes abgehalten wird, als die Mitglieder der bürgerlichen Schicht der Gesellschaft. Ihre Ängste sind religiösen und gesellschaftlichen Ursprungs. Sie traut sich im gegebenen Fall nicht mal ihrem eigenen Priester zu gestehen, wenn sie ihr Kind wirklich abtreiben läßt: entweder büßt sie dafür in sich selber oder sie geht zu einem anderen Priester zur Beichte. Der Verfasser ist der Meinung, daß im Rückfall der Population sowohl die Säkularisation der Kirche, als auch die in der materiellen/finanziellen Lage eingetretenen Veränderungen eine Rolle spielen.

Lajos Balázs

HALÁSZ PÉTER

„VÍZBEVETŐ HETFO” A MOLDVAI MAGYAROKNÁL

*„A’ Kátékuménofoknak kerefztségekből, a’ kik ezen a’ napon
a’ vízbe merítettnek vala, fenn-maradott volt a’ Magyaroknál
az a’ szokás, hogy Húsvét másod-napján öntözték ’s vízbe
hányták egyik a’ másikat nevettfégesen...”*

(Bod Péter 1786. 74.)

1. A moldvai csángómagyarok körében, noha az utóbbi 2–3 évtizedben náluk is sokat változtak, egyszerűsödtek a népszokások, a tavaszi, különösen pedig a *húsvéti ünnepkör* hagyományos elemeinek jelentős része még ma is rendkívül elevenen él.¹ Ezek közül most a *húsvéthétfőre* vonatkozó ismereteket foglaljuk össze.

A csángó fiatalok számára húsvéthétfő – vagy ahogyan ők mondják *hetfű* – a teljes felszabadultság, a vigasság napja. A farsang vége, húshagyó kedd óta nincsen tánc, nincs vigasság. S ha a viszketegebb fiatalok újabban már meg is engedik maguknak, hogy menjenek a bőjt idején a diszkóba, erre mindig a – lehetőleg minél távolabbi – szomszédos faluban kerül sor, s nem az ilyesmit szigorúan számon tartó falu szeme előtt. Nem csoda, ha a lányok, a legények, de még a fiatal házások is, türelmetlenül várják a bőjt elteltét. Fokozza a várakozás izgalmát, hogy húsvét vasárnapján még mindig nem szabad a tánc; talán az ebből eredő feszültség levezetésére is szolgál az a szokás, hogy húsvét vasárnapjának délutánja a rokonok, a *nyámok* felkeresésének, meglátogatásának, *megtisztelésének* – megkínálásának, megvendéglésének –, a velük való beszélgetésnek, *tánccsolásnak* az ideje.

2. Húsvéthétfőn a délelőtti misére a leányok már a legcifrább, a fiatalasszonyok is a legszebb öltözetükben mentek. „Húsvét napján új gúnyát vettünk, a legszebb gúnyát. Aztán másnap még másként, harmadnapján még másként, hogy válják ki az ünnepi kiváltság. De a legszebben hétfőre öltöztünk.” (Lészped). „Húsvét másodnapján – mondja egy pusztinai asszony – azok is felveszik, akik egyébként nem hordozzák a portat.”² Klézsén „húsvét hétfőn minden fiatal elment a misére, utána hazamentek, ettek, s délután fogtak indulni, rikojtották meg egymást, jöttek a zenészek, mentek a táncba”. Ezek a húsvéthétfői tánccsolási alkalmak szervezettek voltak: néhányan pénzt gyűjtöttek, zenészeket fogadtak. A táncot régebben rendszerint a szabadban rendezték, a templom, vagy a községháza előtti téren (hórahely), a falu szélén lévő mezőn, vagy erdei tisztáson. Körtáncot, vagyis órát jártak, úgy is mondták: „a mise után volt a hóra”. Ilyenkor első sorban a nagylányok és a legények táncoltak, ritkábban néhány fiatal házias is beállt a körbe, az idősebbek pedig körben álltak s gyönyörködtek bennük. De táncoltak a kicsik

¹ Bővebben l. *Halász* 2000.

² Népviseletet

is – emlékezik egy kicófalvi asszony –, azok valamelyik *ográdában* (udvar) rúgták az agyagot”, – „afita am dansat de am fi ajuns pîn’ la București pe jos” – úgy, hogy Bukarestig elértünk volna. Lészpeden – és alighanem máshol is – húsvéthétfőn megérkeztek a faluba a vándor körhintások, ahogy a csángók mondták: mentünk a *hintóra*, a *kerekhintóra*. A gyermekek pedig a *cserkabalán*³ játszottak.

3. A néprajzi szakirodalom szerint a moldvai csángók körében ismeretlen a húsvéthétfői locsolkodás. Ez az általam ismert települések többségében így is van: a Tázló és a Beszterce menti, valamint a Bákótól délre eső, Szeret folyó melletti falvakban élők egyáltalában nem tudnak arról, hogy valaha is locsolták volna egymást húsvéthétfőn. Újabb vizsgálataim alapján azonban úgy tűnik, a népszokás hiányát korántsem általánosíthatjuk Moldova teljes magyar népességére.

3. 1. Néhány, Romántól északra fekvő, magyarul már több emberöltő óta nem beszélő csángó faluban, idős emberek úgy emlékeznek, hogy szüleik, nagyszüleik korában, tehát a századfordulón, esetleg a 19. század végén, húsvéthétfőn locsolták egymást a fiatalok. Burjanesten *kofával*⁴ locsolták a lányokat és a legények *buszujuk*⁵ virágot vittek magokkal. Hasonlóképpen emlékeztek Dzsida falván és Buteában is.

Ezek az „északi csángóktól” származók azonban meglehetősen gyér és bizonytalan adatok, még további, alapos utánajárást és ellenőrzést igényelnek.

3. 2. Ezzel szemben a Tatros melletti *Bohánában*, *Diószegen*, *Szitáson*, *Szölőhegyen*, *Tatrosvásáron* és *Újfaluban*; valamint *Vizanteán* – néhány évtizeddel ezelőtt még elevenen élő szokás volt, hogy *vízbevető hétfőn* a legények megöntözték a lányokat. Ezekben a falvakban az 1950-es években, szórványosan még az 1960-as években is, húsvét másodnapján jártak *vízbevetni* a legények. Tatroson már az *első verekedés* (I. vh.) után elhagyták a szokást. A katolikus vallású csángómagyarok mindenhol hangsúlyozták, hogy az ortodox vallású románok soha nem locsolkodtak.

A húsvétvasárnap reggelén szokásos *korindálásból* már kinőtt, 12–14 esztendősnél idősebb, még inkább a legényszámba menő, 16–18 éves fiúk gyűltek össze húsvét hétfőjének reggelén, 8–10–12 fős csoportokba. Vettek egy-egy *kártya*⁶ vizet, egy-egy csomó *buszujokot*, és indultak. Általában minden házhoz bementek – amelyik nem volt *békolcsolva*”, ahová *bécsapták*⁷ őket. Például egy Szitás nagyságú faluban⁸ 8–10 csoport legény járta a házakat húsvéthétfőn. Köszöntőt mondtak és a vízbe mártott *jóbüzű* buszujukvirággal vizet hintettek a család minden tagjára. A bazsalikomnak erős illata van, így „elvileg” megvalósították a szagos vízzel való öntözést. A visszaemlékezések szerint nem csak a lányos házakhoz mentek, hanem mindenhova, de persze amikor még 6–8–10 gyermek volt minden családban, csaknem biztosan akadt köztük nagylány is. De megöntözték az „*öregforma fehérnépeket*” is (Diószeg).

³ A *cserkabala* a kicsi gyermekek körhintája: „egy nagy ágas fel volt ásva, egy rúd volt keresztül, s két szék volt a végükön. Ketté beléült, egy odaállt közepén, s hajtotta kereken.

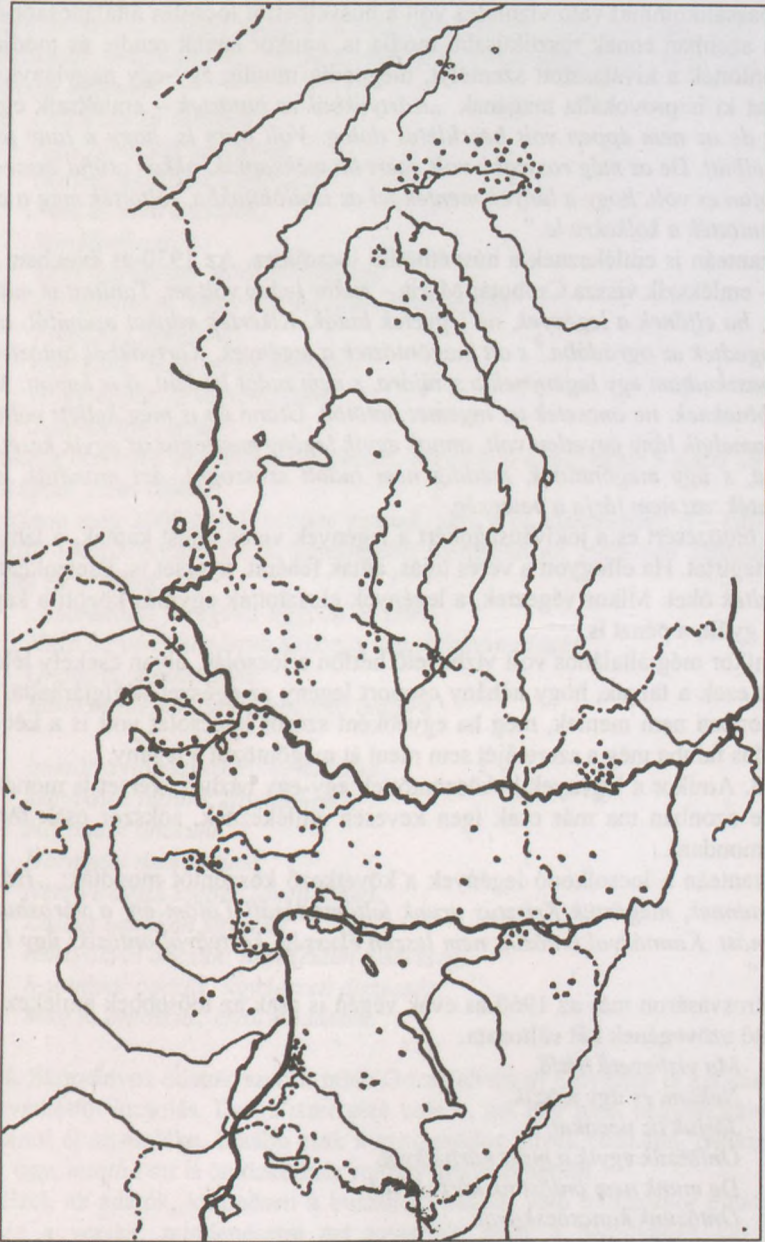
⁴ *Cofă* fából készült vízfordó edény

⁵ *Buszujok* (busuioc, rom.) bazsalikom (*Ocimum basilicum*) virág, amit előző évről erre az alkalomra szárítanak.

⁶ *Kártya* = hagyományos vízfordó eszköz, fenyődongából készült, egyik hosszabb dongán lévő luknál fogva, kézben vitték. (*Halász* 1996. 278.)

⁷ Beeresztették

⁸ Szitás (Nicorești) az 1930-as években 40 család élt (*Domokos* 1987. 166.)

*A húsvéthétfői locsolás szokásának előfordulása
 (•) a publikált (korántsem teljes) néprajzi irodalomban és a
 Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára kézírataiban,
 (◉) a moldvai gyűjtésben*

A bazsalikommal való vízhintés volt a húsvéthétfői locsolás általánosabb formája. Ismeretes azonban ennek rusztikusabb módja is, amikor annak rendje és módja szerint nyakon öntötték a kiválasztott személyt, mégpedig mindig egy-egy nagylányt, különösen, ha ezt ki is provokálta magának. „*Kártyákból es öntöztek – emlékszik egy szitási ember –, de az nem éppen volt bécsületes dolog. Volt ojan is, hogy a lány felfutott a hijuba, s elbútt. De az még rosszabb volt, mert ha mékkapták, akkor csúful összeöntötték. De még ojan es volt, hogy a lányok mentek fel az istálóhijakba, töltötték meg a csebreket vízzel, s öntötték a kölkekre le.*”

Vizanteán is emlékeznek a húsvéthétfői locsolásra. Az 1930-as években „*hosszám is jöttek – emlékszik vissza Csobotár Mária – mikor leány voltam. Tanítottak mámókáim: mámámé, ha eljönnek a legények, ne legyetek buták. Kikértek minket apámtól, anyámtól, azok kiengedtek az ográdába,⁹ s ott megöntöztek a legények. Kártyákból öntöztek, vízzel. Én rákapaszkodtam egy legénynek a sziújára, s nem tudot lerázni, ő is kapott. Mind kiabált a többieknek: ne öncsetek te, ingemet öntötök. Utána én is meg kellett változzak, de ő es. De amelyik lány ügyetlen volt, annak egyik legény megfogta az egyik kezét, a másik a másikat, s úgy megöntötték, meddig nem tudott szuszogni. Azt mondták, amelyiket megöntözték, azt nem járja a betegség.*”

Az öntözésért és a jókívánságokért a legények veres tojást kaptak, a lányoktól régebben megírtat. Ha elfogyott a veres tojás, adtak fehérret, nyersret is. Esetenként itallal is megtisztelték őket. Mikor végeztek, a legények elosztották egymás között a kapott tojásokat, ha gyúlt, a pénzt is.

Amikor még általános volt vízbevető hétfőn a locsolás, olyan csekély lélekszámúak voltak ezek a falvak, hogy néhány csoport legény az egészet végigjárhatta. Más falvakba azonban nem mentek, még ha egyébként szoros kapcsolat volt is a két település között. Más faluba még a szeretőjét sem ment át megöntözni a legény.

3. 3. Amikor a legények beköszöntöttek egy-egy házhoz, verset is mondtak. Ezek szövegére azonban ma már csak igen kevesen emlékeznek, sokszor csak töredékesen tudják elmondani.

Vizanteán a locsolkodó legények a következő köszöntőt mondták: „*Hála legyen Szentúristennek, megértük Krisztus urunk feltámadását! Látom én, a városban öntözik egyik a mászt. Kannákkal öntözik: nem leszen ékesség, kártyával öntözik: úgy legyen békesség...*”

Tatrosvásáron már az 1960-as évek végén is csak az idősebbek emlékezetében élt a köszöntő szövegének két változata.

*Ma vízbevető hétfő,
Nekünk es úgy tetszik.
Járjuk az uccákat,
Öntözzük egyik a mászt kártyákkal.
De münk nem öntözzünk kártyákkal,
Öntözzünk kancsócskával.
Öntünk embert, öntünk ljánt,
Gazdát, gazdasszonyt,
Piros tojást várjuk,
Azt is a párjával!*

⁹ Ográda = első udvar

A másik vers pedig:

„Szerencsés jó reggelt aggyon az Isten Kenteknek! Hála Istennek, hogy megérhetük Krisztusnak feltámadását, és átálléhattünk a másodnapjára, hogy ma, vízbevető hétfőn lássuk egymást.

*Öntözzük az uccákat,
Nem öntözzük kannával,
Hanem öntözzük kártyával.
Nem es mint a zsidók,
Elmuladhassák.
Édes gazduram, gazdasszonyom!
Azt hallottam, hogy valami oltován csemeték
Volnának magiknál.
Úgy kéne, hogy megöntözzük;
Hogy ebben az esztendőben
Jobban újuljanak!*

S akkor öntözték az életben mindenkit, leginkább a lányokat. S aztán kaptak, amit kaptak. Kaptak veres tojást.”

Szitáson még 2000-ben is többen vannak, akik – ha töredékesen is – emlékeznek a húsvéthétfői locsolóversre. De a legteljesebb formában az 1928-ban született Bucsak Mária tudta elmondani:

*„Szerencsés jóregvelt aggyon az Isten.
Hála legyen, megértük Krisztus urunk feltámadását
Örömmel, egészségvel.
Mind átálléhattünk vízbevető hétfőre.*

*Immár a tavasznak eljött kezdése.
Magikhoz jöttünk éjju létünkre,
Harmatot öncsünk.
Harmatot nem öntünk,
Nem virágzik szépet, jövendőben.
Lássuk uccákon egymást.
Kártyákkal öncsük: nem leszen díszesség;
Kannával öncsük, úgy leszen díszesség.
Meg es öntözzük, csak eladassék.”*

3. 4. Szórványos adatok szerint talán Gorzafalván és Onyesten is szokásban lehetett a húsvéthétfői locsolás. De ha ismeretes volt is, ma már csak nagyon halványan és bizonytalanul él az emléke. Inkább csak a szomszédos falvak (Bohána, Diószeg) lakóinak tűnik úgy, *mintha* ott is öntözködtek volna vízbevető hétfőn.

4. Ezek az adatok, különösen a buszujokvirággal való öntözéskor elmondott köszöntők és a versek, mindenesetre azt mutatják, hogy a Moldvában élő katolikus csángómagyarok legalábbis egy részének körében, elsősorban a Tatros alsó folyása mentén, a 20. század első felében még elevenen élő gyakorlat volt a *vízbevető hétfői* lánylocsolás. Azt is tudták, hogy ennek egészségmegőrző szerepe van. Az a körülmény, hogy a húsvéthétfői locsolás szokását ismerő települések Erdélyhez viszonylag közel találhatók, felveti a gondolatot, hogy esetleg a Kárpátokon túlról a közelebbi múltban, esetleg a 19. század második felében átszivárgott jelenségről van szó.

5. A témával a hazai néprajzi irodalom is részletesen – ha nem is éppen kimerítően – foglalkozik. A húsvéti locsolás a „tavaszi lustratio egyik erotikus célzatú változata, melynek eredete még nem egészen tisztázott” – írja Bálint Sándor,¹⁰ nyilvánvalóan arra gondolva, hogy a különböző szerzők hol pogány, hol pedig bibliai eredetűnek vélik a húsvéti locsolást, ami természetesen nem zárja ki egymást. Tátrai Zsuzsanna „ősi katartikus rítus keresztényiesített formájának nevezi.”¹¹ Mindkét megfogalmazás arra vall, hogy térben és időben egyaránt elterjedt jelenségről van szó.

A hazai irodalomban már 1544-ből ismertünk írásos feljegyzést a húsvéthétfői locsolás szokásáról: „Az kapun alloknek kik az kapun vízbe vetelő hetfőn földöt czinaltak.”¹² Az egy időben oly sokszor emlegetett *ősi* jelzővel óvatosan bánnék, de alighanem joggal beszélhetünk *legalábbis* középkori eredetű szokásunkról. 1654-ben már protestáns színódus tiltja a húsvéti öntözködést.¹³ 1736-ból pedig Apor Pétertől kapunk hírt arról, hogy társadalmi rangra való tekintet nélkül, „...urfiak, alávaló, fő és nemes emberek húsvét másod napján az az vízben vető hétfűn járták az falut, erősen öntözték egymást, az lányokat hányták az vízben...”¹⁴

A szokás földrajzi elterjedtségéről megoszlanak a vélemények. Talán inkább tudománytörténeti szempontból érdekes, hogy húsvét másodnapja a 19. század utolsó negyedében született Szendrey Zsigmond szerint „néhol leánylocsoló nap”,¹⁵ míg fia, a 20. század legelején született Szendrey Ákos „általánosan elterjedt szokás”-ként ír róla.¹⁶ Óvakodnék messzemenő következtetés levonásától, de mégsem zárható ki teljesen annak a lehetősége, hogy a húsvéti locsolás gyakorlatának közelmúltbeli terjedésére vall az a körülmény, hogy amiről az *apa* még mint *néhol* előforduló szokásról ír, azt a *fia* már *általánosan elterjedtnek* ismeri. Ugyancsak „az egész ország területén ismert” jelenségnek írja kortársunk, Tátrai Zsuzsanna,¹⁷ bár hozzáteszi, hogy a Dunántúlon csak szórványadatok jelzik meglétét.

A húsvéti locsolás népszokásának földrajzi elterjedtségére vonatkozóan az általam ismert publikált, valamint a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában lévő kéziratos források alapján úgy tűnik, hogy – legalábbis az utóbbi száz esztendőben – szinte az egész magyar nyelvterületen ismerték és ismerik ezt a népszokást. A mellékelt térkép pontjai által jelzett előfordulások inkább azt jelzik, hogy hol gyűjtötték, s nem pedig, hogy hol ismerték a jelenséget. Jó példa erre, hogy a moldvai csángók köréből nincs egyetlen ismert adat a húsvéti locsolás szokásának meglétére.

Nagyobb tájegységeink közül kétségtelenül a palóc vidék szerepel legtöbbit a húsvéthétfői leánylocsolással foglalkozó szakirodalomban. Már a 20. század elejéről van adatunk Kőrmöcbánya környékének német településeiről,¹⁸ Losonc környékéről,¹⁹ a Garam mentéről,²⁰ később az Ipoly mentéről,²¹ a Börzsönyből,²² a Mátra vidékéről,²³ a

¹⁰ Bálint 1998. 409.

¹¹ Tátrai 1979. 606.

¹² Pais 1991. 432.

¹³ Dömötör 1983. 99.

¹⁴ Apor 1736.

¹⁵ Szendrey 1937. 276.

¹⁶ Szendrey 1940. 398.

¹⁷ Tátrai 1979. 606.

¹⁸ Hajnal 1910. 72.

¹⁹ Fábrián 1908. 31.

²⁰ Novák 1913. 37.

²¹ Szendrey 1938. 305.

²² Istvánffy 1894. 121.

²³ Ruitz 1965. 594.

Bódva völgyéből,²⁴ s általában a Palócföldről.²⁵ Az Órvidékről nincs ismeretes, publikált adat – mint annyi minden, nyilván a húsvéthétfői locsolkodás burgenlandi gyakorlatának publikálása is Galambos Ireneusz atyára vár. A nyelvterület középső részéről is vannak adataink. A főváros mai területéről Buda²⁶ és Rákospalota²⁷ szerepel a listán. A Dunántúlon a Somló-vidékről²⁸ és a Sárközből;²⁹ az Alföldön a „három városból”,³⁰ a Jászságból,³¹ Bácskából és Szlavóniából,³² a Hajdúságból³³ külön is a Hortobágy településeiről,³⁴ valamint a beregi Tiszahátról³⁵ van adatunk. Számos erdélyi helyről is feljegyezték a húsvéthétfői locsolkodás szokásának meglétét. Így a bihari Réz-vidéken,³⁶ a Nyárad-mentén,³⁷ a Sóvidéken,³⁸ Csíokban és Kászonban,³⁹ valamint Háromszéken és a Barcaságban.⁴⁰ Ez a korántsem teljes lista – a térképre vezetett, egyes településekre vonatkozó közléseket és a kéziratokat nem is említettük – meggyőzhet arról, hogy a húsvéthétfői locsolkodás ismeretes volt az egész kárpát-medencei magyarság körében. Természetesen vannak olyan tavaszi népszokásokkal foglalkozó írások, amelyek nem említik a húsvéthétfői locsolást,⁴¹ de alig akad néhány, amelynek szerzője megfogalmazza a húsvéti locsolás szokásának hiányát.⁴² Témánk szempontjából fontos, hogy azok között a helyek között, ahol hangsúlyozzák a húsvéthétfői locsolás szokásának hiányát, van a bukovinai Andrásfalva,⁴³ valamint a múlt század végén, ugyancsak Bukovinából kirajzott Déva „csángótelepének” lakossága.⁴⁴ „Az andrásfalviak nem szoktak locsolkodni” – olvassuk a közülük való szerző írásában. „Az öregek nem emlékeznek, hogy lett volna a maihoz hasonló locsolkodás. De az I. világháború után már előfordult, szórványosan. Nagy a valószínűsége annak, hogy a háborúból hazatérő katonák hozták magukkal a szokást. »Ha az utcán ment egy lejján, a legények hátról odaoroszkodtak, s egy kandér, vaj csébér vizet a nyakába lottyintottak.« De a locsolkodás nem vált általánossá, csak az utcán terjedt szórványosan, a házakhoz nem ment locsolkodni senki.”⁴⁵

Ezekből az adatokból arra a feltételezésre juthatunk, hogy bár Apor Péter híradása szerint Erdélyben már a 18. században ismeretes volt a húsvéthétfői „vízbevetés”, a madéfalvi veszedelemkor elmenekült székelyek sem vitték magukkal ennek a szokásnak az ismeretét.

²⁴ *Manga* 1968. 149–150.

²⁵ *Manga* 1979. 231.

²⁶ *Hathalmy* 1903. 236.

²⁷ *Novák* 1914. 87.

²⁸ *Ralković* 1928. 106.

²⁹ *Katona* 1962. 167.

³⁰ *Novák* 1986. 318.

³¹ *Szabó* 1982. 267–268.

³² *Penavin* 1988. 83–84.

³³ *Balogh* 1969. 232.

³⁴ *Barna* 1979. 95.

³⁵ *Szabó* 1963. 526–527.

³⁶ *A rézbányai...* 1903. 25.

³⁷ *Gál* 1895. 302.

³⁸ *Barabás* 1999. 76.

³⁹ *Orbán* 1869. II. 30–31.

⁴⁰ *Balázs* 1902.; *Konsza* 1957 449; *Seres* 1984. 387.

⁴¹ Mint például *Szendrey* (1941. 180–188.) különben nagyon alapos tanulmánya.

⁴² *Kovács* 1892. 79. *Jankó* 1993. 168.

⁴³ *Sebestyén* 1982. 268.

⁴⁴ *Szabó* 1906. 92.

⁴⁵ *Sebestyén* 1982. 268.

A húsvéthétfői locsolkodás egyik fontos eleme a *köszöntő*. Az általánosan ismert, újabb keletű, egyre gyermetegebb versikékkel szemben a hagyományos húsvéthétfői köszöntők esztétikailag is értékesebb, esetenként rítuselemeket is tartalmazó népköltészeti termékek voltak. Ennek ellenére, amint azt találóan állapítja meg Tátrai Zsuzsanna, nem a köszöntés volt a szokás lényege, hanem a locsolás.

Az utóbbi száz esztendő során mindkét szokáselem jelentős változáson ment keresztül. A locsolás a 19. század végén, helyenként még a 20. század első felében is erőteljes, esetenként kegyetlennek tűnő, mondhatni rurális esemény, amint Bálint Sándor írja: „a profán ünnepi örömmek, elsősorban a fiatalságnak ünnepe”.⁴⁶ A barcasági Apácán „csurommá öntözték a lányokat”,⁴⁷ a Mátra vidékén a patakba állított leányokra „vederszám locsolják a vizet”,⁴⁸ de még Rákospalotán is az volt a szokás a 20. század első évtizedeiben, hogy a lánnyal „megöleltették a kútágast és úgy öntöttek rá 5–6 rocskavizet”.⁴⁹ Amikor pedig a néprajzkutatók még könnyen írták le az ősi szót, bizonyos mértékben joggal használták ezt a jelzőt a néhány – legalábbis látszólag – erőszakos elemet is tartalmazó, bár az „áldozatok” számára bizonyára igen kellemes eseményre. Nem véletlen tehát, hogy a „húsvéthétfői locsolás ősi formáját”,⁵⁰ aminek lényege a lányoknak patakban, kutak vizében való megmártása, vízbevető, vízbehányó hétfőnek nevezték. Így szerepel a szokás legelső, 16. századi említése óta, egészen addig, míg a 20. elején, közepén föl nem váltotta az urbánusabb, polgári változat, a szagos (szappanos, kölnis) vízzel való öntözködés. Ez a folyamat Budán például már a századfordulón lezajlott, heves rosszallást váltva ki némelyekből, felhánnya, hogy „a húsvéti öntözés koldulássá fajult, patikában vesznek szegényebb gyermekek szagosvizet, s betolakodnak a házakhoz”.⁵¹ Számos átmeneti megoldás is született a szokással kapcsolatosan: a Bódva vidékén csak „jó időben” locsoltak vödörből az udvaron, „rossz időben” bögréből öntözték a házban;⁵² Losonc környékén már a 20. század legelején ügyeltek arra, hogy csak az első harangozásig locsoljanak, az után már illetlenségnek számított, ha leöntötték a lányt.⁵³ A Sövidéken a II. világháború után kétféle módon locsoltak: kölnis és kúti vízzel, ez utóbbiak voltak a „vizesek”.⁵⁴

Lassan a vízbevető, vízbehányó kifejezés is feledésbe merült, esetleg már csak a köszöntőversekben élt tovább. A beregi Tiszaháton a 20. század első felében például a vízöntő hétfő szerepel a Tarpán és a Fehérgyarmaton gyűjtött köszöntőben:

„Ó, hála Istennek, hogy elhozta a húsvétot
Vízöntő hétfőn buzognak már a források...”⁵⁵

Az ország középső vidékein (Szatmár, Borsod, Bihar, Heves, Szabolcs) az 1930-as években gyűjtött rigmusokban az „öntöző hétfő” szerepel,⁵⁶ a vízbevető, vízbehányó hétfő kifejezésre csak a mátravidéki palócoktól,⁵⁷ valamint Kászonból, Háromszékből és a Barcaságból vannak adataink.⁵⁸ Nagyon tanulságosak azok az 1895 és 1948 között fel-

⁴⁶ Bálint 1998. 408.

⁴⁷ Seres 1984. 387.

⁴⁸ Istvánffy 1894. 121.

⁴⁹ Novák 1914 88.

⁵⁰ Szendrey 1940. 398.

⁵¹ Hathalmy 1903. 236.

⁵² Ruitz 1965. 595.

⁵³ Fábíán 1908. 31.

⁵⁴ Barabás 1998. 76.

⁵⁵ Szabó 1963. 526.

⁵⁶ Bartha 1938. 24.

⁵⁷ Istvánffy 1894. 121.

⁵⁸ Bartók–Kodály 1953. 184.; Balázs 1902. 48., 52.; Kónsza 1957. 457.; Seres 1984. 387.

jegyzett köszöntő versek, amelyek egyértelműen tükrözik a népszokás „polgárvá szelídülésének” folyamatát, vagyis azt az értékrendváltást, amikor a vödörrel (= *kártyával*) való, immár durvának, elavultnak, tisztességtelennek tartott öntözést felváltotta az előkelőbb, úriasabb – úgymond „ékesebb” –, bögrével, kannával történő locsolás. Ez a formula valaha elterjedtebb lehetett, mert ismerjük a szatmári Nagybórlól is: „*Ha dézsából öntöm, nem leszen békesség / Ha pohárból öntöm, úgy leszen békesség.*”⁵⁹

Ezen kívül a Székelyföldön, különösen annak keleti részén ismerték általánosan ezt a jellegzetes szókapcsolatot. Háromszéken a 20. század elején általánosan, de még a század közepén is használatos a „*Kártyával nem öntöm, mert az nem tisztesség / Ha kannával öntöm, úgy leszen ékesség...*”⁶⁰ szöveg. A 19. század végétől, Kászónból való egy szép, teljes változat:

*„Ha nekem úgy tetszik vízbevető hétfő,
látom az uccákon, hogy egymást öntözik.
Én is elindul(n)ék, ha tudnám a módját.
Nem kártyákkal öntyük, mert az nem tisztesség,
Ha kannával öntjük, úgy leszen ékesség.
Még is öntözzük, csak legyen cséndesség,
Nem is erősen, csak elé adassék.”*

(Kászónújfalu. Ambrus János kézírata, 1895.)⁶¹

Ezek a szövegváltozatok azt jelzik, hogy valószínűleg a 19. század vége felé kezdődött, és a 20. század első felében fejeződött be a húsvéthétfői locsolkodásnak az a szelídülése, ami a versekben tükröződik. A kászoni és a háromszéki szövegváltozatokban pedig nem nehéz fölismerni a Moldvában, a Tatros völgyében megismert köszöntők párhuzamait, ami arra vall, hogy azok valóban a 19. század második felében kerülhettek át a Kárpátokon.

Talán magával a népszokással együtt, bár elképzelhető, hogy jóval előbb. A szokásnak a bukovinai székelyeknél tapasztalt hiánya azonban beszűkíti a Moldvába kerülés idejét, amit a fentiek alapján a 18. század vége és a 19. század vége közé valószínűsíthetünk.

IRODALOM

Apor Péter

1736 *Metamorphosis Transylvaniae*.

Balázs Márton

1902 Háromszékvármegyei húsvéti írott tojásokról és népszokásokról. A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője 3. Sepsiszentgyörgy 32–77.

Balogh István

1969 *Hajdúság*. Budapest

Barabás László

1998 *Forog az esztendő kereke*. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely

⁵⁹ Bartha 1938. 24.

⁶⁰ Balázs 1902. 48.; Kónsza 1957. 457.

⁶¹ Bartók–Kodály 1953. 184.

- Barna Gábor*
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest
- Bartha Károly, N.*
1938 Húsvéti rigmusok. Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen
- Bartók Béla–Kodály Zoltán* (szerk.)
1953 Jeles napok. Magyar Népzene Tára II. Budapest
- Bálint Sándor*
1998 Ünnepi kalendárium I. Budapest
- Bod Péter*
1786 Szent Heortokrates. Pozsony
- Domokos Pál Péter*
1987 A moldvai magyarság. Budapest
- Dömötör Tekla*
1983 Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest
- Fábián Gyula*
1908 A húsvét és a hímes tojás Losonc palóc vidékén. Népr. Ért. 29–35.
- Gál Kálmán*
1895 Határkerülés és húsvéti öntözködés a Nyárad mentén. Ethnographia 301–303.
- Hajnal Ignác*
1910 Legény bíróságok a Kőrmöcbányát környező német falvakban. Népr. Ért. 67–97.
- Halász Péter*
1996 Az emberi erővel végzett teherhordás a moldvai magyaroknál. Ethnographia CVII. 277–300.
2000 Húsvéti népszokások a moldvai magyaroknál. Kriza János Társaság Évkönyve 9. 233–275.
- Hathalmy Gabnay Ferenc*
1903 Gyermekjátékok (Buda) Népr. Ért. 233–257.
- Istvánffy Gyula*
1894 Mátravidéki palóc szokások. Budapest
- Jankó János*
1993 Kalotaszeg magyar népe. Budapest
- Katona Imre*
1962 Sárköz. Budapest
- Konsza Samu*
1957 Háromszéki magyar népművészet. Marosvásárhely
- Kovács S. János*
1892 Répcevidéki népszokások. Ethnographia 79.
- Manga János*
1968 Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
1979 Palócföld. Budapest
- Novák József Lajos*
1913 Adatok Bény község néprajzához. Népr. Ért. 32–68.
1914 Rákospalota néprajzi leírása II. Népr. Ért. 68–98.
- Novák László*
1986 A három város. Budapest
- Orbán Balázs*
1869 A Székelyföld leírása II. Pest
- Pais Dezső*
1991 Részletek a határozós összetételek fejezetéből. Magyar Nyelv 429–435.
- Penavin Olga*
1988 Népi Kalendárium. Újvidék

- Ruitz Izabella*
1965 A parasztfjúság társasége a Bódvavidéken (1880–1950). *Ethnographia* 573–601.
- Relkovič Davorka*
1928 Adalékok a Somlóvidék folklóre-jához. *Ethnographia* 94–107.
- A rézbányai...*
1903 A rézbányai turkajárás. *Ethnográfia* 23–29.
- Sebestyén Ádám*
1989 A bukovinai, andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd
- Seres András*
1984 Barcasági magyar népköltészet és népszokások. Bukarest
- Szabó Imre*
1906 Farsang és húsvét a dévai csángótelepen. *Ethnographia Népr. Ért.* 90–94.
- Szabó László*
1963 Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton. *Ethnographia* 525–547.
1982 Jászság. Budapest
- Szendrey Ákos*
1938 Szokolyai népszokások. *Népr. Közl.* 297–305.
1940 Az életvize karácsonyi népszokásainkban. *Ethnographia*
- Szendrey Zsigmond*
1937 Jeles napok. A magyarság néprajza IV. Budapest, 269–285.
1941 A tavasz, a nyár és ősz ünnepeköreinek szokásai és hiedelmei. *Ethnographia* 180–188.
- Tátrai Zsuzsanna*
Húsvéti locsolás. *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, 606–608.

„DER INS WASSER WERFENDE MONTAG“
BEI DEN IN MOLDAU LEBENDEN UNGARN

Über diesen mit pikanten und erotischen Zügen versorgten Volksbrauch – wenn die Jungen die Mädchen im Bach baden lassen oder sie mit Wasser spritzen – entstanden Angaben in Karpaten-Becken schon in dem XVI. Jahrhundert.

In dem XIX-XX. Jahrhundert war dieser Gebrauch praktisch in dem ganzen Gegend bekannt, es gab manche Gegende (Palócföld, Szatmár-Bereg, Székelyföld), wo er sich sogar generell verbreitete. Die Art des Spritzens änderte sich während des vergangenen Jahrhunderts: Die Jungen gossen die Mädchen ursprünglich mit Eimer, mit Brunnen-wasser, aber dieses Verfahren wurde später mit dem Spritzen mit parfümierten Wasser abgewechselt. Dieser Vorgang erschien auch in den mit diesem Volksbrauch verbundenen Versen. Die verbreitete Formel: „aus Bottich giessen ist keine Ehre / aus Glas giessen ist Frieden“.

Die Volkskundenwissenschaft wusste bis jetzt so, dass das Spritzen am Ostermontag auser dem Karpaten-Becken bei der in Moldau lebenden, katholischen, ungarischen, als Tschangonen genannten Volksgruppe nicht bekannt ist. Es ist wahr, der überwiegende Teil (Umgebung der Städte von Román und Bákó; das Gegend entlang den Flüssen: Szeret, Moldva, Beszterce, Tázló) der Tschangonen übt diesen Volksbrauch nicht, aber im Gegend des unteren Teil von Tatros lebte dieser Gebrauch in einigen Dörfer fast bis heute. Die Texte der bei dem Spritzen benutzen Versen lassen uns vermuten, dass der Volksbrauch, den das Giessen zum Spritzen gezähmten Zustand bewahrt. Im Hinblick darauf, dass die Szekler, die im letzten Drittel des XVIII. Jahrhundert vom Szeklerland nach Bukovina flüchteten, diesen Gebrauch nicht kannten, es ist sehr wahrscheinlich, dass sich dieser Volksbrauch im XIX. Jahrhundert in über den Karpaten-Becken liegenden ungarischen Dörfer verbreiteten.

Péter Halász

SZABÓ IRÉN

A KÖSZÖNTÉS GESZTUJAI A GÖRÖG KATOLIKUS VALLÁSGYAKORLATBAN

A köszönések, köszöntések formái sok más szokáshoz hasonlóan az egyes kultúráknak koronként változó, sajátos jellemzőit hordozzák¹.

A köszöntés szavunkban a *köszön*, *köszönt* alakok foglaltatnak benne, amelyeknek a használata a régi magyar nyelvben szinte teljesen azonos volt. A *köszön* szavunk jelentése: 'kíván'. Kifejezi egyrészt azt, hogy találkozáskor, elváláskor valaki valakit egykét szóval üdvözl, másrészt: háláját fejezi ki, megköszön, harmadrészt használjuk felköszöntés értelemben is². A *köszöntés* „az a cselekvés, hogy valakit köszöntenek”³, aminek külső jele, megnyilvánulása az üdvözlő szó és mozdulat⁴. Érdemes felidézni e szavak jelentésrétegeit, mert ezek által a jelen tanulmányban vizsgált köszöntésformák és azok tartalma is tágabb jelentésmezőben helyeződik el⁵.

Mára a köszöntés profán és szakrális formái élesen elkülönültek egymástól. Az emberi érintkezésben, találkozáskor használt köszöntések eredeti áldást kívánó, hangsúlyozottan jókívánságot kifejező tartalma a profán egyéni és társadalmi életből kikopott vagy formálissá vált. Továbbra is megmaradtak viszont a vallásukat aktívan gyakorlók között, bár ott is inkább a szakrális tér és idő keretein belül.

A köszöntés a találkozás és elválás pillanatához kapcsolódó szokáscselekvés, amely egy mozdulattól, gesztusból vagy több egymást követő gesztus mozdulatsorából áll össze, és kapcsolódik hozzá egy verbális rész, ami vagy hangzó, de lehet némán elmondott, szöveg is. A köszöntések formailag és tartalmilag, történeti koronként, társadalmi rétegektől, vallási felekezetektől, nemektől és alkalmaktól függően változóak és nagy változatosságot mutatnak.

A keresztény vallásgyakorlatban a köszöntés formáinak bibliai gyökerei vannak. Az Ó- és Újszövetségben található köszöntési formák pedig az ókori kelet szokásvilágát tükrözik, ahol a köszöntés lényegesen több volt, mint formális udvariassági gesztus. Tartalmilag áldásmondás és békesség kívánása volt, amelyet sokszor hosszadalmas szertartást alkotva, változatos gesztusok kísérték. Ilyen volt a meghajlás, magas rangú

¹ A *köszöntés* nem azonos a folklorisztikában ismert *köszöntő* műfajával, amely különböző kalendáris szokásokhoz kapcsolódó hosszabb-rövidebb szövegek időnként alakoskodással párosuló előadása, aminek a magyar nyelvterületen vidékektől és alkalmaktól függően lehetnek sajátos megnevezései. Lásd: *köszöntő* in. Magyar Néprajzi Lexikon 3. 1980. 310.

² A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára II. 1970. 624.

³ A Magyar Nyelv Értelmező Szótára IV. 1965. 416.

⁴ I. m. 415.

⁵ *Köszönt*: 1. „(Találkozáskor v. elváláskor) vkit üdvözl, vkinek udvariassan köszön.” 2. Valakit üdvözlöt, valakinek üdvözlétet küldi. 3. Valamely alkalommal (névnap, születésnap, újév stb.) üdvözl valakit, jókívánságait fejezi ki valaki előtt. Ünnepelesen üdvözl valamit. Uo.

személy köszöntése esetén a letérdelés, földre borulás és ajándékok átadása⁶. Rokonok, jó barátok, hittestvérek között szokás volt ilyenkor a kézfogás, a szakáll megsimogatása, megölelés, megcsókolás. Fiatalok részéről öregekkel szemben a felállás a köszöntés része volt. Magas rangú személyt a fentiekén kívül a lábak átölelésével, a köntös szegélyének megcsókolásával is köszönthették. A búcsúzás szavai és cselekményei hasonlóak. Ünnepeyes alkalmakkor a búcsúzáshoz megáldás, ének-, dob- és hegedűszó is társult. Ajándék átadása kapcsolódhatott a találkozáskor vagy a búcsúzáskor mondott köszöntéshez egyaránt. Szokás volt még a búcsúzó elkísérése egy darabig⁷. Egymás köszöntése hozzátartozott az illendőséghez, tiszteletadáshoz, a testvéri szeretet megmutatásához. Az apostoli levelekben jól tükröződik a kora keresztény gyakorlat. A leveleket általában az atyafiúi köszöntés vezeti be és a lezáráshoz, a búcsúzáshoz hozzátartozott a testvéri csók.⁸

Mivel a köszöntés egyben áldásmondás is volt, ezért sokra becsülték. A kora keresztény gyakorlatban a profán és szakrális élet köszöntési formái nem különültek el élesen egymástól. Megerősítette ezt a constantini időszak, amikor a kereszténység államvallássá válása után a kiépülő egyházi hierarchia s részben az ekkor formálódó keleti liturgikus gyakorlat is bizonyos elemeket átvett a császári udvari etikettből⁹.

A köszöntés eddig említett bibliai illetve ókori keleti formáinak számos mozzanata máig él a görög katolikus vallásgyakorlatban. Anélkül, hogy akár csak vázlatosan is megpróbálnám áttekinteni a köszöntés formáinak változását a keleti egyházban – amelyeknek képi ábrázolásai a korai ikonoktól kezdődően az Hagia Szofia bazilika falképein keresztül a mai ikonokig éppúgy megtalálhatóak, mint a szöveges forrásokban, s az ókeresztény kor egyházatyáinak írásaitól kezdődően a zsinati kánonokon és liturgikus könyveken keresztül az újkori emlékiratokig nyomon követhetők¹⁰ – e tanulmányban csupán a görög katolikus vallásgyakorlatban ma élő köszöntésformák bemutatására vállalkozom.

A görög katolikus köszöntések két csoportját különböztetem meg. Az egyik, amellyel ember az embert, görög katolikus hívő a görög katolikus hívőt köszönti. A másik, amellyel a görög katolikus vallásgyakorlatban az Istent, Jézus Krisztus bármilyen formában jelen lévő személyét köszöntik.

A köszöntések első formájának három típusa van, amelyet a hétköznapi értelemben vett köszönés szóval leginkább jelölhetünk.

A görög katolikus gyakorlatban általánosan használt köszönési forma:

„Dicsőség Jézus Krisztusnak!” Felelet: „Mindörökké! Ámen.” Az elhangzó szöveghez általában nem kapcsolódik gesztus. Kivételt jelent a férfiak esetében a kalapemelés, amely az európai kultúrában általánosan elterjedt, és mai gyakorlatában a tisztelet kifejezésének erőteljesebb, hangsúlyozottabb formái közé tartozik.

⁶ Keresztény Bibliai Lexikon 1995. 84.

⁷ Bibliai Lexikon II. 1931. 684–685. Pontos helymegjelöléssel közli az egyes gesztusformák bibliai előfordulásait.

⁸ „Köszöntések szent csókkal egymást.” Pál Róm. 16. 16., „Köszöntések egymást szent csókkal” Pál I Kor. 16. 20., 2 Kor. 13. 12. „Köszöntetek minden testvért szent csókkal” I Tessz. 5. 26., „Köszöntetek egymást a szeretet csókjával” I Péter 5. 14. Ezek a mondatok minden esetben az apostoli levelek záró fejezeteiben íródtak.

⁹ Onasch 1981. 234., HDA. V. 846.

¹⁰ Nagy Szent Bazil 1983. 145–148. Berki Feriz 1946. 66., 155., II. Rákóczi Ferenc emlékirataiban így emlékezik az öt köszöntő ruszinokra: „Ezeket az embereket feleségük és gyermekeik kísérték, és amikor megszűröl megláttak engem, letérdeltek és orosz módra keresztet vetettek.” II. Rákóczi Ferenc: Emlékirataim. idézi: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest. 1976. 118.

A „Dicsőség Jézus Krisztusnak!” köszöntés egyes vallású katolikus közösségben megkülönbözteti a görög és római katolikus felekezethez tartozókat, így módon identitásjelzőként is szolgál. A római katolikus köszönési forma: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!” Felelet: „Mindörökké! Ámen.” Mindkettőtől élesen elkülönül az ószövetségi illetve zsidó hagyományokhoz visszanyúló református köszöntés: „Áldás békességgel!” Felelet: „Istené a dicsőség!”, de a jelen gyakorlatra inkább jellemző, hogy kölcsönös „Békeség!” kívánással köszöntik egymást.¹¹

Mára a köszönések felekezeti hovatartozást jelölő szerepe szinte teljesen megszűnt, hiszen a mindennapi életben az emberek nem ezeket a formákat használják. A görög katolikus gyakorlatban, zárt közösségekben, mint amilyen egy kisebb falu hívő közössége, egyházi intézmények – óvoda, iskola, kollégium, teológia, püspöki hivatal – általánosan megmaradt a köszönés görög katolikus formája. Egyházi személyek egymás közötti, világi személyek egyházi személyekkel történő érintkezésében, valamint vallásukat aktívan gyakorló, személyes, baráti kapcsolatban állók között is ez a köszönési forma él.

Két, sajátosan ünnepi időszakhoz kapcsolódó köszönési forma használatos még. Az egyik a karácsonytól vízkeresztig terjedő időszakban. Ekkor „Krisztus születik!”, „Dicsőítsétek!” mondatokkal köszöntik egymást. A másik a húsvéti feltámadási szertartástól Jézus mennybemeneteléig, – közismert nevén Áldozócsőtörtörtökig - tartó negyven nap köszönése. Erre az időszakra a görög katolikus egyház által előírt köszönés: „Feltámadt Krisztus!” Felelet: „Valóban feltámadt!” A húsvéti köszönésnek a „Krisztus feltámadt!” formája is él. Ez szórendileg is tükörfordítása az ósláv „Krisztosz voszkresz!” köszöntésnek, amelynek használata Északkelet-Magyarország néhány görög katolikus településén még megfigyelhető, s nem csak a felekezeti, hanem az etnikai identitásnak is kifejezője. Az aktív használatból már kikopott ugyan, de ha egy pap a húsvéti időszak szertartásait előírás szerint lezáró húsvéti köszöntést óslávvul mondja, akkor a „Krisztosz voszkresz!” köszöntésre „Voisztina voszkresz!” válasz érkezik¹².

Az ünnepi köszönések használati köre hasonló a hétköznapi köszöntésnél leírtakhoz, azzal a megkülönböztetéssel, hogy a karácsonyi és húsvéti időszakot összehasonlítva, a karácsonyi köszöntés erőteljesebben kikopott a használatból. A keleti teológia középpontjában a húsvét, a feltámadás áll, amit tükröznek az ünnepi időszak szertartásai is. A húsvétot követő hat hétben mindig, minden szertartás kezdő és záró formulája a „Feltámadt Krisztus!” köszöntés különböző dallamokon történő ismétlése. Ez segít életben tartani a szertartáson kívüli használatát is e köszönési formának. Jó példa ez arra, hogy a liturgikus élet és a profán világban, a hétköznapi életben megnyilvánuló vallás-gyakorlat milyen szoros kapcsolatban van egymással.

Harmadikként egy csak liturgikus illetve liturgiához kapcsolódó cselekményhez, a mirováláshoz és antidor osztáshoz kapcsolódó köszönést kell megemlíteni. A jelentősebb ünnepeken az előesti vecsernyén, de a jelenlegi gyakorlatban leginkább a szentmise előtt lítiát, vagyis kenyéradást végez a pap. Ezeket az ünnepeket nevezik lítiás ünnepeknek. A lítia szertartásának keretében a pap bort, búzát, olajat és öt kenyérből áld meg. Ez az áldozati kenyér a proszfora, amelyből egyet felhasználnak a misében, a többi mint

¹¹ Jiddis nyelvterületen a zsidó köszöntéseknek sokféle, a sajátos alkalmak tartalmára utaló köszöntési formája alakult ki. Általánosan elterjedt és használt köszöntési forma: „Sólem aléchem!” Béke veletek! A felelet erre: „Aléchem sálom!” Reátok béke! A zsidó köszöntések e máig élő gyakorlatának egyik gyökere a rabbinikus irodalomhoz nyúlik vissza, amely a békeszeretetet a legnagyobb emberi erénynek tartja. Magyar zsidó lexikon. 1929. 507.

¹² Sajtó gyűjtés: Végardó, Mikóháza, Alsóregmec, Komlócska. 1991–1998 között.

viszontajándékot, antidort szétosztják a szertartáson részt vevőknek, amelyből mindenki részesülhet, az is, aki nem áldozott. Az antidor-osztást megelőzi a miroválás, magyarul olajkenet, amikor a pap a lítiában megáldott olajjal keresztet rajzol a hívek homlokára. Eközben a pap mindenkit a „Krisztus közöttünk!” köszöntéssel fogad, amire a válasz: „Van és lesz!” Ugyanez ismétlődik a templom ajtajainál, ahol általában ministránsok osztják az antidort és köszönnék a kimenőknek: „Krisztus közöttünk!” „Van és lesz!” A kimenők az egyik kosárból veszik a proszforát és a mellette lévőbe teszik adományukat, a proszforapénzt, amit hagyományosan a pap felesége kapott a proszforasütés költségeire. Ez a köszönés máig élő, lítiás szertartáshoz kapcsolódva minden görög katolikus templomban megfigyelhető szokás.

A köszöntéseknek formai és tartalmi szempontból is változatosabb megnyilvánulásai azok, amelyek a szent és profán világ találkozásának jelzésére alakultak ki. A köszönés mindig találkozást, annak kezdetét vagy végét jelzi. Ez a köszöntés a profánból a szent térbe, szent helyre és vissza történő átmenetet jelöli. Az átmenet térbeli érzékeltetője a kapu, a templomajtó, amelynek félfáját belépéskor gyakran megérintik¹³, az előcsarnok és a templom hajójának pontosan le nem határolható hátsó sávja, ahol megállnak, és a köszöntőimákat elmondják. Az ehhez kapcsolódó gesztus, mozdulatokban kifejeződő határkö, de ugyanakkor belépő vagy a belépés megváltása. A szó és a mozdulat, az ima és a hozzá kapcsolódó gesztus a szakrálissal kapcsolatba lépő ember első ajándéka, áldozata.¹⁴ Milyen gesztusokkal köszönti a templomba vagy szent helyre lépő ember az Istent?

A köszöntés azon formái, amelyek az ember és Isten, az ember és a szakrális világ találkozása során jöttek létre, a görög katolikus vallásgyakorlatban rendkívül sokfélék. Állandóan előforduló gesztusai a meghajlás, keresztvetés, csók, felállás, megállás valamint testtartásként maga az állás. Az általam vizsgált köszöntésekben ezek a gesztusok soha nem önállóan, hanem egymással variálódva és szöveggel együtt fordulnak elő.

A kapcsolódó szöveget jelenleg nem vizsgálom, csupán annyit említek meg lényeges jellemzőjeként, hogy nem hangzó, hanem némán mondott imádságszövegek. A hívek esetében szövegre vonatkozó előírással nem találkoztam. Gyűjtéseim alapján a belépéskor mondott ima egyetlen mondatról a több perces magánajtatossáig terjedően sokféle lehet.

A papság esetében a templomba lépéskor végzendő imákat pontos előírás szabályozza, amelyet a Liturgikon tartalmaz¹⁵. A keleti egyházban a papság számára előírás, hogy a templomhajón keresztül, meghatározott imák elvégzése után lehet csak belépni a szentélybe. „Midőn az áldozópap szent liturgiát akar végezni, belép a templomba, megáll a királyi ajtó előtt, háromszor meghajtja magát és csendesesen imádkozik.”¹⁶ Ezután lép be a szentélybe, és attól függően, hogy milyen szertartást végez, magára veszi a papi öltözetet, annak minden egyes darabjára meghatározott imádságot mondva. Az öltözés befejezésével érkezik meg papként ténylegesen a templomba, vagyis kezdhet el bármilyen szertartást.

¹³ Saját gyűjtés. Alsóregmec, 1998.

¹⁴ A görög katolikus szentmise szövegében szó szerint elhangzik az, hogy az Istendicsőítés a „dicséret” áldozat, amelyet felajánlanak a résztvevők. A Hitvallás után, az áldozati rész kezdetekor a pap felszólítja a népet: Pap: „Álljunk illően, álljunk félelemmel, figyelmezzünk, hogy a szent áldozatot békeességben felajánljuk!” Nép: „A békeesség irtalmát, a dicséret áldozatát”

¹⁵ Liturgikon. 1920. 100–103.

¹⁶ Liturgikon. 1920. 100.

Az előírások ellenére a papság vallásgyakorlata, papi gyakorlata nem egységes. Ennek vizsgálata éppúgy szerves része a vallási néprajzi kutatásoknak, mint a hívek vallásgyakorlata, hiszen annak ellenére, hogy a pap személyében az egyházi hivatalos kultúrát képviseli, egyéni vallásgyakorlata gyökereiben, papi gyakorlata közegében és a közösségi elvárások szabályozóereje által a népi vallásgyakorlatnak is elválaszthatatlan része. A papi gyakorlatnak ez a sokszínűsége jellemzi a templomba lépés mozzanatát is.

Azokban a templomokban, ahol sekrestye is kapcsolódik a szentélyhez, a magyar görög katolikus papság körében általánosan elterjedt gyakorlat, hogy nem a templomhajón és szentélyen keresztül mennek be a templomba, hanem a sekrestyébe mennek először. Ott felöltözve lépnek a szentélybe a szertartások végzésére, tehát a fent említett köszöntőimák és gesztusok elmaradnak.

Ezzel párhuzamosan azok a papok, akik a templomhajón keresztül lépnek a templomba, a kötelezően előírtakon túl változatos és gazdag gesztusnyelvet használnak. A háromszori meghajlást az ikonosztázion két alakpépe, a Tanító Krisztus és az Istenszülő ikonja felé és a királyi ajtó, vagyis a mögötte oltári szentség formájában jelen lévő Krisztus felé egyaránt elvégzik. Szokás belépés előtt megcsókolni ezeket az ikonokat. Ez a köszöntő ikoncsókolási gyakorlat alakította ki orosz területen azt a szokást, hogy a királyi ajtó két oszlopára egy-egy kis ikont rögzítenek, amelyet nem csak a templomba lépve a szentélybe lépés előtt csókolnak meg, hanem a szertartás alatt valahányszor a királyi ajtón át belép a pap a szentélybe, megérinti valamelyik kis ikont.¹⁷

Az ikonosztázion előtt elvégzett imák után az északi kapun belépve a szentélybe az oltár felé meghajolnak és keresztet vetnek. Mindkettő lehet egyszeri vagy háromszor ismételt. A görög, román ortodox hagyományban szokásos a teljes földre borulás. Ez a gyakorlat a budapesti Petőfi téri magyar ortodox templomban is. Van olyan magyar görög katolikus pap is, aki ezt a gyakorlatot követi, de csak a hétköznapi liturgiavégzés során, amikor kevesen vannak a templomban, és a szentélyben még nem tartózkodik senki. Vasárnap, amikor a szentélyben már ott vannak a ministránsok és egyéb szolgáltevők (harangozó, sekrestyés), csak három meghajlást végez, alárendelve ezzel egyéni kifejezési igényét a közösség által még elfogadható vallásgyakorlati formáknak.

Sem a hívekre, sem a papokra vonatkozóan nincs előírás arról, hogy a templomba lépés után közvetlenül milyen gesztusokat, imádsághoz tartozó mozdulatokat kell, szabad végezniük.

Állás, megállás, felállás

Az első, amit meg kell említeni az állás. Ez nem mozdulat, hanem testhelyzet, testtartás illetve testhelyzetváltozás, amennyiben az ülést váltja fel és állapotváltozás, amennyiben a menést, járást szakítja meg vagy zárja le. Az állás, felállás a profán és szakrális világban máig az egyik legáltalánosabban gyakorolt kifejezése a tiszteletadásnak, az udvarias üdvözlésnek, a kezdet, a találkozás pillanata kijelölésének. Jól példázza ezt az iskolákban a tanórák kezdete, de a polgári etikettből számos példát fel lehet sorolni a tiszteletadás kifejezésének ilyen módjára¹⁸. Kultúrtörténetileg a szakrális gesztusok

¹⁷ Ugyanezt a gyakorlatot láttam Belgiumban a chevetogne-i bencés-ortodox kolostor ortodox templomában. Magyarországon egyetlen görög katolikus templomban találkoztam ezzel Tímáron.

¹⁸ E gesztusok jelzésértéke iránti érzékenységről tanúskodik az a bejelentés, mely szerint 1999 őszétől a magyar kormányutlések mindig felállással veszik kezdetüket. E jelzések tartalma iránti érzéketlenségről árulkodott viszont az a sajtópolemia, ami e bejelentés körül kialakult.

világából ered az uralkodóknak, császárnak, királynak járó tiszteletadás, amikor jelenlétükben senki vagy csak kitüntetett személyek ülhetek le.

Amikor a hívő ember belép a templomba, először megáll, megteremtve ezzel a szakrális kommunikáció egyik alaphelyzetét. A keleti egyházban az állás a legelterjedtebb testtartása mindenféle imádságnak¹⁹, éppen ezért a keleti templomokban nincsenek padok, csupán stallumok²⁰, hiszen a Legszentebb jelenlétében az ember nem ülhet le. A görög katolikus templomokba a múlt századtól kezdődően bekerültek az üléspadok. Csupán néhány olyan magyar görög katolikus templom van, ahol a régi berendezés emlékei töredékesen megmaradtak²¹. Az új berendezési tárgyakkal átalakultak a gesztusformák is. Miután a templomokban általánossá vált az ülés, ezzel a felállás és leülés külön jelzésértéket kapott.

Megáll a hívő ember, amikor belép a templomba, és amíg a helyére ér, a templom több pontján is megállhat a templom sajátos, kiemelt pontjaitól függően. Megállhatnak egy keresztnél vagy egy külön tiszteletnek örvendő ikonnál. Sok görög katolikus templom őriz az előző, leégett fatemplomából megmaradt ikont, de minden templomban megtalálható a máriapócsi kegykép valamilyen másolat vagy nyomat formájában. A karácsonyi ünnepkörben ilyen megállító a betlehemi jászol, nagypénteken és nagyszombaton a templomban felállított Krisztussír, a húsvét utáni időben a feltámadást jelző üres sír, a Szent Kereszt ünnepein – nagyböjt harmadik szerdája és szeptember 14-én – a templomban nyilvános tisztelet céljára kihelyezett, feldíszített kereszt. Ugyanilyen megállító erővel bírtak, s a gyalogosan közlekedő hívő ember számára bírnak ma is az út menti keresztetek is.

Miután a templomban, a belépést követő imák elmondása után mindenki leül a helyére, a szertartás kezdetét mindig felállással is jelzik.

Az állásnak itt csak azokat a helyzeteit említettem, amelyek a belépéshez, kezdethez, találkozáshoz, a köszöntéshez kapcsolódnak, s nem foglalkozom a különböző szertartásokban előforduló variációival, jelentéskülönbségeivel.

Keresztvetés, meghajlás

A keresztvetés és meghajlás a megállást követően, számtalan változatban megfigyelhető gesztus. A görög katolikus vallásgyakorlatban a szokáshagyomány által kialakított kötelező minimum templomba lépés után, mielőtt valaki elfoglalja helyét a keresztvetés, amelyhez meghajlásként legalább egy főhajtás kapcsolódik. A keleti, ortodox hagyományban máig él a három keresztvetés és három meghajlás szokása. A magyarországi görög katolikus gyakorlatból ez kikopott. Azokon a határterületeken, Kárpátalján, Erdélyben, ahol a görög katolikusok közvetlen érintkezésben vannak az or-

¹⁹ A vasárnapi imádságról írja Nagy Szent Bazil, amikor az egyház íratlan hagyományainak fontosságát magyarázza. „A hét első napján állva imádkozunk, ennek értelmét azonban nem mindenki tudja. Állva imádkozunk a feltámadás napján, ami nem csak a nekünk adott kegyelemre emlékeztet, hogy Krisztussal feltámadunk, hanem úgy tűnik, ez valamiképpen az általunk várt örökkévalóság képe is. ...Az egyház arra neveli csemetéit, hogy ezen a napon állva kell végezni az imádságot, nehogy, miközben az örök életre emlékezünk szüntelen, megfélekedzünk az oda való átköltözéshez szükséges útravalóról.” *Nagy Szent Bazil* 1983. 147.

²⁰ Stallum: a keleti templomokban a falak mentén körben elhelyezett ún. állószékek, amelyek magas háttámlával és karfával rendelkeznek. Ezekbe be lehet állni, és a karfára, illetve az általában lehajtható keskeny ülőkére támaszkodva, fülülő helyzetben lehet megpihenni a hosszú szertartások alatt.

²¹ Bedő, Létavétes templomaiban a stallumok megmaradtak körben a falak mentén, de a templomhajóba, ahol korábban álltak, oda bekerültek a padosorok. A tokaji és tiszavasvári templomban láttam még egy-egy szépen elkészített, de már nem használt stallumot.

toadoxokkal, megmaradt ez a szokás. Magyarországon a népi gyakorlatban egyedül Alsóregmecen találkoztam ezzel, ahol néhány idős asszony belépve a templomba háromszor vetett keresztet és háromszor meghajtotta a fejét. Ennek okát azzal magyarázták, hogy aki háromszor vet keresztet belépéskor, az már elkezdte mondani a „Háromszorszent” imát²², vagyis a nyilvános istentiszteletek szokásos kezdő imafüzérért végzi. Ez két dologra világít rá. Az egyik, hogy a gesztusok egy része mindig szövegre támaszkodik, ahhoz kapcsolódva jelenik meg. A másik ebből következő gyakorlat, hogy a szövegmondás, jelen esetben az ima elmaradásával eltűnik a gesztus is. Ebben a hármas gesztusban tetten érhető a vallásgyakorlat verbális és nonverbális részének szoros kapcsolódása, amely kapcsolat törvényszerűségeit akár egy önálló tanulmány keretében is érdemes részletesebben vizsgálni.

A keresztvetéshez kapcsolódó meghajlás a főhajtástól a leborulásig terjedhet. Legáltalánosabb az egyszerű fejhajtás vagy a felsőtestnek valamilyen mértékben történő meghajtása. A teljes kismetánia²³ végzése jelenleg a fiatal papságra és a keleti identitást tudatosan kereső és felvállaló, többnyire fiatalok vallásgyakorlatára jellemző. Ugyanakkor az idős generáció emlékezetében él még a teljes nagymetánia végzésének gyakorlata. Nyírpilisi adat egy idős asszonyról, aki miután belépett a templomba megállt, letérdelt és homlokát a padlóhoz érintette, s csak ezután ment be a templomba²⁴. Komlóskán bőjti időben vagy bűnbánattartásként szokás volt a templom ajtajától térden csúszva bemenni a templomba.

Csókolás

A találkozás vagy elválás alkalmával váltott csók az emberi kapcsolatokban, az öleléshez hasonlóan, a bizalmas, szorosabb kapcsolat kifejezője. A görög katolikus vallásgyakorlatban liturgikus előírásként különböző szertartásoknak éppúgy része, mint a paraliturgikus gyakorlatnak. Köszöntésként a profán és szakrális életben gyakran látható mozzanat.

Két görög katolikus ember találkozásakor szokásos része egymás köszöntésének a háromszor ismételt arccsók vagy az arcok összeérintése. Ugyanígy a templomba lépve a köszöntésnek része az ikoncsókolás. A keleti templomok berendezéséhez az ikonosztázió képein kívül hozzátartoznak az úgynevezett csókolóképek. Külön elemzést érdemelnek az ezekhez fűződő szokások.

A görög katolikus templomokban mindenhol megtalálhatók az ún. csókolóképek. A csókolóképet külön erre a célra készített ikoncsókoló állványon, az analogionon²⁵ helyezik el. Ez egy négy lábon álló asztalka, amelynek felső lapja enyhén lejt. Ezen helye-

²² A Háromszorszent – Trisziagon – imádság: „A Szentháromságot dicsőítő imádságformula, mely a szentháromsági tulajdonításokat külön-külön alkalmazza a Személyekre. Szent Isten: a teremtő Atya, szent Erős: a megváltó Fiú, szent Halhatatlan: a halhatatlan és elevenítő Lélek.” *Ivancsó*, 1997. 24. Szerves része a szokásos kezdetnek. „Szokásos kezdet – Az az imádságsorozat, amellyel a bizánci szertartású egyház nyilvános istentiszteleteit rendszerint kezdi.” *Ivancsó*, 1997. 53.

²³ Kismetániának nevezik a bizánci szertartású egyházban a tiszteletadásnak azt a formáját, amikor a törzset derékszögben meghajtva, a kézzel a föld felé nyúlva, esetleg azt érintve meghajolnak, és felegyenesedés közben keresztet vetnek.

²⁴ ifj. Jeviczky Ferenc görög katolikus áldozópap közlése. Az adat az 1950-es évek gyakorlatára utal. Neki édesanyja – aki görög katolikus papné – mesélte, mint megmosolyogni való példát.

²⁵ Analogion: „A szolea közelében felállított kis asztal. Erre helyezik az ünnep vagy a templom védőszentjének az ikonját, hogy a templomba jövők megcsókolhassák. – Ugyanígy nevezik azt az olvasóállványt is, amelyről a pap az evangéliumot olvassa.” *Ivancsó* 1997. 8.

zik el az ünnep ikonját, vagy az állandóan csókolásra kitett ikont. „Amikor a hívek belépnek a templomba, az oltár felé meghajlás és keresztvetés után tiszteletadásra járulnak a csókállványon nyugvó ikonhoz. Meghajolnak előtte és csókkal illetik.”²⁶ A keleti egyház ikontiszteletének teológiai alapjai a kereszténység korai évszázadaiban, a képrombolási mozgalom (727–843-ig) során kristályosodtak ki, és a 787-es niceai egyetemes zsinat megfelelő indoklással²⁷ megengedte a képtiszteletet. Mai értelmezés szerint minden képcsókolásban a húsvéti csók ismétlődik meg.²⁸

A csókolóképek, különösen a csodatevő híreben álló képek, a gyakori csókolástól és érintéstől erősen megkopnak, ezért valamilyen formában igyekeznek védeni őket. Az orosz ikonművészetben a 15-16. században ez hozta létre a fémborítású ikonokat, és önálló művészeti ágként az ikonborítást szolgáló fémdomborítást. A magyarországi jelenlegi gyakorlatban a csókolóképeket üveg mögé helyezik. Több helyen az ikoncsókoló állványt speciálisan erre a célra bemélyítik. A mélyedést üveggel fedik, amit fel lehet nyitni, és alatta cserélik a képet, az egyházi év időszakainak megfelelően.

A magyarországi görög katolikus gyakorlatban, bár a csókolókép minden templomban megtalálható, nem mindenhol él a csókolás szokása. Sárospatakon már egyáltalán nem szokás. Végardón, a ministráns gyerekek mielőtt a szentélybe bemennek megcsókolják, és sokan a hívek közül is, amikor áldozni mennek. Mikóházán csak néhány idősebb asszony, amikor áldozni megy. Alsóregmecen templomba lépés után néhány ember megy oda a csókolóképhez. Megcsókolják, és úgy mennek a helyükre. Áldozáshoz járuláskor szinte mindenki megcsókolja a képet, és úgy megy áldozni. Ahol él a képcsókolás szokása, ott megfigyelhető, hogy nem mennek el a képállvány mellett csók nélkül. Ha valami miatt el kellene menni mellette, megállnak, és csókkal fejezik ki tiszteletüket, még akkor is, ha egyébként nem mennének oda. Alsóregmecen figyeltem meg, hogy vízkereszt napján, amikor mindenki hozott egy kis edényben vizet szenteltetni, a szentelendő vizet előre kellett vinni a soleára²⁹, ahol a pap végzi a vízszentelést. Miután letették a vizet, visszafelé jövet, kivétel nélkül mindenki megcsókolta a képet.

A keleti teológia szerint az ikonban a kép és az ábrázolt lényegi azonossága rejlik. A jelenlévő mellett köszöntés nélkül elmenni nem lehet. A csók ebben a helyzetben nem csak hódolat, hanem köszöntés is.

A köszöntés és hódolat egyidejű kifejezése a karácsonyi időszakban a betlehemi jászolban fekvő Kisjézus megcsókolása³⁰. A kereszt tiszteletének ünnepein a templom közepére vagy az ambon³¹ elé kitett feldíszített keresztet csókolják meg a hívek, mielőtt a helyükre ülnének. A búcsúcsók sajátos formáját figyelhetjük meg a nagypénteki szertartásban. A húsvéti ünnepkörön belül a szertartás és népi ájtatosság szerves összekap-

²⁶ Ivancsó 1997b. 29.

²⁷ Az ikonok tisztelet jár nem imádás. Az imádás egyedül Istent illeti meg. Az ikontisztelet további alapja, hogy Isten megtestesült, van képe: az ő Igéje, Jézus Krisztus, aki látható, róla kép alkotható. Az ikonok tiszteletét ünneplő nagyböjt első vasárnapjának kontákja minden évben újra elénekelteti a hívekkel az ikontisztelet teológiai alapjainak megfogalmazását: „Az Atyának leirhatatlan Igéje, tőled, ó Istenszülő, megtestesülvén, leíratott...”. Ivancsó 1997b 45–46., *Adriányi* 1975. 100–101.

²⁸ Spitzig 1989. 212.

²⁹ Solea: „Külső szentély. A templom hajója és az ikonosztácion között lévő, a hajónál legalább egy lépcsővel magasabb sáv. Az áldozópap és a diakonus a szertartások folyamán többször tartózkodik itt. Középső részéhez csatlakozik az ambon.” Ivancsó 1997a 53.

³⁰ Alsóvadászton láttam karácsony másnapján a templomba jövők odamentek a jászolba, szalmára fektetett Kisjézus-szoborhoz és a kezét vagy lábát megcsókolták. 1993-as gyűjtés.

³¹ Ambon: a szoleához kapcsolódó, azzal egymagasságú, a királyi ajtóval szemben lévő félkör alakú terület. „Ezen a helyen éneklie a diakonus az ekténiákat, itt történik az evangélium olvasása és a szentbeszéd, valamint itt folyik a hívek áldoztatása is.” Ivancsó 1997a 8.

csolódásának is jó példája a nagypénteki szentsírtisztelet, ahol az egyházi és paraliturgikus gyakorlat teljesen összeolvad. Nem különíthető el és sem a papok, sem a közösség tagjai nem választják ezt külön.

A szentsír tisztelőtének korai formája valószínűleg az ókeresztény időkig visszanyúló keresztisztelet lehetett.³² A kereszt nagypénteki tisztelete a nyugati egyházban máig megmaradt. A keleti és a görög katolikus egyházban nagypénteken a kereszt helyébe a sírlepel³³ kerül. A sírlepel vagy gyolcslepel szlávul plascsenyica, görögül epitáfium, egy vászonra festett ikon, amely azt a jelenetet ábrázolja, amikor Arimateai József Nikodémus segítségével sírba helyezi a halott Krisztus testét, Mária és a tanítványok pedig körülállják. A képet a nagypénteki tropár szövege szegélyezi.³⁴ A nagypénteki sírhatételei szertartáson ezt a leplet körmenetben körülviszik a templomon, majd a templomban elkészített sírba helyezik. A sírhatétel után minden templomban szokás a síri lepel csókkal illeteése. Ez zárja le a nagypénteki szertartást. Liturgikus előírások nem szabályozzák, nem tartalmaznak semmiféle előírást erre vonatkozóan. A szentsír a húsvéti feltámadási szertartásig a népi ájtatosságok középpontjában áll, ahol minden ájtatosságot – egyéni vagy közösségi – mindig a plascsenyica csókolásával kezdenek.

A nagypénteki sírhatételei szertartást a népi gyakorlat és szemlélet párhuzamba állítja a temetési szertartással. Nem véletlenül mondják a nagypénteki szertartásra, hogy „megyünk a temetésre”, „megyünk a beszentelésre”³⁵. Számos eleme a hivatalos és a paraliturgikus gyakorlatban is megegyezik a temetési szertartással. A sírhatételei szertartás végén a templomban levők mindannyian odajárulnak a sírhoz, és csókkal tisztelik a halott Krisztus képét. Ez a gesztus nem csupán a hódolat kifejezésének egyik módja, hanem utal a temetési szertartásnak arra a részére, amikor a pap felszólítja a jelenlevőket, hogy „Jertek adjunk búcsúcsókot az elhunynak”³⁶. A keleti keresztények körében máig élő szokás a nyitott koporsóban kitett halottól csókkal búcsúzni. Ez a magyar görög katolikus egyházban már csak eufémizált formában él. A pap a koporsó elé, a halott lábaihoz áll, és a keresztet nyújtja csókolásra. A halott Krisztus képének csókolásában valószínűleg a halotti búcsúcsók szokása él még tovább. A halottnak adott búcsúcsók az ókortól kezdve napjainkig ismert. A történelmi és recens anyagban is található példák, magyar és nemzetközi vonatkozásban egyaránt.³⁷

„Téged jöttünk köszönteni” – A processzió

A köszöntési formák áttekintése során befejezésként a processzióról, mint köszöntési megnyilvánulásról írok.

³² Eteria útinaplója egy szentföldi zarándok élményeit írja le a 4. századból, ahol részletes leírását adja a nagypénteki keresztikételeknek és keresztiszteletnek. *Ivancsó* 1996. 105–106.

³³ A síri lepel közhasználatú neve görög katolikusok körében a szláv eredetű: plascsenyica. Előfordul még a görög eredetű epitáfium megnevezés is.

³⁴ „Az istenfélő József,/ levevén a fáról a te legtisztább testedet,/ tiszta gyolcsba göngyölé,/ és illatos szerekkel ellátva, új sírba helyezé.” Nagypénteki tropár. Tropár: „Az ünnepek főéneke. Az ünnep tárgyát vagy az ünnepelt szent történetét mondja el, többnyire hasonlatokkal (tropolisokkal). A napi istentiszteletek körében nincs olyan szertartás, amelyben ne lenne megtalálható. A hét minden egyes napjának is külön tropárja van.” *Ivancsó* 1997a 56.

³⁵ A beszentelés a görög katolikus szertartásnak az a része, amikor a koporsóban fekvő halottat a pap meghinti szentelt vízzel és megtömjénezi. Beszentelésnek nevezik még a koporsó sírba helyezése után a sírgödör megfüstölését és meghintését szentelt vízzel. Bővebben l. még: *Szabó* 1995. 57–63.

³⁶ Görög katolikus egyházi szerkönyv. 1964. 84.

³⁷ *Solymossy* 1928., HDA V. 1987. 850–855.

A processzió az emberiség legrégebbi csoport-megnyilvánulási formái közé tartozik, és minden magaskultúrában gyakorolják. A korai kereszténységben, a keresztényüldözés korában elsősorban a tagadó szembenállás kifejezője volt, hiszen körmenetben részt venni gyakran egyet jelentett a mártírhalál vállalásával. A temetési menet volt kezdetben az egyetlen engedélyezett nyilvános felvonulási lehetősége a keresztényeknek. Formájában tudatosan különbözött a pogány pompától. Rómában az első ún. litánia-processziók a pogány karnevál tudatos tagadásából jöttek létre. Már a 4. századból vannak adatok gyertyaszentelői processzióra, amikor a püspök és kísérete gyertyás körmenet élén vonul be a templomba.³⁸

A bizánci liturgia a körmenetek ideális modelljét nyújtja. Minden szentmisében két körmenetet végez a pap teljes asszisztenciával. Az egyik az ún. kisbemenet³⁹, amely Krisztus nyilvános működésének kezdetét, a másik a nagybemenet⁴⁰, amely a virágvasárnapi bevonulást szimbolizálja, egyben megjeleníti a résztvevők előtt a születésből a halálba – Golgota – és feltámadásba történő átmenetet⁴¹. A keleti egyház mindennapos liturgikus gyakorlatán keresztül életben tartja a körmeneteket, mint a hit megvallásának és az önreprezentációnak nyilvános formáját is.

A processzió formájában történő köszöntéseknek két példájával találkoztam a görög katolikus vallásgyakorlatban. Mindkettő zárandoklathoz vagy búcsúhoz kötődik.

Az egyik az a szokás, hogy a közösség búcsúba induló tagjait az otthonmaradtak a falu határáig elkísérik, és a hazatérők fogadására szintén processzióval kivonulnak, várják őket a falu határában, általában a határkeresztnél, és együtt vonulnak be a település templomába hálaadásra.

A másik a különböző zárandokhelyekre, kegyképekhez, szobrokhoz történő megérkezés, amelyekből az egyetlen magyarországi görög katolikus búcsújáró helyen, Máriapócsra szokásos gyakorlat példáját említem.

Máriapócsra megérkezve zászlókkal, kereszttel a kegykép elé vonulnak, és ott megállnak köszöntő imádságot mondani. Ennek sajátos variációi alakultak ki az idők folyamán. Amikor még gyalogosan és szekérral mentek Máriapócsra, a falu határában megálltak. Rendbe szedték öltözköket, elővették a zászlókat és az addig szekéren szállított, feldíszített, hordozható ikont, s énekelve vonultak be Pócsra, végig a falun, be a kegytemplomba a Mária-kép elé. A buszos zárandoklatok elterjedésével, amikor a buszok a templom mellett álltak meg, a díszes bevonulások is elmaradtak. 1991-ben, II. János Pál pápa máriapócsi látogatása alkalmával kialakítottak a falu határában egy misézésre alkalmas hatalmas területet, amely az autóbuszok parkolóhelyéül is szolgált. Mivel azóta a templom közelében nem lehet parkolni, és csupán jó tízperces gyaloglás után lehet beérni a templomba, újra feléledtek a díszes processziók.

Ma már általában a közösség papja vezeti a processziót és bevonulva a templomba, az ő vezetésével végzik el az imádságot, amiből a fent idézett ének soha nem marad el. A kegykép elé érkeve a többség megáll. Sokan letérdepelnek. Ilyenkor történik az ajándékok átadása. Ez általában virág, amely egyetlen száltól a hatalmas virágkosárig minden-

³⁸ Prozession. in Onasch 1981. 316–317.

³⁹ Kisbemenet: „az a körmenet az evangéliumos könyvvel, amelyet a papság a Szent Liturgiában tart. Az oltárasztalt megkerülik, az ikonosztázion északi ajtaján kijönnek az ambonra, majd onnan visszamennek az oltárhoz.” *Ivancsó* 1997a 33.

⁴⁰ Nagybemenet: „Annak az ünnepélyes körmenetnek a neve, amely a Szent Liturgiában a Kerub-ének első felének eléneklése után történik. A papság az előkészített és felajánlott kenyeret és bort ünnepélyes menetben az előkészületi asztalról az északi ajtón át kezdett körmenetben a királyi ajtón keresztül az oltárra viszi.” I. m. 40.

⁴¹ *Onasch* uo.

féle lehet. Színében igazodik a liturgikus időszak színéhez, de a nagybőjtöt leszámítva általános a fehér színű. A másik gyakori ajándék a gyertya, de előfordulnak kisebb ajándéktárgyak: szobrocska, kép. Ezeket a kegykép oltárára, mintegy Mária lábaihoz helyezik el. Nagyobb búcsúk alkalmával a templomban szolgálatot teljesítők szinte folyamatosan hordják el a gyertyákat és virágokat, mert nem férnek el az oltáron. A legáltalánosabbak a pénzadományok. Ugyanez ismétlődik a búcsú végén, amikor sorra vonulnak be a csoportok elbúcsúzni. Szokás ilyenkor, hogy a búcsúban vásárolt ajándékokat, búcsúfiát a kegykép előtt megáldja a közösség papja.

Az ajándékatadás egyik egyedi, de jellegében általános példáját említem még, amely Máriapócshoz kapcsolódik. II. János Pál pápa máriapócsi látogatása alkalmával bizánci liturgiát végzett. Miután a pápa kíséretével felvonult az oltárhoz, leült. A körülötte lévők álltak, s a bevonulás és a mise kezdete között zajlott le a köszöntés, amelynek a verbális részen túl volt egy nonverbális része. Ez volt az ajándékok átadása, amely során az ajándékokat átadók kezükben az ajándékokkal, hosszú sorban vonultak fel az oltárhoz. A magyarországi görög katolikusság ajándéka a máriapócsi könnyező kegykép művészi másolata volt, aminek egyik átadója lehettem. A szertartás előtt elmondták a kötelező viselkedési szabályokat és azt, miként kell átadni az ajándékot. Ennek két fontos mozzanata volt. Az egyik, hogy a trónján ülő pápa előtt elvonulva egy pillanatra meg kell állni, amíg ő megtekinti az ajándékot, áldást ad és viszontajándékot nyújt át, és aztán továbbvonulni. A másik, hogy nem szabad megszólalni, vagyis senki nem szólíthatja meg a pápát. Csak ha ő szól, akkor lehet válaszolni. E két mozzanatban is szemléletesen jelenik meg a szakrális világ szokásrendjének, törvényeinek és a pápai etikettnek a szoros kapcsolata.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a köszöntések, köszönések formai és tartalmi szempontból is önállóan vizsgálható mozzanatai a vallási életnek. E tanulmányban csak a görög katolikus vallási élet szokásanyagát igyekeztem bemutatni a gesztusok vonatkozásában. Tovább vizsgálható a téma a gesztusokhoz kapcsolódó szövegek szempontjából, más felekezetekre vonatkozó, összehasonlítható, történeti adatok, valamint a profán érintkezési formák szokáslemeinek bevonásával.

IRODALOM

Adriányi Gábor

1975 *Az egyháztörténet kézikönyve. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IV.*
Aurora Könyvek, München

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. IV.

1965 Budapest

A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára. II.

1970 Budapest

Bartha Tibor (szerk.)

1995 *Keresztény Bibliai Lexikon.* Budapest

Berki Feriz

1946 *Kánonok könyve. I. Apostoli kánonok és az egyetemes zsinatok kánonjai. A Budapesti Görög Keleti Tudományos Intézet kiadványa. XVI.* Budapest

- Czegledi Sándor–Hamar István–D. Dr. Kállay Kálmán (szerk.)*
 1931 *Bibliai Lexikon II. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához.* Budapest
- Emeljük fel szívünket!*
 1992 *Görög katolikus imakönyv.* Budapest
- Görög katolikus egyházi szerkönyv (euchológion)*
 1964 *Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.* h. n.
- Ivancsó István*
 1996 *Eteria útinaplója.* Nyíregyháza
 1997a *Görög katolikus liturgikus kislexikon.* Nyíregyháza
 1997b *Görög katolikus szertartástan.* Nyíregyháza
- Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*
 1976 *II. Rákóczi Ferenc.* Budapest
- Kuss, Küssen*
 1987 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* Herausgegeben von Hanns Bachtold-Staubli. Band 5. Berlin–New York. 841–863.
- Liturgikon*
 1920 *A görög szertartású katolikus egyház szent és isteni liturgiája a legszentebb áldozat bemutatását megelőző imákkal és isteni tiszteletekkel kiegészítve.* Nyíregyháza.
- Magyar Néprajzi Lexikon I–V.*
 1977–1982 *Főszerkesztő Ortutay Gyula.* Budapest.
- Nagy Szent Bazil*
 1983 *Könyve a Szentlélekről.* In: *Vanyó László (szerk.) Ókeresztény írók VI/1. kötet. A Kappadókiai atyák.* Budapest. 71–164.
- Onasch, Konrad*
 1981 *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche.* Wien–Köln–Graz
- Solymossy Sándor*
 1928 *A csók eredete.* Ethnographia XXXIX. 71–82.
- Spitzig, Günter*
 1989 *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole. Die Bildwelt Griechenland und Kleinasien.* München
- Szabó Irén*
 1995 *Görög katolikus húsvéti szokások Hajdúdorogon. A liturgikus és népi vallásgyakorlat párhuzamai. Szakdolgozat (ELTE BTK Folklore Tanszék). Kézirat.* Budapest
- Újvári Péter (szerk.)*
 1929 *Magyar Zsidó Lexikon.* Budapest

GESTEN DER GRÜBE IN DER AUSÜBUNG DER GRIECHISCH-KATHOLISCHEN RELIGION

Die Studie macht sich zur Aufgabe, die in der Ausübung der griechisch-katholischen Religion noch lebendigen Grußformel darzustellen, wobei sie auch in die Bräuche anderer Konfessionen Einblick nimmt.

Der Gruß ist eine gewohnheitsmäßige Handlung, die sich mit dem Moment des Zusammentreffens und des Abschieds verknüpft, sich aus einer Gebärde, Geste oder aus einer Reihe von mehreren aufeinander folgenden Gesten zusammensetzt und sich mit einem verbalen Teil verbindet, der sowohl ein lautender als auch ein stummer Text sein kann. Die Grußformel sind

formal sowie inhaltlich, den Epochen nach, in Abhängigkeit von der sozialen Schicht, Konfession, dem Geschlecht und Anlass unterschiedlich und weisen große Abwechslung auf.

Die heutigen Formen der profanen und sakralen Begrüßung sind scharf gegeneinander abgegrenzt. Der ursprüngliche Inhalt der Begrüßung – der Segen wünscht und Glückwünsche ausspricht – ist aus dem profanen Leben verschwunden oder formell geworden. Sie haben sich hingegen unter denjenigen, die ihre Religion aktiv ausüben, bis heute bewahrt, auch wenn nur im Rahmen sakralen Raums und Zeit.

Nach der Darstellung der im Alten und Neuen Testament vorkommenden Urbilder von Begrüßungen, die in der christlichen Ausübung der Religion verwendet werden, werden in der Studie zwei Gruppen von griechisch-katholischen Grußformeln beschrieben. Mit der einen wird dem Mitmenschen und mit der anderen Gott Gruß entboten.

In der ersten Gruppe werden die alltäglichen (Gelobt sei Jesus Christus! In Ewigkeit!) und die mit verschiedenen festlichen Anlässen – z.B. Weihnachten (Christus wird geboren! Gelobt sei Er!), Ostern (Christus ist auferstanden! Wahrlich auferstanden!) – verbundenen Grußformel und ihr Verwendungsbereich, eigenartige bezeichnende Funktion (konfessionelle, ethnische Identität) beschrieben.

Zu den in formaler und inhaltlicher Hinsicht abwechslungsreicheren Äußerungen gehören die, die zur Bezeichnung des Aufeinandertreffens von heiliger und profaner Welt entsandt sind. Die Grußformel, die im Laufe der Begegnung des Menschen mit Gott, bzw. mit der sakralen Welt zustande gekommen sind, zeugen in der griechisch-katholischen Ausübung der Religion von außerordentlicher Mannigfaltigkeit. Ihre stets vorkommenden Gesten sind Verbeugung, Kreuzzeichen, Kuß, Aufstellung, Stehenbleiben, sowie das Stehen als Körperhaltung. Diese Gesten kommen nie abgegrenzt, sondern miteinander oder mit einem Text verbunden vor.

Der griechisch-katholische geistliche Dienst wird in der Studie in Bezug darauf getrennt untersucht und die verschiedenen Formen von Gesten, ihre Verwendung bei alltäglichen und festlichen Anlässen, bzw. ihr Wandel und ihre Varianten ausführlich beschrieben.

In einem eigenen Kapitel befasst sich die Schrift mit der Prozession als gewohnheitsmäßige Handlung, die Grüße übermittelt.

Irén Szabó

SZACSVAY ÉVA

PROTESTÁNS ÖRDÖGKÉPZETEK*

A protestáns egyházművészet dekoratív művészet és – mint Európában, úgy Magyarországon is – nagy hatással volt az ünnepi és hétköznapi tárgyak formálására. Ez a „tárgydíszítő forradalom” Magyarországon is a 17. században zajlott, amelynek a zavaros és szenvedésekkel teli időszak (török háborúk, megszállás, három részre szakadó állam) sem vetett gátat; a protestáns felekezet túlsúlyra kerülése egyes számítások szerint 60–70% volt. A díszes, felirattal ellátott tárgyak a társadalom felső rétegeinél kerültek használatba, de a városi hivatalokban és a templomokban már a köznép tárgyhasználatára is hatással lehettek, a díszes templomi tárgyakat, bútorokat, ládákat, keresztelői és úrvacsoraedényeket, textíliákat, nyomtatott könyveket, és a kéziratos anyakönyveket, énekeskönyveket használatba vették, sőt közadakozással maguk rendelték. A protestáns ördög képzeteket, amelyeknek a paraszti vagy köznépi rétegekben való egykori meglétéről tájékozódni szeretnénk, egyfelől a díszítményeken, a tárgyakon fellelhető ábrázolásokon, másfelől a folklórműfajokat megelőző, vagy velük párhuzamosan élő közvetítő anyagban, olvasmányok anyagaiban, kátékban, rendtartásokban, prédikációkban, erkölcsi tanításokban, példázatokban lehet keresni.

Ez a kutatás a különféle képi ábrázolások értelmezésének kísérleteivel indult. A vizsgált ábrák elsősorban a megreformált templomok festett belső berendezéseinek, bútorokon és mennyezetborításokon láthatók, egy rendkívül harmonikus és gazdag növényi ornamentikába elhelyezve. Az asztalos-festők által készített templomi berendezések – szószék, hangvető, papi szék, úrasztal, karzat, padok előlapjai és a teljes deszkamennyezet – virágdíszítést kapott. A katolikusoktól átvett templom falfreskóit, amelyeket kezdetben érintetlenül hagytak, majd a 17. század végétől, a (templomok eredetének igazolásához kapcsolódó vizsgálat miatt) fehérre átmeszelték, kialakult egy sajátos református templombelső; a fehérre meszelt falhoz tarka virágdíszes fa berendezések illeszkedtek. Az alakos ábrázolások, melyeket e templomi berendezésekről ismerünk, a dekoráció mintázatában ritkán, illetve elszórta találhatóak, ezért is valószínűsíthető, hogy kitüntetett jelentéseket hordoznak.

Az alakos ábrák megjelenésének több korszakát ismerjük,¹ de ezek között két időhullámban tűnnek fel nagyobb számban: a 17. század első felében és végén, majd a 18. század második felében, amikor az ábrák alkalmazása fokozottabb volt. Az ábrákat talán megelőzte és/vagy kísérte a díszítés értékű felirat, amely a protestáns templomok esetében – az ikonográfiailag meghatározott képpel szemben – azt kiszorítva jelent meg a reformáció éppen aktuális tartalmi, teológiai mondandóinak summázataként, vagy idézeteként, a *sakrális kommunikációnak katolikus képi, vizuális útjáról a nyelvi, hang-*

* A tanulmány az OTKA T 026586. számú kutatástámogatás segítségével készült.

¹ Boros Judit 1982., 122.

beli, auditív újtára történő áttérés megnyilvánulásaként.² Az észak-magyarországi és más evangélikus templomoknál kő vagy fa pajzsokra, medaillonokra helyezett feliratok, igeszakaszok gazdagon díszítik a karzatokat, az oszlopok felső részeit és a falakat, belsőépítészeti szempontból hozzáillesztve a belső szerkezetekhez, mint díszítmények.³ Úgy tűnik, hogy a protestáns templomok díszítésének legkorábbi programjában az isteni hang vagy üzenet megjelenése állhatott, amely a dogmáknak megfelelően lehetővé tette a közvetítők nélküli közvetlen kommunikációt az „Atyával, a Fiúval és a Szentlélekkel” a bibliai szöveg segítségével. „A protestáns egyházművészet igehirdető művészet”, amelyben a bibliai feliratok mint jellemző díszítmények jelennek meg; ezek hordozzák a teológiai programot. A folyamat értelmezéseként utalnak Luther hallucinációira, amelyek súlyos böjtölések és önsanyargató időszakok után következtek be: „...a Megváltó Isten kegyelmes szavát hallja. Híte ez időben az Ige hallásából van, ezzel a reformáció szakít a középkor vallásosságával”.⁴

1. kép. Sematikus ördög, kisújszállási Halotti anyakönyv címlapja 1728–1769.

ördög látható, amely a puttószzerű angyallal küzd a halott lelkéért (Püspöki Süllye János ref. lelkész rajza).⁶ Ennek a típusnak (ember formájú testes figura) a popularizációjában, Nyugat Európában a „Ludus de Antichristo”-nak volt döntő szerepe, amely a 12. szá-

Az ördögábrázolások keresése nem korlátozódhat az ikonográfiailag kialakult típusokra (hiszen a protestantizmus elvetette a „képek” használatát), hanem át kell vizsgálnia a fennmaradt ábrázolások egészét, hogy jelentéseikből a protestáns mentalitásnak megfelelően ördögi, ördögnek tulajdonítható, ördöggel azonos, vagy beazonosítható figurákat, dolgokat, szimbólumokat kiválaszthassa. Az ikonográfiaival rendelkező (sematikus) ördögmegfogalmazások csak kivételesen jelennek meg a protestáns anyagban, hiányukról értekezett Dömötör Tekla (1986); ezt részben az ördög ábrázolására vonatkozó tabuknak tulajdonította (l. pl. a „ne fessd az ördögöt a falra mert megjelenik” szólás), de utalt arra, hogy ennek teológiai eredői is lehetnek. Dömötör Tekla e típus első előfordulását a 19. század elejére datálta (Komáromi Kalendarium 1811),⁵ de pl. a kisújszállási ref. egyház Halotti anyakönyvének címlapján (1728–1769) már egy ember alakú, testes, szarvakkal, patával ábrázolt sematikus ördög

² „Általános megállapítással azt kell mondanunk, hogy az evangélikus egyházi művészet ezt az igei ábrázolást az ókeresztény és egyetemes egyházi művészetből, különösképpen az ókeresztény szimbolikus és ikonografikus ábrázolásokból és az abból kifejlődött »biblia pauperum«-ból merlíti. A reformáció művészete szükségszerűen ide tér vissza és folytatódatosan innen indul el és fejleszti ki sajátosan az igét hirdető stílusát.” Gyimesy Károly 1944. 446.

³ L. pl. a csetneki, a schweidnitzi (Szilézia) evangélikus templomok belsőt, Gyimesy i. m. 268.

⁴ Révész István 1944. 255.

⁵ Dömötör Tekla 1986. 296–309.

⁶ A református grafikához l. Verebelyi Kincső 1988. 479–497.; Gulyás Éva 1994. 313–319.

zadtól vált népi színjátékká, s a szereplők dolgozták ki emberi jelmezként az ördögnek ezt a formáját.⁷

Rendkívüli vagy szokatlan ábrázolás látható egy másik, ezzel egy időben keletkezett ábrázoláson, a Debreceni Református Kollégium matrikulájának címlapján a keretdíszítményben, a jobb és bal oldalon egy-egy angyalábrázolás látható, két teljesen azonos angyal, mindkettőt patával ábrázolták, egyik kezében égő fáklyával, másik kezében mercurius bottal, világosan jelezve, hogy az egyik a „világosságnak angyala”, a másik a „sötétségnek angyala”, valójában tehát egy ördögábrázolás.⁸ A megfogalmazás háttérében a „bukott angyal” képzet áll, amelyet Kálvin ortodox követői a 18. század második felében (iskoláikban) vallottak, dogmatikai alapját Kálvin fektette le a képzetkörhöz igei igazolásokat illesztve (Máté 25:41, János 8:44, II. Péter 2:4, Jud. 6, Pál. I. Tim. 5:21),⁹ és ez megalapozza a modern protestáns dogmák megfogalmazásait a „középlényekről”.¹⁰ A gondolat középpontjában egy semleges vagy jó attribútum és annak *átváltozása*, bukása, megromlása, átalakulása áll. Megerősítik ezt a 16–17. század prédikációi, iratai, protestáns hitvitázó irodalma, melyekben tetten érhető az ördöghitnek az a formája, amely nem

2. kép. Világosság és sötétség angyalai, Debreceni kollégium, Matricula, címlap, 1760?

számol az ördöggel, mint „testes” lényel, látható és megfogható Antikrisztussal, hanem annak csak *szellemi* (spirituális) valóságával, amely megbúvó, rejtőzködő, különböző álcákban megjelenő, és így állandóan megtévesztő, becsapó, félrevezető stb. tulajdonságai révén felismerhetetlen. Verestói György halottas prédikációjában olvashatjuk (1733): „Tündéreskedésen ama Lucipertől fajzott rut tsudát, a képmutatást, avagy hogy görögül szóljak a Hypocrisist, mint hogy Luciper is Lüdércs természete szerint sokszor Lucifernek tünteti magát lenni, és Setétségnek angyala lévén sokszor magát Világosságnak angyalává által változtatja”.¹¹

A bukott angyal képzetkör megjelenik a 20. századi vallásos néphitben is „Akkor es voltak angyalok” „akkor az Isten mind ledobálta őket. Mind le, mindegyiket s azokból lettek az ördögök.” Székelykeve, Temes m., „Az angyalok fellázdadtak, ledobta őket a

⁷ Daxelmüller, Christian 1999. 7.

⁸ A Debreceni Kollégium Matrikulái, 1760. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára TtREL. 16. b. 3. címlap

⁹ Kálvin János 1910. 147–168.

¹⁰ Pl. Török István 1985. 218–227.

¹¹ Verestói György 1783. 106.

pokolba”, „Az angyalok nagyon elkevélyködtek... Isten lehajította őket”, Velem, Vas m., „Jobb feliben örzőangyal, bal feliben ördög”, Gajcsána, Moldva.¹²

A 18. század második feléhez köthető a magyar szövegfolklórban magányosan álló Faust-monda, amely Hatvani István professzor, természettudós rektor (Debrecenben a teológiai ortodoxia központja), alakja köré szerveződött; a monda szerint, az ördög egyszer Hatvani alakjában jelent meg és hamis beszédekkel traktálta a diákokat, akik a pata nyomokról felismerték az ördögöt, zsoldárok és dicséretek éneklésével üztek el; ekkor és itt keletkezett az ábrázolás a kétféle patás angyalokról.¹³

A magyarországi 16–17. századi protestáns egyházi irodalomból számtalan példát idézhetünk a gondolat meglétéről az ördög elleni küzdelem témakörében. Bornemissza Péter terjedelmes munkája az Ördögi kísértetekről (1576) eredetileg egyetlen prédikációnak készült prédikációs köteteinek (I. Ötkötetes prédikációs könyv) 4. kötetéhez és fokozatosan nőtt önálló könyvvé, világi jellegű olvasmányá, korábbi olvasmányokkal és élményekkel kibővítve (kimutatható Johannes Brenz Az ördög hatalmáról című munkájának átvétele „Hiob in commentariis Johannis Brentii”, Hagenau 1529., Eckhard S. In: Nemeskürty, szerk., 998. jegyzet),¹⁴ minden társadalmi réteghez szólóan, és persze leginkább saját élettapasztalataira alapozva: „Egynéhány száz nyavalyáimból is tanultam, kemény és halálos betegségeimből, három feleségim, öt gyermekim halálából és kemény dögvel való ostorozásokból, cselédimnek sok nyavalyáiból, kik közül heten halának 1577-be, némelyek meg is gyógyultak”, s amit az ördög ellen leginkább maga is ajánl az írott és falra helyezett imádságok mellett a gyakori, folyamatos imádkozás (a falra tett igék tehát az ördög ellen valók). A későbbi idők prédikátorai hasonló igyekezettel hirdették a küzdelmet a „sötétség angyalaival”, és biztatták az egyszerű híveket a szembenállásra, az ördög felismerésére és legyőzésére.

Ördögi ábrázolásokat láthatunk a 17. századi (1676) tancsi templom mennyezetkaszettáin, Parajdi Illyés János munkáján, aki asztalos-festőként több templom mennyezetének megfestésén dolgozott. Itt szokatlanul nagy számban, 65 táblából 19-en található alakos ábrázolás, az ábrák többségéhez felirat is tartozik. Ezek között sok bibliai idézet is található az igehelyek megjelölésével, így a török alakja mellett olvasható Esaiás IV. 3. „Kiálts teli torokból...mond meg az én népemnek az ő bűnöket és az Jakob házának bűneit” szöveg, a súlyos háborúk, a török pusztító rablásai, kegyetlenkedései idejéből felidézi, a reformátusok hitét és magyarázatát mely szerint bűneiért bünteti Isten választott népét a törökkel. Az ördög más helyeken és ábrázolásokon is török képében jelenik meg. A törökábrázolás mellett kétféjű sas és a hollón repülő Nagy Sándor látható; a református vallásra áttért magyarságnak a Habsburgokkal való harcban állását és ördögi tulajdonságát idézi, Nagy Sándor ábrája a halál győzelmét jelenti a világi hatalom és győztes hadvezér felett (amint azt az egykorú ponyvanyomtatványban olvasni lehetett). Ezt követi a sorban egy angyalábrázolás, kezében karddal és pálmaággal, felirata: „ANGAL”, a szőlőtőn álló „BAKUS”, a részegség, a babiloni parázna szirén alakjában a paráznaság bűneire figyelmeztet, felirata is utal a szövegre, de attribútumai a János jelenése szövegrészeit idézik fel pontosan: két karddal, a kettős halálra utalva, fején korona, (királynőként, uralkodik), nyakában gyöngy és ékszerek, a csábítás jeleként, a bibliai szöveghez szó szerint illeszkedve. Szirén formája, azaz halfarka a szöveg szó szerinti ábrázolása lehet „nagy vizeken ül, a vizek népek”.¹⁵ Egy másik, férfi szirén a paráznaság

¹² Lammel Annamária–Nagy Ilona 1985. 567.

¹³ A magyar Faust-mondáról I. *Ortutay Gyula* 1968.

¹⁴ *Nemeskürty István* 1980. 1210.

¹⁵ *Szacsavay Éva* 1999. 201.

bűnét hangsúlyozza (középkori eredetű ábrázolás kettős halfarokkal), és látható egy „JÓNÁS”, az előbbihez hasonlóan módon, szinte sablonosan ábrázolva, kettős halfarokkal. Ádám és Éva az eredendő bűnre figyelmeztet, Noé bárkája a galambbal és Jónás is az ótestamentumi apokalipsziszekre való utalás, a Nap és a Hold az élet és halál jelképei. Valamennyi felsorolt kép kapcsolatot mutat az apokaliptikus gondolkodással, a korszakban általánosnak mondható apokaliptikus félelmekkel, Parajdi Illyés János valamennyi ismert ábrázolása ebbe a körbe helyezhető. Ezeknek az ábrázolásoknak nincs képi értéke, a rajzokat készítő mester a felismerhetőség, beazonosíthatóság kritériumán kívül mást nem követett, az ábrák bibliai szöveg-felidézõ szerepe világos (feliratként sok ábra mellett az idézet meg is jelenik).

Ugyanebben az időben más templomok berendezéseiben más jelképkörből származó ábrázolások is találhatóak, általában kisebb számban, egy-egy alakos ábrát volt szokás elhelyezni a virágornamentika között. A kígyó és sárkány egyértelmű ördögábrázolások. (Szőkelydália 1630, Bánffyhunad, 1780); trombitát fúvó egyfejű, (kettős tulajdonságú) sárkány, Csengersima, 1761; a kígyó teste képezi a keretet, amelybe a legfontosabb ördögűző ige van beírva: „Az asszonyállatnak magva megontja az kígyónak fejét”, a Genézisből. A hétfejű sárkány változatok a dűreri előképre utalnak, ez a változat inkább a 18. századi alakos ábrázolások között tűnik fel, pl. Kraszna, 1736, Pataki Asztalos János. Egy-egy jelkép mögött sokféle jelentés húzódhat meg. A gogánváraljai templom (1503–1519) mennyezetén tíz alakos ábrázolás van. Valamennyi ikonográfiaileg értelmezhető kép, készítője képfestő volt. Kérdés, hogy a mezítlábas, dárdával küzdő vitéz (Sámson) dárdájának a végére festett nyúl mit jelenthetett?¹⁶ A nyúl lehet a gyávaság jelképe, a termékenység, a paráznság jelképe, az ábrázolásokon a hegy felé futó nyúl az ördög elől Krisztushoz menekülő keresztyén szimbólumként ismert. Ez még a 18. század végén is használt szimbólum, például a bánffyhunyadi templom mennyezetén az 1780-ból látható ábrán egy fenevad szája előtt futó emberalak látszik a kép előterében, hátul a dombra menekülő nyúl.¹⁷ A dárda végén talán azt jelentheti, hogy (mint Krisztus jelkép) segítségével legyőzhető a gonosz. A kép ezzel a szimbolikus kiegészítéssel (a dárdán kapaszkodó nyúl) már átmenetet mutat az ikonográfiaileg leírható kép és a szimbolikus jelentésű ábra között. A nyúl tehát lehet negatív, ördögi alakzat (paráznság, gyávaság,) és krisztusi, pozitív értelmében is megjelenhet (Istenhez menekülő ember, az ördög elűzésére képes ember).

3. kép. Kígyó felirattal, templommennyezet kazettája, Csengersima, 1761.

¹⁶ Wilhelm Károly 1975. 10. ábra

¹⁷ Uo. 32. ábra

4. kép. Trombitát fúvó sárkány, templommennyezet kazettája, Kalotadamos, 1774.

5. kép. Hétféjű sárkány, templommennyezet kazettája, Kraszna, 1736.

A reformáció művészetének „virágkorát” lezáró ellenreformáció kora (1680-tól) újabb üldöztetések 100 évét jelentette, az apokaliptikus félelmek tovább éltek, és bár az azt elmélyítő pietizmus¹⁸ irányzata nem jutott erőre, a teológiai racionalizmus reformátorait is félelemben tartotta az utolsó ítélet eljövételének gondolata, kapcsolatban társaik meghurcoltatásával, halálra ítélésével, a templomok elvételével, a hit gyakorlásának megtiltásával, iskolák elvesztésével stb. A templomok belsőire ekkor már nagyobb számban kerülnek feliratok is, egy csoportjuk az apokaliptikus félelmek miatt az ördögre és annak cselekedeteire, azaz a bűnökre hívják fel a figyelmet, és az ördög elleni küzdelemre, a feliratok egy másik csoportja az imák meghallgatásáért könyörgő idézet: az ima, a folytonos imádkozás az ördög ellen egyedül hatásos eljárás.¹⁹

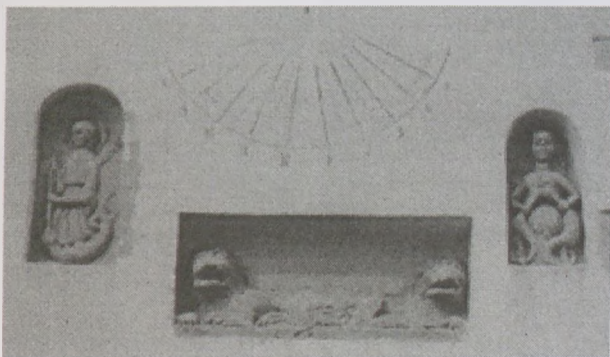
Somorjai János 1636-os rendtartásában a két utolsó fejezet az ördögről és az ördögüzésről szól, felidézve azokat az ígéket, amelyeket segítségül lehet hívni, akár a felismerésben, akár az ördögüzés folyamatában (az Ó-testamentumból ritkábban, – Genézis pl –, az Új-testamentumból gyakrabban merít): „tündéres az ördög a maga ábrázattayát eltitkolva külömb-külobm formában jelenik meg... fénylő angyallá is tünteti magát”; Máté 4. szerint „az ördög mint ordító oroszlány széjjel jár, keresvén kit elnyeljen”, „a kígyó (melyben az ördög vala) hozzájárult Évához”, és „Szent Jóbnak testén midőn fékélyeket szerzett (az ördög) környüle volt de benne nem volt. Simon Péterrel midőn urunkat megtagadtatta, környülötte volt: néha pedig az embert meg szállya és ugyan elfoglalja, s mint erős vitéz az ő palotáját őrzi”, stb.²⁰ A leírás és magyarázat elég pontosan

¹⁸ A pietizmus eszkatologikus apokaliptikus hitéről l. *Ravasz László* 1915. 115.

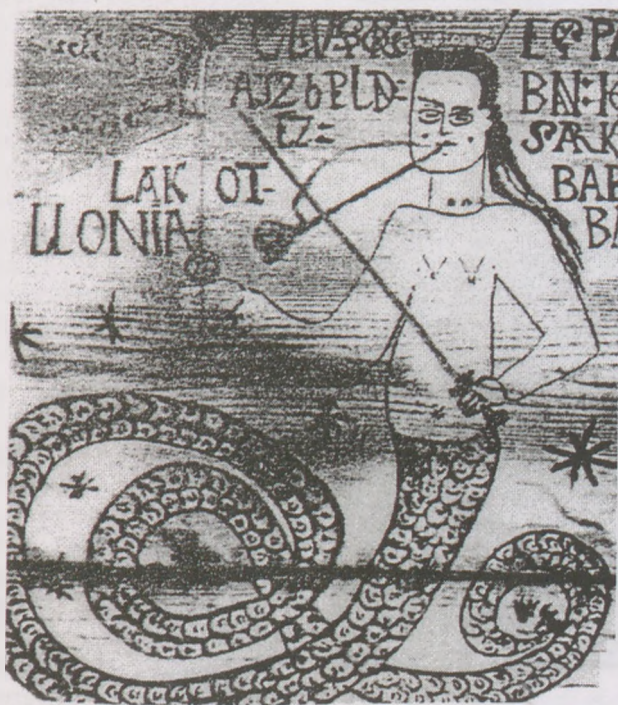
¹⁹ Balassa M. Iván idézi közvetlenül az ördögre vonatkozóan 1734-ből „De azon ne örüljete, hogy az ördögök néktek engednek” Luk. X:20-2. más idézetek mint pl. 1752-ből Fülöpösdaróc: „felemeli az én fejemet ellenségim felett” és „Hallgasd meg Uram az én szómat midőn Te hozzád kiáltok” stb. A feliratok a mennyezeteken részben az Isten házára vonatkozó idézetek, részben imádságra felhívó és annak meghallgatását kérő ígék. „Fizesse meg Te néked az Úr a Te tselekedetedet” (Bibliai idézetek), 114.

²⁰ *Somorjai János* 1636. 201.

körülhatárolja az egykorú ördöghit lényegét, amely szellemi és az *átváltásban* rejlik, különböző emberi és állatalakban jelenik meg és viszonya az emberhez többféle, benne lakhat, (mint házban) és cselekszik az ember helyett, vagy körülötte van és hat rá, ill. a cselekvésekre. Az ortodox kálvinizmus a 18. században is a kálvini megfogalmazásokhoz tér újra és újra vissza. E korszakban is folyik a küzdelem az ördög megnyilvánulásával, alakjaival, cselekedeteivel.

6. kép. Relief, Utolsó ítélet kompozíció Szt. Mihállyal, Melusinaval és Juda oroszlánjaival, Győrmonostor

7. kép. Szirén, a babiloni parázna, templommennyezet kazettája, Tancs, 1676.

8. kép. Szirén, templommennyezet kazettája, Bányfőhunyad, 1780.

9. kép. Török, mint ördög, templommennyezet kazettája, Tancs, 1780.

10. kép. Bagoly, kettős jelentései közül itt Krisztus-szimbólum, templommennyezet kazettája Bányfőhunyad, 1780.

Ezt mutatják a korszakból ismert ábrázolások is, a sárkány és az oroslán a magyarcsehelyi templom mennyezetén; a Kalotaszegen tevékenykedő Umling család (1740–1780) munkáiban (Kalotadamos) a trombitát fúvó sárkány az ördög és angyal kettős tulajdonságára utalnak. Pataki Asztalos János különösen kedvelte az ábrák alkalmazását (Kraszna, 1736), gazdag mintái között ott találjuk a hétfejű sárkányt, a kettős farkú oroslánt, egyértelműen ördögimitációk. Az oroslán megjelenik a magyargyerőmonostori templom korai (14–15. század?) reliefjén is, de ott Juda két oroslánja látható, amely őrzi Krisztus országát, a kompozícióban Szt. Mihály és a szirén (szép Meluzina alakja) idézi fel egyfelől a mennyországot, másfelől a poklot, azaz az ördögöt, a pártaság bűnével. (A templomtorny tető felőli falára helyezett kompozíció [napórával a középpontjában] az Utolsó ítéletet idézi fel). A maksai templom mennyezetén (1766) csak két alakos ábra

van – a lángoszlopot két oldalán őrző oroszlán, Júda oroszlánjai, a másik kazetán négy sellő és négy hal (delfin) kapaszkodik körben össze, ez utóbbi a bűnök, parázsnaság jelképeként képez ellenpontot a másik, Krisztus világát idéző ábrázolással. Az 1769-ben Kolozsvári Asztalos Kövendi Sámuel által festett dicsőszentmártoni templom mennyezetén szintén sajátos jelentések láthatók, a Hold és a Nap, maga a templomépület, majd a kígyó, mellette a bárány, de a mérleg csúcspontján egy ördögi alakzat, hosszú farkú állat guggol, majd fiókáit etető madár, és szájában jatagánt tartó török fej, az ördögöt török formájában ábrázoló kép, amely a 16. századból már jól ismert jelkép felidézése, mintha ezt megerősítené a mellette levő kazetta ágyúábrázolása golyókkal, és mellette áll a vitéz dobbal, dobverővel és trombitával. A képsorozat az allegorikus és a valóságos állandó küzdelemre szólít az ördög különféle cselekedetei ellen. A saktábla hegedűvel szemben a bűzatablával és sarlóval a henye és mulatással töltött időt (ördög műve) állítja szembe a hasznos idővel, a szorgalmas, munkával töltött idővel (keresztyén ember ideje). E sajátos és láthatóan duálisan szerkesztett képanyagban sajátos morális tanítás rejtőzik, szubjektív mondanivalóval, epikus megfogalmazású ábrákkal, amelyek a 19. század első harmadának templomi rajzolatait és szövegeit idézik fel.

A 18. századi ábrázolások már tovább jutnak a 17. század apokaliptikus ábrázolási rendszerén, mert már más jelentésekkel kibővítve egyéb református jelképek is megjelentek. A szőlőt csipegető fekete madarak, a Krisztus után vágyódó keresztény ember szimbólumai, a gólya, csőrében kígyóval a gonoszt legyőző Krisztus-jelkép, az őrdaru az éber figyelem jelképe, a szarvas a keresztség ill. Krisztus utáni vágy jelképe, a páva a halhatatlanságé, az egyszarvú az ártatlanságé, a bagoly középkori Krisztus-szimbólum (ahogyan vadászatkor a kikötött bagolyra tá-

11. kép. Nyúl, sok jelentése közül itt az ördög elől Krisztushoz menekülő embert ábrázolja, templommennyezet kazettája, Bánffyhunad, 1780.

12. kép. Nyúl a dárda elején (Sámson?), Gogánváralja 1506–1520. (képfestő munka)

madnak az énekes madarak), a róka a protestáns jelképrendszerben a csaló barátot, szerzetest jelenti (amint az prédikál a libáknak és tyúkoknak), tehát a jelképek továbbra is a protestáns tanítások szellemét hordozzák, most már túllépve az apokaliptikus gondolatkörön, de még őrizve annak elemeit is.

IRODALOM

Balassa M. Iván

- 1995 „Fizesse meg Te néked az Úr a Te tselekedetedet” – Bibliai idézetek a keletmagyarországi templomok festett famennyezetein és berendezésein. Sátoraljaújhely Kazinczy Ferenc Társaság, Széphalom 7.

Boros Judit

- 1982 „Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században” Művészettörténeti Értesítő XXXI. 120–132.

Daxelmüller, Christian

- 1999 „Endzeitängste”, Bayerische Blätter für Volkskunde, Neue Folge 1/26 5–14.

Dömötör Tekla

- 1986 A magyarországi őrdögikonográfia problémái, Ethnographia. XCVII. 2–4 sz. 296–309.

Gulyás Éva

- 1994 A nagykunsági református eklézsiák XVIII. századi anyakönyveinek ábrázolásai 313–319, Studia Comitatus 24. Szentendre

Gyimesy Károly

- 1944 Az ige az evangélikus egyházművészetben és reformáció a művészetben. 445–454. Evangélikus templomok, szerk. Gyimesy. Atheneum Budapest

Kálvin, János (1559)

- 1910 A keresztyén vallás rendszere. I. 147–168, Pápa

Lammel Annamária–Nagy Ilona

- 1985 Parasztbiblia Magyar népi biblikus történetek. Budapest, Gondolat

Nemeskürty István (szerk.)

- 1980 Heltai Gáspár és Bornemissza Péter válogatott művei, Eckhard S., idézi Nemeskürty 998. jegyzet, 1210. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Ortutay Gyula

- 1968 Die Faustsage in Ungarn. 267–275. Volksüberlieferung, Festschrift für Kurt Ranke, Göttingen

Ravasz László

- 1915 A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). A Magyar Ref. Egyház, Pápa

Révész István

- 1944 A templombelső tere Evangélikus templomok, szerk. Gyimesy Károly, Budapest, Atheneum

(Somorjai János)

- 1636 „Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egykori ceremoniaikrol es rendtartasokrol valo könyvetske. Az egytgyüeknek rovid tanitasukra közakarabol tsinaltatott Somorjai János Halászi Predikator által Löcsén.”

Szacsavay Éva

- 1999 A szirén, mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon, 200–209. In: Hagyományos női szerepek. szerk. Küllös Imola, Budapest Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkárság.

Török István

1985 Dogmatika, Amsterdam

Verebélyi Kincső

1988 Registrum Vivorum et Mortuorum. Református anyakönyvek illusztrációi a XVIII. századi Magyarországon. In: Megváltozott hagyomány, 479–497. szerk. *Hopp Lajos–Küllös Imola–Voigt Vilmos*, Budapest MTA Irodalomtudományi Intézet–ELTE BTK Folklor Tanszék

Verestói György

1783 Holtakkal való barátság, Hatodik oratio (Vitéz György felett 1733), Kolozsvárt

Wilhelm Károly

1975 Festett famennyezetek Bukarest, Kriterion

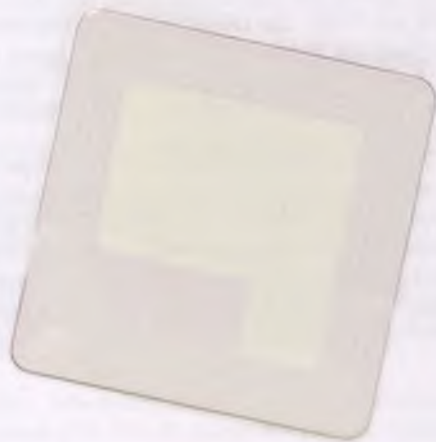
PROTESTANTISCHE TEUFELGESTALTEN IN UNGARN

Zu Beginn der Reformation blühte eine protestantische Art der dekorativen Kunst auf und dauerte bis 1680 an, bis zum Beginn der Gegenreformation. Im Hintergrund der Symbole von dekorativen Abbildungen und Bildunterschriften in Büchern, Manuskripten, auf Blättern, Möbeln und anderen Gegenständen des Kircheninneren stehen im 17–18. Jh. wahrscheinlich die protestantischen Dogmen und Programme. In den herrschenden Blumenkompositionen der protestantischen Kirchen sind nur wenige figurale Darstellungen hineingeordnet, das bestärkt uns in der Annahme, daß sie von bestimmter geheimer Bedeutung sind. Unter den protestantischen Darstellungen ist der Teufel in Menschengestalt mit Pferdehufen kaum bekannt geworden, aber es gibt viele Darstellungen des Wirkens dunkler Kräfte.

Der Teufel gilt – wie im Christentum im allgemeinen – auch nach kalvinistischem Dogma und Kalvins Werk ein gefallener Engel. Wie eine Kirchenordnung von 1636 schreibt, ist er ein Geist und realisiert sich in vielen Gestalten: als Tier, Mensch, sogar auch verborgen in der Engel figure des Lichts. Das illustrierte Titelblatt der *Matricula Debreciensis* 1760 schließt diesen Gedankenkreis. Die ähnliche Zeichnung eines Engelpaars mit Hufen zeigt auf der einen Seite eine Gestalt mit Fackel als Engel des Lichts, auf der anderen eine Gestalt mit Mercuriusstab (*caduceus*) als Engel der Dunkelheit, also als Teufel. Bekannte Abbildungen dieser Zeit zeigen viel öfter den Teufel als Schlange, Drachen, Löwe, Sirene, als unzüchtiges Weib von Babylon, als „Bakkus“ (*Bacchus*, Symbol der Trunkenheit), als Türke und Doppeladler, als Todfeind in der Zeit der Türkenherrschaft und als Kämpfer gegen die Habsburger, seltener aber haben die Darstellungen zwei oder mehrere Bedeutungen, z. B. der Rachen einer Bestie, ein fliehender Mensch im Hintergrund, ein auf den Berg laufender Hase: vom Teufel zu Christus flüchtender Mensch oder der Hase als Symbol der Angst oder Unzucht.

Die Abbildungen aus dem 17. Jh. – in der getäfelten Decke (Kassettendecke) der Kirche von Tancs, 1676, – die Arbeit des Schreiners *Parajdi Ilyés János* – zeigen Ängste der Endzeit. Die Bilder mit biblischen Untertexten verweisen auf Sünden, also auf das Machwerk des Teufels. Im 18. Jh. erweiterte sich der Gedankenkreis der Abbildungen gemäß dem besonderen protestantisch-theologischen Gedankengut. So sind z. B. die Zeichnungen einer Geige und einer Spieltafel gegenüber einer Sichel in Weizengarbe entsprechende Allegorien von schlechtem teuflischen („Lust und Spiel“) gegenüber gutem christlichen Zeitvertreib („Fleiß und Arbeit“).

Éva Szacsavay

KRÍZA ILDIKÓ

HAINBURG MEGVÉTELE

Egy történeti ének Mátyás király csatájáról*

„Teljes életében kardját úgy forgatta,
Hogy a török erőt mindenkor lenyomta.”
(Veszelszki Antal)

A legyőzhetetlen Mátyás király¹ alakja a magyar népköltészetben ritkábban jelenik meg, mint a szerb és horvát hagyományban,² a folklórgyűjteményekből is gyakran hiányzik,³ pedig kétséget kizáróan része volt a magyar nyelvű hagyománynak. A történeti énekeknek volt jellegzetes témája a hősi harc, amely a 16. századi divat után elhanyagolta ezt a témát, egyes elemei a mesékbe, tündérmesékbe kerültek. Ebből következően a magyar Mátyás-hagyomány is eltávolodott a harcok leírásától, a háborús eseményektől, párviadaloktól, helyette az okos király szimbolikus alakja lett népszerű, illetve az álruhában országot járó, szegényeket megsegítő igazságos király jelent meg.⁴ A 17. században az ország sorsáról szóló, történeti személyeket említő énekekben neve még együtt szerepel a világbíró Attiláéval,⁵ a kardot is tőle vagy világbíró Nagy Sándortól örökölte,⁶ esetleg hasonló csoda látomás révén. A 18. századi néphagyományra támaszkodó Gaál Sándor gyűjteményében találta Ipolyi azt a mondát, amely szerint Mátyás királyfi „fáradtan alszik egy fa alatt és álmában látja, mint egy tisztelt hófehér hajú ősz előtte megjelenik, mint két kezében meztelen kardot tartva, mélyen meghatván magát a kardokat előtte földbe ássa és eltűnik, mire a fán ülő szarka csörgése felkelti a királyfit, elbeszéli álmát hű szolgájának, ez felássza a földet s azonnal eltűnnek a kardok, melyeken a felírás olvasható »győzni fog«, a harcban állva a kardok azonnal az egész sereget összevágják”.⁷

A régi Mátyás-hagyomány témáját egy ismeretlen ponyva örököltette ránk, amelyben a legyőzhetetlen Mátyás király hainburgi csatáját történeti énekben adja elő. A száj-

* Dolgozatomat az OTKA program segítségével írtam és szeretettel ajánlom Galambos Iréneusz atyának a várvidéki magyarság sorsának avatott ismerőjének.

¹ *Teke Zsuzsa*: Mátyás, a győzhetetlen király Bp. 1990. 23.

² *Krstic, Branislav*: Indeks motiva narodnih pesama balkanskih slovena. Beograd, 1984.

³ *Kríza Ildikó*: Mesék és mondák Mátyás királyról. Bp. 1999.

⁴ *Kríza Ildikó*: Rex lustus- Rex Clarus. Mátyás király a néphagyományban. In: Hunyadi Mátyás. Emlekkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. (Szerk. Rázsó Gyula-V. Molnár László) Budapest, Zrínyi, 363–410.

⁵ *Valkai András*: Az magyar királyoknac eredeteről. Régi Magyar Költők Tára XVI. század IX. k. Bp. 1900. 22.

⁶ *Szőrényi László*: Meghalt Mátyás, oda az Isten kardja című írásában mutatja be a toposz továbbélését.

Szőrényi László: Hunok és jezsuiták. Bp. 1993. 110–118.

⁷ *Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia Pest 1854. 508.

hagyomány fejlődését ismerve különleges, hogy a 18. század végén közzétett ponyva egyesíti a történetírásban az írásos és folklór előzményeket. Részletesen tárgyalja Mátyás haditetteit, bőven merítve az egykorú történetírásból,⁸ de egyúttal felhasználja a szájhagyomány elemeit. A ponyva a kor történelemszemléletének megfelelően az egész Hunyadi család történetét összefoglalja, népszerű történetírásként. Ebben a históriában található 154 verssor. A prózához illeszkedő versbetétek egy része 16. századi ének, részint újonnan született versbetét, amellyel az összeállító színezte a krónikás ismeretek tömör összefoglalását. A história címe barokkosan terjedelmes: „HISTÓRIA / Melly / Magában foglalja Vitéz / HUNYADI JÁNOS / Nemzetsége eredetét és a' Török / ellen viselt hadait; / Ugy nem külömben / Ama' Híres, Nagy emlékezetű / FIJÁNAK / MÁTYÁS KIRÁLY, / Örök emlékezetre méltó hadakozásait; / kitől mind a' Nap keleti, mind a' Nap nyú / gotti Tsászárok félték, és rettegetek: a' / melly-is / A Magyar Országi Históriaikban gyö / nyörködőknek kedvéért (hogy kiki a' mi / Eleinknek derék viselt dogaik le-írásához kevés / költséggel juthassan) öszve-szedettetett és ki- / botsátott / Budán, Katalin Landererné betűivel. 1776.”⁹

Az ismeretlen szerző világosan megfogalmazott célja, hogy az érdeklődők elé tárja a törökverő Hunyadi Jánosnak és Mátyás királynak az „örök emlékezetre méltó hadakozásait”. Ebből következően a hangsúly a csaták bemutatásán van. A 32 oldalas kikalakú ponyván összesen 52 hadi eseményről tudósít. Minden egyéb leírás, életrajzi adat a történet kiegészítéseként jelenik meg, kerek egészzé téve a hősök életét. Az olvasmányosságra törekvő szerző a ponyva elején a Hunyadi család eredetét meséli el bizonyíthatóan Heltai krónikája alapján.¹⁰ Ezek után kerül sor Hunyadi János főbb csatáinak leírására, majd a nándorfehérvári diadalt követő halálát említve Hunyadi László kivégzéséről szól. A két ívből álló ponyva *A* és *B* jelzetű részének a második egysége teljes egészében Mátyás király életével foglalkozik, a királyválasztástól a haláláig, kiegészítve János herceg történetével.¹¹

A ponyva egészét áttekintve meggyőződhetünk, hogy három generáció életének lényeges eseményeit foglalja össze, amelyek között különösen nagy jelentőséget kap a hainburgi csata. Mátyás hadi tetteinek felsorolásában összesen 34 hadi esemény, háború, kisebb viadal, várfoglalás és csataleírás közül kiemelkedik a Bécs elfoglalását megelőző „Hamburg bevétele”-ként említett esemény. Fontosságát a politikai indítékok részletezése, a történeti események logikus felsorakoztatása mellett a versekkel színesített eseményrajz emeli ki. A rendelkezésre álló 15–18. századi forrásokhoz hasonlítva az 1776-ban kiadott ponyvát megállapíthatjuk, hogy a hainburgi eseményekről szóló történeti ének kivételes és egyedülálló. Számos helyen a 17. századi vitézi énekek hatását mutatja, de mégis egységes stílusú, szerkezete átgondolt, jól felépített és verselése gyakorlott költőre vall. A költemény speciális helyét mutatja Mátyás személyes részvételének hangsúlyozása, másrészt a harc előzményének, folyamatának, eredményének hármastagolása. Az ének eltér a ponyva krónikamondó stílusától, személyes hangvétellel az aktív

⁸ Elsősorban a két legnépszerűbb történetírára, Bonfini és Heltai krónikájára kell tekintettel lenni. 1734-ben újra megjelent Bonfini krónikája és ezt a pozsonyi kalendárium népszerűsítette. Hasonlóképpen Heltai Gáspár Krónika az magyaroknak dolgairól alapja volt a népszerűsítő történetírásnak.

⁹ A históriát bemutatta: *Kríza Ildikó*: Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból. Irodalomtörténeti Közlemények 1992. 607–615.

¹⁰ A Hunyadi család eredetét Bonfini két különböző változatban adta elő. Heltai nyomán terjed, hogy Zsigmond király törvénytelen kapcsolatából született Hunyadi János. A ponyva majdnem szó szerint ezt a változatot vette át. Vö. *Kríza Ildikó*: A Mátyás-hagyomány a 18. században. Népi Kultúra – Népi Társadalom XVIII. Bp. 1995. 125–126.

¹¹ Mátyás törvénytelen fiát következetesen Hunyadi Jánosnak, János hercegnek mondja.

részvételt hitelesítő módon mutatja be a csatát. A ponyva más részéhez hasonlítva ez a vers önálló szerves egység, szövegkörnyezetből kiemelhető kerek egész történeti ének. Míg a história egyéb helyén található versbetétek illeszkednek a szöveghez a hősök jellemét dicsőítve, vagy részleteket mutatva más költeményből, itt egy teljes csataleírás kapunk. Ebből a speciális helyzetből következően a hainburgi csatáról szóló történeti ének nem csupán illusztráció, hanem olyan alkotás, amely véletlenül ebben a ponyvában maradt ránk, sejtethően teljes terjedelemben. Tartalmában is egyedülálló, mert Hainburg ostromát a Mátyás királyról szóló írások szűkszavúan vagy kicsit részletesebben említik attól függően, hogy Bécs bevétele milyen szerepet kap, de ilyen súllyal sosem szerepel. Mai ismereteink szerint ez az egyetlen történeti ének Hainburg ostromáról, ami a 18. századi ismeretlen ponyva betéteként maradt ránk, és a Mátyás-hagyománynak eddig elveszettnek hitt ágát mutatja.¹²

A ponyva szerzőjéről keveset tudunk. A história a kor szokásához igazodva korábbi forrásokra támaszkodik, azokat szabadon átírva foglalta össze a mondandót, egyes részek szerzőjét nem említi, a saját nevét is elrejtette a sorok közé. A *B* iv 5. levelén találunk egyetlen utalást az összeállítóra a következőképpen: „Mátyás királyról Veszelszki Antal hozzá adott versei”. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy amit eddig olvashattunk vagy később olvasunk, azt szintén ő szedte egybe. Ennek ellenére az egyes részletek szerzőjét megnevezhetjük, mint például Hunyadiáról szóló dicsőítést Nagyáncsaitól vette át,¹³ míg más részletek filológiája maig tisztázatlan. A kéziratok és nyomtatott források komparatív vizsgálata a szerzőség kérdésének feltárásában. Ha megmaradtak a források és tudjuk, hogy kitől vette át sorait a kompillátor, rekonstruálhatjuk az előzményeket és az átalakítás mértékét. Máskor nehéz a helyzet. Esetenként joggal feltételezzük, Veszelszki Antal saját tudására támaszkodva átköltötte a verseket.

A ponyva címlapján – mint idéztem – olvasható az a személytelen megjegyzés, hogy a „Magyar Országi Historiákban gyönyörködőknek kedvéért *össze-szedettetett és kibotsátott.*” Vagyis nem közli, hogy ki szedte össze, kinek a felkérésére készült a mű. Eddigi ismereteink szerint a kiadók ritkán voltak olyan anyagi helyzetben, hogy megrendelhetek volna egy-egy könyvet, rendszerint „hozott anyagból” dolgoztak. Ebben az esetben is erre gondolunk. A *B* iv 5. levelén található utalás alig kelti fel a figyelmet, mert a szerző továbbra is névtelenségbe burkolózik. Hainburg elfoglalása a 16–18. században keletkezett írásoktól eltérő szemléletű, 18 strófa terjedelmű alkotás. Újból hangsúlyozza a szerző a névtelenséget, mondván: „A’ melly hadi dolgokról a’ *Vers-szerzők e’ képen irtanak: a’ mint rendel következnek*”. A régi historiák mintájára tudatos volt a „névtelenség”, mert az általánosan tudott dolgokat így módon lehetett könnyen érzékelteni. Nem szokatlan, de mégis egyedül a Mátyás királyt dicsőítő ének mellett olvashatjuk a szerző nevét: Mátyás Királyról Veszelszki Antal hozzá adott versei, a’ ki nem tsak e’ Verseknek; de a mit eddig olvastál és olvasni fogsz a két utolsó levelén, ő szedte egyben”.

¹² Kriza 1995. i. m. 121–127.

¹³ Veszelszki Hunyadit így ismerteti: „Vala pedig Hunyadi János közép ember, temérdek nyakú, gesztenye színű, fodor hajú, nagy szemű, kegyelmes tekintettel, piros orczájú, és mindenbe Fejedelemhez illendő, szelíd erköltsű, mert...” inentől kezdve a kijavított Nagyáncsai-verset közli:

Nálánál markosabb a’ kardoskodásban / Lovaglásban bátráb’, könnyeb’ az ugrásban /
Erősebben vető a’ kopja hányásban; / Kűszködésben erősb’ s gyorsabb a futásban
Termete deliáb’, elmére fontasabb, / Urához hűsegesb; másokhoz nyájasabb,
Tetzetes palotán, mezőn katonasabb, / Nem sok volt sem vigab’ sém bátorságosabb.

Kriza 1992. i. m. 144.

Ki volt Veszelszki Antal? Róla nem sokat tud az irodalomtudomány. A szorgalmas, lelkiismeretes kortárs Sándor István (1750–1810) szedte össze mindazt, amit tudni lehetett.¹⁴ A *Magyar Könyvesház* adja mindmáig a legrészletesebb felvilágosítást. Az ő művének adatait vette át Danielik József,¹⁵ majd később Petrik, Szinnyei és még néhány lexikon.¹⁶ Az adatok szerint Veszelszki orvosdoktor, jeles botanikus volt. Nyelvezete szerint valószínűen Dunántúlon, talán éppen Sopronban született 1730 körül. A 18. század végén Pesten tartózkodott, és a 19. század elején Vácon halt meg. A bizonytalanságot sejtető mondatokkal éreztetni kívánjuk, hogy a fenti adatokra a munkáiban található utalások, műveinek megjelenési helye alapján lehet csak következtetni.

Veszelszki írásai között szerepel egy költemény, „*A Nagy Terézia magyar királyné felől gyászos óhajlás*”, amit 1780-ban írt, valószínű Landerernél jelent meg Budán, de szövege eddig nem került elő, rávonatkozó irodalmat sem ismerünk. A címből csak sejteni lehet, hogy Mária Terézia halálának évében a kor divatja szerint készült halotti vers lehetett, talán ponyvalapra nyomtatva, a német *Flugblatt* mintájára, amiből egyetlen példány sem került elő. Valószínű gyakorlott versíró volt, mégis egyedül Mátyás király énekét vallotta sajátjának. Botanikusi tevékenységéről több publikáció vall. A leghíresebb *A növény-planták országból való erdei és mezei gyűjtemény vagyis fa és fűvészkönyv* (Pest, 1798). Feltételezések szerint ugyanebben az évben készült a következő munkája is, a *Százesztendős Kalendárium vagy-is az esztendőnek XII hónapjára alkalmazott majoros gazda*. Nevének feltüntetésével adta ki *A magyarországi méhtartás* című munkáját 1782-ben és 1795-ben Vácott. Neki tulajdonítható még néhány név nélkül közlött munka: *Huszonöt esztendőre szegődött házi és mezei szolga* (Vác, 1797) és a *Házi orvosságok* (Vác, 1795, 1801), amelyben a gyógynövények hasznosítására ad gyakorlati tanácsot. Publikációs tevékenysége a fentiek ismeretében az 1776–1801 közötti negyed évszázadra tehető.

A rövid felsorolásból látható, Veszelszki a Mátyás-histórián kívül még hat művet írt – néhány több kiadásban is megjelent –, mégis az utókor elfeledkezett róla. Mindössze ennyit tudhatunk a szerzőről, aki a különböző tudományos eredményeket magyar nyelven sok területen népszerűsítette. Névtelenségének egyik oka, hogy ő maga sem tartotta fontosnak saját nevét szerzőként feltüntetni, esetleg a szövegbe rejtette el. Más versét nem ismerjük, de az a 154 sor, amit a história tartalmaz, arra enged következtetni, hogy a históriás ének stílusban könnyedén írt, ütemei hibátlanok, rímei választékosak, érettebbek, mint az elődöké, továbbbélteve a kuruc kor szellemét.

Veszelszkinék Mátyás király iránti érdeklődése összefügg a század tudományos irányával. A históriája kettős funkciójú, mert egyrészt az objektivitás igényének látszatát kelti, forrás-közvetítésre vállalkozva, másrészt az ország nagyságáért, egységéért, területének kiterjesztéséért, védelméért küzdő, népe érdekeit képviselő igazságos uralkodó idealizált képét alakítja, erősíti. Veszelszki írása a legyőzhetetlen Mátyás-mítosz továbbélítője a 18. században. Látszólag pontos történelmi képet ad az események száraz felsorolásával, de a versbetétekkel, és más folklorisztikus részek beillesztésével az érdeklődő közönség átlagos igényéhez igazodott.

¹⁴ Sándor István: *Magyar Könyvesház*, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások szerint való rövid említésök. Győr, 1803. 212.

¹⁵ Danielik József: *Magyar írók*. II. Pest, 1858. 375.

¹⁶ Szinnyei József: *Magyar írók*. XVI. Bp., 1914. 1170. (Ő tudósít arról, hogy a botanikus Borbás Vince kutatásai alapján a névtelenül megjelent szakírók közül melyek tulajdoníthatók neki.) Vö. Pallas Nagy Lexikon XVI. Bp., 1897. 813. Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája* 1712. 1800. Bp. 1888.

A 18. században megnőtt az érdeklődés a magyar történelmi múlt ismerete iránt, bár nem volt divat históriát írni.¹⁷ A tudományosság fejlődésével a történetírás új irányba kezdődött. Éppen ezért jelentős a Mátyás-história.¹⁸ Ha ismerjük a kor nemzeti kultúra felé fordulását, kijelenthetjük, ez mégsem volt anakronisztikus.¹⁹ A nemzeti irodalom és a nemzettudat formálása nyíltan megvallott cél volt. Dugonics írja: „Azon iparkodtam, hogy honi történeteinket vegyem írásomnak tárgyául s főképpen azon embereket országunkban, kik midőn éltek, nagy névben és böcsületben voltak: de holtuk után feledékenységbe jöttek, hogy ha annyi derék tetteik vagy hitván kis íráskában, vagy a parasztok szájába nem forogna, mivel íróink semmit sem hagytak írva felőlök, örök feledékenységben a setét tartománynak völgyeiben heverének.”²⁰ Művelődéstörténeti kutatások eredményeiből tudjuk, hogy éppen ebben a korban megélenkült a Hunyadi család és különösen Mátyás király iránti érdeklődés. Ekkor készült el az első Mátyás-életrajz Fessler Ignác munkájaként (*Mathias Corvinus*, Breslau, 1793–94), érdekes párbeszédben előadó stílusban. Az is figyelemre méltó, hogy a század folyamán Bonfini krónikáját négyszer adták ki, megjelent magyarul, latinul, németül (Frankfurt 1713, Pozsony 1744, Kalocsa 1770, és 1771-ben a Lipsiai kiadás jegyzetekkel bővítve jelent meg). Galeotto elmés történeteit Bocatius tolmácsolásában 1623-ban újra kiadták, amelyek később 1746-ban Bécsben ismét napvilágot láttak. Annyi bizonyos a győri és kassai kalendáriumok ismeretében, hogy a korabeli könyvkiadók a bécsi kiadást használták, a naptáraik színesítésére átvették a Mátyás-történeteket, anekdotákat.²¹ Heltai krónikája szintén új kiadást ért meg ekkor, ezúttal Győrben 1789-ben jelent meg. Elkezdődött a tudományos megismeréshez nélkülözhetetlen források számbavétele is. Kelcz Imre jezsuita pap szorgalmas munkája nyomán négy kötetben tették közzé Mátyás leveleit Kassán 1743–44-ben. A levelek nagyszombati, kolozsvári, pozsonyi kiadásai pedig nemcsak népszerűsítették a Mátyás iránti érdeklődést, de továbbfejlesztették a róla szóló ismereteket. Emellett nem feledkezhetünk meg az ebben a korban divatos iskolai színjátszásról. A színművek legnépszerűbb történeti hőse Mátyás király volt.²²

A felvilágosodás korában a nemzeti király népszerűsége megnőtt az előző évszázadhoz hasonlóan. Népszerű és tudományosnak tartott írások egyaránt bizonyítják az anyanyelvi műveltség felé fordulást. A 18. században az iskolás kultúrától, a művelődés lehetőségétől távolabb lévők számára készültek a ponyvák és az ő igényeiket elégítette ki a ponyva és a sokféle kalendárium.²³ Veszelszki históriája ebbe a sorba tartozik. Mellette

¹⁷ Dugonics András az *Etelka* című regényének lábjegyzetében, vagy a *Toldi* című drámájához fűzött megjegyzéseiben írja, mennyire fontosnak tartja az olvasni tudók elé vinni a történelmi múlt eseményeit, hőseit. Vö. Dugonics i. m.: *Jeles történetek, mellyeket a magyar játékszínre alkalmazott* (Kún László, Báthory Mária, Toldi). Pest 1794. 9. és 69.

¹⁸ R. *Várkonyi Ágnes*: A polgári történetírás története Bp. 1978. I. 104.

¹⁹ *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 553.

²⁰ Dugonics 1794. i. m. 10.

²¹ A XVIII. század Mátyás király iránti érdeklődéséről bővebben: *Kriza Ildikó*: A sokarcú Mátyás-hagyomány. Ismeretlen Mátyás-ének és monda a XVIII. századból. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. (Szerk.: *Halász Péter*.) Bp. 1991. 671–676. A győri kalendárium népies hangvételét bizonyítja *Szilágyi Ferenc*: *Elmét vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749–1844-ig tartó időszakából*. Bp. 1983.

²² Az iskolás színjátszás révén a Mátyás-drámák hatása a XVIII. században még számottevő volt. Vö. *Esze Tamás*: A kurucok Mátyás-drámája. Irodalomtudományi Közlemények 1958. 1–18. *Kilián István*: *Törökverő magyarok az iskoladrámában*. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 1973–1974. XI–XII. Eger, 1974. 171–192. *Staud Géza*: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I–III. 1561–1773. Bp. 1984–1988. *Kriza Ildikó*: Egy jezsuita Mátyás-dráma folklór vonatkozásai. In: A magyar színház születése. (Szerk. *Demeter Júlia*) Miskolc, 2000. 74–87.

²³ *Kriza* 1995. i. m. 128.

mindenképpen figyelembe kell venni azt is, hogy Görcsöni históriás éneke, amelyet Heltai Cancionáléja tett híressé 1575-ben, ekkortájt újból kiadásra került. Két évtizeden belül háromszor jelent meg: Nagyszombatban 1745-ben, Kolozsvárott 1746-ban, Kassán 1764-ben adták ki. (Ez utóbbi helyen 1792-ben ismételtlen megjelent.) A felsoroltak szellemében úgy látszik, a 18. század műveltségi vonalába bele illik Veszelszki históriája, aki felhasználta a 16. századi előzményeket, ismerte a régebbi írásokat, és azokat a kor ízlése szerint átalakította, olvasmányos stílusban közvetítette a fontosnak tartott tudnivalókat. Számba véve azokat a hatásokat, amelyek Veszelszkit érhatték, megértjük azt az eklektikusságot, ami a históriát jellemzi, valamint azt is, hogy a szerzőség homályban maradt. A tudományos munkák iránt érdeklődő botanikusról, orvosról feltételezhető, hogy ismerte a korabeli kiadványokat, és azoknál szélesebb tudással rendelkezett. De egyértelműen látszik, hogy élete célja a tudás népszerűsítése volt.

Az 1776-ban kiadott ponyva – mint említettem – különösen nagy jelentőséget tulajdonít a Bécs elfoglalását megelőző hainburgi csatának. A korábbi históriák nyomán a város neve ebben a ponyvában is *Hamburg*, de a félreérthetőség miatt, csak az idézetekben ragaszkodom a régi szóhasználathoz. A ponyva fő célja a Hunyadi család győzelmes csatáinak minél teljesebb ismertetése. Mátyás, a legyőzhetetlen király ekkor már megvívta 30 győzelmes csatáját. Hainburg megvételéhez érve hirtelen megváltozik a krónikás stílusa, epikus lesz, eltér az előző részek összefoglaló tömör tényközlésétől. Érződik, hogy ez az esemény valami miatt különösen jelentős. Ha a terjedelmet nézzük, látható, hogy a két ívből álló, 2x16 oldal terjedelmű históriában a felsorolt 52 csata között ez az egyetlen, amelyet 86 sorból álló versben mond el négy oldalon. Ráadásul a strófákat megelőzően a történeti összefüggéseket részletezi, jól felépített, logikus rendben. Az esemény hátterének ismeretében lesz érthető, hogy a törökverő Mátyás király 1482-ben miért fordult a német császár ellen, és mi az oka, hogy a korábban törököktől fenyegetett, olaszoktól szorongatott király serege éppen nyugatnak tart. „Hada len ismét Friderikus Tsászár ellen, ki 'a kötést és frigyét meg nem állotta, melyet Mátyással tett, hanem fel-bontotta a' békességet.²⁴ Azért Stiriára küldé Székelyt²⁵ a' király, ki hadi fortálllyal Potolit, Regedét, több Városokkal együtt Mátyás Király számára foglalta: ezt halván több Várok-is meghódúltak. Az alatt Ali Bégh hatvan ezer Törökkel Erdélybe jöve, Kire az Erdélyi Vajda Bathori és Vitéz Kinisi Pál küldettek a' Királytól, és a' kenyér mezein vele meg-ültköztek, hollott igen meg-verték a' Törököket de maga Ali Bégh el-szaladott itt harmintz ezer Török esett-el, Magyar pedig 8. ezer.²⁶ Bajazet második len Apja után Tsászár, ki Zizimust a' maga öztét a birodalomból ki verte, és háromszor véle mog ütközött,²⁷ mellyből-is Mátyás alkalmatosságot vett, minden erejét 'a Friderikus Tsászár ellen indította Ausztriára, és ezen esztendőben a' Hamburgi Várost Várral együtt meg-vette Frideriktől.”²⁸

A hainburgi csata előzményeinek részletezése után érdektelen Bécs elfoglalása. A ponyva szerint korona, vagyis a koronát jelképező önálló királyi hatalom védelmében Mátyás a „szószegő császár” ellen, és a jól felkészült hadával áldozatokat hozva eléri célját, igazolva ezzel is a köztudatban élő igazságos uralkodó tettének helyességét.

²⁴ A „felbontott békeség” az 1477-es békeszerződésre utal, amely szerint Mátyást jelentős pénz illeti, másrészt arra, hogy 1481-ben III. Frigyes császár seregei benyomultak Magyarországra egészen Győrig. Ki-mondatlanul szól a vers a trónöröklés kérdéséről is.

²⁵ Székely Jakab Szapolyai Jánossal együtt Stájerországban harcolt III. Frigyes ellen.

²⁶ Az 1479-es kenyérmezei csata után Kinizsi több harcot folytatott a török ellen szerb, bosnyák földön.

²⁷ Bajazid és Dzsem trónviszályra utal a szerző.

²⁸ 1482-ben a város körülvételével kezdődött a harc és kilenc hónap után szeptember 30-án foglalta el Hainburgot Mátyás király jelentős anyagi és személyi áldozat árán.

Veszelszki összeállításában Hainburg ostroma azért lehetett jelentősebb Bécs bevételénél, mert éppen 1776-ban, Mária Terézia uralkodásának idején méltatlan dolog lett volna a császárváros elfoglalását, kiéheztetését, szenvedését elfogadható stílusban népszerűsítő olcsó ponyván közzétenni. A história a kortársaknak, a művelődni vágyóknak készült, és bár Bonfinitól kezdve minden krónikában nagy hangsúllyal szerepel Bécs „megvétele”, Veszelszki mindössze három sorba sűrítette mondandóját: „Harmintz harmadik és negyedik hadával Mátyás Király Bétsét a' fő Várust, azután Német Újhelt, meg-vette és egész Ausztriát a' Római Friderik Tsászártúl el foglalta, és birodalma alá hódoltatta, kit mind holtáig békeséggel bíra.” 1776-ban a nagy nemzeti király dicsőítése és nem Bécs elfoglalása fontos, ami egyet jelent a korona érdekeinek védelmével. Ténylegesen a magyar korona Budára szállítása ez idő tájt aktuális kérdés volt. 1790-ben a korona hazahozatalát köszöntő ponyva ugyanabban a szellemben ünnepli az országot jelképező királyi szimbólum Budára érkezését, mint amilyen tisztelettel szól Veszelszki Hainburg ostroma kapcsán a korona védelméről. Veszelszki soraiban a koronáért folyó harc valóban a korona megvédését jelentette, a visszaszerzése konkrétan is értelmezhető. A versben az áldozatot vállaló magyarok küzdelme egyszerre konkrét és jelképes. A krónikában olvasható, hogy III. Frigyes a „kötést és frigyét nem állotta”, azért bomlott meg a béke, tehát Mátyás jogosan fordult a császár ellen, és támadt nagy sereggel országos előkészületek után. A készülődés lendületes leírása együtt szerepel a humanista szellemű elemelkedéssel a béke és háború ellentétéről. A Mátyás-hagyomány egészen belül hasonló történeti éneket nem ismerünk.

Mátyás király hainburgi csatája ebben a versben egy nagy történelmi vízió, egységes, szép történeti ének. Nem bizonyítható, hogy Veszelszki a szerző, mert a verssorok a 17. századi vitézi énekek frázisaival csengenek össze, és ő maga pedig ezt írta: „hadi dolgokról a' Vers-szerzők e képen irtanak: a mint rendel következnek”, de a szerzőség nem is zárható ki, hiszen majdnem szó szerinti egyezést találhatunk a Mátyást dicsőítő énekekben néhány lappal később. A tudatos szerkesztésből kiviláglik, hogy a ponyva a vers történeti aktualizálásának látszatát kerüli. Így érthető, hogy a vers után újból leírja a súlyos hadi esemény okát, a német császár és a király közti egyezség megbomlásáról. Itt jelenik meg először nyíltan a trónöröklés kérdése, a korona birtoklásának valódi értelme, amit meglehetősen bonyolultan fogalmaz meg a következőképpen: „Oka ennek ez vala: mert Mátyás Király fölötte igen nehezteli vala azt a' kötést, a' Tsászárral a' Koronáért mellyet tett vala, mivel hogy látta, hogy ő néki gyermekei nem volnának, és mind azon mesterkedik vala, miképen Hunyadi János Hertzeget (egy ágyassátúl való fiát) hadhatna maga után a Királyságban, Azért mikor a' Tsászárt, soha sem szép szavával, sem maga ajánlásával, sem követi által arra nem vihette volna, annak a' köztök való kötésnek hogy engedne, úgy kezde reá hadakozni, gondolván azt, hogy, ha nem külömben, de haddal-is reá kinszeritti a' Tsászárt, hogy a' kötés levelet vissza küldje néki és engedjen a' kötésnek, de ugy sem tehette szerét a' Király.”

Veszelszki szerint Mátyás igazságos harcot folytat Hainburg ellen, mert a trón megtartása, a fia trónutódlása a cél. A háború kapcsán nincs szó Mátyás király Német Római Birodalom iránti aspirációjáról, sőt bizonyos tekintetben lojális Frigyeshez. Bécs elfoglalása kizárólag az ország érdekében történt. A béke megteremtése a harmonikus élet biztosítása csak ilyen előzményekkel volt lehetséges.

A hainburgi csata fontosságát az előkészületek részletezése mutatja. A török szultán halála utáni trónviszályok is csak azért kerültek a krónikába, úgyszintén a kenyérmezei csata áldozatainak számát azért kisebbíti a törökök veszteségeihez hasonlítva, hogy Mátyás uralkodói és hadvezéri erejét mutassa. Míg Bonfinitól kezdve a történetírás min-

dig Bécs elfoglalására tette a hangsúlyt, és a véres, sok áldozatot követelő hainburgi csatát a győzelem ellenére is csak érintőlegesen említették, addig Veszelszki ezt megfordította, nála elsikkad Bécs ostroma, fontos hadi eseménnyé magasodik a legfontosabb erődváros bevétele.

Hadi készülétek mindenütt láttattak,
Tábori eszközzel szekerek rakattak,
Nyergek, tsináltottak, lovak patkoltattak,
Pantzél, Sisak, karvas, pais forgattattak.

Romoly a' békesség, hadak kiáltotnak,
A' kapa, és szántó-vas heverni hagyatnak,
Kin Ceres és Bakus meg-szomorítatnak,²⁹
Mert ez kenyér, amaz bor nélkül hagyatnak.

Szokott vadászatja múlik Dianának,³⁰
Halván harsagását Mars trombitájának,³¹
Annyi bátorságot nem ígér magának,
Hogy most álla lesét erdők árnyékának.

Apolló is félben hadja diktálását,³²
Változtatni kezdi a' Musák lákását,³³
Tágitja Cloris is a' kertek járását,³⁴
Bátorságosb helyen rendeli szállását.

Ott hadja Neptunus halá szó tanáját,³⁵
Triptolemus fútvá hordja gabonáját,³⁶
Szaladva kergeti Titirus is nyáját,³⁷
Bizvást Aristeus sem tölti tonnáját.³⁸

Pán göböllyeinek nints szabad leglése³⁹,
Púha himennek - is délig heverése,
A' hadak hírére van eszek veszése,
Innét ida 's onnét tovább költözése,

Félelmésé lészen a' bátorságos út,
Fel-verett szekéren lát a' Kalmár sok bút,
Míndene prédára 's káros szakmányra jút,
Az ijett szegénység egy helyből másba fút.

²⁹ Ceres, Jupiter lánya, a vetések védelmezője, Bacchus, Jupiter fia, a bor istene.

³⁰ Diána, Jupiter leánya, a vadászat istene.

³¹ Mars, Romulus és Remus atya, a hadisten.

³² Apolló, Jupiter fia, múzsák fejedelme.

³³ Múzsák Zeusz lányai, a tudományok, művészetek istenei.

³⁴ Chloris a zöldellő kert megszemélyesítője.

³⁵ Neptunus a tengerek istene.

³⁶ Triptolemos a földművelés megteremtője.

³⁷ Tityrus görög pásztor.

³⁸ Aristeus az olajtermelés feltalálója.

³⁹ Pán, a legelők, erdők védőistene.

A harci készülődések a békességgel szembeállítva válnak szemléletessé. A hadi lelkesedést nyergek, patkók, sisakok készítése jelzi, amivel együtt jár a békesség és biztonság eltűnése. Az iskolázott műveltségű szerző a földművesek, pásztorok isteneit idézi, antik mondák hőseinek sorsát eleveníti föl, rámutatva a háborútól sanyargatott kétkezi emberek sorsára. Ceres és Bacchus segítségével nélkül kenyér és bor nélkül marad mindenki, de Triptolemos elrejti a gabonát, Tityrus meg a nyáját, Aristeus az olajat. Neptunus felhagy a halászzattal, Tityrus biztonságosabb helyre viszi a nyáját, sorolja a szerző a háború közeledtével erősödő veszélyeket. Az istenek sorsán keresztül az egyszerű emberek életére pillant. A hadi készülétekben a kereskedők vagyonát jelentő szekeret feldűlják, az értékek kárba vesznek, a régi biztos utak félelmissé válnak és „az ijett szegénység egy helyből másba fut.” A szerző nem feledkezik meg a költőkről sem, mondván háborúban hallgatnak a Múzsák, és Apolló is felhagy a verseléssel.

A háború kezdetét az „eresztett zászlók” jelzik, a csata résztvevői, akik az ország minden részéből és rétegéből jöttek, urak, nemesek, „király neméből eredt fő emberség” mellett hópénzes katonák, szabad legények, különböző nemzetiségűek, a király mellett állnak.

Az alatt jel adó trombiták harsagnak,
Hogy kiki fel-üllyön, 's indúllyon jelt adnak,
Az eresztet Zászlók mezőkben lobognak,
A' sok szép seregek alattok villognak.

Országunknak színe, sok Ur, sok Nemeség
Király neméből eredt fő emberség,
Hó pénzes Katona, sok szabad Legénység,
Magyar, horvát, olah, tót, rátz, és székelség

Gyűjteti hadait ilyen seregekben
A' mellyeket maga vere szép rendekben,
Maga-is Király öltözik fegyverben,
Sok Ur, és fő rendekkel érkezik köziben.

A vers történeti anakronizmusa nem vitatható. A csata élén a középkori elvárások szellemében a király áll, mint írja: „Maga-is Király öltözik fegyverben... Kardot kött Mátyás-is”⁴⁰ és mesei hős módján harcol: „meg indul hadával, szaguldik a' lóva Pegasus szárnyával”. A táltos lovon harcoló Mátyásról későbbi források szólnak,⁴¹ de a kortárs Bonfini nyomán tudjuk, hogy a valóság másként zajlott. Mátyás a harcok idején Pozsonyban ült, onnan intézkedett és gondoskodott arról, hogy a háború anyagi fedezetét a rendek, városok megadják. Veszelszki ponyvája a hadi jelenetet így örökítette ránk:

Kardot kött Mátyás-is meg indul hadával,
Szaguldik a' lóva Pegasus szárnyával,
Éjjel nappal mégyen sietvén dolgával,
Hogy későn járása ne legyen kárával.

Örömben lóvát sok Vitéz ugratja,
Míntha hartzon volna, már is úgy forgatja,

⁴⁰ A kard ekkor a fényes vitézség jelképe. vö. *Ipolyi* 1854. i. m. 24.

⁴¹ *Bálint Sándor*: A szegedi táj mondavilágából. *Ethnographia*, 1963. LXXIV, 42–45.

Tolla vitorláját a' szél hajtogatja,
Nyereség reménye a' szívét izgatja.

Ő vele a' Királlyal biztatják magokat,
Hogy ad a' szerentse szép diadalmakat,
Vetett-is már kedve szép martalékokat,
A' kiből várhatunk több kedves dolgokat

A három hónapig tartó ostrom változatos hadi sikere sok érdekes részlete maradt fenn a történelemben. A legnépszerűbb Heltai-féle krónika azonban meg sem említi, és Hainburg ostromáról nincs historiás ének. A ponyvabeli történeti ének a rajtaütésszerű csata lendületét képes közvetíteni, amelynek hangulatát epikus részletek nem törlik meg. A történetírás szerint Bécs védőváráként tartott Hainburg vastag falainak szétlövése és a lakosok kiéheztetése lassan folyt. Erős faltörő gépet készítettek, amelyet 80 ló húzott. Legbátrabb vitézek váratlan csatákba bonyolódtak, harci cselvetések áldozatai lettek. Így például a bátorságáról, ügyességéről híres szepesi gróf, István, egy összeütközéskor fog-ságba esett, akit nagy váltságdíjjal szabadított ki a király. A város elfoglalása a környéket nagyon megviselte. A körbezárt városhoz érkezőket az útonállók tartották rettegésben. Fosztogatás, rablás hozzátartozott a katonai erényekhez. A háború minden tekintetben sok áldozatot követelt. A kortárs Bonfini Mátyás királyról nem adott negatív képet. Heltai eseményközlése majd száz évvel később (1575-ben) az életszerű eseményeket tartotta fontosnak. A valóság és történeti vers között csak alkalmanként van kapcsolat. Például a császári csapatokkal küzdve nem mindig volt a szerencse a király mellett, amiről Bonfini jelképesen szólva adott hírt: „a királyi zászlókat a szél az ellenfél irányába lobogatja”.⁴² A forgandó szerencse a versben szintén áttételesen jelenik meg, hiszen a babérkoszorú esetenként igen messze volt:

Hamburg töb helyekel már is jött kezünkben
A' kikkel reményünk öregbül szívünkben,
Laurus koszorukat várhatunk fejünkben,
Hidgyétek bé-jutunk vágyott helyünkben.

Más az: sokaságban nincs az hadi erő,
Bátor szív, és jó kar az ellenség verő,
A' kit Isten segít a' leg-inkább nyerő,
Mellytől aláztatik a' kevésy 's vakmerő.

Ezalatt egybe kapnak hirtelen egymással,
Végső ítélet képző ropogással,
Mint meny-köves idő tüzes vilámással,
Az ellenségnek vannak nagy gond adással.
A' tanúlt Magyarok hijában nem löttek.
Kik az ellenségés földig mind le-verték.

A történeti ének értékét stílusa erősíti. A régi hagyományokkal rendelkező, nagy múltú, epikus énekekben gyakran használt belső ritmusú 12-esek mind pontosak. A szóvégi rímek sokkal változatosabbak, mint Görcsöni vagy Bogáti Fazakas verseiben, sőt

⁴² Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei (Ford. Kulcsár Péter) Bp. 1995. 852.

Ilosvai Selymes Péter Mátyás históriájával sem vethető egybe. Költészetben jártas, latin műveltségű emberre vallanak a szimbólumok és a hasonlatok. A mitológiai párhuzamok sokasága, az ellentétek művészi megjelenítése mutatják a szerző poétikai jártasságát. A vers hármas tagoltsága világos, a cselekmény a békés időkből a hadi készülődésen át, a csata lendületéig, illetve a győzelemig minden fokozatra kiterjed.

Görcsöni Ambrus Heltai Gáspár hatása alatt írta a Mátyás históriát, és a hainburgi csatát is megverselte. Nála ez a harc egy a sok közül, nem is jelentős, a 4660 soros költeményében mindössze annyit mond: „Hamburgot lötete igen vitatá / az benne valókat mind levágatá,” szerves összefüggésben más csatákkal, amelyekre mind a nagy cél érdekében tett, Bécs bevétele indokolt.

Czac hamar Posonnál Dunát hidlatá,
Köpczent, Leán Várat igen vitatá,
Hamburgot lötete igen vitatá.
Az benne valókat mind le vágatá.

Igen röttenénc sor erős házac,
Sokat bennöc Királynac meg adánac,
Claustrenburgon körül sokat dulánac,
Egeténc sok embert le vagánac.

Olly kegyetlensége vagon hadánac,
Meg változot természeti Mattyásnac,
Kegyességről dühösségre fordultac,
Mert nagy paranczal meg hagyá hadánac.⁴³

A 18. században a hainburgi csata jelentősége és értelme tehát megváltozott. Ennek összefüggését és a történeti ének szerepét tulajdonképpen akkor értjük meg, ha a história utolsó versét is figyelembe vesszük. Van még nyolc strófa Mátyás király érde-meiről, jelentőségéről, dicsőségéről, amelynek stílusa eltávolodott a korábbi leírási módtól és bizonyos távolságtartás mellett az utódok nézőpontjából ad képet a dicső királyról. Az uralkodó sok jó tulajdonságát sorolja fel, ezek között talán legfontosabb, hogy az ország területi nagyságáért harcolt, megnagyobbította és megerősítette hazáját:

Azért hiresb Mátyás 'a több Királyoknál,
Mert nem hevert ippen tsak a' Magyaroknál,
Hanem sok idegen külső Országoknál,
Forgatta fegyverét, próbált, és nyert azokkal

El múlt volna neve egyült életével,
A' Világ nem telne most-is szép hírével,
Ha meg-elégedvén Orzága szélével,
Tovább nem ment volna Mátyás fegyverével.

A harcokra koncentráló história szellemiségét indokolja Veszelszki verse, amikor azt írja, hogy feledésbe merült volna neve élete elmúltával, ha megelégszik az országhatárral, ha távolabbra nem megy fegyvereseivel. A 18. században feljegyzett Mátyás-

⁴³ Görcsöni Ambrus: Mátyás király históriája RMKT XVI. század IX. kötet. (Szerk. Varjas Béla) Bp. 1990. 294.

értelmezések között Veszelszki ponyvájának jelentősége éppen abban van, hogy a legyőzhetetlen hőst, a világhírű uralkodót olyan módon mutatta be, amire előtte nem volt példa. Az életét példaként állította a felvilágosodás korában az olvasni vágyók, a művelődni akarók, a kispénzűek elé:

Ha kérded érdemet, 's arra elégségét,
Tekénts-el Matyásnak mindenneműségét;
Mostani váltátúl kised gyermekségét;
Találod é vallyon meg-vethetőségét?

Alig kelhete ki tsötsömös korából;
Mint fiók kéredszék fészke kosarából;
Mingyárt erköltsének nagyságos voltából
Ki-kezdett repülni köz dolgok porából.

Tellyes életében kardgyat ugy forgatta,
Hogy a' Török erőt mindenkor le nyomta,
Nyeresség laurusát tölök mind el vonta,
Kétséges kotzkáját a' Marsnak nem látta.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a szerző a követendő példát „erköltsének nagyságos volta” mellett az országvédő, országnagyobbító harcokban látta. A legyőzhetetlen Mátyás mítosza századokon át élt a hagyományban. A törökverő Mátyás mítosza az uralkodó halála után a 16. században a magyar határokon túl is élt.⁴⁴ Hunyadi bátorságát órá átruházták, hirdetve, hogy Mátyásnak egyetlen vesztes csatája sem volt. A törökverő Mátyás-mítosz, emléke nyomokban megmaradt később is,⁴⁵ a 18. századi magyar költészet hirdette, hogy „a török erőt mindenkor le nyomta, / Nyeresség laurusát tölök mind el vonta, / Kétséges kotzkáját a' Marsnak nem látta.” A dicsőítő vers ezt az erkölcsi nagyságot, helytállást a területszerzéshez hasonlóan példaként állítja az utókor elé.

Égvén szive 'a szép dicsőség lángjával,
Hektorként küszködni nem szünt bajnokával
Sokkal-is szembe ment néha kis hadával,
Ritkán vagy soha sem fordúla kárával.

Ugyan-is valamit kívánt a' Méltóság,
Meg volt az Mátyásban, 's minden féle jóság,
Nemzet, érték, érdem, tekintet, Uraság,
Nemes erkölts, nagy szű, nagy elme, okosság.

Ő lehet Magyarnek örökös példája,
Hiret, birodalmat, hogy nyújtsa szablyája,
Ország dolgainak ugy fordúl visszájá,
Hogy ha mint ő, ők is tekintnek hozzája.

A vitézi énekek szóhasználata, formakincse, (szágujdk a lova Pegasus szárnyával; laurus koszorút várhatunk fejünkben stb.) vagy Gyöngyösi verselésére emlékeztető stílu-

⁴⁴ *Klanczay Tibor: A kereszties had eszméje és a Mátyás-mítosz. Irodalomtörténeti Közlemények 1975. 1–14.*

⁴⁵ „én el vagyok szánva, hogy egész erőmet a katolikus vallás és híveinek oltalmára szenteljem,” – írta Mátyás király egy 1464-ben kelt levelében. vö. *Teke* 1990. i. m. 43.

sa miatt Veszelszki költeménye a 18. század költészetének szép darabjai mellé állítható. A 16 strófás vers ókori istenekkel, antik hősekkel egy sorban említi Mátyást, hirdelve, hogy az általuk kivívott dicsőség nem egyéb, mint a címben ígért „eleink derék dolgai”. A háborús részletek után a béke nyugalma, a babérkoszorúk elfogadása a régi dicsőítő énekek változatos stílusát idézik. Veszelszki strófái messze felülmúlják a legjobb 16. századi verselőket, Tinódi históriás énekeit, Görcsöni, Valkai, Bogáti Fazakas verselési készségét. Görcsöni fent idézett sora után összehasonlításként említék egy Tinódi-strófát:⁴⁶

Oly nagy zörgés bongás ez táborban vala
Harangok csengetők ott konognak vala
Sipok, dobok trombiták hasognak vala
Szélit, hoszját az nagy kednek nem látják vala.

Zrínyi, Gyöngyösi és Rímay verseit a felvilágosodás idején széles körben utánozták, így a hatást nem könnyű kimutatni. De hadd említssem a stílusbeli rokonság érzeteté-
sére Zrínyitől a *Szigeti veszedelem* egyetlen strófáját:⁴⁷

Ezután az nagy bán trombitát fujata
Maga szép sereget mind összehivata
Mert az szép nap is már lovait hajtá
Oceanum tengerben mert beusztatá.

Veszelszki poétikai érzékenysége nemcsak a hainburgi csatáról idézett részben, hanem a többi három versbetétben is túllép a históriás énekek verselésén. Nagybáncai-
tól átveszi ugyan a Hunyadi Jánost dicsőítő sorokat, de azokat pontosítja, gördülékennyé formálja. Heltaitól merített a Hunyadi család eredetmondáját illetően. Elbeszélő stílusa közelít az élő előadáshoz, mégis a versekben lendületesebb, mint a prózában. Hainburg megvételeéről szóló énekében az antik világ szereplőinek megidézésével a helyzet nagyságát, szereplők fontosságát érzékelteti. Szabadon él a 16. századi forrásokkal, tanult a 17. századi költőktől, akiknek nyomán ő is szívesen nyúl az antik világ hírességeihez. A 18. században erre bőven van példa. A Mátyás-hagyománynál maradván említem a kolozsvári jezsuita iskoladrámát, amely 1702-ben került előadásra és Mátyás házasságáról szól. A csúcspontonál az események jelentőségének érzékeltetésére az istenek házasságát viszi színre, így mutatta be Mátyás és Podjebrád Katalin egybekelését.⁴⁸ Ebben a korban élt, akitől Veszelszki a forrásokat nem szolgálai módon vette át. Ennek köszönhetjük, hogy minden korábbi műből hiányzik az a történeti ének, amelyet a história közölt. A 18. századi forrásokat nemcsak egy eddig ismeretlen történeti énekkel gazdagítja, hanem rámutat arra, hogy a hagyomány ekkor változatosabb volt, mint ahogyan a 19. században ezt látni lehetett.

Az ismeretlen Mátyás-história előzményeit végigtekintve úgy látjuk, hogy Veszelszki munkája a korábbi históriák alapján, népies elemek felhasználásával és új versekkel kiegészített, önálló mű. A történeti eseményeket színesebbé tevő versek egyes esetben illusztrációk, máskor új mondandóval rendelkeznek. Ebben a rendszerben a hainburgi csatáról szóló vers egységes fölépítésű önálló történeti ének. A ponyva igazodott korának társadalmi igényeihez, azt a szemléletet tükrözi, amely alátámasztja a haza megnagyobbításáért folyó küzdelmet Mária Terézia korában. A hazáért harcoló apát és

⁴⁶ Tinódi Lantos Sebestyén összes művei. Régi Magyar Költők Tára XVI. sz. III. Bp., 1881.

⁴⁷ Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem* 3. ének 122. vsz. Bp., 1959. 71.

⁴⁸ *Prónai Antal*: Mikes Kelemen, mint actor, *Századok*. 1909. 48.

fiút, Hunyadi Jánost és Mátyás királyt úgy állította középpontba, hogy a sikeres harcokat sorolta fel. A győzelmek, a dicsőséges harcok, a békességet segítő tárgyalások a 18. század abszolutista uralkodói szellemet képviselik. Ehhez a stílushoz és eszmerendszerhez kötődik Veszelszki verse igazolásul a ponyva szellemiségét: „El múlt volna neve együtt életével, / A' Világ nem telne most-is szép hírével, / Ha meg-elégedvén Országa szélével, / Tovább nem ment volna Mátyás fegyverével.” és azért, mert „Meg volt az Mátyásban, 's minden féle jóság, / Nemzet, érték, érdem, tekintet, Uraság, / Nemes erkölts, nagy szű, nagy elme, okosság.” A felvilágosodás kori szemléletet az értékek prózai leírása, valamint a hozzá csatolt vers dicsőítő stílusa együttesen adja tudtul.

Összegzőképpen elmondható, hogy a Hainburg bevételét megverselő eddig ismeretlen 18. századi történeti ének szervesen kapcsolódik abba a fejlődésvonalba, ami az írott és íratlan kultúra határán létezett, amiről sok részletet ismerve Varjas Béla fejtette ki véleményét *Ilosvaitól Aranyig* című írásában.⁴⁹ Egyértelműen bizonyítható, hogy a 16. századi históriás énekek a következő században elkanyarodtak a regényes epika irányába, és témájukban azoknak a társadalmi rétegeknek érdeklődéséhez, ízléséhez igazodtak, amelyeknek írták. A történelemszemlélet azonban a felvilágosodás korában visszatért. Ezt láthatjuk Veszelszki írásában egyértelművé téve, hogy a ponyva azok kedvéért íródott, akik érzelmileg motiváltak voltak, akik a magyarországi históriákban gyönyörködni, a derék eleink viselt dolgai iránt érdeklődni szeretnének.

A felvilágosodás korának históriái városi és falusi lakosságnak egyaránt készültek. Szemben azokkal a történelemírásokkal, amelyek korábban a társadalom művelt rétegeinek íródtak, Landererné kiadványai a 18. században már a parasztságot és a kisenemességet, köznépet tájékoztatták, „szórakoztatták”, az ő igényeiket elégítették ki. A század végén a középrétegek nyitottá váltak a történelmi előzmények iránt és az olvasmányos irodalom felé fordultak. A versek előadása az olvasmányosságot segítette. A nyomtatott műveket gyakran hangosan olvasták fel, nemcsak az írástudatlan jobbágyok, városi lakosok körében, hanem nemesi kúriákban is. A társadalmi réteg elvárásaira figyelve erősödött a magyar történelmi események feldolgozása azok számára, akik abban „gyönyörködni”, és az értékek ismeretében gazdagodni akarnak. Vannak olyanok, akik „derék eleink” viselt dolgait nem kíváncsiságból akarják megismerni, hanem a példaadás kedvéért. Ebből fakad a ponyva egyenletlensége. Kihasználta Veszelszki, hogy a kispénzű, de történelem iránt fogékony emberek igényeit a Landerer nyomda támogatta és megírta a maga históriáját, belevéve a Hainburg csatájáról szóló eddig ismeretlen történeti éneket, hogy azzal a saját nemzedékét oktassa, szemléletét alakítsa.

Korábbi századok históriái átkerültek a 18. századi kiadványokba, sőt a 19. századi írásokba is. Ebben a tekintetben Veszelszki a következő század népszerű ponyvaírójának, Tatár Péternek előfutára. A tehetségesebbek Zrínyi verselését utánozták, más ponyvaírók szerényebb igényűek, de mindenképpen két korszak közti átmenetet mutatják. A históriák fejlődésvonalát ma még nem ismerjük kellőképpen, de azt látjuk, hogy a Mátyás-hagyomány alakulásában az aprónyomtatványok szerepét nem lehet elhanyagolni. Azok a népies elemek, amelyeket a 16. században már leírtak, a szájhagyomány ismeretlen útjain kívül ezeken a csatornákon keresztül juthattak el a 19. századig. A folklorisztikai módszerekkel feltárt gazdag Mátyás-hagyomány összefüggéseit az ismeretlen források minél teljesebb feltárásával lehet méltóképpen megismerni. Hainburg bevételét megéneklő történeti ének ebből a szempontból egyedülálló és értékes darabja a 18. századi magyar költészetnek.

⁴⁹ Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp., 1982. 249.

DIE EINNAHME VON HAINBURG EIN HISTORISCHES LIED ÜBER DIE SCHLACHT VON KÖNIG MATTHIAS

Der historische Held König Matthias (1458–1490) ist in der ungarischen Volksdichtung zum Folklorehelden geworden. Die Matthias-Tradition ist im Karpatenbecken reich und vielschichtig. Der Verfasser stellt jetzt ein besonderes, bis heute unbekanntes Stück dieser Tradition vor, welches er in einem Schmöker aus dem Jahre 1776 gefunden hat. Der Schmöker erzählt die Geschichte der Hunyadi Familie und damit verbindet sich ein historisches Lied, das über die Schlacht von König Matthias um die Einnahme von Hainburg erzählt. Das unbekanntes Lied beschäftigt sich mit den Details der wichtigsten Schlacht vor Wiens Bestürmung, und trägt den ganzen Krieg von den Vorbereitungen an, durch die Schlachtszenen bis hin zur Versöhnung in einem humanistischen Geist vor. Die Arbeit legt eingehend den Kontext des historischen Liedes, den Inhalt der Historie, die Persönlichkeit des vermuteten Verfassers und die gesellschaftliche historische Bedeutsamkeit der Tradition dar.

Der Verfasser der unbekanntes Chronik ist der Arzt und Botaniker Antal Veszelszki, der sich in der Zeit der Aufklärung vornahm, in Ungarn die wissenschaftlichen Kenntnisse zu popularisieren. Sein Name wird von der Kulturgeschichte des 20. Jahrhunderts nicht in Evidenz gehalten. Die zu 32 Seiten verdichtete Historie erzählt die Geschichte der Hunyadi Familie auf Grund von alten Chroniken, Historien und auf Grund von Daten, die man der mündlichen Überlieferung entnahm. Sein Ziel ist, mit den herausragend wichtigen Persönlichkeiten der ungarischen Geschichte und ihren Taten bekanntzumachen, damit die Zeitgenossen an ihnen ein Beispiel nehmen, zur Einsicht kommen und lernen konnten.

Der Schmöker lobpreist János Hunyadi, der die Türken besiegte und seinen Sohn, den unbesiegbaren Herrscher auf eine idealistische Weise, und hält ihre Taten für eine Bestrebung, um das Land zum Aufschwung zu bringen. Der Mythos über Matthias, daß er der unbesiegbare König wäre, lebte noch im 16. Jahrhundert. Daraus schlußfolgert der Verfasser, daß der Inhalt des unbekanntes historischen Liedes die alte Schicht der Matthias-Tradition vertritt, in seiner Form aber dem Stil der Heldenlieder des 17. Jahrhunderts folgt. Das Gedicht stellt die Kriegsvorbereitungen, die Schlacht und den gerechten Krieg sich auf antike Helden und auf die Aufgaben der Götter berufend, vor.

Im Zusammenhang mit dem Inhalt kann man im Schmöker sich wiederholend mehrere Erklärungen über den Konflikt zwischen König Matthias und dem Habsburger Kaiser Friedrich III. lesen. Die Bedeutung dieses Faktes kann man nur teilweise mit der Hainburger Schlacht erklären, es geben wahrscheinlich die zu der Zeit der Niederschrift der Historie herrschenden politischen Verhältnisse einen Grund dafür, nämlich die Jahren der Herrschaft von Maria Theresia, die zwar ausgeglichen, doch von Kriegen nicht frei waren. Mit den geschichtlichen Zusammenhängen kann auch jene Tatsache erklärt werden, warum aus dem Schmöker die Belagerung von Wien fehlt. Alle der ungarischen Chroniken legen besonderen Akzent auf die Einnahme von Wien, deshalb ist es sonderbar, warum Veszelszki's Schmöker sie kaum erwähnt. 1776, in einer Zeit, wo man zum Habsburgerreich gehörte, wäre es schwer gewesen, die österreichischen Eroberungen von Matthias kurz zu erklären, deshalb bot sich eine wortkarge Mitteilung der Einnahme von Wien als gute Lösung an, gleichzeitig konnte der heldenhafte Kampf von König Matthias mit der Einnahme von Hainburg geehrt werden.

Den Verfasser des historischen Liedes kennen wir nicht, doch aus dem Stil kann man darauf schließen, daß es nicht älter als das 17. Jahrhundert sein kann. Welche vorher existierenden Texte er auch immer benutzt haben mag, die erschienene Form zeigt seine dichterische Fähigkeiten, er hat das Lied über die Belagerung von Hainburg wahrscheinlich neugeschrieben. In der Zeit der Aufklärung war die Umschreibung der Quellen gang und gäbe.

Die Verbreitung der Matthias-Tradition im 18. Jahrhundert wurde durch die Adaptierung der bereits vorhandenen Werke und durch den Austausch der Namen der Helden gefördert. Die Hinwendung zur nationalen Vergangenheit verstärkte den Matthiaskultus und wurde zur Grundlage für die spätere, sich mit ihm beschäftigende sehr reiche mündliche Überlieferung.

Ildikó Kriza

KÜCSÁN JÓZSEF

A „MÉHEKHEZ EX LIBRO JOANNIS KOLERY”

E rövid közleménynek nem lehet feladata, hogy részletezze a magyar népi méhészkedés kutatásának történetét, mely munkálkodás – változó intenzitással bár, de – folyamatosnak tekinthető az eltelt száz esztendőben. Szerencsére a közeli múltban kellő alaposággal megtette ezt Szabadfalvi József, három és fél évszázadot felölelő áttekintésében,¹ nem sokkal utána pedig H. Bathó Edit rövid összefoglalójában,² legyen szabad itt erre a két munkára utalnom. Mindkét idézett frás kitüntetett helyen foglalkozik a méhészet kéziratos és 17–19. századi nyomtatott szakirodalmával, hasonlóan a korábbi évek több fontos közleményéhez. Jelzi a méhészet, a méz és a viasz fontos szerepét a napi életben, hogy más fontos gazdasági ágazatokkal összevetve is, milyen korai emlékek, s viszonylag milyen szép számban maradtak ránk a jelzett időszakból. Az eddig ismert kéziratos méhészeti tanácsok néprajzi folyóiratban való publikálásának sora Horhi Miklós méhészeti könyvének egy Sárvárrott fellelt másolatával kezdődött,³ melyet a következő évtizedekben ugyanezen munka több variánsának közzétételével és elemzésével foglalkozó tanulmányok követték.⁴ Az idézett cikkekkkel párhuzamosan más, méhészettel kapcsolatos kéziratok is napvilágra kerültek. 1951-ben Hofer Tamás közölt egy Szentmártonkátáról származó, méhészeti tanácsokat tartalmazó füzetet, 1959-ben Mándoki László jelentetett meg egy 17. századi kéziratot, 1988-ban pedig H. Bathó Edit adta közre Vannay István terjedelmes méhészeti munkáját.⁵

E kéziratközlő cikkek sorához szeretne jelen dolgozat is csatlakozni, amikor a további feltárást előmozdítandó, a népi méhészkedés témájával behatóan foglalkozó kutatók figyelmébe ajánlja Horváth József 18. század második feléből származó kézirátát⁶ (1. kép). A kéziratot tartalmazó kötet eredetileg a premontreiek keszthelyi gimnáziumának tanári könyvtárában volt, onnan kerülhetett Csornára. A lejegyző Horváth Józsefről a kutatás jelen stádiumában annyit tudunk, hogy Veszprém vármegyei illetőségű, minden valószínűség szerint jogvégzett ember – erre utalnak a vaskos kötet terjedelmének zömét kitevő jogi tartalmú iratminták is. Feltehetőleg azonos azzal a Horváth Józseffel, aki a 18. század utolsó harmadában táblabírói tisztet töltött be vármegyéjében. A premontrei renddel való kapcsolatát a későbbi vizsgálatásoknak kell tisztáznia.

¹ Szabadfalvi József 1992. 7–32., különös tekintettel a 30–32. oldal, és a bőséges irodalomjegyzék.

² H. Bathó Edit 1995. 18–24.

³ Kovács S. János 1891. 18–21.

⁴ Kőszeghy Sándor 1895. 57–58.; Balassa M. Iván 1970. 394–410.; Szabadfalvi József 1981. 201–210.; uő. 1992. 17–20.

⁵ Hofer Tamás 1951. 160–171.; Mándoki László 1959. 114–126.; H. Bathó Edit 1988.

⁶ A Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára. Kézirattár, „Extract”, in usum. Josephi Horvath conscriptus, Anno 1762. 399–402. A kötet fellelésének érdeme Dominkovits Péter főlevéltáros urat illeti, aki nek itt mondok köszönetet azért, hogy a néprajzi adatokat tartalmazó részekre felhívta a figyelmemet, és a Horváth Józsefre vonatkozó adatok közlésével munkámat önzetlenül támogatta.

OECONOMIA
RURALIS ET DOMESTICA.

Darinnen das ganze

Ampt aller treuer Haus-Väter
und Haus-Mütter beständiges und allgemeines Haus-Buch/
vom Haushalten / Wein-Acker-Gärten-Blumen-und Feld-
Bau / begriffen /

Auch Wild-und Vögelfang / Weydwerk /
Fischereyen / Viehezucht / Holzfällung / und sonsten von allem
was zu Bestellung und Regierung eines wolbestellten Meyerhofs/Län-
dererz / gemeinen Feld- und Hauswessens nützlich und vombdhen
sich möchte.

Sampt beynefügter einer experimentalischer Haus-Apotheken und Kurger
Wund-Argneykunst / wie dann auch eines **CALENDARII**
perpetui.

Dadurch und darinnen / wie nicht allein Wetz-
schen / Viehe-Blumen-Gärten und Feld-Gewächse / mit gerin-
gen Unkosten mit der Hilff Gottes zu heissen / und vor Ungezieser zu präservi-
ren und zu säubern / sondern auch wie nach den Inluentiis des Gestirns Sonn und
Monds / zu rechter Zeit / dem Licht nach zu dingen / säen / pflanzen /
erndten / und zu bauen sey / zu finden.

Sir allerhand Kauff-und Handelsleut / Auch Doctorn / Hausväter / Apothe-
ker / Laboranten / Balbirer / Mahler / Goldschmiede / Münzmeister / Ackerleute /
Gärtner / Wepphändler / Jäger / Fischer / Woaler / und alle jede / so mit Handel
und Wandel umgehen und ihre Geschäfte / Nahrung und
Gewerb treiben.

Siehevor von

M. IOANNE COLERO beschrieben /

Zeho aber auff ein Neues in vielen Büchern merklich corrigiret / vermehret
und verbessert / in **DVEY THEIL** abgetheilet und mit schönen neuen Kupfferst-
cken gezieret / sampt vollkommenen Regltern in Druck
verfertiget.

Cum Gratia & Privilegio Sacrae Caesaricae Majestatis.

Frankfurt am Mayn /

In Verlegung Johann Martin Schönwettters.

Druckto Balthasar Christoph Wuff.

Im Jahr M DC XCIII.

1 6 3 2

Az már az első átolvasás után nyilvánvalónak tűnt, hogy a Horváth József kezétől származó méhészeti kézirat nem a fentebb idézett források egy újabb változata. Vizsgálata során az első gondot a cím: „Méhekhez ex Libro Joannis Kolery”, pontosabban a benne foglalt név azonosítása jelentette. Mint az az idézett méhészeti emlékekkel foglalkozó munkákból kiderül, a közölt kéziratok közül több megjelöli a forrásaként szolgáló mű szerzőjét és címét, ha esetenként pontatlan formában is. A legjobb példa erre a talán legalaposabban feltárt Horhi Miklós-féle méhészkönyv számos másolata, ahol a szerző vezetéknevének Horhitól Horváthig terjedő kilenc(!) névváltozatát idézi Szabadfalvi József.⁷ Ennek tudatában – a rossz olvasat lehetőségét sem kizárva – próbálkoztunk kezdetben a 17–18. századi nyomtatott és kéziratos méhészeti irodalomban nyomára akadni a forrásként szolgálható műnek vagy szerzőjének, sajnos sikertelenül. Ebben a publikált forrásokon túl, legnagyobb segítségünkre Domonkos Ottó 1952-ben elkészült „Méhészeti irodalmunk néprajzi vonatkozásai a XVII. század közepétől a XIX. század közepéig” című tanulmánya volt, mely közel negyven, az adott korszakra keltezett munka elemzése alapján készült.⁸ Ám sem biztonsággal azonosítható nevet, sem kétségtelen tartalmi egyezést nem találtunk a jelzett munkákban. Ezt követően vizsgálódásainkat kiterjesztettük a 17–18. század német nyelvű méhészeti és gazdasági irodalmára, s bukkantunk rá *Johann Coler* 1692-ben megjelent művére.⁹ Az ő névazonossága valószínűsíthető volt (Coler – Colero – Kolery), ám perdöntőnek az bizonyult, hogy a kötet méhekről szóló fejezetében egyértelmű tartalmi, esetenként – a meglehetősen elnagyolt fordítás ellenére – szó szerinti szövegegyezések azonosították a magyar nyelvű kézirat forrását.¹⁰

Johann Coler (1566–1639) Brandenburg tartománybéli protestáns lelkészről érdeemes tudnunk, hogy a 16–17. században, a német nyelvterületen „Hausväterliteratur” néven elterjedt gazdasági irodalom jeles képviselőjeként tartják számon. (A „Hausväter” megfelelőjének magyarul talán a kisgazdaságot birtokló, a családjával, legfeljebb pár cseléddel dolgozó „gazda” kifejezést tarthatjuk.) Az e körbe tartozó irodalom is az ilyen méretű gazdaság napi munkáihoz ad tanácsokat és útmutatást, egyrészt kalendárium formában hónapra, hétre lebontva a különféle, épp aktuális tennivalókat, másrészt „szakágak” szerint rendszerezve összefoglalja a teendőket. Ebben a háztartás vezetésétől a házi patika összeállításáig, a szántóföldi termeléstől a galambok tartásának fortélyáig majd minden megtalálható, mint az talán a mellékelt címlapon kibetűzhető. (2. kép) Coler idézett műve a korszak kompilációs irodalmának egyik legfontosabb darabja, mely a 16. század végén több részletben látott napvilágot, majd feltehetőleg 1601-ben, más forrás szerint 1604-ben, egy kötetben egyesítve érte meg az első kiadást. A kor szintjén értendő ismertségére és elterjedtségére utal, hogy a 17. században 14(!) kiadást ért meg.¹¹ *J. Coler* munkája, különösen az általa képviselt műfaj, ismert a magyar agrártörténet kutatásában. Bakács István tanulmányában általánosságban szól az általa „házigazda” iroda-

⁷ *Szabadfalvi József* 1992. 21.

⁸ Itt mondom köszönetet *Domonkos Ottónak* azért, hogy a sajnos máig kiadatlan dolgozatának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, és hasznos tanácsaival segítette munkámat!

⁹ *M. Ioanne Colero: Oeconomia ruralis et domestica. [...] Franckfurt am Mayn, MDCXCII.* [a továbbiakban: *Coler* 1692.]

¹⁰ Természetesen nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a méhekkel kapcsolatos tanácsokat Horváth József jegyezte/fordította le, első kézből, *Johann Coler* könyvéből. Elképzelhető az is, hogy korábban valaki más tette ezt meg, s az általunk ismert változat kéziratról kéziratra vándorolva maradt ránk, Horváth Józsefnek köszönhetően. Erre vonatkozó egyértelmű adat hiányában ezért e pillanatban az iratot Horváth József kezétől származónak mondjuk – nem zárva ki az előbbi lehetőséget sem.

¹¹ A témáról bővebben: *Manfred Lemmer* 1991. 181–191., és *Trude Ehlert* 1991. 153–166.

lomnak nevezett korai német művekről, röviden ismerteti szokásos felépítésüket és tartalmukat, de konkrét szerzőt és kiadványt nem említ.¹² Barta János terjedelmesebb összefoglalásában bővebben foglalkozik a „Hausväterliteratur” műfajával, a formai és tartalmi jellegzetességeken túl elemzi létrejöttét, jelentőségét és elterjedtségét a közép-európai államokban. Írásában más kortársai mellett kétszer is említi Coler nevét és munkáját,¹³ de legnagyobb sajnálatunkra azt is megállapítja, hogy ezeknek a korai műveknek nem volt közvetlen hatásuk a később kibontakozó magyar mezőgazdasági irodalomra, és részletes elemzésüktől eltekint.

Visszatérve Coler művének általunk használt 1692-es kötetére – mely valószínűleg a munka utolsó kiadásainak egyikéből maradt ránk, és a címlap egy megjegyzése szerint bizonyos mértékben javított kiadás –, a következőket jegyezzük meg. A vaskos, fólió méretű kötet három, önálló lapszámozású részre, részenként változó számú „könyvre” és bennük folyamatos számozású fejezetekre tagolódik. Minden részt önálló tartalommutatóval (alaposságát tekintve nevezhetnénk tárgymutatónak is) láttak el. A szöveget laponként két hasábra, sűrűn egymás alá szedték, de mert gyakran tagolják bekezdésekkel és fejezetekkel, nem tűnik zsúfoltnak. Ám a kopott betűk, a kis sortávolság és a helyenként elmosódó, vagy kimaradó szótagok miatt, néhol nehezen értelmezhető. Szerencse, és a kötet használhatóságát tovább segíti, hogy mindkét szöveghasáb széles margóján pár szavas, lényegre törő szélregisztereket találunk.

A méhészettel a mű több részében találkozunk. Érinti az asztrológiai részben,¹⁴ valamivel bővebben a kalendáriumban az egyes hónapok tennivalóinál,¹⁵ majd a gazdasági teendőket ágazatonként tárgyaló részben alapos összefoglalását adja méhészeti ismereteinek.¹⁶

Nem adhatjuk még szűk kivonatát sem ennek a két hasábnak, 25 oldalon olvasható anyagnak,¹⁷ mely a klasszikus szerzőktől saját koráig bőven tallóz a méhészeti tanácsokból.¹⁸ Helyette arra szorítkozunk, hogy a Horváth-féle kézirat – lehetőségeink szerint betűhív – szövegének egyes pontjaihoz szemelvényeket idézzünk Coler munkájából, a kézirat származását bizonyítandó. Azt is meg kell még jegyeznünk, hogy Coler írásában, bár szisztematikus közlésre törekedett, mégis sok az ismétlés, egy-egy téma több fejezetben felbukkan. Ráadásul szövege jóval terjengősebb a pontokba szedett, szikár kéziratnál, következésképp a szemelvények kiemelésében sem törekedhetünk a teljességre.

¹² Bakács István 1947. 141., ill. uo. 4., 5. sz. jegyzete, melyekben gazdaságtörténeti összefoglalásokat és lexikonokat idéz.

¹³ *íj.* Barta János 1973. 10–13., skk.

¹⁴ *pl.* Coler 1692. I. r. 8., a 207–208. és 327. pont alatt.

¹⁵ Coler 1692. I. r. 22., 32., 40., 45., 50., 54., 59., 67., 97.

¹⁶ Coler 1692. II. r. 13. könyv, 328–353., 112–149. fejezet.

¹⁷ A kötet formátumát és a szedés sűrűségét tekintve a 25 oldalnyi terjedelem megtévesztő. Ha a befoglalt karakterszám alapján napjaink mértékeiben számolunk, a közölt anyag hozzávetőleg 6,5–6,7 ívnyi terjedelmű.

¹⁸ A méhekkel foglalkozó első (sorszám szerint 13. könyv 112.) fejezetet, mely mintegy fél hasábot tesz ki, a méhek hasznának, a méhészeti írók és művek ismertetésének szenteli. Az idézett szerzők zöme latin, de már szerepelnek köztük 16. századi német munkák és megnevezés nélküli „tekintélyes emberek”, akiktől információit szerezte.

1. *Mihék nem Szenvedhetnek vörös szint zsiros szagot ösztövé embert, mindenféle meg-izzasztott állatot, de leg-inkább Lovat.*

A méhek ártalmára szolgáló körülményekről és tulajdonságokról alant még esik bőven szó, de itt is érdemes idézni „A méhek különös természetéről és sajátosságairól” írott fejezet egy mondatából: „Stanck und bösen Geruch können sie nit leiden / It. rohte Kleidung / trunckene Leute / den starcken Geruch von der Salben / ...”¹⁹

2. *Az olyan embert ösmerik a' ki nékiek szolgál és körültek gyakran jár.*

3. *Szeretnek olyan helet lakni a' hol egész nap szolgál rájuk napfény kiváltképpen jó Kertyek ha vagyon jó keretéssek és Szép virágokkal minden félével ugy jó illatu fővekkal, ugy mint Melissa, Borsfű, Rosmaring, Majorána, etc. Méhes kert ne legyen meszsze vitztül nap nyugotti Szél ne arthossan nékiek: ellemben Igen nagy vizek is igen ártalmassak nékiek, ha vizek tsak annyira légyen, hogy munkájokhoz elegendő legyen. Kertyeket gyakran meg-kől kaszaltatni hogy annyival inkább szabadon röplhessenek által rajta Szeretik azt-is ha nagy Fák vannak Kertyekbe ugy mint mindenféle gyömölcses virágzó fa kivált képpen a' Hársfa ártalmas nékiek gyertyan fa: Dohány, hunyor, ne legyenek utak környős környöl a kertyek körül, de a Kertéseket se legyen igen magas nékiek.*

Néhány pontnál különösen szembetűnő, hogy az olvasott szövegből Horváth J. milyen szekektív módon, s mennyire lerövidítve rögzítette a számára tanulságul szolgáló részleteket, esetenként több, egymást követő fejezetből emelve ki elemeket. Ilyen a méheskertekről szóló fejezet kezdő mondata: „Wer Bienen haben und halten will / der muß ihm einen feinen heimlichen / sichern / wol verzeuneten und wol verwarhten Biengarten zurichten lassen / daß kein Vieh oder ander Thier zu ihnen kommen / und ihnen den Thau abschlagen / und die Blumen / welche die Bienen sehr lieb haben verletzen kan. ...[amit szerzőnk a jó kertre és jó kerítésre történő utalással mintegy kivonatonol. Nem vesz tudomást a méhház építésmódjára való tanácsról, amivel Coler szövege folytatódik:]... Darinnen soll ein Bienhaus seyn / lang gemacht / unten sollen zween lange behauene oder beschlagene Bäume ligen / darauff man die Bienenstöcke setzet / damit nicht Kröten unter die Stöcke kommen. Dann die können sie nicht leyden / sondern fliegen davon / wann sie die unter sich bekommen. Oben sollen / wieder zween lange beschlagene Bäum seyn / und ein länlicht Dach drauff gemacht werden / daß die Bienstöcke nicht beregnet werden.”²⁰ Pár sorral alább megtaláljuk a napfényes helyen való elhelyezésre szolgáló tanácsot: „Es müssen aber die Stöcke also stehen / daß sie den gantzen Tag / oder ja das mehrere Theil des Tags die Sonne haben können / dann sie wollen immer in der Sonnen seyn. ...[Coler a méheknek kedves mézelő növényekről is bővebben szól:]... Vor den Stöcken soll man im Herbst graben / und eitel Melissen oder Bienenkraut hinsäen / dann das Kraut haben sie lieb / und seyn gern drumb / so muß mans auch sonsten oft haben / wann man sie nur einmal säet / so bleiben sie darnach immer dar. Man darff nicht tieff graben / man sticht nur ein wenig oben mit dem Grabscheid die Erden auff / säet darnach den Saamen ein / überfährets mit dem Rechen. Das erste Jahr trägts kein Saamen / sondern das ander Jahr / und samet sich darnach immer selber / die Pflantzlein muß man fein versetzen die Stöcke damit zu reiben / wann man Schwärme einsetzen will. Auch sollen viel Blumen / Klee / blaue Mertzzenblumen / Saffran / Bohnen / Senff / Mohn / Papaver, genistella, stechende Ginst / grüne Cassien

¹⁹ Coler 1692. II. r. 329., 114. fejezet.

²⁰ Coler 1692. II. r. 329., 115. fejezet.

[v. Sassten?] / Salbey / Goldwurtzel / Majoran / Kümmel / Roßmarien / Eysop / Wohlgemuth / Eppich / Quendel / Thimian / Veyoleraut / und andere Kräuter mehr / die den Bienen lieb / und zur *mellification* dienen / im Garten umher stehen.²¹ A méheskertben szükséges vízről, itatóról is bőséges tájékoztatást kapunk: „So soll auch Wasser in der Nähe seyn / sonderlich fein rein lieblich / Born oder Quellwässer / soll man im Garten nicht weit von den Stöcken haben / oder muß es sonsten durch die Röhren hinein führen. Dann ohne Wasser können sie weder Honig / Roß / noch Bienen zeugen / man kan etwan eine kleine Bach oder fliessend Wasserlein durch den Garten führen / das ist den Bienen sehr gut / daß sie nicht weit nach Wasser fliegen dörrffen / und der Honigarbeit desto fleissiger abwarten können. ...[A következőkben kimerítöen értekezik a túl sok, ill. nagy felületű vizek veszedelméről, majd így zárja le:]... Drum seynd grosse Wässer auch nicht gut nahe bey den Bienstöcken.²² A kert kaszálásáról: „Das lange Graß soll auch zu jeder Zeit in den Gärten abgemähet werden. Dann wann die Bienen wolbeladen / oder vom Regenwetter schwer zu Hauß kommen so fallen sie in das lange Graß / und werden sie von den Kröten / Heydexen / Fröschen und anderm Ungeziffer gefressen.²³ A méheknek kedves fákról több helyen is esik szó, itt most ezek egyikét, továbbá a káros fákról és növényekről írottakat idézzük: „Sonderlich stehen die Bienen wol / da es viel Weinberge / viel hohe Linden / Eychen / Obstbäume / Fichten / Weiden / Tannen / Mandelkern / Pfirschen / Mastixbäume / Terpentinbäume / und andere Bäume hat / die ein süsse wolriechende / und keine bittere Blüte haben / dann von denen tragen sie in der Blützeit viel Dings ein / wie mans dann vor dem Stock wol riechen kan. Hinwiederum seynd den Bienen gar schädlich Eychenbäume / Ahornbäume²⁴ / Oelbäume. Item / die Wolffsmilch / dann sie bekommen den Außlauff und sterben davon. Item Nießwurtz / Christwurtz / Wermuth / wilde *Cucumeres*, oder der Eseln *Cucumeres*, dann davon kommen die Bienen um / und machen böß ungesund Honig sonderlich schaden ihnen sehr die Ulmbäume / wie die Italiäner wol wissen.²⁵ A méheskert körüli utakról: „Es müssen auch nicht viel Fahrwege / oder andere Wege um die Biengärten seyn / dann die Biene will gern allein und ungehindert seyn von Menschen und Vieh. Darum man dann offtmahlen auch in den Wüsteneyen / da gar niemand ist / die *Insect*, am besten haben kan. ...[A kerítések méretéről:]... Der zaun des Biengartens muß so gar hoch nicht seyn / damit die Bienen / die sonsten gern niedrig fliegen / nicht verursacht werden hoch zu fliegen / dann in der Höhe schnappen sie die Schwalben / und andere Geflügel hinweg / und fressen sie auff.“²⁶

4. *A Kassaik mind jó vagy a' Döbbenyeik csak ne legyenek kemény fából és annál inkább cserép edényből [?] de igen nagy lyuk[na]k [!] se legyenek mert könnyön megfáznak az ollyanyokban.*

A fenti egy mondatot Horváth J. a kötet egy oldalnyi terjedelmű, a köpükről írt 116. fejezetéből tartotta megjegyzésre érdemesnek. Colernél ez így szerepel: „Es halten etliche ihre Bienen in Kiferen Bienenstöcken / die nicht sehr hartzig oder kinicht seyn / sondern fein weich / wie ein Linden oder Erlenholtz / die hauen sie hinden auß / daß sie

²¹ Coler 1692. II. r. 329–330.

²² Coler 1692. II. r. 330.

²³ Coler 1692. II. r. 330.

²⁴ Újabb szótáraink a „der Ahorn” megfelelőjének a juhart és a jávort adják meg. Ám az *Antal Mihály* (szerk.) Magyar és német zsebszótár. Buda, 1838. 283. oldalán a „gyertyánfa” megfelelőjeként a „der Hornbaum”, „die Hagebuche, Weißbuche” szerepel. Valószínű, hogy Horváth J. is ezt az alakot ismerhette s innen jön kéziratába a gyertyán...?

²⁵ Coler 1692. II. r. 330.

²⁶ Coler 1692. II. r. 330.

inwendig hol werden / von oben an / biß unten auff den Grund / und haben inwendig eine viereckigte Figur doch gegen forne am weitesten bey dem Flugloch. Von ferne [v. forne?] hauen sie eine dreyeckigte Form in der Mitten des Stocks / außwendig in der selben machen sie unten ein oder zwey keulichte Löcher drein / dadurch die Bienen auß und einkriechen / und einander weichen können / jedoch nicht zu groß / daß nicht viel Wind oder Kalte hinein kommen kan / dann diß *Insect* will warm gehalten seyn."²⁷

5. *Igen gyakorta sepreje nékiek hazokat a Gazdájok belől, hogy meg ne teremjen benne Pillye Lependik, egér és mindenféle hernyó, nem különbön varas Béka és ha rajzásnak idején nem akarnak eresztetni rajt, akkor leg inkább ezen tisztításra köl vigyázní mert ha varas Béka csak Döbenyik alat-is legyen, addig semmi rajt nem eresztenek nem különbön kertyekben nem köl Szenvedni Pókot és Pokhálót. Döbenyek jól legyen mindenkor bé sározva és a jaró likok igen kicsiny legyen és előtte legyen egy Deszkácska a' kire Szálhossanak mikor ki mennek vagy haza jönnek.*

A köpük és kasok tisztításának kívánalmái igen gyakran szerepelnek, erre nem térünk ki külön idézetekkel. A károsító rovarokról és csúszómászókról a következőket olvashatjuk: „Wann dann die Maden in das Gewürchte kommen (wie dann endlich geschicht) so verderben die Bienen / das ist wahr / und seynd die selben heilosen Maden gar ein schädlich Ding in den Bienstöcken.”²⁸ Továbbá, néhány bekezdéssel később: „Andere halten viel von den Bienkörben / die man entweder mit Stroh oder Ruten machet / aber sie müssen nicht zu groß noch zu weit seyn / sonst erfrieren sie des Winters leichtlich drinnen / sonderlich aber wann man sie des Winters nicht fleissig mit Stroh bewindet / und die Fluglöcher zumachet / so nisten auch die Mäuß gern in die Körbe und wachsen leichtlich Maden drinnen. Man muß sie unten umher bekleiben / da sie auff dem Brette stehen / sonsten kriechen die kleine *Papiliones*, oder Zweyfalterlein hinein / und verderben sie.”²⁹ Ha csak Coler írását vesszük alapul, a szerencsétlen varangyot a méhek és méhészek első számú közellenségének tekinthetnénk. Sok helyen említi az általa okozott kárt, itt az egyik legélesebb varangy elleni kirohanását idézzük, a méhek ellenségeiről és kártevőiről szóló 121. fejezetből: „...Die Kröten hauchen sie mit ihrem giftige Athem an / und ziehen sie zu sich. Drum muß man keine in Biengarten bey sich leiden / und offt unter die Stöcke sehen / darunter sie sich pflegen zu verbergen.”³⁰ Ismét másutt, és így lesz teljes a béka Horváth J. által is megjegyzésre érdemesnek ítélt bűnlajstroma: „Wann die Bienen offt außziehen / und wieder in den Stock fliegen / oder sonst nicht schwärmen wollen / so sihe unter den Stock / da wirstu unten eine Kröthe unter dem Stock liegend finden / die mustu flugs wegbringen.”³¹ A pókhálóról a 119. fejezetben olvashatunk: „Die Spinnewebe muß man um die Stöcke alle fein sauber und rein wegkehren / daß sie nicht drinnen hangen bleiben / und umkommen.”³² A röpnyílás elé teendő deszkáról: „Wann man zu den Korbbienen neue Körbe kaufft / und die Fluglöcher zu enge seynd / so schneidet man sie weiter / daß die Beinen [sic] darinnen einander fein weichen können. Darnach machet man ein fein breit Holtz / das muß fein glatt beschnitten seyn etwan zwey quer Finger breit / oder nicht so gar breit / steckts zun Flugloch hinein / und hinden durch. Doch muß es forne im Loch fein

²⁷ Coler 1692. II. r. 330. 116. fejezet.

²⁸ Coler 1692. II. r. 331. Az idézett helynél bővebben foglalkozik a károsító férgekkel a 352. oldalon, az e kérdésnek szentelt 143. fejezetben.

²⁹ Coler 1692. II. r. 331.

³⁰ Coler 1692. II. r. 335.

³¹ Coler 1692. II. r. 344.

³² Coler 1692. II. r. 332.

auffligen und so breit seyn / als das Loch ist / unter der Breiten im Loch verschmieret mans fein mit Wachs und Terpentin untereinander gemenget / zu.”³³

6. *Mikor Méheit akarja Gazda mezzőre eresztteni az előt negyet nappal köl eöket meg-tisztétani és meg-heréltni, és mikor már ki akarja eöket eresztteni, tehát nem az nap regvel ha az előt való nap későn este nissa föl nékiek a' járó likjokat és egész nyarat szaka valahányszor eszre veszi valamellyikét hogy vagy gyöngén jár mezzőre vagy nem rajzik mindenkor belül meg-tisztitsa eöket és Bodeny alatt-is meg-keresse hogy ot vagy eger vagy varas Béka ne legyen.*

7. *Téli üdőben a' járó likjaikat leg job be-csinálni likácsos Pléhes táblácskával hogy lélegzetet vehessenek és ha öveg ablakok jegessenek akkor me[n]nyen a Gazda méhes kertvényben vigyen magával egy árat és azon Pléh táblácskán találna meg-fagyva likakat azon arral szurkallya által, hogy meg ne fuladgyanak. Item nem szeretnek méhék részeg embert, foghajmát, kigyót, Hangyát, mindenféle Darást és legyet, Fecskét, Kecskeszopó Madarat, Küllő madarat, és olyan helyet a' hol Kiáltásra, trombitásra, musikára fa vágásra meg felel az Echo. Item vakandokat, mindenféle egeret, és mindenféle Békát, ártalmas a Mihének a' só-is és a Macskának Szure.*³⁴

A méhek ápolásáról, helyes gondozásáról írott 119. fejezetből fentebb már idéztünk. A kézirat 7. pontjában foglalt tanácsok egy része is innen származik, kezdve a rőpnyílás téli elzárásával: „Man muß ihnen auch des Winters / so bald es beginnet zu schneyen / und ein Schnee liget / die Fluglöcher mit einem Blech / das voller Löcherlein ist / gar genau vermachen / daß sie nicht herauß kommen / und doch Luft haben. ...[Majd részletezi, hogy a méhek télen egymást melegítik, ami kipárolgással, következőképp páralecsapódással jár, és folytatja:]... Wann im Winter so herbe / bittergrosse Kälte ist / daß auch die Stubenfenster gefroren / so hab gute Achtung auff die Fluglöcher. Dann die frieren bißweiln von ihrem Brasem zu / und alsdann ersticken sie. Da muß man mit einer Schustersahl hinein stechen / und die Löchlein des Blechs immer wieder öffnen.”³⁵ A tanácsok sora a már szintén idézett 121. fejezetből vett szemelvényekkel folytatódik, a részeg emberről, az erős szagról és a többi kártevőkről: „Die Bienen sind etlichen Dingen sonderlich feind und gram / und sind viel Dinge / die ihnen hart zu wider seynd / als rothe Farbe / die könne sie übel leiden / trunckenen Leuten seynd sie feind wer Knobloch oder Zwibeln gessen / oder Wermuth bier / oder gebrandten Wein getruncken / oder sonst einen stinckenden Athem hat / der ist ihnen kein willkommener Gast. [...] Wer sich mit starckkriechenden / stinckenden Salben geschmieret oder Wein gesoffen hat / solche können leicht mit ihnen zu thun bekommen. [...] Der Widerschall oder Hall der menschlichen und unvernünfftigen Thieren Stimmen / welcher von den *Latinis Echo* genand wird / ist ihnen so zu wider / daß sie an einem solchen Ort kein Gedeig haben. Item / die Spinnen / Mäuß / Ameissen / Maden / kleine Zweyfalter / Hurnitzen / Raub-bienen / Wespen / Heimen / Knobloch / Zwibeln / Rauch / Schaben / Kröthen / Fröschen / Schlangen / *Caprimulgus*. Item / die Störche / Schwalben / *Meropes*, die Bienenwölff / die Marder / Heidechsen / die Spechte / Bären / und Spinnen / [...] Saltz können die Bienen nicht leiden / wann man einem Saltz in die Tasche thut / und bringet ihn zum Bienstöcken / so kommet er übel zu massen. [...] Man muß auch keinen ledigen Bienstock offen stehen lassen / dann die Katzen legen sich drein / darnach bleibet einem seyn Lebenlang keine Biene drinnen. Dann die Biene

³³ Coler 1692. II. r. 331.

³⁴ A kézirat 399. oldalának vége.

³⁵ Coler 1692. II. r. 332–333.

reuchts wol / wann nur ein Katzenhaar im Stock ist / so bleibet keine Biene/ dann sie reuchts gar bald.“³⁶

8. *A melly Gazdának vagyon sok Méhe és annak vagyon egy rend béli Méhe olyan, hogy elesége ugyan elegendő, de a' cselédgye annyira el-apró sodot hogy igen kevés marada belőle hogy azt-is meg tartsa cselekedje ezt egisz méheit nézze-meg és a' mellyik[ne]k leg-több maga firge vagyon, azt messe-el és azt jól kenye meg mézzel és ugy tedgye azon szegénynek Böddön[n]yében, azon osztán leg-elsőb le-szednek róla a' mézet és azután magok-is reá ölnék és ki kültik magoknak NB Ha Királyra lenne-is szükség vigyáz mikor olyan munkát le-meczed a' kiben Mehféreg vagyon ott szokot Királynak a' háza lenni, kit ugy meg-esmered, hogy a Királynak a' háza előre szokot állani magányossan, ha a Királynak a háza már nyitva vagyon, jele az hogy már ki hült, de ha még bé-van téve, még nem hült ki, azért azt-is le meczheted és cselekegy azt mint a' többé firgével – és ugy meg segéted azzal is a' másikat szegényt.*

Horváth J. jegyzeteinek e pontjához a következőket tudjuk idézni: „Da sie aber Honig gnug haben und keine Brüt darauf die jungen Bienen werden / so habe er den krancken drey Blätter von dem Gewürchte weggeschnitten / und sey hinzu einem starcken Stock gangen die viel Bienen gehabt / und habe ihm zwey Blätter voller Blut und Gewürchte abgeschnitten / ohngefahr einer Spannen lang / und einer Spannen breit (die Brüt soll nicht verstrichen seyn / sondern jung und neu / wie keine Maden / auch möge man die Bienen / so darauff sitzen mit nehmen) darnach soll man die obgemelten Blätter nehmen / und sie den Krancken an statt der weggenommenen setzen / und forne ein Stück Honig darzu setzen / zu nehest der Brüt / darnach sein vorig ledige gewürchte / so werden sie fliegend von wegen deß Honigs / und liegen auff der Brüt / zeugen junge Bienen / so haben sie junge Bienen auß dem starcken Stock / durch GOTTes Ordnung die Eygenschaft mitbracht / daß sie fliegen / und machen wiederum einen neuen König oder Weisel / ohngefahr in 14. Tagen.“³⁷

9. *Mikor egy Böddeny három rajt ereszt, azután nem köl néki engedni hogy többöt ereszszen, mert maga-is azután semmivé lenne és téli üdöben meg-fagyna, azért más nap korán nap kelet előtt nisd föl azon annya mehét, nisd föl és keresd föl benne a 4^{dik} fiatal királyt és azt onnét kihuzván öld agyon meg ölyvén a' fiatala meg marad az öregevel és azután unitis viribus télre valót szereznek elegendőt, vagy ha azt végbe nem vihetnéd, mikor Méhek rajt eresztenek fogd-meg azt-is és Királyát öld-meg, a' többét pediglen az Annya méhének Döbbenyére s-be megy döbbenybe és az Annyánál marad.*

A méhek élettevékenységének és munkájának, a méznyerés önző szempontjai szerinti fontosságához mérten, természetesen J. Coler is más-más terjedelmet szentel az egyes kérdések tárgyalásának. Ezért például a szaporítás miatt igen lényeges rajzásról és a rajok befogásáról szóló 129–130. fejezetek a kötetben öt oldalnyit tesznek ki.³⁸ Minden bizonnyal ezért szerepel e téma Horváth kéziratának három pontjában is. „So ein Stock in einem Sommer zweene oder drey Schwärme gibt / so ists genug. Wann sie sich darnach mehr herausß vor den Stock legen / und mehr schwärmen wollen / so kan mans ihnen wol erwehren / dann wann er mehr Schwärme läst als zweene oder drey / so werden die Alten auff den künfftigen Winter zu schwach / und sterben gemeiniglich / sintemal die Alten / allen ihren Vorrath am Honig mit gegeben daß sie darnach im verzehrenden Winter nichts mehr haben / wie die Eltern bißweilen ihren Kindern auch zu viel Nahrung mit geben / und darnach selber Noth leiden / und verderben müssen. Diß

³⁶ Coler 1692. II. r. 335.

³⁷ Coler 1692. II. r. 339.

³⁸ Coler 1692. II. r. 341–346.

muß man aber also machen / sihe nach dem Weiser deß vierden Schwarmes / daß du den bekommest / und tödtest / so bleiben die Kinder bey den Eltern."³⁹

10. *Ha egyszer s-mind két vagy három raj ki-megy és az osztán öszvő kövöredik és öszvő-is szál, azokat osztán öszvő-is razd csak a' földre és ted reájak egy kádót vagy egy hordót egy fenekőt és had ugy állani egy éjjel, és ugy maga magát el-valosztya edgyik a' másikátul és ugy más nap regvel mindenkét kölömb kasba vagy Böddenybe sepeřheted.*

„Item / begebe sich auch / daß drey Schwärme ohngefähr mehr als weniger sich zusammen anlegen / so kan man sie auch alle zusammen in ein groß Faß thun / und sie fest zudecken / laß sie also über Nacht stehen / so wird sich ein jeder König oder Weisel mit seinem Hauffen zusammen legen / darnach setze einen jedern Schwarm sonderlich ein.“⁴⁰

11. *Ha két rajod ki-megy egyszer s-mind és mindenéke kölömb szál de kicsiny mind a' kettő és azert, hogy gyöngö magánossan ki nem telelhet, akkor azt cseleked, edgynek Királyát ösd agyon, cselekedgyed pediglen, razd öszvő másikkal és mindkettőt mézes vízzel meg-hintsd jól, azután öszvő szoknak és jók lesznek.*

12. *Sz: Orbán napján vegy Ūrmet és csinál füstet vele és ugy azon füstel űzd-el a' Méhet munkájokrul a' kasokban vagy-is Böddenyekben, és jól visgáld-meg hány Király házát építették fiatal Királyoknak az örög mihék, ezzel meg-tudod hány rajra igyekeznek és azon Király hazokból annyit had-meg a' mennyit kívánsz, a' többet mesd le késsel hogy tsak annyi legyen.*

„Item / auff Urbani Tag besiehe die Körbe / räuchere die Bienen mit Wermuth herauß. Darnach besiehe fleissig / wie viel Weiserhäußlein das Rohs ha[t]. Dann so viel Häußlein das Rohs hat / so viel Schwärme setzt er. Da mustu nun besehen / wie viel Schwärme der Korb ertragen oder geben kan / hat er zu wenig Bienen / so nim etliche Häußlein mit einem langen krummen Messer weg / laß ihm kaum drey oder vier Häußlein / so bekommen sie auch so viel gute Schwärme.“⁴¹

13. *Hangyal kárt teszen Méhekben, azért a' hol fiszke vagyon, forró vízzel azt ki-kell forrázni.*

„Die Ameissen / wiewohl die Bienen sie nicht gerne leiden / so kommen sie doch oft in die Stöcke / thun grossen Schaden im Honig / und sind den armen Bienlein sehr beschwerlich / davon besihe daß 25. Capitel / droben im 8. Buch. [...] Die Ameissen sind gerne wo sandigter Grund bey den Bienstöcken ist. Da gieß nur siedenheiß Wasser auff derselbigen sandigten Erden herum / darauff sie umlaufen / so verbrühestu sie und sie erwarten deiner warmen Laugen nicht mehr.“⁴²

14. *Mézes Sört vagy-is Méh Sört főzni. Amennyit akarsz főzni anyit fűzhetz, csak az edgyik observatioja, hogy ha akarsz hogy jo méh söröd legyen mennyi mézet veszel, hat nyolczszor annyi vizet agy hozza, Példának okáért 1. Pint Mézhez vegy 8. Pint vizet és azt főzd lassu tüzen, hogy a' tűz lang nélkül legyen, és mivel az sok habot csinál maga fülésében, tehát azt mindenkor⁴³ le-köl hánni és addig köl főzni, valameddig habzik, ha azon Sört nem tartod sokáig, de ha sokáig akarod tartani, tehát annál tovább főzd ám és ha akarod hogy erősebb legyen akaszd bele egy zacskóba Komlót, Fahéját, Gyömbért, Szegfővet, Szerecseny Diót és Galgantot, azután ha sokáig tartod mikor hordóba tölted, nem köl csurdotig tölteni, mert sok forna-ki belöle, azután mikor ki fort, be köl verni*

³⁹ Coler 1692. II. r. 344.

⁴⁰ Coler 1692. II. r. 344.

⁴¹ Coler 1692. II. r. 350.

⁴² Coler 1692. II. r. 336.

⁴³ A kézirat 400. oldalának vége.

akonáját, telit töltvén had ugy állani vagy három holnapig és harmada ki-füljen nékie, de ha hirtelen akarsz innya belőle nem köl várni még meg for, ugy de által köl szűrni tiszta Posztó Zacskón szomjúságot nagyon óltya, háta geréczéből való fájdalomat el-veszi, melyet tisztíttya ugy vesét-is és hólyagot is embernek minden veszedelmes nedvességit ki hajtya életető belső részeiből.

A méz és víz keverékéből erjesztett méhser egészségre kedvező hatásának leírására Coler a méhekről szó részben mindössze egy rövid, hétsoros bekezdést szánt, a méz hasznáról és használatáról szóló fejezetben.⁴⁴ A méhser készítését viszont – a fenti recept szerint – a kötet második részének hetedik könyvében írta le, vegyes receptek között.⁴⁵

16.⁴⁶ A ki akar Méhét venni és azt meg szaporítani, az Sz. Mihály nap tájban vigyázzon mikor Méhét herélnek vagy-is ölik, vegyen ot Méhet a' men[n]yit akar, de ollyat valoszsza magának szaporításra valót a' kinek méze elegendő legyen, addig a' még uj mézet nem csinálhat ugy mint aratásig és lépe legyen egész fenékgig, és az legyen szép fehér, mert az ollyatin méh jó szaporításra való, azon okbul hogy kikeletre mék egyedől a' lépen dolgozik, és a' fiain, annyival inkább ha elesége elegendő és lépe is, mingyárt tavasznak kezdetétől csak a' szaporaján igyekeznek, és ollyannak szaporáját 6. rajra-is reá megy nyárotszaka.

[..]⁴⁷ Miképpen köl Mízet készíteni a' kibul azután lehet Nadmíz helet roszolisba adni vagy Aqvavitab[a] a' vagy Gyömölcsöt mindenfélét lehet bele csinálni és azt ugy Confectumnak meg-tartani. Ha akarsz egy Kannára való mezet készíteni abba tölcse egy mőszsélyre való vizet és tik tojásnak fehérét és ugy főzd azon mezet de mindenkor kövörd jól és likacsos kanállal le hand róla a mocskot és habot, és ha tudni akarsz, hogy meg-van è mar helyessen, tehat ón Tanérra cseppencs belőle, ha azon csöp meg-aluszik a' tányér jele az hogy már el-van készítve, de ha el fut a' tanyéron széleslen, meg nintsen készen. Leg-jobb pediglen a' Méz ha szépen lepes Mézed rakod szép tiszta Teknyűre és a házod be főtéd hogy melegben szépen le szívárkodgyik a' Tiszta Méz, a kiben mingyárt gyömölcsöt lehet eltenni a' mint némellyek cselekszik de még-is job ha azt-is ugy készéted a' mint előb meg-íram.

[..]⁴⁸ Hasonlo allopotokhoz Czukrot el-készíteni. Valamint Mezzel szintén ugy köl banni czukorral-is, csak hogy à czukrot elsőben meg-köl törni Masárban, azután vizet köl két Tojásnak fehérével öszvő köl habarni és ugy köl és addig főzni-is a Czukrot mind a Mézet likacsas vas Kalánnyal köl tisztítani föltűl és ugy-is köl próbálni Ón tanyéron mint a' Mézet-is azon czukorra reá öntvén feherrel öszvő habart vizet.

19. Mikor és hol köll szedni főveket, a' kikkől ember akar vizet égetni. Azért leg-jobb az ollyatin főveket szedni, mikor a' holdvilág meg-telik és az légyen ollyankor, mikor szép tiszta nap⁴⁹ vagyon és akkor, mikor azon fővek tellyes virágzásban vannak. Item mindenkor jobbak azok a' kik a hegyeken nyúlnek hogysen laposokb[an] és Völgyekben: hanem ha tsak tiszta virágból akarsz vizet égetni, hát virág leg-job a' ki fris folyó vizek mellet virágzik. Azon főveket és virágokat-is nem köl szárítani Nap fényen, mert ki huzza erejét ha árnyékon köll azt szárítani, ugy a virágokat-is hogy magok erejében meg-maradhassanak: és mivel a fővek és Fak virágoznak ki előb ki utob, azért azoknak virág-

⁴⁴ Coler 1692. II. r. 351.

⁴⁵ Coler 1692. II. r. 192.

⁴⁶ A „15.” számú pont, (v. bekezdés) hiányzik a kéziratból. Lehet kihagyás, de lehet másolási hiba is.

⁴⁷ Sorszám nélküli bekezdés.

⁴⁸ Sorszám nélküli bekezdés. (Az utóbbi két bekezdésben foglaltakhoz ez idáig nem találtunk párhuzamot J. Coler könyvében.)

⁴⁹ A kézirat 401. oldalának vége.

zások idejere köl vigyázni, és azokat-is akkor köl szedni mikor leg tellyesebb virágzásban vannak, azokat-is arnyékos helyen köl szárátani. Némellyek azt tartják hogy azon virágok akkor helyre meg-szárodnak, mikor 9^{dik} vág 10^{dik} része marad csak nehézségének s-a' többé el-szárod. A ki akar magokbul vizet égetni az akkor szedgye öszvő a' Magot, mikor helyre meg-érík de ellemben arra-is vigyázzon, hogy az ollyatin magok ki ne hullanak. A ki pediglen gyökerekből akar vizet égetni, az ismég arra vigyázzon hogy kikeletre szedgye ollyankor mikor még a szárát ki nem hajtya vagy ööszszel mikor mar a' szára el szárodot rajta, mert akkor már benne van ereje és nem virágyáb[a] vagy fővéb[fe] és azt is árnyékban köll szárátani, mikor pediglen mar vizet akar égetni belőle, tehát akkor apróra meg köl aprétani késsel.⁵⁰

A jelek szerint Horváth J. jócskán továbblapozott a könyvben, és a következő – desztillációval is foglalkozó – részt kezdte tanulmányozni. Jegyzetei hasonló nagyvonalúságról tanúskodnak, mint azt a méhészetnél tapasztaltuk: „Sollen demnach alle Kräuter und Blüten an schönen Tagen / wanns nichts regnet oder trüb ist / und wann wir im zunehmenden Mond sind / gesammet oder eingetragen werden. Die beste Kräuter sind / die auff den Bergen wachsen / da sie sein kühl stehen / und von den Winden wol durchgewehet werden. Dann die in niedrigen / feuchten / sumpffichten Orten wachsen / die sind nicht so kräftig. Aber die Blumen der Kräuter / die umb die Flüß und stehende Wasser wachsen / und umb die Brunnen / die haben einen feinen süßen Safft / ob sie gleich schwacher Natur seyn. Auch kan den Kräutern / die auff niedrigen Orten wachsen / viel Unheils von den giftigen Würmen widerfahren / wann sie dieselbe mit ihrem Gifft beschmeissen / oder mit ihrem giftigen Athem anhauchen / daß sie einem Menschen bißweilen mehr schädlich dann nützlich können werden / wann mans nicht innen wird. [...] Man treuget sie aber mehrentheils im Schatten / und nicht an der Sonnen / weil sie alsdann am besten seyn / wann sie vor der Sonnen Auffgang eingesammet werden / doch wann sie einen dicken Stengel und feuchte Blätter haben / und darnach leichtlich eine Fäule bekommen können / so mag man sie auch wol an der Sonnen abtreugen. [...] Etliche sagen / man solle sie so lang abtreugen biß auff zehen Pfund der Blüten oder Blumen nur ein Pfund schwer werden: doch muß man die Blüten oder Blumen / so auff der Bergen wachsen / nicht so sehr außhelgen / wie die andern / die in der Niedrigung oder auff dem freyen Feld gewachsen seynd. [...] Wie man die Früchte einsammlen sol / wann sie reiff sind / also sol man die Samen einsammlen / wann sie beginnen trocken zu werden / und ehe sie außfallen. In Summa / alle Samen / darauß man fruchtbarliche und nützliche *Medicalmenten* machen wil / die sollen wol reiff seyn / wolgestalt / völlig und unbeschädigt. [...] Doch sind auch etliche / die da lieber wolten / daß man die Wurtzeln zeitlicher einsammlen / ehe sie einen Stengel / Blätter / Blume / Frucht oder Samen bekommen / dann sie durch dieselbige fast ihre Krafft verlieren / und sind hernachmals gantz schwach und schier halb todt / wie ein Mensch oder Thier / wanns geboren hat: es wäre dann / daß etliche auch ihre Krafft und Stärcke behielten / wann der Stengel schon verdorret wäre / wie etliche starcke Thier ihre Stärcke nach der Geburt behalten.”⁵¹

Az idézetek sorát bevégezve, a következőket szeretnénk megjegyezni. Nem szándékunk valós értékénél nagyobb jelentőséget tulajdonítani a Horváth József kezétől származó méhészeti tanácsok gyűjteményének, hiszen csak egyike az elmúlt évszázad-

⁵⁰ A kézirat 402. oldalának közepén a szöveg véget ér, új címmel más téma kezdődik.

⁵¹ J. Coler: *Oeconomia Ruralis et Domesticæ* / Ander Theil / Das Erste Buch / Darinnen beschrieben und angezeigt wird / was zu Erhaltung / auch Wiederbringung menschlichen Leibes Gesundheit nüt- und dienlich sey: / Als / I. Von allerley Wassern / wie man dieselbige zu rechter Zeit distilliren und zubereiten sol.... 6–9. fejezet, 4–5.

ban előkerült, tucatnyinál több hasonló kivonatnak. Ami érdekessé teheti ezt az iratot az az, hogy olyan 17. századi német műre hívta fel figyelmünket, mely eddig a kutatók egy részének látókörén kívül esett. Elfogadva Barta János korábban idézett megállapítását, miszerint J. Coler munkája nem gyakorolt közvetlen hatást a 18. századi magyar gazdasági irodalomra, megkockáztatjuk a kijelentést, hogy közvetett módon, bizonyos elemek közvetítőjeként viszont beépülhetett a méhészeti irodalom forrásai közé. Hogy milyen típusúak is ezek az elemek, amikre gondolunk, röviden egy-két idézet:

Vannay István 1779-ben íródott, de csak 1988-ban közzétett könyvének XI. rész, 11. §, e. pontjában a következőt olvashatjuk: „Más külömben van mód benne: hogy az ollyannak tolvajkodó méheit, Lisztel meg jelezvén azok bizonyoságot tegyenek azzal magok ellen: és ha el nem fogja a tolvajkodástul, a' Kölcsönt könnyű az ollyannak vissza fizetni; vagy méheit el fogván, és meg ölvén: vagy pedig elesztős mézzel minden mézzét el rotván: amint ez tudva vagyon.”⁵² Coler a 16-17. század fordulóján erről így ír, a rabló méhekről szólván: „Oder mache deine Bienstöcke zu / denen sie so hart zusetzen / und laß sie sich draussen vor den Stöcken anlegen: Darnach bestreue sie mit Mehl / und wann sie also in ihre Stöcke wieder kommen / und das Mehl ihr Honig berühret / so wird es sauer / davon sie müssen sterben: dann Brodt und Mehl dienet zum Honig nicht / doch muß man darnach den Bienstock fein rein wieder außkehren und abwaschen / daß das Mehl wieder davon kommt / daß es deinen eigenen Bienen nicht auch wiederfahre.”⁵³

Szabadfalvi József már idézett, 1981-es cikkében a Horhi-féle méhészkönyv egy 30 tanácsot tartalmazó variánsát közli. Megjegyzi, hogy az általa „*sályi méhészkönyv*”-nek nevezett kézirat utolsó tíz tanácsa hiányzik a többi ismert nagyváradi méhészkönyvből, köztük figyelmet érdemlő pontok is.⁵⁴ A jelzett tíz pontból kettő mutat bizonyos halvány hasonlatosságot Coler tanácsaival, ezeket idéznénk. „*Hogy ha a méheid tavasszal bágyadtak sz: Fülöp sz: Jakab napig tápláld őket jó sóos borral ne busoly, hogy erőt nem vesznek azon napok után kend meg a kas lyukát az Juh téjjel és így idein eresztenek.*” – írja a sályi méhészkönyv.⁵⁵ Ebből a kettős eljárásból a sós bort a fent idézett Horváth-féle kézirat 7. pontja és a hozzá idézett, Colertől származó tanács kizárja, ám a mondott szentek napján való juhtejes kenetetésnek önálló bekezdése van a „Mi a teendő, hogy a méhek gyakran és erősen rajozzanak” címet viselő fejezetben: „*Streich ihnen umb Philippi Jacobi herausser vor dem Stock umb das Flugloch Schaffsmilch einmal oder 4. so schwärmen sie desto früher.*”⁵⁶ Továbbá: „*A Méheket egyik helybül a másikba hordozni legalkalmatossabb sz: Orbán nap tájban, fordíts fel a Méh kast üröm füsttel üzd a méheket a sonkolyrul, és lásd meg mennyi fejér anya házat tsináltak, annyi rajt is fognak ereszteti, akkor osztán tsak ötöt hagy rajta elég lészen a többit metéld le és annyit fog ereszteti a mennyi anya házat hajtz.*”⁵⁷ Ha ezt a mondatot összevetjük a Horváth-féle kézirat fentebbi 12. pontjával, illetve a hozzá citált Coler-idézettel, közös forrásra gyanakodhatunk.

Ha a 16–18. század e tárgykörben született német kompilációs irodalmának évtizedről évtizedre menő alapos elemzését elvégzik a kérdés hozzáértő kutatói, részben talán kideríthetik, hogy a klasszikus görög és latin szerzőkön kezdve, mely művek során

⁵² Idézi Szabadfalvi József 1992. 178.

⁵³ Coler 1692. II. r. 336.

⁵⁴ Szabadfalvi József 1981. 207.

⁵⁵ Szabadfalvi József 1981. 206.; Ugyanezt a hiedelmet említi Hörkely István [alias Horhi Miklós] az OSzK egy 18. századra meghatározott kéziratában. Idézi Domonkos Ottó 1952. 26., 86. sz. jegyzet.

⁵⁶ Coler 1692. II. r. 132. fej. 346.

⁵⁷ Szabadfalvi József 1981. 206.

vándorolva jutottak a magyar méhészeti munkákba ezek az ismeretek. Az előzményeket tekintve segítheti ezt, hogy Coler könyvének némely fontosabb fejezetét végjegyzetekkel látta el. Ezekben ugyan vázlatosan, de megjelölte az általa felhasznált fontosabb szerzőket és köteteiket, köztük pl. *Nicolaus Jacobi* (alias *Nickel Jacobs*) 1568-ban kiadott méhekről szóló munkáját⁵⁸, *Conrad Heresbach* 1570-ben megjelent *Res rustica*-ját is – mint ahonnan tudását merítette.⁵⁹ Mindezeket figyelembe véve úgy hisszük, hogy *Johann Coler* sokszor idézett munkája kisebb részben mint forrás, de főként mint az ókortól a 20. századig ívelő hiedelmek és praktikus megfigyelések pontokba foglalt tanácsainak egy közbülső állomása, a népi méhészet kutatóinak figyelmére érdemes.

IRODALOM

Bakács István

1947 Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Századok, 140–151.

Balassa M. Iván

1970 Kézírtatos méhészkönyveink egyik típusa: a Nagyváradai Méhészkönyv. Agrártörténeti Szemle XII., 394–410.

ifj. *Barta János*

1973 Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Budapest

H. Bathó Edit

1988 Vannai István Magyar Méheskertje. Debrecen

1995 A méhészet szerepe a Jászság paraszti gazdálkodásában. Debrecen

Colero, M. Ioanne [Coler, Johann]

1692 Oeconomia ruralis et domestica.

Darinnen das gantze Ampt aller treuer Haus-Väter und Haus-Mütter beständiges und allgemeines Haus-Buch / vom Haushalten / Wein- Acker- Gärten- Blumen- und Feld-Bau / begriffen / Auch Wild- und Vögelfang / Weydwerck / Fischereyen / Viehezucht / Holtzfällung / und sonsten von allem was zu Bestellung und Regierung eines wolbestellten Meyerhofs / Länderey / gemeinen Feld- und Hauswesens nützlich und vonndhten seyn möchte. Sampt beygefügtter einer *experimentalischer* Haus-Apotheken und kurtzer Wund-Artzneykunst / wie dann auch eines *Calendarii perpetui*. [...]

Franckfurt am Mayn / In Verlägung Johann Martin Schönwettters, Druckts Balthasar Christoph Wust. Im Jahr MDCXCII.

Domonkos Ottó

1952 Méhészeti irodalmunk néprajzi vonatkozásai. (A XVII. sz. közepétől a XIX. sz. közepéig.) 84. p., jegyzetek és irodalom 26. p. [Kézirat *D. O.* tulajdonában, ill. a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában 3502. szám alatt.]

⁵⁸ Jelzett szerzőtől *Coler* írásában folyamatosan idéz, de sem a bevezetőnek szánt 112. fejezetben, sem a végjegyzetekben nem jelöli szabályosan a munkáját. Legtöbbet talán a 351. oldalon árulja el róla, amikor így ír: „...So sind auch diesen Zeiten etliche feine Büchlein von den Bienen außgangen / als Nickel Jacobs Mittburgers zu Sprottaw in der Schlesien. Anno 1568. zu Gorlitz gedrucket.”

⁵⁹ *Coler* 1692. II. r. pl. 338., 348., 350.

- Ehlert, Trude*
 1991 Die Rolle von »Hausherr« und »Hausfrau« in der spätmittelalterlichen volkssprachigen Ökonomik. In: *Trude Ehlert (hrsg.): Haushalt und Familie in Mittelalter und früher Neuzeit*. Sigmaringen, 153–166.
- Hofer Tamás*
 1951 XVIII. századi méhészhiedelmek. *Ethnographia* LXII., 160–171.
- Kovács S. János*
 1891 Az Méhekrül való hasznos beszéd. *Ethnographia* II., 18–21.
- Köszeghy Sándor*
 1895 Régi méhészeti tanácsadó. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* II., 57–58.
- Lemmer, Manfred*
 1991 Haushalt und Familie aus der Sicht der Hausväterliteratur. In: *Trude Ehlert (hrsg.): Haushalt und Familie in Mittelalter und früher Neuzeit*. Sigmaringen, 181–191.
- Mándoki László*
 1959 Adatok a magyar méhészet történetéhez a XVII. századból. *Agrártörténeti Szemle* II., 114–126.
- Szabadfalvi József*
 1981 Egy 17. századi méhészkönyv kéziratosa variánsa. In: *Szabadfalvi József (szerk.): Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX.*, Miskolc, 201–210.
 1992 A magyar méhészkedés múltja. Debrecen, 1992.
- Vannay István*
 1988 Magyar méhes kert. (Közreadta: *H. Bathó Edit.*) Debrecen

„DIE BIENEN BETREFFEND EX LIBRO JOANNIS KOLERY“

Die Arbeit befaßt sich mit dem vier Seiten umfassenden ungarischen Schriftstück eines handschriftlichen, 1762 datierten Bandes. In den 19 Punkten der Schrift hält der aufzeichnende *József Horváth* überwiegend die Bienenzucht betreffenden Ratschläge in ziemlich karger Formulierung fest. Wie es sich herausstellte, steht hinter dem im Titel erwähnten Namen in Wirklichkeit *Johann Coler* (alias *M. Ioanne Colero*).

J. Coler (1566–1639) wird in der Literatur für Wirtschaftsgeschichte als bedeutender Repräsentant der auf deutschem Sprachgebiet verbreiteten „Hausväterliteratur“ in Evidenz gehalten. Das um die Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert von ihm unter dem Titel „*Oeconomia ruralis et domestica*“ herausgegebene, die Zeit vom Altertum bis zu seiner eigenen Zeit umfassende, dicke und komplizierte Werk erlebte in hundert Jahren 14 Ausgaben, und seine Wirkung im 17. Jahrhundert ist heute noch Gegenstand der Untersuchung. Das von *József Horváth* stammende Schriftstück exzerpiert den sich mit Bienenzucht befassenden Teil des Bandes. Der Artikel zitiert nach den einzelnen Punkten des ungarischen Manuskripts jene Teile aus dem Werk *Colers*, die *Horváth* für bemerkenswert erachtete und sie zu seiner eigenen Belehrung übersetzte. Die unverhohlene Absicht unserer Veröffentlichung ist es, die Aufmerksamkeit der sich mit der Geschichte der Bienenzucht beschäftigenden ungarischen Forscher auf diese wenig bekannte Quelle zu lenken.

József Kücsán

GRYNAEUS TAMÁS

TÁPAI PISTA ÜRÜGYÉN (Gyógyító egyéniségekhez fűződő hiedelmek, mondák, narratívumok)

„...Az Ősi-i javasról szép, a mesékhez hasonló, lekerekített, messzi vidékeken bámulatosan egyező csodás történeteket tudnak az emberek. Valószínű, hogy más javasok tudományáról ugyanezek a történetek vannak forgalomban, mindössze nem törődünk eddig összegyűjtésükkel és így nem ismerjük eléggé a javasokról szóló meseirodalmat”.¹

„...a Magyar hiedelemmonda katalógus típusai és típuszámái minden bizonnyal hamarosan bővülni fognak, hisz látható, hogy a rendelkezésre álló mondaanyag egy részét nem ölelik fel”.²

A gyógyítók személyéhez számos monda, hiedelem fűződik. E csekély eltéréssel az ország nagy részén hallott, hallható történetek általában a környék híres gyógyítója, halottlátója stb. vagy más híres ember személyével kapcsolatban aktualizálódnak.³ Ezek típusait mutatjuk be. Legtöbb szerző hangsúlyozza,⁴ hogy nincs éles határ a gyógyító, halottlátó, tudós, látó stb. személye köré fonódó narratívumok között,⁵ másfelől pedig az egyes narratívum típusok közt sem húzható mindig éles határ (a szerzők véleménye sem egyöntetű e műfaji kategóriákról⁶), ezek elválasztására nem törekedtem.

Az igen szűk adatbázison nyugvó hiedelemmonda-katalógusban⁷ csak az útközben illetlen dolgot mondás, tudásában kételkedés (L./4. II. L./6.II.1.), és a kétarcúság (L.7.II.1, 2 A,B; L/8.II.5; L./9.X.4, 4/B; L./9. X. 7, 7/A, 7/B motívumok szerepelnek.

¹ *Vajkai A.*, 1938, 356.

² *Jung K.*, 1990, 1.

³ *Balassa I.*, 1963, 51 a tudós pásztor és tudós kocsis „esetében ... a különböző hiedelem- és mondaelemek egy-egy nagy egyéniség körül csoportosulnak” (pl. Czipra Gyuri). *Kakas Z.*, 1991, 630. „Minden településen voltak és vannak nagy egyéniségek ... körülöttük egész hiedelemmondakör alakul ki”. A furcsa csak az, hogy kerek, lecsiszolódott 'fabulat'-ok újra meg újra kapcsolódhatnak valós személyekhez, nemcsak hiedelemlényekhez. (*Jung K.*, 1990, 21–22.) Ez esetben tehát a föltételezett mondafejlődésben – lélektani okok hatására? – regresszív folyamat, visszalépés játszódik le.

⁴ *Balassa I., Szabó L., Dobos I., Körner T., Nagy I., Jung K.* 1990, 20; *Fehér Z.*, stb. id. műveikben.

⁵ Még az sem lehet döntő kritérium, hogy a gyógyító stb. (általában) reális személy, míg pl. a szépaszszony(ok), boszorkány, táltos nem mindig az.

⁶ L. pl. *Jung K.*, 1990, 24–25. és ui. passim.

⁷ Vö. *Jung K.*, 1986, 51: „...a hiedelemmonda katalógus nem a teljes, ismert magyar hiedelem anyagra épült, csupán egy feldolgozott kisebb részére”.

Készülő rendszerezésükben⁸ Landgraf Ildikó ezeken kívül még a következő csoportokat említi: 9. Váltott gyerek; 10. Betegségdémonok; 11. Természetfölötti javakkal és erővel rendelkező emberek; 12. Mitikus állatok.

Ezeknél a műveknél jóval gazdagabb variáncssorozatot mutatnak be Dobos Ilona, Körner Tamás és Nagy Ilona a Taktaszadai mondákhoz fűzött jegyzeteikben (Szabó L., 1975), valamint Sándor Mihályné (1976).

Természetfölötti erővel rendelkező hiedelemlelények, ill. hiedelmekkel-mondákkal övezett emberekről szóló gombosi történetek elemzését Jung Károly végezte el,⁹ munkájára ismételtelen hivatkozni fogok.

Tápai Pista (Miklós Jakó István, Füttyü Pista, 1838–1895) tápai szeptember – gyógyító – táltos – búcsúvezető – kápolnacsősz gazdag személyiségevel, alakjával többen foglalkoztak már, első renden – természetesen – Bálint Sándor munkáira hivatkozhatunk.¹⁰

Előbb Tápai Pista alakja körül kialakult, kikristályosodott, fölelevenítődött mondákat, hiedelmeket és párhuzamaikat vesszük szemügyre majd szólunk más, hasonló jelentősebb, a hagyományos kultúra világában élt személyiségeket övező hiedelemmonda-koszorú további elemeiről.¹¹

Születése, testi stigmák (veleszületett, élet során szerzett)

Az olyan embőr volt, foggal születött,¹² azt mondták, táltos vót. Az gyógyított.¹³ Ha meggyógyult valaki, aki gyógyíthatatlannak látszott, akkor ezek azt mondták, hogy táltos vót.¹⁴

Táltosok-gyógyítók-javasok-boszorkányok számos testi hibáját-stigmáját említi már Róheim, Vajkai, Berde, Szabó L.¹⁵ (farak, vakság, félszemű, atheroma, ujjja tövén kis púp, mindkét lábára béna). További tulajdonságok: a madarasi ember és nagyapja összes hajú volt,¹⁶ a csépai ember *nyomorék vót, egy ló átharapta a mejjit*.¹⁷ Bakos Ferenc mátészalkai parasztorvos foggal született, testi hibás is volt.¹⁸ Dóczi István szeged-fehértói gyógyítóember bal felkarján volt egy jó félalmányi tömött megnagyobbodás – tudománya helye –, előbb egyik, majd mindkét szemevilágát elveszítette. Ő beszélt olyan tudósról is, aki két sor foggal született.¹⁹ Mátradereskei hiedelem szerint a tudós

⁸ Landgraf I., 1999, 413.

⁹ Jung K., 1990, VIII.–XVII. fejezet. NB. a szerző könyve előszavában hangsúlyozza, hogy 1983-éig kialakított álláspontját tükrözi műve.

¹⁰ Bálint S., 1942, Katona I., 1971. in Juhász A.–Ilia M.: Tápé; Lele J., 1998.

¹¹ A halottlátók körül „...külön mondakörök alakulnak ki... Ezek a történetek is többnyire sztereotípiák” – írja Dömötör T., 1987, 224.

¹² Vö. Jung K., 1990, 141.

¹³ S. gy. Tápé, 1956. Nyinkó Mihályné, Terhes (Palika) Örzse sz. 1894.

¹⁴ Tápé, Diószegi V. gyűjt. Halottlátó c. kéziratában, 143.

¹⁵ Róheim G., 1925, 9; Vajkai A., 1938, 361/47. jegyz.: az Ősi-i javas fejbübján zsírdaganat; Berde K., 1940, 119–120; Szabó L., 1975, 211; Dömötör T., 1987, 202. Távoli, de figyelemreméltó burját analógia: aki-nek szeme, keze, lába beteg a zurkatan-ongonhoz folyamodik. Ezen 27 javas van ábrázolva. Kilencük *vak*, kilenc-kilencüknek *karja* ill. *lába beteg*. Harva U., 1959, 260. és VI. tábla 3. képe.

¹⁶ Barna G., 1925, 44–5.

¹⁷ Barna G., 1982, 342.

¹⁸ Farkas J., 1968, 146–147.

¹⁹ Dóczi Istvánnal kapcsolatos adatok 1954–55. évi kéziratosságból valók.

mindig hetedik gyerek, burokban, foggal születik²⁰. A javasok szűrős tekintetét is többször említik a hagyományok (Ősi-i javas, mátraderecskei Gazda Ferő).²¹

Elhivatása

Csábító, hogy Tápai Pista elhivatás-története „archetypusát” három különböző időpontban, évtizedes különbséggel Tápén gyűjtött variánsokból (Bálint Sándor, 1930-as évek,²² Diószegi Vilmos, 1950-es évek,²³ és magam 1956, 1968–9²⁴) rekonstruáljuk. Esetleg úgy is fölfoghatók, mint a mondaalakulás különböző fázisait képviselő narratívumok.

Motívum	B. S.	D. V.	G. T.
foggal született		+	+
7 éves korában történt		8 ½	+
árva gyerek ²⁵ , analfabéta	+	+	+
összeférhetetlen, káromkodós, tolvaj	+		
gonosz gazdánál szolgál			+
társával legeltet, pásztorkodik ²⁶		+	+
szép,(fényes),ősz öregember	+	+	+
3x szól hozzá	2 x	+	+
hangját csak ő hallja		+	a másik nem ébredt föl
arca fénylik, írni–olvasni tud	+		+
tudománnyal megáldja ²⁷	Szt. Antal tanítja meg	+	+
7 napig elrejtőzött ²⁸	+		
táltos, viaskodik a faluért	+	+	+

²⁰ Fügedi M., 1982, 207, 422.

²¹ Vajkai A., 1938, 360; Fügedi M., 1982, 205/402.

²² Bálint S., 1942, 18–19; ugyanez kicsit bővebben A szögedi nemzet 3; 211, 357–9, 460, 392–4, 517.

²³ Diószegi V., 1958, 27–8, ugyanezt közli: Katona I., 1971, 667.

²⁴ Részben közölve Grynaeus T., 1991, 147–8.

²⁵ Variánsok: csépai ember, Barna G., 1982, 342.

²⁶ Variánsok: csépai ember, Barna G., 1982, 342.

²⁷ Variánsok: a csépai ember úgy született, nem tanulta sehol a tudományt Barna G., 1982, 338., (vótak olyan nagy zsótárkonyvei, oszt azokbú tanút (uo. 342. és 57. jegyzet). A kiskunfélegyházi szentembernek is vót egy olyan könyve (uo. 345.) – ez már átmenet a garabonciás hiedelemkörhöz. A bekecsi halottlító 9 napi alvás után idegen nyelven kezdett beszélni, l. Szabó L., 1975, 258.

²⁸ Variánsok főleg halottlítókkal kapcsolatban l. Czövek J., 1987, 46: a csépai ember (ismételten) 3, 8, 9 napig aludt (Barna G., 1982, 338, 348).

Ezekből a variánsokból megtudjuk azt is, hogy apja halálos ágyán tett meghagyása szerint égháború idején *úgy őrizték, hét éves koráig ... az asztal lábához kötötték a szent kötéllel* – karácsony este az asztal alá tett istránggal –, *hogy el ne vigyék a tatosok.*²⁹ Ez után szegődötték el, s ekkor jelent meg neki az ősz öregember (Isten angyala, szent, az Úr Jézus³⁰) egy este háromszor hívta őt ill. egymás után következő napokon, kérve, hogy ne káromkodjék, imádkozzék, hagyjon föl a szolgálattal: – *Fiam, te ne szógájjál ennek a gonosz embörnek. Neköd a hivatásod más lösz, tégöd az Isten másra teremtött, ne légy ennek a gonosz embörnek a martaléka... Te se kapálni, se kaszálni való nem vagy, gyönge vagy, majd kirendöl az Isten más munkát számodra... Hadd itt ezt a gazdát. Aki itt a hét folyamán hin tégödet, aval eredj haza, azoknál maradj... Így került be ehhön a Jakóhon, az öreg Jakó Antalhon. Annak is volt ott marhája. Másnap kimönt, beszélgettek. Pista kérdözte, nem fogadná-e mög. Mögfogadta, ez lett a nevelő apja. Ott élt 15 éves koráig. Errü hívják Jakó Istvánnak. Az ősz öreg ember ráadta az áldást, mögáldotta nagy tudománnyal. Attól fogva írni–olvasni tudott,³¹ mert nem járt iskolába, kint élt a réten. Akkor már nem olyan vót: sugárzott a szöme.*³²

A Bálint Sándor gyűjtötte variáns szerint „egy elhagyatott pincében húzta meg magát, ahol Szent Antal (az »ősz öreg ember« miatt jó okunk van föltételezni, hogy esetleg Remete Szent Antalról lehet szó itt is, mint egy Gömör megyei mondában) megtanította imádkozni, sőt egy nagy könyvből – ez egyik variáns szerint a matika – írni–olvasni is”. Ezt követően hét napig „*elrejtöztö... közben a gonosz is megkísértette, de Istvánon most már nem tudott hatalmat venni*” (mint Remete Szent Antalón sem!). A későbbiek során ennek a könyvnek segítségével tudott rövid idő alatt nagy távolságokra is eljutni, lorettói, római, szentföldi zarándokútjait is így magyarázzák. „*Az udvaron eccő csak meglebbent. Egy felhő ereszködött le, mán vitte is. Egy kis bokorfelhő ereszködött le, aztán vitte. Röggelre mán Rómába vót*”. (Itt már keveredik a garabonciás-hagyományokkal³³). Ezt használta olykor (mindig?) gyógyításkor is ezt tette a beteg fejére (néma kislány meggyógyítása Radnán³⁴). *Vittek oda betegöket Radnára, Segitött a papságnak vezekölni. Sok csodákat művelt általa az Isten – kedves vót az imája.*³⁵ Máskor meg „amikor gyógyulásért imádkozott, jobb kezét a betegre, a balt pedig a maga fejére tette”³⁶ (Talán nem tévedek, ha ebben a gesztusban a betegség szimbolikus átvételét sejtem, amire az ország különböző helyeiről, s a szegedi etnikumból is idéztem példákat³⁷). Még egy további Szeged környéki példa: a fehértói gyógyítóember, Dóczi István

²⁹ Hasonló Szeged-vidéki népmesében: a foggal született gyereket 7 éves koráig viharkor anyja a szoknyájával takarja le, hogy megöjja. *Bálint S.*, 1975, 489–90.

³⁰ Ui. 356 és 615 az ősz öregember motívuma (tanácsot, útmutatást, köpenyt, bocskort, varázspalcát ad neki); *Ferenczi I.*, 1959, 437. (Nagyhódos, Abaúj-Zemplén m.): éjjel jószággal kint voltak, elalszik, álmában ősz öreg ember jelenik meg, megmutatja, hol van az elásott kincs. Bajuszán fehér jegy maradt, minden holdváltáskor a másik oldalra ment át. Ősz(hajú) öreg ismételten szerepel a tiszaaágteleki Borku Mariska látomásában (*Küllös I.*, 1998, 138, 139, 140.); Szentpéteri Juhász János látomásában (1724; *Molnár A.*, 1998, 108.) és egy gyimesi látomástörténetben (*Salamon A.*, 1987, 110.) is.

³¹ Vö. Tombáczi János meséjében (*Bálint S.*, 1975, 353.) a hős természetfölötti tudást kap egyik pillanatról a másikra (furylát kap) „nem köllött azon tanúni Jancsinak sémmit se”.

³² S. gy. Tápé, 1956. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

³³ A tálto és garabonciás alakjának, hiedelemkörének összeolvadása Szeged környéki népmesében: *Bálint S.*, 1975, 496.

³⁴ *Bálint S.*, Szög. nemz. 3; 392–3.

³⁵ Tápé, s. gy. (kézirat, 555. sz.)

³⁶ *Bálint S.*, 1942, 19.

³⁷ Grynaeus MFMÉ St.ethn. 1998, 147–8. Zélénine 1952, 246. idéz múlt századi burját leírás: „Toute l'extase du chamane est due au fait, que l'esprit est passé du corps du malade en lui, et que, par conséquent, le patient guérit”. U. így, uo. 247: a betegből a sámánba mennek a gonosz démonok csukcs, jukagir, koreai és régi

ismételten említette, hogy a különböző „kórokozók” (boszorkányok, tüzes ember stb.) őt piszkálják, kínozzák, fenyegetik, tehát tulajdonképpen ő szenved a beteg helyett, a betegért.

Lehet, hogy ennek biblikus gyökere is van. Jézus gyógyításaiban kortársai a prófécia: „pedig a mi betegségeinket viselte, a mi fájdalmainkat hordozta” (És. 53:4) beteljesülését ismerték föl (Mt 8:17): „Így teljesedett be Ésaiás próféta szava: ő vette el bajainkat és hordozta³⁸ betegségeinket”.

Említik, hogy „egy alsóvárosi, sántának született lány...sántaságát elimádkozta”, de mivel „első útja nem a templomba, hanem a tánchelyre vezetett, ... ismét megsántult”.³⁹

A tápai Palika Örzse néni beszélt el Bálint Sándornak Tápai Pista – a legendák világába vezető – **csodatétele történetét**.⁴⁰ Télidőben indult többedmagával példiföldszentkeresztí búcsúra. Hazafelé jövet hófúvásban eltévedtek, egy kápolna hangszava és fénye mentette meg őket. Hat szál gyertya égett az oltáron. A *segröstyés* megengedte, hogy ott aludjanak, jó meleg báránybőrökből készített nekik derékaljat. Reggel – az *előtött gyertyák maguktú gyulladtak mög az oltáron* – még útba is igazította őket... Az egyik *kéváncsi embőr.visszanézött...*, de a kápolna mán összeomlott, farkasok játszottak a helyin. *Hát farkas vót a segröstyés is. Pista bácsi olyan csudát tött, hogy egy farkasverömbe vezette őket, de az ű érdemié kápolna lött belüle... az a farkasembőr segített rajtuk.*

Az gyógyított. Ráimádkozott a betegökre – möggyógyultak. Vót nekem egy néném, annak az ura még hét–nyolc éves vót, beteg lött. Ellepte az egész testit az a csúnya fekélyes sebek, tetőtől talpig. Egy tűt sem lehetett leszúrni, eemételyözött, eemérgesödött rajta, eefojt. Lepedőbe forgatták. Kivitte a Pista bácsihoz, itt lakott a temetőbe.

– *Nézd má Pista ezt a gyerököt, micsoda sebös lött.*

*Mögnézte a gyerököt, bevitte a kápolnába – má akkor a kápolna készen volt – le-térdelt, imádkozott. Előtte feküdt keresztbe a gyerök. Rávetötte a keresztöt. Mikor elvégezte ő az imádságot – de csöndbe vót az, nem tudták, mit imádkozik – akkor elsorolta, mi baja, mit csináljanak. Azt is mögmondta, mibe kapta a gyerök. Ez kutyafrancba van – mondta. A kutya, ha koslat, elszörök ott az ő csúnaságukat, a gyerök belefeküdt, attól kapta.*⁴¹

„Ha úgy jött a sora, még bábáskodott is”.⁴²

Tudós ember voltát az is aláhúzza, hogy „a madarak szavát is értette”,⁴³ Lele József szerint ezért nevezték Flütü Pistának.⁴⁴

Kápolnaépítés

*Van nekünk itt egy kápolnánk, az (Tápai Pista) alapította, az uralkodott akkor Tá-pén.*⁴⁵

kínai adatokat idéz. *Éliade, M.* 1978, 189. Sieroszewskit idézi: a sámán a betegből kihúzott rossz szellemet incorporálja és sokkal jobban szenved, mint a beteg.

³⁸ A finn USz fordításban is a kanta = hord, elhord, visz, (el)visel ige szerepel!

³⁹ *Bálint S.*, Szög. nemz. 3: 359.

⁴⁰ *Bálint S.*, Szög. nemz. 3:359.

⁴¹ S. gy. Tápe 1956. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

⁴² *Bálint S.*, 1942,18.

⁴³ *Bálint S.*, 1942,19.

⁴⁴ *Lele J.*, 1998,245.

⁴⁵ S. gy. Tápe, 1956 Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

Az 1879. évi árvíz alkalmával összedőlt tápai temetőkápolna „újjaépítésének Tápai Pista volt a lelke, ... haláláig ott remetéskedett mellette. ... Szakrális emléktárgyainak jórészét ... szentföldi (1865) és római, itáliai (1888) zarándokútján gyűjtötte össze”.⁴⁶ Ezt a kápolnaépítő hivatást-buzgalmat más gyógyító szentembereknél-asszonyoknál is megfigyelhetjük. Így a szeged-alsótanyai Engi Tüdő Vincéné⁴⁷ (kápolnáját halála után lerombolták), a hasznosi Csépe Kláránál⁴⁸ és a „somosi asszony” karancshelyi kápolnaépítésénél.⁴⁹

Remete, szentember, búcsúvezető

A temetői kápolna melletti kis házban remetéskedett, nem olyan sokat dolgozott, attak annak annyit, hogy mögél,⁵⁰ ő vezette ott a litániát, vezetésével végezték az olvasót. Istenről, Jézusról beszélt, aszt úgy emelkedett fel, mint a Szent Ferenc. Még a lába se érte a térdeplőt. A színét is úgy változtatta.⁵¹ Édösanyám beszélte, hogy van ott a kápolnába egy körösz, oda felállt, egész éccaka elbeszélgetött, tanította a népet. Szöbbnél-szöbbsket beszélt, Istenről, az angyalairól, szentjeiről. Végzett az olyan szép beszédöket, hogy a pap se”.⁵² Mint Szent Ferenc harmadrendjének tagja, barátsuhában járt.⁵³ Munka közben mindig szent énekeket énekelt, füttyörészett; földműves munkát nem végzett, járt pengálni. Saját kezivel, nem mintázta ja’, csinált rúzsákat. Mindig füttyült, énekölt. Ezért hívták Füttyü Pistának is.⁵⁴

A tudós- és szentember vonásaihoz tartozik a **hazajáró halottak** megbékítése, sor-suk rendezése is.

Ezt anyám mondta, nevelt testvére volt Cine Roza néne. Füttyü Pista elmönt hozzájuk, megkérdezte:

– Hált mög kendnek ilyen mög ilyen nevű rokona? (Mert azt álmodta volt, hogy az elhunyt eljött hozzá éjszaka és megkérte): – Mönj el Rozáhon, itt és itt a láda fenekín van egy sujtásos pruszlik, meg egy pipiszörös kendő. Adják el. Szolgáltassanak koporsós misét, akkor szabadúlt lélok löszök. A következő éjjel megín álmodott vele, nagyon boldog volt, mönt, mögtettétök a kívánságomat, most szabadúlt lélok vagyok.⁵⁵

Tápai Pista, meg egy társa *penetencia tartásból elmöntek Radnára*.⁵⁶ *Mikor rájuk esteledött, betértek egy tanyára, oszt kérték a szállást. Hát osztán mongyák a házbeliék – két mönyecske vót, meg az ura is – hogy aggyunk szívesen szállást, de mink magunk sem háljunk itthon. Ha űk itt mernek aludni, szívesen odaadják a szállást. Eemonták, hogy milyen hiba van. Nem tuggyák kicsoda, vagy micsoda, de mindön éjjel olyan dörömbölés van, durroztatik az ajtót, csapkoggyák a tányérokot – nem mernek otthon hálni. Nappal elvégzik a dolgukat, éjjel a szomszédban alusznak.*

⁴⁶ Bálint S., 1971, 634–635; Szög. nemz. 3:325–6, 358–9.

⁴⁷ Grynaeus T., 1972/73.

⁴⁸ Jádi F.–Tüskés G., 1986, 539.

⁴⁹ Limbacher G., 1994 és 1995.

⁵⁰ S. gy. Tápé 1956, Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

⁵¹ S. gy. Tápé, 1964, Nagy (Pipi) Andrásné, Domonkos Viktor sz. 1886.

⁵² S. gy. Tápé 1956, Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894, vö. Bálint S., 1942, 19.

⁵³ Bálint S., 1942, 19.

⁵⁴ S. gy. Tápé, 1956 Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894. (Úgy látszik, nem egyedí ragadványévről van szó, mert Kálmány Lajos tyűkbögyi gyűjtésében van egy csúfoló jellegű nóta: „Füttyüj Pista patak malma / Torzsábú van a gara'gya / Egér farka toló fája / Poczk bír a vámos zsákja” (Kálmány L., Szeged népe I. 64, 21. sz.)

⁵⁵ S. gy. Tápé, 1968. özv. Nagy Antalné, Lele Mária, sz. 1909.

⁵⁶ Variánsa: Bálint S., Szög. nemz. 3:211.

– Van-e a házban szentőt gyertya?

– Van.

Mögguyjotta (ti. Tápai Pista), mögágyaltak neki, imádkoztak, azután lefeküdtek. A társa elaludt, de a Pista bácsi nem. mert sejtötte, hogy mi van. Eccör, amikor 11 óra el-mült, téleg jelentközött a dörömbözés. Ahogy jött a kaput, kerítésöket, ajtót verte. Kint a kamrában: durr-durr, csitt-csatt, pitt-patt. Az az érdekös, hogy ledobálik a tányért, de nem török el.

Égött a szentöt gyertya. Pista bácsi felült az ágyon, várta: maj' csak bekerül e' már, akárki légyen. Ű azután mögszólította azonnal:

– Mindön lélek dícsérje az Urat!

Fölszólította háromszor:

– Mi a hátrányod? Ki vagy, mi vagy? Mét ébresztöd az élöket, mét nem nyugszol a helyedön?

Hát azután ezt várta az atyafi, hogy szólícsák mög.

– Tizenhárom év úta hazajárok, sen ki énrajtam nem segít, nagy bajban vagyok. Az Isten csak úgy irgalmaz neköm, ha amit elmondok, teljesítitök.

– Mi bajod?

– A palláson – elmondta hányadik horogfa alatt – van egy csomó pénz. Én ezt mind lopásból szöröztem. Osszák el négyfelé. Fele része lögyön a misére, a másik felének a felét osszák ki a szegényöknek. A negyedik része lögyön azé, aki mögérdemlötö: aki énrajtam segít.

– Hát van-e még hátrányod? – kérözte tovább a lelköt.

– Nincs. Ha ezt mögtöszik, möszabadulok a röttentö kínoktól.

Úgy is lött azután, nem is jelenközött többet. Azután elaludtak röggel felé. Pihen-gettek, mikö a házbeliök hazamönnenek. Beköszöntek, félve. Mert vállalkozott azelőtt is, aki tüsténkedett, fogadkozott hogy így üti agyon, úgy üti agyon – oszt mind szörnyet halt. Mert nem löhet avval játszani: ha nincs érdöme, akkor möghal. Nagy bámulatukra látik, hogy a két embör él, nem halt mög.

– Mögvannak?

– Mög, hála Istennek!

– Hát jelentközött?

– Jelenközött.

Fömöntenek a padlásra, oszt téleg, ott, ahol mondta, mögtalálták a nagy pénzössze-get. Hát 13 évig járt haza. Aranyok vótak akkor még, meg ezüstök, tiszta drága pénz. Úgy is csinálták, ahogy ki vót parancsolva: Pista bácsi maga osztotta szét. Másik éjsza-ka még ott háltak. Mikor jöttek vissza Radnáról, étellel-itallal ellálták öket. Ilyen pénz-zekböl vötte meg a telket, meg építötte a kápolnát. Aki mögguygnyult, az nagy hálával tartozott.⁵⁷

Legmegdöbbentöbb mégis az emberáldozat története. Radnára indultak a tápaiak pünkösdi búcsúra, elötte Pista bácsival beszéltek:

– Jól van, fiaim, induljatok, majd én utolérlek bennetöket, mert neköm dógom van.

– Ballagtak a búcsúsok – szép vót a' nagyon! – elhagyták Nagylakot, gyün a felhö. Jaj, Istenem olyan pusztaságba érte öket. Iparkoggyunk (hogy a követező falut elérjünk). Ezért nem mönt Pista bácsi velük, mert **tutta**, hogy meg fogja támadni öket a vihar. Nem bírtak beérni a faluba. Kihánták a ponyvákat, gyékényeket – alábüttak. Mikor odaért a

⁵⁷ S. gy. Tápé 1956. Nyinkö Mihályné, Kószó (Palika) Örzse néni, sz. 1894. Tiszahegyesi variánsát I. Kálmány L., Szeged Népe III, 104.

vihar, csattogott, villámlott, de mindig csak a fejük fölött. Nem mönt ee. A fő vezető elöljárójuk azt mondta:

– Itt valami baj van, ez a vihar nem mén el. Hanem, aki gondol, hogy keddi, vagy péntöki mosott ruha van rajta, ájjon ki.

Jelentközött egy valaki, akiről bebizonyította a csapat, hogy péntökön kimosta a ruháját. Kiált úgy 10–12 lépésre. Ahogy kiállt, azonnal lécsapott az Úr haragja rá. (Meghalt). Azonnal vége volt a viharnak, otthagya a felleg őket. Főtették kocsira, ott-hagyták a falucskában, mikor visszafelé jöttek, akkor temették el. S Aradho közel értek, akkor mönt oda közójük a Pista bácsi. Aszmonta nekik:

– Szöröncsétök, hogy egy lött az áldozat, mert az egész mind elveszött volna, ha nem állt volna ki.

Az az Isten napjai: péntökön halt meg a Jézus a köröszton, kedd az a Szent Antal napja, aki úgy tarti, tisztöletben tarti.⁵⁸

Táltos⁵⁹

A táltos (ill. a garabonciás) egyik funkciója, hogy előre jelzi a vihart⁶⁰ és vihar idején viaskodik falujáért: Gyüttek hazafelé a Városbul. Bemöntek festéket vásárolni, hogy ű válassza ki a festéket. Ott, ahol van a vámház, ott volt egy zsilip, be köllött kerülni, a járó bent volt az őrház udvarba, úgy kerültünk föl a töltésre. Pista bácsi is a kocsin volt. Eccő beszélgetek, ideérnek a járóhon, hát nincs a Pista bácsi a kocsin. Hát látják, hogy borul, gyün a felhő Dorozsma felől. Mikor beértek, má gyütt a szele is. Gondolták, nem mönnek neki a viharnak, beállították a lovakat a zsilipbe, akkorára ott is volt a vihar. Olyan ítéletidő lött, „-maj' kivött bennünköt kocsistúl-lovastúl a zsilipből” – így mesélte Kata néne. Fákat szagatott, tetejeket dobált. Mikor elmúlt, mönnek föl a tötés ódalára, látják, hogy Pista bácsi ott van feke az árokparton. Egy hétig nem birt dolgozni. Mert a tátosok ott vlttak, mögvédte a falut, mög a határt, de azok többen vótak. Kata néne mesélte, hogy „egy hétig szüzlevessel tartottam” (sóba-vízbe egy kis tarhonya), neki az elég vót. Ezelőtt – az én jánkoromba – jobban jelentköztek ezök (a táltosok), de ilyen hihetetlen világban már nem.⁶¹

Művészi képességek

Ügyesen faragott feszületeket, szobrokat; olvasókat is készített.

Éneköket, mög imákat szerkesztött, úgy, mint én is – mondta nekem egyik utóda, Palika Örzse néni, tápai búcsúvezető-énekösasszony.⁶²

⁵⁸ S. gy. Tápé 1956. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Örzse néni, sz. 1894. I. *Grynaeus T.*, 1971, 779/3; jászdózsai variánsai annyiban különböznek, hogy azokban pap a főszereplő és a pénteken mosott ruhát egy fára akasztják, ebbe csap bele a villám, a vétkes életben marad (*Gulyás É.*, 1976, 24/64).

⁵⁹ Vö. *Jung K.*, 1990, 167.

⁶⁰ Erre vonatkozó történet Tápai Pistával kapcsolatban: *Bálint S.*, Szög. nemz. 3:460.

⁶¹ S. gy. Tápé, 1956; Nyinkó Mihályné, Terhes (Palika) Erzsébet, sz. 1894; változata *Bálint S.*, Szög. nemz. 3:460. A kiskunfélegyházi szentember táltos vonásairól I. *Barna G.*, 1982, 344–5: *A féjhököt eltértette, tátosnak hitták.*

⁶² S. gy. Tápé, 1956 Nyinkó Mihályné, Terhes (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

Halála

Mégse érdemelte meg Tápé kösség, hogy itt haljon mög, elmönt Máriaradnára, ott halt mög.⁶³ Lele J. úgy tudja, hogy kívánsága szerint temették el Radnán, „sírjához napjainkban is elmennek a radnai búcsúra érkező tápaiak”.⁶⁴

Tehát: szentember – halottlátó-gyógyító, bába-garabonciás-táltos-művész (fest, farag, énekeket szerez) vonásaival rendelkezett ill. a hagyomány utólag ezekkel ruházta fel.⁶⁵

MÁS – TUDÓSOK, HALOTTLÁTÓK, GYÓGYÍTÓK SZEMÉLYÉHEZ FÚZÓDOTT – MONDÁK

Tudományszerzés módja

Ezeket a mondakatalógus L/10. 1/1,2. szám alatt említi (keresztút, kör, békaszír, böjt). További jellegzetes vonásai: a tudomány megkapása földöntúli személytől, háromszori felszólítás után (Tápai Pista, Bödő Roza,⁶⁶ kishomokosi asszony,⁶⁷) vagy tartós alvás alatt túlvilágon járást követően (számos halottlátónál, a valódi táltosnál, csépai embernél,⁶⁸ a mátradereskei Antus bácsinál⁶⁹).

Gyakori, hogy tudását orvostól származtatja. Így a sándorfalvi temetőcsősz-gyógyítóember, Kaszap Imre: *búbájos ember volt*. Őrá egy orvos hagyta a tudományt, aki mellett katona korában 12 évig szolgált, s az orvos a háborúban *Kaszap Imre kezén* (kezei között) *halt meg*.

Bakos Ferenc mátészalkai parasztorvos dolgozott patikában és orvosszakértő mellette is.⁷⁰ A sándorfalvi Vida József állatgyógyító még a közös hadseregben gyógykovács tanfolyamot végzett, a madarasi ember (Békési Sándor, 1883–) orosz katonaorvos-professzor mellett volt gyógykovács a közös hadseregben.⁷¹

A tudomány szerzésekor, de később is hallunk térden állva végzett súlyos **penitencia-jellegű cselekvésről**: *A csibai embőr... Elment Szentkútra, onnan Csibára térgyen ment haza, otthon oltárt épített*.⁷² A hagyomány szerint Engi Tüdő Vince bakancsszöggel kivert deszkákat kötött a térdeire, úgy ment imádkozva *mindön vasárnap a mórái* (= mórahalmi) *templomba. Olyan gyorsan mönt, hogy másik alig győzött mellette mönni*.⁷³ Tüdő Vince egyik utóda-tanítványa, a domaszéki „Farkas sógor” is térden állva ment templomba ill. Tüdő Vince tanyájára.⁷⁴ A borsodszemerei tudósasszony kérését-

⁶³ S. gy. Tápé, 1956 Nyinkó Mihályné, Terhes (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

⁶⁴ Lele J., 1998, 245.

⁶⁵ A mátészalkai, foggal született Bakos Ferenc gyógyító-szatócs (vándorúr) – kitűnő előadó volt, rigmusokat írt – komoly növényismerettel rendelkezett (Farkas J., 1968.)

⁶⁶ Grynaeus T., megjelenőben.

⁶⁷ Szabó L., 1975, 278. egészen hasonló motívumokkal: háromszori próbálkozás, öreg ember szólítja fel, „Kiválasztotta vagy az Istennek és neked ezt el kell vállalnod!”, háromnapos alvás.

⁶⁸ Barna G., 1982, 338, 348.

⁶⁹ Fügedi M., 1982, 207/424, 211/451.

⁷⁰ Farkas J., 1968, 147.

⁷¹ Barna G., 1979, 45; jászdózsai hiedelem szerint a jánoshidai Orvos Ferenc is a katonaságnál kapta a tudományt. Gulyás É., FA 4,110.

⁷² S. gy. Dóczy István, Szeged-Fehértó, 1954.

⁷³ Grynaeus T., 1972/73, 156.

⁷⁴ Sávai, Grynaeus T., 1994, 33, 37–39.

szándékát, hogy a templom ajtajától az oltárig térden csúszva mehessen, plébánosa nem engedélyezte.⁷⁵

Gyakori elem az is, hogy a javas csak olyan beteget gyógyít, akit az orvosok hasztalan próbáltak kezelni (≈ rontást). „Jönnek olyan betegségekkel, amikről senki sem tudta megmondani, hogy »mitől van«, amin az orvosdoktor nem tudott segíteni, vagy amiről a nép úgy hiszi, hogy azon doktor nem segít, mert rontásból... származott”.⁷⁶ *A csibai embőr nagyapám előtt gyógyított. (Milyen betegeket?) Ilyet, amit a doktorok kidobtak, vagy nem tanálták semmi baját...*⁷⁷

A gyógyító tudja, hogy megy hozzá a beteg, s miért, – egyszóval mindent – s már (a kapuban) várja, odafelé a lovak nehezen húznak.⁷⁸

A novaji és szemerei (Borsod m.) halottlátóról mondták, tudta, hogy készülnek hozzá menni, az előbbi a kétségeskedőknek, vagy akik nem komoly szándékkal mentek hozzá, nem mondott semmit: *köd van előttem, nem jelent meg a halott*, a tréfálni akarót seprővel kikergeti,⁷⁹ hasonlóan a dormándi, büdszentmihályi, putnoki asszony, a bekecsi látó asszony és a püspöklelei halottlátó asszony, Bödő Roza is.⁸⁰ Az ősi javastól – próbára akarván tenni – egyik hozzá forduló megkérdezte, hány kenyere van otthon? – *Hét a polcon, fél az asztalfiában. Mire a felet megeszi, a többihez már nem nyúlhat* – hangzott a felelet. Úgy is lett: meghalt.⁸¹ A cernabarai asszonnal kapcsolatban: *csupa tajték volt az a három ló... a cernabarai asszony mönt elélük, látta, hogy alig húznak.*⁸² Hasonló hiedelmet jegyzett föl Tömörkény a 19. század végén Csépan is,⁸³ Pócs Éva Zagyvarékason,⁸⁴ Fehér Zoltán Bátyán.⁸⁵

Elvezette a két (beteg) tehenet (Kun)Madarásra, ott már a kapuba várta az ember, a madarasi ember. És azt mondta, hogy jaj, jaj, jóasszony, de soká gyön már! Hiszen ez a tehen nem soká bír mozogni már!⁸⁶ A Jánoshidán élt Orvos Ferenc is tudta, hogy megy(mennek) hozzá. Evvel összefüggő gyakori szemrehányásuk mért nem gyűttek hamarabb?⁸⁷ A halottlátó is tudja; ki, milyen bajával fog hozzá fordulni (tárkányi asszony,⁸⁸ csépai ember⁸⁹). Bödő Roza püspöklelei halottlátó asszony ha a határban dolgozott, szomszédainak meghagyta: innen, meg innen jönnek hozzám, akkorra hazajövök a munkából.⁹⁰ (Tehát azt is tudja, honnan jönnek és mikor érkeznek.) A Dráva menti

⁷⁵ Fekete J., 1910, 293–4.

⁷⁶ Illyés Gy. Puszták népe 15. fejezet; Berde K., 1940, 119.

⁷⁷ S. gy. Dóczi István, Szeged-Fehértó, 1954.

⁷⁸ Vö. Jung K., 1990, 143–4, 247–8, 274. (itt érdekes modernizálódás: biciklivel alig tudtak menni), 276. stb. Mindent tudott a szigeti javas (Márkóc, Zentai T., 1983, 135); a szalántai (Sellye, Zentai T., 1983, 139.); a budákóci (Sellye, Zentai T., 1983, 142.); szalontai (Drávacsehi, Zentai T., 1983, 148); itt megint érdekes az előbbihez hasonló modernizálódás: odafelé menet elromlott a biciklijé. Mikor odaért, a javas mondta neki: – *Tudtam ám, hogy elgyűsz, de ugye baj volt a biciklivel!*

⁷⁹ Fekete J., 1910, 291–3, hasonló az ősi javasról: Vajkai A., 1938, 350; Feldebrő: Gulyás É., 1976, 96; Gyimes: Salamon A., 1987, 108.

⁸⁰ Szabó L., 1975, 245, 256–7; Barna G., 1979, 59; Jung K., 1990, 147; a lelei asszonyról: Grynaeus T., megjelenőben.

⁸¹ Vajkai A., 1938, 357.

⁸² Grynaeus T., 1971, 779/8. sz.

⁸³ Cit. Bálint S., Szög. nemz. 3:209.

⁸⁴ Pócs É., 1964, 122.

⁸⁵ Fehér Z., 1975, 82/716, 719.

⁸⁶ Barna G., 1979, 49.

⁸⁷ Jászdózsa, Gulyás É., 1976, 97; Zentai T., 1983, 142–3: Budákóc. *Csak most jöttél, fiam? Sellye: Hát csak ilyen későn jöttél?*

⁸⁸ Barna G., 1979, 58, 59.

⁸⁹ Barna G., 1982, 340, 341.

⁹⁰ Grynaeus T., megjelenőben.

tudós nem volt otthon, mikor odaértek, de a fia azt mondta, hogy: – Rögtön itt lesz, az tudja má, hogy maguk jönnek.⁹¹ Hasonló hiedelem, mikor a tudós pásztor már előre tudja, hogy valakinek a tehenét megrontották,⁹² ill. amikor a veszettorvos már előre tudja, hogy valahol megveszett állat van. A karcagi Orvos Nagy László, veszettudor ha megveszett a juh, már várta gazdáját.⁹³ Hasonló, veszettorvosról véstői gyűjtésében is.⁹⁴ Ennek érdekes, „kiterjesztett”, modern változatát Limbacher Gábor gyűjtéséből ismerjük. A „somosi asszony”, aki szintén jelezte a betegeknek, hogy előre tudta jöveteletüket, s kivel jó emberi kapcsolatot sikerült kialakítania, egy alkalommal (őt, a gyűjtőt) így fogadta: „Tegnap mondták éccaka [az égiek], hogy jössz... jelezték, hogy fogadjalak, ha jössz, ne zárjam be az ajtót, aszonta. Nyissam ki”.⁹⁵

Amikor a kabai tudósemerhez igyekeztek, a lovak nagyon nehezen húzták a kocsit. Mondta, hogy *mé nem szurkálták meg a küllőt, mer sokan ültek rajta.*⁹⁶ Hasonló történet a tiszalúci és a dormándi tudóssal kapcsolatban: *megizzadt a két ló... Mért nem szurkálták meg a küllőkerekeket vasvillával?*⁹⁷ A szeged-fehértói Dóczi István gyógyítóember mondta egyik betegének, hogy „a lovak úgy mennek már haza, mint a sárkány”.⁹⁸

„Lehallgató berendezés”

Mindjárt előljáróban meg kell jegyezmem, hogy e mondák születése idején még híre sem volt a manapság már közismert „poloskának”. Az ősi javasról azt beszéltek,⁹⁹ hogy felesége a padlásról a várószobába vezetett hallgató cső segítségével hallgatta ki betegei beszédét. Mészáros Endre egykori csorvási „csodadoktor” házában is különféle építészeti furfangokról tud a néphit. Valóban van is egy-kettő, de korántsem olyan és annyi, mint amennyiről és amilyenről a néphit tudni vél, „lehallgató berendezés” itt sem volt. Az épületet dr. Oláh Andor vizsgálta tűzetesen, ezt az adalékot neki köszönhetem.

Jung Ibolya 22 é., Sándorfalván azt hallotta Dóczi Istvánról, hogy betegeit hozzátartozói az egyik szobában feltartóztatják, beszédbe elegyednek vele, kitudakolják betegségét. Mindezt Dóczi István kihallgatja a másik szobából, melyet az előbbtitől csak az ajtófélfára erősített pokróc választ el. Akkor az öreg egy oldalsó ajtón kimegy a házból. Hozzá tartozói leültetik a beteget avval, hogy az öreg nincs itthon, mindjárt jön, csak átment a szomszédba. Jó negyedóra múlva valóban meg is jelenik, ugyanott jöve be, ahol a beteg is bejött volt. Bemennek a szobába, ahol az ámuló betegnek előszámlálja összes baját, panaszát. (Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a tanyának egyetlen, a konyhából nyíló szobája van, egyetlen fából való ajtóval.)

Hitük-felfogásuk szerint a **diagnosis intuitív jellegű**: nem a kórelőzményből, vizsgálatból állapítja meg, hanem előre mondja a beteg baját.¹⁰⁰

⁹¹ *Bosnyák S.*, *Cumania* 10, 504/188, és 191. (baranyai halottlátó ember).

⁹² *Szabó L.*, 1975, 209/234 (Taktaszada)

⁹³ *Barna G.*, 1979, 54.

⁹⁴ Kézirat, Népr. Múz. EA. P. 96/1954.

⁹⁵ *Limbacher G.*, 1995, 796/7. jegyzet

⁹⁶ *Barna G.*, 1979, 51.

⁹⁷ *Szabó L.*, 1975, 261; *Barna G.*, 1979, 59.

⁹⁸ S. gy. 1954, 2. sz. eset.

⁹⁹ *Vajkai A.*, 1936, 350, 360.

¹⁰⁰ *Grynaeus T.*, 1998, 147. A számos idézhető adatból csak három, az ország különböző területeiről:

Illyés Gy., Puszták népe 15. fejezet; a somoskőujfalusi asszony, *Limbacher T.*, 1995, 798; Dóczi István szeged-fehértói gyógyító.

A kórmegállapítással kapcsolatos egy aránylag ritkább hiedelem, de – az általam ismert kevés adat alapján – ez is országos elterjedésűnek tűnik. Egyes javasokról föltételezik, hogy házukban különleges berendezések, fúrfangos építészeti megoldások segítségével kihallgatják a várakozó, betegségükről, mint legtermészetesebb témáról tárgyaló betegek egymás közötti, ill. saját hozzátartozóik-segítőik és a betegek között folyó irányított beszélgetést. Az ebből nyert ismereteket, támpontokat az ezt követően elébük járó betegnek előre visszamondva mindenkibe belelátó, mindent tudó színében tűnhetnek föl.

Az egyik leggyakoribb történet arról szól, hogy a javashoz, halottlátóhoz menők egyike **útközben szellent**, vagy szükségét végzi, mondván, ő ezt adja díjazás, vagy ételtalként („ezt egye meg”, vagy „ezt igya meg...”) a tudósnak, vagy evvel teszi próbára tudományát. A tudós mindent tud a megrökönyödött vétkesről, kiutasítja, nem hajlandó vele foglalkozni, esetleg meg is bünteti.

Itthon főpakkolt egy csapat lélők. **Ez is Tápén történt.**¹⁰¹ Egy legutoljára mönt a kocsira. Mikor lépett föl, nagyot fingott: – Ez a csipai emböré. – Eljutottak, mindnyájukat lekezelte (= kezét fogott velük). Mikor ere került a sor: – Maga már otthon kifizette, érje be vele. – Elszégyöngközött az atyafi, és nem mondott neki semmit se. Ilyenek is előfordultak.¹⁰² Hasonló a **putnoki, egerbaktai halottlátóval, novaji asszonnyal, az ősi és a budákóci** javassal kapcsolatban is. **Nagykamarási** kéziratoss gyűjtésében, Pócs Éva **zagyvarékasi, Ferenczi Imre tyukodi, Bosnyák Sándor bezdáni, Gulyás Éva jászdózsai** gyűjtésében is van hasonló történet.¹⁰³ Másik variánsa: azt a nyulat ígéri neki, amelyik odamenet a kocsi mellett szaladt.¹⁰⁴ Egy szelídebb változatban a **somosi asszonyhoz** megy valaki, de a neki szánt virág útközben megtörik, elhervad, ezért eldobja. A tudósasszony így fogadja: „– Hozd be a szekfüt, amit elhagyítottál”.¹⁰⁵ Részben ide tartozik az a változat is, melyben a javas (halottlátó stb.) tudja, hogy az illető csak kíváncsiságból ment hozzá, kiutasítja, nem foglalkozik vele: „te kíváncsiskodni gyűtté ide, ...menj Isten hírével”¹⁰⁶ (l. fentebb is, kételkedőnek sem mond semmit).

Régebben a **dormándi tudós asszonyhoz, Lipe Julishoz** jártak. Még édesanyja idejében történt: Pista bácsi szekerén feleségével és még öt más asszonnyal ment Dormándra. Pista bácsi, mikor szállt föl a kocsira, fingott egyet: *Ezt igya meg Lipe Julis, ha nem tud semmit!* – Nem is mondott neki semmit, mert *maga azt mondta, nem tudok semmit.* A többinek, feleségének is mondott¹⁰⁷. (**Nagyréde**). **Mátraderecskei** változata:

¹⁰¹ Erdész S., 1958, 215 emlékeztet arra, hogy a mai hallgatóság a népmeséket kitalált, szórakoztató jellegű történeteknek tartja, míg „a babonás történetek igazságában most sem kételkedik. A történetek hitelességének igazolására megemlíti a *cselekmény színhelyét, szereplőit, néha az idejét is*” (én emeltem ki, G. T.). *Sándor Mihályné* is ezt írja a berettyóújfalui hiedelemmondákról: *Zsófi néni is meghatározza a „cselekmény” helyét, idejét és megnevezi a szereplőket. Mind közeli ismerősei, családja tagjai, ezekkel mintegy valószerűsíteni igyekeznek az esemény valóban megtörténtét.* FA 1976, 4, 193. Vö. *Jung K.*, 1990, 39: „a hiedelemmondák ... memorát fókú szövegváltozatai konkrét helyszíneket jelölnek meg, ...hisz ... élménytörténetek ... itt munkál az igazolás lélektani mozzanata.”

¹⁰² S. gy. Tápé, 1956. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

¹⁰³ *Fügedi M.*, (Mátraderecske), 1982, 208/432; *Vajkai A.*, 1938, 356. (ősi javas; inotai és veszprémi változatok), *Szabó L.*, 1975, 261–2. (novaji asszony); *Kiss G.*, Ormánság 1937, 154. (budákóci javas), *Pócs É.*, 1964, 126/625; *Ferenczi J.*, Ethn. 73, 435, 1959. (Tyukodon följegyzett történet, Szatmáron túl lakó tudóssal kapcsolatban); *Bosnyák S.*, Cumania 1987, 504/188, 191. (Dráva menti jóseMBER, baranyai halottlátó); *Gulyás É.*, 1976, 96/670.

¹⁰⁴ *Barna G.*, 1979, 59. *Barna G.* megjegyzi (121. jegyz.), hogy mindkét történet, főleg az előbbi „nagyon elterjedt a **Hortobágy környékén**”.

¹⁰⁵ *Limbacher G.*, 1994, 148.

¹⁰⁶ *Limbacher G.*, 1994, 148.

¹⁰⁷ S. gy. 1954, B. M. Nagyréde.

útközben félredolgára elmegy, majd meglátom, tudja-e, mit csináltam. A halottlátó tud róla, helyét is megmondja, nem foglalkozik vele.¹⁰⁸

Őt asszony ment a csépai emberhez, az egyik nagyot fíngott, mikor elindult onnat hazulról: – *Én ezt viszem el* (ti. ajándékképpen a gyógyításért). A csépai ember ezt mondta neki: *Maga maradjon kint, mert már megfizetett otthon. Menjen haza, meggyógyul, mire hazaér. Beteg is lett: megmerett, mire hazaért.* A másik négy asszonyt beeresztette és meggyógyította.¹⁰⁹ Ez az adat már átvezet a tudósemler alább ismertetendő kettős hatalmának tárgyalásához (gyógyító-rontó, veszettorvos-vesztő, bába-boszorkány).

A tudóshoz (halottlátóhoz) menő „útitársak”

A halottlátóhoz menet előtt – a hiedelem szerint – ki kell menni a temetőbe s meghívni a halottakat.

Sánta Kószó Ágnes kápolnacsősz volt (Tápén), olyan szüzöregéány volt. Mikor möntek Csipára (egy alkalommal ő is ment velük), möghíta az összes halottakat:

– *Gyertök – aszondja – velünk Csipára, ő ti szegény lelkök, gyertök velünk Csipára!*

Hát osztán elmöntek. Összeszervezködtök, akik a kocsira főtértek. Mikor Sánta Kószó Ágnes kimönt és möghíta a halottakat, annyian voltak rajta, hogy sokan (ti. a szekéren, nehezen is mentek, mert a lekek is mind rajta voltak¹¹⁰). Azok (a lelkek) örömmel mentek, mert azok a holtak örültek, ha valaki imádkozott értük. Mondta a csipai embör:

– *Jaj, de sokan gyüttek!*

Azok a halottak voltak. Mig möntek (az úton mindig) imádkoztak.¹¹¹

Ennek parodizáló, kissé pajzán változata:

Apátfalvi emberek szövötköztek, hogy eegyünnek hozzá. Egy embör is, a felesége hogy möghalt, eegyütt hozzá. Bekocsmázott, kiment a temetőbe:

– *Gyertök kurvák, latrok Bödő Rozához!*

Elérköztek. Bödő Roza néni nem tuggya kinyitni az ajtót: szoba teli, udvar teli. Nem mondott az embörnek semmit. A kurvák, latrok mind eegyüttek, azért vótak olyan sokan: udvar, kert, szobája, mind teli vót.¹¹²

Ha a tudós megy (viszik) máshova

A hiedelmekből jól kiolvasható, hogy a település határvonala nem csak telekkönyvi, földrajzi vonal, hanem (mágikus) védővonalat is jelent (ezt a határt, ennek sérthetlenségét védik a táltosok!¹¹³). Ezért a bejönni akaró idegen, vagy az idegenbe kimenni akaró nehézségekbe ütközhet.

Cicáné, Ignác Rozi halasi tudósasszonyt Tápéra hívták egy beteghez: el is gyütt Szögedébü, gyünni köllött volna Tápéra, ide már... nem bírt gyünni. Többször kigyütt,

¹⁰⁸ Fügedi M., 1982, 208–9/432.

¹⁰⁹ S. gy. Dóczy István, Szeged-Fehértó. Változata: Barna G., 1982, 346. (Csépa).

¹¹⁰ Vö. a fentebb idézett hiedelemmel: javashoz menet nehezen húznak a lovak, mert sokan, „illetéketlenek”, boszorkányok is fölkapaszkodnak. Ezek miatt kell a kerekeket vasvillával megszurkálni. „A rampára nem bírt fömönni, csupa tajték vót az a három ló... nincs annyi fűszál, ahány boszorkány a kerékön feküdt, Grynaeus T., 1971, 779/8. sz.

¹¹¹ S. gy. Tápé, 1956. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

¹¹² S. gy. Püspöktele, 1959. Kádár Ferencné, Korom Rozália, sz. 1897.

¹¹³ L. fentebb, Tápai Pista és a dorozsmai táltosok viaskodása.

eegyütt a határig, nem bírt... Nagyon nehezen jutott ide. A határnál... ott sirgött-forgott, csak toporgott, nem bírt rálépni emerre a határra, nem bírt begyünni, sokáig ott kéllődött... megszenvedött... azután jutott aztán be hozzájuk nagynehezen, de nagyon betegön... Nagyon beteg lött, kiküzdötte magát a határon. Az asszony, aki mögrontotta (a beteget) erősebb vót,¹¹⁴ mint Cicáné, nem engedte be... ottan szenvedtette vele.¹¹⁵

A tiszaroffi gyógyítóemberekről szóló „történetekben állandóan visszatérő motívum, hogy a hozzájuk igyekvők nagyon nehezen tudnak áthajtani a rofffi határon. A szalókiak szerint ott van az »akadály«. A tiszabóiek szerint ott még »a kocsikeréken is ültek, a küllökön«. A rontó személyek és a gonosz lelkek így akarták megakadályozni, hogy eljussanak a gyógyítóhoz. Egy tiszaderzsi történetben a lovak megálltak a határon. Az állította meg a kocsit, aki az adatközlő sógorát meg akarta rontani. »Megrontotta vóna, ha nem mennek tovább.«¹¹⁶

A faluból más faluban élő tudóshoz igyekvőket is akadályozhatják ezek az erők a határon. (Fentebb láttuk, hogy a Tápéról Cérnabarára induló háromlovas szekér alig tudott a falu határán lévő körtöltésre fölmenni.)

Másféle határvonal is van. Dóczi István szeged-fehértói gyógyítóMBER mondotta, hogy neki nincs hatalma a Tiszán túl, viszont a Tisza bal parti gyógyítóknak sincs ereje a Duna–Tisza közén.

Tudóst kijátsszák, becsapják, messzire elviszik

(Érte jönnek [szekérrel] elviszik, ismeretlen helyen kirakják, csak nagy sokára vergődik haza).

Engi Tüdő Vince egyik tudóstársát nagy szélben, fiákerrel (hiedelmek modernizálódása!) elvitte messzi határba, mert a *tátosok mögvívnak*.¹¹⁷ Ezt, a táltosviaskodás szelídebb változatának tekinthető történetet megtaláljuk az egy generációval később élt Bödő Roza, püspöklelei halottlátó-gyógyító asszony mondanakörében is:

*Bödő Roza nénit vót úgy, hogy vitték is. Később tudott a betegségökhöz is: azt a tudományt is mögkapta. Vitték kocsival. Münk is vittük eccör egy beteg asszonyhon. Mög is mondta, hogy nem fog kigyógyulni. Mögmondta, hogy meddig: még egy pár évig szenvedözni fog, azután möghal. Úgy is lött.*¹¹⁸

Vitték mindönfelé, autóvaa, még éjjel is. Eccör kibántak vele, létötték valahun csúfságbú, soká bécorgott haza. Attú kezdve nem mönt sehuva. Hogy nem tudta mög aztat, hogy ezek milyen gonoszságot akarnak vele: ezön csudálkozott a nép is. El vót előle zárva, valamiért bünhődni köllött neki – sose mönt többet sehuvá.

– *Aki akar, gyűjjön ide (mondta).*¹¹⁹

Ezek az elbeszélések már átmenetet képeznek a táltosviaskodás hiedelméhez.

Sajnálja a gyógyítónak, halottlátónak szánt ajándékot

Az ősi javas egyik betege így mentegetődzött: *most nincs pénz nálam, de majd postán elküldöm*. Mégse küldte, nem is gyógyult meg a lába.¹²⁰ Parádi halottlátó nem

¹¹⁴ Vö. a nagyobb erejű táltos hiedelmével!

¹¹⁵ S. gy. Tápé, Molnár Péterné, Kószó Veronika, sz. 1889.

¹¹⁶ Barna G., 1979, 43. (a vastag betűs részeket én emeltem ki, G. T.); vö. Jung K., 1990, 247–8.

¹¹⁷ Grynaeus T., MFMÉ 1972/73 – 1, 169.

¹¹⁸ S. gy. Tápé, Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

¹¹⁹ S. gy. Szőreg, Vidács Mihály, sz. 1903. in: Grynaeus T., Bödő Roza, 2000, megjelenőben. Mordvin változata: Az ezüsfogú leány, 90–91. (Idős embert estefelé trojka utoléri, kéri mutassa meg az utat, ezüstrubelt kap. Felül, hetedhét határban ocsúdik föl, két nap múlva ér haza).

hajlandó a hozzá fordulónak semmit mondani, mert kivett a neki szánt mákból, sajnálta.¹²¹ Feleségét Engi Tüdő Vince meggyógyítja, 12 hizott disznójából egyet ígér neki hálából – de a legelejesebbet, és késve viszi. A tudós nem fogadja el: *mire hazaérsz, nem tanárod az asszonyt... Torra vágják le.* Máriapócsnak egy raj méhet ígért egy ember – nem adta, a méhek odaköltöztek.¹²² A négy, mondanivalójában azonos, de tartalmában igen eltérő, egymástól távoli helyen (Ősi–Parád–Szeged–Máriapócs) följegyzett változat vagy több különböző, esetleg újabb keletű mondai szüzsét, vagy regionális eltéréseket sejtet.

*Fizetség*¹²³

A fizetség kérdését jobbra a jogi, közigazgatási nézőpontból vizsgálódók feszegetik. Mint már korábban említettem, az ezt szabályozó egységes normarendszer hiánya (az ismert adatok igen eltérő volta) utalhat arra, hogy ez a kérdés csak az újabb időkben vetődött föl ill. a szigorító-korlátozó intézkedések (pl. „kuruzslás elleni törvény” 1867. XIV. tc.) miatt került előtérbe. A mai hagyományok, szokások vizsgálata kétféle magatartást jelez (semmit sem fogad el – elfogad):

1. a tudós (halottlító stb.) nem kér és nem fogad el semmit, mert a) ingyen vették – ingyen adjátok: *Jézus se vött el sömmit, az is ingyen gyógyított.*¹²⁴ Bödő Roza, püspöklelei halottlító-gyógyító asszony *nem fogadott el senkitől egy fillért se: szegényen halt meg;*¹²⁵ a moldvai Nagypatak gyógyító „mamókája” ha mondták: – *Na, fizesszük meg! – Fizet a Jóiszten! – azt mondta. Ezét nem kell fizetszég. Ezét kell csak egy imádszág.*¹²⁶ b) nem fogadhat el semmit (novaji), mert *a szellemek elvernék,*¹²⁷ ha szolgálatáért fizetséget kér, az tudománya elvesztésével jár.¹²⁸

2. ajándékot elfogad maga, templom, (az elhunytakért) misemondatás, szegények, koldusok javára.¹²⁹ *Amit istennevébe kapott, elvitte a templomba, ő pedig az ő kis földjük mellett eljárt napszámba, mög árendáltak* (Bödő Roza, püspöklelei halottlító asszony¹³⁰).

3. pénzt nem kér és nem fogad el, természetbeni ajándékot igen (Bakos F.).

4. (természetbeni) ajándékot, vagy pénzt elfogad (*amennyit szán; ha adtak jószántukból valamit*), de nem kér,¹³¹ vagy kér (ez utóbbit esetleg valamilyen szofizmával: pl. Dóczy István szeged-fehértói gyógyító csak az általa adott orvosságokért/patikaszerkéért kért pénzt, de azokat többszörös áron adta tovább).

A történetekben előforduló (mindenkori) „hatalmasok”

Tápai Pista gyógyította meg **Ferenc József** feleségét, Erzsébet királynét, aki „*sorvadó* beteg volt, az udvari dámák rontották meg, akik a király után sóvárogtak” *Ferenc*

¹²⁰ *Vajkai A.*, 1938, 354.

¹²¹ *Fügedi M.*, 1982, 208/430.

¹²² Mindkettő *Grynaeus T.*, 1972/73, 166.

¹²³ Vö. *Oldh A.*, 1986, 198–199.

¹²⁴ *Grynaeus T.*, 1998, 146.

¹²⁵ *Grynaeus*, megjelenőben; a mátraderecskei Gazda Feró pénzt soha nem kért, *Fügedi M.*, 1982, 206.

¹²⁶ *Gazda L.*, 1993, 26.

¹²⁷ *Fekete J.*, 1910, 291.

¹²⁸ *Fekete J.*, 1910, 291; *Barna G.*, 1982, 349.

¹²⁹ Csépai ember: *Barna G.*, 1982, 341.

¹³⁰ *Grynaeus*, megjelenőben.

¹³¹ Pl. az ősi javas, *Vajkai A.*, 1938, 349, 354; Zagyvarékas: *Pócs É.*, 1964, 127/636.

Jóska möghallotta Tápai Pista csudálatos erejét, éccaka gyütt ee, négylovas hintóvaa az állomásra. Még akkó sok híjján vót (a temetőkápolna), az a hat gyertyatartó, ami az ótáron van, azt Ferenc Jóska csináltatta. Azt parancsolta neki a Pista bácsi, me arra van szükség.¹³² Ferenc Jóska járt a mezőtárkányi halottlító asszonynál is, aki fejével játszva megmondta, hol van a királyné szobájának kulcsa (valóban ott volt, a történet szerint).¹³³

Barna Gábor említi, hogy a századfordulón működött csépai halottlító (Mészáros Mihály? 1844–1927) újsághír szerint az orosz cári család egyik tagja is fölkereste.¹³⁴ Nem tudjuk, ez az értesülés milyen eredetű, a sorba mindenestre jól beleillik.

Az ősi javas egy bárónőtől hálából hintót kapott ajándékba. Egy meggyógyult színésznő betege nagy fellépései előtt 1–2 napot töltött nála a szájhagyomány szerint.¹³⁵

A 20-as évek elején elhunyt mátraderecskei tudós a hagyomány szerint **Károlyi Mihály** édesanyját gyógyította, másik hagyomány szerint a **salgótarjáni gyárigazgató** vitte hozzá fiát gyógyíttatni.¹³⁶

Az egy generációval később élt püspöklelei halottlító-gyógyító asszonynak már király nem jutott, így a hagyományos történet a kormányzó családja köré kristályosodott: Bödő Roza nénit *Horthyék is elvitték. Fönn vót a palotában. Alighanem, beteg vót a lánya, tüdőbeteg vót. Sok bizonyágot szörzött Horthy és Horthyné. Ott vót egy hétig. Ott is járt a kápolnába imádkozni. Egyszer mikor Horthyné mönt a kápolnába – de akkor már sokat tudott meg Roza nénitől – akkor mögfogta a drága selymöt magán:*

– De szeretnék magával cserélni!

*Hogy többet ér az ő lelke és az ő rongyos ruhája, élete. Mert ritka adottság ez, kérem.*¹³⁷

Ő hiába kormányzóné, hiába ekkora nagy titulája van neki, ha nincs az a tudása, mint ennek az öregasszonynak. Mert ő meggyőződött róla, hogy tud. Két hétig volt oda-fönt.

Bödő Roza nénit messzire is elvitték, úriasszonyokhoz is. Az egyik el akarta vele cserélni a ruháját, hogy ő (ti. Bödő Roza) olyan boldog.¹³⁸

A karcagi veszettorvossal a hagyomány az **Országházát** járatta meg: *Aszonta ott az uraknak, hogy engedjék szabadra, mert ha nem, egymást marják meg itt: – Egymásrú eszitek meg a húst! Csak összenéztek az urak, eleresztették, nem bántották tovább.*¹³⁹

A még egy nemzedékkel később élt Dóczi Istvánhoz már az akkori „nagyurak”: **ávós tiszték** viszik el – beteg hozzátartozóikat.¹⁴⁰ Az ezt követő időszak halottlító-történeteiben pedig megjelenik **Kádár János** mellett **Kennedyné** is.¹⁴¹ A bekecsi tudós-

¹³² Bálint S., 1971. in Juhász A., *Ilia M.*: Tápé, 632, más változata Szög. nemz. 3:517; Grynaeus T., 1971, 782/32.

¹³³ Barna G., 1979, 57–58.

¹³⁴ Barna G., 1982, 341.

¹³⁵ Vajtkai A., 1938, 349, 354.

¹³⁶ Fügedi M., 1982, 199/342, 206/415.

¹³⁷ S. gy. Vidács Mihály, sz. 1903.

¹³⁸ S. gy. Vidács Mihályné, Vidács Jolán, sz. ? 1901 I. *Grynaeus*, Bödő Roza, 2000, megjelenőben. Ez a „Boldog ember inge” motívum a csépai halottlító körül kialakult hiedelemkörben is megtalálható halványan: ... „nincsen annak szegínynek csak az inge, a rajtavaló, egyéb nemigen” (Barna G., 1982, 342, én emeltem ki. G. T.).

¹³⁹ Barna G., 1979, 53–54. Változata: Szabó L., 1975, 503/101, itt egészen nyíltan: *ha én most egyet ásitok, ... mind megvesznek!*

¹⁴⁰ Grynaeus T. I. 13. jegyzet.

¹⁴¹ Lengyel Á., 1998, 193.

asszonyt Amerikába is hirdették az újságok, egy amerikai asszony el is jött hozzá férje és fia után érdeklődni.¹⁴²

Gyógyító-professzor, orvos, főnővér

(A gyógyító megmondja a professzornak betegségét, az orvos hozzá viszi gyógyítási beteg feleségét, vagy más közeli hozzátartozóját.)

Dóczi István egyszer volt bent a szemészeti klinikán, Szegeden. Ditrói professzorral beszélt: kezefogtam vele, megmondtam neki: – Nekem a szemem fáj, magának meg a szíve gyöngé. Meg is halt: négy deci bort megivott egyszerre: nem neki való volt az ital.¹⁴³

Doktor Kórodi (Felső) központi orvos lejött hozzám, hogy mit csináljon a Pap Sándor lányával, Mariskával? Mert epilepsziás (?). Ő (ti. Kórodi) adott neki hat amerikai penicillust, mégsem gyógyult meg. Elhozták hozzám, a doktor is eljött ide hozzám, nézte, mire megyek. Én mondtam, hogy ez nem isteni betegség.¹⁴⁴ Rendeltem a fürdőt, de nem gyógyult. Akkor engem vittek el hozzájuk s megmondták, hogy a lány, akit az orvos (dr. Kórodi) el akart venni feleségül, Maris és Etel, két neves. Ezután ennek megfelelően rendelte a fürdőt: rögtön meggyógyult.¹⁴⁵

Halasrul a főorvos egyszer autóval elhozta a feleségét és anyósát. A felesége olyan vékony volt, mint egy büregér. Megmondtam, hogy szerelmi rontás, mert egy legény udvarolt neki, de a főorvoshoz ment hozzá. Lefürdették, meggyógyult, ma 71 kiló.¹⁴⁶

Ennek változata a (kun) „madarasi ember”-rel kapcsolatban: az orvos – kilétét föl nem fedve – felesége gyógyítására elhívhatja. *Bement, látta a lakást, hogy nem éppen parasztember háza... és meggyógyult az asszony.* Mikor megtudta, ki volt betege, bántotta nagyon, hogy mi fog következni ... az egy életre való börtön is lehetett volna, így gondolta. Nem fogadott el fizetséget, hogy ő azt szívességből tette. (Nem lett semmi törvényes következménye).¹⁴⁷

A lőrinci halottlátóhoz is mentek „mérnökök, orvosok, sőt főorvosok”.¹⁴⁸ Gyakori elem, hogy más „úriemberek”, tanult emberek is fölkeresik a tudóst.¹⁴⁹ A somosi asszonyhoz is elment egy főnővér, köszönetet mondani, elismerését kifejezni.¹⁵⁰

Rabságra vetik – kiszabadul

A csépai tudósembert fel akarták akasztani, utolsó kívánsága teljesítése révén bizonyult be nagy tudása, így szabadult meg.¹⁵¹ Az ősi javast is üldözték, bezárták, de a

¹⁴² Szabó L., 1975, 259. Távoli, de igen tanulságos analógia: Bolíviában, a perui határ közelében élt kallawayá népcsoport nagy távolságot bejáró gyógynövénygyűjtő és gyógyítóembereiről szóló „légendés, affabulations” szerint némelyikük eljutott a francia, német, japán fővárosba is, sőt egyikük Rómában a pápát gyógyította ki ismeretlen, rosszindulatú betegségéből, csodálatos eredménnyel (Girault, L. 1984, 15, 17.)

¹⁴³ Érdemes ezt a történetet is összevetni a Mészáros Ferencről szóló, egészen hasonló történetekkel.

¹⁴⁴ Epilepsia = morbus sacer?

¹⁴⁵ Vö. pl. Mészáros Ferenc csanádalberti orvoslóról szóló történetekkel. L. a következő eset-elbeszélést is! (Súlygyarapodás, mint a gyógyulás fokmérője, az egészség jele: büregér – 71 kiló).

¹⁴⁶ Mindkét történetet l. Grynæus T., Dóczi I. vö. 13. jegyz. Ormánsági változata: *A szigeti főorvos, a Rapcsányi elment Mari nénihez, hogy segítsön a feleségén... Meg is gyógyította az asszonyt.* (Markóc, Zentai T., 1983, 145/566.)

¹⁴⁷ Barna G., 1979, 47.

¹⁴⁸ Lengyel Á., 1989, 193.

¹⁴⁹ A csépai halottlátóval kapcsolatban l. Barna G., 1982, 341.

¹⁵⁰ Limbacher G., 1995, 796.

¹⁵¹ Barna G., 1982, 346.

lakat magától leesett börtöne ajtajáról.¹⁵² Engi Tüdő Vince szeged-alsótanyai tudósgyógyító embert *fincogetták, húzták-vonták a csendörök: becsukták este, röggelre ott-hon volt*; a plébános megverette, stb.¹⁵³ Bödő Roza püspöklelei halottlító-gyógyító asszonyt ismételten letartóztatták, de *még Makóról is kivezette az angyal. Utóbb aztán ráuntak. Mindön kísérletöt mögtettek vele, utoljára ráuntak, ráhagyták.*¹⁵⁴ Ezekben az angyal segítségével történt szabadulás-történetekben nem nehéz újszövetségi reminiscenciákat fölismerni (Ap.csel. 5,17–25; 12,3–11; 16, 19–40).¹⁵⁵

Nagyhatalmú ember meggyőződik igazmondásáról, megtiltja üldözését

Az ebbe a típusba tartozó narrativumokban leggyakrabban arról van szó, hogy a halottlító, gyógyító a hatalmas ember: egri érsek (dormándi halottlító¹⁵⁶), (tábla)bíró, szolgabíró (bekecsi asszony),¹⁵⁷ ügyész (Bödő Roza) édesanyjával, az intéző tisztességtelenségével, az elmeosztály főorvosának kegyeletsértésével (kishomokosi asszony¹⁵⁸) kapcsolatosan szolgál – helyálló – fölvilágosítással, megmondja, hol vannak a vízbe fúltak, s valóban ott találják meg őket, meggyógyítja kedves-értékes jószágát¹⁵⁹ s az ennek hatása alatt megszünteti ellene az eljárást.

*Táblabíró vót. Mőgmondta, milyen ruha van rajta. Szépen kezdte mondani: van rajta egy violaszínű selyem ruha, milyen gyűrű van az ujján és valami jegy van rajta, azt is mőgmondta. Mindjárt elbocsájtották.*¹⁶⁰

Roza néni volt börtönben is... A börtönből az ügyész, mőg a bíró előhívták. – Ezt Roza néni mesélte nekem! – (Így szólt hozzá a bíró): – Mondjon neköm valamit az édosanyámról! Kérdőzte, hogy milyen ruhában van eltemetve és milyen jegye van neki. Az öregasszony olyan pontosan mőgmondta, hogy’ van eltemetve és hol van az anyajegy. Kiadta a parancsot, hogy eresszék el. Nyomban eleresztötték, mert ez nem kárára van az országnak.¹⁶¹ A csépai halottlátót papi törvényszék elé idézik, bírának is volt kérdeznivalója, meg is felelt nekik, ezért nem esett semmi bántódása.¹⁶² Ezekkel rokon a karcagi veszettorvos fentebb idézett története, országházabeli kihallgatásáról.

Barna Gábor hívja föl a figyelmet arra, hogy veszettorvosokkal kapcsolatos történetekben gyakran szerepelnek **nagy tudományú tót vándorárusok**, ezek – mint írja – nem szükségképpen szlovákok, mert Tiszafüred–Karcag vidékén minden északról jött embert „tót”-nak neveznek. Szerepüket „a kutatásnak még tisztázni kell”.¹⁶³

Kétarcúság

A tudós kettős (gyógyító-rontó) hatalmáról szóló mondákat a bevezetésben idézett irodalom az alábbi csoportokba osztja:

veszettorvos – vesztő azonos személy: L/4. II.3

¹⁵² Vajkai A., 1938,356.

¹⁵³ Grynaeus T., 1972/73, 173, 179.

¹⁵⁴ S. gy. Tápé. Nyinkó Mihályné, Kószó (Palika) Erzsébet, sz. 1894.

¹⁵⁵ Vö. Borzsák S., 1964, 267–274. Itt részletesen ír a szóba jöhető Ó-, és Újszövetségi párhuzamokról; Bottyán J., 1973, 3.

¹⁵⁶ Fügedi M., 1982, 210/443. (Mátraderecske) és a korábbi irodalomban.

¹⁵⁷ Szabó L., 1975, 258–9.

¹⁵⁸ Szabó L., 1975, 248–9. További variánsokat l. uo. 409.

¹⁵⁹ Szabó L., 1975, 515–6.

¹⁶⁰ S. gy. Szőreg. Vidács Mihályné sz. 1901.

¹⁶¹ S. gy. Szőreg. Vidács Mihály, sz. 1903.

¹⁶² Barna G., 1982, 346.

¹⁶³ Barna G., 1979, 56. és 112. jegyzet.

tudós ember nézésével megveszíti az állatokat (L./9.X.4., 4/B; L/10 X.4/AB.), embereket megront: L./9. X. 7, 7/A, 7/B

tudományában nem lehet kételkedni / nem lehet tőle lopni L/ 10.X.10.

bába tudománya megszerzésekor hozzátartozóját megrontja, „azon tanúl”: L.7.I.1 és II.1, 2 A,B

a rontani is tudó táltos: L/8.II.5.

garabonciás (az őt bántókra, őt semmibe vevőkre, vagy neki hazudókra bajt hoz: L/9. II. 1/A.

Ezt a jelenséget Jung Károly gombosi adatai alapján úgy magyarázza, hogy „a gyógyítók, személyiségüket és tevékenységüket tekintve a boszorkány sok jellemzőjét magukba olvasztották.¹⁶⁴”

Ezeket még a következő történetekkel gazdagíthatjuk ill. egészíthetjük ki:

Fentebb már láttuk a csépai **halottlátó-gyógyító** kettős (gyógyító–megbetegítő) képességét, az ősi javas házassági ügyekben nem csak jó tanácsokat tudott adni, de a néphit szerint azt is el tudta érni, hogy házastársak elhagyják egymást.¹⁶⁵ Gazda Feró mátraderecskei tudós gyógyítani is, rontani is tudott.¹⁶⁶ Docsán István dávodi (Bács m.) **tudósemer-kovácsról** mesélik, hogy a vele illetlenül beszélő, feleselő fiatalembernek félrehúzta a száját, s csak harmadszori kérélelésre oldotta föl: *ereggy haza, maj' rendbegyün estélig a szájad.*¹⁶⁷ Ugyanez a tudós a földjéről zsenge árpát lopó gyermek tetteről tud, betegséggel veri meg, csak háromszori kérélelésre gyógyítja meg.¹⁶⁸ A gyergyószárhegyi román **tudós**, Demeter *gyógyi es, ront es.*¹⁶⁹ A boszorkány közismert gyógyító–rontó kettős arcáról nem kell sokat beszélnünk.¹⁷⁰

A veszettorvos–vesztő motívum is igen elterjedt. Ennek **vésztoi** (Békés m.) változata érdekes: a veszettorvos – Doktor Nagy Sándor – kimegy, *beleásít* a csordába, estére már hívják a veszett jószághoz.¹⁷¹ Hasonlóan kettős tudománnyal rendelkezett a **szegvári** (Csongrád m.) Sinka István (1861–1943),¹⁷² a **szentesi** Veszett Nagy Sándor (1841–1913).¹⁷³ Orvos Nagy István (Péter) **karcagi** veszettorvos¹⁷⁴ családjukban öröklődő tudománya is kettős: gyógyította a veszett állatokat, de meg is tudta veszteni, távol tudja tartani a veszett kutyákat, de veszett kutyákat tud küldeni is, ahová akar (*Elküldi, mint Nagy Péter a kutyát,*¹⁷⁵ *megveszítette a kutyát és oda küldte, akire haragudott*), **maga is át tudott változni kutyává.**¹⁷⁶ Éjszaka a kutyák mind a tanyájába gyűltek.¹⁷⁷ Hasonló a karcagi Orvos Nagy László alakja is:¹⁷⁸ a tanyájában megjelent veszett kutyákat ő

¹⁶⁴ Jung K., 1990, 145, 228.

¹⁶⁵ Vajkai A., 1938, 355.

¹⁶⁶ Fügedi M., 1982, 206/414.

¹⁶⁷ Grynaeus T., 1999, 196 (ilyen büntetésre a boszorkánypörökben is számos példa található). A Hiedelemmonda katalógusban csak az O/4. I.5. található hasonló: A kisasszony a hitetlenkedő, szájhős fiatalembert megbünteti.

¹⁶⁸ Grynaeus T., 1999, 198/26. sz.

¹⁶⁹ Mészáros Á., 1998, 398.

¹⁷⁰ Grynaeus T., 1990, 470–1.

¹⁷¹ S. gy. Vészto. Kézirat, Népr. Múz. Ethn. Adattára EA.P– 96/1954.

¹⁷² Polner Z., 1984, 16.

¹⁷³ Polner Z., 1984, 28., 62, 75.

¹⁷⁴ Különös, de az 'orvos' ragadványnevet csak a veszettorvosok kapták meg. A monori veszettség-gyógyító Burján család orvos ragadványnevét Vitálsiné, Zilahy Lídia már 1791-től ki tudta mutatni (A monori orvoslók című kéziratában).

¹⁷⁵ Vö. az előbb említett Sinkáról: „*elküdi, mint Sinka a kutyát*”. Polner Z., 1984, 87: tehát nem csak a hiedelmek, hanem még a szólások is azonosak!

¹⁷⁶ A gyógyító állattá változásának hiedelme ritka, de Erdész S., (1958, 217.) a geszterédi tudós Urszuly Párlól ezt írja: „...**halála után** legendás híre kerekedett, sok csodálatos történetet mondanak róla ... felruházták a tudósrá nem jellemző állattá változás képességével is”.

cagi Orvos Nagy László alakja is:¹⁷⁸ a tanyájában megjelent veszett kutyákat ő irányította; kutyákat meg tudott veszíteni, a hagyomány emlegette könyve már átmenet a garabonciás hiedelmekhez.¹⁷⁹ Hasonlóan a tiszaiigari Tóth Márton veszettorvos és vesztő is volt.¹⁸⁰ A tiszaiigari állatgyógyító ember ront is, a nádudvari bérlőről is ugyanezt állítják.¹⁸¹ Polner püspöktelei, ásoththalmi adatokat is közöl uo.¹⁸²

E hiedelmekről ellentétére is találunk példát. Tudományát ráhagyományozó nagypapa ezt mondta Dóczi Istvánnak: *Fiam, a tudomány tiéd, de ne ronts, mert akkor vége a tudománynak.*¹⁸³

Állatok, növények beszédét érti

„...mihi herbae et gramina campi per se loquerentur” – vallja Botzi Klára, az egyik legkorábbi magyarországi boszorkánypör vádlottja (Kolozsvár, 1565).¹⁸⁴ Alig húsz évvel később ugyancsak Kolozsvárott bizonyos Varga Mihály így dicsekszik anyjával: „...az mezeore ha ky megie(n) valamely fwwet megh fogh es Mongia, te mire valo vagy mingiart meg zolal az fw neki”.¹⁸⁵ A hosszú sor folytatódik: Debrecen 1681 Csonka Lukácsné pörében „sokan bizonyítják, ... a füvek néki megszólaltak”¹⁸⁶ Kecskemét, 1691–96: „...a füvek hozzá szólottak”; Szatmárnémeti, 1709: „...Szent György éjszakáján neki a füvek megszólalnak, 72 fű beszél hozzá”; 1737, Iharosberény (Somogy m.): „...énnékem mindenféle füvek szolnak”; Csorna, 1742: „...minden füvek s fák megh szolamlottak hozzája”; következő évben újra csornai boszorkánypörben,¹⁸⁷ majd a 18. század közepén Tolna megyei pörben,¹⁸⁸ végül Kármánnál (1877): „ha valaki szent György nap előtt hajnalban kimegy szántani, amely férget legelőszőr fölfordít, azt tegye azonnal a kebelébe, és ha másszor hajnalban erdőn, vagy mezőn járkál, akkor neki minden fű megszólal”.¹⁸⁹

Ilyen gazdag adatsorral szemben mindössze két adatunk van arról, hogy a gyógyító megérti az állatok beszédét (is). Fentebb, Tápai Pistáról szóló egyik mondásban és Bakos Ferenc mátészalkai parasztorvosról szóló tudósításban. Eszerint egyetlen szobából álló „ház”-ában egy földél alatt él állataival (szamár, nyúl, baromfi), ezek beszédét érti, s azok is megértik őt.¹⁹⁰ Ez kapcsolódik ahhoz a hiedelemhez, mely szerint a táltosok mindenről tudnak, értik az állatok beszédét is.¹⁹¹

Ez a két adat azért tűnik nagyon értékesnek, mert csatlakozási pont epikus műfajok – ezúttal „Az állatok nyelvét értő juhász” mesetípus – felé. Ilyen összefüggésre már láttunk és látunk néhány példát (Júlia szép leány, A boldog ember inge; szépasszonyokkal

¹⁷⁷ Barna G., 1979, 53.

¹⁷⁸ Barna G., 1979, 54.

¹⁷⁹ Barna G., 1979, 54. és 105. jegyz.

¹⁸⁰ Barna G., 1979, 56.

¹⁸¹ Barna G., 1979, 42. és 51.

¹⁸² Polner Z., 1984, 57. (Kurai), 61. (Nágay).

¹⁸³ S. gy. Szeged-Fehértó, 1954.

¹⁸⁴ Komáromy A., 1910, 2.

¹⁸⁵ Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve IV/1. 274. cit. Szabó T. A. Erd. m. szótört. tár IV, 451, 1984.

¹⁸⁶ Komáromy A., 1910, 135.

¹⁸⁷ Schram F., III. 51.

¹⁸⁸ Szilágyi M., 1984, 61–74.

¹⁸⁹ Kármán J., a877, cit. Szendrey Á., 1986. A magyar néphit boszorkánya, 178; Röheim G., 1925, 15.

¹⁹⁰ Farkas J., 1968, 146.

¹⁹¹ Pl. Gyimesvölgye, Bosnyák S., 1982, 101/254–55.

kapcsolatban a halálra táncoltatott leány balladája felé.¹⁹² A patkányokat elűző, azokkal beszélgető *tudományos ember – csordás* – története pedig a patkánybűvölő mondanévre felé.¹⁹³) Róheim említi, hogy a (jakut?) samánok „hétéves korukban valamely sírra feködve megálmodják a füvek titkait”.¹⁹⁴ Kalevipoeg is értette az állatok és növények beszédét.¹⁹⁵ A bátyai táltosnövendék is a mennyben tanulja meg az öreg táltosoktól, melyik növénynek milyen gyógyító ereje van.¹⁹⁶ Zélénine közöl egy nanaj legendát, e szerint azelőtt minden állat megértette az ember hívó szavát, s azokból annyi rénszarvast ölt meg, amennyire szüksége volt. A gonosz azonban ráköpött az emberre,¹⁹⁷ az elkezdett vacogni, s hogy ne fájzon, kutyabőrbe burkolódzott. Ezóta félnék az állatok az ember-től.¹⁹⁸ Ugyanitt írja azt is, hogy „szerbek és más európai népek hagyománya szerint az emberek azelőtt értettek az állatok, fák és kövek nyelvén. S tőlük tudták meg, mi mire való, mi a hasznuk. A bűneset után ez megszűnt ill. csak egyesek és csak bizonyos napokon: szerbeknél Szeplőtelen fogantatás napján, oroszoknál Sz. János napján hallják-értik meg”. (vö. a fentebb említett – és az ország más területein is ismert – Sz. György, Sz. Iván-napi –, Kétasszony nap közötti gyűjtés és a páfrány megszólalásának hiedelmével).¹⁹⁹

Tudás öröklődése

A tudomány öröklődésének több hagyomány-megszabta útja lehetséges:

- családban öröklődik (esetleg egy generációt átugorva)
- csak férfi lehet a gyógyító (pl. Szent Antal tüze gyógyítója csak Antal nevű)
- a tudományt mindig ellenkező neműnek kell örökölnie²⁰⁰
- azonos nemű öröklí

ad a.) erre példa a Diószegi V. leírta töröcskei öntőasszony (anya → leánya → unokahúga²⁰¹). Az ősi javas tudománya fiára, majd annak feleségére öröklődött.²⁰² A Kocsordon született Bakos Ferencet édesapja – szintén gyógyítóember – vezette be a tudományba.²⁰³ A tiszaroffi emberről is fiára szállt a tudomány.²⁰⁴ A generáció átugrását Vörös Kati vásárhelyi gyógyítóasszony (1852–1934. nagyanyjától tanult),²⁰⁵ Dóczi István (nagyapa → unokája),²⁰⁶ a tudományát fiúunokájára hagyó madarasi ember,²⁰⁷ vagy

¹⁹² *Grynaeus T.*, 1999, 202; mordvin párhuzama: „...ő sokat tudó ember, több mint száz évet élt, tudja, hogy miről beszélgetnek a madarak, miért és honnan fúj a szél, s a füvekről is mindent tud” in: *Dugántsy M.*, szerk. Az ezüsfogú leány (Mordvin népmesék) Bp. 1990, 28.

¹⁹³ *Szabó L.*, 1975, 264. hazai variánsait uo. 411.

¹⁹⁴ *Róheim G.*, 1925, 16. és *Szendrey Á.*, *Ethn.* 25, 315–317.

¹⁹⁵ Az eposz (*Bán A.*, ford.) 1960.-i kiadása, 309.

¹⁹⁶ *Fehér Z.*, 1975, 82/710.

¹⁹⁷ Vö. ezt a köröm legendáival!

¹⁹⁸ *Zélénine, D.* 1952, 155.

¹⁹⁹ *Gönczi Ethn.* 16, 350–357, *Luby M.*, 1935, 360–362; *Vajkai A.*, 1941, 239. stb. Más kultúrákban is ismert hiedelem pl. ausztráliai őslakóknál *A. P. Elkin* 1945. *Aboriginal men of high degree*, 114. Bolgároknál Sz. János-nap (Jenev den) az orvosság füvek gyűjtésének napja, *Szilády Z.*, 276.

²⁰⁰ *Grynaeus T.*, 1998, 148. (az itt említett példákat nem ismétlem); *Fehér Z.*, 1975, 81/705, 82/713:

Pajika dedó = gyógyító János bácsi tudós pásztor, orvos → Milka néni.

²⁰¹ A pogány magyarok hitvilága [II.] 1978, 32.

²⁰² *Vajkai A.*, 1938, 358.

²⁰³ *Farkas J.*, 1968, 146.

²⁰⁴ *Barna G.*, 1979, 43–45.

²⁰⁵ *Kiss L.*, 1955, 558.

²⁰⁶ Ezt az egy generációt átugró hagyományörzést már Kodály Zoltán megfigyelte: A magyarság néprajza [II.] 1943, 10.

²⁰⁷ *Barna G.*, 1979, 43–45.

Gazda Ferő mátradereskei tudós példázza, ő is nagyapjától örökölte tudományát (egy adat szerint apja is tudós volt), de már nem hagyta senkire.²⁰⁸

A csépai tudósról a narratívumok egy része úgy tudja, hogy a kiskunfélegyházi szeptember, Pali bácsi²⁰⁹ lett volna tudománya örököse; a narratívumok másik („c”) csoportja viszont éppen ellenkezőleg arról szól (és éppen itt derül ki, hogy *mondai elemről* van szó!), hogy nő, mégpedig kecskeméti, mezőtárkányi, isztiméri, cibakházi leány, asszony²¹⁰ vette/veszi át tudását. ad d.) a borsodszemerei tudóssasszony a dormándi asszony tudományát örökölte annak halála után,²¹¹ az ujszászi léleklátó asszony leányára hagyta a mesterségét.²¹²

„...átvöszöm a betegségét”...

Korábbi munkáimban²¹³ már említettem azokat a hiedelmeket (megformált narratívumokról nem tudok), melyek szerint a gyógyító (látó, bajelhárító: pl. vihar ellen imádkozó) tevékenysége közben (ásítózással? vagy az ásítózás jelzi a gyógyító állapotváltását?) részben, vagy egészen átveszi a beteg betegségét-fájdalmát, s ő szenved helyette ill. vele együtt. (en-pathia, syn-pathia). A gyógyítók ezt testi-lelki tünetekkel írják le: elfárad, elálmosodik, kiveri a veríték, elsápad, erősen könnyezik, *még a gyomrom is olyan rossz lött; megszenved; én is magamon kívül voltam ... szinte olyan elmebeteg vagyok olyankor ... csak úgy szakad rólam a víz*. Ferenczi, Polner, Süli és magam a szegedi nagytájból való adatai mellett Sándor István nagydobronyi (Bereg vm.²¹⁴), Szendrey Ákos hajdúnánási,²¹⁵ Horváth I. magyarórdi (Alsó-Fehér vm.²¹⁶), Gazda J. magyarlapádi (Alsó-Fehér vm.) és szamosardói (Szilágy vm.²¹⁷), Fügedi Márta mátradereskei,²¹⁸ Jung Károly gombosi (Bács-Bodrog vm.²¹⁹), valamint Zentai Tünde ormánsági²²⁰ adatai a hiedelem nagyobb területen (legalábbis a Kárpát-medence keleti felében) ismert voltára utal. Torma József baskir adatai, a Zélénine idézte múlt századi burját vélemény: „Toute l’extase du chamane est due au fait, que l’esprit est passé du corps du malade en lui, et que, par conséquent, le patient guérit²²¹”, a továbbiakban csukcs, jukagir, koreai és régi kínai hiedelmeket is említ, ezek szerint a betegből a sámba mennek a gonosz démonok – mindezek esetleg távolabbi összefüggéseket is sejtetnek.²²² Éliade Sieroszewskit idézi: a sámán a betegből kihúzott rossz szellemet incorporálja és sokkal jobban szenved, mint a beteg. A (táltos) viaskodás történetekben is hallhatjuk, hogy utána a hős fáradt, elcsigázott, beteg lesz. Ennek alapján gondolhatunk esetleg arra, hogy itt viszont a betegség (démonnali) szimbolikus–mitikus küzdelem okozza a tudós testi tüneteit.

²⁰⁸ Fügedi M., FA 14, 205, 356, 403, 1982.

²⁰⁹ Barna G., 1982, 344.

²¹⁰ Barna G., 1982, 347; a nemek nemzedékenkénti váltásáról: Grynaeus T., 1998, 148.

²¹¹ Fekete J., 1910, 291.

²¹² Pócs É., 1964, 125/631.

²¹³ Grynaeus T., 1971, 763. és 1998, 147.

²¹⁴ Sándor I., 1988, 95.

²¹⁵ Szendrey Zs., 1986, 294. „Ekkor magára veszi a ráolvasó a bajt, hogy éjszaka nem tud aludni tőle”.

²¹⁶ Horváth I., 1971, 76–77.

²¹⁷ Gazda J., 1980, 217. és 220.

²¹⁸ Fügedi M., 1982, 210/442.

²¹⁹ Jung K., 1990, 144, 158.

²²⁰ Zentai T., 1983, 165/686: *mikor valakit meggyógyított, utána mindig nagyon beteg volt* (Szaporca).

²²¹ (A beteg szelleme a sámán testébe megy át, ennek következtében a beteg meggyógyul, a sámán extázisba esik). Az állítás vitatható, a hiedelem: tény.

²²² Torma J., 1997, 93–4; Zélénine, D. 1952, 246–7; Éliade, M. 1978, 189.

Tudós halálát feltűnő, szokatlan, heves időjárás, és csodás jelenségek kísérik: a csépai ember halálakor nagy szélvihar, felhőszakadás támadt,²²³ a harang húzatlan megszólalt a toronyban;²²⁴ Engi Tüdő Vince szeged-alsótanyai tudós-szentember temetésekor hatalmas szél fúj, olyan vihar volt, hogy vastag fákat csavart ki, tetejeket hajigált, ... mert tudós embőr halt mög. (Megjegyzendő, hogy ez a szél vitte a messze földről temetésére igyekvőket is!)²²⁵

Az ősi javas temetésekor hullaszag helyett rózsaszagot éreztek (Vajkai itt a Szent István-, Szent Erzsébet-legendák párhuzamaira emlékeztet²²⁶).

A mátészalkai parasztorvos, Bakos Ferenc halála (1962) körülményei is jellegzetesek. Kívánsága szerint utolsó útjára kétkerekű számárkordéján vitték, s csak állatai kísérelhették. „A Vasvári Pál utcában a koporsó lefordult a kordélyról. Nagy ügyvel-bajjal helyezte vissza a távolból bámuló utcabeli tömegből néhány ember. »Nem tud nyugodni« – súgtak össze az asszonyok”...²²⁷ Valószínűleg a boszorkány-hiedelemkörből kerülhetett át ebbe a – sok szálon érintkező – körbe az a hiedelem, hogy a javas nehezen hal meg, ha nem tudja tudományát valakinek átadni.²²⁸

Itt (is) szeretném hangsúlyozni, hogy ezek a népi egyéniségek valóban is, meg a hagyományok szerint is többnyire **gazdag, sokoldalú személyiségek** voltak. A hajdan (talán) egységes fő funkciók, a pap–tanító–művész–orvos–bíró²²⁹ képességeiből vonásaiból mindegyikük őriz valamennyit egyik képességük dominanciája mellett. Így pl. a tápai búcsúvezető-énekös-imádságos asszonyok nagy része gyógyító is volt (Palika Örzse, Ila Roza = Harangozó Roza, Kesze Panna, Cinó Julcsa).²³⁰ A nagydobronyi parasztpróféta, Szanyi Mikó Borbála is gyógyított, imádságával (*nem testi orvos*),²³¹ viszont elődje, a tisztaágteleki Borku Mariska nem jövendült, s nem is gyógyított.²³² A csépai tudósembert is fölruházták a szentember betegséget-rontást gyógyító képességeivel,²³³ búcsúkra ugyan járt, de nem vezetőként. A Hortobágy északi és nyugati részein legismertebb Pézásó Pista – ebbéli tevékenysége mellett – állatokat gyógyított, táltosnak tartották;²³⁴ a nánási ember gulyás, gyógyító, búbájos, tudós hírében állt;²³⁵ a tisztaigari Tóth Mihály gulyás-gyógyító-(rontó)-pondrókiolvasó volt.²³⁶ Luby Margit táltosgyerekei a földben meglátták az elásott kincset, de a halottakat is.²³⁷

²²³ Barna G., 1982, 345;

²²⁴ Barna G., 1982, 338 (vö. a Júlia szép leány ballada hasonló motívumával!)

²²⁵ Grynæus T. 1972/73, 169 (NB. ugyanígy – fákat csavar ki, tetejeket hajigált – jellemzik a garabonciások, táltosok keltette vihart is!)

²²⁶ Vajkai A., 1938, 357.

²²⁷ Farkas J., 1968, 146.

²²⁸ Mátraderecske, Fügedi M., 1982, 201/354.

²²⁹ Vö. Illyés Gy., Puszták népe id. helyen, az „igali ember”-ről: egy személyben orvos-pap-bíró. Jung K. is több helyt említi (pl. 1990, 166, 169.) a gyógyító-nézó, a táltos-garabonciás stb. hiedelmek (részleges) azonosságát, átfedését.

²³⁰ Lele J., 1998, 253.

²³¹ Sándor I., 1998, 150.

²³² Küllös I., 1998, 140.

²³³ Barna G., 1982, 344, 348.

²³⁴ Barna G., 1979, 36.

²³⁵ Barna G., 1979, 41–42.

²³⁶ Barna G., 1979, 42.

²³⁷ Matolcs, Fehérgyarmat; Bábaelte babona, 60–61.

Kitekintés

Talán a napjainkban élt karcagi juhász, Kabai István alakja segít megértenünk ezt a jelenséget. Kabai István sok szép mesét, mondát mondott el Bosnyák Sándornak,²³⁸ ugyanakkor őt is állatgyógyítónak, időjósna, növények, állatok, madarak kiváló ismerőjének tartja környezete, a hagyomány. Vagyis a jelentős egyéniség benne él a mesék-mondák-hagyományok világában, folyamában, melyekből néhány hozzá tapad, vele kerül kapcsolatba, ő lesz azok „hőse”.²³⁹ A neves gyógyító (stb.) egyéniségekhez kapcsolódó narratívumok fontosabb csoportjai:

tudománya eredete	(mennyei) látomás útján betegség révén öröklés
tudománya jellege	analfabéta írni–olvasni tud állatok, növények nyelvét érti, beszél arckifejezése megváltozik (sugárzik) (halott)látó képességet nyer gyógyító képességet nyer
tudománya használata	csak jóra határ védelme (táltos, garabonciás) veszedelem elhárítása (vihar, égiháború, villám) gyógyítás hazajáró halott elleni védelem jóra-rosszra egyaránt
intuitív képesség	tudja, hogy mennek hozzá, honnan, mikor tudja, hogy útközben mi történt tudja, hogy becsapták (ígérettel adós maradt)
erejét összeméri	viaskodások bajokozókkal, betegséget átvesz elviszik messzire
nagyurakkal jut kapcsolatba (egyházi, politikai, egészségügyi)	szolgálatát igénybe veszik büntetik, bezárják tudományát látva megvédi
testi stigmái – tény. Ezek értelmezése adja hozzá a hagyományos elemet:	egy szemével jobban lát, mint más kettővel kinövések, daganatok tudománya székhelye testi hibái ellenére óriási távolságokat rövid idő alatt bejár
tudós halála	időpontját előre tudja különös, szokatlan jelek kísérik

A közösség a kiválasztottat szerepekkel ruházza föl (projekció), ezekkel az egyéniség identifikálódik (azonosul, magáévá teszi, elsajátítja), szerepeibe belenevelődik. Hírét nemcsak eredményei, tettei öregbítik, hanem maga is hozzájárulhat ezek elbeszélésével: a páciensek és a tudós „propagandája”. Úgy tűnik, hogy a még élő tudósok (Dóczi István, Vidács Mihály, Bakos Ferenc, Mészáros Mihály, Fircsik Mari néni) mondaköre sze-

²³⁸ Bosnyák S., 1973, 39.

²³⁹ Tanulságos példa erre a szépeességi Vörös kolostorban élt Frater Cypriánus esete. Az ő személye kőré is idősk folyamán egyre terebélyesedő mondaszövege fonódott. Erről l. *Grynaeus T.*, 1996, 196.

rényebb, inkább autobiografikus narratívok formájában vannak jelen a később kiteljesedő, kikerekedő-lecsiszolódó és számban is gyarapodó mondák csírái.

IRODALOM

- Allport, Gordon, W.*
1985 A személyiség alakulása. Bp. [II.] Gondolat
- Balassa Iván*
1963 Karcasai mondák. Bp. Akadémiai UMNGy XI.
- Barna Gábor*
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp.
1982 Mészáros Mihály, a csépai halottlító = *Barna Gábor* szerk.: Csépa, Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I.–II. Palóc kutatás. Tematikus és lokális monográfiák V. Eger–Szolnok. 335–362, I.–II. képes tábla.
1998 Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e. (Egyéniségkutatás a magyar vallási néprajzban) = *Barna Gábor* szerk. Szentemberek. Szeged–Bp. 26–36.
- Barna Gábor* szerk.
1998 Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei. Néprajzi Tanszék, Szeged–M. Néprajzi Társaság, Bp.
- Bálint Sándor*
1942 Egy magyar szentember (Orosz István önéletrajza) Bp. (Hasonmás kiadása: Szolnok, 1991.)
1971 Népi hitvilág = Juhász A.–Ilia M. Tápé, 629–642.
1975 Tombác János meséi. Bp. Akadémiai
- Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter* szerk.
1999 Démonikus és szakrális világok határán. (Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára) Bp. MTA Népr. Kutatóintézet
- Berde Károly*
1940 A magyar nép dermatológiája (A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban) Bp. M. Orvosi Könyvkiadó Társulat
- Borzsák István*
1964 Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár öre? Antik tanulmányok 1964/3–4, 263–274.
- Bosnyák Sándor*
1973 Kabai István meséi. FA 1, 18–39.
1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. FA 14, 68–157.
1973 Gryneus Simon, akit angyal mentett meg Reformátusok Lapja 17, 3.
- Czövek Judit*
1987 Halottlító a magyar néphagyományban, Debrecen Studia folkloristica et ethnographica 21.
- Dégh Linda*
1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. Ethn. 71, 28–44.
- Éliade, Mircea*
1978 [II.] Le chamanisme et les techniques archaïques de l’extase Paris, Payot
- Erdész Sándor*
1958 Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. JAMÉ I, 215–227.

- Farkas József*
1968 Bakos Ferenc, a mátészalkai parasztorvos. A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 10, 145–180. és XXV. képes tábla
- Fehér Zoltán*
1975 Bátya néphite. FA 3. Fekete József
1910 Tudósasszonyok. Ethn. 21, 291–4.
- Ferenczi Imre*
1959 Adatok a látó (néző) alakjához. Ethn. 70, 435–438.
- Fügedi Márta*
1982 Emberfeletti hatalmú lények Mátraderecske faluközösségének hiedelmeiben. FA 14, 158–221.
- Gazda József*
1980 Így tudom, így mondom (A régi falu emlékezete) Bukarest, Kriterion
1993 Hát én hogyan siratnám (Csángók a sodró időben) Bp. Sz. István társ.
- Girault, Louis*
1984 Kallawaya (Guérisseurs itinérants des Andes. Recherches sur les pratiques médicinales et magiques) Paris, ORSTOM
- Grynaeus Tamás*
1972/73 Engi Tüdő Vince (A legenda és a valóság) MFMÉ 155–183.
1990 A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése. Ethn. 34., 467–474.
1996 A Vörös kolostor és frater Cyprianus. A repüléstörténeti konferencia közleményei. h.n. [Bp.] 196–203.
1998 „Lappongyva gyógyítgató paraszt orvosok” Szeged környékén a századfordulótól napjainkig. MFMÉ St. Ethn. 2, 137–165.
1999 Szépasszonyok és tudósok Dávodon = *Benedek Katalin, Csonka-Takács Eszter* szerk.: Démonikus és szakrális világok határán (Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára) Bp. 189–204. MTA. Néprajzi kutatóintézet
- Gulyás Éva*
1976 Jászdózsai hiedelmek. FA 4, 7–186.
- Gunda Béla*
1998 Az egyéniség-, és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: *Barna Gábor* szerk. Szentemberek
- Harva, Uno*
1959 Les représentations religieuses des peuples altaïques. Paris, Gallimard
- Hoppál Mihály*
1982 Varsányi hiedelmek. FA 14, 222–247.
- Horváth István*
1971 Magyarózdi toronyalja. Kolozsvár, Dacia
- Illyés Gyula*
1937 Puszták népe [II.] Bp. Grill K. kiad.
- Jádi Ferenc–Tüskés Gábor*
1986 A népi vallásosság pszichopatológiája (Egy hasznos paraszttasszony látomásai) In: *Tüskés Gábor* szerk. „Mert ezt Isten hagyta” (Tanulmányok a népi vallásosság köréből) Bp. Magvető, 516–556.
- Juhász Antal–Ilia Mihály*
1971 Tápé története és néprajza, Tápé
- Jung Károly*
1986 A „Máriaülte gaz” eredetmagyarázó mondatípus elterjedésének kérdéséhez (Komparatistikai adatok) *Létünk* 16, 51–61.

- 1990 Hiedelemmondák és hiedelmek (Adatok Gombos népi hiedelemvilágához) Újvidék, Forum
- Kakass Zoltán*
1991 Hiedelemmondák Háromszéken In: *Halász Péter* szerk. A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Bp. M. Néprajzi Társaság
- Kármán J.*
1877 A babonáról Kardos tanító és Mihály gazda. Zombor
- Kiss Géza*
1937 Ormányság. Budapest, Sylvester
- Kiss Lajos*
1955 A szegény emberek élete. Bp. Művelt nép (A szegény asszony élete, Bp. 1941.)
- Komáromy Andor*
1910 Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. MTA kiad.
- Küllős Imola*
1998 Egy XX. századi parasztproféta látomásai és hatásuk a Kárpátalján. In: *Pócs Éva* szerk. Eksztázis, álom, látomás, 131–146.
- Landgaf Ildikó*
1999 Két műfaj határán. (Fogalomhasználat és rendszerezési kérdések a magyar mondatkutatásban) In: *Benedek, Csonka-Takács* szerk. 407–416.
- ifj. Lele József*
1998 Tápéi búcsúvezetők és szentemberek. In: *Barna Gábor* szerk. Szentemberek, Szeged–Bp. 245–263.
- Lengyel Ágnes*
1998 Halottlátó Lőrinciben. In: *Barna Gábor* szerk. Szentemberek. Szeged–Bp. 188–204.
- Limbacher Gábor*
1994 Egy nőgrádi javasasszony életútja és gyógyítóná válása (Összehasonlító néprajzi elemzés) NMMÉ 19, 139–156.
1995 Gyógyítóasszony Nógrádban a XX. század végén. Ethn. 145, 787–827.
1998 „Magyarországnak egy külön védőszentje” – Szurdokpüspökiből. In: *Barna Gábor* szerk. Szentemberek, 160–187.
- Luby Margit*
1935 Gyógynövények és gyógyító eljárások a szatmármegyei parasztság körében. Debreceni Szle, 360–364.
é. n. Bábaelte babona. Bp. Magyar könyvkiadó
- Mészáros Ágnes*
1998 Népi gyógyítás Székelyvarságon. Kecskemét (= *Bárth János* szerk. Havasolja havasa 391–468.)
- Oláh Andor*
1986 „Újhold, új király!” (A magyar népi orvoslás életrajza) Bp. Gondolat
- Pócs Éva*
1964 Zagyvarékas néphite. Népr. Közl. IX. 3–4.
- Pócs Éva szerk.*
1998 Eksztázis, álom, látomás (Vallásétnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben) Balassi, Bp.–University Press, Pécs
- Polner Zoltán*
1984 Ördögösök. Szeged, Somogyi könyvtár kiad.
- Róheim Géza*
1925 Magyar néphit és népszokások. Bp. Athenaeum
- Salamon Anikó*
1987 Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Bp. Helikon

- Sándor Ildikó*
1998 *Proféta és hívei Nagydobronyban (1938–1950)*. In: *Pócs Éva* szerk. *Eksztázis, álom, látomás*, 147–155.
- Sándor István*
1965 *A mesemondás dramaturgiája* Ethn. 76, 523–556.
- Sándor Mihályné*
1976 *Egy bihari parasztasszony hiedelmei*. FA 4, 187–282.
- Schram Ferenc*
1982 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. III. Akadémiai
- Szabó Lajos*
1975 *Taktaszadai mondák*. Bp. Akadémiai
- Szendrey Ákos*
1986 *A magyar néphit boszorkánya*. Bp. Magvető
- Szilády Zoltán*
1831 *Bulgária*. Bp. Szerző kiadása
- Szilágyi Mihály*
1984 *A boszorkányperek orvostörténeti háttere Tolna megye Duna menti községeiben* Comm.Hist. Art. med. 105/106, 61–74.
- Tomori Viola*
1935 *A parasztság szemléletének alakulása*. Szeged, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma
- Torma József*
1997 *„...a tűznek mondom!” (A baskír népi orvoslás mágikus elemeinek mai rendszere)* Bp. Püski
- Vajkai Aurél*
1938 *Az Ősi-i javasember*. Ethn. 49, 346–373.
- Zélénine, D.*
1952 *Le culte des idoles en Sibirie*. Paris, Payot *Zentai Tünde* 1983. *Ormánsági hiedelmek*. FA 15.

SAGENKREIS UM DIE WEISEN MÄNNER

In traditionellen Gemeinschaften kann sich um gewisse, eine bedeutende Rolle spielenden (Referenz-)Persönlichkeiten nach ihrem Tode aus traditionellen Motiven ein Sagen (Volksglauben, Narrativum)-Kreis herausbilden. Die Hauptfunktionen dieser bäuerlichen Persönlichkeiten (Heiler, Seher, Weise, Totenseher) und die Typen der Narrativen können nicht immer scharf voneinander getrennt werden. Im bisher bekannten einheimischen Material können folgende Sujets erkannt werden:

- Umstände der Geburt (in der Fruchtblase, mit Zähnen, mit Schwanz, das 7. Kind)
- angeborene oder im Laufe des Lebens erworbene körperliche Stigmen (Blindheit, Geschwulst)
- Berufungsgeschichten (in seinem 7. Lebensjahr; alter, grauer Mann; er erhält Wissen, Kenntnisse; er versteht auch die Sprache der Tiere; auch sein Äußeres verändert sich)
- „Verstecken“, verschiedene Prüfungen
- Er wird mit verschiedenen künstlerischen Fähigkeiten versehen (Sprechen, Singen, Schnitzen)

- Er versieht verschiedene Funktionen: Heiler, Totenseher, Weiser, Hellseher, Wallfahrtsführer, Schamane usw.
 - Seine Heilkenntnisse erwirbt er durch die Arbeit neben einem Arzt (z.B. Militär)
 - Er heilt nur solche, die von einem Arzt nicht geheilt werden konnten („Verwünschung“)
 - Er nimmt die Krankheit der Kranken auf sich, er legt eine Penitenz fest, in deren Ausführung auch er teilnimmt.
 - Jene, die sich an ihn wenden, werden auf ihrem Weg zu ihm gehindert.
 - Er weiß schon im voraus, wer und weshalb zu ihm kommen wird. Er erwartet sie.
 - Er bestraft die Unanständigkeit und die häßlichen Worte auf dem Weg.
 - Die Feststellung der Krankheit geschieht immer auf intuitive Weise (und nicht auf Grund von einer Anamnese, von Beschwerden und Symptomen).
 - In seinem Haus verschafft er sich mit der Hilfe eines Abhörgerätes Angaben über jene, die sich an ihn wenden.
 - Der Nach-Hause-Weg ist schon viel leichter.
 - Der geheilte Kranke oder sein Angehöriger bereut das Geschenk, das er dem Weisen versprochen hat – er muß dafür büßen.
 - Auch die jeweiligen Machtbesitzer besuchen ihn (geheim): im 19. Jahrhundert: Franz Josef, ein Mitglied der Familie des Zaren; Beginn des 20. Jahrhunderts: Mihály Károlyi, die Horthys; nach 1948: Offiziere des Staatssicherheitsdienstes, J. Kádár, Frau Kennedy
 - Der Professor der Medizin, der Oberarzt oder die Oberschwester suchen ihn mit ihren eigenen oder mit der Krankheit ihrer Angehörigen auf – sie werden geheilt.
 - Der Weise, der in eine andere Ortschaft gerufen wird, kommt nur schwer über die Grenze anderer Dörfer. Er wird überlistet, betrogen.
 - Er wird verfolgt, er kommt in Gefangenschaft, doch auf wunderbare Weise wird er befreit
 - Einer mit großer Macht überzeugt sich, daß er die Wahrheit sagt und verbietet seine Verfolgung.
 - Er hat zwei Gesichter (heilt – macht krank; hilft – bestraft, usw.)
 - Der charakteristische Verlauf der Vererbung seines Wissens.
 - Sein Tod wird von ungewöhnlichem Wetter bzw. von wunderbaren Ereignissen begleitet.
- Um die Person von reichen, vielseitigen Volkspersönlichkeiten aktualisieren bzw. kristallisieren sich bekannte Sagen- und Volksglaubenmotive heraus.

Tamás Gryneaus

LUKÁCS LÁSZLÓ

FELSŐ-ŐRSÉGI GYŰJTÉS

Ausztriában őshonos magyar lakosságot az 1921-ben Moson, Sopron és Vas vármegye nyugati járásából alakult Burgenland tartományban találunk.¹ Az 1981-es osztrák népszámlálás adatai szerint Burgenlandban a környezetükben magyarul beszélők száma 4147 fő. A tartomány lakosságának másfél százaléka magyar. Magyar anyanyelvűek elsősorban a Tózug, Kismarton, Felsőpulya és a Felső-Őrség területén élnek. A Felső-Őrségben Alsóőr és Őrisziget magyar többségű település, de Felsőőr város 5681 lakosából is 1343 magyar anyanyelvű.²

A Bécsi Egyetem Herder-ösztöndíjasaként 1978–79-ben többször is jártam a burgenlandi Felső-Őrség magyar településein. Érintettük Felsőőrt, Alsóőrt, Őriszigetet 1978 decemberében a Borostyánkőn megrendezett Ethnographia Pannonica szimpóziumhoz, majd 1979 májusában az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem mönichkircheni konferenciájához kapcsolódó tanulmányi kirándulások során. Ezek az első, rövid látogatások csak az ismerkedésre, terepszemlére voltak jók. Valódi néprajzi kutatómunkát 1981-ben, majd 1987-ben végeztem, amikor az Őrvidéki Magyar Intézet meghívására, dr. Galambos Ferenc Iréneusz bencés tanár, alsóőri plébános vendégeként egy-egy hetet töltöttem a Felső-Őrségben. Kutatóútjaim során főként a népszokások és a népi építészet kérdései érdekeltek, de kutatás közben fény derült a Felső-Őrség népének régi dunántúli kapcsolataira is.³

1. *A felsőőri deszkások.* A Felső-Őrség hűvös éghajlata, dombvidékének sovány talaja, az apró parcellákon folyó kisparaszti gazdálkodás nem vezethetett magas színvonalú, árutermelő mezőgazdaság kialakításához. A felső-őrségi földművelés ilyen körülmények között elsősorban az önellátást szolgálta. A hűvös éghajlat miatt főként rozsot és burgonyát termesztettek. Kisebb mennyiségben búzát, zabot, árpat és egy régies gabonafélét, hajdinát is vetettek. Fejlett rétgazdálkodásuk, takarmánytermesztésük a szarvasmarha- és lótenyésztés belterjessé válását eredményezte.⁴ A felső-őrségi földművelés nem elégítette ki a lakosság szükségleteit: elsősorban búza- és borhiány mutatkozott. A hiányzó búzát és bort a felső-őrségiek a Dunántúl nyugati és középső részén szereztek be, Stájerországból hozott fáért cserélték. Gabonakeresethez jutottak a Dunántúl nagy uradalmaiban végzett mezőgazdasági idénymunka, summásmunka révén is.⁵

¹ Kovács Márton 1942; Deák Ernő 1979. 254–265; Deák Ernő 1980. 5–23; Galambos Ferenc 1986a. 67–76; Galambos Ferenc 1986b. 422–427; Szeberényi Lajos–Szeberényi András 1988; Zsigmond Endre 1989. 557–561; Galambos Ferenc Iréneusz 1991. 593–603; Csoma Zsigmond 1984. 199–207; Lukács László 1984. 208–218; Gráfik Imre 1989. 175–186.

² Die Umgangssprache der Burgenländer 1985. 19–22.

³ Lukács László 1986. 191–197.

⁴ Wallner Ernő 1926. 11; Imre Samu 1941. 5–6.

⁵ Lukács László 1983. 185–199; Demeter Zsófia 1984. 221–234.

A felső-őrségiek építőfa- és deszkafuvarozásáról először Veszprém megye nyugati részén, a Káli-medence közséjeiben hallottam. Itt az idős emberek még ma is emlegetik, hogy az első világháború előtt a nyugat-magyarországi németek (hiencek) és az őrségi magyarok gerendával, deszkával, üres boroshordókkal megrakott, nagy ígáslovakkal vontatott kocsikkal érkeztek. A fát borért, gabonáért cserélték el. Egy felsőöri, később a Káli-medencében letelepedett borkereskedő, Pál Sándor tevékenységét részletesen ismerjük. Pál Sándort a két világháború közötti időszakban Köveskál megmentőjének nevezték, mivel ő a Káli-medence és a nyugati határvidék, Burgenland közötti borkereskedelmet még akkor is folytatta, amikor a többi borkereskedő nem, vagy sokkal kevesebb bort vásárolt az új határ meghúzása és a világgazdasági válság miatt. Pál Sándor az 1870-es években jött Köveskálra, 1901-ben egy ma is meglévő, hatalmas pincét építtetett a szőlőhegyen, majd később még kettőt. Pincéibe vásárolta fel a Káli-medence jó borait, ahonnan 1921 után is Felsőőrbe szállíttatta. Szekerei visszafelé felsőöri fenyőerdejéből faanyagot, szőlőkarót, lécet hoztak.⁶

Kutatás közben Galambos Ferenc Iréneusz arra hívta fel a figyelmemet, hogy általa és felső-őrségi magyar hívei által nagyra becsült paptársa, Kincs István (1867–1942), felsőöri születésű író, községi apátplébános a 19. század végén két elbeszélésében is megemlékezett a felsőöri deszkásokról.⁷ *Az országút státútumai* című novellájában abból adódik a konfliktus, hogy a felsőöri deszkások a régi törvény szerint az országúton még a szolgabíró hintájának sem térnek ki. Kincs István szülőhelyén szerzett tapasztalatai alapján így jellemezte a deszkások tevékenységét: *„Azok mindig jöttek, mentek. Talán úgy is akkor ragadtak otthon legtovább, amikor megszülettek. Pár évtizeddel ezelőtt legalább nemcsak a Dunántúlt barangolták be, akárhányszor átvetődtek a Duna jegén a Tisza vidékére is... Pokolba is vittek volna deszkát, ha vezetett volna oda országút... A Szombathelyre vezető úton legalább annyit szekereznek, hogy csúffá teszik magát a vasutat is.”* Kincs István *Az utolsó deszkás* című elbeszélésében így írta le a Balatonhoz közeli Tátika váránál egy felsőöri deszkással történt találkozását: *„Megismertem a köpczös típust a maga sörte bajuszával... Rajta volt a zsinóros kék dolmány, a pléhre váltott ezüst gombos pruszlik, a zsinóros bőrnadrág. – Ugye kend felső-eöri – szólítottam meg rokonszenvvel. Először mintha csodálkozott volna kérdésemen. Hogyan hogy én őt megismerem! De azután eszébe jutott, hogy volt idő, mikor az őri embert egész Dunántúl megismerte. Büszkén emelte föl fejét s önérzettel mondta:*

- Az volnák, uram, eöri vagyok.
- Aztán hogyan került ide?
- Hogyan?! – kérdé csodálkozva – hát deszkát hoztam és bort viszek.
- És kendtek még mindig fuvaroznak?
- Hát mi kérem arra születtünk.”

Cserekereskedelemmel, fuvarozással nem csak a felsőöriek, hanem az alsóöriek is foglalkoztak. Az alsóöri Horváth György és felesége, Seper Zsuzsánna 1770-ből ránk maradt hagyatéki leltárából arról értesülünk, hogy az örökhatyók házában 80 akónyi boroshordó van. A hordók Magyarországra valók, aki az örökösök közül visszaviszi azokat, örökösársaitól akónként egy garast kap. Horváth György dunántúli fuvarozásainak irányát jelzi, hogy Szombathelyen deszka árával, 9 forint 50 garassal tartoznak neki, Veszprémben viszont ő adós 83 forinttal a vaskereskedőnek.⁸ Az utolsó alsóöri fafuvaro-

⁶ Csoma Zsigmond 1989. 227–236.

⁷ Kincs István 1895. 78–88, 155–161.

⁸ Gaál Károly 1969. 38–42.

zó Farkas János volt, aki az 1930-as évekig deszkát és építőfát szállított a Dunántúlra. Az alsóöriek közül számosan élénk cserekereskedelmet folytattak a stájerországi gyümölcscsel, főként almával, amit a Dunántúlon gabonáért, lisztért cseréltek. Ismert disznókereskedő volt Ferber Károly, aki Alsóört és környékét a Balaton vidékéről származó mangalica malacokkal és süldőkkel látta el.⁹

Már Csaplovics János Pesten, 1829-ben kiadott *Gemälde von Ungarn* című könyvében azt írta, hogy Vas megyében az őrségiek és a kemenesaljaiak derék fuvarosok.¹⁰ Felmerül a kérdés, hogy a felső-őrségiek mióta foglalkoznak a nagytájak közötti közvetítő kereskedelemmel. Földrajzi elhelyezkedésük: Dunántúl, Stájerország és Alsó-Ausztria határterületén kedvezett számukra e nagytájak közötti közvetítő szerep felvállalásában. Ugyanakkor a középkor óta kiváltságos határőr kisnemesi jogállásukból eredően vámmentességet élveztek, ami a közvetítő kereskedelembe való élénk bekapcsolódásukhoz szintén hozzájárult. A 16–17. században még a török által megszállt Dunántúlról Stájerország, Alsó-Ausztria felé folytattak állatkereskedelmet.¹¹ A Dunántúl török alóli felszabadulása (1683–1688) után, a 18–19. században és századunk első két évtizedében az állatkereskedelem mellett egyre inkább a fa-, bor- és gabonakereskedelem vált erőteljesebbé. Az ebből származó jövedelem kipótolta a közepes és a rossz minőségű felső-őrségi földeken folytatott földművelés gyenge terméshozamait. Ugyanezt a célt szolgálta a dunántúli uradalmakban a 19. század második felében és századunk első két évtizedében vállalt részes aratás vagy a summásmunka is.

2. *Summások Alsóörből.* Néprajzi kutatásaim során Alsóörben megismerkedtem Palank Ferencel, aki 1920 őszén a Mezőföldön, az Enying melletti Feketepusztán (ma Mátyásdomb község) dolgozott őszi summásként hatvan falubelijével együtt. Több mint hat évtized távolából Palank Ferenc így emlékezett vissza a feketepusztai summásmunkára: „*Mi kukoricát szedni mentünk, csak két hónapra, ősszel. De ha a kukoricával nem volt munka akkor etettünk, szántottunk, cukorrépat szedtünk, ami jött. Négy ökörrel szántottuk a földvégeket, ahol a gőzeke nem tudta felszántani a földet: kettesekével szántottunk, fél méter mélyre. A fizetség az első osztálynak 700 korona volt és 7 mázsa kukorica, a második osztálynak 600 korona, 6 mázsa kukorica, mindezt ideszállították vasúton a vörösvári állomásra. Mi az istállóban laktunk a vendekkel együtt. Nekünk az uradalom fizette a szakácsnét, meg Alsóörből jött a pék is. Mindennap kétszer süített kenyert. Enni annyi volt, amennyi kellett, azóta sem ettem olyan jó birkagulyást. Az uradalom akkor főként marhákkal, hizlalással foglalkozott. A növedéket meg a hibás, kiöregedett jószágot is felhizlalták, és eladták göbölnek. A szeszgyári moslékot is a marhákkal etették föl. Mi ősszel voltunk ott, hatvanan Alsóörből. Én tizenhét évesen erős voltam, és így megtettem a munkát, az első osztályban fizettek. A fizetség az elvégzett munkától függött. Én olyan jól emlékszem hatvan év múlva is Feketepusztára, mintha két éve lett volna. Ha odakerülnék még mindent megismernék.*”

3. *Boronaházak, tornácos téglaházak.* A Felső-Őrségben a házakat az 1830-as évekig tölgyfából, boronafallal építették. A boronafal tölgyfagerendáinak végei csapokkal illeszkedtek egymásba. A boronák közti hézagokat szalmával kevert sárral betapasztották és fehérre meszelték. Valamennyi boronafalú házat rozsszalmával, zsúppal fedtek. A régi boronaházakban szoba, konyha, istálló és pajta volt. Alsóörben az utolsó boronafalú házat 1975-ben bontották el.

⁹ Seper Karl 1976. 72.

¹⁰ Csaplovics Johann von 1829.

¹¹ Deák Ernő 1977. 203–205; Herényi István 1975. 111–139.

A régi házak között számos sövényfalú, kívül-belül agyaggal tapasztott épület is akad. Az utolsó sövényházat Alsóőrben 1910-ben bontották le. Sövényfalú gazdasági épületeket, ólakat elvéve még ma is láthatunk Alsóőrben és Őriszigeten.¹²

Az 1850-es évek óta már főként téglafalú, cserépetős házakat építenek. Ezeknél az utcai falon leggyakrabban három ablakot, az udvari homlokzaton szép oszlopos tornácot találunk. A Felső-Őrségben a legkorábbi árkádsoros tornácú ház az 1784-ben épült felsőőri református paplak. A felsőőri, alsóőri, őriszigeti és vasjobbágyi magyar kismesek árkádsoros tornácú téglaházai a 19. század eleje és az első világháború közötti időszakban épültek. E tornácos téglaházak már két-három szobásak. Örvedetes, hogy mindhárom felső-őrségi magyar településen napjainkig számos szép tornácos ház fennmaradt.¹³ Alsóőrben egy ilyen épületben rendezték be a falumúzeumot.

1988-ban a Szalónaki beszélgetések szimpózium témájául a burgenlandi és a nyugat-magyarországi árkádos házakat választották. A nagy hagyományú rendezvényhez kapcsolódó tanulmányi kirándulás során tanulmányozhattuk a felsőőri, alsóőri, őriszigeti, vasjobbágyi árkádos tornácú házak szerkezetét, külső megjelenését, mai állapotát, a revitalizálásuk érdekében történt felújításokat.¹⁴

4. *Farsangi tojásgyűjtés.* A felső-őrségi magyarság jeles napi szokásrendszere legtöbb elemével a Dunántúl felé mutató kapcsolatokról tanúskodik, de megtalálhatók benne a szomszédos alsó-ausztriai, stájer, szlovén és horvát területekről származó szokáslemek is.¹⁵ Utóbbiakkal azonban nem csak itt, hanem Dunántúl más területein is találkozunk, de előfordulásuk Nyugat-Dunántúlon és a Felső-Őrségben leginkább szembevetőd.

A felső-őrségi farsang jeles napjai farsangvasárnaptól hamvazószerdáig tartottak. Alsóőrben a farsangi mulatságok főrendezői a katonai szolgálatot már maguk mögött hagyott legények, a fogadók voltak. Azért nevezik őket fogadónak, mert ők a farsangi bál rendezői, a zenekar felfogadói. Farsangvasárnap bált rendeztek a községi kocsmában. Farsang hétfőjén négy fogadó legény, karjukon kosárral, végigjárták a házakat, tojást, fánkot, füstölt húst, pénzt gyűjtöttek. A fogadók ünneplő ruhában, fehér kötényben, kalapban jártak. Ruhájuk, fókusuk, kosaruk művirággal díszített volt. Csoportjukat két-három rongyos, kormos arcú, kezükben seprűt tartó alakoskodó, a *szurva* is követte. Arcukon harisnyaszárból készült álarc, derekukon zsűpszalmakötél vagy lánc volt. Akadt köztük rongyos női ruhába öltözött alakoskodó is. A *szurvák* a farsangi bohócok, akiknek farsanghétfőn mindent szabad: a seprűvel verekedni, a nőket ölelgetni, tapogatni, megsókolni, a tyúkólakból a tojást, a konyhából a seprűt elemelni. A fogadók és a *szurvák* tojásgyűjtő csoportját a második világháború előtt cigányzenészek, később egy muzsikás, harmonikás kísérte.

A csoport farsanghétfő reggelén 8 óra körül indult el a községi kocsmából, ahol a fogadóknak farsangvasárnaptól hamvazószerdáig külön asztala volt. Körbejártak a faluban, minden házhoz bementek. A fogadók a muzsikás zenéjére táncoltak egyet a házbeli lányokkal, a *szurvák* rikogattak, a tyúkfészekről is elemelték a tojást, és a fogadók kosarába tették. Alsóőrben a lányok, asszonyok a fogadóknak ajándékozott 5–40 tojással vagy pénzzel fizették be magukat a húshagyókeddi mulatságra, amit a fogadók rendeztek, s ahova csak a legényektől kértek belépődíjat. Minden háznál borral megkínálták a

¹² Bockhorn Olaf 1977. 351–364; Bockhorn Olaf 1989. 27–38; Simon Franz 1971; Simon Franz 1981.

¹³ Toth Ludwig Josef–Toth Ludwig Volker 1984.

¹⁴ Kropf Rudolf 1990; Komzak Wolfgang 1978–1980; Komzak Wolfgang 1988; Gráfik Imre 1991. 199–207; Gráfik Imre 1994. 33–50.

¹⁵ Seper Karl 1976. 117–128; Gaál Károly 1977. 332–344.

tojásgyűjtőket. Az összegyűlt tojást kereskedők vették meg, a kapott pénzt a legények még hétfő délután a kocsmában elmulatták.

Húshagyókedden délután három órától éjfélig tartott a farsangi multság. Éjféltkor megszólalt a farsang végét jelző harangszó. Ezután már csak a fogadók s szeretőik, menyasszonyaik mulattak a táncteremben hajnalig.

A farsanghétfői tojásgyűjtés Alsóőrben ma is gyakorolt szokás. A mai alsóőri farsangról 1981-ben így beszélt adatközlőm, Kós Géza: „*Nem hasonlítható a mai farsang az akkorihoz. Mert azokban az időkben még a falusiak bizony csak legjobban idehaza voltunk, de ma már a fiatalság mind munkára jár. Úgyhogy már a farsangvasárnapot is inkább szombatra teszik, a mulatságot, hogy hétfőn már korán mehessenek a munkára. Legfeljebb kedden még ha van egy kis multság, de az már csak a gyermekekből és az öregek részéről van leginkább, mert már a fiatalság mind munkán van. Most legtöbbszörre a fogadók, a futballisták szokták tartani a farsangot, és akkor azok még kimennek, még gyűjtik a tojást ma is. De ma már inkább pénzt adnak, mint tojást.*” 1982-ben már szurvák sem voltak a tojásgyűjtő csoportban, csak a négy fogadó és a muzsikás.

Őrszigeten az 1930-as években a legények farsangvasárnaptól hamvazószerda éjfélig a vendéglőben mulatoztak. Hamvazószerdán 7–10 legény zeneszóval végigjárta a házakat, tojást, füstölt húst gyűjtöttek. A háziasszonnyal egy kört táncoltak. Volt náluk egy üveg pálinka, amiből megkínálták a háziasszonyt is. Az összegyűjtött tojást, szalonát a kocsmárosné megsütötte vacsorára a mulatozó legényeknek.

Őrszigeten ma is él a farsangi tojásgyűjtés szokása. 1981 hamvazószerdáján Pathy Ernő, a községi önkéntes tűzoltó egyesület parancsnoka kísérte végig az utcákon a hat tojásgyűjtő fiút. Vasnyársra tűzve vitték a kapott füstölt húst, ami egy nyársra rá sem fért. Az összegyűlt tojás egy részét és a füstölt húst a kocsmárosné megsütötte a legényeknek. Hamvazószerda délután a tojásgyűjtő legények a kocsmában mulattak, táncoltak.

5. *Fahúzás.* Farsanghétfői fahúzásra, egy agglegénynek a község főterére vontattott, feldíszített fenyőfával való mókaházasságára a Felső-Őrség magyar népénél is abban az esetben került sor, ha a községben a farsangban nem történt házasságkötés. Felsőőrben 1905-ben, Alsóőrben 1924-ben, 1964-ben, Őrszigeten 1933-ban és 1937-ben rendeztek fahúzást.

Az 1924. évi farsangban Alsóőrben nem volt házasságkötés, ennek emlékezetére rendezte meg a fiatalság a fahúzást. Vörösvárról az urasági erdőből hoztak egy nagy *firészfát*, amit Erdődy Gyula gróf ajándékozott nekik. A fát farsang utolsó szombatján vágták ki. Az urasági erdő 3 km-re volt a falutól, ezért Alsóőr egész fiatalsága segített a kidöntött fát behozni a községbe. Három kocsihátulja volt a törzse alatt, lovakkal vontatták, a végét pedig a legények emelték, hogy az ágai ne törjenek le. Szombaton a felső faluvégre húzták a fát. A fogadók farsanghétfő délelőtti tojásgyűjtését követően délután került sor a fahúzásra. A felső faluvégről indulva a fát lovakkal végighúzták a falun. A fa törzsén a vőlegény szerepét alakító, idősebb legény, Moór László, és a fehér ruhába öltözött álmenyasszony, Palank István ült. Lábukat a fa törzséről oldalt lógatták le. A fát két oldalról a vőfélynek és fehér ruhás koszorúslánynak öltözött alsóőri legények és leányok kísérték. Szabó István, a fahúzást irányító násznagy vagy kiadó, lóháton ült. A menetet állatalkoskodók kísérték. Lómaszkba bújtak az őrállási német legények. A ruhából varrt lómaszk alatt 6–8 legény ment. Volt a menetben számaraszkos alakoskodó is. A szürke enyves vászonból varrt számaraszkos alatt két legény vonult.

A menet Alsóőr főterén a világháborús hadiszobor helyén állt meg. Itt a násznagy beszédével megrögtte az alsóőri legényeket, mivel nem mertek megházasodni, ezért ebben

a farsangban nem volt lakodalom a községben. Így a vőlegénynek most az idevontatott fenyőfa-menyasszonyt kell feleségül venni. Az évgyűrűkön megszámlolták, hogy a fenyőfa-menyasszony 103 éves. A násznagy szomorúan jelentette be a fahúzás közönségének: „A menyasszony 103 éves. Valamikor a gólyamadár dalolt rajta, és ma Alsóőrben ez lett a menyasszony!” A vőlegény beszédében nagyon leszólta az alsóőri lányokat. Végül ezt énekelte:

„Nem kell nékem immár többé senki menyasszony,
Van nékem egy százhárom éves keresztesfenyő.”

A fahúzás szereplői és közönsége ezután a községi kocsmába ment és húshagyó-kedd reggelig ott mulatott. Kedden délután újra kezdődött a farsangi mulatság. Később a legények elárverezték a fát, a helybeli fakereskedő vette meg.

1964 farsangi időszakában sem történt házasságkötés Alsóőrben, ezért a fogadók és az arra vállalkozó nős emberek elkezdték szervezni a fahúzást. Lebonyolításához kölcsöntökét, 50–50 schillinget gyűjtöttek Alsóőrben. Farsangvasárnap előtti héten a fő szervezők koldulni jártak a környező községekbe. Első alkalommal lovakkal, hintóval indult el hat lovásznak, két lánynak öltözött legény és egy harmonikás Vasvörösvár felé. Első állomásukon, a vörösvári Peitschinger-kocsmában megittak egy liter bort. Jobbágyiban a Szabó-kocsmában már muzsikáltak a *huzómuzsikával* (harmonika), énekeltek is, majd az egyik fő szervező Pós János „leadta a programot” és „szamlizot”. A program leadása azt jelentette, hogy a megérkezésekre szép számmal összecsdült jobbágyiakat meghívta az alsóőri fahúzásra. Közölte annak időpontját, helyét, valamint azt, hogy ételekről, italokról és zenéről a rendezőség gondoskodik. A „körbeszamlizás” vagy „leszedés” pedig kalappal való pénzgyűjtést jelent. Ugyanez megismétlődött a Gansfuss-vendéglőben és Jobbágyi-Újfaluban a kocsmában is. Őridobra felé jöttek vissza, ahol lakodalom volt. A násznép autóval jött, az alsóőri kolduló legények lezárták az utat, az autók megálltak. A násznépnek is *leadták a programot*, majd *szamliztak*. A koldulást az alsóőri kocsmában fejezték be, ahol forralt bort ittak, és az összegyűlt pénz átadták a fogadóknak. Egy másik napon autóval Nagyszentmihály felé mentek koldulni. Nagyszentmihályon a boltba mentek, itt csak egy pár főzőkanalat kaptak. Brandstetter disznóherélő, lóherélő csak 20 schillinget adott, mondván, hogy Alsóőrben sok ember feketén herél. Landauerné kocsmájában ebédeltek, itt kaptak ajándékba palackozott bort is. Végül a Friedrich-kocsmába mentek, ahol *leadták a programot* és *szamliztak*. Itt hat üveg bort kaptak. Az így összegyűlt pénzt és bort a fogadóknak adták. A pénz a fahúzás bevételét növelte, a palackozott bort pedig a fahúzást követő bálon árusított tombolajegyekre sorsolták ki, vagy eladták. A kölcsöntöke befizetői is végül egy palack bor „kamattal” kapták vissza 50 schillingjüket.

Az erdővel rendelkező alsóőriektől a legények összesen 11 darab fenyőfát kaptak a fahúzáshoz. A legnagyobb anyafát egy aggleány, Bognár Terus adta. Ezt a fát használták fel a fahúzáshoz. A Nadasd patakhoz mentek ki érte, kivágták, és traktorral húzták be a törzsét a falu közepére, a Mária-képéhez. Farsanghétfő délutánján a fahúzásnál egy 40–45 év körüli aggleány játszotta a vőlegény szerepét, a menyasszony pedig a fa volt. A lányok és a legények kölcsönösen bepanaszolták egymást a házasságkötések elmaradásáért. A lányok panasza így hangzott: „A mi kis falunk szomorú, mert benne egyetlen eladó lány sem található. A vőlegény keservesen sír, és menyasszonyt keres magának az erdőben. Egy néma fa megkönyorult a szegényen, és hozzáment a szomorú legényhez. Nézzétek, ti szép alsóőri lányok, milyen nagy a szomorúság most a falunkban, haj legények, málészájú legények, fáj a szívetek a lányokért, nem találtok menyasszonyt, ti csak hitegetitek a lányokat!”

A násznagy összeadta a fatörzsön ülő vőlegényt a fával, majd elválasztotta őket, mire az a fáról leugrott egy lány ölébe. A fahúzás szereplői és résztvevői bementek a kocsmába, és ittak egyet. A fahúzást követő bálra a helybeliektől és a szomszédos községekből érkezettektől is belépődíjat szedtek. Egy hét múlva a tizenegy fatörzset elárverezték. Az alsóöri fakereskedő, Farkas Ferdinánd vette meg.

Az 1964-es alsóöri fahúzáson sokkal több maszkos alakoskodó vonult, mint 1924-ben. Pós János például cigánynak öltözött, piros *mantliban* a kocsmában „tisztította” a vendégek cipőjét. Az elején a vendégektől 10–20 schillinget, a végén már csak egy schillinget kapott.

Az 1964-es alsóöri fahúzás, az azt követő multság és az elárverezett tizenegy fatörzs árából a legények a temetőbe három beton víztartályt építettek, hogy a sírokat könnyebben lehessen öntözni. Ugyanakkor az addig sáros temetőutakat lesóderoztatták.

Adatközlőm, Pós János megemlítette, hogy 1981-ben is lehetett volna Alsóörben fahúzás, mert a farsangban nem akadt lakodalom: „1964-ben voltak megfelelő emberek, akik odaajánlották magukat. Éppúgy az idén is lehetett volna fahúzás, ja de ki, mi öregek már nem állunk oda, a fiatalság meg tehetetlen. Ugye ott kell aki egy kicsit finanszírozza, és pénznek is kell lenni.”

IRODALOM

Bockhorn, Olaf

1977 Haus und Hof in der Oberen Wart. 355–364. In: Triber Ladislaus

1989 „Anno 1757. Jahr, hab ich Michael Polster an gefangen zum Hauss Bauen.” Der Bau eines Blockhauses in Oberwart/Felsőőr. 27–40. In: *Gunda Béla-Lukács László-Paládi-Kovács Attila*

Csaplovics Johann von

1829 Gemälde von Ungern. I-II. Pest

Csoma Zsigmond

1982 A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei XVI. 331–341. Veszprém

1984 A magyar anyagi kultúra és népi társadalom kutatása Ausztriában (1970–1981). 199–207. In: *Szabó Mária Rózsa*

1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között. 133–164. In: *Lackovits Emőke*

1989 Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien. Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr- und Zimmerleute aus der Oberen-Wart. 227–236. In: *Gunda Béla-Lukács László-Paládi-Kovács Attila*

Deák Ernő

1977 Wirtschaftshistorische und soziale Aspekte der Neuzeit (1547–1848). 183–251. In: *Triber Ladislaus*

1979 Burgenland: a magyarság helyzete a századfordulótól napjainkig. Katolikus Szemle XXXI. 254–265. Róma

1980 A tehetetlenség állapota. A burgenlandi magyarok helyzete a századfordulótól napjainkig. 5–23. In: *Dunai Ákos* 1980

Demeter Zsófia

- 1984 *Summások* Fejér megyében. Alba Regia XXI. 221–234. Székesfehérvár
1985 *Die Ungangssprache der Burgenländer. Ergebnisse der Volkszählung vom 12. Mai 1981.* Burgenländische Statistiken, Neue Folge, Heft 4. Eisenstadt

Dunai Ákos (szerk.)

- 1980 *Az idő rostájában.* Youngstown, Ohio

Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.)

- 1991 *Nemzetiség-identitás.* A IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba–Debrecen

Gaál Károly

- 1969 *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert.* Wien
1977 *Zur Volkskultur der Magyaren in der Wart.* 325–350. In: *Triber Ladiaslaus 1977*

Galambos Ferenc

- 1986a *A magyar nyelv és kultúra Burgenlandban.* 67–76. In: Szalay László 1986
1986b *A burgenlandi magyar népzenei kutatás és annak felhasználása kulturális munkánkban.* 422–427. In: *Eperjessy Ernő–Krupa András* 1986

Galambos Ferenc Iréneusz

- 1991 *Hagyományok őrzése (és élesztgetése) egy burgenlandi magyar faluban.* 593–603. In: *Halász Péter*

Gráfik Imre

- 1989 *A burgenlandi magyarság néprajzi kutatása.* 175–186. In: *Petercsák Tivadar*
1991 *Órisziget – Siget in der Wart.* (Egy in situ műemléki együttes és történeti-néprajzi gyűjtemény). 199–207. *Eperjessy Ernő–Krupa András*
1994 *Órisziget–Siget in der Wart.* (Ein Baudenkmal-komplex „in situ” und eine historisch-ethnographische Sammlung). *Savaria XXI/1.* 33–60. Szombathely

Gunda Béla–Lukács László–Paládi-Kovács Attila (szerk.)

- 1989 *Ideen, Objekte und Lebensformen.* Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. Székesfehérvár

Halász Péter (szerk.)

- 1991 *A Duna menti népek hagyományos műveltsége.* Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest

Imre Samu

- 1941 *A felsőöri földművelés.* Debrecen

Herényi István

- 1975 *„Die Wart” im Spiegel der mittelalterlichen Rechtsgeschichte.* Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. 111–139. Graz

Kincs István

- 1895 *Tarka világ.* Szombathely

Komzak Wolfgang

- 1978–1980 *Traditionelles ländliches Bauen im Südburgenland.* Eisenstadt
1988 *Bauen im Burgenland. Gestern, heute, morgen.* Eisenstadt

Kovács Márton

- 1942 *A felsőöri magyar népsziget.* Budapest

Kropf Rudolf (szerk.)

- 1990 *Arkadenhäuser. Bauformen, Wohnen und Dorferneuerung am Beispiel bäuerlicher Arkadenhäuser.* Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 85. Eisenstadt

Lackovits Emőke (szerk.)

- 1988 *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig.* Veszprém

Lukács László

- 1983 Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon. Alba Regia XX. 185–199. Székesfehérvár
1984 A magyar szellemi néprajz kutatása Ausztriában. 208–218. In: *Szabó Mária Rózsa*
1986 Althergebrachte Beziehungen des Volkes der Oberen Wart zu Transdanubien. Burgenländische Heimatblätter XLVIII. 191–197. Eisenstadt

Petercsák Tivadar

- 1989 A határainkon kívüli néprajzi kutatások II. Budapest

Seper Karl

- 1976 Unterwarter Heimatbuch. Geschichte, Kultur und Wirtschaft einer südburgenländischen Gemeinde. Unterwart

Simon Franz

- 1971 Bäuerliche Bauten im Südburgenland. Oberschützen
1981 Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete. Oberschützen

Szabó Mária Rózsa (szerk.)

- 1984 A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Budapest

Szalay László (szerk.)

- 1986 Hungarológiai napok. Az télsszakon elhangzott előadások. Szombathely

Szeberényi Lajos–Szeberényi András

- 1988 Az örvidéki magyarok. Die burgenländischen Ungarn. Felsőőr/Oberwart

Toth Ludwig Josef–Toth Ludwig Volker

- 1984 Arkadenhäuser im Südburgenland. Eisenstadt

Triber Ladislaus (szerk.)

- 1977 Die Obere Wart. Oberwart

Wallner Ernő

- 1926 A felsőörvidéki magyarság települése. Földrajzi Közlemények LIV. 1–35.

Zsigmond Endre

- 1989 Lesz-e még magyar 2000-ben Burgenlandban. Új Látóhatár XL. 557–561. München

VOLKSKUNDLICHE FELDFORSCHUNG IN DER OBEREN-WART

Als Herder-Stipendiat an der Universität Wien hatte ich 1978–79 wiederholt die Gelegenheit, die ungarischen Siedlungen der burgenländischen Oberen-Wart – Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Unterwart) und Órisziget (Siget in der Wart) – aufzusuchen. Diese ersten kurzen Besuche ergaben bloß das Bekanntwerden und eine Ortsbesichtigung. Zwei echten volkswissenschaftlichen Feldforschungen konnte ich erst in den Jahren 1981 und 1987 unternehmen, als ich mit der Unterstützung des Ungarischen Instituts in der Wart, sowie meines Freundes con Herrn Unterwarter Pfarrer Dr. Galambos Ferenc Iréneusz OSB, Institutsleiter, zweimal eine Woche in der Oberen-Wart verbringen konnte. Bei meiner Feldforschung in der Oberen-Wart war ich hauptsächlich an den Fragen der Volksbräuche, Volkslieder, Balladen sowie der Volksarchitektur interessiert. Die Forschungen brachten auch Licht in die althergebrachten Kontakte des Volkes der Oberen-Wart mit Transdanubien. Die Hauptformen dieser Beziehungen realisierten sich in der Beförderung von Bauholz und Obst in den westlichen und mittleren Teil Transdanubiens, bzw. von Wein und Getreide auf dem Rückweg, im Viehhandel sowie in landwirtschaftlichen Saisonarbeiten in den transdanubischen Herrschaftsgütern.

Es stellt sich nun die Frage, seit wann sich die Warter dem Zwischenhandel zwischen den Großlandschaften widmet. Ihre geographische Lage im Grenzgebiet Transdanubiens, der

Steiermark und Niederösterreichs begünstigte zweifellos ihre Vermittlerrolle. Als Grenzer seit dem Mittelalter dem Kleinadel angehörend, brachte ihnen die ihre privilegierte Rechtsstellung die Zollfreiheit ein, ebenfalls ein nicht unwesentlicher Grund zu ihrer aktiven Beteiligung am Zwischenhandel. Im 16.–17. Jh. trieben sie Viehhandel aus Transdanubien – damals noch unter türkischer Besatzung – nach der Steiermark und Niederösterreich. Nach der Befreiung Transdanubiens von den Türken (1683–1688) nahm im 18.–19. Jh. sowie in den beiden ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts neben dem Viehhandel der Holz-, Wein- und Getreidenhandel mehr zu. Die daraus erzielten Einkünfte stellten eine willkommene Ergänzung der schwachen Ernteerträge dar, die von den Oberwarter Feldern mittlerer oder schlechter Qualität eingebracht werden konnten. Dementselben Zweck dienten in der 2. Hälfte des 19. und in den beiden ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts die Erntearbeit und die verschiedenen landwirtschaftlichen Saisonarbeiten in den transdanubischen Herrschaftsgütern.

Die bis ins 19. Jh. charakteristische Bauweise für Wohnhäuser war in der Oberen-Wart der Blockbau. Zur Zeit meiner Feldforschungen sind alle Holzhäuser verschwunden: 1975 waren in Oberwart noch 5, in Unterwart 1 Holzhaus auffindbar. Von Beginn des 19. Jahrhunderts kamen auch die aus Ziegel gemauerten Arkadenhäuser auf. Das älteste Haus mit Arkadenflur ist in der Oberen-Wart das reformierte Pfarrhaus von Oberwart, Baujahr: 1784. Die mit Arkadenreihen versehenen Häuser des ungarischen Landadels von Oberwart, Unterwart und Siget in der Wart sowie Jabing wurden in der Zeit zwischen dem Beginn des 19. Jahrhunderts und dem Ersten Weltkrieg gebaut. Die herrschaftlichen und kirchlichen Gebäude waren die Vorbilder der Arkadenhäuser des ungarischen Kleinadels, die aus Ziegeln gebaut wurden. Früher war mit den Holzbauten kein Arkadenflur verbunden.

In der zweiten Hälfte meiner Abhandlung stelle ich aufgrund meiner Feldforschungen die Faschingsbräuche der Ungarn in der Oberen-Wart, in erster Linie das Eiersammeln und das Blochziehen vor. Die denkwürdigen Tage des Faschings in der Oberen-Wart dauerten vom Faschingssonntag bis Aschermittwoch. Die Veranstalter der Faschingsunterhaltungen waren in Unterwart ausgediente Burschen, die den Militärdienst schon hinter sich hatten: die Empfangenden. Sie trugen Festanzüge, einen Hut und hatten weiße Schürze an. Ihre Anzüge, Fokosch (Stöcke mit Axtgriff) und Körbe sind mit Kunstblumen geschmückt. Der Gruppe der Empfangenden folgten 2–3 fetzengekleidete Heuchler mit rußbeschmutztem Gesicht, die Surva (ung. szurvák), die in der Hand einen Besen hielten. Auf dem Gesicht trugen sie häufig eine Maske aus Stutzen und auf dem Bauch einen Schaubstrohstrang oder eine Kette. Sie sind die Faschingsnarren, Possenmacher, die am Faschingsmontag alles tun dürfen: sich mit dem Besen schlagen, die Frauen umarmen, sie befingern, angreifen, küssen, aus dem Hühnerstall Eier und aus der Küche Besen entwenden. Die Eier sammelnde Gruppe der Empfangenden und Surva Begleiteten vor dem Zweiten Weltkrieg Zigeunermusikanten, später ein Musikant, ein Ziehmusikant (Ziehharmonikaspieler). Kaufleute kauften die gesammelten Eier an und die Burschen verjubilten das dafür erhaltene Geld.

Das Blochziehen am Faschingmontag, die Scherzheirat eines Junggesellen mit dem auf den Hauptplatz der Gemeinde geschleppten, geschmückten Nadelbaum kam auch bei dem Ungartum in der Oberen-Wart erst an der Reihe, wenn es während des Faschings in der Gemeinde keine Eheschließung gab. Beschreibe ich ausführlich das Andenkenmaterial des Blochziehens in Unterwart aus den Jahren 1924 und 1964. Mein Gewährsmann erwähnte, daß das Blochziehen in Unterwart auch im Jahre 1981 hätte stattfinden können, da es während der Faschingszeit keine Hochzeit gab, aber aus Mangel an geeigneten, tauglichen Organisatoren, unternehmungslustigen Jugendlichen fiel es aus.

László Lukács

BARSÍ ERNŐ

ALSÓÖRI RÉGI ÍZEK

Az alsóöri Lisztné Ferber Mária és dalkincse címmel ezelőtt nyolc esztendővel úgy adhattam közre egy könyvet, hogy annak előszavát dr. Galambos Ferenc Iréneusz írta, kinek önzetlen, baráti segítsége nélkül nemcsak ennek a könyvnek, hanem a megelőző *Daloló Őrvidéknek* anyagát sem tudtam volna összegyűjteni.

Ebben az előszóban írja, hogy Liszt Mariska néni „a természetes család helyett egy sokkal nagyobb családból” való. Az általa gondozott híveinek, s egyben az őrvidéki maroknyi magyarságnak is példamutató egyénisége, akit szívesen nevezne „igazi magyar nagyszónynak”, még ha csupán elemi iskolát végzett, egyszerű falusi asszony is.

Mikor azt a megtisztelő feladatot kaptam, hogy dr. Galambos Ferenc Iréneusz 80. születésnapján egy kis írással köszöntsem, ezért választottam témául Mariska néni „gazdag életének... őszinte, mély vallásosságának... meggyőződéses magyarságának”, sokoldalú egyéniségének ezt a kellően még be nem mutatott oldalát. Mert nemcsak őseitől örökölt népdalkincset őriz emlékezetében, hanem ma már szinte feledésbe merült ételkészítési módokat, régi étel-ízeket is. Ő maga így vallott erről: „Én most sokszor arra gondolok, hogy mit kellene enni, mi volna jó, mindig arra gondolok, amit az én nagyanyáim főztek, mikor gyerek voltam. Szegénység volt, de minden olyan jó volt!” Ezeknek a Mariska néni által megőrzött régi alsóöri ízeknek felidézésével köszöntöm hát szívem egész szeretetével dr. Galambos Ferenc Iréneuszt, kérve Istent, hogy áldja meg további életét. Engedje meg, hogy minél jobb egészségben, töretlen erőben pásztorolhassa mennél tovább az őrvidéki magyarságot, segítse megmaradni hitében és magyarságában.

A konyha, melyben Mariska néni nagyszülei főztek, még füstös konyha volt. A tornácról ennek az előterébe lehetett belépni. Ezt az előteret egy fal választotta el a tulajdonképpeni konyhától. Azon csak egy ajtó helye volt, de nem volt ajtó rajta. Csak úgy bementek rajta. Bent a konyhában tüzelőpadka volt, melyen tüzet raktak, s azon a nyílt tűzön főztek. Volt a konyhaedények mellett egy vasból készült „háromlábos”. Ha főzni készült az asszony, azt mondta a gyerekének: Hozd ide a háromlábos! Azt rátette a padkára, alatta tüzet rakott, rátett egy vasfazékot, s abban főzött. A háromlábra lábast tett, s abban süttött. Még akkoriban nem volt sparthert (takaréktűzhely).

Mikor aztán később, a harmincas években megjelent a sparthert, azt bevitték a szobába, mert az egyúttal be is fűtötte a szobát, meg főzni is lehetett rajta. „Nagyanyám háza zsúptetős volt – mondja Mariska néni. – Úgy fűtött nem volt rajta mennyezet (födém), csak úgy fűment neki a füst. Ha télen disznót öltek, ott füstölték meg a húst. Csak úgy oda föl lett aggatva a tető alá. Oda fűment a füst.”

A táplálkozásban Mariska néniéknél éppúgy, mint más alsóöri családoknál, a kenyérnek volt a legnagyobb szerepe. Ha napközben éhesek voltak a gyerekek, kenyeret kaptak. Még sokszor a vendéget is csak kenyérral kínálták. „Ha asszonyok összejöttek,

nem sütöttek ám nem tudom mit. Odatették a kenyeret az asztalra, rátettek egy nagy kést és azt mondták a vendégnek: – Tessék, vágjál kenyeret!” Még édes tésztaféle is készült kenyérből: a mákoskenyér. „Összevagdalták kockára a fehér kenyeret, rátették a mácsiksűrőre (lyukacos tészta­sűrő), ráforráztak (forró vízzel leöntötték). Mikor a felesleges víz lefolyt róla, beletették egy kis olvasztott zsírba, s beleforgatták. Majd mákot törtek. Nagy mozsárban törtek a mákot a fejsze nyelivel. Aztán ráhintették a leforrázott, zsírba tett kenyérrre, s egy kis cukrot szórtak rá. Jaj, de milyen finom volt!”

A kenyeret minden asszony maga sütötte, méghozzá fehér búzalisztból. Ezt mondták „első lisztnek”. A „második liszt” volt a fekete liszt, a korpá. „Ezelőtt a fekete lisztet megették a tehenek meg a disznók. Most a fekete lisztet eszik a nípek. A régiek ezt nem ették volna meg – mondja Mariska néni. – Megettek mindent, de hát a korpát, a fekete lisztet az állatok kapták. A nípek csak a fehér lisztet ették. De hát most azt mondják, hogy méreg a fehér kenyér. A tojás méreg, a zsír méreg, az ital méreg. Most minden, ami jó, méreg. Persze, mert nem szabadna annyit enni nekik. Meg egy kicsit modúnyi (mozdulni, mozogni) kellene valahogy. Régen mozogtunk ám! Már hajnalban elmentünk a mezőre. 11-kor jöttünk haza fáradtan, melegen (kimelegedve). Én csak Istent hiszek, de én sok mindent nem hiszek”.

Minden háznál volt sütökemence, bent a konyhában, a falba rakott sparhét alatt. Akkora volt, hogy 7 kenyér fért bele. Mariska néni fiatal korában még nem is volt pék a faluban. Mikor aztán pék is jött Alsóórbe, a fiatal asszonyok hozzá kezdték vinni megsütni az otthon dagasztott kenyértésztát. „Mert a fiatal asszonyok szerették, hogy tiszta legyen a konyha. A kemencében való tüzelés sok piszkot csinált. Minden sütés után be is kellett meszelni a kemencét. Mert a kemencéből kijött a korom. A parázs is csak füstölgött. A kemencét pemettel kellett kitakarítani. A pemetre (piszkafára) rongyot tettek, jól bevezették, és azzal söprűzték ki a befűtött kemence földjét. Vagy pedig az erdön szedtek pemetnek való füvet. Ez olyan vastag volt, mint az ujjam és olyan volt, mint a bársony. Elég volt belőle kettőt-hármat szedni. Azt szépen rákötötték a pemet végére. Beletették a vízbe. Az úgy bevette a vizet, hogy nem égett meg a pemetülés közben. Azzal a háziasszony szépen kisöprűzte a kemencét.” Ám ha pékhez vitték el megsütni a kenyér tészta­ját, ezektől a munkáktól megkímélték magukat az asszonyok.

Kenyeret sokféle ételhez is fogyasztottak. Főleg a tej és tejtermékek fogyasztásánál nem hiányozhatott. Mert a kenyér mellett a tejnek volt még nagy szerepe az alsóőri táplálkozásban. Általában minden háznál tartottak tehenet. Volt tej és tejtermék: aludttej, vaj, túró. „Bővibe csak ezzel táplálkoztunk – emlegeti Mariska néni. – Nagymamám fejt mindig. Mikor behozta a tejet, olyan nagyon habos volt. Eلسzürte. Aztán mindenki kapott a kezibe egy poharat (ezen a tájon ez volt a csésze, bögre neve), töltött bele abból a finom habos tejből. Vágott hozzá egy darab kenyeret. Ha volt vaj, azt is kaptunk rá. Az ojjan finom volt! De olyat most nem lehet inni. Kenyér helyett néha sült krumplit ettünk a tej mellé. A krumplit megmosták szépen, két vízbe’, egy kicsit lecsurgatták, a sütőben megpörkölték, aztán úgy hajasan megették. Úgy tálalták, hogy egy szakasztóba (szakajtó) beletették, kicsit megspriccüték vízzel, s ruhával letakarták. Alóla szedegettük ki a sültkrumplit. Egy kis tej hozzá. Micsoda finom étel volt! Jaj, nem tudnak most ilyen jót főzni. Ha mi öregek össze­jövünk, mindig arra kérnek, meséljek arról, hogy mit főzött az öreganyám.”

Reggel, meg este mindig tej volt, esetleg reggel tejeskáv. Kenyérrel, vagy sült krumplival. „Utána a gyerekek mentek aludni. Nem kellett senkinek se ez, se az. De nem is volt sose gyomorhurut vagy hasmenés. A gyerekek mindig ezt a természetes kosztot kapták.”

A tejet, tejfölt nagyon sok ételhez használták. Majd ezekről az egyes ételek leírásánál lesz szó. A sült tészták is legtöbbször vajjal készültek. Néha reggelire tojást is főztek. S ha nem volt elég délben a főzésre, akkor tojásrántottát sütöttek.

Tejből, tejtermékből, tojásból bőven volt Mariska néniék házában, úgyhogy eladásra is jutott belőle. A nagyanyja még azzal is foglalkozott, hogy szedte a faluban a tojást, meg a csirkét, s vitte Felsőőrbe eladni. Akkoriban „a vaját is maguk az asszonyok köpülték. Azzal nemcsak főztek, hanem el is adtak belőle. Nagyanyám is evütte (elvitte) a vaját a cukrászdába, ott megvették, mert nem volt margarin. Mindent vajjal sütöttek. Ezért is volt minden olyan finom, mert annak megvolt az a jó vaj-íze. A sütemény nemcsak porhanyó volt tőle, hanem az aztán sütemény volt! Azt, amit most csinálnak, azt csak csúfujják (csúfolják) süteménynek. Előbb sütőpor se volt, csak élesztő.” Mariska néni inkább a nagyanyjától tanult sütni-főzni, s nem az édesanyjától. „Édesanyám beteg volt sokáig. Annak ilyen fájdalmas kezei voltak... Nagymamán már iskolás koromban kezdett tanítani főzni – emlékszik vissza. – Először persze rántott levest, tejeles krumpililevest kellett főznöm, aztán tésztát gyúrni tanultam. Még fel se értem a konyhaszekerény felső ajtaját, mikor kezdtem főzni tanulni. Egy kis székre felállottam, hogy ki tudjam nyitni és kivehessem onnan, ami kell. Az is előfordult, hogy bedagasztott valami tésztát, aztán ement (elment). Nekem kellett rá vigyázni, vagy tovább csinálni.”

De vegyük sorba azokat az ételeket, melyeket a nagyanyja főzött annak idején, s amelyeknek az ízére olyan szeretettel emlékezik vissza és örömmel beszél róluk, ha az „öregek” összejönnek, vagy ha kérdezi valaki felőlük. Nem csoda, ha ezeket főzi, süti évtizedek óta a legszívesebben.

Levesek

Húsleves

*Húsleves*t csak vasárnap, meg ünnepnap főztek. Disznóhúsból csak akkor, ha disznót vágtak. Alsóőrön nem is lehetett kapni, csak Felsőőrön. „De ki ment oda, hogy disznóhúst vegyen? Nem mentek volna érte el a parasztok, ha ingyér adták volna, akkor se. Alsóőrön marhahúst lehetett kapni. Itt már volt egy mészáros. Mikor az asszonyok kijöttek a kismiséről, vitték haza a marhahúst. Egy félkilót. Annak ölgnek kellett lenni. Hideg vízbe tették fel főni egy 4–5 literes fazékban. Tettek bele megtisztított sárgarépát, petrezselyemgyökeret, zellert, meg egy fej vöröshagymát. Sót is tettek a vízbe és lassú tűzön megfőzték. Mikor megfőtt, kivették a levesből a húst, földarabolták. A hús rendszerint főzelék mellé volt főladva. Nyáron káposzta vagy tök volt a főtt húshoz. A levest pedig metélttésztával fogyasztották. A vasárnapi ebédnél mindig volt valami sütemény.”

Daranokelli leves

Általában hétfőn főzték a vasárnapról maradt húslevesből. A nokelli búzadarából készült (gríz). „Vettünk hozzá egy kanálnyi zsírt és egy tojást tettünk hozzá. Ahol nagyobb család volt, ott kettőt. Egy kis sót tettünk bele, aztán jól elkevertük. Majd egy vagy két kanál lét is tettünk hozzá a forró levesből, ezzel is jól elkevertük és beleszagattuk a forró levesbe. Ha nem volt elég a leves, vizet is tettünk még hozzá és leveskockát is főztünk bele. Mikor gyerek voltam, már volt Maggi leveskocka. Az öreg persze idegenkedtek tőle. Nagyapám azt mondta, hogy »mindent megeszek, tudod, csak a maggit meg a margarint nem«. Aztán azt mondtam: nem főzünk maggit, sem margarint nem teszünk a tésztába. Aztán mikor nem látta, beletettem. Azt mondja nagyapám: – Jó

ez a leves! Nem hiába nem tettél bele maggit. Gondútam: Ha tudnád, hogy mit eszel?" Vasárnapról hétfőre tészta mindig maradt. Hús nem maradt sohasé.

Zöldségleves

Egy fazék vízbe megtisztított sárgarépát, petrezselyemgyökeret, zellert és egy fej hagymát teszünk. Ízlés szerint sót, meg 1–2 leveskockát. Felfőzzük. Mikor a zöldség megpuhult, kevés rántást teszünk bele. Majd akármilyen levestésztát is.

Palacsintaleves

A zöldségleves készülhet palacsintatésztával is. Ekkor azonban rántást nem adunk hozzá. Majd palacsinta tésztát készítünk. Lisztbe egy vagy két tojást ütünk. Kevés sót teszünk hozzá (cukrot azonban nem!) elkeverjük. Majd kevés tejjel is elkeverjük, hogy csomós ne legyen. Aztán fokozatosan hozzáadjuk, s jól elkeverjük a többi tejet is. „Kell tudni, hogy millen vastag legyen” a palacsintatészta. Akkor jó, ha nem úgy folik, mint a tej, és nem is úgy csöpög, mint ami nagyon vastag. Azután ezt a palacsintatésztát forró zsírban kisütjük. Majd összevagdalkjuk és belefőzzük a levesbe.

Tejfölös leves

Tulajdonképpen tejfölös krumplileves. Krumpliból főzik. A krumplit kockára vágják, megsózzák és vízben megfőzik. Néha főznek bele szárított vargányagombát is. Ha megfőtt, liszttel, tejföllel habarást készítenek, s azt a forró lébe beleengedik. Tesznek bele egy kis borsot, meg egy kevés ecetet.

Túrósleves

Egy fazék aludttejet (másfél literes fazekakba szokták a tejet aludttejnek letenni) feltesznek a tűzhely szélére. Az ott gyorsan összemegy. Kezd a túró a savójától különválni. Ezt a túró sávót aztán tejföllel besűrítik. Kenyeret aprítanak bele. Ez a túrósleves.

Borsóleves

(Tulajdonképpen *bableves*. Itt Őrvidéken a megfőzött babot nevezik borsónak, vágottborsót nem szoktak főzni, csak zöldborsót és ezt kikellének nevezik.)

A babot este kiválogatják, beáztatják, s másnap egy fazékban odateszik főni. Tesznek bele sót is, ízlés szerint. Ha megfőtt, liszttel, tejjel habarást készítenek és beleengedik a levesbe. Akkor szokták főzni, ha nincs idő a gánca elkészítéséhez.

Kikelle leves

Rázottlevesnek is mondják. A zöldborsót odateszik főni. Tesznek bele egy kis krumplit is. Megsózzák. Ha megfőtt, nokellit szagatnak bele. A lisztet tojással elkeverik. Annyi liszttel, amennyit a tojás felvesz és a forró levesbe belecsipegetik. A levest leveskockával is ízesítik, s paprikával színesítik. Ha sok zöldborsó főtt a levesben, kivettek belőle és tejfölt tettek rá. „Olyan finomat még a mennyországban se főznek” – mondja Mariska néni.

Pépes ételek

Borsógánica (tulajdonképpen babsterc)

A babot megfőzik és leszűrik. Egy kis zsírban búzadarát pirítanak. Ha megpirult, egy kis tejjel felengedik. Csak annyival, amennyit a pirított dara elbír. Ne legyen se túl száraz, se túl lágy. Azután beleteszik a megfőtt és leszűrt babot. Ha pénteken (böjtös napon) készítik, akkor nem zsírban, hanem vajban pirítják meg a búzadarát.

Kódisgánica

A krumplit kockára vágják és sós vízben megfőzik. Egy lábasban lisztet pirítanak, vigyázva, hogy csak rózsaszínű legyen, ne túl barna. Ha megpirult, a krumpli levével főlengedik. A krumplit megtörik és a felengedett, pirított lisztbe belekeverik.

Smarni

Palacsintatésztát keverek. Egy lábasban zsírt olvasztok, abban kisütöm. Mindkét oldalán kisütöm. Ha kész van, szétnyomom és olyan lesz, mint a gánica. Jó ám! Arra vigyázzunk, hogy ne legyen se túl száraz, se ne ragadjon.

Főzelékek, mártások

Mariska néni nagyszülei répából, krumpliból, tökből, spenótból és sóskából készítettek főzeléket. A sűrítést vagy rántással vagy habarással végezték.

Répa főzelék

A répát megfejtik (meghámozzák), aztán lereszelik jó hosszú szálakra. Majd kevés vízben, éppen hogy csak ellepje, odateszik egyet forrni. Ha felfőtt, leszűrlik róla a vizet. Azután megsózzák, vizet öntenek rá és egy csöpp ecetet tesznek bele. Akkor rántást csinálnak. Mielőtt a liszt a zsírban megbarnul, apróra vágott vöröshagymát is tesznek bele, s azzal együtt pirítják. Ha megpirult, vízzel főlengedik és beleteszik a megfőtt répába. Ha rántással együtt ismét felfő, készen van.

A sűrítést habarással is végezhetik. A lisztet tejföllel jól elhabarják. A tejfölt egy kis tejjel is hígítják. Vigyázni kell, hogy csomós ne legyen. Fokozatosan kell a liszthez adagolni a tejet, s azt mindig simára elkeverik a lisztnek annyi részével, amennyit az elvesz. Így haladnak végig az egész liszten. Ha nem így habarják, akkor olyan kis morzsák keletkeznek benne, mint a túró. Mikor az egész liszt el van habarva a tejes tejföllel, akkor lehet még egy kis tejjel hígítani, s ezt beleereszteni a megfőtt répába. Azután ismét fel kell főzni. Ki savanyúbbra akarja, ki pedig sósabbra.

Hasonlóan készül a *tökfőzelék*. Sőt a *sóska*, meg a *spenót* is. A sós vízben megfőtt spenótról leszűrlik a vizet, és deszkán késsel apróra vagdalják. Visszateszik a lábasba kevés vízzel, ismét felfőzik és ebbe jön vagy a rántás, vagy a habarás.

Ha *krumplifőzeléket* készítenek, a megtisztított, kockára vágott krumplit kevés vízben megfőzik (éppen hogy csak ellepje a krumplit a víz), sőt tesznek bele és rántással vagy habarással sűrítik.

A *paradicsomszósz*t vagy más névvel *paradicsommártást* főtt hússal fogyasztották. A paradicsomot kevés vízben megfőzték, átpasszírozták. Majd a megfőtt paradicsomlébe sűrű rántást tettek. Sóval, cukorral ízesítették.

Húsételek

Sült húst, kirántott húst csak akkor készítettek, ha disznóvágás volt. A disznó húsát füstöléssel tartósították, meg kolbásznak dolgozták föl (természetesen azt is füstölték). Kolbászt tettek a paprikás krumpliból is. Gulyáslevest hússal nem főztek, csak *krumpigulást* készítettek. Zsíron apróra vágott vöröshagymát pirítottak. Tettek bele piros paprikát. Vízzel főlengedték. Sárgarépat, kockára vágott krumplit főztek bele, végül nokedlit.

Töpörtyűvel készült a *rakott krumpli*. A krumplit hajában megfőzték, meghámozták, karikákra vágták. Egy lábasba rétegenként beletették. A rétegek közé karikára vágott

keményre főtt tojást, a másik réteg közé töpörtyüt tettek. Így váltogatták a rétegeket. A tetején természetesen krumpli volt. Zsírral, tejjel leöntötték, sütőben megsütötték.

Főtt tészták

Mácsik

A lisztet sós vízzel összegyúrták. Egy-két tojást ütöttek bele, azzal is összegyúrták, hogy jó kemény legyen. Azután gyűrődeshkán kisodorták és széles, hosszú csíkokra vagdalták. Sós vízben kifőzték. Mácsiksűrőn (lyukacsos tészaszűrő) leszűrték róla a vizet. Egy lábasban kevés zsírt olvasztottak, s abba beleforgatták. Ez volt a *mácsik*. Azután túró tettek rá. Leginkább ezzel ízesítették. Tehene mindenkinek volt Alsóőrön, de a tejet eladni nem lehetett. Nem volt régen ilyen tejszarnok. Mindenki elhasználta a tejet, amit fejt. Sok túró tettek a népek. A világon ami a legegészségesebb, az a túró! Most nem tudom, mit kevernek bele? De az a túró, amit a parasztasszonyok csináltak. Annak még az égben sincs párja!

A mácsikot még mákkal, darával is fogyasztották. Ha a mácsikra darált mákot tettek és cukorral is meghintették, ez volt a *mákos mácsik*.

Az elnyújtott tésztát kockára is vágták. Ha zsírban pirított, leeresztelt káposztával ízesítették, ez volt a *káposztás kocka*.

A káposztát megreszelték, megsózták. Lábasban zsírt olvasztottak, s ebbe beletették a sóból kinyomkodott káposztát. Állandóan kevergetve megpirították. Mikor már majdnem megpirult, egy kis cukrot is hintettek rá. Ettől szép barna színe lett. Aztán elvegyítették a kifőtt kockatésztával.

Grenatir mars (gránátos kocka)

A krumplit hajában megfőzték, meghámozták és apróra vagdalták. Lábasban egy fej reszelt vöröshagymát megpirítottak. Tettek bele egy kis pirospaprikát. Aztán beleverték a krumplit. Ízlés szerint megsózták. Ezzel elkeverték a kifőtt kockatésztát.

Bucinudli

A krumplit hajában megfőzték, megtisztították, krumplinyomón átnyomták. Lisztet adtak hozzá, amennyit felvett. Megsózták, összegyúrták. Aztán hosszúra, vékonyra elnyújtották, mint az ujjam és kis darabokra elvagdalták. Kifőzték forró vízben. Leszűrték. Cukros mákot tettek rá, vagy prézlit. „Hű, de szerették a gyerekek!”

Barátfüle (derelye)

Lisztből, tojásból tésztát gyúrtak. Valamivel lágyabbra gyúrták, mint a mácsiknak szokták. A meggyúrt tésztát kettéosztották és külön-külön vékonyra kinyújtották. Az egyik levél tésztára kockákra elosztva kis lekvárcsomókat raktak. Aztán a másik levél tésztával letakarták. A lekvárcsomók között jól összenyomkodták. Derelyevágóval kockákra vágták. Sós vízben kifőzték. Mácsiksűrőn átszűrték és zsírban pirított prézliben megforgatták. Lehetett rá még cukrot is hinteni.

Szilvágombóc

A krumplit hajában megfőzték, meghámozták. Krumplinyomón átnyomták. Lisztet adtak hozzá, amennyit felvett. Megsózták, jól összegyúrták. A mácsiknál jóval vastagabbra elnyújtották. Nagy kockákra vágták. A kockákra egy kis prézlit is hintettek, aztán rátették a kimagozott szilvát. A mag helyére lehetett cukros fahéjat is hinteni. A tészta négy sarkát fölhajtották, összenyomkodták, hogy a tészta a szilvát mindenütt takarja. Forró vízben kifőzték. Akkor volt jó, ha a gombócok a víz tetejére feljöttek. Leszűrték és zsírban pirított prézliben megforgatták. Cukrot is hintettek rá.

Sült tészták

Nyerskrumpli knédli

A krumplit megfejtjük (meghámozzuk), megreszeljük. Teszünk bele egy kevés tejet, töpörtyús zsírt, meg lisztet, sót. Jól összekeverjük. Annyi lisztet adunk hozzá, hogy lágy tészta legyen. Ha nincs töpörtyús zsír, tiszta zsír is jó hozzá. Aztán ezt zsírban kisütjük. Egy evőkanál tésztát teszünk a zsírba egy knédlinek. Kicsit el is lehet nyomkodni. Mind a két oldalát megsütjük.

Krumplis pogácsa

Éppen úgy csinálták, mint a bucinudlit, csak élesztővel. A krumplit hajában megfőzték, aztán megfejtették (meghámozták), krumplinyomón átnyomták. Egy kis élesztőt tejben felfuttattak. A krumplihoz annyi lisztet vegyítettek, amennyit felvett. Megsózták, összegyúrták, majd hozzátették az élesztőt és egy órát kelni hagyták. Ha megkelt, egy kis zsírt vagy vaját kevertek hozzá meg egy kis tejföl. Összegyúrták, elnyújtották (kb. kétujjnyi vastagra). Pogácsaszaggatóval kiszaggatták, tepsibe rakták, a tetejét tojással megkenték és kisütötték. Különösen, míg friss volt.

Billes (béles)

Kött tésztából sütötték. A lisztet tejjel bedagasztották. Egy tojást ütöttek bele. Egy kis zsírt adtak hozzá, sóval ízesítették. Egy deka élesztőt gyengén cukros, langyos tejben felfuttattak. Aztán a tésztához keverték, majd egy óráig kelni hagyták. Ha megkelt, vastagra (hüvelykujjnyira) elnyújtották és nagy kockákra (kb. 20x20 cm) vágták. A közepébe almát vagy lekvárt (ribiszke, barack, szilva vagy hecserli lekvárt) tettek. De répával is ízesítették. A répát előző este meghámozták, tökgyalun legyalulták, megsózták. Reggel kinyomkodták és a kockák közepére tették. Szoktak rátenni mákot is. Aki édesebben szereti, hint bele egy kis tejfelt, zsírt és cukrot. Ha minden kockára rákerült a töltelék, a széleket ráhajtják a töltelékre és kemencében megsütik. Kött tésztákat ünnepre különböző ízesítésekkel is sütötték. Darált, kicsit megfőzött, cukros diót, darált, cukros mákot vagy lekvárt kennek az elnyújtott kelt tésztára. Feltekerik, tepsibe rakják. A tetejét tojással megkenik. Megvárják, míg a tojás megszárad. Azután megsütik.

Nyári aratási ital

Almabor

Nagyon sok alma termett. Abból ősszel mustot is csináltunk. Leszedtük a sok almát és egy hosszú vályúban összetörtük. Gyűttek este a lányok, legények segíteni. Öszszevágták mind az almát, s akkor lehetett préselni belőle a mustot. Nagy hordókba öntöttük. Kiforrott. Almabor lett belőle. Nyáron azt vitték a mezőre, avval masináltak (csépeltek), az volt az innivaló. Aratáskor vízzel se lehetett oltani a szomjat, meg borral se. A bor drága is volt, meg lerészegedtek volna tőle az aratók. Olyan melegbe, meg nehéző munka közben nem lehet bort inni. Az almabor is elég erős volt. Sokat nem lehetett belőle inni. De ha megverte az ember egy kis szódavízzel, oltotta a szomjúságot és nem is ártott meg. Jó volt. Még tavasszal is, mikor a férfiak az erdőre jártak, ezt hordták fél-literes üvegben.

Étrend

Mikor 25 éves lettem, teljesen magamra maradtam – szól az emlékezés. Azt szerettem legjobban, hogyha tudtam előtte nap, hogy mit kell főzni.

Ebben sokat segített a jól kialakult étrend. Természetesen ettől el is lehetett térni, ha a körülmények úgy alakultak. De sok fejtöréstől megszabadította a háziasszonyt. Mariska néni konyháján általában a következő étrend szerint történt a főzés.

Hétfő

Daranokelli leves, sült tészta. Ez utóbbi vasárnapról mindig maradt. Hús az nem maradt sohasé.

Kedd

Tejfölös leves. Levest mindig köllött főzni. Nem volt „hűttő” (hűtőszekrény), nem lehetett semmit eltenni. Nemcsak levest, de még főtt tésztát sem tehettem el másnapra. Csak sült tészta állt el. Ebből vasárnapról olykor keddre is maradt. Ha nem, akkor keddén valamilyen mácsiktésztát főztem.

Szerda

Palacsintaleves. Nyerskrumpli knédli, esetleg rakott krumpli vagy smarni.

Csütörtök

Zöldségleves. Babsterc vagy krumplifőzelék.

Péntek

Túrósleves vagy bableves. Valamilyen főtt tészta. Bucinudli, barátfüle vagy szilvás gombóc. Esetleg pogácsa.

Szombat

Kikelle leves vagy krumpligulás nokellivel. Paprikás krumpli kolbásszal. Nyáron valamilyen főzelék (répa-, sóska-, tök- vagy spenótfőzelék).

Vasárnap

Húsleves marhahúsból, metélttésztaival. Főtt hús paradicsommártással. Sült tészta. Tészta az mindig volt vasárnap.

Az asztalt délben mindig megterítették. Körülállta a család. S addig nem ültek le az ebédet elfogyasztani, míg el nem mondták az asztali áldást. „Mert az én nagyanyám nem evett meg semmit asztali áldás nélkül.

Mindeneknek szemei tebenned bíznak Úr Isten.

Te adsz nekünk eledelt alkalmas időben.

Felnyitád Uram, szent kezeidet,

És betöltesz mindeneket áldásoddal.

Dicsőség az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek.

Akkor még elimádkoztuk a Miatyánkot meg az Üdvözlégyet.”

Mariska néni örzi ezt a nagyszüleitől örökölt nagy asztalt. „Már régen eladhattam volna drága pénzen – mondja. – De ha bemegeyek és ránézek, eszembe jut, hogy de sok asztali áldás elhangzott mellette! Hiszen nemcsak az én nagyszüleim, hanem még az ő öregszüleik is imádkoztak ennél az asztalnál. Nem tudnám semmiért se odaadni!”

De nemcsak az asztal, hanem a régi ételek ízei is az ősök üzenetét hordozzák. Erősítik bennünk őseinkhez, szülőföldünkhöz való kötődésünket. Ezért nem szabad „odaadnunk”, elhagynunk azokat.

ALTE GESCHMACKSRICHTUNGEN AUS ALSÓÖR

Der Verfasser der Arbeit – der v.a. ein Forscher auf dem Gebiet der Volksmusik und des Volksliedes ist – teilt Daten zur Ernährungskultur von Alsóör mit. Aufgrund des Erzählens einer alten Frau stellt er die Veränderungen der Küche und des Ofens im 20. Jahrhundert und einige Charakteristika der Speisenzubereitung vor. Im größeren Teil der Arbeit teilt er Rezepte mit, durch die er mit einigen Hauptmerkmalen der traditionellen Ernährung bekanntmacht.

Ernő Barsi

VASVÁRI ZOLTÁN

**„ERŐT A JÓ ISTENBE VETETT HITÜNKBŐL MERÍTETTÜNK”
A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról
(Nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján)**

Dolgozatomban néhány tanulságosnak és tovább kutatandónak tűnő jelenségre szeretném felhívni a figyelmet a második világháborús hadifogoly-visszaemlékezésekkel kapcsolatosan. Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy munkámhoz nyugati (amerikai és francia) hadifogságba került volt hadifoglyok visszaemlékezéseit, szóbeli és írásos narratíváit használtam fel. Ez az anyag tehát a volt magyar hadifoglyok egy jól körülhatárolható részének, az összes hadifogolyhoz képest kisebbségének emlékanyaga. A szovjet hadifogságba kerültekhez képest kevesebbet tudunk az ő sorsukról. Magyarországi megítélésük a háború utáni évtizedekben meglehetősen elgondolkodtatónak alakult. A hivatalos hatalom nem leplezett bizalmatlansággal, sőt gyűlölettel fogadta a nyugatról hazatért hadifoglyokat, akiket nem egyszer hazaárulóként, a népi demokrácia ellenségeként bélyegzett meg. A sokszor német csapatok által fegyverrel nyugatra kényszerített fiatal magyar férfiaknak nemcsak a hadifogság embert próbáló időszakával kellett megbirkóznuk – korántsem annyira jó körülmények között, mint azt a hazai közvélemény személyesen nem érintett része gondolta, lásd különösen a francia hadifoglyok sorsát –, de hazatértük után is számos megpróbáltatás várt rájuk, amíg hosszú évek, sokszor évtizedek múlva viszonylag konszolidálódott a helyzetük a kádári Magyarország társadalmában.¹ Míg a volt szovjet hadifoglyok a „hallgatás parancsa” miatt nem szólalhattak meg, hisz megrázó, tragikus beszámolóik lesújtó képet festettek volna a szovjetunióbeli állapotokról, a hadifoglyokkal és más elhurcoltakkal való bánásmódról, addig a nyugati hadifoglyoknak elsősorban önmagukat kellett szégyellniük. Szégyellniük kellett, hogy a németekkel nyugatra menekültek a háború végén, még ha nem is önszántukból, szégyellniük kellett, hogy hadifogságba estek, szégyellniük kellett, hogy nyugati, kapitalista hadaknak, az új népi demokrácia ellenségeinek a foglyai voltak, és végül kísérté őket a gyanú, hogy nem váltak-e maguk is ellenséggé, a nyugati hatalmak kiszolgálóivá, kémekké.

Szólnom kell a bevezetőben arról is, hogy a dolgozat címében néprajzi jelenségek vizsgálatát említem. Felvetődhet a kérdés, a hadifogoly-visszaemlékezésekkel kapcsolatban jogos-e, értelmes dolog-e néprajzi vizsgálódásról, néprajzi összefüggések, tanulságok megfogalmazásáról szólni. A hadifogolytáborokban heterogén társadalmi, vallási, szociális helyzetű, különböző településtípusokból származó, eltérő kulturális háttérű és értékrendű, más és más mentalitású emberek kerültek kényszerűen össze. Mégis úgy gondolom, hogy az olyan kényszerűen zárt közösségekben, mint a hadifogolytáborok,

¹ L. Károly István visszaemlékezését (Károly 1998. 157–158.)

vagy a légerek, börtönök és kaszárnnyak, létrejön egyfajta „modern” folklór.² Esetükben nem egy történetileg kialakult társadalmi-szociális csoport, osztály a folklór megteremtője és hagyományozója, hanem a kényszerű összezártság, a társadalmi létből való kiszorítottság az, ami az eredetileg heterogén kultúrájú, de kultúrájuk gyakorlásában akadályoztatott embereket egyfajta önellátó típusú, folklór kultúra megteremtésére kényszeríti. Érdeemes itt idézni *Niedermüller Péter* egy javaslatát a folklór mibenlétének meghatározására: „...*folklórnak nevezem... a társadalom vagy társadalmi csoportok azon tudati és/vagy kulturális megnyilvánulásait, amelyeket – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szociológiai stb. okokból – a technikai jellegű (tömeg)kommunikációs eszközök nem továbbítanak, azaz nem legalizálnak. Tehát a folklór mindig a társadalmi, ideológiai és kulturális kiszorítottság lenyomata volt, és az ma is*”.³ A fent említett helyeken még „élőben” lehet tanulmányozni, hogyan alakul ki és miképpen funkcionál egy ideiglenesen összezárt, mind szellemi, mind pedig fizikai szükségletei kielégítésében korlátozott, önmagára utalt, heterogén összetételű embercsoport „közösségi” kultúrája: sajátos jel-, nyelv- és gesztusrendszere, közös mentalitása. Egy-egy ilyen mikrovizsgálat során fény derülhet arra is, hogy a zárt közösségek (szubkultúrák) mindennapi életében hogyan létezik, és milyen szerepet tölt be a közös sors formálta színhagyományozó „kiszorítottsági mitológia” és a költészet?

Mivel a hadifogolytáborok népe kényszerű életsorsa miatt a kultúra bizonyos területein önellátásra kényszerült, úgy gondolom, esetükben nem jogosulatlan a folklórkutató néprajzi vizsgáldása.

Hadifogoly-visszaemlékezések, publicisztikák

Szeretném röviden összefoglalni, hogy milyen jellegű anyagokkal számolhatunk jelenleg.

Magyarországon a rendszerváltozás után jelenhettek meg, többnyire magánkiadásban volt hadifoglyok visszaemlékezései. Ezek gyakorlatilag mind volt szovjet hadifoglyok és légerekbe hurcoltak írásai: lásd pl. *Rózsás János: Keserű ifjúság. Éltető reménység. Szovjet fogságom naplója.* Püski, Budapest, 1999. (3. kiadás), *Szekeres Imre Gyula: Nyolc év rabmunka a Szovjetunió vorkutai légereiben.* Westtradesped Bt., Szeged, 1996., *Forgon Pál: Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai református lelkész a Gulágokon.* Kálvin János Kiadó, Budapest, 1992., *Kovács Zoltán: Bilincsből is békességben Istennel. Szibériai rabságom története.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990., *Karig Sára: Sarkövezet.* Magyar Bibliofil Társaság, Philobiblon, Budapest, 1995., *Nagy Jenő: Megaláztatásban.* Intermix Kiadó, Buda-

² A nyugat-európai és észak-amerikai folklorisztikában az 1960-as évektől mindinkább teret hódítottak azok a nézetek, melyek szerint újra kell értelmezni a *folklór* fogalmát. *Mamie Harmon* már 1949-ben úgy vélekedett: „*Folklore might be defined-not as applying to certain branches of lore rather than others-but in terms of the ways in which it is acquired, used, and transmitted [...] Folklore then may crop up in any subject, any group or individual, any time, any place. It might be thought of as comprising that information, those skills, concepts, products, etc., which one acquires almost inevitably by virtue of the circumstances to which he is born.*” (Standard Dictionary 1949:399–400.). *Alver* szerint a folklórt „*a kulturális kommunikáció részének*” – egyfajta társadalmi eseménynek kell tekintenünk (*Alver* 1975:63–64.). *Berger* és *Luckman* értelmezésében a folklór meglehetősen köznapi jelenség, a mindennapok megélésének, strukturálásának közös kulturális tudása. „*Amit az emberek tudnak a mindennapok valóságáról, az egy olyan köztudat (= közös tudás), amely mindent jelentéssel lát el, és amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet.*” (*Berger–Luckman* 1967:27.). Magyarországon *Niedermüller Péter* képvisel – többek között – hasonló álláspontot (*Niedermüller* 1981, 1987.).

³ *Niedermüller* 1981:201.

pest–Ungvár, 1992., Nagy László: *Deportálásom – fogságom története*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1989. 4. 378–389., Egri Gyula: *Egy magyar katona a második világháborúban és a hadifogságban*. Debrecen, 1992., Mandrik Erzsébet: *A pokol bugyriában*. Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár, é. n., P. Punykó Mária: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei a kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, 1993., Zsigmond Ferenc: *Hadifogságban*. Kriterion, Bukarest, 1995.

Ismeretem szerint az egyetlen könyv alakban megjelent nyugati hadifogoly-visszaemlékezés Károly István: *Francia hadifogoly voltam* c. munkája (Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998.).

Több gyűjteményes kötet is napvilágot látott Dupka György áldozatos munkája nyomán az ungvári Intermix Kiadó gondozásában: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. 1993., *Élő történelem. Válogatás a meghurcolt magyarok visszaemlékezéseiből (1944–1992)*. 1993., *Istenhez fohászokodva... Verses levelek, imák, a sztálini lágerekből (1944–1957)*. 1992.

Az 1992 novemberétől újra megjelenő *Hadifogoly Híradó* rendszeresen helyt ad rövid prózai visszaemlékezéseknek és a hadifogság idején született, vagy arra emlékező verseknek.

Megjelentek publicisztikai szintű gyűjtések is a témában (*Péhl Gabriella: A túlélés titkai*. Alex-typo, Budapest, 1993).

A tudományos kutatás megindulása

A téma tudományos igényű kutatását és feldolgozását Küllös Imola és Molnár Ambrus kezdeményezték Magyarországon. A téma kutatása a kezdetekkor, a '90-es évek elején összekapcsolódott a *Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója* által 1989 óta folytatott kárpátaljai kutatásokkal. Küllös tanámő révén több érdeklődő egyetemi hallgató és doktorandusz is bekapcsolódott e kutatásokba, később a hadifogoly-kutatás önállósulva tágabb földrajzi dimenzióra lett kiterjesztve, mindenekeelőtt a hazai volt hadifoglyokkal és szervezeteikkel vették fel a kapcsolatot a szerveződő kutatócsoport tagjai (*SZÓRAKÉSZ, Nyugati Hadifoglyok Szövetsége, Hadifogoly Híradó*).

Magyarországon ilyen jellegű néprajzi vizsgálatoknak alig voltak előzményei. Bár távoli előzményként megemlíthetjük a 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumán folyt gyűjtéseket, nyilvánvaló, hogy akkor élő kortárs visszaemlékezővel már nem számolhattak a kutatók. Jellegében más helyzettel és anyaggal állunk szemközt, amikor a második világháborús visszaemlékezéseket az átélő szemtanúktól gyűjthetjük (még!). Egy korábbi korszakkal kapcsolatban, az első világháború és a Tanácsköztársaság emléktanyagát vizsgálva, *Szilágyi Miklós* és felesége, *Bányai Irén* fogalmaztak meg néhány tanulságos megfigyelést a visszaemlékezések szerkezetét, tartalmi jellemzőit illetően.

A '90-es években megindult második világháborús hadifogoly- és lágerfolklor-kutatások első összegző tanulmányai a Küllös Imola által szerkesztett *Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok* c. kötetben jelentek meg. Mindenekelőtt Küllös Imola: *Kísértő múlt* című tanulmányát⁴ emelném ki, amelyben a sztálini lágerek költészetének folklorisztikai vizsgálatára tett kísérletet, bő példaanyagot is bemutatva. Küllös megállapítja, hogy az anyag folklorisztikailag elemezhető, még ha a szövegek minden jó szándékuk és

⁴ Küllös: *Kísértő múlt*. A sztálini lágerek költészete egy folklorista szemével. 1997:235–277.

őszinteségük mellett is arról győzik meg az olvasót, hogy a folklórként funkcionáló lágerköltészet nem éri el a hagyományos népköltészet művészi színvonalát. A lényeg azonban itt nem is az anyag esztétikai értékén van, hanem történeti és etikai fontosságán; a néprajzkutató számára pedig abban, hogy „élő” folklórantagot tanulmányozhat. Küllös elemzi a szövegek forrását, szerkezetét, toposzait, nyelvi jellemzőit. Tanulmányának végső konklúziója, hogy bár még nem rendelkezünk kellő nagyságú szövegkorpuszokkal, és a gyűjtés és kutatás mindenképpen tovább folytatandó, az azonban már mai ismereteink mellett is minden bizonnyal leszögezhető, hogy a hadifogoly- és lágerköltészet mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedési módját tekintve közösségi költészet, modern folklór, amelyet nem művészi színvonala, hanem közösséget teremtő és közös identitást kifejező ereje miatt kell megismernünk, becsülnünk és vizsgálnunk. Olyan kor- és mentalitástörténeti dokumentumok ezek, amelyek szinte semmilyen más módon meg nem vizsgálható képet adnak közelmúltunk egy tragikus szeletéről.

Nyugati hadifoglyok visszaemlékezéseinek jellemzői

Dolgozatom második részében 4 egykori nyugati hadifogoly (*Gábris Mihály* budapesti, *Mórocza Gyula* alsóörsi, *Nánási Dénes* isaszegi és *Sz. K.* balatonföldvári lakosok) általam magnóra vett szóbeli visszaemlékezései és *Károly István* nyomtatásban megjelent emlékei (*Francia hadifogoly voltam*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998. 158.) alapján próbálom meg bemutatni a második világháborús – *Károly István* kivételével – szóbeli hadifogoly-visszaemlékezések néhány tartalmi és formai jellegzetességét, továbbá utalnék arra, hogy szerzőjük civil társadalmi státusától függetlenül miként értelmezhetőek folklorisztikai szempontok szerint ezek a narratívák, és milyen folklórsajátosságokat mutatnak.

Mindenekelőtt röviden bemutatom az öt visszaemlékezőt.

Gábris Mihály budapesti kistisztviselő szülőktől származik, édesanyja tanítónő volt. Maga a háború alatt szerzett diplomát a Műegyetemen, és friss diplomás mérnökként hívták be, majd esett amerikai hadifogságba. Fogsága szerencsésen rövidre sikerült. 1945. március 21-én került fogságba, miután alakulata szervezetten, önként megadta magát az amerikaiaknak. Több fogolytáborot megjárva X. 15-én a Párizshoz közeli Mailly le Camp elbocsátó táborból indították haza, és végül 1945. X. 28-án érkezett meg a Kelenföldi pályaudvarra, ahol édesanyja várta.

Nánási Dénes Decsről származik. Édesapja gazdatiszt volt, aki taníttatta fiát. Nánásit műszaki főiskolásként hívták be katonának 1944-ben, és egy különleges műszaki motorkerékpáros alakulathoz került. A németekkel együtt nyugatra távozó magyar csapatostévelel hagyta el hazánkat, és Gábrishez hasonlóan alakulatával közösen adták meg magukat az amerikaiaknak. Nánásinak kevesebb szerencséje volt, ugyancsak több német- és franciaországi hadifogolytáborot megjárva csak 1946 őszén került haza.

Gábris és *Nánási* tehát fiatal értelmiségiek voltak, az egyik a fővárosi kispolgárság, a másik a két világháború közti jellegzetes falusi intelligencia kultúrájában nevelkedett. Ezt tudva igazán érdekes, hogy visszaemlékezéseik mind tartalmi, mind formai, szerkezeti szempontból számos hasonlóságot mutatnak a következő két visszaemlékezőével.

Mórocza Gyula és *Sz. K.* egyaránt földművelésből élő gazdálkodó családok gyermekei. Az ősi alsóörsi családból származó *Mórocza* jött a vagyonosabb, tehetősebb környezetből, a kőröshegyi származású, ma Balatonföldváron élő *Sz. K.* a szegényparaszti

kultúra képviselője. Mindketten alig múltak 17 évesek, amikor csapattestükkel együtt amerikai hadifogságba estek.

A négy szóbeli visszaemlékező mindegyike tulajdonképpen fontosnak érezte, hogy emlékeit szűkebb családján, közösségén túl a szélesebb nagyközönséggel is megossza. Gáabri és Nánási feljegyzéseket készített a hadifogság ideje alatt, ezek egy része hazakerült velük, sőt a mai napig megőrizték azokat. Gáabri – mérnökként kiválóan rajzol – néhány rajzot is hazahozott a hadifogságból, amelyeket nagy becsben tart. Gáabri, már nyugdíjasként 1992-ben 9 oldalas, naplószerű feljegyzésben, mérnöki pontossággal összegezte hadifogoly idejének legfontosabb eseményeit. E feljegyzését néhány újságnak közlésre fel is ajánlotta, de az nyomtatásban nem jelent meg. Vele úgy kerültünk kapcsolatba, hogy egy rádióinterjúban hallott kutatási terveinkről, és telefonon ő keresett meg bennünket. Nánási és Mórocza a Hadifogoly Híradó felhívására írta le és küldte be hadifogsága egy megrázó élményét. Velük írásuk olvasása után mi vettük fel a kapcsolatot. Sz. K.-t a Nyugati Hadifoglyok Szövetsége szokásos évenkénti debreceni találkozásán ismertük meg, 1998 augusztusában.

Végül *Károly Istvánt* kell röviden bemutatnunk. Károly a Miskolc melletti Görömbölyön született, édesapja a vasútnál dolgozott. Falun felnőve jól ismerte a falusi életet és a mezőgazdasági munkákat, e ténynek hadifogsága során és visszaemlékezését olvasva egyaránt fontos jelentősége van, ugyanis visszaemlékezésében részletesen leírja annak a német parasztszaládnak a gazdálkodását, életének mindennapjait, akikhez a francia katonai hatóságok mezőgazdasági munkára kihelyezték.⁵ 1944. augusztus 29-én községközi hivatalnokként hívták be munkaszolgálatra. Csapattestével került nyugatra, ahol alakulata felmorzsolódott, és néhány társával együtt maga jelentkezett az amerikaiaknál. Később francia hadifogságba került, és sok viszontagság és megrázó élmény után 1946. február 18-án került haza. A közlési vágy Károly Istvánban volt a legnagyobb, visszaemlékezése – amely jelenleg egyedülálló magyar nyelven a második világháborús francia hadifogolytáborok életéről – 1998-ban nyomtatásban megjelent.

A visszaemlékezők narratívákat elemezve céljaim között szerepelt mind a személyes élmények folklórrá narrálódásának vizsgálata, mind a hadifogság élethelyzetében közösségi normává fogalmazódó túlélési stratégiák feltárása, az élmények elfojtásának és ébren tartásának egyidejű „korparancsként” létező alternatíváihoz való alkalmazkodás megértése, tehát a mentalitás(ok) rögzítése. Vizsgálatom kiterjedt a különböző szöveg- és műfajtipusok kimutatására és rendszerezésére is. Úgy gondolom, az ilyen irányú vizsgálatok, később egy egyre bővülő szövegtárházban, szervesen kapcsolódhatnak a folk-narratívák '60-as évektől nemzetközileg és Magyarországon is folyó, megújult kutatási programjához, egyúttal a rendszerváltozás után hazánkban megindult, a közelmúlt történelmi eseményeit feltárni és megérteni kívánó oral history-típusú kutatásokhoz.

A visszaemlékezők mindegyike több mint 50 év után emlékezetére hagyatkozva alkotta meg narratíváját hadifogsága idejéről, még ha Gáabri, Nánási és Károly meg is őrzött néhány eredeti feljegyzést. Érdemes megjegyeznünk, hogy Károly egy, a hadifogság idején ajándékba kapott Biblia⁶ első és utolsó lapjára, illetve a lapok margójára írt bejegyzéseket a hadifogság legfontosabb történéseiről. A falun, hívő katolikus, vallásos környezetben felnövő Károly számára nem lehetett ismeretlen és idegen, hogyha az ő családja nem is, de a szegény falusiak a Bibliát használják a legfontosabb családi események rögzítésére. Kiszorított, társadalmon kívül került helyzetében ő is ehhez a régtől

⁵ Károly 1998:90–116.

⁶ Károly 1998:44.

honos paraszti írásbeliségi formához fordult. Így több fontos esemény írásban dokumentálva megmaradt számára a későbbiekre. Károly azzal is indokolta, hogy a Bibliába jegyezte a fontos adatokat, mert bízott abban, hogy a Bibliát nem veszik el tőle motozások, költözések, igazoltatások alkalmával, míg a papír(cetlik)re írt feljegyzéseit esetleg elkobozzák.⁷

Feltűnő, hogy mind az öt visszaemlékező élettörténetébe ágyazva mondja el hadifogsága történetét. A hadifogság életük kiemelkedő, nagy, tragikus élménye, erről az élményről szívesen lemondtak volna, ugyanakkor már a hadifogság eseményeit átélve és később is úgy gondolták, hogy ez életük szerves része, sőt hogy Istennek valami célja volt, hogy ők átéljék és később megoszthassák másokkal is ezt a tragikus élményt. Az egyéni tragédiát, megpróbáltatásokat így mind az öten közösségi szintre emelik. Természetesen mind az öt visszaemlékezőnek más a perspektívája. A legtudatosabb visszaemlékező, Károly néhol a nemzet, sőt az emberiség szintjéig képes, a maga nem képzett írói módján és eszközeivel emelni az általa és társai által megélt tragédiát, Gábri és Nánási a humanista értelmiségi szemével figyeli az eseményeket, míg a paraszti sorból származó Mórocza és Sz. K. osztályuk szemszögéből értékelik a történéseket, és saját előljáróikkal szemben is kritikusan vélekednek. Ezek a jellegzetességek összevethetők a népi élettörténetek hasonló szándékaival, hogy a saját megélt életesemények mások számára is tanulsággal szolgáljanak.

A visszaemlékezéseket hallgatva, olvasva jól érzékelhető egyfajta katonai és nemzeti büszkeség. Az alig 17 éves, kiképzetlen levontként katonaruhába bújtatott parasztfiúk (Sz. K. és Mórocza) és a munkaszolgálatra behívott Károly is büszké a mundérra; az elbeszélések visszatérő motívuma, hogy a hadifogságba esett, súlyosan kimerült, napok óta nélkülöző katonák rendbehozzák ruházatukat, menetszlopba sorakoznak, és zászlót bontva, nótázva indulnak a fogságba. Nánási megfogalmazásában ez így hangzik: „*Mi gyorsan átöltöztünk a málháinkban levő új egyenruhába és bakancsba, menetszlopban felsorakoztunk az országúton, és megindultunk a város felé. Az oszlop élén vitünk egy fehér zászlót, a végén meg egy nemzeti színűt. Amikor elértük Swabach első házeit, valamelyik tiszt elkiáltotta magát: nóta! Bakancsaink ütemesebben kezdtek csatogni, majd felharsant a nóta: «Horthy Miklós katonája vagyok...»»⁸*

Mind az öten megfogalmazzák, hogy az oly büszke, a fogságba esésig őket iránnyító, nekik parancsolgató német katonák hogy vesztik el hirtelen minden tartásukat és pusztulnak el tömegesen a fogságban, míg a magyar hadifoglyok többsége megőrzi akaraterejét, emberségét és hitét a hazatérésben. Különösen igaz ez azokra, akiket vallásos hitük is segít. Károly több helyen is szép leírását adja, hogy az emberek egy-egy új táborba kerülve keresztet állítottak rögtönzött istentiszteleti és imádkozó helyet kialakítva maguknak, ahol rendszeresen kérték az Urat, hogy segítse meg őket megpróbáltatásaik idején.⁹ Különösen sokan fohászokdtak segedelemért egy-egy kiemelkedően nagy vagy váratlan megpróbáltatás előtt, mint pl. az egyes táborok közötti nagy menetelések előtt.¹⁰

A visszaemlékezések természetesen számos egyéni élményt, epizódot is tartalmaznak, de mind az öt gyakorlatilag azonos szerkezeti elemekből épül fel. Az azonos szerkezeti elemek meglétét, kikristályosodását magyarázza az azonos történelmi szituáció átélése, a több mint ötven esztendő elteltével törvényszerűen bekövetkező felejtés, amely a kevésbé jelentős, nem tipikus eseményeket, történéseket kirostálja az emlékezetből, de

⁷ Károly 1998:139–140.

⁸ Nánási 1993:6–7.

⁹ Károly 1998:40., 44., 55.

¹⁰ Károly 1998:55.

véleményem szerint egyfajta, a folklórral hasonlatos, vagy éppen abból származó narratív technika megléte is. Ez a narratív technika nemcsak a falun, paraszti környezetben nevelkedő Mórocz, Sz. K., Nánási és Károly öröksége lehetett, de ismerhette azt a városi kispolgári kultúrában felnövő Gábris is.

A visszaemlékezők röviden vázolják származásukat, családi hátterüket, majd bevonulásuk körülményeit ismertetik. Ezt követően szólnak a fogságba esésig eltelt katonaidő megpróbáltatásairól, nem feledkezve meg saját életrealitásuk, ügyes ötleteik megemlékezéséről. A következőkben leírják, hogy jutottak el helyzetük tarthatatlanságának felismeréséig, és hogy határozta meg a fogságba esésről. Közös jellemző, hogy bár kilátástalan a helyzetük, mégis úgy élik meg, ők döntöttek sorsukról, ők jelentkeznek az amerikai katonaságnál. A fogságba eséssel viszont új korszak kezdődik az életükben, és bár a fogság körülményei között is igyekeznek megőrizni személyiségük integritását, cselekvő- és döntési képességük, hacsak korlátozott voltát is, mégis kiszolgáltatottá válnak egy külső hatalomnak, idegen jó vagy rossz szándékú embereknek. Az amerikai fogságba esettek nagy élménye az első találkozás egy egészen más mentalitást képviselő társadalom tagjaival. Az első találkozás egy fekete bőrű emberrel, a parasztiújk számára az első banán elfogyasztása, a szembesülés azzal a lazának tetsző, ám mégis kegyetlenül célszerű katonai világgal, ahol a több ezer fogolyra csak egy katona vigyáz, de ahol felszólítás nélkül lőnek arra, aki az előzőleg ismertetett mozgási területet akárcsak egy lépéssel is átlépi. Következő azonos elemei a narratíváknak a tábori napi- és életrend ismertetése, a mindennapi élet kereteinek kialakítására tett kísérletek leírása. Ebben természetesen kiemelkedő szerepet kap az alapvető emberi szükségletek kielégítésének biztosítására tett erőfeszítések ismertetése: az étkezés, a ruházkodás, a hálóhely, a testi szükségletek és a tisztálkodás, a fertőzések és a betegségek elkerülésére tett óvintézkedések leírása. Központi szerepet kap a fogoly érzelmi életének bemutatása: a család, a szeretetek utáni vágyakozás, a honvágy, a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzékeltetése. Különösen egy-egy ünnep, jeles nap alkalmával (az első karácsony, újév, az édesanya névnapja vagy az apa születésnapja) nehéz elviselni a fogság bezártságát, a tehetetlen távollétet. Ilyen alkalmakkor a hit, az istenhit segíthet a megmaradásban, a túlélésben. Az elbeszélések elmaradhatatlan mozzanata a tudakozódás, a hírek szerzése a fogság további körülményeiről, alakulásáról, a hazatérés lehetőségeiről, várható időpontjáról. A visszaemlékezéseket a jó hír, a szabadulás pillanatának megtudása, a hazafelé vivő út viszontagságainak leírása, végül a magyar földre lépés, hazatérés, a családdal való találkozás katartikus pillanatainak bemutatása zárja.

Nagyobb számú szövegkorpusz további vizsgálata, elemzése bizonyára el fog vezetni oda, hogy még pontosabban megismerhesstük a második világháborús hadifogolyelbeszélések finom szerkezetét, motívumkincsét, toposzait, nyelvi jellegzetességeit. Ebben a dolgozatban arra törekedtem, hogy bizonyítsam, ilyenek vannak, és a folklorisztika eszközeivel vizsgálhatók, megismerhetők. Dolgozatom zárásaként két rendszeresen vizsztatérő toposzt szeretnék bemutatni, amelyeknek egyébként messzire vezető művelődés- és vallástörténeti, teológiai párhuzamaik is vannak.

Az egyik az éhező ember megetetése.¹¹ Az amerikai táborokban a legyengült foglyok feljavítása érdekében csokoládét osztottak. Sokan azonban cigarettáért elcserélték a fontos fehérje és kalóriaforrást jelentő édességet. Ezért a foglyoknak mindennap fel kellett sorakozni, és – Nánási elbeszélése szerint – egy hatalmas, kétméteres néger katona

¹¹ Vö. *Máté* 14:13–21., *Márk* 6:31–44., *Lukács* 9:10–17., *János* 6:1–13.

minden fogoly szájába beletette a csokoládészeletet, amelyet előtte meg kellett enni. A jelenetet Gábris és Mórocz is leírja.

A másik a senki földjén lebegés élménye.¹² A toposz szinte az összes hadifogoly elbeszélésében előfordul, a Szovjetunióban raboskodott foglyok is szinte kivétel nélkül említik. A vonaton hazatérő foglyokat a határon, sokszor egy híd közepén feltartóztatják. Az emberek teljes bizonytalanságban vannak, nem tudják mi lesz a sorsuk, de elhatározzák, inkább meghalnak, ám nem engedik, hogy visszavigyék őket a foglytáborokba.¹³ Az amerikai fogságból visszatérők később megtudják, hogy addig nem engedték szerelvényüket átlépni Magyarországra, amíg a szovjet hatóságok nem biztosították szabadságukat.¹⁴ A toposz mind az öt visszaemlékezőknél előfordul.

Hasonló toposzokat, motívumokat számosat tudnánk még említeni, ám ezek rendszeres feltárása, összegyűjtése, rendszerezése és összehasonlítása a meglévő folklor motívumindexekkel az előttünk álló kutatások feladata lesz, amelyben magunk is szeretnénk részt vállalni.

IRODALOM

Alver, Brynjulf

1975 Folkloristics. The Science about Tradition and Society. In: Miscellanea Prof. em. Dr. K. C. Peeters. Antwerpen. 57–65.

Berger, Peter–Luckman, Thomas

1967 The Social Construction of Reality. Doubleday, New York

Károly István

1998 Francia hadifogoly voltam. Felsőmagyarország, Miskolc

Küllős Imola

1997 Kísértő múlt. A sztálini légerek költészete egy folklorista szemével. In: Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok. Budapest. 235–277.

Nánási Dénes

1993 Fogságba esés nótázással, fehér és nemzeti színű zászlóval. In: Hadifogoly Híradó, II. évf. (1993), 4. szám (május), 6–7.

Niedermüller Péter

1981 A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: Folklór–Társadalom–Művészet 7. Budapest, 192–219.

1987 Folklórelmélet és folklorisztikai paradigmák. In: Folklór és Tradíció III. Irányzatok a kortársi folklorisztikában. Szerk.: Kriza Ildikó és Erdész Sándor. Budapest. 59–69.

Standard Dictionary

1949 Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklor, Mythology and Legend. Funk and Wagnalls Company, New York

Zsigmond Ferenc

1995 Hadifogságban. Naplótöredékek, emlékfoszlányok (1944–1948). Bukarest

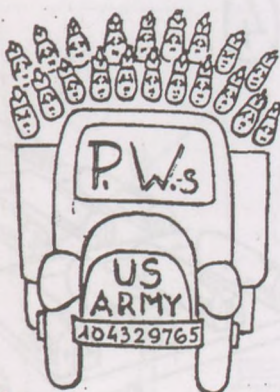
¹² Vö. Mózes V. 28:67–68., Mózes V. 31:1–8.

¹³ Vö. Zsigmond 1995:259–261.

¹⁴ L. Károly 1998:141–147.

első hadifoglyos-
kal (Prisoner of
War) támaszok
nyújtása az
amuk.

①

BAMBERG
KREUZEN

WERNBERG
TIRSCHENR.TH

Gábrí Mihály

első ártalom
közvetlen felad
váltás.

②

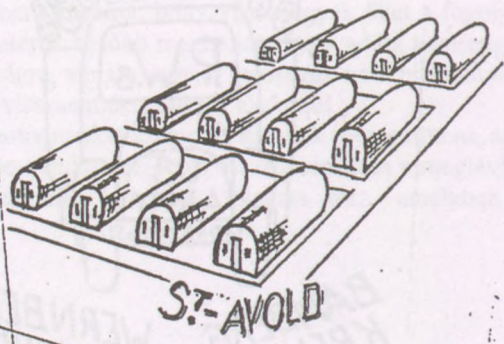
FORGES KULMBACH
LANGENZEN

367

Gábrí Mihály

Elhetyes, min
 nagy, sziklás

④

sziklás

200,000 min hadi
 fogaladját együtt
 honni e' de'ig B.-k-
 kan. (10 kumul-
 tasi nagy anyagú)
 Saját sziklás
 felületű, ha vult,

③

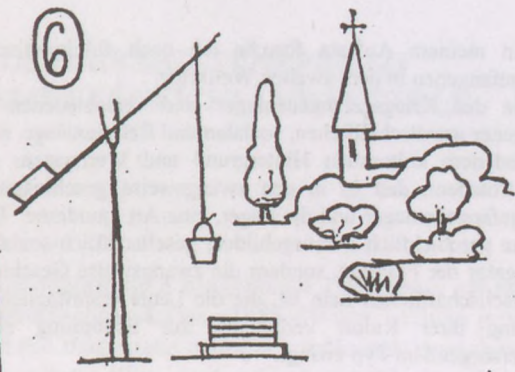

sziklás

A Drága Haza új-
 udé újra építkezé.

Ez a két
 utasítás
 a következők:

6

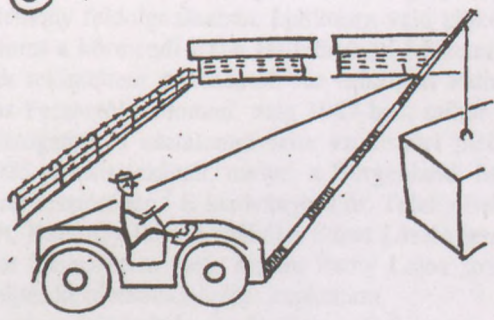

HUNGÁRIA

John Van

A HAGYÓT vonal-
 áras a GENERAL
 MOTORS, műhelye-
 kesz mélyt hadifő-
 goly-műhely-ellátó
 dolgozóinak jó körülmé-
 nyekben dolgoz.

5

LANGRES

John Van

6) A...

„KRAFT HABEN WIR AUS DEM GLAUBE AN GOTT ENTNOMMEN“

Bericht über die Forschung der Erinnerungen der Kriegsgefangenen aus folkloristischer Sicht
(anhand von Erinnerungen westlicher Kriegsgefangenen)

In meinem Aufsatz forsche ich nach folkloristischen Fragen der Erinnerungen von Kriegsgefangenen in dem zweiten Weltkrieg.

In den Kriegsgefangenenlager sind verschiedenen Leute mit anderen Mentalität, mit heterogener gesellschaftlichen, sozialen und Religionslage, aus verschiedenen Siedlungstypen, mit verschiedenem kulturellen Hintergrund und Wertsystem zwangsweise zusammengeraten. Ich meine trotzdem, daß es in den zwangsweise geschlossenen Gemeinschaften, wie z. B. die Kriegsgefangenenlager und die Lager, eine Art „moderne“ Folklore entsteht. In unserem Beispiel ist keine geschichtlich herausgebildete gesellschaftlich-soziale Gruppe, oder Klasse der Schöpfer und Legator der Folklore, sondern die zwangsweise Geschlossenheit, und die Ausklemmung aus dem gesellschaftlichen Sein ist, die die Leute ursprünglich mit heterogener Kultur, aber in der Ausübung ihrer Kultur verhindert, zur Schöpfung einerlei folkloristischen Kultur mit selbstversorgendem Typ zwingt.

Im zweiten Teil meines Aufsatzes zeige ich anhand von Erinnerungen ehemaligen westlichen Kriegsgefangenen ihre einige inhaltlichen und förmlichen Eigenartigkeiten.

Die Erinnerungen enthalten viele persönlichen Erlebnisse und Eposide auch, die sind aber praktisch aus ähnlichen strukturellen Elemente aufgebaut. Das Sein, und die Kristallisierung der ähnlichen strukturellen Elemente erklärt sich durch das Erleben der ähnlichen geschichtlichen Situation, die Vergessenheit wegen dem notwendigen Zeitverlauf, die die wenig bedeutenden, nicht typischen Ereignisse, und Vorkommnisse aus dem Gedächtnis ausfiltert, aber meiner Meinung nach auch das Sein einerlei narrativen Technik, ähnlich dem Folklore, oder gerade daraus stammend.

Zoltán Vasvári

NAGY ZOLTÁN

PATHY LAJOS ŐRISZIGETI NÉPRAJZI MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉNEK SZÁMBAVÉTELE

Dr. Gráfik Imre megyei múzeumigazgató a Burgenlandi Tartományi Múzeummal való intézményi kapcsolatok kialakítása időszakában –1988–89-ben – kitűnő programot dolgozott ki számunkra. A határon túli magyarság néprajzi kutatásának keretében felvetődött, hogy a felsőorségi kis magyar evangélikus nyelvsziget – Siget in der Wart – központjában, a méltán híressé vált 17. századi Szent László templom melletti, egykori községházában rendezzünk be komplex néprajzi-történeti kiállítás létrehozásával múzeumot.

A kiválasztott épület tartalommal való megtöltésére Pathy Lajos évtizedes helytörténeti gyűjtőmunkájának eredményeképpen létrejött magángyűjteménye kínálkozott. E célkitűzés megvalósításának lehetőségeit Egy „in situ” műemléki együttes és történeti-néprajzi gyűjtemény című tanulmányában Gráfik Imre magyar és német nyelven is publikálta.¹

A határon túli magyarság néprajzi kutatásában több jeles hazai néprajzkutató is részt vállalt,² de helyi néprajzi gyűjtemény feldolgozásában, kiállításra való előkészítésében azonban nem vett részt. Így, mint a körmendi Rába Helytörténeti Múzeum néprajzkutató muzeológusa – kihívásnak tekintetem e feladatot. Az őrszigeti Pathy-féle gyűjteményről dr. Galambos Iréneusz Ferencről hallottam, még 1987-ben, mikor intézményemben egy csoport élén meglátogatott, s asztalomra tette az alsóöri plébánián nyomtatott Őrség című periodika 1985. áprilisi számát, melyet a Burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület adott ki, az Ő szerkesztésében.³ E kiadványból dr. Teleky Béla tollából nemcsak Sziget rövid történetét, Bálintffy Péter írásából a Szent László templom kutatását, híressé vált freskódíszítését ismerhettem meg, hanem Pathy Lajos „trafikjának” rejtett, muzeális értékeiről, a gyűjtés kezdeteiről is képet kaphattam.

E cikkből megtudhattam, hogy régen két bolt és vendéglő is volt Szigeten, melynek egyikét, a község boltját, mely a községházán volt, édesapja bérelte, majd 1925-ben az itteni, ma is fennállót építette, melynek üzemeltetését csaknem 30 évvel azelőtt vette

¹ Gráfik Imre: Őrsziget – Siget in der Wart. (Egy in situ műemléki együttes és történeti-néprajzi gyűjtemény) In: *Ujváry Z.–Eperjessy E.–Krupa A.* (szerk.): Nemzetiség – Identitás. Békéscsaba–Debrecen. 199–207. Német nyelvű változata: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 21/1. 1992. Tanulmányok a burgenlandi magyarság köréből 1994. 33–50.

² Balassa Iván, Barsi Ernő, Csoma Zsigmond, Fejős Zoltán, Gráfik Imre, Lukács László, Pusztainé Madar Ilona, Szilágyi István. (A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Bp. 1984., szerk. Máténé Szabó Mária Rózsa, Balassa Iván: Határainkon túli magyarok néprajza, Gondolat Kiadó Bp. 1989., ill. lásd: 1. sz. jegyzet.

³ Őrség. A Burgenlandi Magyar Kulturális Egyesület tájékoztató közleményei. 19. sz. 1985. április. Szerk. Galambos Ferenc. 24–25. a szerkesztő interjúja Pathy Lajossal. Melléklet: 1 db fényképfelvétel, mely a gyűjtemény akkori állapotát tükrözi.

át édesapjától. A gazdag áruválaszték mellett – írja a tudósító – nemcsak különös, de nem eladó tárgyakat is látott itt. Egy ősrégi telefont, nagykerékű kézi kávédarálót, több régi képet, melyek közül az egyik Petőfit ábrázolta, amint a Nemzeti dalt szavalta a Nemzeti Múzeum lépcsőjén, és más történelmi tárgyt is, kis ízelítőt Pathy Lajos gazdag gyűjteményéből.

Hogyan is kezdte? Mi indította a régi tárgyak gyűjtésére? – hangzott el a kérdés, melyre a következő válasz érkezett: „Egyszer egy lámpát kerestem, három lángosat. Jelentkezett is egy idős ember – lehetett ez úgy húsz éve –, hogy neki volna ilyen lámpája. Kerestük a padlásán, de hiába. A kertben találtuk meg, össze volt törve. Hanem azt mondja erre: van itt egy öreg kávédaráló, akarom-e? Az nekem is megtetszett, jobban örültem neki, mint a lámpának. Hát így kezdődött. Aztán jelentkeztek a szomszédok, ismerősök. Ennek is, annak is akadt valamije, így gyarapodott a gyűjtemény.”

A bemutatás még itt nem ér véget, hiszen átsétáltak az üzlet udvari helyiségeibe, melyek eredetileg garázsnak és raktárnak épültek, de most tömve vannak régiséggel. Most látszik csak, hogy milyen gazdag ez a gyűjtemény. „A falon a legkülönbözőbb petróleumlámpák, órák, edények, kuglóf-formák, a polcokon pedig rengeteg agyagedény, korsó, vasaló.” A házigazda büszkeségével mutat be néhányat közülük Pathy Lajos. „Ez az öntözőkanna, melynek a rózsája is agyagból van, vagy ezek a bugyogák, melyekből bugyog a víz, azután tejesköcsögök, mozsarak, a rézből és fából valók mellett sok gazdasági szerszámot is sikerült összegyűjtenem. Favillák, facséplők mellett van itt kenyérsütő tológrábla is... somforomból meg szakasztóból is van egy külön gyűjteményem, de van itt olyan méhkas is, melyet még fűzfából fontak, aztán betapasztottak agyaggal!” – fűzte tovább a szót Pathy Lajos. Galambos Iréneusz érzékelhetően körbetekintett a falakon is, megjegyezvén, hogy itt képek is szép számmal láthatók. A házigazda vendégének természetesen illő bemutatót tartott; „szentkép például: József az ács Máriával, ebből rengeteg sok van, hiszen régen, kivált a katolikus családoknál meg lehetett ezt találni. De van evangélikus képem is, az egyik Luther Márton, egy másik Gusztáv Adolfot, a svéd királyt ábrázolja. Sok különféle gyertyatartót is sikerült szereznem, azután faliórákat, két, vagy három súllyal... Könyveket is gyűjtök, egész könyvtárra való van belőlük. A legrégebbi 1582-ből való Luther-biblia. De tán még érdekesebbek a régi „kontraktok”, szerződéses iratok. Azután itt van egy kézzel írott, katolikus imakönyv, csudaszépen „kifigurázva”, melyet egy idős asszony ajándékozott nekem, s nem is kért érte semmit.”

Arra a kérdésre, hogy még eddig mit nem sikerült összegyűjtenie, Pathy Lajos megemlítette, hogy népviseleti ruhadarabból egy-két női sapkán (főkötő), meg néhány fálvédőn kívül nem tudott mást megszerezni.

Végezetül Galambos Iréneusz feltette a kérdést: Mi célja e gyűjtőszervevénynek, melyre Pathy Lajos szerényen így válaszolt: „Szeretnék ebből a gyűjteményből egy községi múzeumot csinálni, hogy minden megmaradjon, lehetőleg egy szép árkádos házban, mint Alsóörben. Ott lehetne kiállítani bútorokat, edényeket és egyéb berendezési tárgyakat, mezőgazdasági eszközöket. Az iratokat, történelmi emlékeket, meg a könyveket pedig a községi házában, hiszen az nincs most kihasználva.”

Nem is gondoltam, hogy Galambos Iréneusz Ferenc odaátira való meghívása – az alsóöri plébánia vendégházába – hirtelen valóra válik, hiszen 1988. november 25–30. illetve 1989. augusztus 14–18. között Ő adott itt szállást, hogy kitűnő restaurátor kollégáimmal, Hesztera Aladárral és Kiss Ernő Csabával nehéz körülmények között kísérletet tegyünk Pathy Lajos sokrétűen gazdag gyűjteményének feltárására, rendszerezésére, alapfokú konzerválására.

Jól emlékszem, hogy Katalin-nap után hófoltok szegélyezték már a kis trafik belső udvarát, mikor autónk roskadásig megrakott csomagtartójából előszedegettük a határon nem minden nehézség nélkül átvitt honi vegyszereket, hogy nekilássunk a gyűjtemény tematikus feldolgozásának. Néhány perc múlva kiderült, nemcsak a melléképületekben összezsúfolt műtárgy sokaságával, de magával a tulajdonossal is meg kell majd küzde-nünk.

Az aranylelkű trafikos némi gyanakvással fogadott bennünket, csupán Galambos úr közbenjárása, s talán az én névjegyemen álló doktori cím enyhített valamit szigorán. Féltette gyűjteményét. Előadott tervünk, a csípős, szeles hidegben végzett szorgalmas munkánk azonban meglágyította szívét, mely évekig tartó barátsággal párosult.

Mi úgy képeztük el a múzeum majdani berendezését, hogy tételelesen nemcsak számba vesszük a gyűjtemény darabjait, hanem lehetőség szerint – az évtizedek szennyétől megtisztítva – lajstromozzuk, fényképezzük is azokat úgy, hogy emellett kiegészítő gyűjtést is végzünk a tárgyak életére vonatkoztatva. E célból gyűjtőnaplót nyitottunk, melynek kitöltendő rubrikái a következők voltak: sorszám, a tárgy megnevezése, lelőhelye, származása, gyűjtési ideje, a tárgy jelenlegi állapota, minősítése (kiemelkedő muzeális tárgy***, a Nyugat-Dunántúlon típusos tárgy**, közismert, múzeumokban, közgyűjteményekben gyakran előforduló tucatarab*). Ezen kívül az elvégzett munkákra vonatkozóan különböző jelöléseket alkalmaztunk (T = tisztítva, K = konzerválva, R = restaurálva, F = fotózva, D = diázva). A gyűjtőnaplóban megfelelő helyet biztosítottunk a műtárgy muzeológiai leírásának, funkciójának, a társadalomban betöltött szerepének meghatározására, azaz az utógyűjtés adatainak. E mellé kerül később az egy, indokolt esetben két nézetből készült fotográfia, a fotónegatív számának megjelölésével. Végül a dátumbélyegző lenyomata hitelesítette az aznap elvégzett munkát.

Ahhoz képest, hogy mindössze öt nap állt rendelkezésünkre, ez a feldolgozási mód bizony megerőltető munkát jelentett számunkra. Ugyanis kiderült, hogy ketten csak egy-féle munkát tudunk egyszerre végezni megfelelő hatékonysággal. Ez a népi kerámia csoport vizsgálatánál derült ki, hiszen ahhoz, hogy jó minőségű dokumentumokat készítsünk, ahhoz előbb helyet biztosítva rendszerezni, tisztítani kellett az edényeket.

A gyűjtemény tárolására a lakás kisebb részén kívül három helyiséget használtak, melyben rendszeresített tárolóeszközök nem kaptak helyet. Így a műtárgyak – az ekkor készített állapotfotók tanúsága szerint (1. sz. tábla) – földön, stelázsikon, alkalmi polcon, szekrényekben, tálásokra aggatva, asztalokon, jórészt ömlesztve, az olajlenyomatok, képek a falakra függesztve voltak elhelyezve.

Az első teendőnk az volt, hogy a vizsgálatra kiszemelt tárgycsoportot mind ki kellett hordani a szabad ég alá, ahol meleg vizes, mosószeres tisztítás után alkalmi ládák tucatjaiban osztályoztuk és tároltuk azokat úgy, hogy közben fényképfelvételeket is készítettünk róluk. Az 1. sz. raktározási helyre, alkalmi polcokra már tematikus rendben, törzsszámmal ellátva, méretezés után kerültek a tárgyak elhelyezésre. Ezt követően Pathy Lajossal darabról darabra haladva magnetofonon rögzítettük a tárgy származási helyét és élettörténetét, ha ugyan emlékezett rá.

A kikérdezés módszerével fontos információkat kaptunk a gyűjteményről. Megtudtuk, hogy az első tárgy 1956-ból származott, de a gyűjtemény nagy részének megszerzése az 1960-as évektől az 1970-es évek végéig, 1980-as évek elejéig tartott. A néprajzi tárgyak, a könyvészeti anyag gyűjteménybe kerülése ajándék útján történt, esetenként apróbb ellenszolgáltatások ellenében kapta azokat Pathy Lajos.

Trafikjába főleg gyerekek hozták az apróbb tárgyakat, akik számára cukorka, méz, kisebb ajándék járt, a felnőttek egyszer-egyszer 2/4 liter bort, „áldomást” kaptak.

A Pathy-gyűjtemény különböző újságokban, tévében, rádióban kapott publicitást, ezt követően szélesebb körben is megindult a felajánlás. Állítása szerint nem kellett akkoriban senkinek a régi, mindenki újat kívánt, a régi használati tárgyakat „klumpet”-nek, lomnak tekintették. Pathy Lajos – mint ahogyan tréfásan mondta – özvegyasszonyokon kívül mindent gyűjtött, amit adtak neki. Ez a válogatás, szelektálás nélküliség rá is nyomja a bélyegét a kollekcóra, mely mintegy 1500 darabot tesz ki. Azonban ennek mintegy fele-harmada nem képez muzeális szempontból értékelhető minőséget, ezért szelektálásuk kívánatos, annak ellenére, hogy a begyűjtött tárgyak nagy része ép, vagy csak kis mértékben sérült.

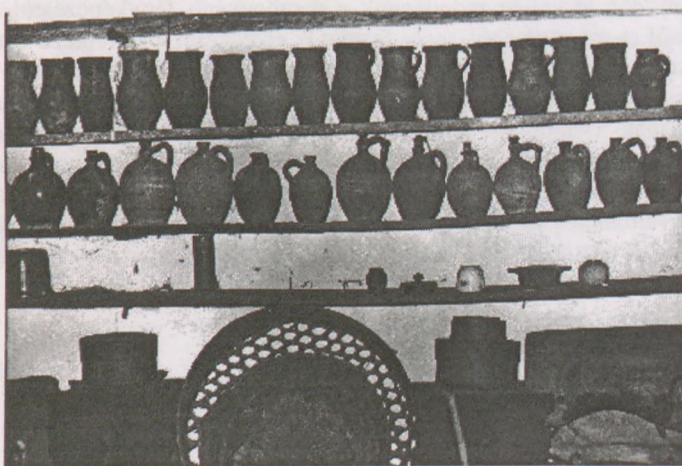
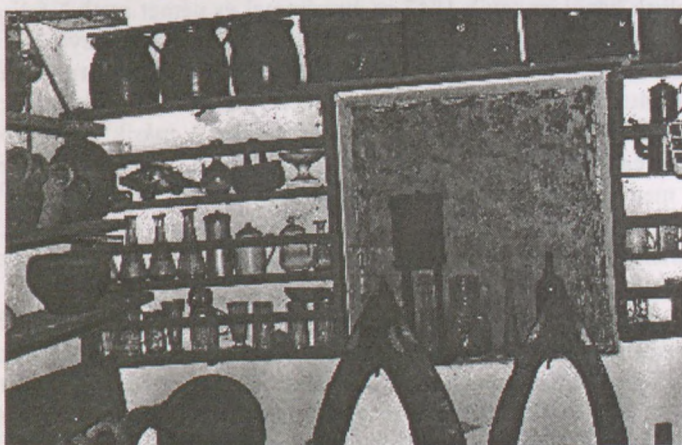
Pathy Lajos becslése szerint a tárgyak és dokumentumok egyharmada, közel fele Óriszigetről származik – jó néhány a szülői házból⁴ –, míg többségük az Órisziget köré vont 20 km-es körön belül lévő községekből: Vörösvár, Horvátciklin, Németciklin, Alsóór, Nagyszentmihály, Jobbágyi, Felsőörből való. Bevallása szerint távolabbi vidékekről is kapott tárgyakat. Így Stájerországból (Pöläber, Rumpód) agyagedényeket, Schandorf, Csém mezőgazdasági eszközöket, gereblyét, kaszacsapót, legtávolabbról Ridzlingdorfból, Pödönyből egy számtankönyvet, Hollprónról pedig egy 1798-ban nyomtatott imakönyvet kapott.

A gyűjteményi anyag 80%-a sajnos már nem határozható meg utógyűjtéssel, mivel az adományozók nem élnek, gyermekeik pedig valószínűleg már az ajándékozás időpontjában sem tudták azok hiteles élettörténetét. De (1988-ban) még 20%-át meghatározhattuk volna az ajándékozók felkutatásával. Ennek hiányában csupán arra a kis füzetre támaszkodhatunk, melyben Pathy úr a felajánlók nevét és címét precízen feltűntette.

A népi kerámiát teljes egészében meghatároztuk. Mintegy 90 darab tárgyat írtunk le és fényképeztünk, közülük néhány darab külön említésre érdemes. Az 1. számú, kétfülű, durva szemcsés, soványított agyagból készült kiöntőcsöves agyagedényt – korsót –, mely Órisziget környékéről Vörösvárról (Rotenturn) származik, egy Vojtilla nevű idős asszony ajándékozta a gyűjteménybe, azt állítván, hogy a vörösvári várból való, éppúgy, mint a 2. számú egyfülű, durva szemcsés agyagból készült, kiöntőcsövel ellátott edény. Az ajándékozó és más idős emberek is azt állították róla, hogy az ilyenféle edényekben gyümölcszetet tartottak. Hasonlóan „kiállítási darab” az a kuglófsütő „kugelhupp” forma, mely Óriszigetről az Engelmayer családtól származik. A kétfülű, bordázott, kerek sütő belsejében kúpos kiképzést találunk. A benne süttött lakodalmi kalácsot – kuglófot – felfordították, majd a tölcserbe bort öntöttek. Ez átjárta a tésztát, ettől lett „részeg lizli”. A kuglófot egyébként általában ünnepnapra, kiváltképp karácsonyra, pünkösdre és húsvétára, de születésnapra is készítették, a lakodalomból pedig el nem maradhatott.

A mintegy 20-féle edénytípus között figyelmet érdemel egy Órisziget környékéről származó lámpatartó talpas kehely, mely vastag falú, vörösre égetett agyagból készült, belül színtelen, kívül barna mázzal leöntött, 15 cm-es ép darab. A gyertyalámpatartó oldalát három bekarcolt csík teszi díszesebbé. A gyűjtemény dísze lehet az a mindössze 12 cm átmérőjű, szintén Órisziget környékéről való, gombos fedő is, mely kívül zöldre mázolt, tetején mintázófával húzott receminta fut körbe, a fedő gombja körül pedig négy, csillag alakú bepecsételés avatja kiemelkedő művészi alkotássá. Ennél jóval szerényebb külső megjelenésű az a fogantyús, hatalmas, harang alakú, durva falú, csillámos agyagból készült terrakotta fedő, mely egyszerűségével a középkor formavilágát hűen tükrözi.

⁴ Facsutura, nagyobbik bölcső, tulipános láda, P. L. monogramos ácsbárd, pintes hutaüvegek, porcelánedények.

*Az őriszigeti Pathy-gyűjtemény rendezés, feltárás közben
(fotó: Nagy Zoltán)*

Ritkaságnak számít az a fél méter magas mázatlan, vastag falú, felső részén összehúzott, átluggatott kéménymagasító, melynek néprajzi párhuzama a szentgotthárdi múzeumban látható.

Az agyagedények egy részének készítési helye stílusjegyei alapján meghatározható. Ilyen az írókával koncentrikus körökkel díszített dőri bugyiga, az itze méretre készült jellegzetes Szentmihályi korsó (Jabinger krug), vagy az András-kereszttel ellátott jáki tejesfazék. A búcsújárás útvonalát rajzolja elénk a kis VASVÁRI EMLÉK feliratú bugyiga és a jellegzetesen kifogatással (ferde, apró barázdákkal díszített) magyar-szombatfai fazék. E példákon kívül minden bizonnyal nagy számban fellelhetők a közeli locsmánci fazekasok termékei is, melyeket itt külön nem említjük.

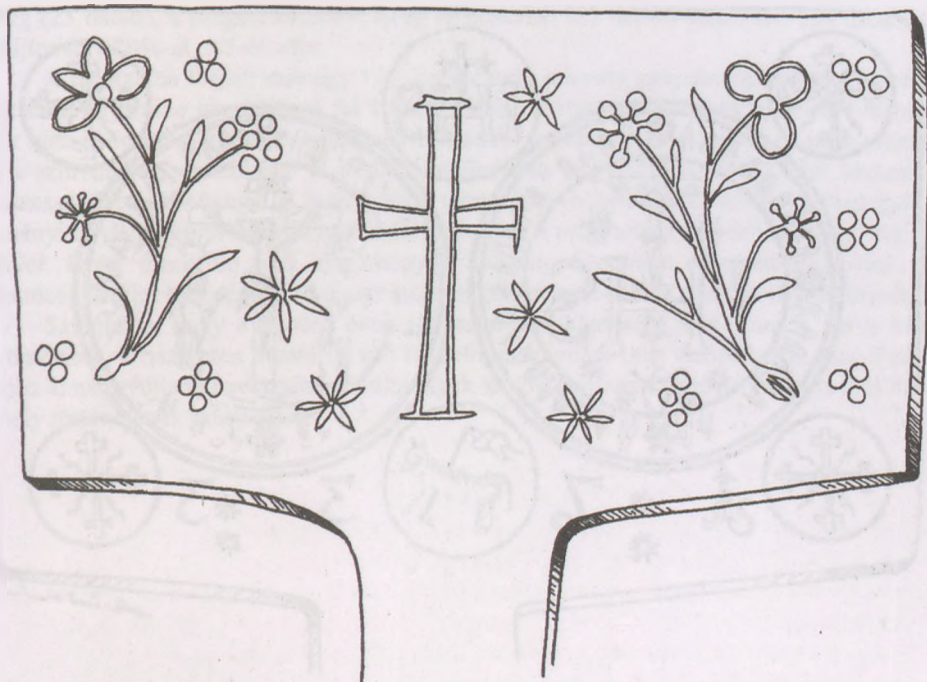
Az első telünk eredményeként 158 darab tárgyat határoztunk meg. A kerámián kívül az üveg- és porcelánedények is helyükre kerültek. Természetesen nem tudtuk megállni, hogy néhány kimagaslóan jeles műtárgyat ne részesítsünk előnyben. Minden kutatónak megdobban a szíve, ha a régiségek között a népművészet becses emlékeire lel. Két olyan szerelmi ajándékra – karcolt, illetve karcolt-spanyolozott mángorlóra – is akadunk, melyek közül az egyik 1847-es évszámmal és német nyelvű felirattal ellátott, rozettával ékesített szívből kinövő életfát ábrázolt. Nemkülönben nevezetessége a gyűjteménynek az a két ostyasütő vas, melyek közül az évszám nélkül, rusztikusabb lapjain „Tas ist das Prot: des Lebens” felirat, szembenező lapján kereszt és annak két oldalán bomló szirmú virágtövek naiv ábrázolása (2. sz. tábla). A másik ostyasütő vas talán a gyűjtemény legrégebb – 1733-as évszámmal datált tárgya, melyen finom rajzolatú pecsétképek: a megfeszített Krisztus és szimbólumai láthatók (3. sz. tábla).⁵ Jeles tárgy még egy festett menyasszonyi láda is, melyen 1854-es évszám ékeskedik. A magyar koronás-címeres hitelesítő jeggyel ellátott 19. század közepi gabonamérő sorozat a mérőtől az oktánig mutat teljes sorozatot.

1989-es esztendő augusztusában volt alkalmunk másodjára is néhány napot Iréneusz barátunk és Pathy úr vendégszeretetéet élvezve Óriszigeten töltenünk. Terveink annyiban módosultak, hogy megállapodtunk abban, hogy a gyűjtemény néprajzi tárgyait lajstromozzuk, a kedvező időjárás lehetőségeit kihasználva pedig minden darabját megtisztítjuk és konzerváljuk, a három helyiségben a műtárgyak tematikus rendjét kialakítjuk. Ezért e nyáron le kellett mondanunk a darabonkénti fényképezésről, az utólagos meghatározástól és méretvételtől, mely feladatok elvégzését a következő esztendőre tartogattuk. Akkorra, amikor az állandó kiállítás megrendezésre került volna...

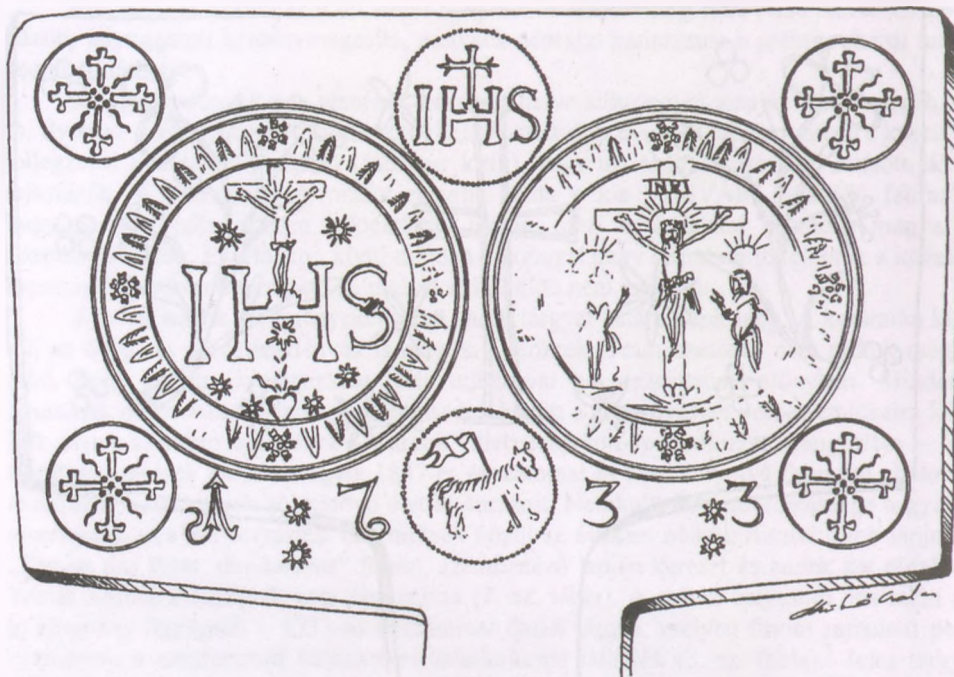
Ez évben Kiss Ernő Csaba irányításával a lajstromozott műtárgyakat száraz és nedves tisztításnak, xylamonos, sajjókorantos és szilikonolajos konzerválásnak, valamint rozsdátlanításnak és ragasztásnak vetettük alá. A műtárgyak lajstromozásakor a restaurálási naplóban jelöltük az elvégzett műveleteket, melynek eredményeként 301 darab tárgyat konzerváltunk, és 225 darabot tisztítottunk. A 115 darab szentképet és különböző tárgyú olajnyomat tisztítását a következő évre halasztottuk, mert úgy ítéltük meg, hogy azok speciális műhelymunkát igényelnek.⁶

⁵ A nedvespapír-lenyomatokról Kiss Ernő Csaba készítette az ostyasütő vasak rajzait, melyekért ezúton is köszönetet mondok.

⁶ Savaria Múzeum, Restaurátor Csoport Adattára 53/1988–89 sz. restaurálási dokumentáció.

1-2. tábla

3. tábla

Pathy Lajos néprajzi magángyűjteményének számbavétele 1988-ban kezdődött el, s lényegében 1989. augusztus végére befejeződött.⁷ Az összességében mintegy 1500 darabra becsült gyűjteményben olyan tárgyegyüttesek is helyet kaptak, melyekről azon kívül, hogy az állapotfotók képet adnak róluk, nem készült lista, nem mértük fel a háborús emlékek (török, kardok, kulacsok, gázálarc, rohamsisak, kitüntetés, fotódokumentáció, háborús emlékkép levelezőlapok tömegét,) csak tudunk róluk. A műszaki jellegű régiségek számbavételét (kávépörkölő, pénztárgép, gramofon több doboz lemezzel, frógép, detektoros rádiók, darálógépek, spirituszfőző, varrógép, vaskályha, stb.) mellőztük, nemkülönben a mintegy 26 fm-re becsült könyvészeti anyagot, a néhány tucatra tehető oklevelet és a témánkhoz közelálló történeti dokumentációt (móringlevél, hagyatéki leltár stb.), a komolyabb becsértékkel bíró ezüsttárgyak és olajfestmények sorát is.

E tárgycsoportokat leszámítva számbavételünk szerint 670 darab műtárgy alkotta a állandó kiállításon bemutatható reliktumok összességét. A gyűjtögetés, méhészet, állattartás, teherhordás tárgyainak száma nem haladja meg a 30 darabot, mindössze 4,4%-os átlagával alulreprezentált. A gazdálkodás, kender- és lenfeldolgozás, teherhordás, a háztartási és világítóeszközök összességében 211 darabot, a gyűjtemény 1/3-át teszik ki. A mindössze 12 darabot számláló bútor, lakásberendezési tárgy, az 5 darabos textilgyűjtemény mennyisége százalékban ki sem fejezhető. A szakrális tárgyak (szentképek, különböző témájú olajnyomatok) viszont jó mintavételnek számítanak, habár közöttük nagyon sok a duplikátum, mely 1/4-ét teszik ki a gyűjteménynek. A népi kerámia (90 darab), az

⁷ A táblázatos számbavétel alapját Kiss E. Csaba restaurálási naplója, valamint az 1988. évi gyűjteményi napló szolgáltatta. RHM-Adattár 1737-2000.

üveg (23 darab), a polgári keménycserep és porcelán (21 darab) összesen: 134 darab, a gyűjtemény 20%-át, 1/5-ét adja.

A táblázatba foglalt mintegy 150 tárgyféleség jelentős gyűjteményt takar, de ezeknek csak egy része használható fel kiállítási célra. Feltűnően hiányzik a 60-as években már igen nehezen gyűjthető viselet, az értékesebb, egyébként nagy helyet elfoglaló bútor és a színvonalas, évszámmal is jelölt népművészeti tárgy, az elsőrendű népi kerámia. Összességében azonban az is igaz, hogy a tartományi múzeumon és néhány tájház gyűjteményi anyagán kívül máshol nem találkozhatunk a magyarok lakta falvak tárgyi emlékeivel. Ezért törekedni kell arra, hogy e magángyűjteményt közösen megóvjuk, s lehetőség szerint többségét a történeti múlt megismerése céljából a köz javára fordítsuk.

Sajnálatos, hogy a kezdeti évek áldozatos munkája nem hozta meg a várva várt gyümölcsöt, Óriszigeten a határon túli összefogás ellenére sem valósulhatott meg Pathy Lajos álma, gyűjteményét méltó körülmények között bemutató állandó néprajzi kiállítás, a hely történetének múzeuma.

PATHY LAJOS NÉPRAJZI MAGÁNGYŰJTEMÉNYÉNEK
SZÁMBAVÉTELE 1988–1989*

KERÁMIA**		<i>90 db</i>	
Tejesfazék	20 db	Széles fenekű fazék	24 db
Szentmihályi korsó	10 db	Kuglófsütő	5 db
Bugyiga korsó	9 db	Locsolókanna	1 db
Harang alakú fedő	1 db	Kétcsöví pároló	1 db
Kiöntöcsöves edény	2 db	Fedő (bepecsételt, mintás)	2 db
Gyerekjáték bugyiga	1 db	Sótartó	1 db
Mustosfazék	2 db	Mézesfazék	1 db
Liszesbödön	1 db	Lábas	2 db
Tál	3 db	Szűrőtál	2 db
PORCELÁN		21 db	
ÜVEG		23 db	
MEZŐGAZDASÁGI ESZKÖZÖK		48 db	
Favilla	6 db	Gereblye	3 db
Kaszacsapó	4 db	Kaszacsapó arató kaszával együtt	1 db
Cséphadaró	3 db	Kévekötőfa	5 db
Vasvilla	1 db	Szalmavonó	3 db
Asztböködő	4 db	Répvágó	4 db
Kapacs	1 db	Kaszatokmány	4 db

* A gyűjtemény többsége Óriszigetről (Siget in der Wart), az anyagedények többsége Rumpodról (Rumpersdorf) a mezőgazdasági eszközök Csém (Schandorf) és Sándorfalva községéből származnak, de számos tárgy való Rohonc (Rechnitz), Horvátciklin (Spitzzicken), Németciklin (Eisen Zicken), Alsóór (Untervart), Vörösvár (Rotenturn), Vasjobbágyi (Jabing), Nagyszentmihály (Grosspetersdorf) falvakból is.

** Készítőhely: Csáva, Dőr, Ják, Jobbágyi, Magyarszombatfa.

Kaszakalapáló vas	2 db	Rosta és szita	6 db
GYŰJTŐGETÉS			7 db
Kamillavirág-szedő	2 db	Szárító, gyümölcsaszaló	5 db

MÉHÉSZET			4 db
Méhkas	4 db	-	-

DONGÁS EDÉNYEK			14 db
Teljes mérősorozat évszámos, 19. sz.	5 db	Hordó	4 db
Zsírosvindü	1 db	Gabonásputtony	1 db
Vajköpülő, kézi hajtású, hordó alakú	2 db	Lisztmérő finak	1 db

TERMÉNYTÁROLÓK			36 db
Rozsszalmából kötött kópica különböző méretben	11 db	Zsombor	14 db
Vesszőkosár	11 db	-	-

VILÁGÍTÓESZKÖZÖK			26 db
Petróleumlámpa	15 db	Gyertyatartó fa	2 db
Istállólámpa üveges	1 db	Réz gyertyatartó	3 db
Ezüst gyertyatartó	1 db	Keménycserép, gyertyatartó	2 db

NYÍLT TŰZHELY VASEDÉNYEI			11 db
Vasfazék fedővel	1 db	Vasfazék	2 db
Lábas-lábas	1 db	Vaslábas (serpenyő) nagy	2 db
Vasháromláb	3 db	Nyárs	2 db

SŰTÉS-FŐZÉS			67 db
Sütőlapát	1 db	Kemencekihúzó	2 db
Dagasztó teknő állvánnyal	3 db	Kis teknő (melence)	4 db
Krumplitoró	1 db	Gyúródeszka	3 db

Sodrófa	10 db	Tókgyalu	4 db
Főzőkanál	8 db	Zöldségvágó	1 db
Liszteslapát	8 db	Fakanáltartó	1 db
Mozsár kölestörő	2 db	Máktörő	7 db
Bicska	5 db	Őri bicska	1 db
Fűszertartó szekrényke	3 db	Kolbásztöltő	3 db
TEHERHORDÁS			4 db
Fejtekercs	4 db	-	-
KENDERFELDOLGOZÁS			9 db
Rostfésű	5 db	Rokka	2 db
Gombolyító	1 db	Tiloló	1 db
ÁLLATTARTÁS			15 db
Birkanyíró olló	2 db	Vaskolomp	2 db
Iga	4 db	Kumet	3 db
Rézcsengő	2 db	Lóvakaró	1 db
Ökörkalap	1 db	-	-
BÚTOR			12 db
Festett láda (1 db 1854 évszámú)	3 db	Faragott hátú szék	2 db
Tálas	3 db	Falitéka puhafa	1 db
Bölcső kemény- és puhafa	2 db	Gyermekjáték bölcső	1 db
ANYAGPIPÁK			4 db
SZAKRÁLIS TÁRGYAK			149 db
Szentkép, különböző tárgyú olajnyomat	115 db	Kettős kereszt	1 db
Korpusz	2 db	Ostyasütővas, egyik 1733 évszámú	2 db

Szenteltvíztartó	1 db	Türeleműveg	1 db
Máriaház	2 db	Húsvéti tojás	25 db
Aprószentek napi korbács	2 db	-	-
KÉZMŰVESSZERSZÁMOK			33 db
Fejsze	2 db	Szekerce	1 db
Vonópad	1 db	Köszörűkő állványos	1 db
Szabóvasaló	1 db	Gyalu	8 db
Harapófogó	5 db	Reszelő	1 db
Fafűrő	2 db	Furdancs	4 db
Kávás fűrész	1 db	Rókafarkú fűrész	3 db
Festékdaráló	1 db	Kádárszerszám	2 db
EGYÉB TÁRGYAK			97 db
Fokos, vas	1 db	Csizmahúzó	5 db
Mérleg	5 db	Falióra, álló óra	19 db
Kulacs fa	1 db	Mángorló (2 db diszített, egyiken 1847-es évszám, spanyolozott)	5 db
Citera	2 db	Tűkőr	6 db
Faragott képkeret	6 db	Vasaló	16 db
Súlyok	5 db	Mányorló gép	1 db
Kávédrlő	3 db	Kávépörkölő	1 db
Gyümölcstörő bunkó	1 db	Sószóró	1 db
Sótartó kupa	1 db	Szárítókötéltartó cséve	1 db
Vaskilincs	3 db	Tolltartó	2 db
Palatábla	7 db	Textília (főkötő, falvédő stb.)	5 db
ÖSSZESEN:			670 db

GEDANKEN BEZÜGLICH DER BESTANDSAUFNAHME DER ETHNOGRAPHISCHEN PRIVATSAMMLUNG VON LAJOS PATHY IN SIGET IN DER WART

Der Verfasser – Zoltán Nagy – stellt in seiner Studie eine ethnographische Privatsammlung, die auf einer burgenländischen, evangelisch-ungarischen Sprachinsel, in Siget in der Wart zu finden ist, zusammenfassend dar.

Die von Pathy Lajos zwischen den 1960er und 80er Jahren zusammengetragene Privatsammlung, die ca. 600 Gegenstände zählt, erstreckt sich auf Bereiche von Sammeln, Imkerei, Viehzucht, Tragen von Lasten, Wirtschaftung, Leinverarbeitung, Geräten im Haushalt, Beleuchtung, Möbelstücken, sakralen Andenken, Manufakturen, volkstümlichen Keramiken, Glas und Porzellan, deren Verhältnisse in der Studie festgestellt werden. Die Sammlung, die durch freiwillige Spenden zustande gekommen ist, stammt vorwiegend aus Siget in der Wart bzw. den umliegenden Dörfern, Rumpod, Csém, Sándorfalva, auch zahlreiche Gegenstände sind aus Rohonc, Horvátciklin, Némeciklin, Alsóór, Vörösvár, Vasjobbágyi sowie Nagyszentmihály.

Über seine erschließende-systematisierende, kunstgegenstandsbewahrende Arbeit von zwei Jahren (1988, 1989) berichtet der Verfasser in seiner Schrift, wo er auch die zu diesem Zweck entwickelten, speziellen Methoden präsentiert. Die Bestandsaufnahme der Sammlung wird durch eine Tabelle veranschaulicht und die Gegenstände von großer Bedeutung werden in graphischer Form gezeigt.

Die Geschichte der zu Besuch bei Ferenc Galambos Iréneusz, im Pfarrhaus in Alsóór verbrachten 10 Tage kann ähnlichen ethnographischen Sammlungserschließungen als Modell dienen.

Die aufbereitende Arbeit hat zweierlei Zwecke verfolgt: einerseits sollte sie die volkstümliche Gegenstandskultur des burgenländischen Ungarntums mit dem heimischen, wissenschaftlichen Publikum bekannt machen, andererseits trug sie zur Vorbereitung der vorgesehenen ortsgeschichtlichen und ethnographischen Dauerausstellung in Siget in der Wart bei.

Zoltán Nagy

TARTALOM – INHALT

<i>Várszegi Asztrik</i>	
P. Dr. Galambos Ferenc Ireneusz OSB 80 éves	5
P. Dr. Ferenc Iréneusz Galambos OSB ist 80 Jahre alt	
<i>Galambos Ferenc Iréneusz OSB</i>	
„Egész életemet szolgálatnak tekintettem” Önéletrajzi vázlat (közéteszi: Barna Gábor).....	9
„Mein ganzes Leben habe ich als Dienst betrachtet”. Autobiographische Skizze. (veröffentlicht von Gábor Barna)	
<i>Balassa Iván</i>	
Találkozások Galambos Ireneusz Ferenc atyával	17
Begegnungen mit dem Vater von Ferenc Iréneusz Galambos	
<i>Csoma Zsigmond</i>	
„Oda megyünk, ahol kellünk, ahol nekünk öröm lennünk!” (dr. Galambos Ferenc Iréneusz OSB szubjektív-objektív életrajza)	23
„Wir gehen dorthin, wo wir benötigt werden, wo wir uns wohl fühlen!” (Eine subjektiv-objektive Biographie von Ferenc Iréneusz Galambos OSB)	
<i>Lévay Erzsébet</i>	
A burgenlandi mindenés	35
Das Faktotum in Burgenland	
<i>Idei Miklós</i>	
Egy polihisztor Burgenlandból	41
Ein Polyhistor aus Burgenland	
<i>Kocsis Károly</i>	
A magyar településterület változásai a honfoglalástól napjainkig az Őrvidék (Burgenland) területén	49
Die Umwandlung des ungarischen Siedlungsgebietes auf dem Territorium des Burgenlandes von der ungarischen Landnahme bis heute	
<i>Benkő Loránd</i>	
Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez	61
Zur Siedlungsgeschichte des Einzugsgebiets der Oberen Pinka	
<i>Bariska István</i>	
Az 1574-es kőszegi piaci szabályzattervezet	71
Marktordnungsentwurf von 1574 aus Kőszeg	
<i>Csoma Zsigmond</i>	
Cseregyerek és a mezőgazdasági innovációk (A Kárpát-medence nyugati és északi területein a 18. századtól a 20. század első negyedéig)	79
Tauschkinder und die Landwirtschaftlichen Innovationen (Im westlichen und nördlichen Gebiet des Karpatenbeckens vom 18. Jahrhundert bis zum ersten Viertel des 20. Jahrhunderts)	
<i>Voigt Vilmos</i>	
Burgenland felfedezése	95
Die Entdeckung des Burgenlandes	

<i>Gibba Edit</i>	
„...csak alkutárgy vagy áldozat...” A történelmi Vas megye kettéválása	103
„...Nur verhandlungsobjekt, oder opper...” Die Entzweiung des Historischen Komitates Vas	
<i>Gráfik Imre</i>	
Hármashatár – Közép-európai nemzeti traumától a népek találkozási helyéig	117
„Dreigrenzpunkt” – Von Nationaltrauma bis zum Treffpunkt der Völker	
<i>Szépfalusi István</i>	
A magyar nyelv Ausztriában.....	151
Die ungarische sprache in Österreich	
<i>S. Lackovits Emőke</i>	
A vallásos élet felekezeti és területi jellemzői Közép-Dunántúlon (17–20. század).....	175
Die konfessionellen und territorialen Charakteristika des Religionslebens im 17–20 Jh. in Mittel-Transdanubien	
<i>Kovács József László</i>	
A város és a főgimnázium (A soproni bencés – Szent Asztrik – Gimnázium 150 éve).....	191
Die Stadt und das Obergymnasium	
<i>Varsányi Péter István</i>	
Adalékok a magyar forradalom valláspolitikájához a szombathelyi és a csanádi egyházmegyék tükrében.....	199
Zur Glaubenspolitik der Ungarischen Revolution im Spiegel der Diözesen von Steinamanger und Csanád	
<i>Németh Ildikó</i>	
Egy nyugat-magyarországi iskolaváros vonzáskörzete a századfordulón: a diákság etnikai megoszlása Sopron gimnáziumaiban 1890–1910	211
Der Anziehungskreis einer Westungarischen Schultstadt um die Jahrhundertwende: die tehniche Zusammensetzung der Gymnasialschüler in Sopron 1890–1910	
<i>Horváth József</i>	
Vallásos társulatok a győri egyházmegye falvaiban a 19–20. század fordulóján.....	223
Religiöse Gesellschaften in den Dörfern der Diözese Raab (Győr) um die Wende 19–20. Jahrhunderten	
<i>Mohay Tamás</i>	
Bencés nővérek Tiszaújfaluban	235
Die benediktiner Ordenschwestern in Tiszaújfalu	
<i>Tüskés Gábor</i>	
A zárándoklatok térbeli sajátosságai a 17–18. században	253
Raumstrukturen des Wallfahrtswesens im 17./18. Jahrhundert	
<i>Dominkovits Péter</i>	
Adatok a Soproni Főesperesség településeinek 18. század végi búcsújárási szokásaihoz	267
Beiträge zu den Wallfahrtsbräuchen der Gemeinden des Soproner Erzdechanats am Ende des 18. Jahrhunderts	

<i>Szilágyi István</i>	
A pozsonyi Kálvária topográfiája	275
Die Topographie des Kalvarienberges von Pressburg	
<i>Balázs Géza</i>	
Egy (búcsújáró) hely születése? A Szemtanú	285
Geburt eines Wallfahrtsortes der Augenzeuge	
<i>Nagy Olga</i>	
A hit ereje csodákat művel! Templomépítés „rendhagyó” módon	289
Die Kraft des glaubens bewirkt wunder – Kirchenbau auf Unübliche weise	
<i>Pusztainé Madar Ilona</i>	
Alsóőr plébánosa és népének ünnepei.....	295
Der pfarrer von Alsóőr und die feste seiner gemeinde	
<i>Perger Gyula</i>	
A kisalföldi németek nagyheti kereplése	305
Ratscherbrauchtum vor dem Ostern-Fastenzeit bei den Ungarn-Deutschen am Kisalföld (Kleines Flachland)	
<i>Hála József</i>	
Adalékok az Ipoly és a Garam menti gyógyforrások és szent kutak ismeretéhez	323
Beiträge zur Kenntnis der Heilquellen und heiligen Brunnen entlang der Flüsse Ipoly und Garam	
<i>Lantosné Imre Mária</i>	
A népi vallásosság szerepe a kisebbségek életében – három baranyai példa nyomán.....	355
Die Rolle der Volksfrömmigkeit im Leben der ethnischen Minderheiten – drei Beispielen im Komitat Baranya nach	
<i>Balassa Iván</i>	
„Isten szeme” a magyar népi díszítőművészetben	365
„Gottes Auge” in der ungarischen volkstümlichen Verzierungskunst	
<i>Kovács Endre</i>	
Szent Antal szegényei Doroszlón	379
Die Armen des Heiligen Antonius in Doroszló (Doroslovo, Jugoslawien)	
<i>Silling István</i>	
Nepomuki Szent János tisztelete Nyugat-Bácskában.....	383
Die Verehrung des Heiligen Johannes von Nepomuk in der West-Batschka (Jugoslawien)	
<i>Keszeg Vilmos</i>	
Aranyosszéki gombiratok	389
Knaufschriften von Aranyosszék	
<i>Balázs Lajos</i>	
A születésszabályozás valláserkölcsi, -etikai vonatkozásai Csikszentdomokoson	417
Religiöse- und Ethische aspekte der Geburtenkontrolle in Csikszentdomonokos (Sindominic, Rumänien)	
<i>Halász Péter</i>	
„Vízbevető hetfő” a moldvai magyaroknál.....	425
„Der ins Wasser werfende Montag” bei den in Moldau lebenden Ungarn	

Szabó Irén

- A köszöntés gesztusai a görög katolikus vallásgyakorlatban..... 437
Gesten der GrüÙe in der Ausübung der griechisch-katholischen Religion

Szacsvay Éva

- Protestáns ördögképzetek..... 451
Protestantische Teufelgestalten in Ungarn

Kríza Ildikó

- Hainburg megvétele – Egy történeti ének Mátyás király csatájáról..... 463
Die Einnahme von Hainburg
Ein historisches Lied über die Schlacht von König Matthias

Kücsán József

- A „Méhekhez ex Libro Joannis Kolerý” 479
„Die Bienen Betreffend Ex Libro Joannis Kolerý”

Grynaeus Tamás

- Tápai Pista ürügyén (Gyógyító egyéniségekhez fűződő hiedelmek,
mondák, narratívumok)..... 495
Sagenkreis um die Weisen Männer

Lukács László

- Felső-örségi gyűjtés 525
Volkkundliche Feldforschung in der Oberen-Wart

Barsi Ernő

- Alsóöri régi ízek..... 535
Alte Geschmacksrichtungen aus Alsóör

Vasvári Zoltán

- „Erőt a Jó Istenbe vetett hitünkéből merítettünk”
A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról
(nyugati hadifoglyok visszaemlékezései alapján)..... 545
„Kraft haben wir aus dem Glaube an Gott entnommen” Bericht über die
Forschung der Erinnerungen der Kriegsgefangenen aus folkloristischer
Sicht (anhand von Erinnerungen westlicher Kriegsgefangenen)

Nagy Zoltán

- Pathy Lajos öriszigeti néprajzi magángyűjteményének számbavétele..... 557
Gedanken bezüglich der Bestandsaufnahme der ethnographischen
Privatsammlung von Lajos Pathy in Siget in der Wart

